

श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे ३५७ नारायणाख्याने १६

हयशिर उपाख्यानम्

श्रीलक्ष्मीहयग्रीव दिन्यपादुकासेवक श्रीमदिभनवरङ्गनाथ ब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकैर्विरचितया

हयाडीरोरत्नभूषण व्याख्यया

स्वोपज्ञथा हयाशिरारतभूषणदीधित्याख्य टिप्पण्या च समरुज्जृतम्

श्रीमन्महीश्रूरसंस्थानाधीश्वर श्रीमन्नाल्विङ्कष्णराजेन्द्रओडेयर् बहदूर् जि.सि.एस्.ऐ. इत्येतेषां शासनेन महीश्रूरराजधानी राजकीयमुद्रग्लये सम्दृद्य प्रकाशितम् १९५४

Price Rs. 5-0-0

Funding: IKS/Tattva Heritage. Digitization: eGangotri. CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

दिवंगत श्रीमन्महाराजाधिराज श्री कृष्णराज ओडेयर् वहदूर्, जि.सि.एस्.एै., जि.वि.इ.

श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वाण मोक्षधर्मे ३५७ नारायणाख्याने १६

हयशिर उपाख्यानम्

श्रीलक्ष्मीहयप्रीव दिव्यपादुकासेवक श्रीमद्भिनवरङ्गनाथ ब्रह्मतन्नपरकालमहादेशिकैविरचितया

हयशिरोरत्नभूषण व्याख्यया

स्वोपज्ञया हयाशिरोरलभूषणदीिधत्याख्य टिप्पण्या च समलङ्कृतम्

श्रीमन्महीश्रूरसंस्थानाधीश्वर श्रीमन्नाल्वडिकृष्णराजेन्द्रश्रोडेयर् बहदूर् जि.सि.एस् .ऐ. इत्येतेषां शासनेन महीश्रूरराजधानी राजकीयमुद्रालये सम्मुद्य प्रकाशितम् १९५०

अपन महाराम का महाराम का अवस्था अपन

क्रमानक स्थानक स्थानक विद्यालय

the state of the s

मैस्र श्रीमन्महाराजाधिराज श्री जयचामराज ओडेयर् बहहूर्, जि.सि.एस्.एै., जि.सि.बि.

॥ ।श्रेयै नमः ॥ . ॥ श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीहयशिरउपाख्यानव्याख्यानभूमिका

नित्यां जडां परार्थां प्रकृतिमिष्ठाय सृजित यो विश्वम् । स श्रीशस्तुरगमुखः स्फुरतुतरां मानसे कृपासिन्धुः ॥ १ ॥ सुधारसमिष्ठिम्छचानघविचित्रमोदावह-

प्रबन्धरचनप्रसृत्वरयशस्सिताशामुखः । पुराणहयताण्डवीपयिकरङ्गजिह्वाञ्चरुः

स कृष्णकिलिबातिप्रवरदेशिको भासताम् ॥ २ ॥

हयमुखपदत्रसेवकनव्यश्रीरङ्गनाथकलिमथनः। ज्ञानविरक्तिदयादिमगुणखिनिरिन्धां गुरुर्यतीशानः॥ ३॥

सुविदितमेवेदं सारासारविवेचकानां सचेतसां सुधियाम् । यद्—

म्तानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ १ इति-

भगवन्मनुवचनप्रामाण्यानुरोधादस्मिञ् जगित ब्रह्मविदेक एव सर्वेभ्योऽ-प्यभ्यिकः—' निह् ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते '—इति गानादिखिलेषु ज्ञानेषु ब्राह्मं ज्ञानमेकमेव पवित्रतमं चेति ।

तादृशं चज्ञानं श्रीभगवछक्ष्मीहयमुखकृपायत्तम् । तस्य च भगवत आवि-भीवचरितगुणादिकं सम्यगभिवर्णितं भगवता ब्रह्मविद्रेयसरेण मुनिप्रकाण्डेन श्रीकृष्णद्वैपायनेन महाभारते द्वादशे शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे नारायणीये (णा्ष्याने) सप्तपञ्चाशदुत्तरत्रिशततमेऽ (३५७) ध्याये चर्जनविपद्यमिते श्रीहयशिर उपाख्याने ।

शान्तिपर्व चाष्टादशसु पर्वस्वेकतमम् । तेषां च पर्वणां नामान्येवं

बोध्यानि-

3	आदिः	१०	सौप्तिकम्
2	सभा	88	स्त्री
३	वनम्	१२	शान्तिः
8	विराटः	१३	अनुशासनम्
4	उद्योगः	\$8	आश्वमेघिकम्
Ę	भीष्मः	१५	आश्रमवासिकम्
U	द्रोणः	१६	मौसलम्
6	कर्णः	१७	महाप्रस्थानिकम्
9	श्चरः	१८	स्वर्गारोहणम् ॥ इति ॥

अथ च पर्वरुचिरतरसहकारतरुसमुदयविभास्वरे धार्मिकवरपूर्वपुरुषचरित-भगवद्वासुदेवशुभतमगुणगणिनश्रेयससाधनिनगमोपबृहणधर्मनृपनयादिपचेलिम-स्वादुतमफल्रमेदुरे मधुरतरवचनिचयमकरन्दरसास्वादलेलिखुधत्रजमधुत्रतसं-सेविते भारतमहारामे पारिजातायमानं सिमन्धे किमपि श्रीहयमुख्शुमंयुगुण-निकरकरम्भितं श्रीहयशिरउपाल्यानम् ।

अत्रेदमवधेयम् । पञ्चमाम्नाये महाभारतेऽत्रोपनिषद्भूपा भगवद्गीतेव मोक्षधर्मोऽपि प्रशस्तः । तत्र विंशत्यध्यायोन्मितं नारायणाख्यानं ज्ञान-काण्डत्वेन बहुभिराचार्येः परिगृहीतमभ्यिहतं च । तत्र चैवमभ्यधायि विस्पष्टम् । अनन्यप्रयोजनभगवदाराधनरूप एकान्तिधर्म एव श्रेयान् । स धर्मो भगवद्गीतायां सङ्गृहीतः । पञ्चरात्रे तु विस्तृत इति । तत्प्रसङ्गे- नैवं तदाख्याने सप्तदशाध्याये क्रमेण प्रश्नप्रतिवचनोक्ती दृश्येते । अत्र जगित बहवो विपाः किमथैमिमं धर्म नानुतिष्ठन्ति । सात्विकराजसतामसमेदैः पुमांसिस्तविधाः । तेषु यस्मिन् पुंसि जन्मकाले प्राक्तनसुकृतपरिपाकेण सत्वाधिष्ठातुभगवतो नारायणस्य निपतित कटाक्षः । स एव सात्विकः प्रतिबुद्धो मोक्षार्थिचन्तकश्चेति ।

किञ्चैवं प्रत्यपादि मगवद्गीतायाम् । पुंसां सत्वोद्धेकेण जायते ज्ञानम् । तदावरकौ हि रजस्तमोगुणौ । तन्निरसनपूर्विका यदा सत्वाभि-वृद्धिस्तदैव ज्ञानपरिपूर्तिरिति ।

ईदृशी ज्ञानसंपूर्तिः कस्य वा पुंसः स्थादिति सत्यां च जिज्ञासायां तदपनोदनाय तदाख्यानषोडशाध्यायरूपं प्रशस्ततरं हयशिरउपाख्यानं प्रवृत्तम् । अयमंशः किञ्चिदश्रेऽपि प्रकारमेदेन प्रस्तोष्यते । वक्ष्यमाणकथाया अवतरणिकेयमेवं विज्ञेया ।

अत्रैवमुपाख्याने कथा प्रस्तूयते । पुरा खळु श्रीवैशम्पायनजनमेजययोभगवद्व्यासोपज्ञं संवृत्तो मगवद्गुणामिवर्णनात्मकः संवादः सौतिमुनिनानूदितः शौनकमुनये तथाहि — निरुपाधिककृपाजलिधभगवान्वामुदेवः
प्रलयकाले तमोवस्थापन्नायां मूलपकृतौ विलीनानां सिक्थकलमहेमकणसवृक्षाणां प्रक्षीणज्ञानानां चेतनानां मुखवैधुर्यं पर्यालोच्य तेषां ज्ञानमुख
संपिपादियिषया स्वयं सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्भव्युह् रूपेणावततार । सिल्लेशयो
योगनिद्रामिषिष्ठतः परमकारुणिकः श्रियः पितभगवान्नारायणोऽनिरुद्धः
मुवनसृष्टिं विचिन्तयंस्तां विधात्रा निर्मिमापिष्युः सहस्रपत्रे स्वनामिपद्मे
ससर्ज हिरण्यगभम् । तदनु स परमेष्ठी श्रीनारायणेनानुज्ञातोऽस्चलसर्वा
न्मूतगणान् । चतुर्मुखसर्गात्मागेव निजनामिकमलदले विनिहितौ भगवता
द्वौ जल्लिन्दू । हिरण्यगर्भजमूतसृष्ट्यनन्तरं नारायणसङ्कल्पेन तयोरेको
बिन्दुर्मध्वामो रुचिरप्रमो जञ्चे । स एव तामसो मधुनामा दैतेयो जातः । कठिन-

स्त्वपरो बिन्दू राजसः कैटभोऽभवत्। ततो महाबलौ तामसराजसौ पद्मनालानुगौ गदाहस्तौ तौ चतुराननेन योद्धमभ्यधावताम्। तौ च दृहशतुररिवन्दस्थं चारु-विम्नहांश्चतुरो वेदान् सृजन्तमितप्रभं ब्रह्माणम्। अनन्तरमुसुरोत्तमौ तदन्तिके विम्नहवतश्चतुरो वेदानमिवीक्ष्य पश्यित विधातिर तान् सहसा प्रमुद्ध रसातलं विविशतुः। ततो हृतेष्वाम्नायेषु पद्मयोनिर्भृशं दुःखितो बहुषा विलिपितुमारेभे—

'वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् । वेदा मे परमं घाम वेदा मे ब्रह्मचोत्तरम् ॥ मम वेदा ह्याः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः । अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विना कृताः॥ अहो बत महदुःखं वेदनाशनंज मम । प्राप्तं दुनोति हृदयं तित्रं शोकपरायणम् । को हि शोकार्णवे मसं मामितोऽद्य समुद्धरेत्" इति ॥

्यमितमात्रं शोचन् पद्मजः प्राङ्गिष्ठः सर्वम्तान्तरात्मानं पुण्डरीकाक्षं शरणयन् बहुधा स्तुवित्रदमभाणीत् । भगवंस्तव प्रसादादम्त्सप्तधा में जन्म मानसं चाक्षुषं वाचिकं श्रवणजं (नासत्यम्) नासिक्यम् अण्डजं पद्मजं चेति । प्रतिसर्गं तवाहं तनुजः त्वमीश्वरः त्वयाहं विनिर्मितः साम्प्रतं वेदाहरणादन्धोऽस्मि । कृपानिधे जागृहि ददस्व मम चश्लूषि तेऽहं प्रियः प्रियोऽसि मे त्वमिति ॥ एवमिष्टुतः स्वयंभुवा वेदानुहिधीर्षुर-निरुद्धो जहौ निद्राम् । अथ प्रबुद्धः स पद्माक्षश्चतुर्भुखकृते चन्द्र-प्रभां हयिशिरोद्धपां वेदमयीं नानाम्तियुतां द्वितीयां विभवतन्मापेदे । स विधात्रा साक्षादकारि च । तद्वपुषि नानाम्तिनामेवमवस्थानं विणितम् । तस्य मूर्धा सतारका द्याः केशा दीर्घा रिवरिश्मसमप्रभाः कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूः श्रुवौ गङ्गासरस्वत्यौ चश्लुषी सोमस्यूर्यी

नासा सन्ध्या संस्कारः ओंकारः जिह्वा विद्युत् दन्ताः पितरः ओष्ठौ गोलोकब्रह्मलोको यीवा कालरात्रिरिति। तदनु स विश्वेशस्तिरोदघे रसातलं प्रविवेश च। स तत्र परमं योगमास्थित उद्गीतं स्वरं प्रास्ट्रजत् । स च स्वरो जलान्तर्दिगन्तरविस्रत्वरो बभूव । तेन च नादेन तावसुरौ पाताले वेदान्निगृढं निक्षिप्य मिया पलायामासतुः । अत्रान्तरे हयशिरोघरो भगवान् हरिराम्नायान् जप्राह ब्रह्मणे प्रादाच । ततः स स्वां प्रकृतिमापेदे । अथ मधुकैटमौ सत्वरं पुनराजग्मतुर्नागालयम् । न तत्र तौ वेदान् ददृशतुः। ततस्तौ तस्मात्सवेगमुत्तस्थतुः। अथ तौ समहाहासावपश्यतां सिछिछोपरिगे विभास्वरे नागपर्यक्के शयान योगनिद्रामधिगतं पुरुषोत्तमम् । अनन्तरं दानवेन्द्रौ को वात्र नागशयने सुखं सुप्तः अयमेवं वेदानपजहार नूनमसौ दण्डच इति परुषं भाषमाणौ हीरं बोघयामासतुः। तदनु सर्वेश्वरस्तौ दानवौ रणाभिलाषुकौ विज्ञाय ताभ्यां योद्धं मनो दघे । अथ तयोः श्रीनारायणस्य च समजनि लोकत्रयभयावहः समरः। ततो मधुकैटमौ रणे जघान भगवान् हयशिराः। एवं मक्तवत्सलः कृपासिन्धुः श्रीवल्लमो नष्टानां वेदानां प्रत्यपेणेन शोकमपनयन् सर्गोपयिकीमप्रयामपि मति प्रदिशंश्वतुर्वदनं प्रहृष्टमानसं चकार । ततः स देवोऽन्तर्दघे । अथ स शार्क्रघरो जगति धर्मबोघादि-प्रवर्तनाय पुनर्हयशिरस्तनुमेवाङ्गीचकारेति ।

अत्र चोपाख्याने निरणाय्ययमर्थः तथाहि—तामस राजस
मधुकेटभकृतवेदापहरणजजीवसमिष्टभूतहिरण्यगर्भाज्ञानविधूननपुरस्सरहयहूप घरानिरुद्धकटाक्षजनितसत्वगुणोच्छ्रयाविष्करणेन तदितरेषामिप जीवानां
जननकाछिकमधुसूदनकटाक्षेणेव सात्विकप्रतिबुद्धमोक्षार्थचिन्तकताः संभवे
युर्नान्यथेति । अयमर्थ एतदुपख्यानात्पूर्वं नारायणाख्यानेऽष्टमेऽघ्याये—

यदा च सुरकार्य ते अविषद्यं भविष्यति ।

viii

प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदोशिकः ॥ इति हिरण्यगर्भे प्रति हयशिरस उक्तौ स्फुटतरः । पद्येऽत्र प्रयुक्तेन सुरपदेन—

' दैवीसम्पद्धिमोक्षाये ' त्युदीरितदैवसम्पदुपरुक्षिता विवक्षिता इत्यनु-सन्धेयम् ।

अस्य च दुरुहिनगमाञ्चलतत्वाववेषकिक्षृष्टतमपद्जिटिलस्य हयशिरउपाल्यानस्य परस्सहस्रप्रमाणवचनोपवृहितपरानुिलिखितवेदार्थमासुरां सुललितरसमेदुरपदजालमनोहरां विस्तृतरुच्यतमावतरणविभास्वरां हयशिरे।रत्नभूषणाभिषां कीमिप व्याल्यां स्वोपज्ञपद्विवरणभूतां हयशिरे।रत्नभूषणदीिघितिनामिकामनुव्याल्यां चानुजगृहुः श्रीह्यास्यपदाम्बुजयुगलपरिभजनसमुत्तमितानितरसुलभवहुविषद्शैननिशितमितिविभवा मद्भुरुचरणाः श्रीलक्ष्मीहयशीवदिव्यपादुकासेवक श्रीमदिभनवरङ्गनाथब्रद्यातन्त्रपरकालमहादेशिकाः।
अथैवमेषां प्रासङ्गिकं पूर्वतुर्याश्रमयोजीवनचरितं तच्चरितिजज्ञासूनामवबोधाय
किश्चिन्निगद्यते।

अमी खल्ल शैलखवसुम् (१८०७) समे शालिवाहनशके तारण-वत्सरे आषाढमासि दर्शे कुजदिने कर्कटमासनवमदिवसे (२२-७-१८८४) पुनर्वसुमे पातश्चतसृषु घाटिकासु कर्कटलम्ने कृतावतरणाः श्रीहरितकुल-तेलकविद्वद्वरश्रीराधवार्यशेषाम्बातनूभवाः प्रिथततरिनजिपतामहश्रीरङ्गाय-प्रमित्वश्चीनृसिंहकृपाल्ण्योदयाः भाग्यनगरान्तर्ग (हैदराबाद्) तात्मकूरु-नगराविवाहितशैशवाः तत्वमार्तण्डादिषण्णवित्यम्थिनमीतृप्रख्यातवैमव— प्रसिद्धविद्वद्वरेण्यसुरपुरराजगुरुश्रीनिवासाचार्यवंश्यकान्यनाटकालङ्कारादिनिपुण -तमस्वमातामहश्रीराघवार्यघृणासमवाससाहितीसर्वस्वाः श्रीमत्पण्डितरत्न-— तर्कतीर्थकस्तूरीरङ्गनाथार्यगुरुवरसमधिगतन्यायतन्तवेदुष्यभराः श्रीश्रीकृष्ण-— ब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिकसंयमीन्द्रकरुणाकटाक्षसम।सादितब्रह्मविद्यावैश्वाः श्रीमहीशूरपुरमहाराजसंस्कृतमहाकलाशालायामघिरूढन्यायशास्त्रप्रधानोपाध्या — यपदाःअध्यापितकारितविद्वत्परीक्षोत्तरणान्तेवासिसमुदयाश्चासन् ।

साम्प्रतिमें श्रीब्रह्मतन्त्रपरकालमुनिकुल्घनश्रीहयमुलास्थानमूर्धामिविक्तानां प्राचामाचार्याणामेकतमभूतास्त्रयाक्षिशाः श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालसंयमीन्द्रकृपावाप्तचकाङ्कभाष्याः श्रीवरदरामानुजमुनीन्द्रचरणाञ्जविन्यस्तात्मभराः गजवेदवसुभू (१८४८) समे शालिवाहनशके कोघनहायने आश्चयुजमासे कृष्णनवम्यां रिववासरे (११-१०-१९२५) श्रीवागीशब्रह्मतन्त्रपरकाल्यातिवरोपात्तमोक्षाश्रमाः तादशवत्सराश्चयुजबहुलत्रयोदश्यां गुरुवारे(१५-१०-१९२५) तादशास्थान्यां पट्टाभिषिक्ताः महीशूरनगरमहाराजश्रीमज्ञयचामराजेन्द्रसार्वभौमकुलगुरवः श्रीहयवदनचरणनिक्तिनिरन्तरपरिचरण
निगमाञ्चलरहस्यवोधनाः श्रीरामानुजसंयाममणिदर्शनतत्वदद्विकरणपटुतरबहुप्रबन्धरचनादिभिद्विसान् क्षणमिव नयन्तो विद्योतन्ते ।

अनन्तरमेविमदमवगम्यमेतदुपाख्यानिवृत्तेरवतरणबीजम् । एकदामी
महाभागाः पूर्वाश्रमे पौराणिकमणिश्रीह्यश्रीवशास्त्रिश्रवरिवितायां श्रीमागवतमूमिकायां समुल्लिखितां श्रीवागीशतत्वयाथार्थ्यज्ञानिविधुर तत्कृपापाङ्गविदूरग
कतिपयजनोक्तिमिनवीक्षमाणास्तत्तत्वविमर्शनाय बहुषा प्रयतमानाः पञ्चरात्रपुराणादिपरिशीक्रनेनापि सौहित्यमक्रममानास्ततइतः श्रुतीर्विचिन्वानाः ऋग्वेदाष्टमाष्टके विभास्वरं चतुर्दशोत्तरशततमं श्रीसायणाचार्यभाष्यसंविक्तं दशर्व'धर्मासमन्तात्रिवृत 'मित्यादिकं धर्मसूक्त (अ.८ अ.६ व.१६ अ.१०
म.१० सू.११४) मद्राक्षुः।

अस्य च सूक्तस्येते शश्वदावर्तित श्रीहयवदनमन्त्रमिहमभूमा चतुष्कप-देतिश्रुति लक्ष्मीरूपवाग्देवीवस्नभब्रह्मप्रतिपादनपरामिप्रयन्तः श्रीवाजिमुख-तत्वाविष्कारकतया कामपि मनोहरां बहुप्रमाणविस्नसितामितरदुर्भेदां व्याख्या-मकार्षुः। तदनु सगार्हस्थ्या एव ते चकिमरे रचियतुं श्रीह्यशिरउपाख्यानस्य टिकाम्। अथ हन्ताविलिम्बतमेव समजिन तेषां प्रव्रज्योपलम्मः। कोधनशरि त्रुर्याश्रमस्वीकरणानन्तरं कितपयेषु मासेषु व्यतीतेषु श्रीदेशिकेन्द्राणां वपुषि किञ्चिदस्वास्थ्यं समजिन। तच्च विधिवलिसेतेन क्रमादुपचितं शोभापर्यवसन्न-ममूत्। स च श्र्यथुरुत्वणां दशामापेदे खशराष्ट्रम् (१८५०) समे शालिवाह-शके प्रभववत्सरिद्वितीयदले। तदात्वेऽपि प्रत्यहं भगवतः श्रीवाजिवक्रस्य तुल-सीदलाचनं तन्मन्त्रावर्तनं मध्यंदिनात्परं तदुपाख्यानव्याख्यानलेखनं च प्राक्तित्वत्ति निरन्तरायम्। तदात्वमाषण्मासमलवणं केवलं क्षीरान्नभक्तिः। ईदशमिद-मदसीयं मनोदादर्वमश्रुतदृष्टचरम्। अथ शशिषुवसुम् (१८५१) समे शके विभवहायने श्रीह्यमुखजयन्तीमहोत्सवावसर एव समापिता तदुपाख्याव्याख्या। तदैव श्रीदेशिकन्द्राः श्रीह्यास्यस्य निरवग्रहेणानुग्रहेणोल्लाधा बमूवः।

ईहशीमवाब्यनसगोचरां व्यथामनुभवद्भिरिप संयमीन्द्रैर्यावदनामयं व्यतानि श्रीतुरगमुखस्य नवरुक्षतुरुसीदरुपूजा।

अपिच भगवन्हयमुख तादृशाशक्तिदशायामपि व्याख्याननिर्भाणं लक्षार्चनं च मां कारयसि । कीदृशी ते मिय करुणेति ब्रुवन्ति संयमिवराः श्रील-क्ष्मीह्यवदनरत्नमालास्तोत्रे—

' धर्म पूर्वाश्रमोक्तं सुकरमि न कृत्वान्तिमोक्तस्य तस्याऽ-नुष्ठानेऽशिक्तमीतं हयमुख कृपणं लम्भियत्वाऽऽश्रमं तम् । शोभोद्रेकादिनाचाविशय उपगते लक्षपूजां तुलस्या स्वोपाख्याव्याकृति चाकलयसि कियती मय्यनधी दया ते '— इति ॥ एते खल्ल संयमीन्द्राः—गुरुचरणैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्वेद्धटनाथा-यैराविकरणसारावल्ल्यामन्ते —

'पाराशर्यः प्रभूतादुपनिषदमृतोदन्वतः सारभूतं निर्मथ्यादच सूत्रैरवितथनिगमाचार्यनामा मुनीन्द्रः। यत्तिष्कृष्टमित्थं यतिपतिहृदयारूढमारूढतार्क्ष्यं-स्तद्वक्ता वानिवक्रः सहममगुरुभिर्वादिहंसाम्बुवाहैः '।। इति स्वप्रबन्धः श्रीहयमुखेनैव निर्मापितो न तु स्विधयाः कृत इत्यनु-गृहीतां वचनसराणिमवरुम्बमानाः—

> 'श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रोत्तमगुरुवपुषा यो ममोपादिशत्स्वौ मन्त्रौ तौ जापयित्वाऽनिममुखमिप मां स्वीयसेवाधिराज्ये। भक्त्रचा प्रावर्तयच प्रगुणतमकृपावारिधिः श्रीहयास्यः स्वोपाख्यानस्य सोऽयं विवृतिमिप मया कारयत्यन्तरात्मा॥

इति श्रीकुष्णब्रह्मतन्त्रपरकारुसंयमीन्द्ररूपघरः श्रीहयास्यः स्वं मन्त्रद्वयं ममोपदिशंस्तच मां जापयन्स्वसेवासाम्राज्येऽनिभमुखमपि मां प्रवर्तयन्स्वोपा-ख्यानस्य विवृतिमपि कारयामासेति वदान्ति प्रन्थादौ त्रयोदशे पद्ये।

अथ संक्षिप्य ग्रन्थार्थक्रोडीकरणम्

एकपञ्चाश (फारं) दष्टिकाप्रामितेऽत्र प्रबन्धे द्विनवत्युत्तरात्रिशत (३९२) मिता विषयाः सप्रमाणं सप्रपञ्चं सुरुठितं च सन्यगभिवर्णिताः । षोडशाधि-कशततम (११६) पुटादितो हयशिरउपाख्यानोपक्रमः । अयमुपाख्याना-ध्यायो नारायणाख्याने (णीये) षोडशः । तत्र सप्तदशे हयशिरउपाख्याना-नन्तराध्याये—

'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थिचिन्तकः ॥ ' इति त्रिसप्ततितमे पद्ये मधुसूदनपदमुपात्तम् । तदर्थो न बुध्यते हय-शिरोवृत्तान्तज्ञानमन्तरा । तदर्थे तत्पूर्वे ताहशोपाख्यानाध्यायः प्रववृतेऽवतरण-हढीकरणाय । तत्र चतुर्दशोत्तरशतं (११४) विषयाः प्रस्तुताः ॥

अत्र प्रन्थे समप्रविषयाः (३९२) तेषु विस्ताराभिया कतिपये द्विचत्वा-रिंशन्मुख्या एवांशा निरूप्यन्ते तथाहि ॥

विषयानुक्रमणिका

	विषयाः	पुटसंख्याः
₹.	कलिजिच्छठरिपुप्रन्थस्थं हयशिरसोऽनुसन्धानम्	3
٦.	चतुर्भुखाय हयशिरसो वेदपञ्चरात्रवरदानम्	. 4
₹.	कृष्णस्यायोनिजत्वम्	6
ય.	नारायणस्य सर्वस्मात्परत्वम्	9
4.	विष्णृत्पत्तेरकर्मनिबन्धनता	१६
€.	नारायणस्याष्टाक्षरजापित्राप्यता	38
9 .	पञ्चरात्र वेदविरोधपरिहारोपपादनम्	38
۷.	हयशिरसो यज्ञाराध्यत्वं तेन ब्रह्मादिभ्यो वरदानम्	96
۹.	वेधसोऽनिरुद्धन त्रिद्ण्डधारिहयशिरोरूपस्य द्र्शनग	म् ६६
0.	रुद्रस्य मुक्तिहेतुज्ञानदत्वमात्रम्	७५
2.	कृष्णहयशिरसोरेक्यम्	99
2.	सात्वतधर्मस्य ऋग्वेदमूलकत्वम्	८३
Q.	जन्मकाले मधुसूदनदृष्टस्यैव सात्विकता	25
8.	रहस्याम्नायमूलकत्वेन पञ्चरात्रस्य रहस्यता	११०
2.	अथ तदुपाख्यानारम्भणानन्तरं कतिचन	
	प्रधानविषयाः कथ्यन्ते	
١٩.	वासुदेवस्यैव भगवच्छव्दार्थता	120
1 2 .	रुद्रं प्रति सनत्कुमारोक्तं नारायणस्य प्रणवार्थत्व	
	मर्चनीयत्वं च.	
20.	इयशिरोवतारप्रश्लोपोद्धातः हयशिरसः संन्यास-	१३५
	रूपं च.	
QC.	ईश्वरेशानशब्दयोर्थौगिकत्वे रुद्रशङ्कराचार्यसंमतिः	१५३
१९.	रुद्रभक्तात्रारायणभक्तस्यातिशयस्तत्र शङ्कराचार्य-	१५५
	मधुसुदनसरस्वत्योः संमतिः.	
20.	हयग्रीवावतारपूर्वभाविसंकर्षणादिव्यृह्युद्धसृष्टिः	१७२
२१.	हयशिरोऽवतारस्य विश्वकर्मस्कप्रतिपाद्यता	१८३
	xiii	

xiv

	विषया:	पुटसस्याः
२ २.	. लक्ष्मीतन्त्रोपबृहितश्रुत्या लक्ष्म्या भुवनेशानत्वसा-	२०१
	धनम्.	
२३		२२१
28	. हयद्वीरोऽवतारस्यावतरणम्	२२३
24	. संहिताहरिवंशादितो हंसशब्दस्य हयशिरःपरता	२३७
२६.	विष्णुस्मृतिब्रह्मवैवर्तवचनैर्वाग्देव्या नारायणपत्नीत्व	२४१
	साधनम्.	
२७.	विद्याप्रदेवतासु हयाननश्रेष्ठचे पण्डितजगन्नाथ-	२४९
	संमतिः.	7 . 5
२८.	चतुर्भुखकृतयग्रस्य हयशीवदेवताकत्वम्	२५१
२९.	अनिरुद्धस्य हयशिरोरूपम्	२८५
३०.	वासुदेवानिरुद्धहयशिरसामैक्यस्य मधुवाह्मणार्थता	२८९
३१.	नारायणस्य ब्रह्मशब्दार्थता	३०१
३२.	नारायणोपनिषदो हयशिरःपरत्वं व्याससम्मतम्	३६२
३३.	देवीभागवतस्थ हयप्रीवचरितानुवादः	३६३
રૂ ૪.	देवीभागवतनवमस्कन्धपरामर्शेन तस्य देव्युपास-	३६७
	कानां प्ररोचनपरत्वम्.	
રૂ ५.	हयशिरउपाख्यानोक्तरीतिमेवावलम्बमानैः श्रीश-	,,
	क्कराचार्यैर्विष्णुसहस्रनामभाष्ये तीर्थकरनाम्नोऽ- र्थवर्णनम्	
ξξ.	गन्धर्वः आदित्यः हंसः हयशिरा एवेति साधनम्	३६९
8 19 .	विश्वकर्मसूक्तद्वयस्य वाग्देवीपतिहयशिरःपरता	300
6.	आथर्वणप्रथमित्रषतीयस्कस्य प्रातरिनमित्यादेश्च	
	हयशिरःपरता.	३८१
۹.	गुक्रयजुर्वेदपञ्चरात्रप्रवर्तकसूर्यस्य हयशिरोरूपता	364
0.	संसर्परीरितिहयग्रीवमन्त्रानुमन्त्रे सूर्यहयग्रीवराक्तिवी- ग्देवी विवक्षिता.	३८६
٧.		
۲. ٤.	सरस्वत्या छक्ष्मणमुनये स्वाराधितहयग्रीवम्तर्दानम्	३९०
٧.	नाथयामुनरामनुजमुनित्रयस्य हयग्रीवानुग्रहलन्ध-	
	धीविकासः । इति.	

एवं श्रीवाजिमुखतित्वाविष्करणबद्धपरिकरैः श्रीदेशिकेन्द्रैरुपनिषद-ग्वेदिदिस्क्तमहाभारतादिशेविषभ्यस्तुरगास्यकृपापाङ्गसिद्धाञ्जनेनसमुद्धृता निगूहा अनर्घा विषयमणयः सर्वेषां समुज्जिजीविषया हाष्ट्रपथमवतारिताः। तेषु प्रेक्षावतामुपायनाय कतिचिदेव तेऽधुना मया भूमिकायां प्रदार्शिताः। उर्वरिता विषया विदुषां स्फुटतराः। प्रबन्धोऽयं श्रीतुरगमुखकृपा-पाङ्गाभिलाषुकेभ्यः सद्भ्यो विद्वद्वरेभ्यो नूनं स्वदते। नात्र स्ते।कमात्रोऽपि सन्देहः।

अनया मूमिकया स्फिटिकामः सुघांशुमण्डलगः सर्वेश्वरः परम-कारुणिको निगममयो वागीशः प्रीणातु हयास्य इति सर्वे निरवद्यम् । इत्थं नेत्राश्वनागेन्दु (१८७२) मितशुभशके श्रीविरोध्या-ह्ववेषे

कृष्णे पक्षे नभो मास्यहिमकर (१२) मिते वासरे मानुवारे । (२१-८-१९४९)

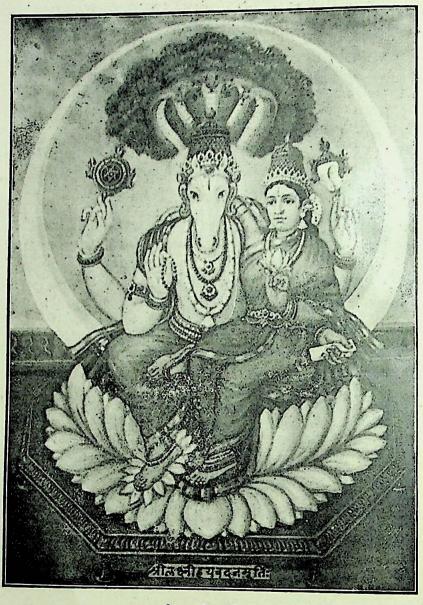
ज्योतिर्विच्छेषसूरिः कविरतिरुखितां व्यालिखद्वाजिवक्रो-पाख्याव्याख्यानभूमिं बुधजनहृदयाह्यादिकां हृष्टचित्तः॥

एवमावेदकः सज्जनवरांवदः
गर्भपुरा (करूरु) भिजनः शेषाचार्यः
विश्रान्तज्योतिक्शास्त्रप्रधानोपाध्यायः
ज्यौतिषरत्नं संस्थानधर्माधिकारी

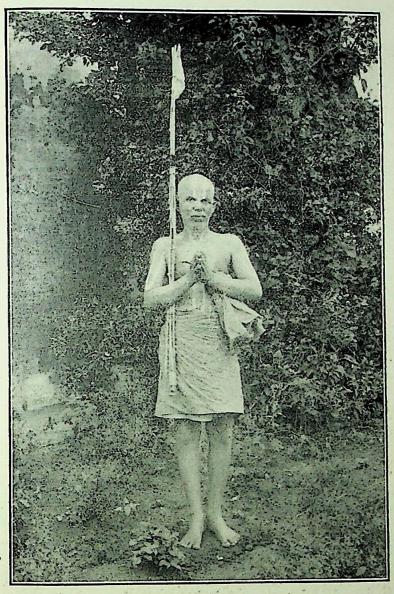
PERMANENTAL PROPERTY OF THE PR

Charles of his bigh sorther overhead to

DESTRUCTION OF THE PROPERTY OF THE PROPERTY OF THE PERSON OF THE PERSON

श्री लक्ष्मीह्यग्रीव

श्री लक्ष्मीहयप्रीव दिन्यपादुका सेवक श्रीमद्मिनवरङ्गनाथबद्धतंत्रपरकालमहादेशिकाः

॥ श्रीः॥

श्रीलक्ष्मीहयवदन परब्रह्मणे नमः॥

श्री हयाहीर उपाख्यानम्।

शौनक उवाच-

सौतिरुवाच-

143 कथिष्यामि ते सर्व 144 पुराणं वेदसंमितम् ॥ ८॥ जगौ यद्भगवान् व्यासः राज्ञः पारीक्षितस्य वै। 145 श्रुत्वाऽश्वशिरसो मूर्ति देवस्य हरिमेधसः॥ ९॥ उत्पन्नसंशयो राजा एवमेतदचोदयत्।

जनमेजय उवाच-

यत्तद्दश्चितवान् (दृशिवान्) ब्रह्मा देवं हयाशिरोधरम् ॥ १०॥ किमर्थं तत्समभवद्धपुर्देवोपकल्पितम् ।

वैशंपायन उवाच

146 यतिंकचिदिहलोकेवै देहबद्धं विशांपते ॥ ११ ॥ सर्वं पश्चिमराविष्टं भृतैरीश्वरवुद्धिजैः। 161 ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा 167 प्रभुनीरायणो विराद्॥ १२ ॥ ¹⁵⁸ भूतान्तरात्मा वरदस्सगुणो निर्गुणोऽपिच । 161 भूतप्रलयमत्यन्तं (व्यक्तं) श्रुणुष्व नृपसत्तम ॥ १३ ॥ **धरण्यामथ लीनाया मप्सुचैका**र्णवे पुरा¹⁶²। 163 ज्योति भूते जलेचापि लीनेज्योतिषि चानिले ॥ १४ ॥ वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोऽनुगे। ¹⁶⁴ व्यक्तेमनसिसंलीने ¹⁶⁵ व्यक्तेचाव्यक्ततांगते ¹⁶⁸ ॥ १५॥ ¹⁶⁹अन्यक्ते पुरुषं याते पुंसिसर्वगतेऽपि च। 170 तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ १६॥ ¹⁷⁸ तमसो ब्रह्मसंभृतं तमो यूलामृतात्मकम् । 174 तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितम् ॥ १७॥ सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तः 175 तत्प्रधानं प्रचक्षते । तद्व्यक्तामितिज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥ १८ ॥ ¹⁸⁴ विद्यासहायवान् देवः विष्वकसेनो हारिःप्रश्चः। आदिकर्तासदेवानामप्रमेयो जनार्दनः ॥ १९ ॥ अप्स्वेव शयनं चक्रे ²¹¹ निद्रायोगम्रपागतः। जगताश्चिन्तयन्सृष्टिं चित्रांबहुगुणोद्भवाम् ॥ २० ॥ ²¹² तस्य चिन्तयतःसृष्टि महानात्मगुणस्स्मृतः । अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्भुखः ॥ २१ ॥ 214 हिरण्यगर्भी भगवान् सर्वलोकपितामहः। पद्मेऽनिरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ॥ २२ ॥ ²¹⁵ सहस्रपत्रेद्यतिमानुपविष्टस्सनातनः । दृहशेऽद्भतसंकाशो लोकानापोमयान् (प्याययन्) प्रभुः।। २३।। सत्त्वस्थः 216 परमेष्टी स ततो भृतगुणान्सृजन् ।

पूर्वमेवच पद्मस्य पत्रे सूर्यांशु (ग्रि) सप्रभे ॥ २४ ॥ ²¹⁹ नारायण (णा) कृतौ विन्दू अपामासां गुणोत्तरौ । ताव पश्यत्स भगवाननादि निधनोऽच्युतः ॥ २५ ॥ एकस्तत्राभविद्वन्दु र्मध्वाभो रुचि (धि) रप्रभः । सतामसो (मामतो) मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ॥ २६ ॥ कठिनस्त्वपरो विन्दुः कैटमो राजसस्तुसः। तावभ्यधावतांश्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ ॥ २७ ॥ बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ। दह्शाथेऽर्विरन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रमम् ॥ २८॥ सृजन्तं प्रथमं वेदांश्रतुरश्रारु विग्रहान्। ततो विग्रहवन्तस्तान् वेदान् दृष्ट्वाऽसुरोत्तमौ ॥ २९ ॥ सहसा जगृहतुर्वेदान् ब्रह्मणःपश्यतस्तदा। अथतौदानवश्रेष्ठौ वेदान्गृह्य सनातनान् ॥ ३० ॥ रसांविविश्ततुस्तूर्णमुदक्पूर्वे महोदधौ। ततो हतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत् ॥ ३१ ॥ ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः। वेदा मे परमं चक्षुः वेदा मे परमं बलम् ॥ ३२ ॥ वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तर (म)म्। मम वेदा हतास्सेवे दानवास्थां बलादितः ॥ ३३॥ अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैविनाकृतः। वेदानृते किं कुर्यां लोकानां (वै) सृष्टि (स्रष्टु) मुत्तमाम् (द्यतः)॥ अहो वत महहुःखं वेदनाशनजं मय। प्राप्तं दुनोति हृद्यं ²²⁰ तीत्रशोकपरायणम् ॥ ३५॥ को हि शोकार्णवे मग्नं मा मितोऽद्यसमुद्धरेत्। वेदांस्तांश्वानयेन्नष्टान् कस्य चाहं प्रियो भवे॥ ३६॥ इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम । हरेस्स्तोत्रार्थमुद्भता बुद्धिबुद्धिमतां वर ॥ ३७॥

ततौ जगो परं जप्यं साञ्जलिप्रग्रहः प्रभुः। ब्रह्मोवाच—

²²¹न्मस्ते ब्रह्महृद्य नमस्ते मम पूर्वज ॥ ३८॥ लोकाद्य भ्रुवनश्रेष्ठ सांख्ययोगनिधे प्रभो। व्यक्ताव्यकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थित ॥ ३९ ॥ विश्वभुक्सर्वभृतानामन्तरात्मन्नयोनिज । ²²²अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम स्वयंभ्रवः ॥ ४०॥ त्वत्तो मे मानसं जनम प्रथमं द्विजपूजितम्। चाक्ष्म वै द्वितीयं मे जन्म चासीत्पुरातनम् ॥ ४१ ॥ त्वत्प्रसादाचु मे जन्म यीयं वाचिकं महत्। त्वत्तक्श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ॥ ४२ ॥ नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पश्चमग्रुच्यते। अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तष्वष्ठं विनिर्मितम् ॥ ४३ ॥ इदं च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति वै प्रभो । सर्गे सर्गेऽप्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जित ॥ ४४ ॥ प्रथमः पुण्डरीकाक्ष प्रधानगुणकारिपतः । त्वमिश्वरखमावश्व भूतानां त्वं प्रभावना ॥ ४५॥ त्वया विनिर्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्वयोतिग । तेमे वेदा हताश्रक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि ॥ ४६ ॥ ददस्व चक्षुंषि मम प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे । एवं स्तुतस्स भगवान् पुरुषस्सर्वतोम्रखः ॥ ४७ ॥ जहैं। निद्रामथतदा वेदकार्यार्थमुद्यतः। 224 ऐश्वर्ये (र) ण प्र (सु) योगेन द्वितीयां तनुमास्थितः ॥ ४८॥ ²⁹⁰ सुनासिकेन (समानकेन) कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा। कृत्वा हंयशिरक्शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ ४९ ॥ ²⁹⁴ तस्य मूर्घा समभवत् द्यौस्सनक्षत्रतारका ।

केशाश्रास्यामवन् दीर्घारवेरंग्रसमप्रभाः ॥ ५० ॥

कर्णवाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी। गङ्गासरस्वती पुण्ये भ्रुवावास्तां महाद्युती ॥ ५१ ॥ चक्षुषी चन्द्रस्यौं ते (तु) नासा सन्ध्या पुनस्स्मृता । ओङ्कारस्त्वथ संस्कारो विद्युजिह्वाच निर्मिता ॥ ५२ ॥ द्न्ताश्च पितरो राजन सोमपा इति विश्वताः। गोलोको ब्रह्मलोकश्र ओष्ठावास्तां महात्मनः ॥५३॥ ग्रीवा चास्यामवद्राजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा। एतद्भयशिरःकृत्वा नानामृतिंभिरावृतम् ॥ ५४॥ अन्तर्दधौ स विश्वेशो विवेशच रसां प्रभुः। रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ॥ ५५ ॥ शैक्षं क्यं) स्वरं समास्थाय उद्गीथं प्रासृजतस्वरम् । सस्वरस्सानुनादी च सर्वशस्त्रिग्ध एव च ॥ ५६॥ वभृवान्तर्जलगतः सर्वभूतगुणोदितः। ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान् 295 समयबन्धनान् ॥ ५७ ॥ रसातले विनिक्षिप्य यतक्शब्दस्ततोद्भतौ। एतस्मिन्नन्तरे राजन् देवो हयशिरोधरः ॥ ५८॥ जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः। प्रादाच ब्रह्मणे भूयः ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥ ५९ ॥ स्थापयित्वा इयशिर (रा) उदक्पूर्वे महोदधौ । वेदानामालयश्चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ६० ॥ अथ किञ्चिद्पुरुयन्तौ दानवौ मधुकैटभौ । पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतान्तु तौ ॥ ६१ ॥ यत्र वेदाविनिश्विप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च। तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ॥ ६२ ॥ पुनरुत्तस्थतुक्शीघं रसानामालयात्तदा । दृह्याते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रश्चम् ॥ ६३ ॥ श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम्।

भूयोऽप्यमितविकान्तं निद्रायोगमुपागतम् ॥ ६४ ॥ आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते । शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते ॥ ६५ ॥ निष्कल्मषेण सत्वेन संपन्नं रुचिरप्रभम्। तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासमग्रुश्चताम् ॥ ६६ ॥ ऊचतुश्र समाविष्टी रजसा तमसा च तौ। अयं स पुरुषदश्चेतः शेते निद्रामुपागतः ॥ ६७ ॥ अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात्। कस्यैष कोनु खल्वेष किंच स्विपिति भोगवान् ॥ ६८ ॥ इत्युचारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिस्। युद्धार्थिनौ तु विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥ ६९ ॥ निरीक्ष्य चासुरन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे। अय युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै ॥ ७० ॥ रजस्तमोविष्टतनूतावुभौ मधुकैटभौ । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन् जघान मधुसूदनः ॥ ७१ ॥ ततस्तयोर्वधेनाश्च वेदापहरणेन च। शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥ ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः । निर्ममे स तदा लोकान् कृत्स्नान् स्थावरजङ्गमान् ॥ ७३ ॥ दत्वा पितामहायाप्रचां मतिं लोकविसर्गिकीम् । तत्रैवन्तर्दघे देवा यत एवागतो हरिः ॥ ७४ ॥ तौ दानवौ हरिईत्वा कृत्वा हयाशिरस्तनुम्। पुनः प्रद्यात्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम् ॥ ७५ ॥ एवमेष महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः। ²⁹⁶ पौराणमेतदारूयातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ७६॥ यो ह्येतद्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्वारयीत वा । न तस्याध्ययनं नाशमपगच्छेत्कदाचन ॥ ७७॥

आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरम् । पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तो रामेण पथि देशिते ॥ ७८ ॥ एतद्भयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम्। पुराणं वेदसहितं यन्मां त्वं परिपृच्छिस ।। ७९ ।। यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ कचित्। तां तां कुर्याद्रिकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ॥ ८० ॥ 297 एष वेदानिधिवश्रीमानेष वै तपसां निधिः। एष योगश्र सांख्यश्र ब्रह्मचाग्रचं हरि (हवि) विभ्रः ।। ८१।। नारायणपरा वेदा 200 यज्ञा नारायणात्मकाः। तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः ॥ ८२ ॥ नारयणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः। प्रवृत्तिलक्षणश्रेव धर्मो नारायणात्मकः ॥ ८३ ॥ नारायणात्मको 302 गन्धः भूमेश्रेष्टतमः स्मृतः। अपाञ्चापि गुणाराजन् रसा नारायणात्यकाः ॥ ८४ ॥ ज्योतिषाश्च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकम्। नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः ॥ ८५ ॥ नारायणात्मकश्चेव शब्द आकाश संभवः। मनश्रापि ततो भूतमन्यक्त गुणलक्षणम् ॥ ८६ ॥ ³⁰³ नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं च यत्। 304 नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्र लक्ष्मीश्र देवताः ॥ ८७ ॥ नारायणपरं साङ्ख्यं यागो नारायणात्मकः । कारणं पुरुषो होषां प्रधानं चापि कारणम् ॥ ८८ ॥ स्वभावश्रव कर्माणि दैवं येषाश्च कारणम्। 305 अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥ ८९ ॥ विविधाच तथा चेष्टां दैवं चैवात्र पश्चमम्। पश्चकारण संख्यातो (ता) निष्ठा सर्वत्र वै हरि (रे) ॥ ९०॥ ³⁰⁷ तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिसर्वतो मुस्तैः।

तत्त्वमेको 308 महायोगी हरिर्नारायणः प्रश्वः॥ ९१॥ 392 ब्रह्मादीनां सलोकानां 393 ऋषीणांच महात्मनाम् । साङ्ख्यानां योगिनाञ्चापि 394 यतीनाञ्चात्मवेदिनाम् ॥ ९२॥ मनीषितं वि (तानि) जानाति केशवो नतु तस्य ते । ये केचित्सर्वलोकेषु 398 देवं पित्रचं च कुर्वते ॥ ९२॥ दानानिच प्रयच्छन्ति तप्यन्ते च तपो महत् । सर्वेषामश्रयो विष्णुरैश्वरं विधि(सर्ग)मास्थितः ॥ ९४॥ सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेतिचोच्यते । अ9 अयं हि (एषो)हि नित्यः परमो महिषः, महाविभूतिग्रीणवान् गुणाख्यः (निग्रीणाख्यः) । गुणेश्व संयोगपुपैति शीघं 400 कालो यथार्ववृत्तसंप्रयुक्तः (कालो यथार्थं

व्रतसंप्रयुक्ते ॥ ९५ ॥

नैवास्य विन्दन्ति (बुध्यन्ति) गतिं महात्मनो नचा (नैवा) गतिं कश्चिदिहानुपश्यति । ⁴⁰¹ ज्ञानात्मकास्संयमिनो महर्षयः पश्यन्ति नित्यं पुरुषं ⁴⁰² गुणाधिकम् ॥ ९६ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वाणि मोक्षधर्मपवर्णि नारायणीये सप्तपञ्चाशदधिकत्रिशततमो अध्यायः

हयशिरउपाख्यानं समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीलक्ष्मीह्यद्यत् लक्ष्मीनारायणाभ्यांनमः ॥ ॥ श्रीमते रामानुजायनमः श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

श्रीमन्महाभारत शान्तिपर्वमोक्षधर्मान्तर्गतम्.

हयशिर उपाख्यानम्

हयशिरोरत्भूषणव्याख्यासमलङ्कृतम्.

¹ ईशाना सर्वस्या वाचोदेवी यदङ्कमध्यास्ते । ² कणीटदेशभाग्यं वागीश्वर एष मम मनोविशतात् ॥ १ ॥

हयशिरोरत्भृषणदीधितिः.

हयास्य पादुकांसेवी नव्यरङ्गेश्वरो यतिः । तनोति श्रीहयशिरो रत्नभूषण दीधितिम् ॥

¹ ईशानेति—ऐतरेयारण्यके (३-१खं) ' सर्वस्यवाच ईशाना, इति श्रुतिरत्रप्रत्याभिज्ञाप्यते ॥

² कणीटेति—देशविशेषे मूर्तिविशेष पूजाया अतिशयित फलपदत्व कथनावसरे 'कणीटेचाश्वशिरसं, इति विष्णुघर्मोत्तर (३. खं १२१. अ. ४.श्लो) वचनामिहभाव्यम् ॥ वेदान्तगुरुमुखार्चित वागीशपदाराविन्द मधुपाळिम् ।
श्रीत्रक्षतन्त्रकलिजिन्माणिमालां विन्दिषीय सुमहार्घाम् ॥ २ ॥
श्रीत्रक्षतन्त्र कलिजिन्छीवासकटाश्च लब्धभूमानम् ।
श्रद्धाळ राश्रयेऽहं श्रीकृष्णत्रक्षतन्त्रकलिमथनम् ॥ ३ ॥
श्रीरङ्गनाथपदयोः येन न्यस्तात्मरक्षण भरोऽहम् ।
कृतकृत्योऽभूवन्तं वन्दे वरदादि लक्ष्मणम्रनीन्द्रम् ॥ ४ ॥
वागीशाख्या श्रुतिस्मृत्युदितश्चभतनो वीसुदेवस्य मूर्तिः
ज्ञाता यद्वागुपज्ञं भ्रुवि मनुजवरै वीजिवक्त्रप्रसादात् ।
प्रख्याताऽऽश्चर्यशक्तिः कविकथकहरि स्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः
त्रय्यन्ताचार्यनामा मम हदि सतत न्देशिकेन्द्र स्स इन्धाम् ॥
भाष्यं यस्य निशम्य लक्ष्मणम्रनेः कौत्हलाद्भारती

स्त्राणा मिद मुत्तमं विवरणं निश्चित्यमानानुगम् । वागीशस्य निजप्रियाय निखिलान्वेदान्प्रदातु रशुभां मूर्तिं स्वेन सदाऽर्चितां समतर द्यस्मै स जीयान्मुनिः ॥६॥ ¹अल्पज्ञा नल्पशक्तीनपि बहु पुरुषान्वीक्ष्य यो द्वापरान्ते वेदं सर्वं विभज्य प्रगुणतममहाभारताद्यैः प्रबन्धैः ।

¹ अल्पज्ञानल्पशक्तीनित्यादि— द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासम्दर्भी महामुने । वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥ ३.३.५. वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य च । हिताय सर्वमृतानां वेदमेदान्करोति सः ॥ ३.३.६.

रत्नभूषणम्] मङ्गळाचरणम्-कलिजिच्छठरिपुग्रनथस्थं हयशिरसोऽनुसंधानम्

तत्त्त्वं पश्चरात्रोदित मखिलजनै स्सेवनीयं व्यभाणीत् पाराश्चर्यो हृदीन्धां स मम हयशिरस्तत्त्वयाथार्थ्यवोधी॥७ ¹कलिशठिरपुपूर्वा न्व्यासजैमिन्यभीष्ट प्रचिकटियपया स्वद्रामिडाम्नाय भेदैः। श्रुतिशिरिस निगृढं पश्चरात्रे च सारं सकलपुरुषयोग्यं कुर्वतोऽहं नमामि॥८॥

1 यद्यपि द्वापरयुगे भगवतो वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युझाऽनिरुद्धरूपेण चतुर्घा अवतारः । कृष्णेन अर्जुनं प्रति पश्चरात्रसङ्गहरूपायाः गीतायाः उपदेशः । पुरुषाणां ज्ञानशक्तिमान्द्यमवलोक्य व्यासेन वेदविभागकरणं पञ्चरात्रोक्तविधिना ब्राह्मणादिभिः सर्वैः भगवदाराधनस्य कर्तव्यताचेत्यादिकं प्रमाणसिद्धामिति तद्नुसारेण तद्यगे अवतीणीनां सरो मृत महदाह्वय मुनित्रयनाम्नां प्राधान्येन निर्देश उचितः । तथाऽपि कलिरिपुणा भगवतस्साक्षादष्टाक्षरं पारे-गृह्य तद्रथनिरूपणार्थं रचिते श्रीसूक्ताऽख्यप्रवन्धे नारायणशब्देन उपक्रमः उपान्त्यगाधायाः पूर्वगाधायां मधुसूदनशब्देनोपसंहारश्च दृश्यते । तेन नाराय-णोपनिषत् एतत्प्रबन्धस्य व्याख्येयेति सूचितम् । उपनिषदिच मधुसूदनो हयशिरा इति उत्तरत्र मूले स्फुटीभविष्यति । अतोऽत्र उपसंहारे मधुसूदनो हयशिरा एव । मध्ये पञ्चमशतके (३-२) सप्तमशतके च (८-२) गाधाद्वये पूर्वार्धे हयशिरोऽवतारचरितमपि सङ्ग्रहेण प्रतिपादितं । शठिरपुणाऽपि श्रीमुख-सूक्ताऽरुयप्रबन्धे द्वितीयशतके (८-५) गाधायां अश्वसामान्यवाचिना माविति-शब्देन अवतारेषु प्रथमं हयग्रीवोनिर्दिष्टः । तेनच '' तमिद्गर्भं — आदिद्गन्ध-र्वोऽभविद्तीयः '' इति श्रुतौ गन्धर्वः विष्णुपुराणादिषु याज्ञवल्क्याय ग्रुक्क-यजुर्वेदस्योपदेशप्रकरणे 'सूर्योश्वस्सोऽभवद्यतः '' इत्यादौ अश्वश्च हयशिरा इति व्यक्तितं । तेन च मोक्षधर्भयाज्ञवल्क्याय सरहस्यशतपथादिकं अनुप्रहीत्री-

व्यासो जैमिनि रप्रतीपहृद्या वाचार्यशिष्यौ पराम् मीमांसां निववन्धतु स्तदनु तां ²बोधायनाद्या बुधाः। व्याख्य न्ब्रह्मनयस्य लक्ष्मणम्नुनि भाष्यादि तत्र व्यधात् तत्सर्वं सुदृढीचकार निगमान्तार्यो दयन्तामिमे ॥ ९॥

या वाग्देवीप्रोक्तासा हयशिरसरशक्तिरित्यपि चोत्यते । ततश्च-अन्यश्च राजन् सपरः तथाऽन्यःपञ्चविंशकः । तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ॥

इत्यादियाज्ञवल्क्योपदिष्टार्थे स्वस्याप्याऽचार्यकं युक्तमिति 'प्राप्यं ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षित्रयाद्वा वैश्याच्छूद्राद्वाऽपि नीचादभीक्षणं, इति तत्रत्ययाज्ञवल्कय-वचनेनैव स्थाप्यत इति सिद्धचित । अतो हयशिरोवतारप्रतिपादनमुखेन उंपकारातिशयविवक्षया कलिरिपोइशठरिपोश्च नाम प्राधान्यन निर्दिष्टमिति-बोध्यम् ॥

¹ समन्तुं जैमिनिपैल्वं शुकंचैव स्वमात्मजम् । प्रभुविसिष्ठो वरदो वैशंपायन मेव च ॥ वेदानध्यापयामास महाभारत पश्चमान् । संहितास्तैः पृथक्केन भारतस्य प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिना महाभारतादै। जैमिनेर्व्यासशिष्यत्वं प्रसिद्धम् । (से. मी.) एवं शान्तिपर्वणि (३४९-३५९. अ.)।।

²बोघायनस्य मीमांसासूत्रव्याख्यातृत्वं च भास्करानन्तरकालिकप्रन्थ-कर्तृनामनिर्देशरहिते अद्वैतिविरचिते प्रपञ्चहृदयनामके प्रवन्धे चतुर्थे उपाङ्ग-प्रकरणे "तस्य विंशत्यध्यायनिबद्धस्य मीमांसाशास्त्रस्य कृतकोाटिनामधेयं भाष्यं बोधायनेनकृतम् । तद्गन्थबाहुल्यभयादुपेक्ष्य किंवित् संक्षिप्तं उपवर्षेण कृतम् " इत्यत्र स्फुटम् — एवं भगवता बादरायणेन इदमर्थान्येव ¹ सत्वस्थं नाभिपद्मे विधिमथदितिजं राजसं तामसं चा बिंवद्रोरुत्पाद्य ताभ्यामपहृतमित्वलं वेदमादाय धात्रे । दत्वाद्राक्तीचहत्वा ² वरगणमदिशद्वेधसे सत्र आदें। ⁸ तन्त्रं चोपादिशद्य स्समम हयशिरा मानसे सन्निधत्ताम् ॥

सूत्राणि प्रणीतानि । विवृतानि च तानि परिमितगम्भीरभाषिणा भाष्यकृता। विस्तृतानि च तानि गम्भीरन्यायसागरभाषिणा भगवता श्रीवत्साङ्क-मिश्रेणाऽपि ' इत्यात्मसिद्धौ बादरायणसूत्रव्याख्यानद्वयमन्यदप्यर्वतत इति प्रतीयते । एतानि च सूत्रविवरणान्यद्यत्वे नोपलभ्यन्ते ॥

1 सत्त्वस्थमित्यादि — उपाख्यानार्थोऽत्र संक्षिप्तः ॥

² वरगणिमत्यादि—'' अहं हयशिरा भूत्वा '' मा. शा. ३४७-६१ इत्यादावयमर्थो व्यक्त इति निरूपिय्यते ॥

अत्रज्ञामिति—यथोक्तं निर्णयसिन्ध्वादिप्रबन्धकृता कमलाकरभट्टेन प्रमाणतया आदते हयशीर्षपाञ्चरात्रे—

> तेनाश्वशिरसा गत्वा वेदानादायशाश्वतान् । प्रययो भवनं दिव्यं महर्षिगणमृषितम् ॥ (१. अ. २३) सोऽप्यसौ प्रददौ वेदान्भ्य एव जगद्भरः । तस्मिन्काले मया पृष्टो देवो यत्तच्लृणुप्व मे ॥ २४ ॥ कियन्ति पश्चरात्राणि त्वया प्रोक्तानि वै पुरा ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच--

यत्त्वया पृष्टमित्वलं तत्सर्वं कथयामि ते । प्रोक्तानि पञ्चरात्राणि कल्पे कल्पे मया पुरा । २. प. १. व्यस्तानि मुनिभिलोंके पञ्चविंशतिसंख्यया । आद्यं समस्ततन्त्राणां हयशीर्षं प्रकार्तितम् । २. प. २. इत्यादि ॥ =

काण्वामाध्यान्दिनाश्च प्रथममभिद्धर्यत्प्रवर्ग्यार्थवादे
तन्मात्रालम्बिनो ये तत उपरितनाम्नायभावाऽनभिज्ञाः ।
प्रख्यातारण्यकादिप्राथितहयशिरस्तत्वविज्ञानश्चन्यास्तेषां मोहं व्यपास्य प्रकटयति परं व्यास एकं च तत्त्वम् ॥
श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रात्कलिमथनगुरोर्लब्धवेदान्तसारः
विन्यस्तस्वात्मभारो वरदपदमुखे लक्ष्मणे देशिकेन्द्रे ।
वागीशप्राप्ततुर्यो हयमुखचरणत्राणसेवाधुरीणः
तस्योपाख्यानभावं प्रकटयति यतिर्नव्यरङ्गेनद्रनामा ॥ १२ ॥
श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रोत्तमगुरुवषुषा यो ममोपादिश्वतस्वौ
मन्त्रौ तौ जापायित्वाऽनभिम्रखमिष मां स्वीयसेवाधिराज्ये ।
भक्त्या प्रावर्तयच प्रगुणतमकृपावारिधिश्श्रीहयास्यः
स्वोपाख्यानस्य सोऽयं विद्यतिमिष मया कारयत्यन्तरात्मा ॥

श्रियःपतिः परमकारुणिको मगवान् सर्वेषामेव पुरुषाणामु-पादित्सिताजिहाासितेष्टानिष्टफलतत्सधनानां त्याज्योपादेयपरिज्ञानाय वेदाख्यं शास्त्रं चतुर्भुखादिपरंपरया प्रावर्तयत् । तस्मिश्र ज्ञाने द्वापरे खिले सित नष्टप्रज्ञाननुजिघृक्षुः "देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वे-त्स्यते भवान्" "पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति" इति पुल-स्त्यवसिष्ठवरप्रदानलन्धपरदेवतापारमार्थ्यज्ञानवतः पश्चरात्रेकरसश्चति-तात्पर्यविषयानिगृदार्थाऽविष्करणपिटष्ठात्पराश्चरात्सत्यवत्यां कृष्णद्वेपा-यनरूपेणाऽवतीर्य वेदं सर्वं विभज्य तदुपच्चंहणमितिहासरतं महा-

¹ पश्चरात्रैकरसेति । विष्णुपुराणस्य वासुदेवद्वादशाक्षरविवरणरूपत्वं व्यक्तम् विष्णुपुराणपारेशीलनपराणां विदुषाम् ॥

रलभूषणम्]

उपोद्धातः-सभापनोंक्तं नारायणस्य सर्वस्मात्परत्वम्

भारतं च प्राणैषीत् । तत्र च सभापर्वणि—४३. तमे अध्याये— अव्यक्तोव्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्त्रभुः । पुरा नारायणा देवः स्वयंभुः प्रिपतामहः ॥ सहस्रशीर्षः पुरुषो ध्रुवोऽनन्तः सनातनः । सहस्रास्यः सहस्राक्षः सहस्रचरणो विभ्रः ॥

इत्यादिना सर्ववेदपिठतस्य पुरुपद्धक्तस्य—

ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे ।

आभूतसंप्रवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ॥

एकस्तिष्ठति सर्वात्मा स तु नारायणः प्रभुः ।

नारायणस्यचाङ्गानि सर्वदैवानि भारत ॥

अन्यानि सर्वदैवानि सर्वाङ्गानि महात्मनः ।

सर्वचाऽपि हरौसंस्थं सत्रे मणिगणा इव ॥

आभूतसंप्रवान्तेऽथ दृष्ट्या सर्व तमोऽन्वितम् ।

ब्रह्मभूतस्तदात्मानं ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् ।

सोऽध्यक्षः सर्वभूतानां प्रभूतप्रभवोऽच्युतः ।

सनत्कुमारं रुद्रं च सप्तर्धांश्च तपोधनान् ॥

सर्वमेवाऽसृजद्वह्या तथा लोकां स्तथाप्रजाः ।

इत्यनेन 'एकोहवैनारायण आसीन्त्रब्रह्मानेशानः' इत्यादि महोपनिषदः 'तद्रह्म स आत्मा अङ्गान्यन्यादेवताः' इति तैत्तिरीयोपनिषद्माक्यस्य च अर्थं निर्णीय ततो (४४) भगवतो नरनारायण हर्यात्मना ¹ मुख्य-

¹ मुख्येति—

[&]quot; नरनारायणौ भूत्वा हारिरासीद्युधिष्ठिर । (४४) ब्रह्मा च शकः सूर्यश्च-प्रादुर्भवति कार्यतः"

ब्रह्मादयोगौणप्रादुर्भावाः, कृष्णस्यायोनिजत्वं, तंदर्चनाकरणेदोषः [इयशिरो

प्रादुर्भावं तस्माद्रह्मरुद्रादिगौणप्रादुर्भावोत्पत्तं तेनैव ¹स्वकर्ण मल-संभूतयोः स्वनाभिपुष्करजातब्रह्मसमीपमागतयोः योद्धकामयोर्भधुकैट-भयोर्हननं, पौष्करप्रादुर्भावमाहात्म्यं वराहनृसिंह वामन परशुराम श्रीरामप्रादुर्भाव संक्षिप्तचारितम्,

आज्ञापित्वा सर्वज्ञो व्यजायतयदोः कुले । आत्मान मात्मनातात कृत्वा बहुाविधं हारेः ॥ ५२. अ. ७. इत्यादिना भूभारावतरणार्थं कृष्णप्रादुर्भाववृत्तम् , नैषगर्भत्वमापेदे नयोन्या मवसत्प्रश्चः ।

नषगभत्वमापद नयान्या नयस्त्रज्ञः। आत्मनस्तेजसाकृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम् ॥ ६१. अ. ३२. कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चियष्यन्ति ये नराः। जीवनमृतास्तुते ज्ञेयाः न संभाष्याः कदाचन ॥ ६२. अ. ९.

इति नरादीनां ब्रह्मादीनां च पार्थक्येन प्रादुर्भावप्रतिपादनेनैव पञ्चरात्रसंहि-तोक्तगौणमुख्यविभागोऽत्र विवक्षित इति प्रतीयते । एवमन्यत्रापि (कू. पु. २०७ पु.)। अत एव ब्रह्मरुद्रादीनां पूर्व परत्र च सृष्टिप्रतिपादनं सङ्गच्छते । भगवद्गुणदर्पणे 'वरारोह' नाम निरूपणावसरे चाऽयमर्थः स्पष्टः ॥

¹ एवमेव हरिवंशादावि । एतचकरूपभेदाभिप्रायकं । तेनाऽत्रोपा-रूयाने मधुकैटभयोः जलविंदुभ्यामुत्पत्ति प्रतिपादनस्य न विरोधः ॥

² आत्मना—स्वसंकल्पन । ³ बहुविधं—चतुर्विधं । ⁴ हारेः—ब्रह्मरुद्रादि-संहर्ता इत्यर्थः ॥

⁶ अत्रार्चनं चतुरात्मनोवासुदेवस्यार्चनमेव विवाक्षितं । एतत्सर्वे उत्तरत्रस्फुटी भविष्यति ।। रत्नभूषणं]

9

इत्यनेन कृष्णस्य अयोनिजाऽवतारत्वं कृष्णार्चनाऽकरणे दोषंचाऽवा-दीत्। अरण्यपर्वणि च—

एष नारायण क्श्रीमान् श्वीरार्णवनिकतेनः ।
नागपर्यङ्क म्रुत्सृज्य द्यागतो मधुरांपुरीम् ॥ ८६. अ. २४.
पुण्याद्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ।
साक्षादेवः पुराणोसौ सिहधर्मः सनातनः ॥ २५ ॥
येचवेदविदोवित्राः येचाऽध्यात्मविदोजनाः ।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २६ ॥

इत्यनेन नारायणोपनिषदन्ते 'ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो-मधुसूदनोम्' 'सर्वभूतस्थमेकं नारायणं, इति श्रुतिं न्यग्रोधपत्रशायिन-विश्वशोरानिरुद्धस्यकुक्षौ सर्वं जगत्साक्षात्कुर्वतामार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति प्रतिवचनावसरे—

सर्वेषामेवभूतानां पितामाताच माधवः।

गच्छध्वमेने शरणं शरण्यं कौरव(पुरुष)र्षभाः ॥ १९२. अ. ५६. इत्यादिना 'माता पिता शरणं सुहृद्गतिर्वन्धुनीरायणः' इति सुबाल- श्रुति च व्याख्याय आत्मानं तपसा तोषयन्तं जयद्रथं प्रति रुद्रप्रति- वचनावसरे नारायणस्य लयकारणत्वं नारायणनामनिर्वचनप्र्वकं सृष्टिकारणत्वं वराहनृसिंहवामनकृष्णावताराणां संक्षिप्तचरितं चोक्त्वा नारायणसहायस्य अर्जुनस्य जयद्रथेनाऽजय्यत्वं चाव्रवीत् ॥ उद्योगपर्वणि च—

यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ६७ अ. ९ इत्युपक्रम्य, कालचक्रं जगचक्रं युगचक्रं च केशवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२ ॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।
ईष्टे हि (शते) भगवानेकः सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १३॥
ईशक्षिप महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारमते कर्तुं कीनाश इव दुर्वलः ॥ १४॥
तेन वश्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते ग्रुह्यन्ति मानवाः ॥ १५॥

इत्यन्तेन 'एको देवः' ६-७, 'स ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नाऽन्यो हेतुर्विद्यत ईश्चनाय' ६-१७, 'विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोन्यः' ५-१, 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' १-१० इत्यादिश्वेताश्वतरश्चतेः; 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति कृष्णं नियानं' २ अष्ट. ३ अ. इति अस्य वाम(वामन)सक्तमन्त्रस्य 'श्रीकृष्णो वै परमं दैवतं' इति गोपाल-तापनीयश्चतेश्व तात्पर्यमाविष्कृत्य—

एष ऐकायनः पन्थाः येन यान्ति मनीषिणः ॥ ६८-१५. एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः । अप्राप्यः केशवो राजन् इन्द्रियै राजितैर्नृभिः ॥ २०॥ विश्वामाधिगमाद्योगाद्वशी तत्त्वेप्रसीद्ति ॥ २१.

¹ सत्यमित्यादि—एतत्—ईशनम् , सत्यं—परमार्थं 'स ईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय, इत्यत्र ईशितृत्वस्य अविद्यादि-मूरुकत्वन्यवच्छेदेन परमार्थत्वबोधनादिति भावः॥

² अत्राऽऽगमशब्दः पञ्चारात्रपरः । पाद्मे (६ उ. ८१ अध्या.) एत-च्छब्दिनिर्वचनं द्रष्टन्यम्।

इत्यनन भूमविद्यादिषुप्रसिद्धायाः पश्चरात्रमूलभूताया एकायनशा-खायाः 'युजीवांब्रह्मपूर्व्यनमोभिः'श्चे. २. ६. 'सर्वस्य प्रभमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् ' ३-१७. मुमुक्षुर्वेशरण महंप्रपद्ये, ६. १८. इत्यादि श्वेताश्वतरश्चत्येककण्ठचमभिधाय—

कृषिर्भूवाचकक्रशब्दोणश्रनिष्टतिवाचकः। विष्णुस्तद्भावयोगाच कृष्णोभवतिसात्त्वतः॥ ६९-५.

इत्यादिना कृष्णादिनामनिर्वचनपूर्वकं कृष्णस्य परत्वेन तस्यैव शर-णागत्युदेश्यत्व म्रुपसञ्जहार ॥

¹ भूमविद्यादिष्विति ॥ अत्रैकायनशब्दस्य शाखापरत्वं २-८. श्रुतप्र-शिकायां स्पष्टं। एवं काण्यसंहिताभूमिकायां भागवतलक्ष्मीनृसिंहशास्त्रिणा उदा-हृतायां (अथर्वशिरसि पूर्वकाण्डे) '' अथहैनं पिप्पलादो अङ्गिराः सनत्कुमार-श्चाथवाण मूचुः भगवन्नादौ को वेदः को वाऽयातयामः को वा विष्णुदैवत्यः को वा कृत्स्त्रकमेब्रह्मप्रतिपादकः कौस्विद्देवानां ऋषीणांच प्रियतम इति। सएभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच भगवतो नारायणस्य निश्वासरूपेणादावभिव्यक्तइशुक्क-यजुर्वेदः स एवाऽयातयामः सर्वायत्वाय भवति । स एवविष्णुदैवत्यो विष्णु प्रीणनाय स एव कृत्स्नकर्म ब्रह्मप्रतिपादकः सत्प्रतिपादनाय । स एवदेवर्षीणां तत्प्रीणनाय भवति । त एनं पुनरूचुः भगवन्कौस्विदेकायन चप्रियः इति । स एभ्यः प्रत्युवाच भगवते। (ना)तत्र शौक्किकानि यजू एषि द्विसहस्राणि तान्येकायनानीत्याचक्षते इति श्रुतावि । यथाच एकायनशाखाया अपौरुषेयत्वं तथा कारमीरागमप्रामाण्य एव प्रपश्चित मित्यागमप्रामाण्ये भगवद्यासुनसुन्युक्तय-तदात्वे तस्या अकल्पितत्वे अविप्रातिपत्तिर्निश्चीयते । (च-व्यू) शाखाविभागेच तापायनीयेति अस्या एव नाममेदउत्कीर्तितस्स्यात् । (च-व्यू) ता(प)पाय-नियाः-इति अन्यत्र ताम्रायणः, इति वाजसनीय शाखाध्यायि मैत्रायणशाखा- भीष्मपर्वाणिच २३ अध्याये 'यतः कृष्णस्ततोजयः' इत्युपक्रम्य भगवद्गीतायां सात्त्वतधर्म संग्रहेण निरूप्य गन्ध-मादने स्थितेन चतुर्मुखेन आकाश्विमानस्थं वासुदेवं प्रति नमस्कार-पूर्वक प्रार्थनावचनेषु—

त्वद्भक्तिनिरतादेव नियमस्थाः समाहिताः । अर्चयामस्सदा विष्णुं परमेशं महेश्वरम् ॥ ग्रं. ६० अ. ६३ व्यत्तत्परमकं गुद्धं त्वत्प्रसादादिदं विभो । वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६९ ॥

विभागे च षड्मेदाः, सप्तमेदाः, इति च (च-ध्यू) पाठमेदाः (वै-वा) दृश्यन्ते । (मै) ऐकेयाः, एकायनाः इति (च.ध्यू) लिखितकोशेषु पाठमेद-श्योपलभ्यते । अभ्युपगम्यते च शाखानां कालभेदेनापि नाममेदो विमर्शकः । शाखाचेयमितरशाखावत् यामुनमुनिकाल एव कृत्स्ना नोपलब्धेति आगमप्रामाण्ये व्यक्तं । 'त्यजतैविह तज्ज्ञेयम्' इति सुरेश्वरवार्तिकाद्युदाहृत माल्लवेयशाखादि कतिपयवाक्यवत् एतदीयकतिपयवाक्येषु प्रत्ययितव्यतेति ॥

¹ अत्र विष्णुः अनिरुद्धः ' अनिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमन्ययम्, इत्यनु-पदमेवनक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्मुखादीनां सकामत्वेन अनिरुद्धस्यैवाराध्यत्वात् । अयमर्थः यज्ञाग्रहराध्याये स्फुटीभविष्यति ॥

² यत्तर्परमकमित्यादि । अत्र परमकं उद्गीतमिति पदद्वयेन 'उद्गीत मेतरपरमन्तु ब्रह्म तिसम्बयं स्वप्रतिष्ठाक्षरञ्च । अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः, १-७ इति श्वताश्वतरश्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । तत्र च 'आत्मानमराणिं कृत्वा प्रणवंचोत्तराराणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येत्रिगृद्वत्, १-१४ इत्यत्र देवशब्देन वासुदेव एव विविक्षितः । 'सृष्ट्याचैः क्रीडितिस्वयं . . . इति देवार्थ ईरितः, ५२, ६८ इत्य- सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्व मात्मनास्नाक्षीः प्रद्युम्नंचाऽऽत्मसंभवम् ॥ ७० ॥
प्रद्युम्नादिनरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।
अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ७१ ॥

हिर्बुध्नय संहितोक्तानां देवशब्दयोगार्थानां सृष्टिस्थितिलयकीडानां 'किं कारणं ब्रह्म कुतस्स्मजाता जीवाम केन क्वचसंप्रतिष्ठा, इत्युपक्रमे प्रतिपाद-नात् । उपसंहारेचोत्तरत्र ' सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरेसर्पिरिवार्पितम् , १,१७. इत्यत्र वासुराब्दयोगार्थपतिपादनाच । तत्पूर्वं 'तिलेषुतैलं दधनीवसर्पिः आपस्त्रोतस्युचारणीषु चाग्निः । एवमात्मा आत्मनि गृह्यतेऽसौ, १-इत्यत्र दघनीव सर्पिरित्यनेनोक्तस्यार्थस्य ब्रह्मबिन्दूपनिषदि (' स्वरेणसन्धयेद्योग, मित्युपक्रम्य 'पयसि निगूढं मृतेमूतेच वसित विज्ञानं । सततं मन्थयितव्यं मनसा मन्थानदण्डेन, ४-२० 'सर्वभूताघि-वासं च यद्भतेषु वसत्यपि । सर्वानुश्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवस्तदस्म्यहं वासुदेवः ' ४ २३.) इत्यनेन विवरणपूर्वकं सार्पिस्स्थानापन्नस्य वासुदेवत्वामि-धानात् 'अरणीषुचामि ' रित्युक्तार्थस्याहिर्बुध्न्यसंहितायां 'यथा च विह-नाऽविष्टमिन्धनं तन्मयं भवेत् । एवमाच्छादितं तेन विश्वं तन्मयमेवतत् । वासुशब्दार्थ उद्दिष्टः, ५२ अ. ६४-६५ इति वासुदेवशब्दघटक वासुशब्द-तात्पर्यविषयत्वाभिधानाच वासुदेवशब्दे 'विनापिपत्ययं पूर्वीत्तरपदयोर्वालोपो-वाच्यः, इतिवार्तिकेन पूर्वपदलोपात् देवशब्देनैव वासुदेवशब्दार्थलामसमवाच । एवं च उपसंहारोक्तवासुदेव एव मध्ये 'उद्गीतमेतत्परमन्तु ब्रह्म, इति श्रुतौ परमं ब्रह्म विवक्षितम् । 'तस्मिस्त्रय'मित्यत्र, 'त्रयंकुतस्स जाता जीवाम केन कच संप्रतिष्ठा, इत्युपक्रमोक्तसृष्टिस्थितिलयकाराणां उपसंहारस्थ-प्रणवघटकाकारोकारमकारार्थनया विश्वतैजसप्राज्ञशब्दैर्माण्डूक्यनृसिंहतापनी-

१४ द्वापरे चतुरात्मवासुदेवस्याराध्यत्वे मूलरूपानुसारेण कृष्णाद्यवतारोवीजं [हयाद्यारी-

¹ तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना । विभज्य भागशोऽऽत्मानंत्रजमानुषतां विभो ॥ ७ २॥

इत्यन्तेन ५२-७. सभापर्वोक्तार्थं विश्वदीचकार । वक्ष्यतिचाऽऽनुशास-ानिकेऽपि वासुदेवस्य चातुरात्म्यम् ॥

. विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् । स्द्रादित्यावसवोथाऽश्विनौच साध्याश्च विश्वे मरुताङ्गणाश्च । प्रजापतिर्देवमताऽदितिश्च सर्वे कृष्णादृषयश्चैवसप्त ॥ २६१-३४.

इत्युपक्रम्य-

सर्वं कृष्णात्स्थावरं जङ्गमश्च विश्वात्मानं विष्णुमेनंप्रतीहि । विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं सङ्कर्षणं जीवभूतं वदन्ति ॥

यादिषु, संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धशब्दैश्च गोपालतापनीयादिषु च व्यवहृतानां त्रयमेव विवक्षितं । अतः पाञ्चरात्रिकवासुदेवश्चतुरात्मा श्वेताश्वतरश्रुतावुद्गीत इति व्यासाशयः । भारतवचने उद्गीतत्यत्र गीतित्यनेन गीताप्रतिपाद्योप्ययमेनेविति स्वितम् । भारते वासुदेवादिम् तिंचतुष्टयानिरूपणावसरे कृष्णस्य वासुदेवत्वोक्त्याऽप्ययमर्थो दृढीिकयते । उद्गीतित्यत्र उदित्यनेन 'यःपुनरेति च्रिमात्रेन्णोमित्यनेन परंपुरुषमभिष्यायीत, इति प्रश्नोपानिषदि परपुरुषो वासुदेव इति व्यञ्जितम् । संकर्षणप्रद्यम्नानिरुद्धानां संहारिश्यतिसृष्टिकारकत्वं चतुर्णामेकत्वं च महाभारते बहुत्रस्पष्टं । एतच्छुत्युत्तरार्घार्थोऽपि नारायणाख्याने वक्ष्यते ॥

¹ तस्मात्—मूल्रूपस्य चतुर्विधत्वात् । अनेन द्वापरयुगे सात्त्वत-विधिना वासुदेवस्यार्चनीयत्वे, मूल्रूपानुसारेण द्वापरयुगे वासुदेवसंकर्षण-प्रयुक्तानिरुद्धात्मनाऽवतारोनिदानामिति सूच्यते तदेभिः भीष्मपर्ववचनैः ततः प्रद्यम्ममिरुद्धं चतुर्थमाज्ञापयत्या त्मयोनिर्महात्मा ॥ इति ;

ये मया भावितात्मानो मय्येवाभिरतास्सदा।
उपासते च मामेव ज्योतिर्भूता निरामयाः ॥ ४३-२०.
मद्भक्तास्सततं तेवै भक्तांस्तानिप चाप्यहम् ।
चतुर्थाहं विभक्तात्मा चरामि जगतोहितम् ॥
एका मूर्तिर्निर्गुणाख्या योगं परममास्थिता ।
द्वितीया खुजते तात भूतग्रामं चराचरम् ॥
खृष्टं संहरतेचैका जगत् स्थापरजङ्गमम् ।
चतुर्थीं मे महामूर्तिः जगद्वृद्धं ददाति सा ॥
रक्षते चाऽपि निरता सोऽहमस्मि नभश्ररः ।
सर्वतो खुक्तसङ्गेन मय्यनन्यसमाधिना ॥
यक्यस्समासादयितु महं वै ज्ञानचक्षुषा ।
मयाचाऽपि चतुर्थात्मा विभक्तः प्राणिषुस्थितः ॥

1 आत्मभूतो वासुदेवो द्यनिरुद्धो मतौ स्थितः ॥ ३३.

आज्ञापयित्वा सर्वज्ञो व्यजायत यदोः कुछे । आत्मानमात्मना तात कृत्वा बहुविधं हरिः ॥ इति सभापवींकार्थ एव विस्तृतः । 'आत्मानमात्मनातात ' 'स्वयमात्मानमात्मना ' इति सभाभीष्म-पर्वद्वयोक्तार्थएवानुशासनिकेऽप्युक्तः । एतेन सङ्कर्षणादिमूर्तीनां वासुदेव-सङ्कर्पातिरिक्तसङ्करुपमूळकत्वं प्रतिक्षिप्तम्ः ॥

¹ अत्र 'एकाम् तिनिंगुणाख्या' इत्युपक्रम्य अनिरुद्धसङ्कर्षणप्रयुद्धानां सृष्टिरक्षणसंहारहेतुत्वमभिषाय 'आत्मभूतो वासुदेव' इत्युक्तया 'निर्गुणं संकर्षणोऽहंकारेच प्रद्युम्नो मनिस स्थितः ।

¹ अन्यथा च चतुर्धायत् सम्यक्तं श्रोतुमहिस ॥ ३४ ॥

यत्तत्पद्ममभृत्पूर्वं तत्र ब्रह्मा व्यजायत ।

ब्रह्मणश्चाऽपि संभूतः शिवइत्यवधार्यताम् ॥ ३५ ॥

शिवात्स्कन्धः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्ट्यम् ।

मम यत्परमं गुद्धं शाश्चतं ध्रुवमव्ययम् ॥

तदेवं परमो गुद्धो देवो नारायणो हरिः।

² न तच्छक्यं भ्रजङ्गारे! वेत्तुमभ्युद्यान्वितैः ॥ ६६ ॥

वासुदेवं ' इति पूर्वीदाहृतवचनेन च ' एकोदेवः — साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च ' ६-११ इति श्वेताश्वतरश्रुतौ सृष्टिस्थितिलयप्रयोजकसत्त्वरजस्तमागुणत्रया-धिष्ठानशून्यः वासुदेवः प्रतिपाद्य इति बोधितम् ॥

¹ अन्यथाचेत्यादिनाऽकर्मवश्यसंकर्षणादिवैलक्षण्यं ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीनां बोधितम् ॥

े नारायणस्य सर्वस्मात्परत्वं तद्भक्तिविधुरा नज्ञातुं शक्नुवन्तीत्याह । नतच्छक्यमिति । अत्र वासुदेव नारायणविष्णुशब्दत्रयेण नारायणाय विद्यहे—विष्णुः प्रचोदयात्, इतिश्र्वतिविर्नृता । एव मत्र अन्यथाचे 'त्यादिना ब्रह्मरुद्राद्यु-त्यत्तेः पृथगुक्त्या विष्णोरुत्पत्तिमनिष्माय ध्येयत्वोक्त्या पूर्वं ' सर्वं कृष्णात्स्थावर-जङ्गमं च विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि ' इत्युक्त्याच ' ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्तेसर्वे संप्रसूयन्ते ' इत्यथर्वशिरस्युक्ता विष्णूत्पत्तिः नकर्मनिबन्धना किन्तु स्वसंकरूप-मात्रनिबन्धनेत्यिप सिध्यति । एतदुत्तरं उपमन्यूपाख्यानमधिकृत्य परमत्तमङ्ग आचार्यपादैः सहस्रय्यन्थसम्मितातिवितताध्यायमुपमन्यूपाख्यानमनाप्तमिति केचिद्वदन्ति । आप्तत्वेऽपि तामसाधिकारिणामुपयुक्त तामसधमिविशेषपरत्वात्सा-तिकानामनुपादेयम् — इत्युक्तं । अत्र —अर्जुनिमिश्रादिभिरव्याख्यातत्त्वादान्ध्र-

ध्यायन्तो मनसा विण्णुंगच्छन्ति परमांगतिम्।। इतिच ॥४४-११ भीष्मपर्वणि अनन्तराध्याये—

वासुदेवोऽर्चनीयो व ¹ स्पर्वलोकमहेश्वरः ।
यत्तरपुरुषसज्ज्ञं वै गीयते ज्ञायते नच ॥
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
वासुदेवो नमस्कार्य स्पर्वलोकस्सुरोत्तमाः ॥
यतः कृष्णस्ततोधर्मो यतोधर्म स्ततोजयः ।
स एष शाश्वतो देव स्पर्वगुद्धमयिश्ववः ॥
² वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मांपृच्छिसि भारत ।
ब्राह्मणैः क्षित्रयर्व्यैश्यूद्रैश्व ³ कृतलक्षणैः ॥

माषायां प्राचीनपरिवर्तनाभावाच महाभारते बहुषुप्रदेशेषु उपक्रमादितात्पर्य ि हिक्किर्नारायणस्य परत्वसमर्थनाच्चोपमन्यूपाख्यानस्य प्रक्षिप्तत्वं वेदान्तकौस्तुभे-स्थापितम् । द्वितीयःपक्षो (या. रा. स्वा.) रुक्षाभरणेमहाभारतन्याख्यानेसाधितः इत्यवसेयम् ॥

¹अनेन 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् ' इत्यादिश्वेताश्वतरादिश्चत्यर्थउक्तः ॥
² ब्रह्माबिन्दूपनिषदि ' स्वरेणसन्धयेद्योगं ' ४. ७. ' अप्रमेयमनाद्यं च
ज्ञात्वा च परमं शिवम् ' ४. ९. इत्युप्रकान्तस्यार्थस्य ' सर्वानुप्राहकत्वेन
तदस्म्यहं वासुदेवस्तदस्म्यहं वासुदेवः ' ४. २३. इत्युपसंहारात् ' शाश्वतं
शिवमच्युतम् ' इति नारायणानुवाके श्रवणाचेति भावः । एतेन ' प्रपञ्चोपश्चमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः, इति माण्डूक्यश्रुत्यादिषु शिवशब्दो मङ्गळार्थकः वासुदेव पर इति बोधितम् ॥

³ कृतलक्षणे — इत्यस्य कृतचक्रादिलक्षणैरित्यर्थस्स्थापितस्सचरित्ररक्षा-यामाचार्थपादैः ॥

3

¹ अर्चनीयश्व सेव्यश्व नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु ।

1 अर्चनाकरणे दोषस्सभापर्वणि (६२. अ. ९. ७. पत्रे) उक्तः। हेमाद्रिणाऽपि चतुर्वगचिन्तमणौ परिशेषखण्डे विष्णुपूजायास्सन्ध्यावान्नत्यत्वं अकरणे प्रत्यवायश्चेति स्फुटं प्रमाणतस्साधितं। तथाहि—" अथ विष्णु पूजाकालः। तत्र विष्णुधर्मोत्तरे"—

'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं पूजयेद्धरिम् । अपूज्य भोजनं कुर्वन् नरकाणि व्रजेव्हरः ॥'

नारदीये-

प्रातमध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समारमेत् ।
यथासन्ध्या तथानित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ॥
अशक्तो विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्यकेशवं ।
मध्याद्वेचेव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥
मध्याद्वेवा विस्तरेण संक्षेपेणाथवा हरिं ।
सम्पूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकंत्रजेत् ॥
निमित्तेषु च सर्वेषु तत्काले च विशेषतः ।
पूजये देवदेवेशं द्रव्यं सम्पाद्य यत्नतः ॥

इति अत्र हरिशब्दस्य 'ब्रह्माणम्' इत्याद्यक्तदिशा ब्रह्मरुद्रादिसहारकारक-इति केशवशब्दस्य 'क इति ब्रह्मणोनाम, इत्याद्यनुसारेण ब्रह्मरुद्रस्रष्टा इति चार्थ एवं (वै. ना.दी आ. कां) पुराणे—

> विष्णुपूजा विहीनस्य दत्तं चेष्टं हुतं श्रुतम् । तपश्च व्यर्थतां यान्ति पेतालङ्कारविद्वेजे ॥ मातृवत्परिरक्षन्तं सृष्टिसंहारकारकम् । योनार्चयति वै विष्णुं सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥

¹ सात्वतं विधिमास्थायगीतस्सङ्कर्षणेनयः ॥

कूर्मपुराणे—

एकाहमिप न स्थेयं विनाकेशवपूजनम् ।
अक्के स याति नरकं सूकरेष्विप जायते ॥
अनर्चियत्वा गोविन्दं यैर्भुक्तं धर्मवर्जितैः ।
शुनोविष्ठा समं चान्नं नीरं च सुरया समम् ॥

स्कान्दे-

केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्यात्रं नैव भोक्तव्यमभक्षणसमं स्मृतम् ॥ (वी. मि. पू. प.) ब्रह्मचारी गृहस्थोऽपि वानप्रस्थोऽथ मिक्षुकः । केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ॥ १८६॥१७ मा.आनुष.

इत्यादि वचनेष्विप विष्णुपूजाया अकरणे प्रत्यवायस्स्फुटः देवतान्तर-पूजनाकरणे प्रत्यवाय बोधकानि सर्वसम्मतान्यकिल्पतानि वचनानि नोपलभ्यन्ते। अतो देवतान्तरपूजनं काम्यम् इति वृद्धाः अत एव॥ (कृ. पु. व्या. स्मृ.)

न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्भवैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥

इत्यादि वचनेषु उत्पत्तिलयशून्यस्य ब्रह्मरुद्रादिसंहर्जुर्विष्णोराराधनस्य नित्य-कर्तन्यत्वं तत्तदुपकरणमन्नप्रशंसनं एतद्विशेषमन्तरारुद्राराधनस्य कर्तन्यता-मात्रं प्रतिपादितं संगच्छते। अत्र 'शौनकोहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्णव-चनं परं। प्रवः पान्थ मन्धसो धियत्यर्धर्चस्य विधानत' इति न्यास-स्मृत्युपात्ता ऋग्वेदश्रुतिर्मूलं। एवं मैत्रायणीयश्रुतिरपीत्युत्तरत्र निरूपियप्यते। 1 सात्वतंविधिमिति। सात्त्वतशब्दश्य भगवति तच्छास्रे तत्प्रतिपाद्यधर्मे तद-नुष्ठातृभगवद्भक्तपुरुषेषु इति चतुष्वेथेषु प्रयुज्यते। तत्र उद्योगपर्वणि ६९—७. शान्तिपर्वणि. नारायणाख्यानेच-३५२-१३. सात्त्वत शब्दो भगवति निरुक्तः 'तन्नंसात्त्वत माचष्ट १ माग ' 'सात्त्वतोक्तेन विधिना ११६-१. वि-धर्मो ' इत्यत्रतत्त्र्पातिपादक शास्त्रे 'धर्मच मत्तो गृह्णीष्ट्रसात्त्वतं, शान्ति ३५८-२९ ' इत्यादौ तत्प्रतिपाद्यधर्मे 'एवमेषमहान्धर्मः —सात्त्वतैर्धायते सदा ५५ ' 'वासुदेवश्च सात्त्वतैः वि. पु ' इत्यत्र तदनुष्ठातृपुरुषेषु प्रयुक्तः । सात्त्वतिमत्यत्र सत्वतः अयं सात्वतः तं सात्वतं इति शब्दव्युत्पत्तिः । सत्वान् भगवान् इत्यर्थः अतः सात्वत भागवतशब्दयोरैकरूप्यमित्यागम-प्रामाण्ये यामुन मुनयः प्राहुः । ज्ञानादि गुणवान् भगवच्छब्दार्थः । पार-मार्थिक (ज्ञानादिगुण) वान् स त्वच्छब्दार्थं इति विशेषः । एतेनगुणानाम-विद्याकत्त्रितं नास्तीति बोधितम् ॥

'तन्नंसात्वतमाचष्ट' इति भागवतं वैष्णवं पंचरात्रागमिति व्याकुर्वतः श्रीघराचार्यस्यापि सत्वान् विष्णुरिति विवक्षितमिति प्रतीयते ॥

एवं च भगवद्वचितिरक्तेष्वप्येषेषु संबन्धमेदेऽपि प्रकृत्यर्थ एकरूप एवेति यामुनमुनीनामाशयः। सात्वतं विधिमित्यत्रविधिः प्रयोगविधिर्विव-क्षितः। पञ्चरात्रस्य कल्पसूत्रवत् श्रुतिविहित चक्राङ्कनभगवराधनादेः प्रयोग-विधित्वं (पं-सं.) 'श्रुतिमूल मिदंतन्नं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् , (न्या.प।प.म.मं) इत्यादिषु स्फुटं॥

एतेन पश्चरात्रेऽर्चनस्य पूर्ण उपदेश इति तस्यैव सर्वोपादेयत्वं बोधितम् ॥

'बह्वरूपं वा स्वगृद्धोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वे कृतं भवेत् ॥'

इति कात्यायनवचनन्तु सर्वाङ्गोपसंहारामावेऽनुकल्पविधानार्थमित्युक्तं शाखा-न्तराधिकरणकौरतुमे खण्डदेवेनेति न तद्विरोधः। आश्वलायनश्चः, 'तद्येके-

च न छान्दोग्येवाऽऽध्वर्थवेवाहौत्रामशीस्समाम्नाता न तान्कुर्यादकृत्स्नत्वा द्धौत्रस्य २८-१३-३२, इति सूत्रे सामवेदेयजुर्वेदे ये होत्रामासा स्तेनकार्याः पूर्णप्रयोगविरहादिति व्यवस्थापयति । एतन्नवायेन यत्र पञ्चरात्रे प्रयोग-पूर्तिस्तदुक्तरीत्येव शक्तैर्भगवदाराधनं कार्य । अन्यथा 'प्रमुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् , ११. ३, इति मनुक्तदोषानतिवृत्तोरिति समर्थितं पाञ्चरात्ररक्षायाम् ॥

नारायणाख्याने श्वेतद्वीपनिवासिनां उपरिचरवसोश्च वृत्तान्तयोः पश्चकालविभागेनार्चनं आश्वेमेधिके च अर्चने मूर्तिमन्त्रविशेषादिकं च स्पष्टम् ॥

विष्णुधर्मीत्तरे च (१.खं.६१.अ.) शङ्करगीतायां संहितोक्त अच्छिद पञ्चकालज्ञस्य अखण्डकारित्वमभिधाय 'रामाभिगमनं पूर्वमुपादानमतःपरं। इज्या स्वाध्यायकालौ च योगकालस्तथैव च ॥ ६.श्हो तेषां प्रत्येकशो वक्ष्ये वीर्घे ते भूगुनन्दन । ७. इत्यपक्रम्य संहितोक्तबलमन्त्रमुक्त्वा—

भगवान्वासुदेवस्तु देवस्सङ्कर्षणस्ततः । प्रद्यम्रश्चानिरुद्धश्च प्रभावोऽय मुदाहृतः ॥ ६३. अ.३४. चत्वार एते धर्मज्ञ वासुदेवाः प्रकीर्तिताः । भगवच्छब्दवाच्याश्च सर्वभूतभवोद्भवाः ॥ ३७ श्लो. तदेतत्पठ्यते सूक्ते पौरुषे द्विजसत्तम । पादोस्य विश्वा मृतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ४० श्लो. इत्यन्तेन वासुदेवादिम्रातिंचतुष्टयस्य वैकुण्ठसंहितोक्त दिशा पुरुषस्कपति-पाद्यत्वमप्यभिधाय पञ्चकालविधिर्निरूपितः ॥

श्रीभागवते एकादशे उद्भवगीतायां (२७ अ.)— ' क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो । यस्माद्ये त्वां यथार्चन्ति सात्त्वतास्सात्त्वतर्षभ ॥ १ ॥ एतद्वदन्ति मुनयो मुहुर्निश्रेयसं नृणाम् । नारदो भगवान्व्यास आचार्योऽक्रिरसस्युतः ॥ २ ॥

२२ पाद्यकालिकार्चनस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वे शङ्कराचार्यस्य भास्करस्य चौक्तिः

ेद्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च । इत्यनेन पश्चरात्रोक्ताविधिना वासुदवोऽर्चनीय इत्यवादीत् ॥

एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च सम्मतम् । श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च नारद ॥ ४ ॥

इति उद्भवप्रश्नस्य---

यथास्विनगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः ।

थथा यजेत मां भक्त्वा श्रद्धया तित्रबोध मे ॥ ८॥
उभाभ्यां वेदतन्नाभ्याम्मद्धं तूभयसिद्धये ॥ २४॥
अर्चादिषु यथा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ॥ ४६॥
एवं कियायोगपथैः पुमान्विदिकतान्निकैः ।
अर्चन्नुभयतिसिद्धं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४७॥

इत्यन्तप्रतिवचने वैदिकतान्त्रिकमिश्रपूजानिरूपणेन पश्चरात्रस्य वेदाविरोघः । तदुक्ताचनस्य सर्ववर्णाधिकारिकत्वं विशिष्य द्विजाधिकारिकत्वं द्वादशे ११ अ. वेदतन्त्राभ्यां अर्चनीयस्य वासुदेवस्य विश्रहादिविशेषः चातुरात्म्यं विश्व-तेजसप्राज्ञतुरीयरूपत्वं च स्पष्टमुक्तम् ॥

एवं 'यदप्यस्य भगवतोऽभिगमनादिरुक्षणमाराधनमजस्रमनन्य-चित्ततया अभिप्रेयते तदिप न प्रतिषिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् 'इति (२ अ. २ पा. ४२ स्.) शङ्करसूत्रभाष्ये 'क्रियायोगश्च तत्प्राप्तश्चपायस्तत्रोपदिश्यते अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैः भगवन्तं वासुदेवमाराध्य तमेव प्रतिपद्यत इति तदेतत्सर्वं श्रुतिप्रसिद्धमेव । यदत्र देवार्चनध्यानसमाधिरुक्षणं कर्मज्ञानं चोपादिश्यते तत्सर्व प्रमाणीिक्रयते ' इति मास्करभाष्ये च पाञ्चकारिकार्चनस्य श्रुतिसिद्धत्वं स्फुटमुक्तम् ॥

¹ द्वापरस्येत्यादि यस्मिन्श्चकाले वासुदेवस्य चतुरात्मनोऽवतारः

व-पु) कलौ विष्णवर्चनाधिकारिदौर्लभ्यं-वैदिक-तान्त्रिक-मिश्रभेदेन त्रिविधमर्चनं २३

पुरुषाणां ज्ञानशक्तिमान्द्यं पर्यालोच्य व्यासेन वेदविभागकरणं च तस्मिन् 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञै स्नेतायां द्वापरेऽर्चयन्' इत्युक्तदिशाऽर्चनप्रधान-काल इति भावः। एवं 'कृते नारायणः शुद्धः स्कृत्मरूप उपास्यते। त्रेतायां यज्ञरूपेण पञ्चरात्रैस्तुद्वापरे' (वरा. ७०. अ. २४.) इति हेमाद्रशु-दाहृतवचनेऽप्ययमर्थोऽवसेयः। एतदुत्तरं 'कृतेमत्कृतमार्गेण वहुरूपेण तामसैः। इज्यते द्वेषनुद्ध्या सः परमात्मा जनार्दनः। २५. इत्यारम्य 'युगेषुत्रिषु भ्यांसो मामुपेष्यन्ति मानवाः। अन्त्येयुगे प्रविरला मविष्यन्ति मदाश्रयाः। एष मोहं सृजाम्याशु योजनं मोह्यिष्यति। ३५ त्वंचरुद्ध महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय। दश्यित्वालपमायासं फलं शिष्ठं प्रदर्शय। ३६ आ. प्रा. कुहकंचनद्रजालादि विरुद्धा चरणानिच। दर्शयित्वा जनं सर्व मोहयाशु महेश्वर,। ३७ आ. प्रा. इत्यन्तसन्दर्भे कलौ भगवद्भक्त-वाहुल्याभाव उक्तः एवं तत्रैव पूर्व श्वेतद्वीपे भगवन्नारदसंवादेऽपि।

ं पौरुषं स्क्तमास्थाय ये यजन्ति, द्विजास्तु मां । संहिता जपमास्थाय ते मां प्राप्त्यन्ति (मानवाः) ब्राह्मणाः । (वरा. ६६ अ. १० श्लो श्रु. प्र.) अलाभे वेदमन्नाणां पञ्चरात्रोदितेनिहि । मार्गेण मां प्रपद्यन्ते ते मां प्राप्त्यन्ति मानवाः । ११ ब्राह्मणक्षात्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते । श्रूद्वादीनां नतच्छोत्र पदवीमुपयास्यति । १२ एवं मयोक्तं विपेन्द्र-पुराकल्पे पुरातनं । पञ्चरात्रं सहस्राणां यदि कश्चिद्भहिष्यति । १३ कर्मक्षये च मां कश्चिद्यदिभक्तो भविष्यति । तस्य वेदाः पञ्चरात्रं नित्यं द्वि विसण्यति । १४ इतरे राजसैर्भावस्तामसैश्च समावृताः । भविष्यन्ति द्विजश्चेष्ठ मच्छासनपराब्धुसाः । १५ कृतं त्रेता द्वापरञ्च युगानित्रीणिनारद । सत्त्वस्था मां समेष्यन्ति कलौ रजस्तमोऽधिकाः । १६ अन्यच ते वरंदाद्वी शृणु नारद साम्प्रतं । यदिदं पञ्चरात्रं मे शास्त्रं परमदुर्लमं । १७ तद्भवा-

न्वेत्स्यते सर्वे मत्प्रसादान्नसंशयः। वेदे न पञ्चरात्रेण भक्तचा यज्ञेन च द्विज । प्राप्योहं नान्यथाप्राप्यो वर्षलक्षेरिप द्विज । १८ (वरा. ६६.) इति अत्र वैदिक १० तान्निक ११ मिश्र १८ अर्चनत्रयं प्रतिपादितम् । यथोक्तं पाञ्चरात्ररक्षायां 'अलामे वेदमन्नाणां पञ्चरात्रोदितेन वा, इति स्मृतिरिप पणवाष्टाक्षरद्वादशाक्षरादिमन्त्राणामाधर्वणरहस्यान्नायाद्यधीततया वेद-मन्नशब्देन सङ्ग्हात् पञ्चरात्रोदितेन वा इत्ययमंशः तान्निकसंज्ञितप्रत्यक्षेतर-श्रुतिमूलमन्नान्तराविषयतयायोज्यः ' इति — उदाहृतवचनेषु आद्यन्तयोः वैदिक-मिश्राचेने विवक्षिते इत्याचार्यपादानामाशयः । युक्तं चैतत् । बृहन्नारदीये अष्टाक्षरादेः 'प्रणवं चापैनिषदं द्वादशाक्षरमेव च । अष्टाक्षरमहावाक्य-मित्यादीनि च यो जपेत्। स्वाध्यायश्च समाख्यातो योगसाधनमुत्तमं।' इत्यत्र स्वाध्यायत्वयोगसाधनत्वयोः अश्वमेधिके च (१०४ अ. ८५) अर्चन करणत्वस्य व्यक्तमुक्तेः अनुशासनिके (१८६) इतिहाससमुचये (३२) च पुण्डरीकनारदसंवादे ब्राह्मणश्रेष्ठस्य पुण्डरीकस्य अष्टाक्षरनिष्ठत्वस्य पाद्मे च तत्रैव 'वैदिकैस्तान्निकैश्वव तथा पौराणिकैरपि । आराघयतिसर्वेशं ततिस्साद्ध-मवापसः, (६. ८१. ४३.) इत्यादिना अष्टाक्षरादिवैदिकतान्निकोभय-निष्ठत्वस्य प्रतिपादनात् । अत्राऽपि 'वेदेनपञ्चरात्रेण ' इत्यपसंहारे द्विजस्य मिश्राधिकारित्वोक्तेः मध्ये पश्चरात्राधिकारिणो दुर्रुभत्वस्य 'यस्य हृदि वेदः पश्चरात्रश्च वसिष्यति तदितरेषां राजसतामसभावसमावृतत्वभगवच्छासनपरा-ब्युखत्वयोश्च कथनात् । 'अलामे वेदमन्नाणा 'मित्यत्र पञ्चरात्रोदितस्य अवैदिकमात्राधिकारिकत्वप्रतीतिनिरासाय 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधी यते ' इत्यनन्तरमेव पञ्चरात्रस्य वैदिकाधिकरिकत्वस्य स्फुटमभिधानात्। 'स्नीशुद्रद्विजवन्धूनां त्रयीनश्रुतिगोचराः । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ' इति बचनस्य भारतस्य वैदिकाधिकारिकत्वाऽबाधकतावदस्याऽपि तदबाधकत्वाच । शिवार्कमणिदीपिकायांमस्मिन्वचने पञ्चरात्रस्यावैदिकाधिकारि-

रत्नभूषणं] द्विजन्यतिरक्तस्य वैदिकामिश्रार्चनयोरनाधिकारः चतुर्वर्णदीक्षा च

24

कत्वोत्पेक्षणस्यानुचितत्वात्। शूद्रकमलाकरे तु अस्मिन्वचने 'शूद्रादीनाश्चत-च्ल्रोत्रपदवी 'मिति पाठमभ्युपेत्य पाश्चरात्रिकमन्नेषु शूद्रस्याधिकारस्स्मृति-कौमुद्यामुक्त इत्यिमिहितं तत्रापि तान्निकमन्न एव विवक्षितः न तु वैदिकाष्टाक्षरादिः तत्र शूद्रस्यानिधकारस्य पश्चरात्र एव स्फुटत्वात् 'वैदिकोमिश्रितोवापि विप्रादीनां विधीयते तान्निको विप्रमक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः' इति देवपूजापकरणे शूद्रकमलाकरोदाहृतपाद्मवचनाच ॥

वस्तुतस्तु 'शूद्रादीनांनतच्छ्रोत्रपदवी, मिति (आ. प्रा.) (श्रु. प्र.) पाठएवोचितः प्राचीनिकाखितकोशेषु बहुपूपळंमात् 'मोक्षचिन्तामातिकम्य योऽन्यचिन्तापरिश्रमः। हरिसेवाविहीनोयस्सपशुर्योनितः पशुः। निगमागम-तन्त्राणि नाध्यापयित यो द्विजः। नश्रुणोति च पापात्मा सदुष्ट इति चोच्यते (५. ५६) इति मविष्ये मध्यमपर्वणि द्विजस्यैव पञ्चरात्रश्रवणव्यतिरेके दोष-कथनाच। शूद्रकमळाकरेऽपि 'अन्यैस्तु नतच्छ्रोत्रेति पाठोलिखितः' इत्यारम्य वाराहवचनैः चातुर्वण्यदीक्षां प्रसाध्य 'एवं यत्रविशेषवचनं तत्रैवशूद्रस्याधिकार' इत्युक्तं। अत्रान्यैस्त्वाति बहुवचनेन 'न तच्छ्रोत्रे 'तिपाठो बहुजनसम्मत इति—यत्रविशेषवचनमित्यनेन 'अलाभेवेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेनिहं' इत्यादिवचनैः तान्निकमन्नदीक्षादौ शूद्रस्याधिकारः न तु पञ्चरात्रश्रवणे निषेधा-दितिचबोषितं। अत एव शान्तिपर्वणि 'अवश्यं वैष्णवोदीक्षां प्रविशेत्सर्व-यत्नतः। दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथाहरिः। वसन्ते दीक्षयेद्विप्रप्रीष्मे राजन्यमेवच। शरदस्समये वैश्यं हेमन्तेशूद्रमेव च। स्त्रियं च वर्षाकालेतु पञ्चरात्रविधानतः, (आ. प्रा.) इति चार्त्वर्वपदिक्षोक्तिस्संगच्छते॥

'आगमोक्तेर्वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठाप्यविशेषतः । पश्चाद्वा अर्चनं कार्यं यथा-शास्त्रानुसारतः। ६. ८३. अ. २५. इति पाद्मे 'वैष्णवैर्द्विजसत्तमे, रित्यादिना वैष्णवद्विजसत्तमसामान्यस्य प्रतिष्ठाऽर्चनादिविधिमुक्त्वा अन्ते 'श्रोतस्मार्ता-गमोक्ताना मर्चनंविधिना द्विजः। कुर्याद्वक्त्वा यथाई च विष्णोः प्रयतमानसः।

वक्ष्यतिचाऽश्वमेधिकेऽपि-

शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वाचाष्टपत्रंसकर्णिकम् ॥ १०५. ८४.
अष्टाक्षरविधानेन ह्यथवा द्वादशाक्षरेः ।
वैदिकरथमन्त्रेश्च मम स्रक्तेनवापुनः ॥ ८५.
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयीत विचक्षणः ।
पुरुषंच ततस्तत्य मच्युतं च युधिष्ठिर ॥ ८६.

६.२८०, ५४. यथोपदिष्टं गुरुणा तथाकुर्वितवैष्णवः । श्रीतं वैस्वानसं प्रोक्तंवासिष्ठंस्मार्तमुच्यते । ५५. पश्चरात्रविधानंयद्दिव्यागम इतिरितम् । क्रियालोपोनकर्तव्यः विष्णोराराधनंपरम् । ५६. इत्युक्तौद्विजस्य श्रौतविकरूपेन आगमोक्तार्चनप्रतिपादनमात्रेण श्रौताऽनिधकारिणश्शूद्धस्यतान्त्रिकमन्त्रेणाऽर्च-नस्य नकापिक्षतिः । एवमत्रोपसंहारेऽपि 'क्रियालोपोनकर्तव्य, इत्यनेन पश्चरात्रोक्तं पूर्णमर्चनं शक्तरेसर्वेः कार्यमिति निर्णयेन वैस्वानसै दश्रौतं तदन्यैरशक्तेस्स्मार्तं कार्यमिति उपक्रमे यथाईमित्यत्र विविध्वतामिति प्रतीयते ॥

वैदिकन्तु जपं कुर्यात्पौराणं पाञ्चरात्रिकम् । यो वेदस्तानि चैतानि यान्येतानि च सा श्रुतिः ॥ पञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले वाऽथपूजयेत् ।

इति वीरमित्रोदाहृतबृहत्पराशरवचनेऽपि पञ्चरात्रविधानेन पूजनं सर्ववर्ण-साधारणम् तत्र वैदिकमिश्रयोः द्विजस्य तान्त्रिके शूद्भविप्रभक्तयोरिधकार इत्येव-भिदा। 'सर्वेचागममार्गेण कुर्युर्वेदानुसारिणः' इति (वी-मि.) बोधायनवचनात्॥

उपायोयं परप्राप्तौ परमः परिकीर्तितः । नारायणस्यानुध्यानमर्चनं यजनं स्तुतिः ॥ २५३. २ ॥ रत्नभूषणं] स्त्रीणांतान्त्रिकएवाधिकारः - ' ब्राह्मणः ' इति श्लोकार्थानगमनम्

20

इत्युपक्रम्य ---

जपश्चतुर्विधः प्रोक्तो वैदिकस्तान्त्रिकोऽपि च । पौराणिकश्च विद्वद्भिः कथितः स्मार्त एव च ॥ ४ ॥

इति जपचातुर्विध्यमभिधाय-

इत्युक्ताऽष्टाक्षरध्यानजपादिश्रेयसंयुता । यमेनानुगृहीताभूतपृण्यलोकानिवासिनी ॥ १०॥

इत्युपसंहारे आश्वमेधिके विप्रकन्यायाः अष्टाक्षरजपाभिघानेऽपि स्त्रीणां वैदि-काष्टाक्षरमन्त्रजपस्य पञ्चरात्रेऽपि निषेधे तान्त्रिकाष्टाक्षरमन्त्रविषयं तदिति न विरोध इत्यन्यत्र व्यक्तम् ॥

> स्मृतिपुराणयोरैक्यपृथग्भाविववक्षया त्रेघा चतुर्घा च विभाग उपपद्यते— यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप । नमस्ते वासुदेवाय नमस्सङ्कर्षणाय च । प्रद्युज्ञायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ ११-५-३९ ॥ इति द्वापर उर्वाशस्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नानातन्त्रविधानेन कलाविप यथाशृणु ॥ ३१ कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः । कचित्कचिन्महाभागाद्रमिडेषु च भूरिशः ॥ ३८.

इति हेमाद्रिपरिशेषखण्डाद्युदाहृत भागवत वचनैककण्ठ्याद्पि 'अलाभेवेद-मन्त्राणा, मित्यस्य यथोक्त एवार्थः। कल्पतरु शास्त्रद्र्पणवाक्यैः पञ्चरात्रस्य व्यामोहनार्थतावचनानि पुराणेषु प्रक्षिप्तानीति 'प्राक्सूर्यमुखनिस्सृतम् ' इत्येत-द्विवरणावसरेनिरूपयिष्यते । शूद्रस्याऽपि तान्त्रिकमन्त्रेणार्चनंवाराह्मागवत-पाद्मादिष्वप्युक्तं । अतश्च 'ब्राह्मणैःक्षत्रियै 'रित्यादिकं सुष्टूक्तं । पञ्चरात्रार्च-नस्य सर्वाश्रमिभिरनुष्टेयता नारायणाख्यानोपक्रमे वक्ष्यते । वाराह्मागवतादौ अत्रापि प्रकरणान्तरे उक्तं कलौ भगवद्भक्तदौर्लभ्यं भावि समालोच्य 'आदौ-कृत्वियुगस्यचे, त्युक्तमितिदिक् ॥ अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वेखानसविदोजनाः । अन्येत्वेवं विजानान्ति मां राजन्पाश्चरात्रिकाः ॥८७. वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथाऽपि वा । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्भूर्तिं प्रचक्षते ॥ ८८. एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्तयः । विद्वचनर्थान्तरा एव मामेवं चार्चयेद्धधः ॥ ८९ ॥ इति॥

(एतानि वचनानि पाञ्चरात्ररक्षायां पराश्वरमाधवीये चोदाहतानि) एतेन वैखानसव्यातिरिक्तैः शक्तैः पाश्चरात्रविधिना अर्चनं कार्य मिति भाष्मपर्ववचनार्थः पर्यवस्यति । भीष्मपर्वणि अनन्तरम्—

'वासुदेवो महद्भूतं सर्वदैवत दैवतम् । न परं 'पुण्डरीकाक्षादृत्र्यते भरतर्षभ ॥ २. ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते नते सुद्यन्ति मानवाः ।

इत्यनेन उद्योगपर्वोक्तार्थ विश्वदिचकार ॥

शान्तिपर्वणि च राजधर्मे— ७. अ. ३५. १२. अ. ८. ९. १०. ११. श्लो. 'त्यागेनैके' इति श्रुति घटकस्य त्यागशब्दस्य. १३. ४. अष्टाक्षरघटकस्य नमक्शब्दस्य चार्थं निष्कृष्य—

अनादि निधनं विष्णुमात्मयोनिं सनातनम् । ४६-१५.

वासुदेवमथाऽस्तुवत् । इत्युपक्रम्य-

यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपानिषत्सु च ।
गृणान्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ २८॥
चतुर्भिश्रतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वताम्पतिम् ।
यं दिव्यैर्देवमर्चान्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ २९॥

¹ अत्र पुण्डरीकाक्षशब्देन वासुदेवस्य दिव्यमङ्गळाविप्रहयोग उक्तः।

यमनन्यो व्यपेताशी रात्मानं वीतकल्मषम् । इष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मान मात्मिन ।। ३२ ॥ यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भृतमधोक्षजम् ।

भान्यभक्ताः कियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ॥ ३५ ॥ इत्यनेन एकायन ग्राखाघटकस्य अनुवाकस्थानापन्नस्य भागस्य वाके-तिनाम उपनिषत् स्थानापन्नस्य भागस्य निषदितिनाम पश्चरात्र प्रसिद्धं विर्दिश्य चतुरात्मन उभयतात्पर्य विषयत्व अनन्याराध्यत्व देवतान्तर भक्तनर्चनीयत्वाभिधानमुखेन भीष्मपर्वोक्तार्थं प्रकटीकृत्य 'नारायण-परम्बद्धे ' १२८. त्यादिना नारायणानुवाकोक्तम्परतत्वान्निरणैषीत् ॥

मोक्षधर्मेच वासुदेवेति विख्यातः तं विदित्वाऽश्चृतेऽसृतम् । १०४. १२. इत्यत्र वासुदेव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम्— नारायणं हर्षाकेशं गोविन्दमपराजितम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ ! श्रोतुामिच्छामि केशव ॥ २०६ ॥ २.

इति युधिष्ठिरप्रश्नस्य भीष्मप्रतिवचनेषु—
ईद्दशोऽसौ हृषीकेशो वासुदेवः परात्परः।
केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः॥५॥
सोऽग्रजं सर्वभूतानां सङ्कर्षणमचिन्तयत्।
प्रयुम्रमसृजत्तस्मात्सर्वतेजः प्रकाशकम्।
अनिरुद्धस्ततो जज्ञे सर्वशक्तिर्महाद्युतिः॥
तस्मात्सं जज्ञिरे देवाः ब्रह्मविष्णु महेश्वराः।
सृष्टिस्थित्यन्तकमाण स्नयस्ते सुमद्दौजसः॥ १४॥

¹ अन्यभक्ताः मायजन्ते इत्यन्वयः । एतेन पूर्वश्लोके अनन्य इत्यस्य अन्यभक्तिशून्य इत्यर्थः । अनन्या च भक्त्या च इति हि वक्ष्यते ॥

मधुस्रदनिमत्याहुः ऋषमं सर्वसात्वताम् ।

इत्यन्तेन व्यूहसृष्टि ब्रह्मादिसृष्टि मधुस्रदनसंक्षिप्तचिरत्रं चाभिधाय '
तदेवकृष्णोदाशार्हरश्रीमान् श्रीवत्सलक्षणः ।
न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ॥ ६० ॥
य एनं प्रति वर्तन्ते वेदान्तानि च सर्वशः ।
भक्तिहीनाः नतेयान्ति नित्यमेनं कथंचन ॥ ६३ ॥

इत्यनेन वासुदेवस्य मक्तिविधुरैर्वेदान्तैरप्यलभ्यत्वम् ।
किनुस्मरन् कुरु श्रेष्ठ मरणे सम्रुपस्थिते ।
प्रामुयात्परमां सिद्धिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१०. २.

इति युधिष्ठिरप्रश्रस्य नारायणनारदसंवादरूप मिष्मप्रातिवचनेषु नारा-

इति युधिष्ठिरप्रश्नस्य नारायणनारदसंवादरूप भाष्मप्रातिवचनषु नारा-यणोक्तौ मोक्षोपायप्रपत्तिकरणभूतवासुदेवद्वादशाक्षरमन्त्रस्यान्तकालेऽ-नुस्मरणीयत्वम् ॥ १०. ११.

चतुर्मूर्ते परं धाम लक्ष्म्यावासपराचित ।
सर्वावास नमस्तेस्तु वासुदेव प्रधानकृत् ॥ २९ ॥
चिन्तयन्तो हि यं नित्यं ब्रह्मेशानादयः प्रश्चं ।
निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि श्चरणं गतः ॥ ३३ ॥
कामक्रोधविनिर्धक्ताः रागद्वेषविवार्जिताः ।
मान्यभक्ता विजानान्ति नपुनर्भवका द्विजाः ॥ ४४ ॥
एकान्तिनो हि निर्द्वन्द्वाः निराशीः कर्मकारिणः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणः त्वां विश्वन्ति विचिन्तकाः ॥ ४५ ॥
अश्चरीरं श्चरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु ।
पुण्यपापविनिर्धकाः मक्तास्त्वां प्रविश्वन्त्युत् ॥ ४६ ॥

¹ अत्र प्रवेशपाप्तिः पूर्वोत्तरवचनानुसारात् ।

इति नारदोक्तौ चतुर्भृतिः वासुद्वस्य ब्रह्मेशानादिभिश्चिन्तनीयस्य शरणागत्युद्देश्यत्वं अनन्यभक्तज्ञेयत्वं एकान्तिभक्तप्राप्यत्वम्— श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं दिव्यं नारायणोरितम् । अत्यन्तमाक्तमान्देवे एकान्तित्वस्रपेयिवान् ॥ ८४ ॥ नारायणमृषिं देवं दश्वषिण्यनन्यभाकः। इदं जपन्वेप्रामोति तद्विष्णोः परमंपद्य ।। ८५ ।। किन्तस्य बहुभिर्मन्त्रैः भक्तिर्थस्य जनार्दने । नमो नारायणायेति मन्त्रस्सर्वार्थसाधकः ॥ ८६ ॥ इति भीष्मोक्तौ अष्टाक्षरमन्त्रजापि भक्तप्राप्यत्वं च -भीष्मेण युधि-ष्टिरं प्रति गरुडेनात्मानं प्रत्युक्त श्रीभगवन्महिमानुवादे— अनेके मुनयस्सिद्धाः मानसोत्तरवासिनः । पप्रच्छुर्मा महाप्राज्ञाः वासुदेवपरायणाः ॥ २११. ११. पश्चीन्द्र वासुदेवस्य तत्त्वं वेत्सि परं पदम् । इति म्रानिप्रश्नस्य गरुडप्रतिबचनोक्तचनन्तरम्-नान्यथा शक्यरूपोसौ ज्ञानगम्यः परः पुमान् । अनन्यया च भक्तचा च प्राप्तं शक्यो महा हरिः ॥

वासुदेवेति विख्यातस्तंविदित्वाऽश्रुतेऽमृतम् ।

अनन्यया च भक्तचा च प्राप्तुं शक्यो महा हरिः ॥
तस्माद्राजेन्द्र सर्वात्मा वासुदेवः प्रधानकृत् ।
ज्ञानेन भक्तचा सुलभो नान्यथिति मतिर्मम ॥ ७१.

^{1 &#}x27; भक्तास्त्वां प्रविशन्त्युत ' 'भक्तिहीनानते यान्ति ' इति पूर्वं अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्राप्तेभिक्तिसाध्यत्वं यदुक्तं तदनेन दढीकृतम्—' अनन्यया च भक्त्याच ' इति समुच्चयेऽपि ज्ञानानन्तरं भक्तच्युत्कीर्तनात् भक्तेरेव मोक्षप्राप्तौ साक्षात्साधनत्वमिति प्रतीयते । तेन—

इत्यत्र भक्तिप्राप्यत्वं । श्वेतकेतुसुवर्चलोपाच्याने युधिष्ठिरं प्रति नारदोक्तौ—

भर्ता च तामनुप्रेक्ष्य नित्यनैमित्तिकान्वितः । परमात्मिनगोविन्दे वासुदेवे महात्मिन ॥ २२४-१०३. समाधाय च कर्माणि तन्मयत्वेन भावितः । कालेन महता राजन्त्रामोति परमाङ्गतिम् ॥ १०४.

इति पूर्वीदाहृतवचनेऽपि वेदनं मक्तिद्वारा मोक्षसाधनामिति वा मक्तिरूपमिति वा विवक्षितं । एवमुदाहृरिष्यमाण वचनेष्वपिध्यानं मक्तिरूपमेव मोक्षसाधन-मिति च । तदनेन 'परात्परं पुरुषमुपैति' 'तरितशोकम् तरितपाप्मानम् , इति पर्वपर श्रुत्यर्थकथनेन 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती, त्यत्रमध्यमश्रुता वेदनं मक्तिः भवत्यर्थः प्राप्तिः इति निर्णीतम् ॥

वस्तुतस्तु—असौ ज्ञानगम्यः परः पुमान् महाहरिः अनन्यया च भक्तचा च प्राप्तुं शक्यः नान्यथाप्राप्तुं शक्यरूप इति योजनायां एकश्च शब्दः त्वर्थे अन्यश्च शब्द एवार्थे—अर्थद्वयोपपादकं परः महाहरिः इति पदद्वयम् । उत्कृष्टपुरुषप्राप्तिः उत्कर्षानुसन्धानपूर्वकमहनियाविषयकप्रीत्यात्मक मक्ति-शब्दवाच्यज्ञानात् न त्वतादृशात् ज्ञानात् दृष्टद्वारा भक्तचाऽपि न ज्ञानद्वारापरप्राप्तिः किन्तु परस्य 'सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इति भगव-न्निप्रहसङ्करूपनिवृत्तिरूप सर्वपापहरणसङ्करूपद्वारैवेत्याशयः । अयमर्थः—

पुरुषस्सपरः पार्थ भक्त्वा लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तस्थनिम्तानि येन सर्विमिदं ततम् ॥ ८. २२.

इति गीतावचने व्यक्तः. परत्वं च--

अहं कृत्सस्य जगतः प्रभवः प्रळयस्तथा ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिद्स्ति घनञ्जय ॥ ७. ६.

इत्यत्र प्रकृतिजीवकारणत्वेन निरूपितम् ।

मक्तौ च एतादृशपरत्वज्ञानं हेतुरिति — अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तसर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ १०-८॥

इत्यत्र वक्ष्यति ।

सर्वस्य चाहं हृदि सिन्निविष्टो

मत्तस्सृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ १५-१५॥

क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १०॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादिष चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८॥

यो मामेवमसम्मुदो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजित मां सर्वभावेन भारत ॥ १९॥

इत्यत्र —

('ईश्वरस्पर्वम्तानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इत्यत्रेव सर्वम्तशब्दस्य अचिरसस्रृष्टचेतनवाचितया कूटस्थशब्दस्य परिशुद्धात्मस्वरूपे न्वरसतया च) परमात्मनः पुरुषोत्तमस्य अवरात्मबद्धमुक्तपुरुषव्यापकधारकनियन्तृशेषिभावङ्ग-तस्य नित्यस्य ततएव बद्धमुक्तविरुक्षणस्य धारकत्वादिधर्मज्ञानस्य सर्वभावेन मिक्तिहेतुता प्रतिपादियप्यते—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९-१३ ॥

इत्यत्र दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिमाश्रिता एव प्रकृति जीवकारणम्तस्य नित्यस्य परमात्मः ज्ञानेन भजन्तीत्यभिधास्यते । तदनेन जगत्कारणत्वधारकत्व-

5

हियाशिरो

इं४

नियन्तृत्वादिवैशिष्ट्यनित्यत्वतत्कृतावरजीवभेदादिरूपं परत्वं ये जानन्ति त. एव सात्त्विकप्रकृतयः पुरुषोत्तमे भक्तिमारचयन्ति न तु परावरजीवेशैक्य-ज्ञानिनः इति प्रतीयते । पूर्वोक्तज्ञानवत एव-—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ ७ अ. १७ ॥
इत्यत्र उपायफलयोरैक्यज्ञानेन एकभक्तित्वम् ॥
. . . ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्रुभः ॥ १९

इत्यत्र 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ' बृ. ६-३-३२. इत्युक्तिदिशा वासुदेवस्य सर्वफलरूपत्वेनानुसन्धानपूर्वकं तमेव प्रपन्नस्य दुर्लभ-तमत्वञ्चोक्तम्—अतः 'पुरुषस्स परः पार्थे 'ति श्लोके पूर्वोक्तपरत्वज्ञानपूर्व-कानन्यप्रयोजनभक्तयेव भगवत्प्राप्तिः । साऽपि 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान्पाप्मान औषत् ' बृ. ३-४-१ इति श्रुत्युक्तिदिशा सर्वपापदाहकत्वप्रवृत्ति-निमित्तकपुरुषशब्दपर्यालोचनया सर्वपापभ्यो मोक्षयिष्यामीति सञ्चलपपूर्विकैवेति सिद्धयित ॥

शुद्धभावंगतोभक्तया शास्त्राद्वेद्यिजनार्दनम् । (उद्यो. प. ६८-५) इत्यत्र भक्तेः ज्ञानहेतुत्वं—

मक्त्रचा त्वनन्यया शक्य अहमेवंविघोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ११-५४ गी.

इत्यत्र च भक्तेः ज्ञानदर्शनप्रवेशसाधनत्वं प्रतिपादितम् । तच्च भक्तिपर्वक्रमेण तदेतत्सर्वमनुगृहीतमाचार्यपादैस्तात्पर्यचन्द्रिकायां ''ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुत्वेभक्तेः पर्वभेदान्त्रान्योन्याश्रयणादिदोषः । पूर्वजन्मसुकृतमूलसात्त्विकजनसंवादादि-जनितं यथावच्छ्वणानुगुणं किञ्चिदानुकूल्यरूपं भक्तिमात्रं शास्त्रजन्यज्ञानोत्पत्तौ सहकारी भवति । उत्कटदिदृक्षागर्मा तु परमक्तिस्साक्षात्कारहेतुः साक्षात्कृते

रत्नभूषणं] 'भक्तवामामभिजानानि 'इतिगीतावचनादिपपरमभक्तवेवमुक्तिरितिनिर्णयः 34 तु परिपूर्णानुभवाभिनिवेशलक्षणा परमभक्तिः प्रवेशहेतुरिति । अत्र

' अनन्यया, इति पदं प्रागुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति भाव्यम् ' इति---

भक्तवा मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ १८-५५.

इत्येतद्वचनमप्येतत्पर्वभेदकमतात्पर्यकमेव अत्र भक्तचेति 'मद्भक्तिं रुभते-पराम् ' इति पूर्वश्लोकोक्तपरमक्तिपरम् अभिजानातीत्यत्र अभीत्युपसर्गात् यावानित्याद्युक्तेः 'द्रष्टुं प्रवेष्टुं'मितिकमानुसाराचविशदस्य परभक्तिसाध्यस्य परज्ञानस्याभिप्रेतत्वात् 'भक्तवाप्रवेष्टुं च परन्तप' इत्यत्रोक्तार्थप्रत्यभिज्ञाप-नाय अत्रापि उपक्रमेभक्तघेत्यस्य -- उपसंहारेच 'विशते तदनन्तरम् ' इत्यत्र विशेर्धातोश्च प्रयोगात् । 'तत्त्वतो ज्ञात्वे 'त्यत्रोक्तज्ञानस्यैव प्रवेश-हेतुत्वविवक्षायां तासिच्प्रत्ययान्तप्रसिद्ध तत इत्यस्य वैय्यर्थ्याच ' धर्मं जैमिनि-रत एव २-२-४. ' इत्यत्र 'श्रुतत्वाच ' इति पूर्व सूत्रोक्त श्रुतिसजातीय-श्रुतेरिंदं शब्देन विवक्षावत् तत इत्यत्र भक्तयेत्यत्रोक्त भक्तिसजातीयपरम-भक्तिविवक्षणेन 'तत्त्वतोज्ञात्वा तत इत्यादियोजनायां तत्त्वतोज्ञात्वेत्यनेन परमभक्तौ परज्ञानसाध्यत्वलामेन तदनन्तरमित्यनेन परमभक्तिप्रवेशयोः उपाय-भूतज्ञानान्तरव्यवधानानिषेधेन परज्ञानसाध्य परमभक्तेरेव प्रवेशहेतुत्वं विवक्षित-

मिति व्यक्तं भाष्यतात्पर्यचन्द्रिकनिष्णातानाम् । एतेन-

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

इंत्यत्र परज्ञानस्य परमभक्तिद्वारकमेव प्राप्तिहेतुत्वं विवक्षितम् इति बोध्यम् । परमते सर्वत्र प्राप्तिपतिपादकशब्दपयोगो विरुद्धग्रत इति स्फुटम् । अतो 'गीतानां मोक्षधर्माणां चैकार्थ्यात्' (ई. शं. भा.) इत्युक्त- ३६ वृत्र(सनत्कुमार)गीतोक्तं भगवत्परत्वम् गीतामोक्षर्घमवराहवचनैकार्थ्यम् [हयशिरो

इत्यत्र वासुदेवध्यानेन गृहस्थस्यापि श्वतेकेतोर्मोक्षप्राप्तिः; श्रीवासव-संवादान्ते—

वासुदेवपरोनित्यं ज्ञानध्यानपरायणान् । विशेषणार्चयेथास्त्वं सततं पर्युपास्व च ॥ २३५. १२२.

इत्यत्र वासुदेवभक्तानामप्यर्चनीयत्वम् ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति वृत्राय सनत्कुमारोक्तिविष्णुमाहात्म्यानु-

अनादिनिधनः श्रीमान् हरिर्नारायणः प्रश्वः ॥ २८६. १९. तं विश्वभूतं विश्वादिं परमं विद्धि चेश्वरम् ॥ २३. मूलस्थायी स भगवान्स्वेनानन्तेन तेजसा । तत्स्थः सृजति तान्भावानात्मरूपान्महामनाः ॥ ६१. स चानिरुद्धः सृजते महात्मा तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६४.

इत्यत्र परवासुदेवस्य सङ्कर्षणादिरूपेण अवतारसङ्कल्पवस्वं चाकथयत्।। तत्रैव (३४२-३६१) विंशत्यध्यायात्मके ज्ञानकाण्डे नारा-

रणाख्याने प्रथमे—

रीत्या गीतानुरोधेन 'नाऽन्यथा शक्यरूपोसी मित-र्मम ' इत्यादाविप भक्तेः प्राप्तिहतुत्वमेव विविश्वतिमिति सिद्धम् । अत एव— वेदेन पश्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज । प्राप्योहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षशतैपि ॥ (व. पु. ६६-१८)

इति वचने गीताविस्तारम्तपञ्चरात्रोपबृहितवेदप्रतिपाद्ययज्ञोपोद्धिलतभक्तरेव प्राप्तिहतुत्वप्रतिपादनं सङ्गच्छत इति दिक् ॥

1 परमतभक्के च एतत्पघट्टकं ज्ञानकाण्डामिति व्यवाहार्याचार्यपादैः॥

रत्नभूषणं] (२०-अ) नारायणाख्याने (१) भगवतः परत्वम् वासुदेवस्य विभवमूलताच ३७

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः॥ ३४२-१. देवतानां च को देवः पितृणां च पिता तथा॥ ४.

इत्यादियुधिष्ठिरप्रश्नानां भीष्मेण प्रतिवचने नारायणनारदसंवादे — कृतयुगे धर्मात्मजत्वेन नारायणावतारभूतयोः बद्यीश्रमे अष्टचक्ररथ-मासाद्य तपस्तपतोः नरनारायणयोर्मध्ये नारायणसमीपमागत्य नार-देन कृतस्य—

वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।
चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ।
यजन्ते त्वामहरहः नानामूर्तिसमास्थितम् ॥
पिता माता च सर्वस्य देवतानां च शाश्वतम् ॥
कं त्वद्ययजसे देवं पितरं कं न विद्यहे ।
कमचीसे महाभाग तन्मे प्रबृहि पृच्छतः ॥

इति प्रश्नस्य नारायणेन प्रातिवचने—
सह्यन्तरात्मा भूतानां भ्रेत्रज्ञश्रेति कथ्यते ।
तां योनिमावयोर्विद्धि ।।
आवाभ्यां पूज्यते यो हि ।
नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता देवोऽथवा द्विज ।।

इति नरनारायणाभ्यां समर्चनीयं विभवन्यूहमूलभूतं परवासुदेवम्

^{1 &#}x27;क्षेत्रज्ञो वासुदेवः ' 'सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः' (३५४-१०) इति हि वक्ष्यते ॥

प्रक्रम्य— ेतं देवाश्राभमा(ऋषय)श्रेव ² नानातनुसमाश्रितम् ।

1' अत्र देवतानां च को देवः ' 'तं देवाः भक्तया संपूजयन्ति ' इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां एकस्य सर्वदेवताराध्यत्वोक्तया 'नास्ति तस्मात्परोन्यो हि पिता देवः ' इत्यत्र अन्यदेवतामप्रतिषिध्य तदन्यपरदेवतानिषेधेन च सर्व-देवतैक्यं नास्तीति सिध्यति । नारायणस्य तु सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वकथनात् वासुदेवनारायणयोरुभयोस्सर्वाश्रमिसमाराध्यत्वप्रतिपादनाच्च वासुदेवस्वरूपैक्य-मेव । विग्रहभेदनिबन्धन एव मूलमूलिभावः 'तां योनिमावयोर्वि।र्द्धे ' इत्यत्र विवक्षितः—वक्ष्यति च—

सब्रह्मकास्सरुद्राश्च सेन्द्रा देवा महर्षयः । अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हारेम् ॥ (३५०-३०) इति ।

² नानातनवश्च व्यूहविभवशरीराणि ब्रह्मरुद्रादिदेवताशरीराणि च संकर्षणादीनां ब्रह्मरुद्रादिभिराराधनीयता पश्चरात्रे स्फुटा । ब्रह्मादिदेवतायजनं
तदन्तर्यामिविप्णुयजनमेवेति 'ये यजन्ति पितृन्देवान् . विप्णुमेव
यजन्ति ते ॥ (३५५-२५) इत्यत्र वक्ष्यते । एवं नारायणस्य ब्रह्मरुद्रान्तर्यामित्वं 'तवान्तरात्मा मम च' (३६१-४) इत्यत्र—'स ह्यन्तरात्मा
भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते' इत्यत्राप्युपक्रमे बोध्यम् । 'गतिं चैषां
ददाति सः' इत्यत्र मोक्षव्यतिरिक्तं फर्छं 'तं प्रविशन्ति' इत्यत्र भगवत्प्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं फर्छमिति विभागोऽवसेयः एतेन—'मोक्षश्चेव किंमात्मकः'
इत्यन्तप्रश्नानां प्रतिवचनमुक्तम् । भगवद्गीतायां च 'चतुर्विधा भजन्ते
माम्' (७१६) 'स महात्मा सुदुर्छभः' (७-१) । 'कामैस्तैस्तैर्हतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः' (७-२०) 'यो यो यां यां तनुं भक्तः' (७-२१)
'अन्तवत्तु फर्छं तेषां' 'देवान्देवयजो यान्ति मद्गक्ता यान्ति मामपि'

रत्नभूषणं] तस्मात्सर्वाश्रामिणामिष्टलामः-अनन्यभक्तानां तल्लामश्र (ना-आ-२)श्वेत पु-वृ-प्र ३९

भक्तचा संपूजयन्त्यद्य गतिं चैषां ददाति सः ॥ ये तु तद्भाविता लोके ह्यकान्तित्वं समास्थिताः । एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥

इत्युक्तौ तत्तत्फलार्थिभिस्सर्वैरप्याश्रामिभिः स्वस्वाभीप्सितमूर्तिमधि-तिष्ठतः वासुदेवस्यैव पूजनीयत्वं, तत्तत्फलप्रदातृत्वं, अनन्यमनस्कै-रेकान्तिभिस्तस्यैव प्राप्यत्वं च प्रातिपादितम् ॥

द्वितीये—नारायणम्लरूपभूतं वासुदेवं द्रष्टुं बदर्याश्रमात् मेरोः पश्चिमोत्तरभूतक्षीरोदधेरुत्तरं श्वेतद्वीपं गतेन नारदेन अवलोकितानां श्वेतद्वीपस्थानां पुरुषाणां लक्षणं श्वत्वा—

अनिन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दास्सुगन्धिनः । कथं ते पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ॥ ३४३-१३. ¹ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्येतद्वीपवासिनाम् ॥ १४.

(७-२३) इति सप्तमे । 'ये त्वन्यदेवता भक्ताः यजन्त्यविधिपूर्वकम्' (९-२३) । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रमुरेव च । न तु मामाभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयवन्ति ते' (२४) । 'यान्ति देवव्रता देवान्—यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्' (२६) इति नवमे चैतद्विस्तरोऽवसेयः । एवं 'चतुर्विधा मम जनाः' (३५०-३) । 'यस्मात्परिमितं फल्रम्' इत्यत्रापि ॥

¹ श्वेतद्वीपवासिमुक्तयोर्छक्षणसाम्यकथनेन श्वेतद्वीपो न मुक्तप्राप्यस्थानं तद्वासी वासुदेवोऽपि न परवासुदेव इति बोधितम् । परव्यतिरिक्तस्यापि विभवम् छत्वं पञ्चरात्रसंहितासु व्यक्तं । तेन नारदस्य विभवम् छक्षपदर्शनार्थं श्वेतद्वीपगमनोक्तेनिवरोषः ॥ ४० उप-व-वृ-न्तः (शु-य) वेदपञ्चरात्रप्रवर्तकस्यैक्येनोभयानिन्दावचनप्रक्षेपसाम्यम् [ह्याश्चरो

इति युधिष्ठिरप्रश्नस्य शन्तनुं प्रति नारदोक्तिरूप(भीष्म)प्रतिवचने— राजो परिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः । सात्त्वतं विधिमास्थाय प्राक्स्य्यमुखिनस्स्तम् ॥ पूजयामास देवेशं तच्छेपेण पितामहान् ॥ २०.

1 (३२३) जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे याज्ञवल्क्याय शुक्कयजुर्वेदोपदेष्टा यस्सूर्यस्स एव सात्त्वतविधिप्रवर्तक इत्यभिधानेन शुक्क यजुर्नेंद पञ्चरात्रयारेकरस्यं ख्याप्यते । तेनच शुक्कयजुर्वेदवत् पञ्चरात्रं कात्स्वर्चेन प्रमाणं — प्रथम शाखान्यायानिर्णये पूर्वपक्षे उपातानि शुक्कपजुर्वेदि याज्ञवल्क्यादिनिन्दा (कालिकाखण्ड) वचनानीव पञ्चरात्रनिन्दादि (क्. पु. सू. सं) वचनान्यापि कलौ भगवद्भाक्तिविधुरैस्तामसैः पुराणे प्रक्षिप्तानीति व्यंजितम् । तदुक्तं शास्त्रदर्पणे उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे अमलानन्दयतिभिः—' ईशोक्तं न पुराणेषु व्यामोहार्थमितीरितम् । पञ्चरात्रम् ' इत्यादि श्लोकेन प्रक्रम्य पञ्चरात्र-कर्त्वासुदेवस्य वेदादेव सर्वज्ञत्वावगमात्कपिलपतञ्जल्यादीनां च जीवत्वात् पश्चरात्रस्य च पुराणेषु बुद्धादिदर्शनवत् व्यामोहार्थमीधरप्रणीतत्वाश्रवणात्, इत्यादि पूर्वपक्षे 'अतः प्रमाणापहृतविषये गौणं तद्वचनं न तु आन्तं पूर्वोक्त युक्तिमिः ' इति सिद्धान्ते च । एवमेव पञ्चरात्रकर्तुरित्यादि कल्प-तरावप्युक्तन्तैरेव । तत्र न तु आन्तं पूर्वपक्षयुक्तिभिरितीयान्भेदः । अत्र सिद्धान्तव्याख्याने करूपतरुपरिमलः ' यद्यपि वेदावगतसार्वज्ञ्यस्य मान्तिन सम्भवति - तथापि वेदविरोधदर्शने सति बुद्धदेशनावत्तदम्शे व्यामोहकत्व-शंक्कानापैति । सापि शक्का यद्यपि न भवति तथापि उपजीव्यविरोधे गौणत्व-करुपनमावस्यकामिति ' इति । अत्र सापि शङ्का यद्यपि न भवतीत्यत्र पञ्च-रात्रस्य पुराणेषु बुद्धादि दर्शनवत् व्यामोहार्थमीश्वरप्रणीतत्वाश्रवणात् इत्येव हेतुरिति न तिरोहितं विदुषां -- एवं किपलपतञ्जल्यादीनां च जीवत्वात्

इत्यनेन सांख्ययोगपाशुपतकर्तृणामपि जीवत्वेन अमसम्भवो बोधितः-तदनेन विरोधादिकरणतन्त्रवार्तिके वर्णकान्तरे 'यद्वा यान्यतानि त्रयीविद्धिर्न-परिगृहीतानि — सांख्ययोगपाञ्चपत्रशाक्यनिर्धन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानी ' त्यत्र पाञ्चरात्रपदाघटित एव पाठः इति निश्चीयते । तन्नवार्तिकविवरणेष्विप प्राचीनेषु पश्चरात्रपदादर्शनात् । तन्नवार्तिकालेखितकोशेषु प्राचीनेषु केषु चित्पंच-रात्रपदादर्शनाच । यद्यपि तान्निकमीमांसायामप्पयदीक्षितैः वेदामूलकत्वादा-गमा न प्रमाणं इति सोमनाथेन च ' (१-३-४ शा.दी) शाक्यादीत्यादि शब्देन वार्तिकोक्तपाशुपतपञ्चरात्रादिसंग्रहः इति उक्तम् ' तथापि (शा-दी) सोम-नाथीये अप्पयदीक्षितनामोक्केखेन उभयोस्समकालिकतया दीक्षितानां च 'हेतुदर्शनाच (१-३-४,) इति सूत्रोक्तनयेन प्रवृत्तेर्विद्षां व्यक्ततयाचन-सोमनाथलेखमात्रेण वार्तिके पञ्चरात्रपद्मयोगानिर्णयः सम्भवति । कल्पतरुपर्यन्त-अन्थकारकालात्प्राक्तनअन्थेषु वार्तिके पञ्चरात्रपद्सद्भावप्राहक अपक्षिप्त संप्र· तिपन्नद्वतरप्रमाणविरहात् कल्पतरुग्रन्थपर्यालोचनाच वार्तिकेऽपि पञ्चरात्रपदं-प्रक्षिप्तमित्येव युक्तम् । एतेन रसगङ्गाधरादिबहुप्रन्थकृता पण्डित जगन्नाथेन नागेशेन च गुरुद्रोहीति (सि ले सं. मूमिकायां) प्रख्यापितेन भट्टोजिदीक्षितेन तन्नाधिकारिनिर्णयोक्तमपि दत्तोत्तरमिति तत्त्ववृद्धाः ॥

एवं शुक्कयजुर्वेदप्रवर्तकस्य स्र्यस्य तदुपबृंहणपञ्चरात्रस्मृतिरूपसात्त्वत-विधिप्रवर्तकत्वोक्तया इदमपि सूच्यते (सि-चं) शतपथब्राह्मण विहितसुदर्शन-धारणस्य पञ्चरात्रं प्रयोगाविधिरिति । चतुर्वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधीतवान् , इति वाक्यमपि वाजसनेयिनां अनुदितहोमाचरणस्य ' उदितेहोतव्य 'मित्यनन्तरं 'प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वातियेऽमि-हेात्रम् , इति (२५-६-३१.) एतरयब्राह्मणस्थ निन्दावत् (पां-र) ऋग्वेदे तदन्यवेदनिन्दावच्च नहिनिन्दान्यायेन सङ्गमनीयम् । 'श्रुतिम्लमिदन्तत्रं

6

प्रमाणं करूपसूत्रवत्, इति पश्चरात्र एवोक्तेरिति च । अवान्तरसंगति-वशादिहपादे उस्य लेखः इति करूपतरूक्ताविष पश्चरात्रस्य स्मृतित्वमिभेपतम् । एवं ब्रह्मविद्यामरणेऽपि पश्चरात्रस्य स्मृतित्वं व्यक्तम्—सच्चरित्ररक्षा —पिरकर-विजय, सिद्धान्तचन्द्रिका, तप्तचकाञ्चनसमर्थनद्वय, सुदर्शनसुरद्भुमादौ सुदर्श-नधारणविधिव्यवस्थापित इति दिक् ॥

अत्रेदं तत्त्वम्—आगम मन्न तन्न तन्नान्तरासिद्धान्तभेदेन चतुर्घाविभक्ते पञ्चरात्रे आगमासिद्धान्ते आगमासिद्धान्तिनिष्ठानां सावित्र्यनुवचनादिधर्मछोपः प्रतिपादितः । एतन्मूलकतयेव पञ्चरात्रस्य वेदिवरोधवादः प्रवृवृते । इदञ्चा-भ्युपेत्य (कृत्वा चिन्तया) पञ्चरात्रतन्नं वेदाविरुद्धांशे प्रमाणमिति पञ्चरात्राऽ-धिकरणं समयोजि प्राचीनेऽस्मदीय सूत्रभाष्ये । एतेन—

' यावन्मोहं तु भेदस्स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः '॥ (अ-सि-८४२) इति वचनतुरुयं॥

'आमुक्तेर्भेद एवस्याज्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावंतः '॥ इति भास्करेण (१-४-२१ ब्र.) उदाहृतं पाश्चरात्रिकवचनमपि यथाश्रुतार्थकं भवतुवेदविरोधेन तदप्रामाण्येऽपि क्षतिविरहात् इति ॥

भगवद्यामुनमुनयस्तु—आगमसिद्धान्तेऽपि वेदविप्रतिषेषो नोद्धाव-यितुं क्षमः तन्मूलम्ताया एकायनशाखायास्तदनुसारि कल्पसूत्रस्य च सत्त्वेन तिन्नष्ठानां साविज्यनुवचनादिलोपस्यादोषत्वात् । न द्येकशाखानुसारिणामन्य-शाखातदनुसारिकल्पोक्तकर्माननुष्ठानं दोषमावहतीति कश्चिद्भ्युपैति । अस्म-दियं प्राचीनसूत्रभाष्यन्तु कृत्वाचिन्तयाप्रवृत्तं । अद्यत्वे आगमसिद्धान्तः स्रुप्तः । तदितरिसद्धान्तेषुं न किस्मिश्चिद्प्यंशे वेदविरोषः उत्प्रेक्षितुमप्यल- मिति पञ्चरात्राधिकरणं काट्स्न्येन पञ्चरात्रप्रामाण्यपरामिति आगमप्रामाण्ये व्यवास्थापयन् । श्रीभाष्यमप्येतदनुसार्येव । एवं—'आमुक्तेभेंदः, इत्यादि-वचनानि पूवापरादिपरामर्शप्रविणानां 'तद्भावभावमापत्रः' 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यिन्तिकं गते ' इत्यादि विष्णुपुराणवचनानीव औपाधिकवैधर्म्यरूप-भेदिनिवृत्तिपराणीति सुगममितिपरमतभक्के भास्करमतभक्काधिकारे आचार्य-पादोक्तमि —भगवद्यामुनमुन्यादिकालानन्तरन्तु पञ्चरात्रागमस्य वेदविरुद्धत्वा वैदिकाद्यधिकारिकत्वप्रतिपादकपुराणवचनकरूपनम् लुप्ताया एकायनशाखायाः करिपतत्वप्रतिपादनं चेति प्रामाणिकानां पन्थाः ॥

वरिमित्रोदयकारास्तु—यतु 'साम्बकीर्मादिवचनैः श्रुतिश्रष्ठादीनामे-वागमेष्वधिकारप्रतिपादनात् वेदविदामनधिकार इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न-न्यायविदामभिधानं । तथाहि । श्रुतिश्रष्ठादिवाक्येषु न तन्नमुद्दिश्य कर्ताारो विधीयन्ते राजसूयोद्देशेन राजेव येनान्येषामनधिकारस्स्यात् , किंतु श्रुति-श्रष्ठादीनुद्दिश्य तन्नं विधीयते । तथा च 'स्रीश्र्द्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । इति भारतमाख्यान'मिति वचनात् स्रीश्र्द्रादीन्प्रतिभारत-प्रवृत्ताविप अन्येषां भारताधिकारवदागमेष्वविद्दतोऽधिकारः, (वी-प-प्र-२४ पु) इति निरूपयन्ति ॥

ब्रह्मविद्याभरणकारा अपि 'वेदविरोधरहितानां तु शैववैष्णवागमानां वैदिकपरिम्राह्मत्वे नकाचिदनुपपत्तिः । पुराणादिवत्तेषामपि वेदम्रू कत्वेनैव प्रामाण्यसम्भवात् ' इति च प्रतिपादयन्ति ॥

> 'कलें। जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् । नार्चियण्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥'

इति पराशरोक्तरीत्या 'अन्त्येयुगेप्रविरला भाविष्यन्ति मदाश्रयाः' इति पूर्वोदाहृत (२३. पु) वाराहवचनेन च कलौ पाञ्चरा किभगवदर्चनिष्ठानां प्रविरलत्वेऽपि ॥

पाश्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः। प्रापणं भगवद्भक्तं भुञ्जते चाग्रयभोजनम् ॥ २६.

इत्याद्यपरिचरवृत्तान्ते-

ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्तचित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रग्रुत्तमम् ।
वेदैश्रतुर्भिस्समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥ २९.
मरीचिरत्रयङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः कृतः ।
विसष्टश्र महातेजाः ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥
सप्त प्रकृतयो होतास्तथा स्वायम्भुवोष्टिमः ॥
नारायणानुशिष्टा हि तदा देवी सरस्वती ।
विवेशतानृषीन्सर्वान्लोकानां हितकाम्यया ॥ ३६.
ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ।
कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानां हितग्रुत्तमम् ॥
ऋग्यज्ञस्सामभिर्जृष्टमथर्वाङ्गिरसैस्सह । ४१.
सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रग्रुत्तमम् ।

1 भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।

'कलौ खळु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः । कचित्कचिन्महाभागाद्रमिडेषु च भूरिशः, ॥

इति हेमाद्रिपरिशिष्टखण्डोदाहृत श्रीभागवतादि वचनैः वैदिका अपि पुरुषाः पाञ्चरात्रिकार्चनादिनिष्ठा भविष्यन्ति ततश्च 'द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ किल्युगस्य च।' इति भीष्मपर्वोक्तिः सुसंगता। तदेतद्दृदयति। 1 भविष्यति प्रमाणं वा ' इति । आगमप्रामाण्य पाञ्चरात्ररक्षादौ किस्मिन्नप्यम्शे पञ्चरात्रस्य वेदविरोधाऽसम्भवेन कात्स्वर्येनानुष्ठापकत्वरूपप्रामाण्यं व्यवस्थापि-तम्। एतेन 'भविष्यति प्रमाणं वा एतदेवानुशासनम् ' इति पञ्चरात्रं प्रस्तुत्य

10

¹ अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुस्स्वायम्भुवस्स्वयम् ॥ उश्चना वृहस्पतिश्वेव यदोत्पन्नौ भविष्यतः । तदा प्रवक्ष्यतक्क्षास्त्रं युष्मन्नतिभिरुद्धृतम् ॥ युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः । वृहस्पतिसकाशाद्वे प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसङ्गितम् ॥ एतद्ध्ये च धर्म्यं च रहस्यं चैतदुत्तमम् ॥ संस्थिते च नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत्सनातनम् । अन्तर्धास्यति तत्सर्वं एतद्वः कथितं मया॥

इत्यत्र पश्चरात्रशास्त्रस्य प्राक् (वाजसनेय) शुक्कयजुर्वेदप्रवर्तक सूर्य सुखिनस्सृतत्वं चतुर्वेदतुल्यत्वं सप्तचित्रशिखण्डिप्रवार्तेतत्वं अष्टमस्वायं अवमनुशुक्रवृहस्पतीनां तदुक्तधर्मप्रवर्तकत्वं पश्चरात्रशास्त्रस्य तदा तरोधानेऽपि पुनः आविभावेन द्वापरयुगान्तेकलियुगादावपि अनुष्ठापकत्वरूपं प्रामाण्यं अनन्तरमाविभिविष्यतोऽपि पश्चरात्रशास्त्रस्य चित्रशिखण्डिसंहितारूपस्य उपरिचरिवसुकालानन्तरमन्तर्धानम् ॥ यद्भावितया प्रामाण्यकीर्तनं तत्कलौ वैदिकमार्गप्रच्युतेः प्राचुर्यात् । प्राचुर्येण पाश्चरात्रमार्गः प्रतीतो मविष्यतीति एवमिष्प्रायं व्याख्येयम् इति ब्रह्मविद्या-भरणोक्तिनिरवकाशा वेदितव्या पूर्वोत्तरवचनविरोधात्।

अस्मादिति । भविष्यति प्रमाणंवेत्येतत्पूर्वार्धे पञ्चरात्रशास्त्रमेव विव-क्षितमिति परेषामपि सम्मतम् । एवं च अस्मादित्यत्र इदं शब्देन पञ्चरात्रशास्त्रमेव परामृश्यते । स्वायंभुवमनोस्तदुक्तधर्भप्रवर्तकत्वमेवात्रविव-क्षितम् । एतेन मनोः महाभारतोक्तधर्मप्रवर्तकत्वम् । शुक्रबृहस्पत्योरेव पाञ्चरात्रिकधर्मप्रवर्तकत्वमिति (अ.मा १७) उक्तिरनवधानम् लेति वेदितन्यम् ॥ .
४६ (उ च) वसुना यज्ञे कृतयुगानुसारात्पिष्टपशोरनुष्टानम् भगवतोदर्शनं च [हयशिरो

तृतीये उपरिचरवसुना वृहस्पतेस्सकाशात् चित्रशिखण्डिप्रव-तितं पश्चरात्रं अधीत्य तदनुसारेण विरचिते अश्वमेधे वृहस्पत्यादि-भिरदृश्येन भगवता स्वां मूर्तिसुपरिचरवसोः एव प्रदृश्ये साक्षादेव यज्ञभागे गृहीते

न यजेयमहं चात्र पारिभूतस्त्वया नृष ॥ १९ ॥ त्वयापशुर्वारितश्च कृतः पिष्टमयः पशुः । त्वं देवं पश्यसे नित्यं न पश्येयमहं कथम् ॥ २० ॥

इति वृहस्पतेः क्रोधान्धत्वम्

¹ नैष धर्मः कृतयुगे यत्त्वं रोषमिहाहिथाः ॥ २४ ॥ अरोषणोद्यसौ देवः यस्य भागोयमुद्यतः । न शक्यः स त्वया द्रष्टुं अस्माभिन्नी बृहस्पते । यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमहिति ॥ २५ ॥

इति एकतद्वितत्रितमहार्षिभिस्तत्क्रोधशमनस्योपक्रमः— क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपोमहाप्रभः । तत्र नारायणपरा मानवाश्वन्द्रवर्चसः ॥ ३२॥

एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः।

गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥ ३४ ॥ इति स्वैः अशरीरवाक्यस्य श्रवणं ततक्ष्वेतद्वीपं प्रतिगमनं तिश्रवासिनां एकान्तिपुरुषाणां दर्शनम् ॥

¹ अत्र उत्तरत्र च (ना. आ. ४-८८-८०) युगमेदेन यागीयपशुज्यव-स्थायाः करणेऽपि पिष्टमयपश्चाचरणं पाञ्चरात्रिकधर्म इति अस्मिन्नंशे पञ्च-रात्रस्य वेदिवरोधोद्भावनं (अ. मा. १७) विदुषां विस्मयावहम्. स्मृति-काराश्च बहुत्रयुगमेदेन वैदिकधर्मं ज्यवस्थापयन्त्येव ॥

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽत्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज । इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमान्वितः ॥

इत्यत्र जितन्त इत्यादि 1 ऋग्वेदखिल शब्दस्यश्रवणम् ॥ तैरिष्टः पश्चकालज्ञेः हरिरेकान्तिभिन्तैः । भक्तचापरमयायुक्तैः मनोवाक्तमीभस्तदा ॥ ५१ ॥ नूनं तत्रागतो देवो यथातैर्वागुदीरिता । वयं त्वेनं नपश्यामो मोहितास्तस्य मायया ॥ ५२ ॥

इत्यत्र श्वेतद्वीपवासिभिः दृष्टस्य वासुदेवस्यादर्शनम् ॥ दृष्टावः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवार्जेताः । दृष्टोभवति देवेश एभिर्दृष्टैद्विजोत्तमैः ॥ ५७ ॥

> ¹ अत्र शिक्षाक्षरसमन्वित इत्यनेन जितन्त इत्यादेर्वेदरूपत्वं सूच्यते. एवं स्वर्णधर्मानुवाकेन तथापुरुषविद्यया । पौरुषेण च सूक्तेन सामभीराजनादिभिः ॥ इति

श्रीभागवत (११-२७. अ.) वचने स्वर्णधर्मानुवाकादिवेदसहपाठेन पुरुष विद्यापदवाच्यत्वेन बहुव्याख्यातृसम्मत जितन्त इत्यादि स्तोत्रस्य वेदरूपता-सिद्यति किश्च शान्तिकमलाकरोदाहृत महार्णवऋग्विधानवचनेषु—

> एवं हुत्वाततश्चैवमनुज्ञाप्ययथाकमम् । अग्नेर्भगवतस्तस्य समीपे स्तोत्रमुचरेत् ॥

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष —— महापुरुष पूर्वज ॥ इत्याद्युक्तया जितन्त इत्यादेः ऋग्वेदरूपत्वं सिद्यति. अत एव ऋष्णपादैः एतत्स्तुतिव्याख्यानोपक्रमे अस्य ऋग्वेदिखळत्वोक्तिः संगच्छते ॥

समापनम् ॥

गच्छधं ग्रुनयः सर्वेयथागतिमतोऽचिरात्।

न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥॥५८॥

कामं कालेन महता एकान्तित्वग्रुपागतैः।

शक्योद्रष्टुं सभगवान्त्रभामण्डलदुर्दशः॥५९॥

इत्यत्र तत्रत्यवासुदेवोक्तचा परावर्तनं इत्यादिकथनेन—

एवमेकतवाक्येन द्वितित्रतमतेन च।

अनुनीतः सदस्यैश्च वृहस्पतिरुदारधीः।

समापयत्ततोयज्ञं दैवतं समपूजयत्॥५५॥

इत्यत्रतत्क्रोधस्य निक्शेषशामनं । ततो बृहस्पतिना अश्वमेधक्रतु-

चतुर्थे—इन्द्रकृतयज्ञे बृहस्पतिना सवनीय पशोः काले पिष्ट-मानीयतामित्युक्ते (अजेन यष्टव्यमिति) मांसाभिकाङ्क्षिदेवताभिः॥

नैषधर्मस्सतां देवाः यत्र वध्येत वै पशुः।

इदं कृत्युगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ॥ ८॥

इत्यत्र पिष्टमयपशुना यष्टव्यमिति वद्द्भिः ऋषिभिस्सह विवादे प्रारब्धे उपरिचरवसुंचान्तरिक्षगतं दृष्ट्वा ऋषिभिर्देवताभिश्च विवाद-पदनिर्णेतृत्वेन वृतेन वसुना पक्षद्वयं ज्ञात्वा देवानामाभिप्रायानुराधेन छागेन यष्टव्यमिति निर्णये कृते—

¹ वितर्कडोलां न्यवध्य सत्वे बृहस्पतिं वर्तयसे यतस्त्वम् । तेनैव देवत्रिदशेश्वराणा-

मस्पृष्टडोलायितमाधिराज्यम् ॥ (ह-ग्री-स्ता-८) इत्याचार्यपादसूक्तौ एतद्वृत्तान्तोऽनुसन्धेयः । रत्नभूषणं] वसुवृत्तसमापनम् (५) पाञ्चरात्रिकस्तुतिः (६) विश्वरूपसन्दर्शनम्

84

अद्यप्रमृतितेराजनाकाशे विहतागतिः । अस्माच्छापाभिघातेन महीं भित्वा प्रवेक्ष्यसि ॥ १९.

इति ऋषिभिश्शप्तेन वसुना--

द्धचानविरोधित्वम्।।

तत्रापि पश्चभिर्यज्ञैः पश्चकालानरिन्दम । अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपिसन् ॥ ३६.

इत्यत्र भूविवरेऽपि पाश्चकालिकयजनानुष्ठानं वसोरनन्यप्रयोजनया भक्त्या परितुष्टेन नारायणेन समाज्ञप्तेन गरुत्मता द्रागेव आकाश-समारोपणेन शापिवमोचनम् ॥

पश्चमे-नारदकृत पाश्चरात्रिक वासुदेवस्तुतिः॥

षष्ठे—(भ-गी-११.) कृष्णेनार्जनस्येव (१श्लो) वासुदेवेन नार-दस्य विश्वरूपप्रदर्शनम् । (११-१३ श्लो) वासुदेवस्य एकतद्वित-त्रितरदृश्यत्वं ऐकान्तिकश्रेष्ठमात्रदृश्यत्वम् ॥

उवाच वचनं भूयो गच्छनारदमाचिरम् ॥ १८ ॥
इमेद्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्रन्द्ववचर्सः ।
एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विद्यो भवेदिति ॥ १९ ॥
सिद्धाह्ये ते महाभागाः पुराह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमो रजोभिर्निर्धुका मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ २० ॥
इत्यत्र नारदस्याऽपि श्वेतद्वीपानिवासस्य तत्रत्य पुरुषकर्तृक भगव-

¹ अत्र श्वेतद्वीपनिवासि वासुदेवस्य मामित्युक्तिः (म-गी ९-३४) (१८-६५) 'मामैवैष्यत्यसी 'ति अर्जुनं प्रति कृष्णोक्तिवत् मूरुद्धपाभेद-स.

सत्त्वं रजस्तमश्चेत्र नगुणास्तं भजन्ति वै। यश्च सर्व 'गतस्साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ २२ ॥ ² द्विद्वीदशेम्यस्तत्वेम्यः ख्यातो यः पश्चविंशकः ॥ २३ ॥ यं प्रविश्यभवन्तीह मुक्तावै द्विजसत्तमाः । स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ॥ २५॥ पश्यदेवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद । शुभाशुभैः कर्मभियों न लिप्यति कदाचन ॥ २६॥ सन्तरं जस्तमश्रेति गुणानेतानप्रचक्षते । एतेसर्वशरीरेषु तिष्टन्ति विचरन्तिच ॥ २७॥ एतान्गुणांस्तुक्षेत्रज्ञो ⁵ भुङ्केने ⁶भिः स भुज्यते । ⁷ निर्गुणोगुणभुक्चैव गुणस्रष्टागुणातिगः ॥ २८॥

विवक्षया। 1 सर्वगतत्वं आत्मत्वे हेतुः। 2 चतुर्विशतिः अचितत्त्वानि सुवाल, मित्रकोपनिषदादावधीतानि (३११. अ) अत्रेव मोक्षधर्मे निरूपितानि। ³ वासुरेवस्य षड्विंशस्याऽपि जीवस्थत्वेनैकत्वाविवक्षया पंचविंशकत्वोक्तिः इति अत्रैव पूर्व जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे (३२३ अ. ७७-७८) स्पष्टम् । ⁴ सनातनशब्देन 'मुक्तप्राप्यत्वं परवासुदेवस्येति बोधितम् ॥

⁵ क्षेत्रज्ञश्चरार्थस्य वासुदेवस्य पूर्व शुभाशुभकर्मलेपाभावोक्त्या स्वेच्छाप्रवर्तितगुणपरिणाममूलक आनन्द एव भुङ्क इत्यत्र विवक्षितः॥

. ⁶ अत्र गुणानुभाव्यत्वाभावः गुणत्रयसम्बद्धपुरुषानुभाव्यत्वाभावे पर्य-वस्यति । सोऽपि त्रिगुणदेशे स्वस्याप्राप्यत्व इति बोध्यम् ॥

तदेतत्स्चयति गुणातिग इति गुणानतिकम्य त्रिगुणप्रकृतेरूध्वै शुद्धसत्त्वपरमपदे वर्तमान इति यावत् ॥

अत्र सत्त्वरजस्तमोगुणान्प्रक्रम्य निर्गुण इत्युक्तवा 'साक्षी चेता

इत्यत्रवासुदेवस्य निर्गुणत्वम् ।
अव्यक्तं पुरुपे ब्रह्म निष्क्रिये संप्रलीयते ।
इत्यन्ते व्यप्टिसमप्टि प्रलय कारणत्वम् ।
नास्तितस्मात्परतरः पुरुषाद्धे सनातनात् ॥ ३१ ॥
नित्यं हि नास्ति जगति भृतं स्थावरजङ्गमम् ।
ऋते तमेकं पुरुपं वासुदेवं सनातनम् ॥
इत्यत्र परवा देव विग्रहस्य नित्यत्वम् ।
धिवी वायुराकाश्च मापोज्योतिश्च पश्चमम् ।
ते समेतामहात्मनः शरीरमिति संज्ञितम् ॥ ३३ ॥
तदाविशति योब्रह्मन्वद्यो लघुविक्रमः ।
उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन्त्रभः ॥ ३४ ॥

केवलो निर्गुणश्च इति श्रुतौ गुणशब्देन तन्नभेदेनानियतप्रवृत्तिनिमित्तकेन वेदान्तसाङ्ख्यतन्त्रसिद्धार्थपारित्रहस्य न्याय्यतया निर्गुणब्देन सत्त्वरजस्तमो-गुणशून्यत्वमेव बोध्यते इति सूच्यते । सङ्कर्षणप्रद्युन्नाऽनिरुद्धानां सत्त्वरज-स्तमागुणाधिष्ठातृत्वं परवासुद्वस्य तु तच्छून्यत्वमिति पञ्चरात्रे व्यक्तम् ॥

े अत्र अहिर्बुध्नयसंहितायुक्तरीत्या गुणत्रयाधिष्ठात्रनिरुद्धप्रयुद्धसङ्कर्षण्-ख्याघारः परवासुदेवः सनातनशब्दे विवक्षितः ॥

² ' नित्यत्वं वासुदेवाह्वयवपुषिजगौमोक्षधर्मेमुनीन्द्रः, इति (त.मु-क) आचार्यपादश्रीसूक्त्वा एतच्छोकार्थो निरणायि । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्॥

³ अत्र सर्वभूतात्मभूतत्वं अन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वनियन्धन्मिति तदा-विश्वति चेष्टयन्नित्याभ्यां व्यक्तीकृतम् अन्तःप्रविष्टशास्ता जानानाभ् सर्वात्मा ' इति हि श्रुतिः ॥ न विना धातुसङ्घातं श्ररीरं भवति क्वचित्।
नच जीवं विना ब्रह्मा न्वायवश्रेष्टयन्त्युत ।। ३५ ।।
स जीवः परिसंख्यातः श्रेषः सङ्कर्पणः प्रभुः ।
यस्मिश्र सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षयम् ॥ ३६ ॥
समनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ।
तस्मात्प्रद्धतोयः कर्ता कारणं कार्यमेव च ॥ ३७ ॥
तस्मात्सर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सोऽनिरुद्धः स ईशानोव्यिक्तिस्सासर्व कर्मसु ॥ ३८ ॥
यो वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
ज्ञेय उस्म एव राजेन्द्र जीवः सङ्कर्पणः प्रभुः ॥ ३९ ॥
सङ्कर्पणाचप्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते ।

² अत्र प्रद्युमस्य स्थितिहेतुत्वमेव विवक्षितम् । उदाहृता(१५ पु.)नुशासनिकवचनानुरोधात् । तस्मादित्यत्र तच्छव्देन वक्ष्यमाण अनिरुद्ध
एव विवक्षितः । यद्वा तस्मादित्यत्र तच्छव्दः प्रद्युमपरामश्येव इति
प्रद्युमस्यैव सृष्टिहेतुत्वं । स ईशान इत्यत्र अनिरुद्धस्य स्थिति हेतुत्वं विवक्षितं
अयमि प्रकारः संहितासु व्यक्तः करूपभेदेन उभयोविरोधपरिहारः ॥

⁸ सङ्कर्षणप्रद्युझानिरुद्धानां वासुदेवात्क्रमश उत्पत्तिप्रितिपादनेन भेद-शङ्कां स एवेत्यादि तच्छव्दत्रयेणापाकरोति । विग्रहभेदनिबन्धनएवोत्पाद्यो-त्पादकभावः न तु स्वरूपपरिणामभेदनिबन्धन इति भावः । अयमप्यर्थः पञ्चरात्रे स्फुटः (स जीवः) इति तु पूर्वोक्तद्वारभूतजीवचेष्टियतृत्वेनेति स्फुटी-भविष्यति ॥

^{े &#}x27;जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना ' इति गर्भोपनिषदि मूळप्रकृतौ वायुशब्दप्रयोगात् प्रकृतिपरिणामशरीरात्मकं पश्चभूतानि वायवः॥

प्रद्युम्नादानिरुद्धस्तु सोऽहंकारस्स ईश्वरः ॥ ४० ॥ इत्यत्र वासुदेवकर्त्वक समाष्टिसृष्टिः 1 अनिरुद्धकर्तृकच्याष्टिसृष्टिश्र वासु-देवादीनां चतुर्णामैक्यम् । तेन 2 ।

मत्तरसर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् । अक्षरं चक्षरंचैव सच्चाऽसच्चवेनारद् ॥ ४१ ॥ इत्यत्र व्यष्टिसृष्टेरपि वासुदेवकर्तृकत्वम्।

मां प्रविक्यभवन्तीह मुक्ता भक्तास्तुये मम ॥ ४२॥ इत्यत्र सृष्टिवाक्यानां वितरिपुत्रस्येव जगतिपतिर वासुद्वे भक्तचनु-ष्टान मूलकफलसिद्धितात्पर्यम् ॥

³परम कारणत्वं स्वस्यैवाहेत्यवतार्य 'मत्तस्सर्वं संभवतीति, श्लोके अक्षरं जीवः इति नीलकण्ठेनापि व्याख्यातं ततश्च अक्षरसच्छठदार्थस्य

¹ अनिरुद्ध कर्तृकेति प्रथम कल्पाभिप्रायेण । द्वितीयकरूपे तु प्रशुप्त कर्तृकेति बोध्यम् ॥

² अभेदोक्ति फलमाह तेनेति । एवं च वासुदेवस्यैव सर्वेात्पादकत्वं पर्यवस्यति । प्रद्यमानिरुद्धयोः क्रमशः उत्पत्ति प्रतिपादनं एकस्मिन्काले वासुदेवस्य न सङ्कर्षणादि विग्रहत्रयोत्पत्ति सङ्करूपः अपि त क्रमेणेति क्रमिक सङ्करानिबन्धनमिति फलितम् । 'आकाशाद्वायुः वायोरिमः अमेरापः ' इत्यादिश्रुतावि एषैवरीतिः । यथोक्तं शक्कराचार्यैः (२-३-१०) 'यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्टा वायुभावापन्नंत्रह्य तेजोऽस्जतित कल्प्यते । तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसोनविरुध्यते । यथा तस्याः श्रृतं तस्याद्धि तस्या आमिक्षे-त्यादि ' इति । अतः 'सङ्कर्षणादीनां क्रमिकोत्पाचिप्रातिपादन मात्रेण न वासुदेवाद्भेदस्सिद्धचिति । अत एव पूर्वीदाहृत (२१, पु) विष्णुधर्मोत्तरवचने सङ्कर्षण प्रद्यमानिरुद्धानां वासुदेवाभेदोक्तिस्संगच्छत इति बोध्यम् ॥

अहं हि ¹ पुरुषोज्ञेयो निष्क्रियः पश्चविंशकः । निर्शुणोनिष्कलश्चैव निर्द्धन्द्रोनिष्पारिग्रहः ॥ ४२ ॥

जीवस्य वासुदेवादुत्पात्तिकथन पूर्वकं वासुदेवभक्तानां तत्प्राप्तयभिधानन पित-रिपुत्रस्येवमुमुक्षोः भगवति भक्तवातत्प्राप्तिः इति सूच्यते । बृहदारण्यके (४-१-२०) ' एवमेतस्मादात्मनस्सर्वेपाणाः ' ' (सर्व एत आत्मानः) व्युचरान्तः ' इति श्रुति विवरणावसरे अत्र च सम्प्रदायविदः आख्यायिकां सम्प्रचक्षते कश्चित्किलराजपुत्रो जात मात्र एव माता पितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवार्धितः। सोऽमुप्यवंश्यतामजानन् व्याघजाति प्रत्ययो व्याघजातिकर्भाण्येवानुवर्तते नराजास्मीति राजजातिकर्माण्यनुवर्तते । यदापुनः कश्चित्परमकारुणिको राज-पुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुप्य पुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधः अमुप्यराज्ञः पुत्रः कथं चिद्वचाध गृहमनुत्रविष्ट इति । स एवं बोधितः त्यक्ता व्याघ जाति प्रत्ययकर्माणि पितृ पैतमहीमात्मनः पद्वीमनुवर्तते राजाहमस्मीति ' इति (उभा शं.) (उक्तेऽर्थेद्रमिडाचार्य सम्मतिमाह अत्र चेति आ. गि-व्या) शङ्कराचार्यप्रदर्शितद्रमिडाचार्य सम्मत राजकुमारन्यायः श्रीभाष्यकारैः समन्व याधिकरण श्रीभाष्ये सम्यक्पदिशतः जिज्ञासाऽधिकरणे भूमाधिकरणादौ चैतदेकदेशश्च । अयं च न्यायः (र-त्र-सा) उपोद्धाताधिकारे आचार्यपादैः परिष्कृत्य प्रदर्शितः । स एव न्यायोत्र विवक्षितः । (३३-३४ पु.) पूर्वोदाहृत भगवद्गीता वचनेषु पितारेपुत्रस्येव जंगित्पतरिनित्ये भगवति पुत्रस्य जीवस्य निरतिशयभक्ति तत्प्राप्त्यादिकंग्फुटम् ॥

¹ पुरुषः सर्वशरीरीवासुदेवः निष्कियः दिभुत्वात्स्पन्दशून्यः यद्वा सृष्टिरिथतिलयक्षपिकयाशून्यः सङ्कर्षण प्रद्युझाऽनिरुद्धरूपेणैव तत्करणात् । तस्रयानन्तरं वासुदेवस्य निष्कियत्वं सम्भवति । निर्गुणः गुणत्रयाऽधिष्ठान- एत न्वयानिवज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ॥ ४३ ॥
इच्छन् सुहूर्ता नश्येयमी शोऽहं जगतो गुरुः ।
विभाग स्थिपामयासृष्टा यन्मां पश्यिस नारद् ॥ ४४ ॥
सर्वभूतगुणै युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमहीस ।
विभाग स्थित सम्यक्तवमृतिं चतुष्टयम् ॥ ४५ ॥

शून्यः । निष्कलः विग्रहस्य सावयवत्वेऽपि स्वरूपस्य निरवयवत्वात् । **एतेन** अचिद्वेलक्षण्यमुक्तम् । जीव वैलक्षण्यमाह निर्द्वन्द इत्यादिना ॥

भन्न नीलकण्ठः— 'ननु विश्वरूपस्यतवकथं निष्कल्त्व मत आह।
एतिदिति। अयं रूपवानिति यदेतत्त्वयानज्ञातन्यम्। यतोहं मुहूर्तान्नदशेयमहश्योभवेयं इच्छिनिति मदीक्षामात्रं सृष्टि संहारावित्यर्थः, इति न्याचल्यौ।
अत्र नाशे वासुदेवेच्छाया एव हेतुत्व प्रतिपादनेन विश्वरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्व
रूपिमध्यात्वं नास्तीति बोधितम्। तदेतत्प्रकटयति 'ईशोहं जगतो गुरुः,
इत्यादिना। वासुदेवस्य प्राकृतसर्ववस्तु नियामकत्वमेव न तु तद्भमाधिष्ठानत्वं नापि जगदमेद इति भावः॥

² सर्वम्तात्मभ्तः, समनः प्रद्युम्नः अनिरुद्धः सोहंकारः इत्यादौ पूर्वं प्राकृतपदार्था मेदो वासुदेवस्य प्रतीयत इति भ्रमं व्युदस्यति। मायति। यत् जगद्भूपं मां पश्यासि एषा जगद्भूपा मया सृष्टा माया मूलप्रकृतिरित्यर्थः। मायाशव्देन जगतो न मिथ्यात्वसिद्धिरिति अन्यत्र स्पष्टम्। प्राकृतजगित्रया-मकत्वमात्रमेव न तु प्राकृतवस्त्यमेदः अतः स्वस्य सत्त्वरजस्तमोगुणवत्वं न कदापीत्याह। सर्वभूतगुणैर्युक्तमिति। एतेन पूर्वोक्तनिर्गुणत्वं प्राकृतगुण-शून्यत्वमेव न तु गुणसामान्यशून्यत्वमिति सिद्धम्।।

⁸ प्रद्युम्नानिरुद्धयोरहंकारमनोऽभेदाभावेन मूर्तिचतुष्टयस्यापि सम्यक्तृ-मित्याह । मयैतत्कथितामिति ॥ े अहं हि जीवसंज्ञाते मिय जीवः समाहितः।
मैं वं ते बुद्धिरत्राभूदृष्टोजीवोमयेति वै ॥ ४६ ॥
अहं सवत्रगो ब्रह्मन्भूतग्रामान्तरात्मकः।
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सुननशाम्यहम्॥ ४७॥

भनोहंकारयोः मूलप्रकृत्यभेद एव । तित्रयामकत्वमेव वासुदेवस्येति कथनेपि 'स जीवः सङ्कर्षणः, इत्यत्र सङ्कर्षणं जीवाभेदोक्त्या वासुदेवे केषाञ्चित् जीवाभेदस्य सम्मतत्या च मूर्तिचतुष्टयस्य कथं सम्यक्त्वमित्या- क्षेपमपाकरोति । अहं हीति । मिय जीवस्समाहित इति जीवसंज्ञत्वे हेतुकथनं इत्थं च जीवसंज्ञत्वं न जीवाभेदनिबन्धनं अपि तु जीवस्य स्वस्मिन्सम्यगाधा- निबन्धनामिति न मूर्तिचतुष्ट्यस्य सम्यक्त्वक्षतिरिति भावः । एतेन जीवमनो- हंकाराणां संकर्षणाद्यभेदोक्तिः धारण नियमनविशेषनिबन्धनेत्युक्तं भवति तेन च जीवं विना ' इत्यत्र जीवस्य द्वारत्वमात्रं विवक्षितमिति बोधितम् ॥

े वामुदेवस्य जीवाभेदाभावेन तद्दर्शनं जीवान्तर्यामिदर्शनमेव न तु जीवदर्शनमित्याह । मैवमिति ॥

३ : इच्छन्मुहूर्तान्नश्येय 'मित्यत्र वासुदेवस्यापि नाशः प्रतीयते । स च अचेतनवत् न स्वरूपपरिणामरूपः अपि तु 'ईशोहं जगतो गुरुः' इत्यत्रोक्ततदन्तर्यामित्वाभावरूप एव इति दर्शयति । अहं सर्वत्र ग इति । 'सर्वभूतात्मभूतोही 'त्याद्यपक्रमे शरीरं प्रकम्य 'तदा विशती 'ति 'उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयान्नि 'ति च ईशोहं जगतो गुरुः अहं सर्वत्रगः, भूतप्रामान्तरात्मकः, इति उभयत्र व्याप्तिनियमनयोरुक्तया सूक्ष्मचिद्चि-च्छरीरकं ब्रह्मकारणं स्थूलचिद्चिच्छरीरकं तदेव कार्यमिति सिद्धान्तितं भवति अत्य चेतनाचेतनयोः कार्यत्वं 'मत्तम्सर्वं संभवति ' 'अक्षरचक्षरंचेव ' इति मध्ययदुक्तं तदत्रैव पर्यवसितं भवति तेननाद्वैतश्रुति विरोधः ॥

40

भिद्धा हि ते महाभागा नराह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमा रजोभ्यां निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ॥ ४८ ॥
इत्यत्र वासुदेवस्य मनोऽहंकारभूतिनयमनं, मनोऽहंकारभूतानां मूळप्रकृतिपरिणामतया मूळप्रकृत्यभेदः तेन वासुदेवस्य भूतगुणशून्यत्वरूपं निर्गुणत्वं तदभित्रसंकर्षणप्रद्युम्राऽनिरुद्धानामपि ताद्द्यत्वं अभिमानविशेषेण स्वस्मिन् जीवानां आधानेन जीवसंज्ञत्वं जीवामेदामावः
स्वस्य सर्वभूतान्तर्यामित्वेन जीववत् भूतनाशेप्यनश्यत्वं तेन नित्यस्य राज्ञः स्वस्य नित्यकुमारभूतैः मुक्तैः प्राप्यत्वोपपादनम् ॥

ैहिरण्यगर्भो लोकादि श्रतुर्वक्रोऽ³निरुक्तगः।

ब्रह्मासनातनोदेवो मम बह्वर्थचिन्तकः ॥ ५१॥

ललाटाचैवमेरुद्रोममक्रोधाद्विनिस्सृतः।

पश्येकादश मे रुद्रान्दक्षिणं पार्श्वमास्थितान्॥ ५२॥

द्वादशैव तथादित्यान्वामपार्श्वे समास्थितान्।

अग्रतश्चेव मे पश्य वस्नष्टो सुरोत्तमान्॥

इत्यादिना-

त्रींश्रैवेमान्गुणान्पश्यमत्स्थान्मूर्तिविवार्जितान् । इत्यन्तेनस्वविभूति भूत ब्रह्मरुद्रादि प्रदर्शनम्— देवानां च पितृणां च पिताह्येकोऽहमादितः । अहं हयशिराभूत्वा सम्रद्रे पश्चिमोत्तरे ॥

8

अचिद्रदत्यन्तपारतत्र्यमेव जीवस्यस्वरूपमिति नित्य राजकुमारत्वमेव जीवस्येति राजमृतवासुदेव प्राप्तिरेवजीवस्य न तु वासुदेवाभेद इति सम्यक्प-तिष्ठापितं भवतीति निगमयति । सिद्धाहिते—प्रवेक्ष्यन्ति च मांसुने ॥ इत्यादिना—

² अत्र मैत्रायणीय श्रुतिर्म्लम् ॥

³ नाम रूप विनिर्भुक्त जीवसमष्टिम्तः ॥

पिवामि सुकृतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितम् । मयासृष्टः पुराब्रह्मा मांयज्ञमयजत्स्वयम् ॥ ततस्तस्मैवरान्त्रीतोदत्तवानस्म्यनुत्तमान् । मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ॥

इत्यादिना-

प्रादुर्भावगतश्राहं सुरकार्येषुनित्यदा । अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मित्रयोज्यश्च सुतो यथा । एतांश्चान्यांश्च रुचिरान्ब्रह्मणेऽमिततेजसे । एवं रुद्रायमनवे इंद्रायाऽमिततेजसे ॥ अहं द्त्वावरान्त्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवस् ।

इत्यन्तेन—सर्वदेवपितृजनकस्य स्वस्य हयशिरो रूपधारिण एव पश्चि-मोत्तर समुद्रप्रदेशे हव्यकव्यभोक्तृत्वं स्वसृष्टब्रह्मरुद्रादिभिर्यज्ञादिभिरा-राधितेनस्वेन तेषां अधिकारादि स्वप्रादुर्भावनियामकत्वादि पर्यन्त-वराणांप्रदानम् ॥

¹ विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् । ६९. एकाकीविद्ययासार्धं विहरिष्येजगत्पुनः ॥ ७२. ततो भूयोजगत्सर्गं कारिष्यामीहविद्यया । अस्मन्मूर्तिश्चतुर्थीयासाऽसृजच्छेषमच्ययम् ॥ सिंह संकर्षणःश्रोक्तः प्रद्युम्नंसोऽप्यजीजनत् । प्रद्युम्नादिनरुद्धोऽहं सर्गोममपुनःपुनः ॥ अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः ॥

विद्याशब्दस्य रुक्ष्म्यर्थकत्वं 'विद्यासहायवान्देवः' (ना. आ. १६– १९.) इत्येतद्विवरणावसरेस्फुटिभाविष्यति ॥

रलभूषणं]

49

ब्रह्मणस्सर्वभूतानि चराणिस्थावराणिच । एतांसृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनःपुनः ॥

इत्यत्र — लक्ष्मीविशिष्टस्यैव स्वस्य आदित्यमण्डलान्तस्थत्वं लक्ष्म्या-सहैवस्वेन सृष्ट्यादेःकरणं, अनिरुद्धाद्यभिन्नस्यापि लक्ष्मीवैशिष्ट्यं इत्थमेव प्रतिकर्णं ¹ शुद्धाशुद्ध सृष्ट्यादिकम् ॥ सप्तमे—

> शृणुनारदत्तत्वेन प्रादुर्भावान्महामुने । मत्स्यः क्रूमोवराहश्च नरसिंहोऽथवामनः ॥ रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्कीतितेदश्च ॥ २

इत्युपक्रम्य [(३) मत्स्य (४) क्र्म (५-६) वराह (७) नरसिंह (८-१४) वामन (१५) भागवराम (१६-२०) दाश्चरथिराम (२१-४१) कृष्ण-राम (४२-४९) बुद्ध (५०-५२) कल्कि] दशा²वतारचरितं प्रादु-भीवानामानन्त्यं विश्वरूपधरस्य वासुदेवस्यान्तर्धानं नारदस्य नर नारायणदर्शनार्थं वदर्याश्रमगमनम्—

इदं महोपनिषदंचतुर्वेद समन्वितम्।

DAGE SHIP LEGIS TO BE MINE

भगवद्गीतायां (११. अ) विश्वरूपप्रदर्शन प्रकरणे अनुक्तस्यसङ्कर्षण प्रद्युम्नानिरुद्ध वृत्तस्य अत्र कथनमुखेन पञ्चरात्र प्रामाण्योक्त्रचा 'कथितोहरि-गीतासु समासविधिकल्पितः' (ना. आ. १५-१० १७-५३) इत्यादिना वक्ष्यमाणं पञ्चरात्रस्य गीतार्थविशदीकरण रूपत्वं उपपादितं भवति ॥

² अत्र बुद्ध परशुरामादयः गौणप्रादुर्भावाः प्रतिबुद्धैरनुपास्या इति अन्यत्रस्पष्टम् ॥

सांख्ययो गकुतान्तेन पश्चरात्रानुशब्दितम् ॥ ६२. नारायणग्रुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः । ब्रह्मणस्सदनेतात यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥ ६३ ॥

इति पश्चरात्रप्रामाण्यं आश्चर्यभूतस्य भगवन्माहात्म्यस्य साम्प्रदायि-कत्वं (भानु, ऋषि, देव, असितद्विज, पितृ, श्चन्तनु, भीष्म,) पार-म्पर्यक्रमागतस्याख्यानस्य अपात्रे अदेयत्वं आख्यानश्रवणपठनयोः देवप्राप्ति प्रयोजकत्वम्—

त्वयाऽपिसततंराजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः। स हि मातापिताचैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः।। ८२।। इति भीष्मवचनानन्तरं—

श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्मराड्जनमेजय।

े श्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायण पराभवन् ॥ ८४ ॥ इति धर्मराजादीनां पाश्चरात्रिकैकान्ति धर्मानुष्ठानम् ॥ इति ॥ अष्टमे—यज्ञाग्रहराध्याये—

³ कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रश्चः।

एतेन द्रोणपर्वणि जयद्रथवधप्रस्तावे पाशुपतास्त्र सिद्धये अर्जुनेन रुद्रपूजाकृतेत्युक्तेनीवरोधः॥

³ भर्मोविश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा ' 'धारणाद्धर्म इत्याहुः' इत्यादिनोक्तं यज्ञादि धर्माणां लोकधारकत्वं देवताप्रीतिद्वारकमिति अङ्गोपस्कृतेषु वेदेषु

¹ अत्र 'साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानयोग कर्मयोगाविभहितौ' इति (श्रीभा) ज्ञानयोग कर्मयोगोपेतिमित्यर्थः। इति (श्रू-प्र)॥

² एतेन गीतोपदेशानन्तरमर्जुनस्याप्येकान्ति धर्मानुष्ठान नियमो नेति सूचितं । अनुगीतोपक्रमे अर्जुनस्यस्मृतिअंश प्रतिपादनेनाप्ययमर्थस्सिद्ध्य-तीति गीता(१८)तात्पर्यचिन्द्रकायां स्पष्टम् ॥

यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ॥ १ ॥

कथं प्रवृत्ति धर्मेषु भागार्हादेवताः कृताः ।
कथं निवृत्ति धर्माश्च कृताव्यावृत्तवुद्धयः ॥ २ ॥

इति (शौ-प्र)

² अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्म स्सना⁸तनः ।
यं हित्वा देवतास्सर्वाः हव्यकव्यभुजो भवन् ॥९॥
⁴ किश्च ब्रह्माच रुद्रश्च शक्रश्च वलिमत्प्रभुः ।
स्र्यस्ताराधिपोवायु रिप्नर्वरुण एव च ॥१०॥
आकाशं जगतीचैव येच शेषादिवौकसः ।
प्रळयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ॥११॥
⁵ ततस्ते नास्थितामार्ग ध्रुवमक्षरमव्ययम् ।

यज्ञकरणमन्नेषु प्रतीयमानानां तत्तद्देवतानाभेव यज्ञभागार्हत्वं यज्ञादिसत्ता-ानिर्वाहकत्वं च वाच्यम् । एवं च वासुदेवस्य यज्ञेष्वप्रहरत्वं यज्ञधारित्वं च कथमिति प्रश्नार्थः ॥

¹ वासुदेवस्य यज्ञष्वग्रहरत्वं देवतानां यज्ञभागार्हत्वाऽविरोधेनैवोपपाद-नीयम् । तच्च यज्ञरूपधर्मद्वैविध्यमङ्गीकृत्यकचिद्वासुदेवस्य कचित्तदन्यदेवतानां इति व्यवस्थयावाच्यम् । तथा व्यवस्थाच किन्निबन्धना इति भावः ॥

² मोक्षव्यतिरिक्त फलेच्छां विहाय क्रियमाण इत्यर्थः । 'क्रियास्वभ्यु-दयोक्तासु सक्तादृश्यन्तिसर्वशः' इत्यनन्तरमुक्तेः ॥

³ सनातन शब्देन नश्वरदेवतानां मुमुक्षुभिरनुपास्यत्वं स्च्यते ॥

4 तदेतद्धढयति किञ्चेत्यादिना ॥

⁵ एतेन ब्रह्मादि देवतानां स्वस्वप्रळयाऽज्ञानेन, जातस्याऽपि ज्ञानस्य अकार्यकरत्वेन वा उत्कटवैराग्यामावेन मोक्षमात्र फलेच्छया प्रवृत्यभावेन ¹ कथ भागहराः प्रोक्ताः देवताः क्रतुषुद्विज ।

² किमर्थं चाध्वरे ब्रह्म क्रिज्यन्ते त्रिदिवौकसः ।

येच भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विजसत्तम ॥

³ ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्तिवै ॥ १८॥

इति (ज-प्र) प्रश्नद्वयमुपक्षिप्य व्यासेन सुमन्तु, जैिमिनि, पैल, वैश-म्पायन कृतस्यास्येव प्रश्नस्य यत्प्रतिवचनमुक्तं तदेवप्रतिवचन-मुपक्रम्य समष्टिव्यष्टिसृष्टिः, एकादश्रुद्धैः तदन्येश्च चतुर्भुस्वसमीपं गत्वा स्वेषां कस्कोऽधिकारः केन केन च बलेन तत्परिपालनं इति पृष्टेन चतुर्भुस्वेन स्वस्य तिवर्णयाशक्त्या—

इतस्सर्वेऽपि गच्छाम इशरणं लोकसाक्षिणम् ।

महापुरुष मच्यक्तं स नो वक्ष्यित यद्धितम् ॥ ४३ ॥

इत्युक्तचनन्तरं सर्वैः क्षीरोदोत्तरकूले दिच्यं वर्षसहस्रं दारुणतपसः

करणम्—

एष ब्रह्मा लोक गुरु स्सर्वलोक पितामहः।
यूयश्च विबुधश्रेष्ठाः मां यजध्वं समाहिताः॥

मोक्षमात्रफलेच्लुभिः स्वकृतयज्ञेषु तेषां देवतात्वेन परिग्रहः न युक्त इति भावः ॥

- े कथिमिति । वेदमन्नेषु ब्रह्मादीनां देवतात्वं श्रृयनं तच्च तेषां भागहरत्व मन्तरानघटते । तच्च भगवतो भागहरत्वे कथिमत्यर्थः ॥
- ² किमर्थमिति । भगवत एव सर्वफल प्रदत्वात् ब्रह्मादीनां देवतात्वेन परिग्रहे न किञ्चित्फलमिति भावः ॥
- ³त इत्यादि । ब्रह्मादिकृत यज्ञेषु भगवत एवाराध्यत्वे सर्वत्राऽपि तस्यैवाराध्यत्वं संभवतीति भावः ॥

सर्वेभागान्कलपयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः ।
तत्र श्रेयोभिधास्यामि यथाऽधीकारमीश्वराः ॥
इति वासुदेवस्याऽशरीरवचसञ्जवणम्—वेददृष्टेन विधिना कृते वैष्णवे
कृतौ स्वस्वभागकल्पनम्—

येन यः कल्पितो भागः स तथा मा स्रुपागतः।
यूयं यज्ञैरिज्यमाना स्समाप्त वरदक्षिणैः।।
युगे युगे भविष्यध्वं प्रद्यत्ति फलभागिनः।
योमे यथा कल्पितवा नभागमस्मिन्महाक्रतौ ।।
स तथा यज्ञभागाहीं वेदस्त्रे मयाकृतः।
1 यूयं लोकानभावयध्वं यज्ञभाग फलोचिताः।।

1 यद्यपि गीतायां — निवृत्ति धर्म प्रकरणे — (निष्कामकर्म) यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबन्धनः । तद्र्थं कर्मकौन्तेय मुक्त सङ्गस्समाचर ॥ ३ अ.

इत्युपक्रम्थ---

देवान्भावयतानेन ते देवाभावयन्तुवः । परस्परं भावयन्तदश्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इत्यादिकमुक्तं । तथापि तत्र काम्यकर्म न विवक्षितं अपि तु नित्यकर्मेवेति परेरप्यक्रीकारेण नित्यकर्मणि देवतान्तरसंबन्धस्य तत्तद्देवान्तर्यामिपर्यंतत्वानु-सन्धानेन देवतान्तर संबन्धप्रतिपादनस्य—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरवच । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयवान्तिते ॥ यान्तिदेवव्रतादेवान्—यान्ति मद्यजिनोऽपिमाम् । सर्वार्थिचिन्तकालोके मयाधीकारनिर्मिताः ।
याः क्रियाः प्रचरिष्यान्ति प्रश्नात्ते फल सत्कृताः ॥
तामिराप्यायितवला लोकान्वैधारियष्यथ ।
यूयं हि भावितायज्ञैः सर्वयज्ञेषु मानवैः ॥
मां ततो भाविष्यध्यं एषावो भावना मम ।
अयं क्रियावताम्पन्थाः व्यक्तीभृतस्सनातनः ॥
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रश्चः ।
यतोहं प्रसृतः पूर्वमव्य क्तात्रिगुणोमहान् ।
तस्मात्परतरो योसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ॥

इति तत्रैवोक्तेः । अत्र तु 'लोकान्भावयध्वं' लोकान्वैधारयिष्यथ, इत्यत्र लोकपदेन तत्वज्ञानशून्याः विवक्षिता इति नानुपपत्तिः ॥

¹ पूर्वश्लोके, 'प्रवृत्तिधर्मिणश्चेते' इत्यत्रोक्त प्रवृत्तिधर्म एवात्र क्रियापदार्थः ॥

² पूर्वं महापुरुषं प्रस्तुत्य— तस्मात्प्रसूतमञ्यक्तं प्रधानं तं विदुर्बुधाः । अञ्यक्ताद्वयक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ॥ अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते । योऽसौ ज्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ॥

इत्यत्र 'व्यक्तीभूतस्सनातनः । व्यक्तीभूतः, इत्यत्र हुँच व्यक्ताभिमानित्वेन व्यक्तत्वमनिरुद्धस्योक्तम् । अत्राऽपि तदेव विवक्षितम् । 'यतोऽहं प्रसृतः, इति अनिरुद्धे अहमर्थवासुदेवाभेदस्योक्तया अनिरुद्धात्परत्वं वासुदेवस्य विग्रहभेदेन ज्ञानादिषाङ्गुण्याभिव्यक्तिनिबन्धनमिति पञ्चरात्रोक्तमर्थं दशयति कल्पित इत्यादिना ॥

- 8'4

सोऽहं क्रियावताम्पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥
या यथा निर्मितो जन्तु येसिमन्यसिमश्र कर्मणि ॥
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्रुतेऽवशः ।
एष लोकगुरु वृद्धा जगदादिकरः प्रभुः ॥
एष माता पिता चैव युष्माक श्र्व पितामहः ।
मयाऽनुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ॥
अस्य चैवानुजो रुद्रः ललाटाद्यस्सम्रुत्थितः ।
ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ॥
गच्छध्वं स्वानधीकारान् चिन्तयध्वं यथाविधि ।
प्रवर्तन्तां क्रियास्सुर्वाः सर्वलोकेषु मा चिरम् ॥

इत्यत्र वासुदेवेन तद्यज्ञभागस्य स्वीकरणम् । प्रवृत्तिलक्षणधर्मेषु ज्ञह्यादिदेवेभ्यो यज्ञभागस्य प्रदानम्। निवृत्तिधर्मेषु स्वस्यैव यज्ञभागा-हत्वस्य कल्पनम्। ज्रह्मरुद्राभ्यां सर्वपुरुषवरप्रदानाधिकारस्य दानम्।

> इदं कृतयुगं नाम कालक्ष्रेष्ठः प्रवर्तितः । अहिंस्या यज्ञपश्चवो युगेऽस्मि न तदन्यथा ॥ चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः ।

¹ अत्रचाध्याये व्यासशिष्यस्य जैमिनेः कर्मसु देवतानां फलप्रदत्वस्य मगवतो निवृत्तिधर्माराध्यत्वस्य च गुरूपदेशान्तिर्णयकथनेन कर्मणोऽपूर्वद्वारा-फलजनकत्वं उपनिषदां कर्मकर्तृस्तावकत्वं च व्यासं प्रति जैमिनिना पृष्टोऽ-र्थस्स्यान तु तात्पर्यविषयः इति सिद्ध्यति । तेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्रयं निव्यूढम् ॥

६६ कलीवासदेशः विधसीऽनिरुद्धेन त्रिदण्डधारि हयशिरोरूपस्यदर्शनम् रिलेभूषणं

इत्युपक्रम्य त्रेताद्वापरकलिषु एकैकपादधर्महासोक्तयनन्तरं ब्रह्मादि-देवकृतस्य कलौ वासप्रदेशप्रश्नस्य—

गुरवो यत्र पूज्यन्ते साधुवृत्तसमन्त्रिताः । वस्तव्यं तत्र युष्माभिर्यत्र धर्मो न हीयते ॥ यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपस्सत्यं दमस्तथा । ¹ हिंसा च धर्मसंयुक्ता प्रचरेयुस्सुरोत्तमाः । स वै देशस्सेवितव्यः मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ।

इति प्रतिवचनम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तदेवानां खखस्थानं प्रति गमनस्

गतेषु त्रिदिवौकस्सु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः । दिद्दश्चर्भगवन्तं त मनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ तन्देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् । साङ्गा नावर्तयन्वेदान्कमण्डलु त्रिदण्डधृक् ।

² परमोहंस एवादौ प्रणवं समुपादिशत् । उपादिशत्ततोवेदान् ॥

इति (ह.श्री.स.) भगवच्छास्त्रवचनैकार्थ्यादत्रहयशिराः परमहंसः सन्यासीविव-क्षितः । परमहंसस्य त्रिदण्डधारणं प्रमाणतस्साधितं शतदूषण्यां यतिलिङ्ग-भेदभङ्गवाद आचार्थैः । हयशिरोनुष्ठानोपज्ञमेव आत्मज्ञानदेशिकानां भगव-द्यामुनरामानुजमुन्यादीनां त्रिदण्डधारणाद्यनुष्ठानम् ॥

¹ अयमेव पाठः प्राचीनकोशेषु दृश्यते (र.त्र.सा) आचार्यपादादृतश्च । पूर्व 'अहिंस्यायज्ञपश्चायुगेऽस्मिन् , इति कृतयुगे प्रत्यक्षपशुहिंसानिषधोक्तिवत् कलियुगे तादृशप्रत्यक्षपशुहिंसानिषधकवचनस्य महाभारतेऽनुपलम्भाद्यमव पाठोयुक्तः ॥

ततोऽश्वशिरसन्दृष्ट्वा तन्देवमितितौजसम् ॥
लोककर्ता प्रभुवेद्वालोकानां हितकाम्यया ।
मूर्धाप्रणम्य वरदं तस्थौप्राञ्जलिरग्रतः ॥
स परिष्वज्यदेवेन वचनं श्रावितस्तदा ।
लोककार्यगतीस्सर्वास्त्वं चिन्तय यथा विधि ॥
धातात्वं सर्व भूतानां त्वम्प्रभुजेगतो गुरुः ।
त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिप्राप्स्याम्यथाञ्जसा ॥
यदा च धरकार्यन्तेऽह्यविषद्यं भविष्यति ।
अप्रदुर्भावंगमिष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकः ॥

¹हयशिरसश्चतुर्मुखवरप्रदत्वं पूर्वं (५७ पु.) 'अहं हयशिराभूत्वा, (५८ पु.) 'ततस्तस्मैवरान्प्रीतो दत्तवान्' इत्यत्रव्यक्तम् ॥

² अत्र सुराः दिवौकसः दैवसम्पत्समृद्धाः भूसुरास्तदन्ये च विवक्षिताः। अत एव— यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः— तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां—सम्भवामि युगेयुगे ॥

इति गीतावचनैकार्थ्यमुपपद्यते ।

अत्र प्रादुर्भावः मत्स्यकूर्महंसादिः आचार्यपादपर्यन्तः विवक्षितः 'आत्मज्ञानदेशिक, इति अत्रैवोक्तेः ।

साक्षादेवो जगन्नाथः कृत्वा मर्त्यमयी तनुम् ।

ममानुद्धरते लोकान्कारुण्याच्छास्त्रपाणिना ॥ (जय-सं)

पूर्वीत्पन्नेषु भूतेषु तेषुतेषु कला प्रभुः ।

वस्त्रपाणिना ॥ वि घ १०

अनुप्रविश्य कुरुते यत्समीहितमच्युतः ॥ वि.घ. १०-८-७)

इत्यदिवचनान्तरानुसाराच । हयप्रीव एव प्रादुर्भावेषु प्रथम इति एतत्प्रघट्टकार्थ

हयशिरसोऽन्तर्धानमर्जुनं प्रतिभगवतास्वस्य ब्रह्मादिभ्यःपरत्वस्योक्तिः [रत्नभूषणं

व्यासउवाच-

56

एवम्रुक्ता हयहयशिरा स्तंत्रैवान्तरधीयत ।
तेनानुशिष्टो ब्रह्माऽपि स्वंलोक मचिराद्गतः ।।
इत्यादौ चतुर्मुखस्य अनिरुद्धदशनार्थं गमनम् । अनिरुद्धेन च कमण्डलुत्रिदण्डधारि हयशिरोरूपस्य प्रदर्शनम्। हयशिरसा चतुर्मुखं प्रतिदेवकार्यार्थं आचार्यपर्यन्त मत्स्यक्रमीदिप्रादुर्भावान्परिग्रहिष्यामीत्युक्तिः । हयशिरोरूपान्तर्धानम् । ब्रह्मणस्स्वस्थानं प्रतिगमनम् ।।

विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्भूर्तिधृतेसदा।

इत्यादि भगवत्स्तोत्रम् । एतदध्यायार्थे श्रवणादि फलकीर्तनम् ॥

नत्रमे-अर्जुनं प्रति भगवता (अध्यायत्रयेण) नारायणादि-स्वनाम्नां निर्वचनप्रसङ्गे-

यस्य प्रसादजोब्रह्मा रुद्रश्चक्रोध सम्भवः । योऽसौयोनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १२ ॥ तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रळय विकियाः ॥ १५ ॥ एतौ द्वौ विद्युधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौस्मृतौ ।

परकालमुनिः श्रीसूक्ताख्यप्रबन्धे सप्तमशतके शठकोपमुनिश्च श्रीमुख-सूक्ताख्यप्रबन्धे द्वितीय शतके प्राकाशयताम्—एतत्सर्वमभिपेत्याहुराचार्यपादा अपि (श. दू.)॥

हयमुखमुखैस्तत्तद्रूपैरकर्मविनिर्मितैः उपदिशति य स्तथ्यं पथ्यं सतामवसीदताम् । जननपदवी यातायातश्रमापहरान्धियं जनयतु स मे देवदश्रीमान्धनञ्जयसारिशः ॥ इति ॥ तदाद्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ १९ ॥ निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रद्रौ ॥ २० ॥

इत्यनेन 'एकोहवैनारायण आसी त्रब्रह्मानेशानः तस्यध्यानान्तस्थस्य ललाटात्रचक्षश्च्यूलपाणिः षुरुषोऽजायत तस्यध्यानान्तस्थस्य ललाटान्त्रस्वेदोऽपतत् ता इमाः प्रतता आपः तद्धिरण्मय मण्डमभवत् तत्र ब्रह्माचतुर्भुखोऽजायत' 'स प्रजापितः पुष्करणपर्णे समभवत्' इति महोपिनिषदाद्युक्तक्रमेणनारायणस्य परत्व बोधकं ब्रह्मरुद्रयोः नारायण प्रसादकोधजत्वं सर्गप्रळयसामान्यस्यापितत्प्रवर्त्यत्वं ब्रह्मरुद्रयोः तच्छा-सनानुसारेण सृष्टिसंहारकारकत्वं सर्वप्राणिवरप्रदत्वं च रुद्राराधकानां रुद्रेणवरदानस्य भगवच्छासन मृलकत्वोपपादकम्—

'कपदींजिटिलोग्रुण्डः ।

नारायणात्मको क्षेत्रयः पाण्डवेय युगे युगे '।।

इत्यन्तेन रुद्रस्य नारायणान्तर्यामिकत्वं तेन च—

अस्मिन्हिपूज्यमाने हि देवदेवेमहेश्वरे ।

सम्पूजितो भवेत्पार्थदेवो नारायणः प्रभुः ।।

इत्यनेन क्षेत्रपूजायाः शरीरिपर्यवसानवत् करुद्रपूजायाः नारायणेपर्यवसानम्—

येप्यन्यदेवता भक्ता यजनते श्रद्धयान्विताः ।

¹ नारायणात्मक इत्यत्र आत्मशब्दः 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इत्यादिश्रुत्यनुसारात् अन्तःप्रविश्य नियन्तृवचन इति भावः॥

[ै]शरीरपूजाया इति । अयं राजेति ज्ञानविधुरेणापि पुंसा राजशरीरे अर्पितं पुष्पमालादिकं राजपीतिकरं भवत्येवेति सर्वजनविदितमेतत् ॥

हत्याया इति । रुद्रान्तर्यामी नारायण इति ज्ञानाभावेपि रुद्रपूजा नारायण एव पर्यवस्यति तदुक्तं गीतायाम्—

¹ अहमात्मा हि लोकानां ² विश्वेषां पाण्डनन्दन ॥ २३ ॥
तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं सम्पूजयाम्यहम् ।
³ यद्यहंनार्चयेयंवै ईशानं वरदं शिवम् ॥ २४ ॥
आत्मानं नार्चयेत्किश्विदिति मे भावितात्मनः ।
मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्तते ॥ २५ ॥
प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ।
य⁴स्तं वेत्तिसमां वेत्तियोऽनुतं स हि मामनु ॥ २६ ॥
रुद्रोनारायणश्चेव सत्वमेकं द्विधाकृतम् ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजनत्यविधिपूर्वकम् ॥ इति ॥

¹ एतेन 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनाना 'मिति श्रुतिः अन्तर्यामि-ब्राह्मणं च नारायणपरमिति ख्यापितम् । अयमर्थः शाङ्कर (बृ. आ.) भाष्य-वार्तिकादिवाक्यैः 'ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा ' इति श्लोकविवरणावसरे स्थिरी-कारिष्यते ॥

² एतेन विश्वान्तर्यामित्वं भगवतः रुद्रान्तर्यामित्वमन्तरा न घटते तेन च उत्तरार्घगतरुद्रशब्दोऽपि रुद्रान्तर्यामिपर इति द्योतितम् ॥

⁸ एतावता भगवतः रुद्रान्निकर्षी नास्तीति सिद्ध्या रुद्रपूजामन्तरैव स्थितिसंभवे रुद्रपूजनं किमर्थिमिति शङ्कायां पूर्वं रुद्राय स्वेन दत्तस्य वरस्य कार्यकारित्वसंपादनार्थिमित्यभिभेत्याह यद्यहमित्यादिना ॥

र्वज्ञानिनां विशेषमाह यस्त्वं वेत्तीत्यादिना 'नारायणात्मको ज्ञेयः, 'एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादकोधजौ स्मृतौ। निमित्तमात्रं सर्वप्राणिवरप्रदौ' इति पूर्वोक्तेन यथावस्थिताकारेण वेत्तीत्यर्थः॥ लोके चरित कौन्तेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ॥ २७॥
2 न हि मेकेन चिद्देयो वरः पाण्डवनन्धन ।
इति संचिन्त्यमनसा पुराणं रुद्रमिश्वरम् ॥ २८॥
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
3 न हि विष्णुः प्रणमित कस्मै चिद्विबुधायच ॥ २९॥
ऋते आत्मान मेवेति ततोरुद्रं नमाम्यहम् ।

इत्यन्तेन सर्वान्तर्याम्यहमेवेति रुद्रान्तर्यामिण मात्मानं पूजयामि रुद्रस्य वरदानाधिकारसङ्कर्षं मत्कृतमनुसृत्य लोकः प्रवर्तते। मया रुद्रपूजाया अकरणे श्रेष्ठजानाचारानुसारी लोकोऽपि रुद्रपूजां जह्यात्। तथासाति रुद्रस्य वरदानाधिकारसङ्करूपस्य मदीयस्य भङ्गस्स्यात्। नारायणात्मकं रुद्र योवेत्ति स मां वेत्ति यो नारायणात्मकं रुद्रमनुसरित समामनुसरित नारायणात्मको रुद्रो नारायणश्चेकं तत्त्वं विशिष्टं विशेषणविशेष्यभावेन द्विधाकृतं न मे केनचिद्वरोदेयः न हि विष्णुः कस्मै चिद्विनुधाय प्रणमित । अतः पुत्रार्थं रुद्रान्तर्यामिणमेवाराधित-वान्नमामि च। इति नारायण ललाटोङ्कृतस्य तदादार्शतमार्गेण संहार-कारकस्य तदनुग्रहलब्धवरदानशक्तिमतो नारायणात्मकस्य प्रादुर्भाव-

¹ एकमित्यस्यात्राप्यनुषङ्गः । व्यक्तिस्थम् । तत्तद्देवताव्यक्तिस्थं तत्त-द्देवतान्तर्यामीति यावत् । 'अहमात्मा हि लोकानां, 'व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु' इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां वासुदेवस्य सर्वकर्मसमाराध्यत्वं निर्णीतम् ॥

² नहीति। एतेन कृष्णस्य रुद्राराधनं वरलाभार्थमिति अमो व्युद्स्तः॥ ⁸ तदेव द्रदयति नहीति॥

^{(&}lt;sup>4</sup> ना. ६ अ. ६७. ९ अ. २०) इत्यत्र साक्षात् । (८ अ. ७७) इत्यत्र परम्परया वरदानाधिकारस्योक्तेरिति भावः ॥

दंशायां स्वानुशासकत्वेन 'पूर्वं हयाशिरसाऽनुगृहीतस्य संद्रस्य पूज-नेऽपि न स्वस्य संद्रान्निकर्ष इति प्रख्यापनम्—

ैसब्रह्मकाः ³ सरुद्राश्च सेन्द्रा देवाः सहिषिभिः ॥ ३०॥ अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणम् हिरम् । भविष्यतां वर्तताश्च भूतानां चैव भारत ॥ ३१॥ सर्वेषामग्रणी विष्णुस्सेन्यः पूज्यश्च नित्यशः । नमस्व हन्यदं विष्णुं तथा शरणदं नमः ॥ ३२॥ वरदं नमस्व कौन्तेय हन्यकन्यभुजं नमः ।

इति नारायणस्य ब्रह्मरुद्रादिसर्वदेवाराध्यत्वम् । तद्वतारभूतस्य त्रिमूर्तिमध्यगतस्यापि विष्णोस्सर्वोत्तमत्वं हव्यकव्यभुकत्वम्

⁸ अत्र रुद्रस्य ब्रह्मतदितर इन्द्रादि देवऋषि घटित समुदायान्तर्भावस्य कथनेन नारायणस्य सर्व सुरश्रेष्ठत्वाभिघानेन हारिमित्यनेन 'किञ्चब्रह्मा च रुद्रश्च । प्रळयं न विजानन्ति आत्मनः' (ना. ८. ११.) इति पूर्वोक्त-रीत्या रुद्रसंहर्तृत्व प्रकाशनेन च पूर्व रुद्र नारायणयो स्वरूपैक्यं न विवक्षित-मिति स्फुटमावेदितम्—

अत्र-

4 अर्चयन्तिसुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् । सर्वेषामग्रिणीर्विष्णुस्सेव्यः पूज्यश्चनित्यशः । इत्युभाभ्यां विष्णुनारीयणयोः स्वरूपैक्यं सिद्धम् ॥

¹ ना. ६. ६६ ॥

²नारायणस्य सर्व देवताश्रेष्ठत्व, सर्वदेवतार्च्यत्व कथनमुखेन 'निहमे' 'निह विष्णुः ' इत्युक्तमर्थं साधयति 'स ब्रह्मका' इत्यादिना ॥

ैचतुर्विधा मम जना ² भक्ता एव हि ते श्रुताः ॥ ३३ ॥ तेषा³मेकान्तिनः श्रेष्ठाः ते चैवा⁴नन्यदेवताः । अहमेव ⁵ गतिस्तेषां निराज्ञीः कर्मकारिणाम् ॥ ३४ ॥ ये तु शिष्टास्त्रयोभक्ताः फलकामा हि ते मताः ।

¹ ब्रह्मरुद्रादिभक्तापेक्षया भगवद्भक्तस्योत्कर्षकथनमुखेन भगवतः सर्व-स्मात्परत्वं 'चतुर्विधाभजन्तेमां (७.१४) इति गीतैककण्ठ्येन बोधयितुमुपक्रते । 'चतुर्विधाममजना ' इत्यादिना ॥

² अत्र भक्ता एवेत्येवकारेण अभक्तः ज्ञानीनास्तीतिबोघनमुखेन भक्तित्वानात्रान्तं ज्ञानं न कार्यकरिमत्यर्थस्यावेदनेन 'ज्ञानीनित्ययुक्त एक-भक्तिः 'इत्यन्वयेन गीतोक्तार्थः व्यतिरेकेणोक्तः ॥

³ एकत्र, सुरश्रेष्ठे नारायणे 'अन्तः' पूर्वोक्तरीत्या श्रेष्ठत्वस्य निर्णयेन 'अहमेवगतिस्तेषा, मितिवक्ष्यमाणदिशाप्राप्यत्वस्य निश्चयः येषां ते एकान्तिनः एतत्स्थाने 'एकभक्ति' रितिगीता ॥

4 निश्चयफलमाह । अनन्यदेवता इति । अन्याः 'मम 'इत्यत्रोक्त वासुदेवव्यतिरिक्ताः 'सब्रह्मकाः' 'ब्रह्मणं शितिकण्ठंच' इति पूर्व परत्र च शब्दतउक्ताः ब्रह्मरुद्रादि देवताः स्वोपास्या न विद्यते येषां ते अनन्यदेवताः । नारायणस्य सर्वस्मात्परत्व निश्चयेन देवतान्तर मक्तिविधुराः इति फल्तिनम् ॥

⁵ गतिः प्राप्यः, 'मामेवानुत्तमांगतिम्, ७. १८. 'मद्भक्तायान्ति-मामपि' ७. २३. इति हि गीता ॥

⁶ अत्र फलपदं 'अहमेवगति' रिति पूर्वमुक्त्या भगवद्भयतिरिक्त फलपरम् 'येतु' इत्यत्र तु शञ्देन फलकामानां भगवतः प्राप्यत्वनिश्चय वैधुर्येण प्कान्ति वैलक्षण्यबोधनाच ॥

10

48

सर्वेच्यवनधर्माणः 1 प्रतिबुद्धस्तु 2 मोक्षमाक् ॥ ३५॥

1 पूर्वोक्त एकान्त्येव प्रतिबुद्धशब्देन बोध्यते । 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एव, इति उपक्रम एवास्य भक्तत्वं स्फुटम् । प्रतिबोधे च नारायण-कटाक्षः हेतुरिति—

> नारायणेन दृष्टस्तु प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् । एवमारमेच्छया राजन्प्रतिबुद्धो न जायते ॥

इति (नारा १७ ७५) इत्यत्र वक्ष्यते ।

² अत्र 'प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाकू' इत्येव पाठः प्राचीनलिखितकोशेषु तदनुसारि (वा—रा—शा) मुद्रितकोशेऽपि दृश्यते । आचार्यपादसम्मतश्च ॥ शङ्कराद्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ।

इति स्मृतौ---

बन्धको भवपाशेन भवपाशाच मोचकः।

कैवल्यदः परम्ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः ॥

इति (भाग ११-११) श्रीधरोदाहृतस्कान्दवचने-

एषनो मोक्षदाता च एषमार्ग उदाह्तः।

ध्यात्वा मां सर्वयत्नेन ततो जानीत केशवम् ॥

उपास्योयं सदा विपाः उपायोस्मि हरेः स्मृतौ ।

इति हरिवंशे कैलासयात्राप्रकरणे मुनीन्प्रति रुद्रोक्ती-

मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः।

इति (हरि कै. या. प्र. १२४ अ.) कृष्णं प्रति शिवमक्तघण्टाकर्णेन शिव-वचनस्यानुकौ च विष्णोरेव मोक्षप्रदत्वं स्पष्टम् ।

> अत एव परव्याख्यातृभिरादृतायां रामतापनीयोपनिषदि ---श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः ।

मन्वन्तरसहस्रेस्तु जपहोमार्चनादिभिः॥ ततः प्रसन्नो भगवाञ्छीरामः प्राह शङ्करम्। वृणीष्व यदभीष्टंतद्दास्यामि परमेश्वर ॥ इति॥

ततः सत्यानन्दिचदात्मानं श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ—

मणिकण्यौ वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।

श्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्ति नातोवरान्तरम् ॥ इति ॥

अथ होवाच श्रीरामः---

क्षेत्रेऽत्र तबदेवेश यत्र कुत्राऽपि वा मृताः ।

क्रिमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु नचान्यथा ॥

अविमुक्ते तब क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये ।

अहं संनिहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु ॥

क्षेत्रेऽस्मिन्योऽर्चयेद्धक्त्व्या मन्त्रेणानेन मां शिव ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षायिष्यामि माशुचः ॥

त्वत्तो वा ब्रह्मणो वाऽपि ये लमन्ते षडक्षरम् ।

जीवन्तो मन्नसिद्धास्त्युर्मुक्तामां प्रामुवंति ते ॥

मुमुक्षोर्दक्षिणकर्णे यस्य कस्यापि ता स्वयम् ।

उपदेक्ष्यसि तन्मन्नं समुक्तो मिवता शिव ॥

इत्युक्तिस्संगच्छत-एतेन 'रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवति' (जा-उ-१) इत्यत्र रामतारकं विविधतं तेन तत्रैवोत्तरत्र 'किंजप्येनामृतत्वं—शत-रुद्रीयणेत्येतानि वा अमृतस्यनामघेयानि ' इत्येतदिपिरं परयेतिसिद्धम् ' यश्यत-रुद्रीयमघीते-अनेनज्ञानमामोति-तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यंफलमश्चते ' (कै-उ) इत्यत्रिप वेदवेद्यपुरुषशब्दवाच्यवासुदेवज्ञानद्वारकमेव कैवल्यं विविधतिमिति बोध्यम् ॥

ब्रह्माणंशितिकण्ठं च याश्रा¹न्यादेवताः स्मृताः ।

2 प्रतिबुद्धान 8 सेवन्ते यस्मात्पारिमितं फलम् ॥ ३६ ॥

भक्तम्प्रतिविशेषस्ते एषपार्थानु कीर्तितः ।

4 त्वं चैवाहं च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ ॥ ३७ ॥

भारावतरणार्थं तु प्रविष्टौमानुषींतनुम् ।

जानाम्यध्मात्मयोगांश्र योऽहं यस्माचभारत ॥ ३८ ॥

¹ सब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रादेवास्सहर्षिभिः ।

इति पूर्ववचनानुसाराद्विष्णोरिप व्यतिरिक्ता इन्द्रादिदेवता एव अन्या देवताः।

2 अयमेवपाठः प्राचीनलिखित कोशेषु तदनुसारि (वा-रा-शा) मुद्रित-

कोशे च दृश्यते शिवतत्त्वविवेकेऽप्ययमेवपाठ आदृतः —

कामैस्तैस्तैर्ह्वतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । (गी. ७-२०)

अन्तवतुफलंतेषां तद्भवत्यरूपमेधसाम् ॥ (गी. ७-२३)

येऽप्यन्यदेवताभक्ताः यजन्तेश्रद्धयाऽन्विताः । (गी. ९-२३)

न तु मामीभजानन्ति तत्वेनातश्चयवन्तिते ॥ (गी. ९-२४) इत्यादि गीतैकार्थ्यादयमेव पाठोयुक्तः । न त —

' प्रबुद्धचर्यास्सेवन्तो मामैवैष्यन्तियत्फलम् '॥

इत्याधुनिक मुद्रितकोशपाठः । नारायणस्यैवसर्वदेवेभ्यः परत्वंद्धस्मिन्प्रकरणे प्रतिपाद्यते । परदेवताभक्तानामेवपरफलप्राप्तिः न अवरदेवताभक्तानां इत्यर्थ एवात्र प्रतिपिपादियिषितः । अतः 'प्रतिबुद्दानसेवन्त ' इत्यादिपाठ एवयुक्तः॥

⁸ एतेन उपक्रमे 'भक्ता' इत्यत्र भजसेवायामिति घातुरेविवक्षित इति बोधितम् । तेन च भगवदेकान्तभक्ताः देवतान्तरभक्ता न भवन्तीति पर्यवसायितम् । प्रतिबुद्धशब्दार्थस्तुपूर्ववत् ॥

4 अत्रार्जुनस्य गौणप्रादुर्भावतैव जीवत्वात्—एतेन रुद्रस्यापि गौण-प्रादुर्भावत्वमेव । बुद्धपरशुरामादिवदिति व्याख्यातम् ॥ इत्यनेन ब्रह्मरुद्रयोमें क्षिच्यतिरिक्त फलदान सामर्थ्यस्यदाने अपिस्वमात्र भक्तानां मोक्षच्यतिरिक्त फलकामानां स्वेनैवतल्लाभः स्वमात्र भक्ताना-मितर भक्तापेक्षयाश्रेष्ठचं तत्रापि प्रतिबुद्धानां निराशीः कर्मकारिणां स्वस्यैव प्राप्यत्वं प्रापकत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं । तदितरफलस्या-नित्यत्वं स्वेतरदेवतानां पारिमितफलदातृत्वेन प्रतिबुद्धासेच्यत्वं इति भगवद्धक्तस्य विशेषः । स्वस्य सर्वलोकात्मत्वस्य पूर्वोक्तस्य स्थाप-नाय नारायणावतारत्वम्, अर्जुनस्य नरावतारत्वं चाभिधाय नारा-यणादिनाम्नां निर्वचनम् ॥

दशमे — विश्वरूपवृत्तान्ते — 'इन्द्रो दधीचोस्थामिः' 'अथा-ब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हिन्ष्यन् सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व' इत्यादि-श्रुत्यर्थनिष्कर्षणम् ॥

एकादशे, केषांचित्राम्नां निर्वचनानन्तरं—(३२-३५) श्लो. भगवतस्सर्ववेदप्रवर्तकत्वम्—

गगवतस्सववद्प्रवतकत्वम्─ यत्तद्वयशिरः पार्थ सम्रदेति ^²वरप्रदम् ।

सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् ॥ ३६॥

इत्यनेन हयशिरसः क्रमाक्षरिवभागावित्त्वं वरप्रदत्वं कृष्णैक्यं च । मुझ-केशनामनिर्वचनप्रसङ्गे दक्षयज्ञे रुद्रनारायणयोर्धुद्धम् —

अहं प्रसादजस्तस्य कुतश्चित्कारणान्तरे । त्वं चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः ॥ ६२ ॥

¹ एतत्तत्वं हयशिरोवतार श्लोकविवरणावसरे व्यक्तीभविष्यति ॥ ² अहंहयशिराभूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे । पिबामिसुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धायाऽन्वितम् ॥ ना. ६ ६० इति पूर्वोक्तार्थः वरप्रदशब्देन विशदीकृतः ॥

मया च सार्ध 1 वरदं विबुधैश्र महर्षिभिः ।
प्रसादयाश्च लोकानां शान्तिभवतु मा चिरम् ॥ ६३ ॥
ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाप्रिमुत्सृजन् ।
प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् ॥
श्वरणं च जगामाद्यं वरेण्यं 1 वरदं 2 हिरम् ॥ ६४ ॥
ततोऽथ वरदो देवो जितकोधो जितेन्द्रियः ।
प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह सङ्गतः ॥ ६५ ॥
ऋषिभिर्व्रह्मणा चैव विबुधैश्र सुपूजितः ॥
उवाच देवमीशानमीशः 8 स जगतो हरिः ॥ ६६ ॥
प*स्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु समामनु ।
नावयो रन्तरं किश्चिन्मा तेऽभूद्वद्विरन्यथा ॥ ६७ ॥

इति अत्रैव (११-३) निर्वचनाचनुसारेण ब्रह्मरुद्रादिसर्वदेवकृत यज्ञभागहर्तारं इति हरिमित्यस्यार्थः ॥

³ ' ईशस्सजगत ' इत्यत्र जगत इति पदेन ईशानपदार्थस्य रुद्धस्य जगदीशत्वं नास्तीति सूचितम् ॥

⁴ मत्क्रोधजं मदनुप्रहाधीनवरलाभवन्तं त्वांवेत्ति इत्यर्थः पूर्वं 'त्वंचैवक्रो-धज ' इत्यत्र रुद्रस्यकोधजत्वस्य 'वरद ' मित्यनेन भगवदनुप्रहाधीन वरलाभ-वत्वस्य च बोधनात् ॥

⁵ अन्तरं—छिद्रं, छिद्रं, दूषणमितिमेदिनी —

¹ अत्र वरदपदद्वयेन भगवतः प्रसादकोधजयोरुभयोः तस्यैववरप्रदत्व-स्योक्त्रचात्रह्मरुद्राभ्यां परत्वं स्फुटम् ॥

² इलोपहृतं गेहेषु हरेमागं ऋतुष्वहम् । वर्णोमेहरितश्रेष्ठः तस्माद्धारिरहंस्मृतः ॥

इत्यनेन ब्रह्मरुद्रयोः भगवत्त्रसादक्रोधजत्वं रुद्रेण श्ररणवरणेन भग-वतः प्रसादनं ततो भगवता रुद्रे प्रीतिकरणं नारायणजन्यत्वेन रुद्रस्य ज्ञाने भगवतोऽपि ज्ञानं पितृपुत्रयोस्साक्षाद्भक्तस्वामिनोरिव नारायणरुद्रयोः किश्चिदन्तरं नास्तीति प्रतिपाद्य अर्जुनं प्रति भगवता स्वक्रोधजस्य रुद्रस्य नन्तव्यत्वस्य कथनम् प्रतिवचन समापनं च ॥

द्वादशे-श्वेतद्वीपाद्वद्विकाश्रमं गतेन नारदेन—
तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पश्चेन्द्रियनिवर्जिताः ।
प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमम् ॥ ५३ ॥
तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च सः ।
प्रियभक्तो हि भगवान्परमात्मा द्विजिप्रयः ॥ ५४ ॥
रमते सोऽर्च्यमानो हि सदा भागवतिप्रयः ॥ ५५ ॥
साङ्गानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेषे सुदुश्चरम् ।
यद्वह्या ऋषयश्चेव स्वयं पशुपिति यत् ॥ ६२ ॥
हच्यं कच्यं च सततं विधियुक्तं प्रयुद्धते ।
कृत्स्नं तु तस्य देवस्य चरणावुपितिष्ठतः ॥ ६३ ॥

छिद्राण्यस्यतुवाञ्चन्तियज्ञ्ञाः ब्रह्मराक्षसाः । प्रहरेदन्तरेरिपुम् ॥ इति शब्दकरूपद्रुमे, इत्थंच पितृपुत्रयोः स्वामिमक्तयोः नारायणरुद्रयोः छिद्रं न सम्भवतीति भावः । एवञ्च —

प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सहसङ्गतः ।

इति पूर्वश्चोकार्थः पोषितो भवति—

¹ 'स ब्रह्मकाः स रुद्राश्च' इति पूर्वेत्रैव रुद्रस्यापिविष्णुभक्तत्व विष्णुप्रियतरत्व प्रतिपादनेन 'प्रीतिमानभवत्तत्र ' इति पूर्वोक्तार्थः अत्राऽपि परिपोषितो भवति ॥ ेयाः क्रियाः संप्रयुक्तास्स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः। ताः सर्वाः शिरसादेवः प्रतिगृक्षातिवैस्वयम् ॥ ६४ ॥ न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः। विद्यतेत्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्यैकान्तिकंगतः ॥ ६५ ॥

इत्यादिना एकान्तिषु प्रतिबुद्धेषु ब्रह्मारुद्राद्यपेक्षया भगवतोऽधिकप्रीतिः। त्रयोदशे-नरनारायणाभ्यामुक्तार्थमनूद्य-

ये तु द्रग्धेन्धनालोके पुण्यपापिववर्जिताः ।
तेषां वैक्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥
सर्वलोक तमोहन्तां आदित्योद्वारमुच्यते ।
ज्वालामाली महातेजायेनेदं धार्यते जगत् ॥ १४ ॥
आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्क्वचित् ।
परमाण्वात्म भूताश्चतंदेवं प्रविश्चन्त्युत ॥ १५ ॥
तस्माद्पि च निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौस्थिताः ।
मनोभूतास्ततोभूयः प्रद्युम्नं प्रविश्चन्त्युत ॥ १६ ॥
प्रद्युम्नाचापि निर्मुक्ता जीवं सङ्कर्षणं ततः ।
विश्चन्ति विश्वप्रवराः शसाङ्ख्यायोगाश्चतैः सह ॥ १७ ॥

¹ ब्रह्मरुद्राद्यपेक्षया अनन्यप्रयोजन भगवद्भक्तानां विशेष दर्शयति । 'याःक्रिया' इत्यादिना । एतेन—' ब्रह्माणंशितिकण्ठश्च—प्रतिबुद्धानसेवन्ते' इति पूर्वाकार्थोद्दर्शितः ॥

² अत्र 'विप्रप्रवरा' इति उत्तरत्र 'द्विजश्रेष्ठा' इति पद्द्वयेन पञ्चरात्रे तत्प्रतिपाद्य धर्मेचपतितकुण्डगोळकादीनामेव अधिकारः (तं. अ. नि.) इति गुरुद्रोहिदीक्षितोक्तिरपाकृता ॥

³ एतेन पञ्चरात्रसाङ्ख्ययोगानां ऐकरस्यमानिष्कृतम् । एतचोत्तरत्र 'एनमेकं साङ्ख्ययोगम् -पञ्चरात्रं च कथ्यते, (ना. आ. १७—८१) इत्यत्र व्यक्तभिनिष्यति ॥

ततस्त्रेगुण्यहीनास्तेपरमात्मानमञ्जसा ।
प्राविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ।
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ॥ १८ ॥
समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्तिते ॥ १९ ॥

इत्यादिना 1 पश्चरात्रोक्त क्रमम्रुक्तिप्रकारः ॥

चतुर्दशे वराहरूपधारिणा भगवता भूम्युद्धरणकाले स्वदंष्ट्रा-विलयानां त्रयाणां मृत्पिण्डानां धूननं भूमौ कुशानास्तीर्थ आत्मान-स्विहरूय तेषामेव स्थापनादिकं। तेनलोकेमर्यादा प्रतिष्ठापनं। ततः—

ये यजन्ति पितृन्देवान्गुरूंश्रैवातिथींस्तथा ।
गाश्रैवद्विजमुख्यांश्र पितरं मातरं तथा ॥ २५ ॥
कर्मणा मनसा वचा विष्णुमेव यजन्ति ते ।
अन्तर्गतः स भगवा विष्णुमेव सत्वश्रीरगः ॥ २६ ॥
समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ।
महान्महात्मा सर्वोत्मा नारायण इति अश्रुतिः ॥ २७ ॥

¹ जयत्सेनसंहितादौ (र-सा) गतिचिन्तनाधिकारे—

² एतेन वेदमम्रवटकतत्त्रदेवता बोधकशब्दानां तत्त्रदेवतान्तर्यामिपरत्वं स्फोरितम्—

³ ' यचिकिञ्चिज्जगत्यस्मिन्दश्यते श्र्यतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्चतत्सर्वे व्याप्यनारायणस्स्थितः ॥ '

^{&#}x27; अन्तःप्रविष्टशास्ताजनानां सर्वात्मा '।

^{&#}x27; सर्वेवेदायत्रैकं भवन्ति ' इत्यादिकारश्रुतयः ु॥

इत्यादिना सर्वान्तर्यामिणो विष्णोस्सर्व कर्म समाराध्यत्वम् । पश्चदशे—

भैनवतस्या परोलोकोनायं पार्थिवसत्तम ।
कर्मणामनसावाचा योद्विष्याद्विष्णुमन्ययम् ॥ ५ ॥
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरकेशाश्वतीः समाः ।
योद्विष्याद्विषुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हारेम् ॥ ६ ॥
कथं नामभवेद्वेष्य आत्मालोकस्य कस्यचित् ।
आत्मा हि पुरुषन्याघ्र ज्ञेयो विष्णुरिति श्रुतिः ॥ ७ ॥
इत्यादिना सर्वान्तर्यामि विष्णुद्वेषे पितृणां नरकेपतनं—
नारदेन तु सम्प्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ।
एषधर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ९ ॥
एवमेषमहान्धमः सतेपूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासुसमासविधिकल्पितः ॥ १० ॥
इत्यादिना भगवद्गीतायाः (वासुदेवमात्रप्रातिपादिकायाः) पाश्चरात्रिक
धर्मसन्न्रह रूपत्वंचेत्येतत्सर्वं न्यरूपयत् ॥

¹ मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । (गी. १६-१८) तानहंद्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ (गी. १६-१९)

इति गीतोक्तार्थं प्रकटिकरोति 'नैवतस्ये ' त्यादिना—पूर्वं 'सर्व-सत्वशरीरगः ' इत्यनेन गीतायां 'मामात्म परदेहेषु ' इत्यस्यार्थं उक्तः तेन च 'यजन्ते नाम यज्ञैस्तेदम्मेनाऽविधिपूर्वकम् ' इति तत्पूर्वगीतावाक्ये 'अविधि-पूर्वकम् ' इत्यत्र 'येत्वन्यदेवताभक्ताः ' 'यजन्त्यविधिपूर्वकम् ' इति गीता-नवमोक्तार्थोऽपिविवक्षित इति व्यक्षितम् ॥ सप्तदशे—ह्रयशिर उपाख्यानानन्तराध्याये—
अहोह्येकान्तिनस्तर्वान्प्रीणाति भगवान्हरिः ।
विधिप्रयुक्ताम्पूजां च गृह्णातिशिरसास्वयम् ॥
केनैषधर्मः कथितोदेवेन ऋषिणापि वा ।
एकान्तिनां च काचर्या कदाचोत्पादिताविभो ॥

इति (ज) प्रश्नस्य प्रतिवचने—
सम्रुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृथे ।
अर्जुनेवियनस्केच गीताभगवतास्वयम् ॥
गहनोद्यषधर्मी वैदुर्विज्ञेयोऽकृतात्मिभः ।
संमितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः ।
धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेनह ॥

इत्यनेन पुरातनस्य एकान्तिधर्मस्य गीतोक्तत्वं ब्रह्मणो मानसचाक्षु, विवाचिकजन्मसु अस्यधर्मस्याविभीवतिरोभावौ—

ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतत्तुदुश्चरम् ।

इत्यनेन ऋग्वेद पठितत्वं ब्रह्मणक्श्रावण जन्मन्यपि तथैवाविभीवति-

ततोहि सात्त्वतोधर्मीव्याप्यलोकानवस्थितः।

इत्यनेन गीतोाक्तैकान्तिधर्माभित्रस्य सात्वतधर्मस्य कृतयुगे व्याप्ति त्रेतायुगे ब्रह्मणो ना(सिक्य)सत्यजन्मनि अण्डजजन्मनि च आवि-भीवतिरोभावौ

> यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप । तुत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह ॥ ४८॥

पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे।
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ४९॥
ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाइक्षो नृपोत्तम।
आदित्ये सिवतुर्ज्येष्टे विवस्वान् जगृहे ततः॥ ५०॥
त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनवे ददौ
मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥ ५१॥
इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः।

इत्यादिना 'इमं विवस्त्रते योग'मिति गीतोक्तदिशा सान्वतधर्मस्य परम्पराप्राप्तत्वं त्रेतायुगेऽपि व्याप्तिम् ॥

कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ५३ ॥
नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यस्ससंप्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नरायणान्नृप ॥ ५ ॥
एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन्सनातनः ।
दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सान्वतैर्धार्यते सदा ॥ ५५ ॥
धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।
¹ अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ५६ ॥

मोक्षितायत्रपशवोवषं प्राप्स्यन्तिवैमखे । (ना. ८-८२). इति प्रत्यक्षपशुवधस्य, अत्रैतद्धर्मस्य व्याप्तेश्चाभिधानेन पशुर्हिसानिषेधविवक्षायाः वक्तुमशक्यत्वाच्च । अत्र 'इतरेषु यज्ञेषु हिंसादिप्रसङ्गोऽधिकारिविशेषादिना

¹ अहिंसेति कृतयुगाभिपायम् । वस्तुतस्तु 'यज्ञानांजपयज्ञास्मीति 'गितैकार्थ्याज्जपयज्ञ एवात्र विवक्षितः । अत्रैव (ना. ७ अ) धर्मराजा-दीनामेतदाख्यानश्रवणानन्तरं 'नित्यं जप्यपराभूत्वा ' इति जपयज्ञनिष्ठ-त्वोक्तेः । त्रेतायुगे—

रत्नभूषणं]

64

¹ एकन्यूहिवभागो वा क्रचिद्विन्यूहसंज्ञितः ।
तिन्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्न्यूहश्च दृश्यते ॥ ५७ ॥
हिरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममोनिष्कलस्तथा ॥ ५८ ॥
यद्यकान्तिभराकीण जगत्स्यात्कुरुनन्दन ॥ ६२ ॥
अहिंसकैरात्मविद्धिः सर्वभूतिहतेरतैः ।
भवेत्कृतयुगप्राप्ति राज्ञीःकर्मविवर्जिता ॥ ६३ ॥
एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्ममिविशांपते ।
कथयामासधर्मज्ञो धर्मराजे द्विजोत्तमः ॥ ६४ ॥
ऋषीणां सिन्नधौ राज ज्ञ्चण्वतोः कृष्ण भीष्मयोः ॥ ६५ ॥

इत्यनेन गीतायां सङ्ग्रहेणोक्तस्य पश्चरात्रे विस्तृतस्य चातुरात्म्य वासुदेवाराधनधर्मस्य सात्वतैर्धार्यत्वं । त्रेतादौ पर्वक्रमेण अनुष्ठा-तृविरलत्वं च—

एवं बहुविधं धर्मे प्रतिबुद्धैर्निषेवितम्।

विषयव्यवस्थापनं इत्यादिमहान्क्वेशः । जपयज्ञे तु तत्प्रसङ्गामावात् अव्याक्षे-पेणार्थप्रतीत्यासहजयोगद्वारा सहसासमाधौ निवेशनाच यज्ञान्तरेभ्यो जपयज्ञः प्रशस्ततमः '। इत्यादि तात्पर्यचन्द्रिकास् क्तिरनुसन्धेया ॥

¹ वासुदेव एकोव्यूहः, वासुदेव नारायणौद्वीव्यूही, सत्याच्युतपुरुषाः त्रयोव्यूहाः इति पाद्मसंहितायां क्रियापादे (१८ अध्याये ५६, ५७ श्लो). सङ्क- र्षण प्रद्युन्नानिरुद्धास्त्रय एवव्यूहा इति अहिर्बुन्नच संहितादी च व्यक्तम् । एकः परवासुदेवः वासुदेवसङ्कर्षण प्रद्युन्नानिरुद्धाः चत्वारोव्यूहा इति लक्ष्मी-तन्नादौ स्फुटम् ! तदनेन गीतायास्सङ्गहत्वमुपपादितं भवति ॥

न कुर्वन्ति कथं वित्रा आद्यं (अन्ये) ¹ नानाव्रतेस्थिताः ॥ ६७ ॥ इति (ज) प्रश्नस्य (वै) प्रतिवचने—

तिस्नः प्रकृतयो राज न्देहबन्धेषु निर्मिताः ।
सान्तिकी राजसी चैव तामासी चेति भारत ॥ ६८ ॥
देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्धह ।
सान्तिकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षायनिश्चितः ॥ ६९ ॥
एकान्तभक्तस्सततं नारायणपरायणः ॥ ७१ ॥
सनीषिणो हि ये केचिद्यतयोमोक्ष (धर्मिणः) काङ्क्षिणः ।
तेषां विच्छिक तृष्णानां योगक्षेम वहो हरिः ॥ ७२ ॥
जायमानं हि पुरुषं यं पश्चे ²न्मधुद्धदनः ।
सान्तिकस्सतुविज्ञेयस्स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥ ७३ ॥
साङ्ख्ययोगेन ³ तुल्यो हि धर्मएकान्ति सेवितः ।
नारायणात्मके ⁴ मोक्षे ⁵ ततो यान्ति पराङ्गितिम् ॥ ७४ ॥

¹ नानेति—मोक्षव्यतिरिक्तनानाफलार्थं नानादेवतोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वं नानात्वम् ॥

² अनन्तरपूर्वाध्याये हयशिरसः मधुसंहर्तृत्वोक्तेरत्र हयशिरा एव मधु-सूदनशब्दार्थः ॥

³ एकान्तिधर्मस्य सांख्ययोगतुल्यत्वकथनेन न पश्चरात्रस्य वेदाविरोधः किन्तु सांख्ययोगयोरेवेति अमो निरस्तः ॥

^{4 &#}x27;आनन्दो ब्रह्म ' इत्यादिश्रुत्या 'मुक्तिः कैवल्यानिर्वाणे 'ति कोशो-क्तिनिर्वाणरूपमोक्षत्वं नारायणस्येति बोध्यम् ॥

⁵ ततः एकान्तिधर्मात् नारायणादिति वा । द्वितीये फलस्योपायत्व-प्रतिपादनेन उपायफल्योरैक्यमुक्तं भवति ॥

नारायणेन दृष्टस्तु प्रतिबुद्धो मवेत्पुमान् ।
एवमात्मेच्छयाराज न्प्रतिबुद्धो न जायते ॥ ७५ ॥
राजसी तामसीचैव च्यामिश्रे प्रकृती (जिनितृ) स्मृते ।
तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशापते ।
प्रवृत्ति लक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयम् ॥ ७६ ॥
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा क्रिद्रोऽथ वा पुनः ।
रजसा तमसा चैव मानसं समिम्रप्रतम् ॥ ७७ ॥
थ एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराङ्गान्येतानि पश्चरात्रश्च कथ्यते ॥ ८१ ॥
एष एकान्तिनां धर्मी नारायण परात्मकः ॥ ८२ ॥
एषते कथितो धर्मः सात्वतो यदुबान्धव ॥ ८४ ॥

^{1&#}x27; ब्रह्मा रुद्रोऽथ वा पुनः' इति पाठ एव प्राचीनालिखितकोशेषु तदनुसिर (वा. रा. शा.) मुद्रितकोशे च दृश्यते। आचार्यपादसम्मतः, युक्तश्च— न तु 'ब्रह्मा लोकिपितामहः' इति कल्पितः पाठायुक्तः। सात्त्विकराजसतामः साधिकारित्रयनिरूपणपरेऽस्मिन्प्रकरणे जननकाले सत्त्वाधिष्ठातृविष्णुकटाक्षेण सात्त्विकत्वोक्तिवत् रजस्तमोऽधिष्ठातृब्रह्मरुद्रकटाक्षाभ्यां राजसत्वतामसत्वयोर-भिधानस्यावश्यकत्वात्। ब्रह्मकटाक्षेण तामसत्वस्योपपादनासंभवात्। 'योह खळु वावास्य तामसोंऽशोऽसौ सब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रोऽथ योह खळु वावास्य राजसोंऽशोऽसौ सब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्माऽथयोह खळु वाावास्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ सब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः' (५-२) इति मैत्रायणीयश्रुतौ विष्णुब्रह्मरुद्राणां सत्त्वरास्तमोधिष्ठातृत्वं स्फुटम् ॥

² अस्यार्थः (२-२-८) श्रीमाष्येस्पष्टः ॥

इत्थं हि दुष्करो धर्म एष पार्थिव सत्तम । यथैवत्वं तथैवान्यं न मजन्तीह मोहिताः ॥ ८७ ॥ कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा । संहारकारकश्चैव कारणं च विद्यांपते ॥ ८८ ॥

इत्यनेन जननकाले मधुग्रदनकटाश्वविषयस्य सात्विकस्य प्रतिबुद्धस्य एकान्तिधर्मापरनामसात्वतधर्मेऽधिकारः । ब्रह्मरुद्रदृष्टयोः राजस-तामसयोस्तत्रानधिकारः । पूर्वं मोश्वधर्मे नारायणपरत्वेन प्रति-पादितयोः साङ्ख्ययोगयोः वेदारण्यकानां च एकतत्त्वप्रतिपादन-परत्वेनैक्यं । पश्चरात्रस्य तदुक्तार्थविश्वदीकरणरूपत्वं अतस्सात्वत-धर्मस्य सात्त्विकैः अनुष्ठेयत्वम् । मोहितैः तस्याननुष्ठानम् ॥

अष्टादशे—' एवमेकं सङ्घयोगं—पश्चराात्रन्तु कथ्यते ' इति श्लोकार्थनिर्णिनिषया जनमेजयेन कृतस्य—

साङ्ख्यंयोगः पश्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्तिहि ॥ किमेतान्ये कनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा सुने ॥

इति (ज) प्रश्नस्य (वै) प्रतिवचने— साङ्ख्यंयोगः पश्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानिराजर्षे विद्धिः नानामतानिवै ॥

¹⁽३०७-३०८, ३२३-३५७ अ).

^{2&#}x27; यानिपुनः साङ्ख्ययोग पाशुपत पश्चरात्राणि तान्यपि धर्मशास्त्र भेदा-एव पारिशुद्धात्माचिन्तन रूप ज्ञानयोगप्रदर्शनाधिकृतं शास्त्रं साङ्ख्यम् समाधि-पर्यन्तकर्मयोगानिष्ठं शास्त्रं योगः प्रतिबुद्धेतर विषयपशुपतिभजन प्रतिपादकं

इत्युपक्रम्य साङ्ख्यस्य वक्ताकिपलः योगस्य च हिरण्यगर्भः, अपान्तरतमानामवेदाचार्यः, ब्रह्मणस्सुतः उमापितः पाशुपतस्य, पश्चरात्रस्य कृत्स्वस्य वक्तानारायणस्स्वयम् वस्यभिधाय—

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ।
यथागमं यथान्यायं निष्ठानारायणः प्रभुः ॥
नचैन मभिजानन्ति ते तमोभूताविशांपते ।
तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति च वादिनः ।
निस्संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वैहरिः ।

पाशुपतम् । प्रतिबुद्धिविषयं भगवदनन्य भजनोपदेशप्रवृत्तं तु शास्त्रं पश्चरात्रम् , इति न्यायपरिशुद्धावाचार्यपादैरुक्तामिहानुसन्धेयम् । अत्र पृथङ्निष्ठानीत्यनु-क्वानानेत्युक्त्रयावस्तुतएकिष्ठानीत्यङ्गीकृतम् इति प्रतीयते ॥

¹ स्वयमित्यनेन पुत्रचतुर्मुख पौत्र रुद्र कृत शास्त्रतोविशेषः स्वयाप्यते । कृत्स्त्रस्येत्यनेन सर्वांशे प्रामाण्यं व्यज्यते ॥

² यथान्यायमिति । पुत्रपौत्राद्युत्कर्षस्य मूलपुरुषोत्कर्ष पर्यवसानवत् ब्रह्मरुद्राद्युत्कर्षस्य तज्जनक नारायणोत्कर्षेपर्यवसानमिति भावः ॥

³ तमो भूता इति । साङ्ख्ययोगादीनां नारायणपर्यवसायित्वमजाना-नाम् 'पश्यत्येनम्' इति (१७) इत्युक्तदिशा तामसत्वमेव जननकाले मधुसूदनकटाक्षविरहेण न सात्त्विकत्वमिति भावः ॥

4 अत्र शास्त्रकर्तारइत्येवप्राचीनकोशेषु पाठो दृश्यते आचार्यसम्मतश्च । शास्त्रकर्तारामिति पाठे शास्त्रपदं पञ्चरात्रमात्रपरम् अनेन साङ्ख्ययोगस्त्रेषु नारायणस्याप्रतिपादनेऽपि सूत्र कृत्तात्पर्य विषयत्वमस्तीति बोधितम् । पूर्वं कपिलेन आसुरिं प्रति जीवात्परस्योपदेशादन्यत्र साङ्ख्ययोगयोर्नारायणपरत्व-स्याभिधानाच प्रापकप्राप्यनारायणभजनमन्तरा न सुक्तिरिति भावः ॥

12

९० प्राचीनसांख्ययोगयोर्वेदपञ्चरात्रैकरसता नतुविज्ञानाभेख्वसूत्रादीनाम् [हयारीरो

¹ ससंशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ।।
पश्चरात्रविदोयेतु यथाक्रमपरानृप ।
एकान्तमावोपगतास्ते हिरं प्रविशन्तिवै ।।
साङ्क्षयंच योगंच ² सनातने हे
वेदाश्चसर्वे निखिलेन राजन् ।
सर्वेस्समस्तैः ऋषिभिर्निरुक्तो
नारायणो ³ विश्वमिदं पुराणम् ।।

¹ तमोभूताः इत्यादि पूर्वोक्तार्थं विशदयति संसशयानित्यादिना ॥

²सनातनेत्यनेन प्राचीन साङ्ख्ययोगस्त्रद्वयस्यैव वेदैककण्ट्यम् । न तु नवीनषडध्यायात्मकसाङ्ख्यस्त्राणां साङ्ख्ययोग व्याख्यानानां चेति बोधितम्। एतेन विज्ञानिभक्षु भाष्य मूलस्त्राणि अन्यदर्शनस्त्राण्युदाहृत्य साङ्ख्यदर्शने कारिका एवोदाहरद्भिः प्राचीनैश्रञ्जराचार्यादिभिरनुदाहरणा स्प्रामाणिकैरनादरणीयानीति सिद्धम् । 'अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ६-६८, इति स्त्रे पञ्चशिखशब्देनापि तत्स्त्राणां कापिलत्वं नास्ती-त्यवसीयते एतत्स्त्राणां प्राचीन भोजराजवृत्तिस्तु न सम्प्रतिपन्ना ॥

उपञ्चरात्रवक्तस्तत्प्रातिपाद्यस्य नारायणस्य सांख्यादिसर्वपर्यवसान मूमित्वं पूर्वमिमघायात्र पाशुपत शब्दं विहाय साङ्ख्ययोगवेदानां पञ्चरात्र प्रतिपाद्य- तद्वकतृ नारायण पर्यवसानोपसंहारोक्त्या पाशुपतोक्ताचारादीनां त्रिवर्गनिष्ठै- रेवोपादेयत्वं न सुमुक्षुमिरिति बोधितम् । सप्तदशे—सात्त्विकादिभेदेनाधिकारि- त्रैविध्यमिषधायात्र साङ्ख्यादीनां नारायणपर्यवसानमजानतान्तमोभूतत्वोक्तेः ' एवमेकं साङ्ख्ययोगम् ' 'साङ्ख्यं च योगं च ' इति श्लोकद्वयेऽपि पाशुपत- पदाप्रयोगा (८०) दुदाहृतवचने (ना. आ. १३-१७) साङ्ख्ययोगयोरेव पञ्चरात्रोक्तमुक्तिकथनान्नारायणपदाभ्यासाचेत्थमेवार्थः व्याससम्मत इति निर्धा- येते इत्याचार्यपादानामाशयः ॥

इत्यनेन पश्चरात्रवक्तर्नारायणस्यैव वेदवेद्यस्य साङ्ख्यादिष्विषि
पर्यवसानभूमित्वं सांख्ययोगप्राचीनसूत्रकर्तृतात्पर्यविषयत्वं एवं ज्ञानविरहस्य तमोमूलकत्वं अस्मिन्नंशे निस्संशयेषु हरेनित्यसान्निभ्यं
अत्रचांशे सन्दिहानेषु हैतुकेषु माधवसङ्गविरहम् । 'एवमेकं—
पश्चरात्रन्तु कथ्यते' इत्युक्तप्रकारेण पश्चरात्रं जानताम् एकान्तिनां हरेः
प्राप्यत्वं पश्चरात्रवक्तः तत्प्रतिपाद्यस्य च नारायणस्यव सनातनसांख्ययोगवेदारण्यकतात्पर्यविषयकत्वम् ॥

एकोनविशे — सांख्ययोगन्याख्यातृभिविश्ववहुपुरुषाङ्गीकारेण सगुणस्य सर्वान्तर्याम्युपादनभूतस्य एकस्य पुरुषस्यानङ्गीकोरण च जातस्य सांख्ययोगवेदानामैकरस्यांशे संशयस्य परिहारपूर्वकं 'नारायणो विश्वमिदं पुराणम्' इत्युपक्षिप्तस्य 'विश्वमेवेदं पुरुषः' 'पुरुष एवेदं सर्व'मित्यादि श्रुत्यर्थस्य निर्णिनीषया—

² बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो एक एव तु ।

¹ सगुणात्मवादस्य प्राचीनसाङ्ख्ययोगवक्तृसम्मतत्वे गुणवाचिशुक्कादि-शब्दानामिव चेतन।चेतनवाचिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वसंभवेन अत्र सामा-नाधिकरण्यं निर्वहति। एवं परमपुरुषस्य जीवोपादानत्वस्य तत्सम्मतत्वे 'मृद्धट' इत्यादिवदिप सामानाधिकरण्यमुपपद्यते न त्वन्यथेति भावः। 'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणि, 'नाराणामयनं ख्यातः' इति नारायणशब्द-निर्वचनानुसारेण इत्थमेवाशय इत्युन्नीयते।।

^{2 &#}x27;बहवः पुरुषा ' इत्यत्र पुरुषशब्दः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या शरीरसंबन्धिनमाचष्टे । अविशेषात्सर्वशरीरसंबन्धिपरः । सर्वशरीरसंबन्धिनः बहव आत्मानः उत एक एव इति प्रथमप्रश्नार्थः ॥

कोह्यत्र पुरुषः 1 श्रेष्ठः का वा 2 योनिरिहोच्यते ॥ इति कृतस्य (ज) प्रश्नस्य (वै) प्रतिवचने— बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोगविचारिणः (रिणाम्)।

¹ अत्र — पुरुषेषु श्रेष्ठचं 'गुणाधिक 'मिति प्रतिवचनानुसारेण गुण-निबन्धनं विवक्षितम् विभुनिर्गुणात्मपक्षे अवच्छेदकभेदेन भेदव्यवहारोप-पत्तौ पुरुष बहुत्वासम्भवेन पुरुषेषु श्रेष्ठो न घटत इति हृदयम् ॥

² अत्रेत्यतः पृथक् इहेति प्रयोगाचिदिनतौ विवक्षितौ योनिशब्दः 'योनिश्च हि गीयते' इति सूत्र (शं) भाष्योक्तदिशा परिणाम्युपादानं प्रतिपादयति विभुनिर्गुणात्मपक्षे चिदिचिदुपादानत्वेनैकरूपेण चिदिचितोः ब्रह्मणश्चाभेदश्रुतिनिर्वाहो न सम्भवतीति हृदयम् ॥

हस्यते । 'सांख्ययोगिवचारिण' इति आचार्यपादसम्मतः पाठः । प्रथमपक्षे सर्वशिरसंबिन्धनः बहव इति साङ्ख्ययोगिवचारिणाम्मत मित्यर्थः । द्वितीयपक्षे साङ्ख्ययोगिवचारिणो बहवो जना इत्यर्थः । परमतभङ्गे किपिछहिरण्यगर्भयोः वेदिविरुद्धांशे तात्पर्यं नास्ति 'साङ्ख्ययोगिवचारिण' इत्युक्ताः प्रवर्तकाः वृथा निर्वन्धं कृतवन्त इति किपछहिरण्यगर्भानन्तरकाछिकप्रवर्तकः प्रन्थाः उपेक्षणीया इति निर्विवादम् , इत्याचार्यपादैरुक्तम् । पूर्वं 'तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ती'ति वचनात् 'साङ्ख्यं च योगं च सनातने द्वे' इत्यत्र सनातनशब्दस्य अत्र 'सांख्ययोगिवचारिण' इत्यत्र विचारिन् शब्दस्य च प्रयोगाच अयमेवार्थोव्याससम्मतः । शारीरके एतित्ररसनन्तु न किपछिहरण्यगर्भहृदयमनुस्त्य किन्त्वापातप्रतीतिमात्रमवरुम्ब्येति पञ्चरात्राधिकरणे व्यासार्थेरप्युक्तम् अत्र विचारिशव्देन योगभाष्यं न ब्रह्मसूत्रकर्तृव्यासप्रणीत-मित्यिप सिध्यतीति बोध्यम् ॥

नैत(दि)इच्छन्ति पुरुषमेकं 1 कुरुकुलोद्वह ।।
बहूनां 2 पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् 3 ।।
इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पट्यते ।
4 उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः ।
अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥
समासतस्तु यद्वचासः पुरुषकात्म्य भक्तवान् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥

¹ सर्वशरीरसंबन्धिनमेकं नेच्छान्ति अपि तु बहूनिच्छन्तीत्यर्थः॥

² अत्र प्रतिवचनेऽपि पुरुषशब्दः शरीरसंबिन्धनम्प्रतिपादयित न देह-मात्रम् । उत्तरत्र 'बहवः पुरुषा ब्रह्मांस्वया सृष्टा, इत्यत्र पुरुषोत्तमिविलक्षण-पुरुषसृष्टेः 'बहवः पुरुषाः पुत्र—एवमेतत् ' 'एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषः, इत्यत्र शरीरसंबिन्धनां जीवानामेव बहुत्वस्य प्रतिपादनात् । एकैकशरीर-संबिन्धनो जीवा एवात्र विविक्षिताः न तु सर्वशरीरसंबिन्धनस्सर्वे जीवाः । उत्तरत्र एकपुरुषस्य पुरुषोत्तमत्वस्य तदुपपादकस्य सर्वगत्वस्य, सर्वशरीर-संबन्धस्य च प्रतिपादनपूर्वकं महापुरुषशब्दब्वोध्यत्वमभिधाय पुरुषबहुत्वस्योप-संहारात् '॥

^{3 &#}x27; गुणाधिक ' मित्येव (स्मृ—अ—शं) भाष्येऽपि पाठः ॥

⁴ उत्सर्गेण सामान्यतः आत्मत्वसामान्येनेति यावत् । अपवादेन प्रकृतिप्राकृततत्ववैरुक्षण्येन । आदिशब्देन हिरण्यगर्भासुरीप्राह्यौ ॥

⁵ अत्र पुरुषेकात्म्यमिति प्राचीनिक्षितकोशेषु पाठः आचार्यसम्मतश्च। अत्र 'पुरुषाणामैकात्म्यं एकेनात्मना युक्तत्वं अनेन जगच्छरीरकः परमात्मा हि सर्वोपादानमित्युक्तं भवति ॥

इत्यादिना साङ्ख्ययोगित्रचारिभिर्विश्चबहुपुरुषाभ्युपगमेन सर्वान्तर्या-म्युपादानसगुणपुरुषानभ्युपगमेऽपि कपिलादिभिः सामान्यतः प्रकृत्य-तिरिक्त पुरुषमात्राभ्युपगमेऽपि सगुणैकपुरुषाप्रातिषेधेन बहुपुरुषिविश्चत्वा-नभ्युपगमेन च पुरुषसक्तप्रतिपाद्यस्य व्यासतात्पर्यविषयसगुणसर्व-शरीर्येकपुरुषस्य कापिलादितात्पर्यविषयत्वं अस्मिन्नर्थे ब्रह्मरुद्रसंवाद-सुपक्षिप्य तत्र—

> बहवः 1 पुरुषात्रह्मं स्त्वया सृष्टाः स्वयम्भुवा । सृज्यन्तेचापरेत्रह्मन्सपरः पुरुषोविराद् ॥ २३ ॥ कोद्यसौचिन्त्यते ब्रह्मंस्त्वयैकः पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥

तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभ्तोसौ न प्राह्यः केन चित्काचित् ॥

इति पुरुषेकात्म्यशब्दिविक्षितस्य स्वेनैव व्याख्यातत्वात् । बहूनां पुरुषाणामिति पूर्वमुक्तत्वाच, इति व्यासार्योक्तेश्च । युक्तञ्चेतत् । 'एकात्मानं तथात्मानमपरेऽध्यात्मचिन्तका' इति व्याससिद्धान्तस्य वर्णनात्, तत्र आत्मानमिति उपक्रमोक्तजीवसामान्यपरम् । एकात्मानमिति बहुत्राहिः । एकात्मकमित्यर्थः । अन्यथा आत्मशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः उपक्रममध्यो
पसंहारवाक्यपर्यालोचनायां व्यासार्योक्तमेव युक्तम् । पुरुषेकत्विमिति
(शं—मा) पाठेऽपि 'स वा एष सर्वासु पूर्षु' इति बृहदारण्यकश्रुत्यनुसारेण
'शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ' इति अत्रत्योत्तरवाक्यानुसारेण च जगच्छरीरकः परमात्मा सर्वोपादानमिति व्याससिद्धान्त इत्येवोक्तं भवति ॥

¹ अत्र 'बहवः पुरुषाः त्वया सृष्टाः सुज्यन्ते च । परः पुरुषः प्कः पुरुषोत्तमस्त्वया कश्चिन्त्यत इति प्रश्नवाक्यपर्यास्त्रोचनायां सुज्यदारितसम्बान्ध- इति रुद्रकृतस्य सृज्यपुरुषविलक्षणः पुरुषोत्तमस्त्वया चिन्तनीयः क इति प्रश्नस्य ब्रह्मणः प्रतिवचने-

> वहवः पुरुषाः पुत्र त्वया ये समुदाहृताः । एवमेतदतिक्रान्तं 1 द्रष्टव्यं चैव मित्यपि ॥ २५ ॥ ² आधारत्वं प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य वै ।

जीवविरुक्षणः कश्चिन्त्यत इत्येव प्रश्नतात्पर्यं प्रतीयते । अतोऽत्र पुरुषशब्दस्य शरीरसम्बन्धिजीववाचित्वमेव । न तु शरीरपरत्वमिति सिद्धम् ॥

1 'द्रष्टव्यं चैवमित्यपि ' इत्येवप्राचीनकोशेषु पाठः (वा-रा-शा) मुद्रित-कोशेऽपि दृश्यते पूर्वसृष्टावपि शरीरसम्बन्धिनो जीवाः बहवः, एतत्सृष्टावपि शरीरसम्बन्धिनो जीवा बहव एवेत्यर्थः। 'सृष्टाः' 'सुज्यन्ते ' इति प्रश्नवाक्ये पदद्वयप्रयोगात्प्रातिवचने सृष्टिद्वयोक्तिरिति बोध्यम् 'नैविमत्यिपि ' इति पाठस्य प्रामाणिकत्वे अतिकान्तामित्यपि न द्रष्टव्यं वर्तमानत्वात् इत्यर्थः एवमेतदित्यत्र वर्तमानत्वमस्मिन् पाठे विवक्षितम् । एतेन 'बहूनां पुरुषाणां हि ' इत्युपक्रमे पुरुषशब्दः शरीरसम्बन्धिजविपरः न तु (स्मृ—अ) (आ-गि)(र-प) (ब्र-वि-आ) दारीरपर इति निर्णीतं भवति । एतेन, 'न राज्जातानि तत्वानि नाराणीति ततो विदुः ' इति उक्तदिशा नार शब्दार्थ उक्तो भवति॥ ' नाराणामयनं स्थातमहमेकस्सनातनः ' इत्यतदर्थमाह

² आधारत्वमित्यादिना । अत्र विवर्ताधिष्ठानबोधकपदस्याभावात्र तद्विवक्षायुक्ता ॥

अयमाशयः — गुणगुणिनोरपृथिनसद्धिं गुणं प्रति द्रव्यस्योपादानत्व-मभ्युपगच्छाद्भिस्तान्निकैर्गुणवाचिपदस्य गुणाधारद्रव्यबोधकत्वं तेन शुक्कः पट इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहः । गुणगुणिनोरुभयोस्सत्त्वेऽपि आधारैक्यतात्प-र्वेण एकोऽत्र वर्तत इत्यादिपद्पयोगश्चेति अङ्गीक्रियते । तथैव परमात्मनः जीवा-नामुपादानत्वमभ्युपगच्छताम्मतेऽपि जीववाचिपदस्य जीवाधारपरमात्मपर्यन्तत्वं

बहूनां पुरुषाणां स यथैका 1 योनिरुच्यते ॥ २६ ॥
तथातं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामिगुणाधिकम् ।
इत्यनेन सृष्टि कर्म भूताबहवः पुरुषा इति सत्यमेव—तेषामाधारभूत
एकः पुरुष इति तमेव बहुपुरुषोपादानं गुणाधिकमाख्यास्यामीत्युपक्रम्यविशे—

शृणुपुत्र यथा ह्येकः पुरुषश्याश्वतोऽन्ययः । अक्षयश्चाप्रमेयश्च ² सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १॥ न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्येर्वाऽपि सत्तम । ⁸सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ॥ २॥ ⁴अशरीरश्शरीरेषुं सर्वेषु निवसत्यसौ ।

तेन 'पुरुष एवेदं सर्व'मिति सामानाधिकरण्यनिर्वाहः जीवब्रह्मणोर्भेदेऽपि आधारैक्यविवक्षया ऐक्यव्यपदेशश्च इति नानुपपत्तिरिति । अयं चाशयः 'तथा तं पुरुषं-गुणाधिकम्' इत्युपक्रमे अत्र च वचनव्यक्तया व्यिञ्जतः ॥

¹ एतेन ब्रह्म व्यष्टौ द्वारभूतिनिमित्तकारणमेव । ब्रह्मादीनां सर्वेषां परमा-परमारमैवोपादानकारणमिति सिद्धम् ॥

² आकाशवत्सर्वगतश्चिनित्यः ' इति श्रुतेः प्रामाणिकत्वे सा (१०-अ. १२-श्लो. गी. ता. चं.) परमात्मपरैव तेन अकाशवत्स्वसमानसत्ताकसर्व-संयोगित्वमेव परमात्मन इति सिद्धचित ॥

³ 'सगुणः पराऽस्य शक्ति 'रित्यादिश्रुत्युक्तगुणषट्कवान् निर्गुणः सत्त्वादिगुणत्रयशून्यः ॥

⁴ अशरीर इत्यादिना ब्रह्मणः सर्वशरीरित्वेन पुरुषोत्तमत्वं जगच्छरी-रित्वेनोपादानत्वं चोपपादितम् ॥ वसन्निप शरीरेषु 1 न स लिप्यति कर्मिभः ॥ ३ ॥
2 तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहि संज्ञिताः ।
सर्वेषां 3 साक्षिभ्तोसौ न ग्राह्यः केन चित्कचित् ॥ ४ ॥
विश्वमूर्घा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्वरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ५ ॥
क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभाशुभम् ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः 4 क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६ ॥

कैगीतायाम् 'इदं शरीरम्' 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः' इत्यत्र एकशरीरवेदितृत्वेन क्षेत्रज्ञत्वं जीवस्योक्तम् । स्वाप्टथिक्सद्ध सर्वशरीर-वेदितृत्वरूपं क्षेत्रज्ञत्वन्तु परमात्मन एव न जीवस्येति 'क्षेत्राणि शरीराणी'ति बहुवचनेन बोधितम् । एवं 'बीजं चापि शुभाशुभम्' इत्यनेन—इदं शरीरमेतत्कर्मारम्भाय एतत्कर्मफल्मोगाय च इति सङ्कल्पवत्त्वरूपं क्षेत्रज्ञत्वं परस्येव न जीवस्येति बोधितम् । 'योऽस्यात्मनः कारियता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि (सभूता) (परमात्मो)च्यते बुधैः (१२-१२) इति मनूक्तेश्च (गीता. १३-४ ता. च.) इत्यवसेयम् ॥

मनुवचने 'म्तात्म, पदं मैत्रायणीय श्रुत्यनुसारेण जीवपरिमिति (ना - आ-१६. अ. ११ श्लो) विवरणावसरे व्यक्तीभविष्यति। एतेन क्षेत्रज्ञशब्दः जीवे पृथक् न रूढः अपि तु जीवपरमात्मसाधारणः 'प्रोक्षणीप्वर्थसंयोगा'

13

¹ जगच्छरीरत्वेन जीववत्कर्मसंबन्धपसक्तौ तन्निषेघति नेत्यादिना ॥

² ब्रह्मणः न सर्वाचेतनमात्रशरीरत्वम् अपि तु सर्वजीवशरीरत्वमपीत्याह तवेत्यादिना । युष्मदम्मच्छव्दयोरचिदमिश्रचिद्वाचकत्वं (सर्वा. भाव. प्र.) उपपादितम् ॥

³ साक्षिम्तः — साक्षादृद्रष्टा ॥

हियशिरो

1 नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेन केनचित्।

दिति न्यायात् . इति बोधितम् ' एवमेव पुरुषशब्दोऽपि जीवे परमात्मनि च वर्तते । अत्रैव ब्रह्मरुद्रसंवादे उभयत्र पुरुषशब्दप्रयोगात्। तत्रावयवार्थपौष्करूयं पर्मात्म-न्येव । सर्वक्षेत्रवेदितृत्व सर्वशरीरसंबन्धित्वादे स्तस्यैव प्रतिपादनात् । एवमात्म-शब्दोपि जीवपरोभयसाधारणः 'तत्रयः परमात्मा हि' 'कर्मात्मात्ववरो योऽसौ ' इत्युत्तरत्र परजीवयोरुभयत्रात्मशब्दप्रयोगात् । एतेन 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष ' इति कोशोपि न जीवे पृथमादिमाहकः । अपि तु जीवपरोभयपर एवेति निणीयते। अत एव मोक्षधर्म एव पूर्व नारदसनत्कुमारसंवादे (वा.रा.सु.को. १५६ अध्या. १६३-१६४ वा.) 'प्रकृतिं क्षेत्रज्ञं च परः क्षेत्रज्ञष्षड्-विंशकोऽनुपर्यति । न तु पञ्चविंशः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिर्वा परं क्षेत्रज्ञं पर्यति ' इति सनत्कुमारोक्तौ क्षेत्रज्ञ शब्दस्य जीवे परमात्मिन च प्रयोग उपपद्यते । अयमर्थः कपिलस्यापि सम्मतः । अत्रैव पूर्वं कपिलासुरि संवादे (वा.रा.सु. को. ११५ अध्या १४६ वा) ज्ञातानामाऽसुरे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षको ज्ञानात्मको बुध्यमानाऽप्रतिबुद्धयोः परं तं विदित्वा निरवयवमस्माह् :खा-द्विमुच्यत, इत्युपक्रम्य (२५९ वा) ''कूलमन्यो वृक्षोऽन्यः मशकोऽन्योऽ-न्यदुदुम्बरं, अन्यो मत्स्य अन्यदुद्कम् , मुझमन्यदन्येषीका, अन्यदुद्क-मन्यत्पुष्करपर्णम्, तथा अन्यत्क्षेत्रं क्षेत्रज्ञोऽन्यः पुरुषः पञ्चावैंशकः, अन्य-श्चास्मात्क्षेत्रज्ञ इति '' (२६६ वा) 'द्रष्टा क्षेत्रज्ञः द्रष्टन्यमन्यक्तं, अन्य-दृष्टव्यं अन्यः पुरुषः, पञ्चार्विशतितत्वमन्यत्, अन्योऽस्मात्क्षेत्रज्ञ इति ' इति आसुरिं प्रति कपिलोक्तौ जीवपरयोः क्षेत्रज्ञशब्देन निर्देशस्य भेदस्य च स्फुटमवगमादिति बोध्यम् ॥

¹ जीवपरयोरुभयोः क्षेत्रज्ञशब्देन व्यपदेशेपि परस्य विभुत्वेन कर्मसंबन्धानहत्वेन च कर्मबद्धाणुजीववद्गत्यागत्योरसंभवेन वैस्रक्षण्यमाह । साङ्घ्येन विधिना चैव योगेन च 1 यथाक्रमम् ॥ ७॥ चिन्तयामि गतिं 2 तस्य न 3 गतिं वेशि वेशेच राम् । यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं हि 5 सनातनम् ॥ ८॥ 6 तस्यैकत्वं महत्वं हि स चैकः पुरुषस्समृतः । महापुरुषशब्दं स विभत्येंकस्सनातनः ॥ ९॥

नागतिरित्यादिना । एतेन ' उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ' (२-३-२० इति सूत्रो-क्तगत्यागतियोगेन जीवस्याणुत्वमिति बोधितम् ॥

¹ प्रथमं साङ्ख्योक्तिदिशा प्रकृतिविविक्तज्ञात्रात्मस्वरूपज्ञानं अनन्तरं तस्यैवात्मनः अष्टाङ्गयोगः तत आत्मावलोकनं ततः परमात्मध्यानरूपो मक्तियोग इति क्रमेणेत्यर्थः । अयं च कमः भगवद्गीतायां स्फुट इति निरूपितं तद्भाष्य तात्पर्यचिन्द्रकयोः । एतदेवाभिष्रेत्य उदाहृतन्यायपिरशुद्धौ 'परि-शुद्धात्मचिन्तनरूपज्ञानयोगप्रदर्शनाधिकृतं शास्त्रं साङ्ख्यम् । समाधिपर्यन्त-कर्मयोगनिष्ठं शास्त्रं योगः ' इत्याचार्यपादोक्तिः । जीवात्मयोगस्य कर्मयोग-फल्रूपत्वं तात्पर्यचिन्द्रकासारज्ञानां सुगमम् ॥

² पुरुषोत्तमक्षेत्रज्ञशब्दार्थस्य वासुदेवस्य ॥

³ गति । प्राप्तिसाधनम् । प्राप्तिं वा ॥

4 पूर्वीक्तकमेण गतिविरुक्षणाम् । एतेन साङ्ख्ययोगयोः क्रमेण पञ्चरात्रप्रतिपाद्य पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनप्रतिपादकत्वाद्वेदैककण्ट्यं द्योतितम् ॥

⁵ एतेन सृष्टिकर्म जीववैलक्षण्यं द्योतितम् ॥

वासुदेवस्य सर्वशरीरित्वेन गुणैश्च महत्वादवयवार्थ पैष्करुयेनैव महा-पुरुषशब्दबोध्यता न तु रूख्या। अतश्च 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् ' 'महान्प्रभु वै पुरुषस्सत्वस्येष प्रवर्तकः ' इति पुरुषस्कश्चेताश्चतरादौ नारायण एव प्रतिपि-पादियिषित इत्याह ॥

⁶ तस्यैकत्वमित्यादिना । अस्य नारायणत्वमनुपदमेव वक्ष्यते ॥

इत्यनेन तस्य प्रलयागोचरत्वं सर्वगत्वं सर्वप्रत्यक्षाविषयत्वं सगुणत्वं सत्वादिगुणत्रयशून्यत्वं सर्वशरीरवर्तित्वेऽपि कर्मालेषः क्षेत्रज्ञशब्दाभि-धेयत्वं साङ्ख्ययोगिविधिना चिन्तनीयत्वं 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' 'महान्त्रभुर्वे पुरुषः' इत्यादौ महापुरुषशब्दार्थत्वम् ॥

एको हुताशो बहुधा समिध्यते

एकस्स्यम्तपसो योनिरेका ।

एको वायुर्वहुधा वाति लोके

महोद्धिश्वाम्भसां योनिरेकः ।

पुरुपश्चेको निर्गुणो विश्वरूप

स्तं निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ॥ १०॥

¹ हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभम् ।

उमे सत्यानृते त्यक्वा ह्येवं भवति निर्गुणः ॥ ११॥

एतेन श्वेताश्वतरश्रुतौ महापुरुषस्य सत्वप्रवर्तकत्वोक्तचा 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः। सात्त्विकस्स तु विज्ञेयः ' इति पूर्वोक्तार्थः स्थापितो भवति । एवमनेन-महापुरुषशब्दो विष्णौ रूढः रुद्रे यौगिको मुख्यश्चेताश्च-तरादौ विवक्षित इति (शि-त-वि) निरस्तम् ॥

नानांविधविषम परिणामशून्यत्वेन एकस्य हुताशसूर्य वाय्वादेयींनित्वं यथा तथैव नानाविधविषमपरिणामप्रयोजकीभूतसत्वरजस्तमोगुणाधिष्ठानशून्य-त्वेन निर्गुणस्यैकस्य परवासुदेवस्य प्राप्यत्वामिति 'एको हुताशः' इत्यादिना 'पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपः तन्निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ' इत्यन्तेनाभिधा-यास्य निर्गुणत्वं विशदीकरोति॥

¹ हित्वेत्यादिना । अत्र निर्गुणः पुरुषः ब्रह्मणा पूर्वं चिन्त्यत्वेनोक्तः पुरुषोत्तमः परवासुदेव एव । पूर्वं 'निर्गुणं निर्गुणामूत्वा प्रविशन्ति सनातन'

मित्यत्र सर्वजीवप्राप्यत्वेनोक्तस्यैव तार्त्रिगुणं पुरुषं चाविश्वन्ती 'त्यत्र प्रति-पादनात्। प्रागुदाहृतेषु 'विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं' 'एका मूर्तिनिर्गुणाख्या'
'आत्मसूतो वासुदेवः' 'ततस्त्रेगुण्यद्दीनास्ते' 'प्रविश्वन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं
निर्गुणात्मकम्। सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्वतः' इत्यादिवचनेषु
वासुदेवस्य निर्गुणत्वत्रेगुण्यद्दीनप्राप्यत्वयोः स्फुटमिष्मधानाच्च । 'ततस्त्रेगुण्यहीनास्ते-प्रविशन्ति-निर्गुणात्मकम्' इति वचनैककण्ठ्यात्; निर्गुणं निर्गुणाः'
इत्यत्रापि निर्गुणा इत्यस्य गुणत्रयश्चन्या इत्यर्थः स्फुट इति निर्गुणं इत्यतदर्थस्यास्फुटत्वाचित्रस्त्रपणम् एतित्रस्त्रपणेन निर्गुणाः इत्यस्यार्थोऽपि विशदीकृतो
भवति । 'निर्गुण्यः' 'त्रेगुण्यद्दीनाः' इत्युभयत्र बहुवचनेन मुक्तिकाले
जीवबहुत्वप्रतिपादनात् पारमार्थिकं जीवबहुत्वमिति सिध्यति । अत्र
निर्णुक्तर्थः। 'गुणमयं देहेन्द्रियाद्यहंकारान्तं हित्वा तद्धानाच्च शुभाशुमं कर्म
स्यक्तृ ततः सत्यानृते सत्यमक्षरं जीवाख्यं अनृतं प्रधानं भोक्तारं मोग्यं च
स्यक्तृत्यर्थः'। इति व्याचख्यौ ॥

अत्राद्यपादेन साक्षाद्भुणत्रयाधिष्ठानिवरहव्यञ्जकगुणत्रयसम्बन्धविरह उक्तः । 'निर्गुणं चेश्वरं नित्यमिष्ठष्ठातारमेव चे 'ति अत्रैव पूर्वं (३१० अध्या. ४३ श्लो. सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेण) गुणत्रयाधिष्ठानस्योक्तेः । तचाधिष्ठानं सङ्कर्षणप्रद्यमानिरुद्धरूपेणेति निरूपयिष्यते ॥

'एको देवः सर्वभूतेषु गृढः सर्वन्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ' इति (श्वे) श्रुतौ पदत्रयेण भूतसंबन्धोक्तचा गुणत्रयसंबन्धप्रसक्तौ 'निर्गुण ' इत्यनेन तन्त्रिषधः क्रियत इति भावः॥

द्वितीयपादेन श्रुतौ कर्माध्यक्ष इत्यनेन प्रतीतकर्ममूलकगुणसंबन्ध-प्रसक्तौ परस्य निर्गुण इत्यनेन कर्ममूलकगुणसंबन्धनिषेधः क्रियते ॥ तृतीयपादेन 'तत्सृष्ट्वा—सत्यं चानृतं च सत्यमभव'दिति श्रुत्युक्त-दिशा सृष्टिकर्मभूतचिदचित्संबन्धस्य प्रतीत्या 'एको देव' इति श्रुताविष सर्व-भूतसंबन्धस्य तादृशत्वेन चिदचित्संबन्धनिबन्धनगुणानां प्रसक्तौ स्वाभाविक-गुणवतः परस्य चिदचित्संबन्धनिबन्धनगुणनिषेधः क्रियते ॥

जीवस्य तु प्रकृतिसंबन्धदशायां देहगतसत्त्वादिगुणत्रयप्रयोज्यगुणानां कर्ममूळकानां तेषां स्वस्वरूप अचेतन एतदुभयनिमित्तकानां तेषां च संभवेन मुक्तिकाले कर्मक्षयात्प्रकृतिमण्डलातिक्रमणाच तिन्नोषधोऽप्यत्र विवक्षितः ॥

यद्वा—'तिन्नर्गुणं पुरुषं चाविशन्ती'त्यनन्तरश्चोके 'एवं भविति निर्गुण' इति विन्यासपर्यालोचनायां निर्गुणः एवं भविति प्राप्यो भविति । तत्र 'हित्वा गुणमयं सर्व 'मित्यनेन प्रकृतिमण्डलादूर्ध्वमित्यर्थो लभ्यते । द्वितीयपादेन कर्मत्यागानन्तरमेव प्राप्तिः न तु प्रारव्धकर्मसत्तादशायां जीवतो मुक्तिरिति प्रतिपाद्यते । तृतीयपादेन सृष्टिकर्मभूतचिद्वित्तरंबन्धन्यागानन्तरमेव प्राप्तिः न तु सृष्ट्यादिव्यापाराधिकरणदेश इत्यर्थो लभ्यते । तेन चापुनरावृत्तिस्सूच्यते । प्रकृतिमण्डलाद्धहिस्थान एव गतिद्वारा मुक्तिभगवत्प्राप्तिरिति कपिलादेर्मतमिति युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेण साङ्क्ष्यस्य निक्क्ष्पणावसरे (भा. मो. ३०७ अध्या.)—

प्वं तत्त्विमदं (शृणु मे त्विमदं) कृत्स्वं सांख्यानां विदितात्मनाम् । यदुक्तं मुनिभिर्मुख्यैः (विहितं यदिदं वृद्धैः) किपलिदिभिरीश्चरैः ॥ यिसन्न विश्रमाः केचिद्द्रयन्ते मनुजर्षम ॥ ४ ॥ तिर्द्वातिदुस्तरं राजन् (जन्म) विश्वान्ति विमलं नमः ॥ ७२ ॥ तत्र तान्सुकृतीन्सर्वान्स्यो वहित रिश्निभिः । पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७३ ॥ तत्र तान्प्रवहन्वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।

वीतरागान्यतीन्सिद्धान्धिया युक्तान्स्तपोधनान् ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मश्जीतस्सुगन्धिश्च सुखस्पर्शश्च भारत । सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यदशुमान् ॥ ७'१॥ सतान्वहति कौन्तेय तमसः परमाङ्गतिम् । तमो वहति लोकेश रजसः परमाङ्गतिम् ॥ ७६ ॥ रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमाङ्गतिम् । सत्त्वं वहति शुद्धात्मा परं नारायणं प्रभुम् ॥ ७७ ॥ प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना । परमात्मानमासाद्य तद्भुतायतमानसाः ॥ ७८॥ अमृतत्वायकल्पन्ते न निवर्तन्ति चामिमो । परमा सा गतिः पार्थ निर्द्धन्द्वानाम्महात्मनाम् ॥ ७९ ॥ आत्माकेवलतांपाप्तो यत्रगत्वा न शोचति । ईंहरां परमं स्थानं निरयास्ते च ताहशाः ॥ प्रकृतिं चाप्यतिकम्य गच्छत्यात्मानमञ्ययम् । परं नारायणं देवं निर्द्धन्द्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९६ ॥ विमुक्तस्सर्वपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् । परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९७ ॥

इति वचनेषु पूर्वमेव निरूपितम्—एतानि (४-२-५) व्यासार्थेरुदाहृतानि ॥
एतन्मयोक्तं नरदेवतत्वं नारायणो विश्वामिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं संहार काले च तदित्तम्यः ॥
(३०७-अ. ११५-स्रो.)

² एकं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः । एकात्मानं तथाऽत्मानं परमध्यात्मचिन्तकाः ॥ १३ ॥

इति तत्रत्याध्यायान्तिमश्चोकसमानार्थकत्वमेतत्प्रघट्टकस्य स्फुटम्— ये तुद्ग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः । विश्रन्ति विप्रप्रवरास्साङ्ख्यायोगैश्च तैस्सह ॥ १७॥

'त्तस्त्रेगुण्यहीनास्ते ' 'प्रविशन्ति ' क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् , इति पूर्वं (८०. पु) उदाहृतवचनेषु साङ्ख्ययोगानां पञ्चरात्रोदितक्रमिकभगवत्पाप्ति-रूपमाक्तिस्स्फुटमुक्ता इति यथोक्त एवार्थः ॥

² अत्रोत्तरार्धे 'अपरे' इति किन्तराठः तिस्मन्निपाठे 'केन्नित्' 'अपरे' इति पाठद्वयेन विरुद्धं (व्यास, किपले) मतद्वयमत्रविविक्षतिमितिन-शङ्क्यम् । तथासित अनन्तरश्लोकद्वये परमात्मजीवात्मनोरुभयोर्निरूपणमनु-चितमेवस्यात् । अतः उत्तरार्धे 'अध्यात्मिनिन्तका' इति पदेन उपक्रमे 'अध्यात्मिनिन्तामाश्रित्ये'ति पदप्रत्यमिज्ञापनेन तस्य जीविनिन्तका इत्यर्थः । पूर्वीर्धे 'पण्डिता' इत्यनेन जीवसाक्षात्कारस्यिप सिद्धतायाः प्रतीत्या परिनिष्पन्न जीवसाक्षात्काराः विविक्षिताः । परिनिष्पन्न जीवसाक्षात्काराः परमात्मानमिन्छिन्त अतथाविधाः जीवात्मिनिन्तकास्तु जीवात्मानं तं चैकान्तमानमित्युत्तरार्धे विविक्षितमिति प्रतीयते । एकात्मानमित्यस्य एकः आत्मान्यस्यति बहुत्रीहिर्विविक्षितः । 'तवान्तरात्माममचे'ति पूर्ववचनानुसारात् । 'वास्रुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव चे 'त्यानुशासिनिकवचनानुसाराच् ॥

'तिन्नर्गुणं पुरुषं चाविशन्ती 'ति पूर्वमुक्त्वा अन्नेच्छन्तीत्यत्र प्राप्यत्वे नेच्छाविवक्षितेति प्रतीयते । इत्थं च जीवात्मचिन्तकाः परमात्मशरीरभूतं स्वात्मानं प्राप्यमिच्छन्तीत्यर्थः पर्यवस्यति । एतत्तात्पर्येणैव न्यायपरिशुद्धौ ¹ तत्रयः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणस्स्मृतः । स हि नारायणो ज्ञेयस्सर्वात्मा पुरुषोहि सः ॥ १४॥ ²न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रामिवाम्भसा ।

'परिशुद्धात्मचिन्तनरूपज्ञानयोगपदर्शनाधिकृतं शास्त्रं साङ्ख्यः' मित्याचार्य-पादोक्तिरिति बोध्यम् ॥

¹ अन्तर्यामित्राह्मणं 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिन्यो देव एको नारायणः' (सु) 'पुरुषं निगुणं साङ्ख्यम्, (मं) इत्यादिश्रुती रिमप्रेत्य परमात्मस्वरूपं दर्शयति । तत्रेत्यादिना । अन्तर्यामित्राह्मणे प्रतिपर्यायं 'एषत आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इति अमृतशब्दप्रयोगेण नित्यत्वं तत्तत्स्थानादि-सम्बन्धनिवन्धनदोषसम्बन्धशून्यत्वं च विवक्षितामिति 'नित्यो निगुण' इति पदद्वयेन बोचितम् ।)

अचित्संबन्धनिबन्धनरजस्तमे।गुणशून्यत्वं जीवसंबन्धनिबन्धनकर्ममूल-कगुणशून्यत्वं च 'निर्गुण ' इत्यत्र विवाक्षितम् ।!

अस्मिन्श्लोके प्रथमं 'हि' द्वयं प्रिसद्धो । 'सर्वात्मा पुरुषो ही' त्यत्र हिः हेतौ । यतः पुरुषः अतस्सर्वात्मा इत्यर्थः । 'स वा एष सर्वास्तु पूर्षु' (बृ.४) इति श्रुत्या सर्वश्ररीरसबन्धिनः पुरुषपदार्थत्वेन 'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनाना सार्वात्मा' इति श्रुत्युक्तरीत्या अन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वरूपं सार्वात्म्यं तेन 'नारायणोविश्वमिदम्' इत्यादौ सामानाधिकरण्यं निर्व्यूदमिति भावः ॥

² पूर्वं 'वसन्नापि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मामिः' इत्युक्तमर्थं विशद-यति । 'न' लिप्यत इत्यनेन । एकस्मिन्शरीरे जीवपरमात्मनोस्सत्वेऽपि 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्ध-त्त्यनश्वन्नन्योऽभिचाकशीति (श्वे. ४-६) 'एकस्तथा सर्वमूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुः खेन बाह्यः' (कठ ५-११) इत्यादिश्रुत्युक्तादिशा कर्मफल-

14

¹ कर्मात्मात्वव(प)रो योऽसै।² मोक्षबन्धैस्स युज्यते ।। १५ ।। ³ ससप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ⁴ । एवं बहुविधः प्रोक्तः ⁵ पुरुषस्ते यथाक्रमम् ।। १६ ।।

संबन्धः न परमात्मन इति भावः ॥

¹ कर्मफलसंबद्धजीवात्मानं दर्शयति । कर्मात्मेत्यादिना । कर्मपरतन्न -आत्मा कर्मात्मा शाकपार्थिवत्वात्परतन्नपदलोपः । अत्र 'अवर ' इति प्राचीनकोशेषु पाठः आचार्यसम्मतश्च । 'प्राणाधिपस्सञ्चरति स्वकर्मभिः ' 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ' (श्वे) इत्यादिश्रुत्यनुसारात् ॥

अत्र पूर्व पुरुषोत्तमशब्देन महापुरुषशब्देन को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठः ' आख्यास्यामि गुणाधिकम् ' इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां च 'बहूनां पुरुषाणां ' इत्युक्तजीवानामवरत्वस्य प्रतीतेश्चायमेव पाठो युक्तः । अपर इति पाठेऽपि न परः अपर इति विग्रहेण उत्कृष्टभिन्न इत्यर्थः । अपर इत्यस्या-खण्डत्वमङ्गीकृत्य भिन्न इत्यर्थाङ्गीकारेऽपि भावान्तराभावपक्षस्यैव सिद्धान्त-त्वेन भेदो निकर्ष एव पर्यवस्यतीति वोध्यम् । एतेन सर्वैः प्रकारैरप्रकृष्ट-स्योत्कृष्टाभेदो न घटत इति चोत्यते ॥

2' कमीत्मा—मोक्षवबन्धेस्स युज्यते' इति वाक्यपर्याछोचनायां बन्धः कर्मबन्धः मोक्षश्च कर्ममोक्ष एव इति विवक्षितिमिति प्रतीयते। 'युज्यते' इत्यनेन बन्धमोक्षयोस्तात्त्विकत्वं बोधितम्।।

⁸ वनपर्वणि (२१४ अ.) सप्तदशकराशिः प्रतिपादितः ।

4 अत्र 'पुन 'रित्येव शङ्करभाष्यपाठः । एतेन स्थूलदेहवियोगानन्तरं स्थूलदेहान्तरपाप्तिमध्यकालेऽपि कर्मकृतस्क्ष्मशरीरसंबन्धो वर्तत इत्युक्तं भवति॥

⁵ बहूनां पुरुषाणां हि ' इति प्रतिवचनोपक्रमे सृष्टिकर्मत्वेन पूर्वं प्रस्तुतः पुरुषोत्तमाघारकः पुरुषोत्तमोपादानकः अवरश्च पुरुष उक्तः । सः रत्नभूषणं] जीवस्य गुणवत् परमात्मपरतन्त्रता अनिरुद्धाचतुर्भुखस्योत्पातिश्च

909

¹ यद्वै स्ते धातुराद्यं विधानं । तद्वै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम् ॥

कर्मपरतन्नः कर्ममूळकतत्तदेहान्तर्मात्रवृत्तिः वन्धमोक्षमागी बहुविधः पुरुषः पुरुषोत्तमनिरूपणानन्तरमुक्त इत्यर्थः । अत्र एकपुरुषस्याधारत्वमुक्त्वा आधियमूतानां पुरुषाणां बहुत्वं प्रतिपादितम् । यथैकस्मिन्द्रव्ये विद्यमानानां गुणानां बहुत्वं तद्वदित्यर्थस्तु 'गुणाधिक 'मित्यनेन सूचितः । भगवद्गीताया-मिप सप्तमे चेतनाचेतनयोभगवच्छेषत्वमुक्त्वा-

मयि सर्विमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।

इत्यनेन तयोभगवदाधारकत्वमप्यामिहितम् । चिदचितोभगवदाधारकत्वेन चेतनाचेतनगुणानामि मगवदाधारकत्वं सिद्ध्यतीति 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय ' हत्यादिना बोधितम् । तेन च गुणगुणिनोरपृथिक्सिद्धिविच्चदितोभगवतश्चा-पृथिक्सिद्धिरिति द्योतितम् । एतद्योतनायैव 'आपोऽह ' मित्याद्यनिभधाय 'रसोऽह 'मित्याद्यक्तिः । अतश्च यथा एकद्रव्यपरतन्नाः बहवो गुणास्तद्धदेक-पुरुषे।त्तमपरतन्नाः बहवो जीवा इत्यर्थस्सिद्धः । आक्वत्यधिकरणे 'अर्थेकत्व-मिवमागात् , (१-३-३०) इति सूत्रे जैमिनिना गुणगुणिनोर्थोऽविभाग उक्तः स एवाविभागो मुक्तिकालेऽपि जीवब्रह्मणोरिति 'अविभागेन दृष्टत्वात्' (४-४-४२) इति सूत्रे व्यासेन सिद्धान्तितम् । अयमर्थदश्रीभाष्यादिषु सम्य-कप्रतिष्ठापित इति बोध्यम् ॥

एतेन कर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वाभ्यां जीवपरमात्मनोर्भेदः बन्धमोक्ष-व्यवस्थया जीवानां परस्परभेदश्च बोधितः ॥

¹ पूर्व चतुर्मुखस्य यत्स्रष्टृत्वमुक्तं तत्परमात्मिन पर्यवसायियतुं चतु-भुक्तोत्पत्यादिकं दर्शयति यद्वै इत्यादिना ॥ १०८ अनिरुद्धस्य तदन्यदेवानां च प्रवृत्तिधर्माराध्यता वेधसीरुद्धादेः सन्धृता च [हयशिरो

1 यद्वै लोके वैदिकं कर्म साधु ।
आशीर्युक्तं तद्धि तस्योपभोग्यम् ॥ १९ ॥
2 देवास्सर्वे मुनयस्साधु दान्ताः
तं प्राग्वंशे यज्ञभागं भजन्ते ।
3 अहं ब्रह्मा चाद्य ईशः प्रजानाम्
तस्माजातस्त्वं च मत्तः प्रस्तः ॥ २० ॥
मत्तो जग जङ्गमं स्थावरं च ।

3 अत्र चतुर्मुखाद्रुद्रस्योत्पात्तिकथनेन रुद्रेशत्वं चतुर्मुखस्योति चतुर्मुखस्य प्रजेशत्वप्रतिपादनपूर्वकमनिरुद्धाज्जन्मनः प्रतिपादनेन आनिरुद्धस्यव सक्रळ-प्रजेशत्वं इति चोक्तं भवति । तेनेशादिशब्दानामसङ्कुचितयोगार्थः 'ईशस्त्वं सर्व मूतानामीश्वरोऽसि ततो हरे (ह-वं) इत्युक्तदिशा नारायण एव नान्यत्रेति सिद्धम् ॥

4 जङ्गमस्थावरयोरुभयोरिप जीवसम्बन्धः— यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षम ॥ (गी. १३, २६) वाचिकैः पक्षिमृगताम्मानसैरन्त्यजातिताम् । शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरः ॥ मनु-१०-९.

इति गीतामनुवचनाभ्यां सिद्धचित । एतेन चतुर्मुखस्य व्यष्टिसृष्टिद्वारकर्तृत्व-कथनेन 'बहवःपुरुषास्सृष्टा' इति उपक्रमैकरस्यं निव्यूढम् ॥

¹ अत्र 'यद्वै लोक ' इति सामान्यनिर्देशेन ब्रह्मादिकृतप्रवृत्तिधर्मा-राध्यत्वमप्यनिरुद्धस्येति दर्शितम् ॥

² ब्रह्मादिदेवन्यतिरिक्तपुरुषकृतप्रवृत्तिघर्माराध्यत्वं ब्रह्मादिदेवानामिति दर्शयति देवा इत्यादिना ॥

सर्वे वेदा स्सरहस्या हि पुत्र ॥ २१ ॥
चतुर्विभक्तः पुरुषस्स क्रीडित यथेच्छित ।
एवं स भगवान्देवः स्वेन ज्ञानेन बोधयत् ॥ २२ ॥
एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः ।
सांख्ये योगे पश्चरात्रेवेदारण्ये च वर्णितम् ॥ २३ ॥

इत्यनेन प्राप्यस्य परमात्मनः निर्गुणत्वप्रकारं साङ्ख्ययोगविधिना चिन्तनीयस्य जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं पर्भात्मजीवात्मनोव्यीवर्तक-

¹ अत्र 'सरहस्या' इत्यत्र रहस्यपदं पञ्चरात्रमूलमूतरहस्याम्नायपरं। नच 'सर्वेवेदा ' इत्यत्र वेदानां पृथगणनाद्रहस्याम्नाय एवाप्रामाणिक इति रहस्यपदेन वेदभिन्नप्रमाणमेव विवक्षितमिति वाच्यम् । एकायनापरपर्याय रहस्याम्नायस्य वेदतायाः न्यायपारिशुद्धौ शब्दाध्याये आचार्यपादैः प्रतिष्ठा-पनात् । तथाच एकायनश्रुतिं प्रस्तुत्य तद्ग्न्थः ''नचात्रवेदत्वे सन्देग्घव्यं ' यंवाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सुच ' ' महतो वेदवृक्षस्य मूलमूतो महा-नयम् । स्कन्धम्ताऋगाद्यास्ते शाखाम्तास्तथामुने, इत्यादि वचनात्। तथा ' ऋग्वेदपाठपठितं त्रतमेतत्सुदुश्चरम् , इति संवाददर्शनात् । वेदशाखा-व्यासदशायां निरुक्तशाखाया अपि गणितत्वात् । भगवच्छास्रसारभूतसा-त्त्वतपौष्करादिषु रहस्याम्रायविधाने 'एकायनीयशाखोक्तिर्भन्नैः परमपावनै '-रित्यादिभिः तच्छ्र्तित्वप्रतिपादनात् '' इति । पञ्चरात्राधिकरणश्रुतप्रकाशिकायां च व्यासार्थैः एकायनीयशाखायाः वेदत्वसाधनावसरे " ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि-यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वण 'मित्यादि ' एकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्या 'मित्यन्त-(छां) श्रुतिसन्दर्भे ऋग्वेदादेः पृथक्पिठतस्याप्येकायनस्य ब्रह्मविद्याया इव ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन श्रेष्ठचात्पृथगुपादानोपपत्तेः '' इत्याद्युक्तचातेनैव-न्यायेनात्रापि पृथगुपादानोपपत्त्या रहस्य पदस्य रहस्याञ्चायपरत्वे नकाचि-

दनुपपात्तिः। एकायनीयशाखायाः शुक्कयजुर्वेदशाखाभेदरूपत्वं (११ पु.) पूर्वमेव समर्थितम् एतेन (९०) 'साङ्ख्यं च योगं च सनातनाद्ये वेदाश्च' इत्यत्र च शब्देन रहस्यं प्राह्ममिति बोधितम् ॥

'स रहस्या इत्यत्र रहस्य पदस्य पञ्चरात्रमूलभूतरहस्याङ्गायपरत्वेन पूर्वीदाहृत वचनेषु उपरिचरवसुवृत्तान्ते पञ्चरात्रं प्रस्तुत्य —

एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तम संज्ञितम् । एतदर्थ्यं च धर्म्यं च रहस्यं चैतदुत्तमम् ॥

इत्यत्र पञ्चरात्रशास्त्रस्य रहस्यत्वकथनपूर्वकमन्तर्धानोक्तिः । चतुर्भुखस्य सप्तसु जन्मसु पाञ्चरात्रिकधर्मस्याविभीवतिरोभावकथनावसरे—

धर्म च मत्तोगृह्णाष्वसात्त्वतं नाम नामतः । इत्युपक्रम्य — धर्म्य चाप्रयं च जप्राह स रहस्यं स सङ्ग्रहम् ।

इत्युक्तिः तदनन्तरं गीतोक्तदिशा सात्त्वतधर्मस्यापि साम्प्रदायिकत्वमभिधाय— कथितो हरिगीतासु समासविधि कल्पितः । नारदेन तु सम्प्राप्त स्सरहस्यस्ससङ्ग्रहः ॥ दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्त्वतैर्धार्यते सदा ।

इत्युक्तिश्च सङ्गच्छते ॥

अत्र 'यद्वैसूते घातुराद्यं विघान 'मित्युपक्रम्य 'सर्वेवेदास्सरहस्या ' इत्यभिघानन—

'यो ब्रह्मणं विद्धाति पूर्व योवैवेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' (श्वे.) । इति श्रुतिरत्रविवक्षितेति प्रतीयते । तत्र श्रुतौ च शब्देन रहस्याञ्चाय-मूलकं पञ्चरात्रं विवक्षितमिति प्रतीयते । चतुर्मुखायवेददानवत्पञ्चरात्र-दानमिप तत्रतत्र संहितामु प्रतिपादितम् । इत्थं च 'सर्वेवेदास्सरहस्या' इत्यत्र हयशिरोरूपधारिणोऽनिरुद्धस्यानुप्रहेण चतुर्मुखेन लब्धयोर्वेदपञ्च-रात्रयोस्तेनैव प्रवर्त्यत्वमिमहितं भवति ॥ धर्मा जीवानां वहुविधत्वं ब्रह्मादिदेवप्रद्यत्तिधर्माराध्यस्यानिरुद्ध-स्यैव रुद्रजनकब्रह्मजनकत्वं हयाशिरोरूपधार्यनिरुद्धानुप्रहेण चतुर्प्रखेन रुव्धयोर्वेदपश्चरात्रयोस्तेनैव प्रवर्त्यत्वं चतुरात्म गासुदेवस्यैव प्राप्य-भूतस्य जगत्कारणत्वं साङ्ख्ययोगतात्पर्यविषयत्वं एवमेव मगवदनु-ग्रहेण चतुर्प्रसम्य ज्ञानंचेत्यादिकं प्राचीकश्चत् ॥

रुद्रजनकचतुर्मु (सजनकस्यैव पुरुषस्य पूर्व परत्वमिभधायात्र पञ्चरात्रोक्त-दिशा चतुर्विधत्वाभिधानेन तस्यैव प्राप्यत्वं पूर्व प्रकान्तमुपसंहृतम् । साङ्ख्य-योगतात्पर्यविषयत्वं पञ्चरात्रप्रतिपाद्यपुरुषस्य यत्पूर्वमुक्तं तत् सनातनसाङ्ख्य-योगयोः वेदाविरोधं तदनन्तरकालिकप्रन्थानामेव वेदविरुद्धत्वं प्राचीनमाङ्ख्य-योगयोः पञ्चरात्रोक्तमुक्तचनुगुणत्वं चोपपाद्य अन्ते—प्राच्यलिखितकोशपाठे —

साङ्ख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवाणतम् । (मुद्रितकोशे)

इति पाठे वा तयोर्वेदैकरस्यस्योपसंहारेणस्थिरीकृतम् — एतेन — एवमकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रन्तु कथ्यते ॥

इति वचनार्थः 'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम्' 'योवैवेदांश्च'(श्वे) 'पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यम्' (मं) इति श्रुत्यथश्च प्रतिष्ठापितः ॥

किपिलासुरिसंवादविसष्ठकराळजनकसंवादादौ किपिलदेवद्भृतिसंवादे (भाग ३ स्कं) च जीवब्रह्मणोर्भेदस्साङ्ख्यतात्पर्यविषय इति स्पष्टम् अयमर्थः उत्तरत्र निरूपियण्यते। चतुरात्मनो वासुदेवस्य महाभारते पूर्वं तत्र तत्र निरूपण-पूवंक मोक्षधर्मेऽपि परत्वपाप्यत्वयोः नारायणाख्याने तदाराधनभूतेकान्तिधर्मस्य मगवद्गीतायां सङ्ग्रहेण प्रतिपाद्यतायाः पञ्चरात्रप्रामाण्यप्रतिपादनपूर्वकं तत्र विस्तृतस्यास्य सात्त्विकरनुष्ठेयतायाश्च प्रतिष्ठापनेन गीतानां मोक्षधर्माणां चैकार्थ्यं निर्व्यूढम् ॥ ११२ जन्मकाले पुंसांसात्त्विकतामनुग्रहीतुईयशिरस उपाच्यानावतारोपकमः [हयाशेरी

तदेवं नारायणाख्याने विंशतिभिरध्यायैः पश्चरात्रप्रामाण्य-कथनपूर्वकं भगवद्गीतायां सङ्गृहीतस्य पश्चरात्रे विस्तृतस्य सर्व-धर्मश्रेष्ठस्य भगवत्प्राप्तिफलकस्यैकान्तिधर्मस्य प्रतिबुद्धैरनुष्ठेयत्वं अप्र-तिबुद्धैरननुष्ठेयता अनुष्ठातृदौर्लभ्यं चोक्तं भवति ॥

तत्र समदशे हयशिरउपाख्यानानन्तराध्याये एकान्तिधर्मा-नुष्ठातृदौर्रुभ्य प्रतिपादनावसरे, प्रतिबुद्धाः सात्विकाः अप्रतिबुद्धाः राजसास्तामसाश्चेतिपूर्वापरपर्यालोचने व्यक्तं विदुषाम् । तन्त्रैव—

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुस्रदनः । सान्विकस्सतुविज्ञेयस्सवैमोक्षार्थचिन्तकः ॥

इत्यत्र सान्त्रिकत्वे निदानंजननकाले मधुस्दनकटाक्षः इति— पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मारुद्रोऽथ वा पुनः । रजसा तमसाचास्य मानसं समभिष्ठुतम् ॥

इत्यत्र जननकाले चतुर्धुखकटाक्षः राजसत्वे निदानं तामसत्वेच रुद्रकटाक्ष इति चाभिहितम् । तत्र कस्य पुरुषस्य कृपया रजस्तमो निवर्हणेन सत्वमवर्धत । येन जननकाले मधुस्रदनकटाक्षस्सात्त्विक-

भगवद्गीतायां च भक्तेः ज्ञानदर्शनप्राप्तिसाधनत्वं स्थिरीकृतम् । तेन— यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्रुतौ अर्थप्रकाशः ज्ञानरूपः 'सर्वं हपश्यः पश्यति सर्वमामोति सर्वशः (छां. ७-२६-२)' इत्युक्तरीत्या दर्शनरूपः प्राप्तिरूपश्च विवक्षितः 'आत्म-वुद्धिप्रसादं (काशं) मुमुक्षः' इति पूर्वमुक्तः 'नायमात्मा प्रवचनेन रुभ्यः - 'यमेवैष वृणुते तेन रुभ्यः ' इत्यादाविष मिक्तसाध्यत्वेनोक्तप्राप्तेर्मुक्तधीविकास-रूपत्वादिति बोध्यम् । तदनेन प्रघट्टकेन साङ्ख्ययोगपञ्चरात्रपाशुपतानाम्

ताज्ञापकस्स्यात् इति जिज्ञासानिष्टत्तये मधुस्रदनपदम्रपात्तम् । तद्र्थश्च हयशिरोष्टत्तान्तज्ञानमन्तरानज्ञातुं पार्यत इति तत्पूर्वं षोडशः हयशिरो-वृत्तान्त निरूपणपरः हयशिर उपाख्यानाध्यायः प्रववृते (इत्यवतरणम्)॥

धर्मशास्त्रत्वं तत्र पञ्चरात्रपाशुपतयोः प्रतिबुद्ध (सात्त्विक) तदन्य (तामस) रूप-विभिन्नाधिकारिकत्वं च निर्णीतम् । एतेन वेदमूलास्स्मृतयिस्त्रिविधाः धर्मशास्त्रेतिहासपुराणमेदात् । तत्राद्ययोरदूरविप्रकर्षादेकविद्यास्थाननिवेशः । यानिपुनस्सांख्ययोगपाशुपतपञ्चरात्राणि तान्यपि धर्मशास्त्रभेदा एवेति (न्या. प. श. ध.) इत्याद्याचार्यपादसूक्तिर्निव्यूढा । शम्भुमद्दोऽपि माद्ट-दीपिका व्याख्यायां—

> पुराणन्यायमीमांसा घर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थाननि विद्यानां घर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनमुदाहृत्य महाभारतरामायणसांख्यपातञ्जळपाशुपत्वेष्ण-वानां च धर्मशास्त्रएवान्तर्भावः । पश्चरात्रस्यात्रैववैष्णवमन्नशास्त्रेऽन्तर्भाव-इत्याचार्यपादोक्तरीतिमनुससार ॥

प्रमाणत्वनासंप्रतिपन्नकाशीलण्डविवरणस्य किल्पतत्वेन प्रक्षिप्तवचनम्ळ-कत्वादप्पयदीक्षिताचुक्तेस्तामवलम्ब्य शम्भुमष्टस्य पञ्चरात्रस्याधिकारिनिकर्षकथनं तद्भुरोः खण्डदेवस्य कौस्तुमे शिष्टत्रैवर्णिकापरिगृहीतत्व, वामागमप्रचुरत्वाभ्यां असिद्धहेतुभ्यां पञ्चरात्रागमस्य सर्वस्याप्रामाण्यभिधानं च नारायणाख्यानस्य सम्यगपरामशिनवन्धनत्वादनुपादेयमिति बोध्यम् । (८'१-पु.) कृष्णमीष्मयोः श्रृष्टण्वतो ऋषीणां सन्तिधौ गीतासङ्गृहीतं सात्त्वतधर्मं धर्मराजायोपदेष्टुः (आ. प. ६४. अध्या) उपरिचरवसुदौहित्रस्य व्यासस्य स्वमातामहस्य अष्टत्वं, श्रीभीष्मेणोपदिष्टस्य द्वापरयुगान्ते कल्यिुगादौ पाञ्चरात्रिकधर्मानुष्ठानस्य अधमविषयकत्वं च तात्पर्यविषय इत्युत्प्रेक्षणस्यानुचितत्वात् ॥ 'यस्यदेव' इत्यादिश्रुतौ गीतायां च भक्तेः मुक्तिसाघनत्वमि विव-िक्षितमिति साघनेन प्रेममात्रस्य निरुपाधिकप्रेममात्रस्य वा छोके भक्तिशब्दे न व्यवहारिवरहात् महनीयविषयकप्रीतिरूपाया भक्तेर्गुणाधिक एव संभवेन ब्रह्मणो गुणाधिकत्वं जीवब्रह्मणोर्भेदं चान्तरा निर्गुणे तदसम्भवेन ब्रह्मजीवयोः परावरभावादेः ब्रह्मणो गुणाधिकत्वस्य च नारायणाख्यने स्थापनेन च, यत् नीछकण्ठस्य पञ्चरात्रस्य भक्तिमात्रे उपसंहारः साङ्क्ष्ययोगयोज्ञीन इति विभागः भक्तचङ्ककं ज्ञानमत्रविवक्षितमिति तस्यैव ज्ञानस्य नारायणाख्यानान्ते उप-संहार इत्युक्ता निर्गुणात्मवादे स्वाभिमतजीवब्रह्माभेदज्ञानं मुक्तिसाधनमित्यर्थ-स्यात्रविवक्षोत्प्रेक्षणम्—तदप्यनवकाशम् ॥ अत्र— 'साङ्क्षयेयोगे पञ्चरात्रे वेदारण्ये च विणितम् ।

इति प्राचीनपाठ एव साधुः-

एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं तु कथ्यते ॥

इत्युदाहृत वचनानुसारात्-

साङ्खज्ञाने तथा योगे यथावदनु वर्णितम् । इति ।

(नी. क.) पाठाभ्युपगमेऽपि 'यथावत्' इत्यनेन प्राच्य साङ्ख्ययोगसूत्र-ताल्पर्यानुसारेण संगुणात्मतत्त्वमेव तत्र विवक्षितमिति उदाहृतवचनोक्तरीत्या तदेवात्रापि वर्णितमित्यर्थः प्रदर्शितो भवति—तेन त्रयाणामैकरस्यं सिद्ध्यति॥

एवं च साङ्ख्ययोगवेदपञ्चरात्राणां प्रतिबुद्धविषयकत्वं भक्तेरेवसाक्षा-न्मुक्तिहेतुत्वं च सुप्रतिष्ठितम् ॥

ननु अधुनापरिदृश्यमानानां साङ्ख्यसूत्राणां शङ्कराचार्यादि।भिरनुदाहतत्वेनाश्रद्धेयत्वेऽपि योगसूत्राणां प्राचीनैस्सर्वेरप्युदाहृतत्वेन प्रामाण्यमेष्टव्यम् । तत्र च 'द्रष्टादृशिमात्र ' इति सूत्रे दृशिमात्र इत्यत्रमात्रपदेन आत्मनिधर्मसामान्यविरहोबोध्यत इति व्याख्यातृभिरुक्तत्वेन योगसूत्राणां निर्गुणात्मपरत्वमेवेति कथं भक्ते स्साक्षान्स्रुक्तिसाधनत्विमिति चेत्—उच्यते। 'द्रष्टादृशमात्र' इत्यत्रमात्रपदेन न धर्मसामान्यं व्यवच्छिद्यते। किन्तु दृश्यस्वरूपतेव। 'द्रष्टृदृश्ययोस्संयोगोहेयहेतुः' (२—१८) इत्यनेन दृष्टृदृश्य-संयोगस्यैवदुः खहेतुत्वं नत्वध्यासस्यपरसम्मतस्ये त्याभिधाय 'प्रकाशाक्रिया-स्थिति शीलं भूतेन्द्रियात्मकं मोगापवर्गार्थं दृश्यम् ' इत्यत्रसत्त्वराजस्तमोगुणा-त्मक्षस्तुसामान्यस्यापि दृश्यत्वमिधाय ' दृष्टादृश्यमात्र ' इत्युक्तया मात्रपदेन दृश्यस्वरूपताव्यवच्छेदस्य स्फुटं प्रतीतेः। दृष्टाइत्यनेन अहं पश्यामीति प्रतीतिसिद्धदर्शनाश्रयत्वेनाहमर्थः विवक्षित इति प्रतीयते। अत्र च स्थूलोऽहं कृशोऽहिमत्यादिप्रतीतिभिः श्रिरादिमनोन्तस्यापि अहमर्थता-प्रसक्ती तिन्नवेधार्थं मात्रपदं। तेन च स्थूलोऽहिमत्यादेः श्रमत्वेन दृश्यस्य नाहमर्थता—एवं च अहमर्थकोटौ न दृश्यान्तर्भावसिद्धिरिति बोध्यते। एतेन अहंकारस्य चिद्वचिद्गृन्थत्वमपि व्युद्स्तं भवति —दृशिशब्देन अहमिति ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षरूपत्वमुक्तम् ॥

नन्वेवं सित हशेस्स्वरूपपरिणामशून्यत्वेन दर्शनरूप विकारासंभवात्कथं द्रष्टृत्विमित्याशङ्कायां 'शुद्धोऽपी ' त्यादिस्त्रखण्डः प्रववृते शुद्धोऽपि स्वयंप्रकाशोऽपीत्यर्थः स्वरूपपरिणामशून्योऽपीति वा प्रत्ययपश्य इत्यनुका-प्रत्ययानुपश्य इत्युक्तवा प्रत्ययं स्वधमम्त्रज्ञानमनुस्त्य पश्यः द्रष्टा इति तद्थी विवक्षित इति प्रतीयते । अहमर्थस्य स्वरूपपरिणामशून्यत्वेऽपि प्रभास्थानीयस्य तद्धमम्तज्ञानस्य विषयसम्बन्ध सम्भवेन विषयसम्बद्ध धर्मम्तज्ञानाश्रयत्वेन द्रष्टृत्वमुपपद्यत इति भावः ॥

तदुत्तरं 'तदर्थएवदृद्यस्यात्मा ' इत्यत्र दृश्यस्य परार्थत्यरूपपराक्तु-बोधनेन द्रष्टुः स्वार्थप्रकाशमानत्वरूपं प्रत्यक्तुं अहन्त्वापरपर्यायं दर्शितं भवति॥

' ईश्वरप्रणिघानाद्वा ' 'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञ बिजं, ' सपूर्वेषामि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ' इत्यादिस्त्रस्वारस्य पर्यालोचनायां ईश्वरस्यापि सगु-

हियशिरो

शौनकउवाच—

श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः । जन्मधर्मगृहेचैव नरनारायणात्मकम् ॥ १॥

श्रुतमित्यादि भगवत इति—

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य वीर्यतेजांस्यशेषतः।

भगवच्छब्दवाच्यानि विनाहेयैर्गुणादिभिः ॥ वि. पु. ६.)

इति मगवच्छब्दार्थनिष्कर्षः पराशरेणोक्तः । 'सर्वच्यापी स मगवान् तस्मात्सर्वगतिश्ववः" (श्वे. ३-११.) 'एवग् सदेवोभगवान्वरेण्यः' (श्वे. ५-४.) इति पूर्वोध्यायद्वयगतमगवच्छब्दस्य "परास्य शक्ति-विविधेवश्र्यतेस्वामाविकीज्ञानवलिक्रया च" (श्वे. ६-८.) इति भ्रुत्येवार्थो निर्णातः । अत्र क्रिया—ऐश्वर्यम् । च शब्दः वीर्यतेज-स्सङ्ग्रह्यां यद्वा क्रियाशब्द एवत्रयसङ्ग्रहकः च शब्दः वितति रूपगुणसम्रचायकः उक्तसम्रचायक एव वा । परा, विविधा स्वामाविकी, इति पदैः शक्तचादीनां अवरत्वं सङ्ख्यावन्त्वं औपाधि-कत्वं च व्यवच्छिद्यते (श्वे. ६-११.) निर्गुणश्रुतेः (६-२.) पूर्वं (६-१६.) परत्र च 'इः कालकालोगुणी सर्वविद्यः. इति श्रुतौ 'गुणी' इत्यत्र 'भूमनिन्दाप्रशंसासु—भवन्तिमतुबादयः' इति वार्ति-

णत्वं तद्भक्तचैवसमाधिसिद्धिरिति स्पष्टं प्रतीयते । असंप्रज्ञातसमाधेः यथा सगुणविषयकत्वं योगसूत्रतात्पर्यविषयः तथा ' भक्तिर्मुक्तेरुपायः (त-मु-क-जी-स-२९ श्लो.)' इत्येतद्भावप्रकाशे विशदीकृतम् ॥

अतश्च योगसूत्रे कापि निर्गुणात्मसाघकानन्यथासिद्धयुक्तचादिविरहस्य द्रष्टृपदादिरूपस्य सगुणात्मसाघकस्य सद्भावाच तेषामपि सूत्राणां सगुणपरत्व-मेवेति बोध्यम् । इत्यवतरणम् ॥

इति ¹ श्रुत्यैवेति । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न

तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ' इत्येतत्पूर्वार्षे । तत्पूर्वं ' देवस्यैषमिहिमातु-लोके येनेदं श्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ' इत्यादिना 'तमीश्वराणां परमंमहेश्वरं तंदैवतानां परमं च दैवतम् ', 'पितंपतीनां परमं परस्ताद्विदामदेवं भुवनेशमीड्यम् ' इत्यन्तेनवासुदेवस्य तत्तद्धर्मान्वयमुखेन माहास्म्यं निरू-पितम् ॥

'न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यत ' इति मन्त्रखण्डेन पूर्वोक्तधर्मेस्सद-शस्य येन केनाप्याकारेणाधिकस्य च वस्तुनः प्रतिषेघ उक्तः । अत्र समिनषेघेनैवाधिकनिषेधस्यार्थसिद्धौ पृथगभ्यधिकश्च न दृश्यत इत्युक्त्या ईश्वरादिधकं निर्धमेकमि वस्तु अप्रामाणिकमिति बोधितम् ॥

'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत ' इत्युक्तार्थः 'परास्य शक्ति ' रित्ये-तदुत्तरम् 'न तस्य कश्चित्पतिरस्तिलोके न चेशितानैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाधिपाधिपः न चास्य कश्चिज्जनितानचाधिप ' इति मन्त्रेण दृढीकृतः ॥

एवमनेनमन्त्रेण ' नान्योतोऽस्ति द्रष्टा, इति (वृ) श्रुताविप नियन्तुर्नि-यन्त्रन्तरमेव निषेध्यतयाविवक्षितमिति वृत्तिकारमतं स्थापितम् । ईक्षत्यिकरणे चैते मन्त्राः ईश्वरपरतया उदाहृताः शङ्कराचार्यैः ॥

अत्रानन्दगिरिः—''सम्ः, समानजातियः, अभ्यिषकः विजातीयः दृश्यत इति नञाअन्वितम् । द्वयं मानाभावपरम् '' इति 'न तत्समश्चेति श्रुतिखण्डं व्याचख्यौ । एतत्पर्यालोचनायां सजातियविजातीयभेदशून्यपरत्वमे-तत्खण्डस्य तदिमिप्रेतामिति प्रतीयते । ईश्वरं प्रस्तुत्य एतच्छ्रुतिखण्डप्रवृत्या 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ती'ति तदुत्तरमन्ने विशेष निषेधमध्ये 'स कारणं करणाधिपाधिपः ' इत्युक्तार्थस्य निर्गुणश्रुत्युत्तरं 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ; इति पुनरुक्तया समाभ्यधिकशब्दयोः प्रसिद्धार्थत्यागस्यानुचितत्वेन च एवमर्थविवक्षा न युक्तेति स्पष्टं विदुषाम् ॥

तथा सित तदन्यन्नदृश्यत इत्येतावन्मात्रेणैव तद्मीष्टिभिद्धौ मन्नभागस्य सर्वस्यापि वैफल्यं कथं परिद्वियते । अतो निर्धमकमप्रामाणिकमित्येवैतच्छू तितात्पर्थं पराशराद्यभिमतं यक्तम् ।

'परास्य शक्ति ' रिति मन्नस्य 'सत्वाऽसत्वादिनाऽनवगाह्यत्वं परत्वं ' शक्तिर्मूळकारणं माया तस्य विविधत्वं आकाशाद्यशेषाकारत्वं ' ऐतिह्यमात्र-सिद्धासा न प्रामाणिकीति वक्तुं श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तमायानुसारित्वं स्वामावि-कत्वं । ज्ञानमेव बळं तेन क्रियासाचस्वामाविकी'ति आनन्दगिरिविवरणम् ।

'शक्तिर्माया स्वकार्यापेक्षया परा । ज्ञानस्य चैतन्यस्यबछं । माया-वृत्तिप्रतिबिम्बितत्वे न स्फुटत्वं । तस्य क्रियानाम-बिम्बत्वेन ब्रह्मणो जन-कता । ज्ञातृताऽपि स्वाभाविकीऽतिवाऽर्थः ।' इति रामानन्दविवरणम् ।

तत्राद्ये 'परं ब्रह्मे 'त्यादौपरशब्दसमानार्थकस्य परशब्दस्य सदसद्विलक्षणार्थकत्वं प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयार्थकस्य श्रूयत इत्यस्याप्रामाणिकार्थकत्वं 'देवाऽऽत्मशक्तिं स्वगुणिर्निक्षद्धाम् ' इत्यत्र 'स्वगुणे 'रित्ये
तदनुसारेण शक्ति शब्दस्य प्रकृत्यर्थकत्वेऽप्यत्रगुणवाचिपदान्तरसमिभव्याद्यारेण ईश्वरप्रकरणेन शक्तिशब्दस्वारस्येन च ईश्वरगुणार्थकस्यापि शक्तिशब्दस्य
मायार्थकत्वं च श्रुतिपीडनमेव ।

द्वितीये 'ज्ञानबलकियाचे 'त्यर्थवर्णनुमि तथैव। ज्ञानमेवबलिमिति विवरणे—ज्ञानबलिक्रयेत्यस्य ज्ञातृतेति विवरणे च बलशब्दस्य किया च शब्दयोश्च वैय्यर्थं स्पष्टमेव। अतो ज्ञानबलिक्रयाणां परमात्मसम्बन्धित्वं वाक्यस्वरसिद्धं नापह्ववमहीति।

एतदेवाभिषेत्य ज्ञानबलाभयां सहिता क्रियति व्याचभ्यो ब्रह्मविद्या-भरणकारः।

्ष्वं च 'स च भगवान् ' ज्ञानैश्वर्यशाक्तिबलवीर्यतेजोभिस्सदासंपन्न ' इति गीतावतरण (शं) भाष्येऽपि इयमेव श्रुतिरिभेषेतेति प्रतिभाति । श्रुतौ चास्यां स्वाभाविकिज्ञानबलाकियाचे 'त्यत्र च शब्देन शक्तिवदविशेषेण ज्ञान- कानुसारेण प्रशंसायामिनिः, एवं च सगुणश्रुतिसन्दृष्टश्रुतौ 'निर्गुणः' इत्यनेन 'अप्रशस्तगुणानामेवनिषेधः 'अन्ते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । (१९) इत्यत्रापि 'निरवद्य'मित्यनेन ब्रह्मण्य विद्यासम्बन्धनिषेधेन आविद्यकहेयगुणसम्बन्धनिषेधस्यवसिद्धेः अतो निर्गुणः, इति न गुणसामान्यनिषेधकं किन्तु हेयगुणनिषेधक मेवेति ज्ञानादिषद्कवान्मगवच्छब्दार्थः इति पराश्चरस्याश्चयः 'प्रकुन्तैतावच्वं हिप्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः, इति स्त्रकृद्धासोऽ-

बरुकियाणां परमात्मसम्बन्धप्रतीताविष उक्तमायानुसारितं स्वाभाविकत्वं इत्युक्तिः स्वाभाविकी इत्यस्य औपाधिकीतिविवरणरीति मनुसरित । निर्गुण-वाक्यानुरोधेन स्वाभाविकी इत्यस्य भूतपरिणामोपाधिशून्येति सङ्कुचितार्थ-कत्वमङ्कीकरणीयिभिति (अ—सि) उक्तिस्तु 'न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यत ' इति श्रुत्यानिर्विशेषस्यापामाणिकत्वसिद्ध्या निर्गुणश्रुतेस्संकोचकत्वासंभवे नानादरणीया ॥

¹ अप्रशस्तगुणानामेवेति । निर्गुणश्रुत्यभावे 'गुणी 'इत्यत्र संसर्गविव-क्षायामिनिप्रत्ययसम्भवेन अघाटितघटनासामर्थ्येन अप्रशस्तानामि गुणानां संसर्गः प्रतिपाद्यतया विवक्षितस्स्यादिति तद्वगुदासाय निर्गुणश्रुतिरिति-भावः ॥

² अन्त इति । 'विनाहेयैर्गुणादिमि' रित्यत्रहेयपदं 'निरवधं निर-इतं ' इति श्रुतिघटक अवद्यपदमिमेष्ट्य प्रयुक्तम् । आदिशब्दार्थः अवद्य-कार्यम् । तन्निषेधश्च 'निरङ्गन 'मितिश्रुतिसिद्धः । निरवद्यश्रुत्याहेयगुणनिषेध-सिद्धावि सातिशयसंख्यावद्भुणनिषेधार्थं निर्गुणश्रुतिः ॥

³ अविद्यासम्बन्धनिषेषेनेति । निर्गुणश्रुत्यागुणानां द्रव्यपरिणामता-पक्षे ब्रह्मणः स्वरूपपरिणामानिषेषराभेऽपि अविद्यासम्बन्धनिषेधः न ततो रूभ्यत इति भावः ॥ प्यवमेवाभिष्रेति (३-२-२१) इममे¹वनयं (वे. अ. सं.) प्रदर्शयन्तः मगवच्छीभाष्यकाराः (आ. सि.) भगवद्याम्रनम्रनिस्किक्रमेण स्वाभा-विकानविधकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः, इति बहुत्रव्यवहरन्त-इत्थं श्रुतिस्मृत्योस्सौहार्दमाविश्रक्रुरित्यवसेयम् ॥

ज्ञानदिगुणषद्कवांश्रवासुदेवएवनान्यः विष्णुपुराणे—'सर्व-त्रासौ-वासुदेवेतिविद्वद्भिः परिपट्यते' (१-२-१४) इति वासुदेवस्य परत्व-म्रुपक्रम्य 'अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः' (६-३९) इत्यत्र द्वादशाक्षरचिन्तकानामपुनरावृत्तिमभिधाय 'ओंनमोवासु-देवायतस्मै भगवत सदा, (१९-७८) 'ओं नमो विष्णवे तस्मै, (८४) इत्यत्र द्वादशाक्षरमन्त्रं पदव्यत्यासेन विष्णुषडक्षरमन्त्रं यथावच प्रदर्भ तेन विष्णोर्नादार्थवासुदेवरूपतां प्रकाश्य पष्टेंशे 'ज्ञान-शक्ति ' इत्यादिना 'विनाहेयेर्गुणादि 'रित्यनेन (६-५-७९) भगवच्छ-ब्दार्थमभिधाय-

> सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मानि । भृतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ (६-५-८)

² इत्युपसंहारात्-

भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासदेवे सनातने ॥

सर्वव्यापि पदे वासुदेवशब्दयोगार्थो विवाक्षित इति बोधितम् ॥

¹ इममेवनयमिति । अन्ते 'निरवद्यं निरञ्जन 'मित्यनन्तरमपि 'अमृ-तस्य परं सेतुं ' इत्यादिनामुक्तिहेतुत्वादीनां प्रतिपादनात् । पूर्वं 'केवलो निर्गुणश्च ' इत्यनन्तरमपि 'एकोवशी' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः मोक्षास्थितिबम्घहेतु 'रित्यादिना अनन्तगुणविशेषाणां प्रतिपादनाचेति भावः । ² इत्युपसंहारादिति । एतेन 'सर्वेच्यापी भगवान् ' इति श्रुतौ

रत्नभूषणं] पत्रमवेदतदुपनिषदर्थस्य श्रुतिप्रसिद्धता परमात्मशब्दार्थक्ष

929

इति पुराणान्तराच । एतेन 'एको देवः — निर्गुणश्च' (श्वे.६) इति 1श्रुतौ देवः वासुदेव इति सिद्धम् ॥

'इतिहासपुराणाभ्यां' (आ. प. १-२२३) इतीतिहासश्रेष्ठस्य महाभारतस्य वेदोपचृंहणत्वमाभिधाय 'कार्णा वेदिममं विद्वानश्राव यित्वार्थमञ्जुते (१९४), इत्युपक्रमे 'वेदानध्यापयामास महाभारत-पश्चमान्' इति बहुत्र मध्ये 'कार्णा वेदम्' इति पूर्ववत् (स्व. आ. प.) उपसंहारे च वेदत्वेन व्यवहृते पश्चमवेदे—

लोकानां च हिताथीय कारुण्यान्मुनिसत्तमः। अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽत्रवीत्॥ (आ. प. २७९)

इति पश्चमवेदोपनिषक्त्वेन व्यवहृतायां भगवद्गीतायां च श्रुतिप्रसिद्ध-स्यैव माहात्म्यमभिधीयते नान्यस्येत्यभिप्रत्य तस्येत्युक्तम् । तस्य-श्रुतिप्रसिद्धस्य । परमात्मन इति ॥

> यचामोति यदादत्ते यचात्ति विषयानिद । यचास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥

इति स्मार्तनिर्वचनसिद्धात्मशब्दार्थस्य जीवसाधारण्येन तद्वचुदासाय परमत्वविशेषणम् । तच निरूपाधिकत्वम् । इत्थश्च 'सातिम्यां मनिन्मनिणौ' इत्युणादिस्त्रानुसारिणः 'यचास्य सन्ततो भाव' इति निर्वचनसिद्धस्य 'अथ योवेदेदं जिघाणीति स आत्मा' (छां) इत्युप-निषद्भिप्रेतस्य धर्मभूतज्ञानघटितव्यापकत्वार्थस्य अन्यस्यौपाधिकस्य

इति 1 श्रुताविति । ' एवं स देवो भगवान्वरेण्यः ' इति श्रुत्यनुसारादिति भावः ।

सर्वव्यापी स भगवान्तस्मात्सर्वगतिरशवः।

(परेच्छाप्रयुक्तस्य) अर्थस्य जीवसाधारण्येऽपि निरुपाधिकस्य कस्यापि ब्रह्मादिजीवेषु नैव सम्भवः । अत एव भागवद्गीतायां—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य भिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

इत्यादि — विष्णुपुराणे —

परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ इति च संगच्छते ॥

माहात्म्यं—महात्मनो भावः माहात्म्यं 'अज आत्मा महान् ध्रुवः (बृ. ६-४-२०), 'स वा एष महानज आत्मा—सर्वस्य वशी सर्वस्येशानस्सर्वस्याधिपातिस्सनसाधुना कर्मणा भ्यान्नो एवा साधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वर एष भूताधिपातिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय'(२२) 'स वा एष महानज आत्माऽन्नादो-वसुदानः'(२४) 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयं न्नह्म' (२५) इत्यादि श्रुतौ 'कतम आत्मायोऽयं विज्ञानमयः' (३-१०) इति पूर्वोक्तजीवात्मव्यावर्तकाः महात्मधर्माः प्रतिपादिताः। एवं 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' (कृ. २-१२) 'महान्तं विश्वमात्मानं मत्वा धीरो न श्राचिति' (२२)

अप्रमेयमनाद्यन्तं ज्ञात्वा च परमं शिवम् ।

सर्वानुत्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः । इति ब्रह्मबिन्दूपनिषदि उप-क्रमोपसंहारपर्यालोचनया शुभत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन वासुदेवपरः इदंच 'सर्वगुद्धमयदिशवः वासुदेव, इति वचनविवरणावसरे (१७. पु.)प्रतिपादितम् ॥

इत्यत्र शिवशब्दः---

रत्नभूषणं] तेन जीवब्रह्मभेदसिद्धिः तद्ज्ञानस्य फलम्-आदिपर्वोक्तं नारायणपरत्वं च १२३

इत्यत्र 'महान्तं विश्वमात्मानं मत्वा धीरो न शोचिति' (क. ४-४) 'य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' (५) इत्यत्र च जीवात्मनस्वव्यावर्तकधर्मवन्त्वेन महात्मनो ज्ञानस्य फलमप्युक्तम् । उक्तश्रुतीरनुसन्धाय प्रवृत्तं 'पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारदं 'महान्महात्मा' इस्यादिक-मितः 'प्राग्वचनजालमभिप्रत्य माहात्म्यमित्युक्तम् एतेन शोका-त्यन्तिनवर्तकधर्मादिना परस्य जीवाद्येदस्सिद्धः ॥

श्रुतमिति । तत्र तत्र श्रुतमित्यर्थः । तत्तत्प्रकरणस्थकतिपय-वचनोदाहरणेन भगवन्माहात्म्यं पूर्वं निरूपितम् ॥

एवं आदिपर्वोपक्रमवचनेष्वपि नारायणस्य परत्वं स्थापितम्। यथा तत्र—

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाश्चरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २८॥
असच सचैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्नष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २९॥
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हृरिम् ॥ ३०॥ इति ॥
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ॥ इति —
भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।

प्राग्वचनजालिमिति । अत्र श्रुतौ महात्मनः अकर्मवश्यत्वं (सर्विनय-न्तृत्वं) सर्वेश्वरत्वं (सर्वस्वामित्वं) सर्वभृतािषपितित्वं सर्वधारकत्वंसेतुत्वं च प्रतिपादितं तने जीवमहतोः भेदस्स्थापितः उदाहृतवचनेषु नारायणस्यैव महात्मत्विनिर्धारणपूर्वकं तस्यैवाकर्मवश्यत्वस्थापनेन विष्णोः कर्मवश्यत्वोत्प्रेक्षणं शाक्तानां व्यासेन व्युद्धतं भवति । श्रुतौ 'स्वस्ये शानः' 'सर्वेश्वर, इत्यत्र 'निरुपाधिकमैश्वर्यं वासुदेवे प्रतिष्ठित' मित्युक्तदिशा वासुदेव एवविविश्वत इति भावः ॥ १२४ (आ-शां) रुद्रं प्रति सनत्कुमारोक्तं नारायणस्य प्रणवार्थत्वम् । अर्चनीयत्वं च [हयशिरो

स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ शाश्वतं ब्रह्मपरमं ध्रुवं ज्योतिस्सनातनम् । इति चोक्तम् । अत्र—'ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्, इत्यनेन 'चतु-ष्पादिदमक्षरं परं ब्रह्म' इत्यथर्वशिखार्थ उक्तः ॥

आनुशासनिक रुद्रं प्रति सनत्कुमारोक्ती—
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः मरम् ।

¹अनादिमध्यपर्यन्तं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥
योगेश्वरं पद्मनामं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ।
अप्रमेयमविज्ञेयं हीरं नारायणं प्रश्रुम् ॥
कृताञ्जलिक्शुचिर्भूत्वा प्रणम्य प्रयतोऽर्चयेत् ॥ (१६६-३१)

इत्यत्र नारायणस्य प्रणवप्रतिपाद्यत्वं स्फुटस् ॥

एवं हरिवंशे कैलासयात्रायां कृष्णस्य रुद्रसमागमानन्तरं ऋषीन् प्रति रुद्रोक्तौ (१३२)—

एतदेव परं वस्तु नैतस्मात्परमस्ति नः।
एष नो मोक्षदाता च ॥
इत्यादौ---

² हरिरेकस्सदा ध्येयो भवद्भिस्सत्त्वसंस्थितैः।

¹ अनादीत्यादि । एभिर्विशेषणैः प्रळयासंस्पर्शित्वं नादार्थस्य बोधितम् । हरिशब्देनापि सर्वसंहर्तृवाचिना स एवार्थो दृढीकृतो भवति । विष्णुं, हरिमिति सामानाधिकरण्येन उकारार्थविष्ण्वभेदः नादार्थस्योक्तः ॥

² हिरिक इति । अयं 'ओमित्येवम्' इति च (शं) सहस्रनामभाष्ये उदाहारि । रसगङ्गाघरे उल्लेखप्रकरणे 'महाविष्णुरिति वैष्णवाः शिव इति शैवाः, इत्युपक्रम्य 'ब्रह्मत्यौपनिषदावदन्ति सोऽयमादिपुरुषोहरि' रित्यत्र एतद्वचनमभिप्रेतिमिति प्रतीयते । सर्वसंहर्ता वासुदेव एव नादार्थः हिरेशब्दार्थोऽत्र विवक्षितः।

रंलभूषणं] (ह-वं) ऋषीन् प्रातिरुद्दोक्तं प्रणवार्थमोक्षप्रदत्वादिकम्। वाराहेतदुक्तंनादार्थत्वं च १२५

1 नान्यो जगति देवोऽस्ति विष्णोर्नारायणात्परः ॥ ओमित्येवं सदा विष्रा पठत ध्यातकेशवम् । ततो नक्ष्रेयसः प्राप्तिभीविष्यति न संशयः ॥ एवं ध्यातो हरिस्साक्षात्प्रसन्तो नो भविष्यति । भवनाश्चमयं देवः करिष्यति दृढं हरिः ॥ १३२ ॥

वाराहे-

नारायणः परोदेवस्सर्वरूपो जनार्दनः । त्रिधात्मानं स भगवान्ससर्जपरमेश्वरः ॥ यस्सत्त्वं स हरिर्देवः यो हरिस्तत्परं पदम् ।

इत्युपक्रम्य ब्रह्मरुद्धयोः रजस्तमोधिष्ठातृत्वमुक्त्वा । सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रितयंचैतदुच्यते । सत्त्वेन मुच्यते जन्तुस्सत्त्वं नारायणात्मकम् ॥

इत्यादिषु अगस्त्यं प्रति रुद्रवचनेषु सत्त्वाधिष्ठातुरेव प्रळयकाले सत्वं । तदनुत्रहेणेव सत्त्वाभिवृध्या चेतनानां मुक्तिः । तस्यैव मुक्तप्राप्यत्वं । पाशुपताद्युक्तकर्मणां रौद्रत्वं मुक्तीतरफलहेतुत्वं चाभिधाय नारायणस्यैव द्वापरे पञ्चरात्रेणोपास्यत्वं । कलौ तामसैः रुद्रकृतमार्गेण द्वेषबुध्या जनार्दनस्य इज्यत्वं चाभिहितम् ।

एतत्प्रघट्टक पर्यालोचनायामि सत्त्वाधिष्ठातुरेव नादार्थत्वं प्रतीयते । सङ्कर्षणादीनामि प्रलयस्याहिर्बुभ्रयसंहितायां 'नासदासी' दिति श्रुत्यर्थ-कथनावसरे प्रतिपादनेन परवासुदेवस्यैव नादार्थस्योपास्यत्वं प्राप्यत्वं चेति सिद्धम् ॥

¹ नान्य इति । अत्र परशब्दान्यशब्दयोः प्रयोगात् नारायणादुत्कृष्ट-स्यैव तदन्यदेवस्य निषेधः नत्वपकृष्टस्य तदन्यदेवस्येति स्फुटम् । एवं ' एतदेव परं वस्तु नैतस्मात्परमस्तिनः ' इत्युपक्रमवाक्येऽपि बोध्यम् ॥ ¹ ध्यात्वा मां सर्वयत्नेन ततो जानीत केशवम् ।
उपास्योऽयं सदा विप्रा उपायोऽस्मिहरेस्स्मृतौ ॥
इत्यन्तेऽपि वोध्यम्—एतत्पूर्वाध्याये—
इत्युक्त्वा पुनराहेदं याथात्म्यं दर्शयिवव³ ।
मुनीनां श्रोतुकामानां याथात्म्यं तत्र सत्तमः ।

¹ ध्यात्वामामिति । अत्र शिवेन स्वज्ञानस्य केशवज्ञानहेतुत्वस्य स्वस्मृतेः हिरिस्मृतिहेतुत्वस्य च प्रतिपादनेन शतरुद्रीयादि ज्ञानस्य केशव- ज्ञानसंपादकत्वमात्र एव उपयोगः । न तु मुक्तौ साक्षादिति बोधनेन 'एषनो मोक्षदाता च' 'भवनाशमयं देवः किरिष्यति ' इत्यत्रोकं स्वस्यापि मुक्तिहेतुत्वं नारायणस्यैवेत्ययमर्थः दृढिकृतः । एतेनपूर्वाध्याये —

आदिस्त्वं सर्वमूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् ।
त्वत्तस्तमभवद्धिश्वं त्विय सर्वं प्रछीयते ॥
अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरथेंर्जगत्पते ॥
नामानि तव गोविन्द यानि छोके महान्ति च ।
तान्येव मम नामानि नात्रकार्याविचारणा ॥
त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ।
यश्च त्वां द्वेष्टि देवेश समां द्वेष्टि न संशयः ॥
त्वद्विस्तारे यतो देवा अहं मूतपितस्ततः ।
न तदस्ति विना देव यत्ते विरहितं हरे ॥
यदासीद्वर्ततेयच यच्चमावि जगत्पते ।
सर्वं त्वमेव देवेश विना किंचित्त्वया न हि ॥

इति वचनान्यपि निर्व्यूढानि । अत्र पूर्वं 'क इति ब्रह्मणो नामे 'त्यत्र ब्रह्मरुद्रयोः भगवतो जन्मप्रतिपाद्य 'आदिस्त्व 'मित्यत्र सर्ववस्तूनामपि तत एव रत्नभूषणं] (ह-वं) कृष्णमुद्दिश्य अज्ञालि संपुटं कृत्वा शङ्करोक्तविष्णुयाधातम्यादेविंचारः १२७

अञ्जिलं सम्पुटं कृत्वा विष्णुग्रुहिश्य शङ्करः ।
उमया सार्धमीशानो 'याथात्म्यं वक्तुमैहत ॥
इत्यनन्तरं कृष्णंप्रति रुद्रोक्तौ—
क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ।
आवांतवाङ्गे संभूतौ तस्मात्केश्चवनामवान् ॥
हरसि प्राणिनोदेव ततोहरिरिति स्मृतः ।

जन्मादिकमुक्त्वा अहं त्विमत्याद्यभेदिनिर्देशेन अन्ते 'सर्वं त्वमेव देवेशे' त्युक्तया च सर्वामेदव्यपदेशतुल्य एव ब्रह्मरुद्धाभेदव्यपदेश इति स्फुटम्। तत्र च उत्पत्तिलयकारणत्वकथनेन उपादानोपादेयभावानिबन्धन एवैक्योप-देश इति प्रतीयते। एवं 'अहं त्वं सर्वगं ' इत्यत्र सर्वव्याप्तेः प्रतिपादनेन 'विना किंचित्त्वया न हि ' इति तस्यवार्थस्य व्यतिरेकमुखेन दृढीकरणेन च अपृथिक्सिद्धिनिबन्धन ऐक्य (अविभाग) व्यपदेश इति प्रतीयते। आवयो-रन्तरं नास्ति शब्दैर्श्वर्जगत्पते, इति तु अपृथिक्सद्धप्रकारवाचिनां शब्दानां विशिष्टवोधकत्वतात्पर्यकं। 'नामानि तव गोविन्दे'ति तु पूर्वार्घे 'महान्ति ' इत्यस्य सत्त्वेन उत्तरार्घे तदसत्त्वेन च रुद्रवाचकाश्शब्दाः नारायणे असंकु-चितयोगार्थाः रुद्रेतु संकुचितयोगार्था इति तात्पर्यकमपीति बोध्यम्॥

¹ याथात्म्यमिति । अत्र 'याथात्म्यं श्रोतुकामानां याथात्म्यं वक्तुमैहत, इति वाक्यद्वयपर्यालोचनायां देवेन वक्ष्यमाणोऽर्थस्सर्वोऽपि परमार्थमूत इति प्रतीयते । तेन 'याथात्म्यं दर्शयित्रवे 'त्यत्र इव शब्दः दर्शनस्यैव
संभावनाविषयत्वं बोधयति । न तु याथात्म्यस्य । वाक्येन बोधनं विशदबोधनरूपमपि न मुख्यं दर्शनमिति तात्पर्येण इवशब्दः । अत एव 'छिन्नो
नस्संशयस्पर्व, इत्याद्यपसंहारे ऋषीणां संशयपरिहारार्थमत्रागमनं, रुद्भवाक्य
श्रवणसमनन्तरं केशवहरिशब्दवाच्यस्य नारायणस्य परमात्मत्वनिष्कर्षणं
संशयपरिहरणं च प्रतिपादितं संगच्छते ॥

१२८ रहोक्तयनन्तरंऋषाणांनार।यणस्यपरमात्मत्वनिर्णयःविष्णोश्चातुरात्म्यम् (वि. पु. [हयशिरो

इति केशवहरिशब्दयोरर्थं उक्तः। अत्र रुद्रेण नारायणस्य ब्रह्मरुद्रजनक-तायाः प्राणिसामान्यसंहर्तृत्वस्य नारायणात्परतत्त्वस्य निषेधस्य स्वोपासनस्य केशवज्ञानध्धानोपायतायाः केशवस्यैव मुक्तिदातृत्वस्य च प्रातिपादनेन ॥

छिन्नोनस्संशयस्सर्वो गृहीतोऽर्थस्सताद्याः।
एतदर्थं समायाता वयमद्यतवालयम्।।
यथाह मगवान् रुद्रो यतामस्सततं हरौ।
इति ते मुनयः प्रीताः प्रणेमुः केशवं हरिम् ॥ १३३॥
तमेव परमात्मानं मत्वा नारायणं हरिम्।
विस्मयं परमं गत्वा मेनिरे सुकृतार्थताम्।।

इति ऋषीणामुक्तावि (१३२)—केशवहरिशब्दवाच्यस्यैव परत्वकथ-नेन च प्रणवघटकार्धमात्रार्थोऽपि नारायण एवेति निर्णीतं भवति । यथोक्तं बृहन्नारदीये—

नारायणं परानन्दं स्मरेत्प्रणवसंस्थितम् ।
नादरूपमनौपम्य मर्धमात्रापरिस्थितम् ॥३१-१५८॥
इति —आदिपर्ववचनेषु व्यक्ताव्यक्तमित्यत्र वासुदेवसङ्कर्षणप्रचुम्नानिरुद्धात्मकत्वेन चातुरात्म्यं विवक्षितम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे 'ओंकारो भगवान्विष्णुः' (२-८-५५) इति—

ध्रुवमेकाक्षरंब्रह्म ओमित्येव व्यवस्थितम् ॥ ३-३-५१ ॥ इत्यादि

यद्र्षं वासुदेवस्य परमात्मस्वरूपिणः ।

एतद्रह्मत्रिधाभेदम् ।।

इत्यन्तम् । आह च योगयाज्ञवल्क्यः

त्रिरात्ना ।त्रिस्वभावश्र तथात्रिव्यूह एव च ।

पश्चरात्रे तथाह्येष भगवद्वाचकस्स्मृतः ॥ बलं वीर्यं तथातेज स्त्रिरात्मेति च संज्ञितः । ज्ञानैश्वर्ये तथाशक्ति स्त्रिस्वभाव इति स्मृतः ॥ सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नो ह्यानिरुद्ध स्तथैव च । त्रिव्यूह इति निष्कृष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः ॥ भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा । व्यक्ताव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ (ता. चं.) इति ।

श्रीभागवते च-(१२-स्कं.)

वासुदेवस्सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषस्खयम् । अनिरुद्ध इति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥ स विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः। अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैभगवान् परिभाष्यते ॥ इति प्रणवघटकाकारोकारमकारनादार्था उक्ताः।

उक्तं चाहिर्बुध्न्येन —

सङ्कर्षणादिभूम्यन्तमञ्जनं विगतं यतः । तद्व्यक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४-२७ । भगवान्वासुदेवश्च व्यूहाश्चेव त्रयो सुने । चातुरात्म्यामिदं विद्धि व्यक्ताव्यक्तस्वलक्षणम् ॥ इति (५-२)।

अतश्र---

ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् । (आ. प.) इत्यस्य यथोक्त एवार्थः । एवम्—'आद्यं पुरुषमीशानम्' 'परा-वराणां स्रष्टारम्' 'मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुमि 'त्यादिना—''प्रथमा रक्तपीता महद्रह्मदैवत्या द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या तृतीया शुभा शुक्का रुद्रदैवत्या याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्थमात्रा सा

17

१३० आदिपर्ववचनानामधर्वशिखार्थनिर्णायकता तता लक्ष्मीविशिष्टस्येव नादार्थत्वम् [हयशिरा

विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या " "प्राणम्मनसि करणैर्नादान्ते परमात्मिन सम्प्रतिष्ठाप्य ध्यायेतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्म-विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रस्तयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतैः कारणन्तु ध्येयस्सर्वेश्वर्यसम्पन्नस्सर्वेश्वरश्चम्भः" "शिव एको ध्येयश्चाङ्करस्सर्वं परित्यज्य" इति अर्थविश्वखातात्पर्यनिणयः कृतः। श्रुतौ उपक्रमगतविष्णुपुरुषशब्दयोर्मध्यगतेशानविष्णुशब्दयोश्व पुरुष-मीशानं विष्णुमितिपदैः श्रौतकारणपदस्य आद्यं परावराणां सृष्टार-मित्यनेन मङ्गल्यं मङ्गलमित्यनेन श्रुतावुपसंहारस्थाशङ्करशिवशब्द-योश्व विवरणात्। शम्भुशब्दश्च कोशे नारायणनामसुपठितः। विष्णु-वासुदेवशब्दद्वयप्रयोगेण उकारनादयोर्थ एक एवति ख्यापितम्। श्रुतौ विष्णुदैवत्या पुरुषदैवत्येत्युभयत्र विद्युमतीति शब्दप्रयोगेण विष्णुपुरुषशब्दयोरैकार्थं लक्ष्मीविशिष्टस्यैव वनादार्थत्वं परत्वं नान्यस्येति च व्यिञ्जतम्।।

¹ शङ्करशब्दो (ह. वं. १३१ अ) यौगिकः। मङ्गल्यमिति 'तत्र साधु'रिति यत्प्रत्ययान्तम्। तेन शङ्करशब्दिविवरणरूपताऽस्य। शिवशब्दश्च मङ्गलार्थकः॥

² वेदान्तकौस्तुभादौ कोश उदाहृतः ॥

³ विशेषेण द्योतत इति विद्युत्, विद्युत् अस्या अस्तीति विद्युमती तस्रोपरुद्यान्दसः—

^{&#}x27;अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा। अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा॥' (रामा.)

^{&#}x27;चन्द्रां प्रभासां ' (श्रीस्) इत्यादौ श्रियः विद्योतमानत्वं स्पष्टम् ॥

⁴ भर्षमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् । कृष्णाऽत्मिका जगत्कर्त्री मूळप्रकृतिरुक्मिणी ॥

रत्नभूषणं

अथर्वशिखायामीशानशब्दो 1 यौगिक इति 'कारणन्तु ध्येयस्स-वैश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वर ' इति तत्रैवाभ्यासतात्पर्यलिङ्गाद्वचक्तम् । 'सर्व-मिदं ब्रह्म विष्णुरुद्रेन्द्रास्त सर्वे सम्प्रस्यन्ते ' इति श्रुतिः 'असच सचैव च यद्विश्वम् ' 'परावराणां स्रष्टारं ' इत्यादिवाक्यैरुपृबंहिता । एवम्—

मङ्गल्यं मङ्गलाई च मङ्गलं मङ्गलप्रदम् ॥२३॥
प्रकृतेः परमीञ्चानं निर्गुणं नित्यिवग्रहम् ।
आद्यं पुरुषमञ्यक्तं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ॥२५॥
सत्यं स्वतन्त्रमेकं च परमात्मस्वरूपकम् ।
ध्यायन्ते वैष्णवाद्यान्ताद्यान्तं तत्परमायणम् ॥२६॥
आविर्भभूवस्सर्गादौ पुंसो दक्षिणपार्श्वतः ।
भवकारणरूपाश्च मूर्तिमन्तस्त्रयो गुणाः ॥३,४॥
आविर्भभूव तत्पश्चात्स्वयं नारायणः प्रभुः ।
ग्रुद्धस्फटिकसङ्काग्नः पश्चवक्त्रो दिगम्बरः ॥३,१८॥
आविर्भभूव तत्पश्चात्कृष्णस्य नाभिपङ्कजात् ।
महातपस्वी ॥

इति ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डोपक्रमवचनान्युपचृंहणान्यनुसन्धेयानि । एवं

अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ।

श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदानन्ददायिनी ॥

उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ।

सा सीता भवति ज्ञेया मूळप्रकृतिसंज्ञिता ॥

प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ॥

परव्याख्यातृभिरादृतयोः गोपाठरामतापनीयोपनिषदोदश्रीविशिष्टस्य नादार्थत्वं व्यक्तम् ॥

1' सर्वस्येशानः' 'विश्वस्येशानम्' इत्यादौ ईशानेश्वरादिशब्दानां 'प्रोक्ष -णीष्वर्थसंयोगात् ' इति न्यायेन यौगिकत्वमेवेति साधितं पाराशर्यविजयादौ ॥ १३२ 'शान्तं शिवम् ' 'तत्पुरुषाय' 'नतत्समश्व' इत्यादिश्रुलार्थानेर्णयः धर्मावतारश्व [हयशिरो

विष्णुपुराणचृहन्नारदीयाविष्णुधर्मोत्तरमात्स्यकूर्मोत्तररामायणलैङ्गहारे—वंशवाराहादिवचनान्युपचृंहणानि यथाई ग्रुदाहरिष्यामः । 'मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुम्' 'भगवान्वासुदेवश्रे 'ति वाक्यद्वयेन 'शान्तं शिव-मैद्धंत चतुर्थं मन्यन्ते' इत्यादिश्रुतयो व्याख्याताः । (१३ पु.) 'सृष्ट्वा सङ्कर्षण 'मित्याद्युदाहृतभीष्मप्ववचनान्यप्येतत्तात्पर्यकानि । आदि-पर्वणि 'आद्यं, पुरुषं, विष्णुं, नास्ति नारायणसमं, भगवान्वासुदेवः' इति वाक्यः 'तत्पुरुषाय विद्यहे' इत्यारभ्य 'नारायणाय विद्यहे । वासुदेवाय धीमिह । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ' इत्यन्तश्रुति-सन्दर्भे उपक्रमस्थपुरुषशब्दस्य उपसंहारणतानां नारायणादि-शब्दानाश्चकार्थं बोधितम् । 'नास्ति नारायणसमम् इत्यत्र 'एको ह वै नारायण असीन ब्रह्मा नेशानः' 'नतत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ' इत्यादिश्रुतयो विवक्षिताः । पुरुषनारायणपदप्रयोगेण 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत' इत्याद्युपनिषद्रथींऽप्युक्तः ॥

अरण्यपर्वणि — १९२ अ. ' आपो नारा' इत्यादिवचनैः मार्क-ण्डेयं प्रति भगवता एतदुपनिषदर्थी विस्पष्ट ग्रुपदिष्टः। इति बोध्यम्।

'जन्मधर्मगृहे ' इति । आदिपर्वणि—

स्तनन्तु दक्षिणं भित्वा ब्रह्मणो नरविग्रहः। निस्सृतो भगवान् धर्मस्सर्वभूतसुखावहः॥

इत्यत्र धर्मस्यावतार उक्तः । अयमेव विष्वक्सेनसंहितादिषु नामतो निर्दिष्टेषु 'षट्त्रिंशांश्र चतुरः कल्पयन्तः' इति धर्मस्कोक्तषट्त्रिंश- द्विभवावतारेषु अन्यतम इति "प्रतिभाति । 'नरनारायणात्मकम्' इति । सभापर्वणि भीष्मेण —

¹ एतेन श्वेताश्वतरषष्ठाध्यायस्य नारायणपरत्वं दर्शितम् ॥

² एतच घर्भसूक्तविवरणे निरूपितम् ॥

रत्नभूषणं] कृते नरनारायणावतारः द्वापरे तयोरेव कृष्णार्जुनहृपता

933

तिममं सर्वसम्पन्नमाचार्यं ¹ पितरं गुरुं । अर्च्यमर्चितुमिच्छामस्सर्वे सम्मन्तुमर्हथ ॥ ४१-२१॥ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरिप चाप्ययः । कृष्णस्य हि ²कृते विश्वमिदं भृतं चराचरम् ॥ २३॥

इति कृष्णमाहात्म्यमुपक्रम्य प्रादुर्भावकथनोपक्रमे— अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्त्रभुः । नरनारायणौ भूत्वा हरिरासीद्याधिष्ठिर ॥ ४४ अ. ॥

इत्यत्र नरनारायणावतार उक्तः । स च कृतयुग इति नारायणा-ख्याने स्फुटम् ॥

अरण्यपर्वणि च कैरातयुद्धानन्तरं भाविजयद्रथवधार्थं पाशु-पतास्त्रं प्रार्थितवतेऽर्जुनाय पाशुपतास्त्रदानावसरे— नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् । बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥ ४०॥

भाविनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यि । स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते ॥ गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्याद्भुशब्दस्तिन्नरोधकः । अन्धकारिनरोधित्वाद्भुरुरित्यिमिधीयते ॥ ' इत्याचार्यगुरुशब्दौ निरुक्तौ ॥

सृष्टिकाले दयया करणकळेबरप्रदानेन या अज्ञाननिवृत्तिः या च ब्रह्मविद्याप्रदानेन अज्ञानसामान्यनिवृत्तिः एतदुभयं 'आचार्यं पितरं गुरुम्' इत्यनेन दर्शितं भवति । एतच्च (तत्व. सर्वा.) भावप्रकाशे (जीव. २५ श्लो.) विश्वदिकृतम् ॥

² कृष्णस्य शेषम्तमित्यर्थः (गी. भा) ॥

इति रुद्रोक्तौ अनयोरेव द्वापरयुगेऽर्जुनवासुदेवात्मनाऽवतार इति व्यक्तम् । एवं तत्रैव—

ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् । बद्यां तन्नतपसं नारायणसहायकम् ॥ २७३॥

इति जयद्रथं प्रति रुद्रोक्ताविष । अनन्तरं जयद्रथं प्रति रुद्रेणैव नारायणस्य परत्वं सम्यगुपदिष्टम् । एतेन अर्जुनस्य गौणप्रादुर्भावता बोधिता ॥

उद्योगपर्वणि च दुर्योधनं प्रति भीष्मेण नरनारायणविरोधे कुरूणां विनाशकथनावसरे, भीष्मपर्वणि—विष्णुधर्मोत्तरे च नरनारा-

यणवृत्तान्तोऽवसेयः ॥

महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिस्सनातनी ।
प्रवृत्ती च निवृत्ती च यो यथा परिकल्पितः ॥ २ ॥
तथा स नदश्रुता ब्रह्मन् कथ्यमानस्त्वयानघ ।
हव्यकव्यभुजो विष्णुरुदकपूर्वे महोदघौ ॥ ३ ॥
महावराहसृष्टेत्यादि । उक्तसम्रचायकात् च शब्दात् श्रुतेति विपरिणम्यानुषञ्जनीयम् । अयं (ना. आ) चतुर्दशार्थः ॥

प्रवृत्तौ चेत्यादि । अत्र सोऽपि श्रुत इति वाक्यपूरणेनार्थो वर्णनीयः । अयं च यज्ञाग्रहराध्यायाऽर्थः ।

तथेत्यादि । तथा त्वया नः कथ्यमानः उदक्पूर्वे महोदधौ हन्यकन्यश्चजो विष्णुक्श्रुत इति योजना । न्यवहितान्यवहितपूर्वाध्या-ययोरिप विष्णोस्सर्वान्तर्यामित्वोक्त्या 'विष्णोक्तिः प्राचिन्छिदतः ' इति श्रुतौ तामसमोहिनरासपूर्वकम् 'हन्यकन्यश्चजो विष्णुः' इत्यस्यार्थः विश्वदीकृतः श्रुतितत्त्वं निरूपयिष्यते ॥

अहं हयशिरा भूत्वा सम्रुद्रे पश्चिमोत्तरे । पिवामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयाऽन्वितम् ॥ इति नारदं प्रति वासुदेवोक्तौ विष्णोः पश्चिमोत्तरोदधिसंवन्धोक्तेः तदुपलक्षणम् ' उदक्पूर्व ' इत्यादिकम् ॥

यच तत्कथितं पूर्वं त्वया हयिकारो महत्। तच दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्टिना ॥ १ ॥

किं कृष्णवन्मुख्यः हयशिरः प्रादुर्भावः आहोस्वित् अर्जुनवत् गौणः इति सन्दिहानः प्रश्नवीजं सूचयन्नाह—यचतत् इति— 'यत्तद्धयशिरः' इत्यत्रोक्तैक्यानिर्णयार्थं प्रश्न इति भावः । कथितमिति। 'यत्तद्धयशिरः पार्थ' 'अहं हयशिरा भूत्वा' इत्यत्र यज्ञाग्रहराध्या-यान्ते च कथितमित्यर्थः । तत्र श्लोकद्वयोक्तं रूपमेकम् अन्यच सन्यासिरूपमिति बोध्यम् ।।

गतेषु त्रिदिवौकस्सु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः । इत्यादीनि वचनानि (६६) पूर्वमेवोदाहृतानि । तत्र 'कमण्डुलुत्रिदण्ड-धृगि 'त्यनेन हयशिरसः परमहंसत्वमुक्तम् । एवंच पश्चरात्रे श्रीहयग्रीव' सहस्रनामान्ते—

परमो हंस एवादौ प्रणवं ब्रह्मणेऽदिशत् । उपादिशत्ततो वेदान् श्रीमान् हयाशिरा हरिः ॥

¹ अत्र पूर्वं हयिशरोरूपद्वयस्योक्त्या संन्यासिरूपस्य ब्रह्सदृष्टिकोक्ता-विष हयिशरोरूपमात्र एव प्रश्नः । न तु संन्यासिरूपे । उत्तरत्र वक्ष्यमाण-रूपस्य तादृशत्वाभावात् । अन्यत्र क्वाऽपि वेदापहारापन्निवारणार्थं संन्यासि-हयिशोरूपस्याप्रतिपादनाच्चेति बोध्यम् ॥

^१अत्र पूर्वार्धोक्तरूपाऽतिरिक्तमेव हयशिरोरूपं विवक्षितम् । 'अङ्केनो-दूखवाग्देवीमाचार्यकमुपागतः ' इति तत्पूर्ववचनानुसारात् ॥ १३६ तस्य 'एकोहग् थ्सः ' 'श्वताश्वतरः 'इति श्रुत्यर्थता ब्रह्मणादर्शनं च [हयशिरा

तेनासौ स्तवराजो हि हंसाख्यहयगोचरः। इत्यत्र रूपद्वयविवक्षणेऽप्य दोषः।

शास्त्रायनिनामुपनिषदि च परमहंसानां त्रिदण्डधारणं विहि-

तम् । यथा--

त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् । शिक्यं पवित्रमित्येतद्धिभृयाद्यावदायुषम् ॥ इत्यादि ॥

'परमोहंस इति व्यस्तिनिर्देशेन श्वेताश्वतरषष्ठाध्याये '¹ एको-हग सो भ्रवनस्य मध्ये' इत्यारम्य 'यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं यो वै वेदांश्व प्रहिणोति तस्मै । त स्ह देवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुश्लुर्वे श्वरणमहं प्रपद्ये' 'तपःप्रभावादेवप्रसादाच ब्रह्मह²श्वेताश्वतरोऽश्व विद्वान् । अत्याश्रमिम्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम्'। इत्यन्तश्रुतिसन्दर्भे हंसश्वेताश्वश्चद्वाच्या हयशिरा वेदप्रदाता विवक्षित इत्यपि ज्ञापितम् ॥

तच दृष्टमित्यादि । अत्र तच यदृष्टं किं तदुत्पादितमित्युत्त-रैकवाक्यत्वाय यत्, इत्यनुषञ्जनीयम् । प्रमिष्ठिनेत्यनेन ब्रह्मणः उत्कृष्ट स्थानस्थितिकथनम् तदृष्टस्य ह्यशिरस उत्कर्षवोधनाय । इदमेव दर्शनम् 'आरण्यकश्च वेदेभ्यः' इति प्रशस्तारण्यकान्तर्गते 'हृद्यं यज्ञू भि पत्न्यश्च' इति दशहोत्रादितात्पर्यसङ्गाहकतया दशहोत्रादि-हृद्यतया प्रसिद्धे—

¹ अत्र पूर्वीक्तपञ्चरात्रवचनानुसारेण हयशिरोरूपमेव विवक्षितम् । व्यक्तीभविष्यति चेद्मुपरिष्टात् ॥

^{2&#}x27; तग् शहदेवम् 'इत्युक्त एव 'देवप्रसादात् 'इत्यत्र देवः 'श्वेताश्वतर' इत्यत्र तरतिः प्राप्तिवचनः श्वेताश्वेन संसारं तरतीति वा शब्दश्चायं योगरूढ इति भावः ॥

रल्लभूषणं] तद्दर्शनस्य (तै) आरण्यकघर्मस्क्तप्रतिपाद्यता तद्र्पाविर्भाव प्रश्रक्ष

930

स्वर्णघर्मातुवाकेन तथा पुरुषविद्यया । पौरुषेण च स्रक्तेन सामभीराजनादिभिः ।

इति श्रीभागवते(११-१७ अ.) श्रीवासुदेवाराघनाङ्गतया विनियुक्ते सुवर्णं धर्मस् ' (तै. आ. ३-११) इत्याद्यनुवाके 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्शहोतारमणें 'इत्यत्र विवक्षितम्। एवं 'प्रजापतिरकामयत प्रजास्खुजेयेति 'स एकं दशहोतारमपश्यत्' इति ब्राह्मणेऽपि— 'एकस्सुपर्णस्स, समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितः' इति ऋग्वेदमन्त्रेऽपि चतुर्भुखकृतं हयशिरोदर्शनं विवक्षितमिति धर्मस्काविवरणे निरूपितम् ।।

किन्तदुत्पादितं पूर्वे हरिणा लोकघारिणा। रूपं प्रभावं महतामपूर्वे घीमतां वर ॥ ५॥

किन्तदुत्पादितमिति । किमिति कारणप्रश्नः, फलप्रश्नो वा । कर्म स्वेच्छा वा कारणम् । यद्वा कर्मफलभोगः शिष्यापनिवारणं वा फलमिति भावः ॥

ेहरिणा लोकधारिणेति। 'स हरिर्वसुवित्तमः' (तै. आ. ३-११-५) 'शत एशता अस्य युक्ताहरीणाम्' (७) 'हरिए हरन्ति मनुयन्ति देवाः। विश्वस्येशानमृषमं मतीनाम्' (१५-१) 'युक्ताह्यस्य हरयश्यता दश्च' (ब. आ. ४-५-१९) इत्यारण्यकप्रसिद्धिख्यापनाय

^{1&#}x27; हरिणा लोकघारिणा' इत्यनेन (तै. आ.) पुरुषस्क्तपूर्वानुवाकस्य तदुत्तरानुवाकयोश्च ऐकार्थ्यवोश्रनमुखेन पुरुस्षक्तसमानार्थकत्वमपि स्नचितम् । एतच 'पश्यन्ति नित्यपुरुषं गुणाधिकम्' इत्युपख्यानान्तिमवचनेन बोधित-मिति निरूपायिष्यते ॥

१३८ मधुब्राह्मणस्य (बृ. ४५) हयशिरः परता-दर्शनानन्तरं चतुर्मुखकार्यस्य प्रश्नश्च [इयशिरो

हारिशब्दप्रयोगः एतेन 'स हारिर्वसुवित्तमः' (तै. आ. ३-११-५) इत्यतेद्धिटतस्य 'सुवर्णं घर्मम् ' इत्याद्यनुवाकस्य 'युक्ता ह्यस्य हरयः ' इत्येतद्धिटतम्थुब्राह्मणस्य च हयशिरः परत्व व्याञ्जितस् । लोकधारिणत्यनेन
'भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ति एको देवो बहुधा निविष्टः' इति
भ्रुत्यर्थ उक्तः । ह्रपं । वपुः । प्रभावम् । प्रकृषोभावस्सत्ता स्वभावो
जन्म वा यस्य तदिति बहुत्रीहिः । अपूर्वम् । पूर्वमविद्यमानम्
अननुभूतं वा । धीमतां वर । इत्यनेन 'इति ग्रुश्रुमधीराणां येनस्तद्वचाचिक्षरे' (ई. उ. १०) इति श्रुतिप्रसिद्धं उपदेष्ट्रताप्रयोजकं ह्रपं
त्विय पूर्णमिति व्यञ्जितम् ॥

दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वमिमतौजसम् । त (म) दश्विशरमं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ॥ एतत्रस्तंशयं ब्रह्मन् पुराणं ब्रह्मसम्भवम् । कथयस्वोत्तममते महापुरुषसंश्चितम् ॥ ७ ॥ पावितास्सम त्वया ब्रह्मन् पुण्याः कथयता(ः) कथाः।

दृष्ट्वा हीत्यादि। अपूर्वम्। न विद्यते पूर्वीजनको यस्य तम्। विद्युधश्रेष्ठम्। अपूर्वम्। अमितौजसम्। इति पदैः 'तं दैवतानां परमश्र दैवतम्' 'न चास्य कश्रिजनिता' 'परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानवलिकया च' (६ अ.) इति श्रेताश्रतरश्रुत्यर्थ उक्तः।

¹ अत्रापूर्विमिति पदेन 'तदेतद्वह्माऽपूर्वं, सर्वानुम्ः' (बृ. आ. ४-५-१२) इति श्रुतिप्रत्यभिज्ञापनेन 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरि शयः' इति तत्पूर्वश्रुत्युक्तस्य सर्वशरीरकस्यैव विबुधश्रेष्ठत्वमिति बोधनमुखेन इयशिरसो मधुब्राह्मण (बृ. आ. ४-५-१२) प्रतिपाद्यत्वेन परत्वं दर्शितम् ॥

तदश्वशिरसमिति पाठे सचासावश्वशिराश्रेति कर्मधारयः ।

पुण्यम् । अभिमतफलविशेषसाधनम् । (गी. १३ ता. चं.) 'पुण्यानामिष
पुण्योऽसौ ' इति (अ. प. ८६-२६) भारतवचनस्थपुण्यशब्दस्येत्थमेवाचार्यपादैर्विवरणात् ॥

ा न च 'पुण्यः पुण्येन कर्मणे 'ति श्रुत्युक्तरीत्यैवात्रार्थो विवक्षितः । एवं च 'विष्णोदिशरः प्रचिच्छिदतुः ' इति शुक्कथजुःप्रवर्ग्यार्थवादवचनमि सङ्गच्छत इति वाच्यम् । विष्णोः पुरातनश्रेष्ठशिरोविगमसमनन्तरहयशिरः-प्राप्तेः पापमूलकत्वौचित्येन पुण्यत्वोत्प्रेक्षणस्यापि पापहेतुकतमोविवृद्धि— निदानत्वात् ॥

पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।

साक्षाह्वः पुराणोऽसौ स हि धर्मस्सनातनः ॥ (अ. प. ८६-२६) इत्यत्र 'यत्र नारायणो देवः' (८८-२७) इत्यारभ्य 'तत्पुण्यं तत्परम्ब्रह्म' 'पुण्यानामि तत्पुण्यम्' इत्यत्र च मधुसूदनसम्बन्धिदेशवासस्य पुण्यरूपत्वेन तद्देशे पुण्यशब्दप्रयोगवत् अश्वशिरस्सेवाया अपि पुण्यरूपत्वेनाश्वशिरिस पुण्यशब्दप्रयोगोपपत्तेश्च । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' 'न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ' 'न चास्य कच्चिज्ञनिता द्रत्युक्तविभवशालिन एव ,यो ब्रह्माणं विद्याति पूर्वं यो वे वेदांश्च प्रहिणोति तस्म '' (श्वे. उ. ६) इति हिरण्यगर्भजनकत्ववेदप्रदत्वकथनेन तदुपत्रृंहणतद्वचनगतपुण्यशब्दस्य कर्मबद्धपरत्वशङ्काया एवानवताराच । एतेन ''स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च । शाश्वतं ब्रह्म परमम् (आ. प. १-२८२) इत्यत्रापि पुण्यशब्दो निव्यूदः ॥

वस्तुतस्तु पण्यशब्दस्य सुकृततदवच्छेदकदेशादिसाधारणं शास्त्रीयाभि-मतफल्डिवेशेषसाधनत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । धर्मशब्दवत् । तचाश्वशिरस्यिप निर्वाधम् । इदञ्चानुगतं प्रवृत्तिनिमित्तं ''ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मे

पुण्यधर्मशब्दयोः श्रुतिशङ्कराचार्योक्तवादिभिर्श्रह्मपरत्वसाधनम् सनातनम् '' 'पण्यानामपि पण्योऽसौ ' इति 'प्रुण्या द्वारवती, स हि धर्म-स्सनातनः '्ति चोपक्रमोपसंहारयोः पण्यधर्मशब्दप्रयोगेण व्यासेनैव व्यञ्जितम् । एतदेवाभिसन्धाय 'पण्यशब्दोऽांभमतफलविशेषसाधनपरः ' इति तात्पर्यचन्द्रिकास् किरपि । अत एव स्मृतिमात्रेण करूमषाणि क्षपयतीति पुण्यः इति (स. ना. भा.) शङ्कराचार्योक्तिरपि सङ्गच्छते । न च 'अन्यत्र धर्मादन्त्राधर्मात् इति श्रुत्या ब्रह्मणो धर्मभिन्नत्वबोधनेन न धर्मशब्दार्थत्व-सम्भवः । अत एव माट्टरहस्ये खण्डदेवेन धर्मशब्दपवृत्तनिमित्तशरीरे ब्रह्मभिन्नत्वं निवेशितम् । साधितश्चायमर्थः अप्पय्यदीक्षितैः (वा. न. मा.) इति वाच्यम् । 'नासदासीन्नोसदासीत्तदानीम्' 'न सन्नचासच्छिव एव केवलः इत्यादिश्रातिभः ब्रह्मण्हसच्छब्दार्थत्वाभावपसङ्गात् । असच्छब्दसमभिन्याहृतसच्छब्दस्सद्विशेषपर इति चेत् । अधर्मशब्दसमाभि-व्याहृतधर्मशब्दोऽपि पुण्यकर्मपर इति गृहाण । अत एव 'धर्मी वा इदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न ऋषयः सोऽध्यायत् दित सामवेदशाखोक्तिः (९-३) (गी. भा. आ. ती.) सङ्गच्छते ॥

े तैत्तिरीया धर्मशब्दं 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा ' इति ।निराहुः । तच कर्मब्रह्मसाघारणम् । तदुक्तं शङ्कराचार्येः (स. ना. भा.) सर्वभूतानां धारणात् धर्मः 'अणुरेष धर्मः' इति श्रुतेः इति एवं वेदैकप्रतिपाद्यश्रेय-स्साधनताकत्वं मीमांसकसंमतम् ऐतरेयिणः 'एष पन्था एतत्कर्मेतद्वह्नोत-त्सत्यम् ' इति कर्मब्रह्मसाधारणमामनन्ति । तदेतद्मिप्रेत्य मनुः उपक्रमे धर्मात्रो वक्तुमर्हसी 'ति प्रश्नस्य ' आसीदिदं तमोभूतं-तेन नारायणस्स्मृतः ' इति प्रतिवचनसुपाकमत् । सिद्धसाध्यभेदभिन्नयोर्धमयोस्साध्यधर्मरूपकर्मण -स्सिद्धधमीत्मकमगवदाराधनत्वव्यतिरेकेण फलहेतुत्वासम्भवेन सिद्धधर्मस्य प्राधान्यात्तस्यैव प्रथममभिधानम् । सप्तश्लोकी (२-१-१) व्यासार्थेः (श्रु. प्र.)

व्याख्याता । आत्मज्ञानस्य धर्मत्वविवक्षया 'आसीदिदम् ' इत्याद्यक्तिारीति कुछूकभट्टः । वस्तुतस्तु प्ररुये धारकत्वं 'आसीत् ' इत्यत्र सृष्टौ व्याप्तवा-धारकत्वं नारायणशब्दे विवक्षितम् । अन्ते च स एव—

'नैश्रेयसिंदं कर्म यथोदितमशेषतः।
मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १२-१७॥
एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया।
घर्मस्य परमं गुद्धं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७॥
सर्वमात्मनि सम्पश्येत्सचासच्च समाहितः।
सर्व द्धात्मनि सम्पश्यन्नाघर्मे कुरुते मनः ॥ ११८॥
आत्मैव देवतास्सर्वास्सर्वमात्मन्यवस्थितम्।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९॥
पशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम्।
रक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यातु परुषं परम् ॥ १२२॥
एवं यस्सर्वभृतेषु पश्यन्नात्मानमात्मना।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माप्येति परं पदम्॥ १२५॥

इति सिद्धधर्मप्राधान्यं प्रकाशयन् सिद्धसाध्यधर्मद्वयमुपसञ्जहार । अत्र आत्मन-स्सर्वदेवताधारकत्वं कर्मयोगसम्पादकत्वं कर्मफलप्रदत्वरूपमुक्तम् पुरुषशब्दश्च 'यदि वा बहुदानाद्वै पुरुषः' (पा. पु.) इति निरुक्तः—श्रौतं निर्वचनं पूर्वमेव (३४-९४) प्रदर्शितम् । तेन प्रुषशब्देन मुक्तिहेतुसङ्कर्पोक्तशाऽपि धर्मत्वं बोधितम् ॥

> विद्वद्भिस्सेवितस्सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ २-१ ॥

इत्युपक्रमेधर्मत्वं परमात्मसाधारणमवादीत् । 'वेदोऽखिलो धर्मम्लमित्यादि-कश्च परमात्मनोऽपि धर्मतां द्रढयतीति अतो यशोक्त एवार्थः ॥ ब्रह्मा । चतुर्धुखः । किमकरोत् । तदनुग्रहरूब्धवेदः सृष्टि-मकरोत् । उतान्यदिति । ग्रुने! स्वरुक्षणज्ञानसम्पन्न यथोक्तं सनत्युजातीये—

मोनान्न स ग्रुनिभेवति नारण्यवसनान्ग्रुनिः। स्वलक्षणन्तु यो वेद स ग्रुनिक्श्रेष्ठ उच्यते॥ ४३॥ ६१॥ इति एतदित्यादि। ब्रह्मन्!। ज्ञाह्मण । पुराणम्। पुरातनम्।

ब्रह्मसम्भवम् । अत्र सम्भवशब्दः करणे घडन्तः ब्रह्मसम्भूति-निदानम् । महापुरुषसंश्रितम् । वासुदेवसम्बन्धि । संशयम् । संशयविषयीभूतम् । एतत् । हयशिरोह्मपम् । पूर्वं 'किन्तदु-त्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा। रूप 'मिति। पश्राच्च

> यत्तदार्शितवान्ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम्। किमथे तत्समभवद्वपुर्देवोपकल्पितम्।।

इत्युक्तचा इत्थमेवार्थः । नः कथयस्य । अत्र इतरबहुऋष्यभिप्रायेण न इति बहुवचनप्रयोगः । उत्तममते । जननकालिकहयवदनकटाक्ष-निदानसत्त्वाभिष्टद्विमूलहयाशिरस्तत्त्वज्ञानवच्छ्रेष्ठ । स्वस्य रहस्यार्थोप-देशायोग्यतां निराचष्टे । पावितास्समेत्यादिना । पुण्याः । रहस्यार्थोप-देशयोग्यताविरोधितमोमूलदुर्वासनानिष्टत्तिपूर्वकतत्त्वज्ञानोत्पत्तिसाध — नीभूताः । कथाः कथयता त्वया पावितास्सम ।

विद्याहीनस्तमो ध्वस्तो नामिजानासि केशवम् । मायात्र सेवे भद्रन्ते न वृथा धर्ममाचरे । शुद्धभावङ्गतो भक्तचा शास्त्राद्वेबि जनादनम् ॥ (उ. प.)

इति धृतराष्ट्रम्प्रति सञ्जयेनोक्ता तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रयोजकसामग्री त्वयैव मिय पुष्कला निष्पादितेति भावः । अतश्च जननकालिकयदीयकटाक्ष- रत्नभूषणं] प्रतिवचनारम्भः जनमेजयं प्रतिवैशंपायनोक्तेः व्यासोक्तिताकथनम्

983

परमफलं सत्त्वाभिवृद्धिमूलतत्त्वज्ञानादिपौष्कल्यं तादृशस्य हयशि-रसस्तत्त्वग्रुपद्षेषुमहमई एवेति भावः । कथय ताः इति पाठाद्यं पाठक्षेयान् ॥

सौतिरुवाच-

कथयिष्यामि ते सर्वे पुराणं वेदसीम्मतम् । जगौ यद्रगवान्वं यासो राज्ञः पारीक्षितस्य वै॥ ८॥

¹ यद्यप्यनन्तरं वैशम्पायन उवाचेत्येव सर्वकोशेषु पाठात् 'जगौ यद्भग-वान्व्यास ' इत्यनुपपन्नम् । तथाऽपि यज्ञाग्रहाराध्याये जनमेजयप्रश्नं प्रति बुवन्वेशम्पायनः—

> अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर । नातप्ततपसा द्येष नावेदविदुषा तथा ॥ नापराणविदा चैव शक्यो व्याहर्तुमञ्जसा । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः ॥ कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः । पराशरस्तुतश्रीमान् व्यासो वाक्यमथात्रवित् ॥

इत्यादिना स्वबुद्धिमात्रेणोत्तरदानं दुश्शकिमत्यभिधाय गुरूक्तमेवोत्तरयन् अन्ते 'गतेषु त्रिदिवौकस्सु' इत्यादिना 'तेनानुशिष्टो ब्रह्माऽि स्वं लोक-मिचराद्भतः' इत्यन्तेन 'इति शुश्रुमधीराणां येनस्तद्भ्याचचिक्षरे' (ई. उ १०) इति श्रुत्यर्थ शिक्षयन् न्यासोपिदिष्टं हयग्रीवमिहमानमुपादिशत् इति न्यक्तम् । अतोऽत्रापि वैशम्पायनस्य तादृशानुसन्धानतात्पर्येण 'जगौ यद्भगवान्यस्य तद्भानुसन्धानतात्पर्येण 'जगौ यद्भगवान्यस्य इत्युक्तिः । स्वयं कृतमि सत्कर्म आचार्या एवमकार्षुः इत्यनुसन्धानेन न्यवहरणं भरतोऽप्यशिक्षयत् । चित्रकूटे तदात्वे स्वयं राज्यपरिपालन-मनम्युपगच्छन्तं श्रीरामं पादुके स्वयमेव प्रार्थयतापि भरतेन भरद्वाजं प्रत्युक्त-

कथयिष्यामीत्यादि । ते । तत्त्वार्थोपदेशयोग्याय । सर्व । हयशिर-स्सम्बन्धि सकलम् । पुराणम् । पुरातनम् । वेदसम्मितम् । वेदतुल्यम् । वेदमूलत्वश्चैतद्वृत्तान्तस्य मात्स्य हीर्वशयोगस्पष्टम् एतच्चोत्तरश्च निरूपयिष्यते । आख्यानमिति शेषः ।

एतद्भयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम् । पुराणं वेदसम्मितम् ॥

इत्युपसंहारात् । एतदनुसारे तु 'कथयस्वोत्तममते' इति पूर्वत्र आख्यानमेव कर्म विवक्षितम् । 'एतन्नस्संशय' मित्यत्र निरसितु-मित्यध्याहार्यम् । जगावित्यादि । भगवान् —

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिङ्गतिम् । वित्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥६॥५॥७७॥ इति विष्णुपुराणोक्तोत्पत्त्यादिविषयकज्ञानवान् । अयश्च भगवच्छब्द औपचारिक इति एतत्पूर्वश्लोकद्वये (७५-७६) व्यक्तम् । भगवान् वासुदेवावतार इति वा । यथाह पराशरः—

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणम्प्रभुम् । को द्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्धवेत् ॥ इति ॥ पारीक्षितस्य । परीक्षितः अपत्यम्पारीक्षितः जनमेजयः 'तस्यापत्यम्' (४-१-९२) इति अण् ।

वृत्तान्तकथनावसरे विसष्ठः राज्यार्थं पादुके अभ्यर्थयत्, इत्युक्तेः । यद्वा विष्णुपराणभागवतादिषु वैद्यान्पायनस्य कृष्णद्वैपायनव्यस्तचतुर्वेदघटकयजुर्वेद-शाखा व्यासकरणस्य प्रसिद्धतया व्यासपदेन वैशम्पायनस्य विवक्षायामपि नानुपपत्तिः॥

श्रुत्वाऽश्विशिरसो मूर्ति देवस्य हरिमेघसः। उत्पन्नसंशयो राजा एवमेतदचे।दयत्॥ ९॥

श्रुत्वेत्यादि । हरिमेधसः । हरिणा अनिरुद्धेन सङ्गतस्य 'मेधृ-सङ्गमे ' इत्यस्माद्धातोः 'सर्वधातुम्य असुन् ' इति औणादिक असुन् प्रत्ययः । देवस्य । क्रीडमानस्य विजिगीषोः द्योतमानस्य वा । अश्वशिरसो मूर्तिं श्रुत्वा यज्ञाप्रहाराध्यायाद्यक्तरीत्येतिमावः। उत्पन्नसंशय इति । संशयश्र अनन्तरश्लोके स्पष्टः । राजा । जनमेजयः । एतत् । हयशिरोवपुः। एवं । वक्ष्यमाणप्रकारेण । अचोद्यत् । अपृच्छदिति यावत् । प्रश्लो हि उत्तरदाने प्रेरणरूप इति अचोदयदित्युक्तिः । एतं देवमचोदयदित्यपि क्रचित्पाठः तत्पाठे एतं वैशम्पायनम् । देवं हयशिरोरूपं अथवा, एतं देवं वैशम्पायनम् ॥

जनमेजय उवाच-

यत्तद्दितिवान् (दृशिवान्) ब्रह्मा देवं हयिशरोधरम् । किमर्थे तत्समभवद्वपुर्देवोपकल्पितम् ॥ १०॥

यत्तित्यादि । ब्रह्मा देवं हयशिरोधरं तत् यद्शितवानित्यन्वयः ॥ दार्शितवानित्यत्र णिजर्थोऽविवक्षितः । दृष्टवानित्यर्थः । अथवा "बहुलमेतित्रदर्शनमिति चुरादिस्त्रविवरणावसरे । अपरे तु नवगणी-पाठो बहुलिमत्याहुः । तेनापिठेतेभ्योऽपि क्राचित्स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरिद्ति यथेत्याहुः" इति वैयाकरणोक्त्रचा 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्माद्भौवादिकाद्धातोश्रौरादिकस्स्वार्थे णिच् । दृदृशिवानिति पाठे दृशिधातोः 'क्रमुश्रे (३-२-१०७)'ति क्रमुः 'दृशेश्रेती' (वा.) दृशमाः 'तं तिस्थवांसम्' इत्यादि प्रयोगास्नोकेऽपि

19

क्ससोस्साधृता । किमर्थमित्यादि । तद्रपुः किमर्थं देवोपकिल्पतं सममवत् । किमर्थमिनरुद्वेन परिकल्पितम् । अत्र वपुषो देवोपकिल्पत्वकथनेन 'विष्णोदिशरः प्रचिच्छिदतुः' इत्यापातप्रतीतिमव-लम्बमानानां केषाश्चित् शक्तचनुप्रहेण विष्णोहियशिरःप्रामिरित्यंशस्य प्रवर्ग्यार्थवादे लेशतोऽप्यप्रतीतस्योत्प्रेक्षणं जननकालिकहयवदनकटाक्षविरहेण तमोऽभिवृद्धिमूलिमिति बोधितम् । 'तत्त्वमाचक्ष्व सत्तम' इति बहुषु कोशेषु पाठः । 'तत्त्वं जिज्ञासमानानाम्' इत्याद्यपसंहारैकरस्यादयमेव पाठो हृदयङ्गमः । सत्तम । ब्रह्मज्ञश्रेष्ठ । तथा च श्रुतिः । 'असन्तेव स भवति । असद्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति" इति । यस्सकलश्रुतितात्पर्यविवषयीभूतं विष्णुनारायणादिशब्दवाच्यं परम्ब्रह्म यथावज्ञानाति स एव भगवान् हयशिरस्तत्त्वं यथावद्वगम्योपदेषुं शक्रोति न तु विष्णुं कर्मवश्य-मुत्येश्वयन् श्रुतितात्पर्यानभिज्ञः पण्डितमानीति भावः ॥ वैश्वम्पायन उवाच—

यिकश्चिदिहलोकेवै देहबद्धं विशाम्पते । सर्वे पश्चिमराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ ११॥

अथ वैशम्पायनः नादार्थभूतो वासुदेवः नारायण एव परं तत्त्वं तदवतारभूतो हयशिरा इत्याद्यपदिदिक्षुः 'उपादानन्तु भगवा-निमित्तन्तु महेश्वरः' इति कल्पनाऽप्रामाणकीति बोधियतुं श्रुतिषु परतत्त्वप्रकरणेषु ईश्वरशब्दार्थो नारायण एवेति कथनमुखेन निमित्तो-पादानयोरभेदमभिधास्यन् प्रथमं 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' 'संयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति सङ्कल्पा- श्रयत्वमि तस्यैवेत्याह यत्किश्चिदित्यादिना । इहलोके । प्राकृते लोके । वै शब्दः प्रसिद्धौ । देहबद्धमिति । देहसत्वमिति कचित्पाठः । तत्पाठे सत्वशब्दो द्रव्यवचनः देहात्मकं द्रव्यमित्यर्थः । विशाम्पते । नरपते । 'विद् पुंसि मनुजेवैश्ये' इति मेदिनी । सर्वमित्यादि । ईश्वर-सङ्कल्पजनितैः 'आकाशाद्वायुः । वायोरितः । अग्नरापः । अज्ञव्यः पृथिवी' इति श्रुतिप्रसिद्धैः पश्चिमिर्भूतैस्सर्वमाविष्टिभित्यर्थः । पश्च-भूतासम्बद्धं वपुः किमिप नास्तीति यावत् । अत्र—

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षम ॥ (गी.) १३-२६॥

इत्यादिवचनवलाचेतनाचेतनयोरुभयोरि भगविन्नयाम्यत्वे तात्पर्यम्। ईश्वरबुद्धिजैः पश्चिभिरित्यनेन छान्दोग्ये 'तत्तेजो सृजत' इत्यत्रेव 'तद्यो सृजत' 'ता अन्नमसृजन्त' इत्यत्रापि तच्छब्दः तैत्तिरीय 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यनन्तरम् 'आकाशाद्वायुः' इत्याद्वाकाशादिशब्दश्च परमात्मपर्यन्त इति बोधितम् । एवं छान्दोग्यतेत्तिरीययोरैककण्ठ्यबोधनेन छान्दोग्योक्तं त्रिष्टत्करणं उपलक्षणतया पश्चानां भूतानां सम्बन्धितया—त्रिषु भूतेषु द्विधा विभक्तन्मागयोर्मध्ये एकभागमात्रस्य चतुर्धाकरणेन वा पश्चीकरणमेवेति न तयोविरोध इति बोधितम्। पश्चानां भूतानां पश्चीकरणप्रकारश्च 'द्वेधा-भूतानि भित्वा' इत्यादि तत्त्वमुक्ताकलापस्तकौ तत्रत्यभावप्रकाशे चानुसन्धेयः । देहबद्धमिति बहुषु कोशेषु पाठः । देहबद्धमित्यस्य प्रकृतिपरिणामभूतेन देहेन बद्धमित्येवार्थः। यत्किश्चिच्दात्मकं वस्तु तत्सर्वं चेतनसामान्यमीश्वरबुद्धिजैः पश्चिभभूतैराविष्टम् । प्राकृतदेह-बद्धजीवसामान्यस्य ईश्वरसङ्कल्पजन्यपश्चभूतसम्बन्धकथनेन चेतनाचेत

नयोरुभयोरिप भगवित्रयाम्यत्वं तेन बद्धजीवस्यात्यन्तपारतन्त्रचं च सिध्यति । मैत्रायणीयोपनिषदि चायमर्थो व्यक्तः ॥ ११ ॥

भगवन्नाह मात्मवित्त्वं तत्वविच्छुश्रुमो वयं सत्वं नो ब्रूही '' त्युपक्रम्य " उद्धर्तुमर्हस्यन्घोदपानस्थो मेक इवाहमिस्मन्त्संसारे भगवन् त्वं नो गतिस्त्वं नो गतिः " इत्यन्तेन बृहद्रथनाम्ना राज्ञा शाकायन्यऋषि प्रति कृतस्य प्रश्नस्य 'अथ भगव। ञ्छाकायन्यस्सुप्रीतस्त्व ब्रवीद्राजानम् ' इत्यादिना प्रति-वचनक्रमे "अयं वावखल्वात्मा ते यः कतमो भगवन् देहे इति तगं "हो-वाचेति । अथ य एष उच्छवासाविष्कम्भनेनोर्ध्वमुत्कान्तो व्ययमानोऽव्यय-मानस्तमः प्रणुदत्येष आत्मा इत्याह भगवान्मैत्रिः। अथ य एष सम्प्रसादोऽ-स्माच्छरीरात्समुत्थाय परञ्जघोतिरुपसम्पद्य स्वेन ऋपेणामिनिष्पद्यत '' इति जीवात्मस्वरूपमभिघाय 'अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या, सर्वोपनिषद्विद्या वा, राजन्नस्माकं भगवता मैत्रिणाऽऽख्याता अहन्ते कथायिष्यामीति ' इत्युपक्रम्य ''यो हवाव उपरिस्थदश्रूयते यस्स्वतन्नः स्वे महिम्नि तिष्ठति, अजेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोद्यिता वैषोऽप्यस्येतिति ते होचुभगवन् कथमनेन-हशनानिष्ठनैताद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोद्यिता वैषोऽस्य कथामिति तान् होवाचेत्यारभ्य 'प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत्सनारमतैकस्सोऽत्मान-मभिध्यात्वा बह्वाः प्रजा असूजत स नारमत सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधना-याभ्यन्तरं विविशामीति " "स वा एष आत्मेहोशन्ति कवयस्सितासितैः कर्मफलरेनिम्त इव प्रतिशरीरेषु चरती ' त्यादिना परमात्मस्वरूपमुक्ता '' अस्ति खल्वन्योऽपरो मूतात्माख्यो योऽयं सितासितैः कर्मफलैरमिभूय-मानस्सदसद्योनिमापद्यता इत्यवाश्चघोध्र्यावागतिर्द्वन्द्वेरिमभूयमानः परिभ्रम-तीत्यस्योपन्याच्यानं पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते। अथ पञ्चमहाभूतानि म्तशब्देनोच्यन्ते। अथ तेषां यत्समवायः समुद्यं तच्छरीरमित्युक्तम्, अथ यो ह खळु वावशरीरे इत्युक्तं स भूतात्मेत्युक्त इति ' ''आत्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापस्यत् गुणौघैरुह्ममानः कल्लुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलोलुप्यमान-स्सस्प्रहोच्यश्रश्चाभिमानित्वं प्रयाता इत्यहं सोममेदमित्येवं मन्यमानो निब-ध्नात्यात्मनाऽऽत्मानं " इति ' अथान्यत्राप्युक्तं यः कर्ता सोऽयं वै मूतात्मा करणैः कारयिता अन्तः पुरुष इति ' इत्यन्तेन ' सम्मोहो भयं विषाद ' इत्युप-कम्य इति तामसानि अन्तस्तृष्णा स्नेहो राग इत्यपकम्य इति राजसान्ये तैः परिपूर्ण एतरिमम्त इत्ययम्भूतात्मा तस्मान्नानारूपाण्यामोतीत्यामोतीते " इत्यन्तेन च जीवात्मस्वरूपमपि सम्यगुपवर्णितम् । पूर्वं मोक्षधमे एव जनकवसिष्ठसंवादादौ एतच्छ्त्यर्थः विस्तरेणोक्तः । यथा---

> एषा तत्त्वचतुार्वैशत्सर्वाक्रातिषु वर्तते । यां ज्ञात्वा नाभिशोचान्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। एतदेहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ॥ कृत्स्नमतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञितम्। अहन्यहिन भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ २०७॥ ३६॥ कथितं ते महराजन्यस्मान्नावर्तते पनः । पर्ञ्चीवशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः ॥ ३७॥

(निस्तत्त्वः आधारतत्त्वशून्यः)

तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुमनीषिणः । यां त मूर्ति स्जलेष तां मूर्तिम(यं मर्त्यमनृद्यक्तं तत्तनमूर्त्य) धितिष्ठति चतुर्विशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पश्चविशकः। चतुर्विशतितत्त्वात्मकदेह-वद्धत्वाचतुर्विशतिमत्त्वं ॥

> स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वात्मावातिष्ठते । (स एव-पञ्चविंशक एव) चेतयंश्चतनात्रित्यं सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ४०॥ एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः।

विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४२॥ (प्रकृतिमान् देहा-त्मकप्रकृतिबद्धः ॥

तमस्सत्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४३ ॥
सहवासनिवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।
योऽहं सोऽहमिति द्धुका गुणानेवानुर्वतेते ॥ ४४ ॥
तमसा तामसान्मावान्विविधान्प्रतिपद्यते ।
रजसा राजसांश्चेव सात्त्विकान् सत्वसंश्रयात् ॥ ४५ ॥
गुक्कलोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि यानीह प्राकृतानि वे ॥
सात्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् ।
तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मविन्तकाः ॥ ३१९ ॥
केवलेनहपुण्येन गतिमूध्वीमवासुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ॥ इति ।

वचनार्थश्च 'तत्त्वमेकः ' इति मूळविवरणावसरे वक्ष्यते—सात्विकानि मैत्रायणीये '' अस्य को विधिर्भृतात्मनो येनेदं तत्वाऽऽत्मन्नेव सायुज्यमुपैति '' इति प्रश्नप्रतिवचने '' अयं वावखल्वस्य प्रतिविधिर्भृतात्मनो यद्वेदविद्यावगम-स्स्वधर्मस्यानुचरणम् ''—

तपसा प्राप्यते सत्वं सत्वात्सम्प्राप्यते मनः । मनसः प्राप्यते ह्यात्मा यमाप्त्वा न निवर्तते ॥ इति ॥

उत्तरप्रकरणे विवक्षितानि इति त्रयाणामुपबृंहणवचनेषूपादानमितिबोध्यम् ॥

एतेन पारतन्नयज्ञानाज्ञानाभ्यां बन्धमोक्षावुक्तौ ह्याद्यार उपाख्यानान-न्तराध्यायस्थानां (८६) पूर्वोदाहृतानां 'तिस्रः प्रकृतय इत्यादिवचनाना-मेतच्छ्रतितदुपबृहणवचनानाञ्चेकार्थ्यमवसेयम् । उदाहृतश्रुत्युक्ततामसराजस-सात्विकसम्पात्तिनिदानमृता रुद्रब्रह्मविष्णव इति मैत्रायणीये पञ्चमप्रपाठके । तद्घिष्ठातारः सङ्कर्षणप्रद्यम्राऽनिरुद्धा इति च पूर्वोदाहृतवचनेषु व्यक्तम् । 'तद्व्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणम् ' इत्येतद्विवरणावसरेऽपि निरूपयिष्यते ॥११॥ रत्नभूषणं] ईश्वरशब्दस्य शिवरूढंत्वशङ्कानिवृत्तवर्थम् 'ईश्वरो हि ' इत्यादिमूलप्रवृत्तिः १५१

नतु तापनीयादिषु प्रणवार्धमात्राविवरणावसरे ईश्वरसर्वेश्वरादि-शब्दाः प्रयुक्ताः । ते च रूख्या परमशिवमभिद्धतीति न नारायणस्य परत्वसम्भवः ॥

एवश्च नारायणस्यैव परत्वाभावेन कर्मवश्यतया च तदवतार-भूतस्य हयशिरसः कर्मपरतन्त्रता सुदृढा इति शङ्कामपाकुर्वन् ताप-नीयादिघटकेश्वरशब्दार्थमपि 'ईश्वरबुद्धिजै' रित्यत्रत्येश्वरशब्दार्थ-निर्णयव्याजेन निश्चिनोति । ईश्वरो हीत्यादिना—

ईश्वरा हि जगत्स्रष्टा प्रभुनीरायणो विराट्।

¹ न च सर्वेश्वरशब्दे योगार्थप्रतिसंबन्धिवाचकसर्वपदसत्वेन रूढे-रिववक्षेति वाच्यम् । सर्वपदेन योगिववक्षाबोधनेऽपि रूढेरिविवक्षाया बोध-यितुमशक्यत्वात् । प्रत्युत ईश्वरशब्दरूख्यर्थमात्रविश्रान्तं सर्विनियन्तृत्वं बोधयन्तीश्वरादिपदानि योगमुलेनापि श्रुतिविधयैव परमशिवस्य परत्विनणी-यकानि स्युः । एवच्च 'शान्तं शिवमद्वैतिमि ' त्यादिमुण्डकादिवाक्यान्यपि निर्व्यूढानि । न च—

स एष शाश्वतो देवस्सर्वगुद्धमयश्चित्रवः। वासुदेव इति ज्ञेयः ॥

इनि मीष्मपर्ववचनेन शिवशब्दार्थी निर्णीत एवेति वाच्यम् । एवमपी-श्वरशब्दस्य परमाशिवे रूढिनिर्णयेन तदनुरोघेन शिवशब्दार्थस्यापि निर्णे-यत्वात् ॥

न च श्रुत्यादिषु रुद्रस्योत्पत्तिपतिपादनविरोघः । तदंशभूतस्य संहारकरुद्रस्य नीळळोहितरुद्रस्य वा उत्पत्तिपतिपादनेऽपि परमशिवस्य परत्वे विरोधानवकाशात् । अन्यथा भवन्मतेऽपि विष्णोरुत्पत्तिश्रुतिविरोधेन नारायणस्य परत्वं न स्यादिति भावः ॥ भूतान्तरात्मा वरदस्सगुणो निर्मुणोऽपि च ॥ २ ॥

¹हीति श्रुत्यादिप्रसिद्धौ। हीति यत इत्यर्थकं वा। अत्रेश्वरशब्दाथस्य नारायणत्वकथने वाक्यतात्पर्यम् । जगत्स्रष्टेत्यादिपदानि तदुपपादकानि यतो जगत्स्रष्टृत्वादिविशिष्ट ईश्वरः। अतो नारायण
इत्यर्थः । ईश्वरशब्दः 'स्थेशभासिपसकसो वरच् ' (३-२-१७५)
इति स्रत्रेण वरजन्तो यौगिकः। 'स्वामी त्वीश्वरः पितरीशिता। अधिभूनीयको नेता 'इति कोशान्त्रियन्तृत्विशिष्टस्वामिवाची । अत एव
नृसिंहोत्तरतापनीये प्रथमखण्डे तुरीयत्वेनोक्त ईश्वरः द्वितीयखण्डे
'तस्मादेवमेवममात्मानं परम्ब्रह्मानुसन्धन्यादेष वीरो नृसिंह एव '
इत्यर्धमात्रार्थो नारायणावतारो नृसिंह एवत्युक्तम् । नृधिंहस्य नारा-

¹ तथा चाहुक्श्वेताश्वतराः--

किङ्कारणं ब्रह्म कुतस्सम जाता जीवाम केन क च सम्प्रतिष्ठा । अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ इति प्रश्नस्य प्रतिवचने ''ज्ञाज्ञौ द्वावजाविज्ञनीज्ञावजाह्येकामाक्त-भोगार्थयुक्ता । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्म मैतत् । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीज्ञते देव एकः '' इत्यादि । अत्रानन्त-शब्दः 'अनन्तः केशवे शेषे ' इत्यादिकोशेन—

अनन्तो भगवान् ब्रह्मा आनन्देत्यादिभिः पदैः । प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः ॥

इति ब्राह्मवचनेन च नारायण एव योगरूढः । 'विष्वक्सेनो विश्वरूपो मुरारि' रिति कोशाद्विश्वरूपशब्दोऽपि तथा। 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर' इत्यत्रैव वाक्यपूर्तिः । हरशब्दो यौगिकः ईश्वरशब्दोऽपि यौगिकः (पा. वि.) प्रति-सम्बन्धिपदान्तरसत्त्वे सर्वथारूढिभङ्गः (वे. के) इत्यादिकं तु प्राचां ग्रन्थे विस्तृतम् अत ईश्वरशब्दासङ्कुचितयोगार्थस्सर्वनियन्ता नारायण एवेति सिद्धम् ॥

यणावतारत्वं महाभारत एव बहुषु स्थलेषु स्पष्टम् । अर्धमात्रार्थो नारायण इति पूर्वमेव उपपादितम् । नारायणशब्दश्च तत्र तत्र निरुक्तः । हरिवंशे च रुद्रेण कृष्णं प्रति जगत्कारणं प्रक्रम्य—

नारा आपस्समाख्यातास्तासामयनमादितः। यतस्त्वं भूतभव्येश्व¹तन्नारायणशब्दितः। ईशस्त्वं सर्वजगतामीश्वरोऽसि ततस्स्मृतः॥

1 ' भूतभव्येशेति ' संबोधनेन 'ईशानो भूतभव्यस्येति ' (कठ ४ व. १२-१३) श्रुतिः । तत्रैव 'विष्णु ' (३ व. ९) 'वामन ' (५ व. ३) शब्दार्थनारायणपरेति । तत्रत्यईशानशब्दश्च यौगिक इति च रुद्रेण निणीतं भवति । अत एव 'शब्दादेव प्रमित ' (१ अ. ३ पा. २४ सू.) इति सूत्रे (शं. भा.) 'शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति ' न ह्यन्यः परमेश्वरा-द्भूतभव्यस्य निरद्धुशमीशिता, इत्यत्र ईशानशब्दो यौगिक इति स्फुटप्रतीतिरिप नापल्यनीया। ईशानशब्दस्य ब्रह्मशब्दवद्भूदत्वाभावेऽपि श्रुतित्वं संभवतीत्यभि-प्रेत्य शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरव ईशान इति तदुत्तरशङ्करभाष्यं सङ्गच्छते ॥

एवं 'गीतानां मोक्षधमीणां चैकार्थ्यात्' (ई. मा.) इति वदन्तरराद्धराचार्याः 'स्मृतेश्च' (१ अ. २ पा. ६ सू) इति सूत्रोदाहृते 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इत्यत्र 'ईश्वरः ईरानशीलः नारायणः' (शंगी. मा.) इति । 'यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वर दत्यत्र 'ईश्वरस्सर्वज्ञः नारायणाख्यः ईश्वनशीलः' (शं. गी. मा. १५ अ.) इति 'भारमृत्किश्वतो योगी' (स. ना. मा) त्यत्र किश्वतशब्दस्य वेदादिभिरयमेव परत्वने किश्वतः । सर्वे वेदैः किश्वत इति वा किश्वतः । 'सर्वे वेदा यत्पद-मामनन्ति ' 'वेदैश्व सर्वेरहमेव वेद्यः '—

'वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ मध्ये तथा चान्ते विष्णुस्सर्वत्र गीयते ॥ ' १५४ अन्तर्यामित्राह्मणस्य नारायंणपरत्वे शङ्करसुरेश्वराचार्ययोस्सम्मतिः [हंयशिरी

इति श्रुतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः 'सोऽध्वनः पारमाप्ताति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्याद्यक्तमित्युपक्रम्य 'पुरुषात्र परं किश्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यन्तेन यः कथितः स कथितः इति च प्रतिपादयन्ति ॥

'यः पृथिव्यां तिष्ठन् —स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृ. ५-७-३) इति श्रुतिविवरणावसरे 'य ईदृगिश्वरो नारायणाख्यः' इत्यनेन अन्तर्थामि-ब्राह्मणं नारायणपरमिति व्यक्तीकुर्वन्ति । तिच्छप्यैस्पुरेश्वराचार्यैः—

चतुर्घा प्रविभज्येनं सात्त्वताः पर्युपासते ।
तथा हैरण्यगर्भीयाः तथा पाशुपतादयः ॥ (श्वे. ५. ७. ३८)
कृष्णद्वैपायनो व्यासः वेदात्मा ध्वान्तहानिकृत् ।
प्राहेममेव बहुशः प्राणिनां हितकाम्यया ॥ ३९ ॥
नारायणः परोऽव्यक्ता दण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
अण्डस्यान्तिस्त्वमे लोकास्सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ ४० ॥
तस्मै नमोऽस्तु देवाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
नारायणाय विश्वाय देवानां परमात्मने ॥ ४१ ॥
एतमेव समुद्दिश्य मन्नो नारायणस्तथा ।
वेदविद्विर्महापाज्ञैः पुरुषैर्विनियुज्यते ॥ ४२ ॥

इत्युक्तम् । अत्र 'नारायणः परोऽन्यका' दिति न्यासश्लोक एव गीता (शं.) भाष्ये मङ्गळश्लोकतया आहतः । अतश्च सर्वान्तर्यामी नारायण हति श्रोतो न्याससिद्धान्त इति शङ्कराचार्येस्तच्छिष्येश्च निर्णीतं भवति ॥

अत्र 'न केवलं पुराणागमाभ्यामेव सोऽिघगम्यते। किन्तु श्रुत्यक्ष-रैरेवेत्याह । एतमेवेति । 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंमवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् , इत्यादिर्मन्नः वेदार्थविद्भिरन्तर्यामिणमुद्दिश्य विनियुक्तः। अतस्स वैदिक इत्यर्थ इत्यानन्दिगिरः । एतेन उक्तश्रुतीनां गीतायाश्चान्यथानयनमप्पय्यदीक्षितानां (शि. त. वि.) (शि. म. दी.) 'हेतुदर्शनाचेति' सूत्रोक्तरीत्यैवेति बोध्यम् ॥ रत्नभूषणं] (शं. गी. भा.) रुद्रभक्तान्नारायणभक्तस्यातिशयः मधुसूदनसरस्वतीसम्मतिः १५५

अतएव 'योगिनामपि सर्वेषां' (गी. ६-४७) इति श्लोके शङ्कराचार्यैः रुद्रादित्यभक्तापेक्षया वासुदेवभक्तस्यातिशयितत्वं प्रतिपादितं (शं. भा.) सङ्गच्छते ॥

एवं माण्ड्रक्यगौडपादकारिकाव्याख्याने अलातशान्तिप्रकरणे 'अयमे-वेश्वरो नारायणाख्यस्तं वन्दे ' इति शङ्कराचार्योक्तिः । आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे नरनारायणांघिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत । ततो भगवानितप्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति आनन्दगिरिणा गौडपादानां नारायणोपासकत्वस्योक्तिश्च सङ्गच्छते ॥

मधुसूदनसरस्वर्ताभिरिप 'योगिनां वसुरुद्र।दित्यादिश्चद्रदेवताभक्तानां सर्वेषामिप मध्ये इत्यारभ्य 'श्रद्धावान्भजते यो मां, नारायणमीश्चरेश्वरं सगुणं निर्गुणं वा भजते स एव मद्भक्तो योगी युक्ततमः' इति 'योगिनामिप सर्वेषा' मित्यत्र—'पुरुषोत्तम' इति स उत्तमः पुरुष इति वेद उदाहृत एव। लोके च कविकान्यादौ 'हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमो मतः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

कारुण्यतो नरवदाचरतः परार्था-पार्थाय बोधितवतो निजमीश्वरत्वम् ।
सिचित्सुर्वेकवपुषः पुरुषोत्तमस्य
नारायणस्य महिमा न हि मानमेति ॥
केचिन्निगृह्य करणानि विसुज्य भोगमास्थाय योगममलात्मधियो यतन्ते ॥
नारायणस्य महिमानमनन्तपारमास्वादयन्नमृतपारमहन्तु मुक्तः ॥ इति ॥

'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्यत्र—' ईश्वरः ईशनशालो नारायणस्तर्वान्तर्यामी' 'यः पृथिन्यां तिष्ठन्—यः पृथिवीमन्तरोयमयति'

१५६ जीवस्यापिसुज्यता ईश्वरश्चदस्य यौगिकत्वेन नारायणपरत्वस्योपसंहारः [हयशिरो

इत्युक्तचा ऋषीन्त्रति 'नान्यो जगति देवोऽस्ति ' इत्युक्तचा चाय-मर्थो दृढीकृतः। एवश्च ईश्वरशब्दस्यैव यौगिकत्वे सर्वेश्वरादिशब्दानां का कथेति ॥

जगत्स्रष्टेति । चिदचिदात्मकस्य जगतस्सर्गकर्ता । यथोक्तं

पूर्वमेव नारदं प्रति वासुदेवेन—

मत्तस्सर्वं सम्भवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

अक्षरश्च क्षरश्चेव सचासचैव नारद ॥ इति ॥

प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् । इति । (६-७-५८)
प्रधानपुंसो रजयोः कारणं कार्यभूतयोः ।। (१-९-३७)
इति विष्णुपुराणे 'नारायणोऽस्य जगतः कारणम् ' इत्यारम्य—
तस्माद्भवति चाव्यक्तस्तस्मादात्माऽपि जायते ।
इति विष्णुधर्मोत्तरोपक्रमे याज्ञ्यवल्क्यस्मृत्यादिषु (प्रा. का. ६६) च

सृज्यत्वं जीवस्य स्पष्टम् । 'एवमेतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो-व्युचरन्ति' (वृ. ४-१-२०) 'किङ्कारणं ब्रह्म'॥

'यच किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्विहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्मिथतः ' इत्यादिश्रुतिसिद्ध इति 'ईश्वरस्सर्वभूताना 'मित्यत्र च व्याख्यातम् ॥

एतेन 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः' (बृ.) 'यः परस्समहेश्वरः' (छां.) 'विद्युमती सर्ववर्णी पुरुषदैवत्या' 'ईशानं प्रध्यायितव्यम्' (अ. शि.) 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' (श्वे.) इत्यादिकं ब्रह्मोपनिषदादिषु ईश्वरादिशब्दघटितअर्घमात्राप्रतिपादनवाक्यं च नारायण-परमिति सिद्धम् ॥

¹पाराशर्यविजये वेदान्तकौस्तुभे च अप्पय्यदीक्षितोक्तिपर्याछोचनपूर्वकं ईश्वरादिशब्दानां यौगिकत्वमेवेति व्यवस्थापितम् ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः। (श्वे.१-१०) 'तोयन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम्' (तै. ना. १ अनु.) इत्यादि- श्रुतयोऽत्र मूलभूताः । अतो जगत्स्रष्टेत्यस्य चिदचित्सृष्टि- कर्तेत्येवार्थः। यश्च जगत्स्रष्टा तस्यैव सर्वनियन्तृत्वरूपं सर्वेश्वरत्वं न तदन्यस्येति भावः। अत्र नियन्तैव ईश्वरशब्दार्थः विवक्षितः।।

प्रश्रुरिति स्वामिवाचकपदोपादानात् 'नियन्तृत्वसंविहतस्वा-मित्वमिश्वरशब्दप्रश्वात्तिनामत्तम्' इति (गी. १५ अ.) तात्पर्यचिन्द्र-कायां स्पष्टम् । प्रभ्वादिशब्दैः 'आत्मस्थं प्रश्चं कारियतारम्' (मै. ३) इति श्रुतिः 'एष आत्मा—शास्ताच्युतो विष्णुनीरायण ' इति (७-७) श्रुताञ्जपसंहारोक्त नारायणपरेति वोधितम्।।

विराद् अकर्मवक्यतया राजमानः। यथा चाहुक्श्वेताश्वतराः। 'द्वासुपर्णेत्यादि' 'अनश्रन्नन्योऽभिचाकशीति' इति । तदुक्तं नारदं प्रति वासुदेवेन 'शुभाशुभैः कर्मभियों न लिप्यति कदाचन' इति ॥

यद्वा विराद् । विशेषेण राजमानः । यथोक्तं श्रीरामायणे— अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा । इति । एतेन श्रीवैशिष्टचं व्यिख्वतम् । एतच मोक्षधम एव पूर्वं वृत्रं प्रति सनत्कुमारोक्तौ-—

अनादिनिधनक्श्रीमान् हरिनारायणः प्रभुः। देवस्सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च॥ शान्तिः २८६–१९. इत्यारम्य—

तं विश्वभूतं विश्वादिं परमं विद्धि चेश्वरम् । २८५-२३. इत्यन्तग्रन्थसन्दर्भे स्फुटम् । 'विद्यासहायवान्देव' इत्येतद्विवरणावसरे चैतद्विवेचयिष्यते ॥

भूतान्तरात्मा । जगत्स्रष्टेति सृज्यतयोक्तस्य चेतनस्याचेत-नस्य चान्तःप्रविक्य नियन्ता ।एतावता सुबालोपनिषदि नैवेह किञ्च-नाग्र आसीत्। अमूलमनाधारम् इमाः प्रजा जायन्ते दिव्यो देव एको नारायणः ' इत्युपक्रम्य ' एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिच्यो देव एको नारायणः ' इत्यन्तषष्ठसप्तमखण्डार्थः । महोप-निषदि च 'एको ह वै नारायण आसीन ब्रह्मा नेशानः ' इत्युपक्रम्य ' तस्यादिशखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ' इत्यन्तश्रुत्यर्थश्र सङ्गृहीतः। 'भृतान्तरात्मे 'त्यनेन अन्तर्याम्यधिकरणार्थ उक्तः। वरदः। ब्रह्मरुद्रयोरपि स्वप्रादुर्भावदशायां स्वेनाराधनस्तुतिनम-स्कारादिकरणमपि वरं ददातीति तथोक्तः। (५८-पु.) उदाहृत-सगुण इत्यादि । निर्गुणोऽपि च वचनान्यत्रानुसन्धेयानि । सगुणः । अत एव 'पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम्' इत्युपसंहार-स्सङ्गच्छते। निर्गुणत्वं च सर्वभूतसम्बन्धेन प्रसक्तास्सत्वरजस्तमो-गुणाः ये च कर्माधीनजीववृत्तिदुःखादिगुणास्तच्छून्यत्वम् । एतच 'एको देवः—निर्गुणश्च ' इति श्रुत्यानुपूर्व्येव बोधितम् । वक्ष्यति च 'व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् ' (३६०-३.) इति । 'एको देव' इत्यादिश्रुतौ निर्गुणत्वं न गुणसामान्यशून्यत्वं पूर्वं परतश्च तत्रैव 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य' इति सामान्यतः 'पराऽस्य शक्तिः ' 'एको वशी ' इत्यादौ विशेषतश्च गुणानामप्युक्तेः¹ ॥

कला स्यान्म्लरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य कलना कालमानयोः ॥

¹ नन्प्संहारे 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवधं निरञ्जनम्' इति निषेधकथनान्त्रिर्गुणत्वं गुणसामान्यशून्यत्वमेवेति चेत् तादृशश्रुतौ गुणनिषेध-बोधकं पदं किमिति विचारणीयम् । न तावन्निष्कलमिति पदम् ॥

रहामूषणं] 'निष्कलं निष्किय 'मिलादि श्रुलर्थविचारः न्यायविशेषनिरूपणं च १५९

इति मेदिनीकोशेन कलाशब्दस्यांशबोधकतया निष्कलशब्देन निरंशत्वस्यैव प्रतीतेः । निष्क्रयमित्यनेन पूर्वापराबिरुद्धस्यचलनात्मकित्रयाशून्यत्वस्य प्रतीतेः । निरवधमित्यनेन अविधाकर्मादिदोषशून्यत्वस्य । निरञ्जन-मित्यनेन दोषसंबन्धशून्यत्वस्य अवधफलसंबन्धशून्यत्वस्य वा प्रतीतेः । पदचतुष्टयस्यापि भावान्तराभावन्यायेन गुणिवशेषेषु तात्पर्यात् । तदुत्तरं 'अमृतस्य परं सेतुं दम्धेन्धनमिवानलम् ; इत्यत्र 'सेतुम् ' इत्यन्तेन मोक्ष-कारणत्वस्य प्रतिपादनात् । 'दम्धेन्दनमिवानल 'मित्युक्तार्थस्य च चेतन-दोषानिवर्तकत्वस्त्रपगुणावशेष एव पर्यवसानात् । एव पदद्वयार्थस्विकारे—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

इति गीतोपबृंहितेन सर्वजनक—सृष्टिकीडावदर्थक नारायणदेवशब्दघटितेन—-यदि योन्यां प्रमुख्वामि तं प्रपद्ये नारायणं देवम् ।

> अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् । यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्मशुभाशुभम् ॥

एकाकी तेन दह्यामि गतास्ते फलभोगिनः । इति गर्भोपनिषत्सन्दर्भेणैकाथर्यमपि सङ्गच्छते । श्वेताश्वतरोपनिषदि 'अमृतस्य परं सेतु ' मित्यनेनोक्तार्थस्य—

> यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

इति तदुत्तरवाक्येन विशदीकरणेन अन्ते निर्गुणत्वकथाया एवामावात् । तत्रश्च "प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेषति ततो ब्रवीति च भूयः" इति सूत्रोक्तन्यायोऽत्र निर्णायक इति । 'एको देव ' इत्याद्यदाहृतश्चतावेकवाक्यताऽस्त्ये-वेति नोपक्रमाधिकरणन्यायप्रवृत्तौ बाषकछेशोपि । एवमुपसंहारकवाक्यसद्भावेन उत्सर्गापवादनयाङ्गीकारेऽपि नातिप्रसङ्गः निर्गुणविद्यात्वेन पराभिमतायां

एतावता 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति सुबालोपनिषत्सप्तमखण्डार्थ उक्तः । अथ पृथि-व्यप्स प्रलीयते ' इत्यादि सुबालोपनिषद्वितीयखण्डसन्दर्भस्य सप्तम्खण्डैकार्थ्यं स्थिरीकर्तुं 'एको ह वै नारायण आसीक ब्रह्मा नेशान ' इत्यादि महोपनिषदैकार्थ्यमपि व्यञ्जयन् नारायणव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य प्रलयगोचरत्या नारायणस्यैव परत्वं स्थापयन् प्राकृतप्रलय-प्रकारं दर्शयति। भृतप्रलयमित्यादिना न प्राज्ञायत किञ्चनेत्यन्तेन।।

विद्यायां गुणकथनस्य स्तुत्यर्थत्वं न घटते इत्यादिकमि प्राचांग्रन्थेषु हिरगुणदर्पणे गुणमीमांसायां च स्फुटम्। निषेघप्रकरणपिठतानां गुणानां निषेघार्थमनुवादविषयता उपासनप्रकरणपिठतानाञ्चोपासनार्थतेति परमार्थतो निर्गुणमेव विस्तिति मतेऽपि ब्रह्मणि आरोपितानां स्वरूपाभिन्नानां चानन्तानां
गुणानामङ्गीकारेण स्वसमानसत्ताकस्वभिन्नगुणशून्यत्वस्यैव निर्गुणत्वस्य वाच्यतया ब्रह्मणि गुणसामान्याभावस्यानङ्गीकारेण निर्गुणश्रुतेस्सङ्कोचोऽकामेनाप्यङ्गीकरणीयः। एवमसङ्गश्रुतेरपि। किञ्च ब्रह्मण्यविद्यासंबन्धाङ्गीकारेण निरवद्यं निरञ्जनम्, 'निरवद्यो निरानिष्टः, इत्यादिश्रुतिसङ्कोचोऽपि
तन्मतेऽधिक इत्यादिकमाचार्यसूक्तिसारज्ञानां स्रुगमम्। महभारत एव
बहुषु प्रदेशेषु ब्रह्मणि निर्गुणत्वं सत्त्वरजस्तमोगुणशून्यत्वरूपमित्युक्तं तत्र तत्रैव
द्रष्टव्यम्। नारायणशब्दस्यान्यपर्यासंभवः प्राचीनग्रन्थेष्ववसेयः ईश्वरो हि
जगत्स्रष्टेस्यनेन श्लोकेन 'तमीश्वराणां परमं महेश्वर' मित्यारभ्य——

एको देवस्सर्वभृतेषु गृढ-स्सर्वव्यापी सर्वभृतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षस्सर्वभृताघिवास-स्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

इत्यादिश्रुतिसन्दर्भस्य उदाहृतसुबालोपनिषदैकार्थ्यमाविष्कृतम् । अतश्च सकलश्रुतितात्पर्यविषयोऽकर्मवस्यो नारायणः परं तत्त्वमिति सिद्धम् ॥

भूतप्रलयमत्यन्तं (व्यक्तं) श्रुणुष्व नृपसत्तम । धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ॥ १३॥ ज्योतिभूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले। वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे ॥१४॥ व्यक्ते मनिस संलीने व्यक्ते चाव्यक्तताङ्गते । अव्यक्ते (क्तं) पुरुषं (षे) याते पुंसि सर्वगतेऽपि च॥ तम एवाभवत्सर्वे न प्राज्ञायत किश्चन ।

भूतप्रलयम् भूतस्य सत्ताश्रयाचिद्चिदात्मक कार्यसामान्यस्य प्रलयम्। तथा च श्रुतिः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । १ इति । एवं 'सन्मूला-स्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः, इति । श्रुतिद्वयमिदं चिदचितोः प्रलयमपि प्रतिपादयतीति प्राचां ग्रन्थेषु स्पष्टम्। नैमित्तिक-लयच्यावृत्यर्थं अत्यन्तिमाति । अयं च प्रलयः पुराणेषु प्राकृतप्रलय इति व्यवह्रियते । अव्यक्तमिति क्रचित्पाठः । अस्मिन्पाठेऽपि अव्यक्तः अदृश्यः बद्धजीवानाम् इत्यर्थः । स च प्रलयः प्राकृत एवेति बोध्यम् । नृपसत्तमेति । त्वया परिपाल्यमानानां नराणां देहान्तर-विशिष्टवेषेणापि नाऽसिन्प्रलये स्थितिरिति भावः । श्रुणुष्व । सावधानेन चेतसा आकर्णय। श्रुण्विममिति काचित्पाठः। धरण्या मित्यादि । अथ धरण्यां पुरा एकार्णने अप्सु लीनायामिति योजना । अथशब्दः कात्स्न्यीर्थकः कृत्स्नायां धरण्यामप्सु लीनाया-मित्यर्थः । अथेत्यनेन ब्रह्माण्डान्तर्विती पृथिवी ब्रह्माण्डप्रथमावरण-

हेमकटाहरूपा च पृथिवी गन्धतन्मात्रं चिति सर्वं विविधितम् । लयक्रमश्र विष्णुपुराणपष्ठांशचतुर्थाध्यायादिषु द्रष्टच्यः । एतेन 'पृथिच्यप्सु
प्रलीयते, आपस्तेजासि लीयन्ते । तेजो वायौ लीयते । वायुराकाशे
लीयते । आकाशामिन्द्रियेषु । इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु । तन्मात्राणि
भूतादौ लीयन्ते । भूतादिर्महति लियते । महानच्यक्ते लीयते ।
अव्यक्तमक्षरे लियते । अक्षरं तमसि लीयते । तमः परे देवे एकीभवाति,
इति सुवालश्रुतौ एतद्रचनमूलभूतायां पृथिच्यादिशब्दाः कृत्स्नपृथिच्यादिपरा इति बोधितम् । श्रुतौ च 'पृथिच्यप्सु प्रलीयते,
इत्यादावेव तन्मात्रलयो विविधितः । अत एव 'आकाशमिन्द्रियेषु ।
इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, इत्यत्र लयवाचिषदाप्रयोग इत्यादिकं
सुवालोपनिषद्भाष्ये स्पष्टम् । पुरा । प्राक्-प्राकृतलयकाले
एकाणिवे । ब्रह्माण्डस्य द्वितीयं यदुदकावरणं तद्भपैकाणिवे ।

¹ यथोक्तं विष्णुपुराणे—— येनेदमावृतं सर्वमण्डमप्स प्रठीयते ।

सप्तद्वीपस्मुद्रान्तं सप्तलोकं सप्वतम् ॥ (६-४-३०)

उदकावरणं यतु ज्योतिषा नीयते तु तत् । इत्यादि ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि---

महाकरुपक्षये ब्रह्मन् समवस्थां वदस्य मे । इति प्रश्नप्रतिवचने—

> अण्डस्याभ्यन्तरं सर्वं तदाऽम्मोभिः प्रपूर्यते । शरीरघारिणस्सर्वे तदा नश्यन्ति पार्थिव ॥ अन्तर्गतेन तोयेन भिन्नमण्डं जगत्पते । पूर्णे ब्रह्मायुषि तदा बाह्यस्थेऽम्भासे लीयते ॥ एवं सा जगदाधारा घारा तोये प्रलीयते ॥ (१-२२-६) इति ॥

'अप्सु चैकाणिवे पुरे ' इत्यत्र चश्च्दः उद्कावरणजलच्यति-रिक्तजलसमुचायकः । तत्र च ब्रह्माण्डप्रथमावरणहेमकटाहस्य द्वितीयावरणजले तिक्क्षिपृथिच्याश्च द्वितीयावरणच्यतिरिक्तअण्डान्तर्गते जले लयो विवक्षितः। ज्योतिर्भृते। उपादेय जलत्वावस्थां विहाय उपादान तेजस्त्वावस्थामापन्ने। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

अग्रचत्रस्थे च सिलले वाय्वत्रस्थे च तेजिस । इति ।

एतेन उपादानस्य उत्तरावस्थाप्रहाणपूर्वकतत्पूर्वावस्थाप्राप्तिर्लय इति
बोधितम्। लीने ज्योतिषीत्यादि पूर्वववदेवार्थः । आकाशे च मनोऽतुग

इति । अत्र मनश्लब्द इन्द्रियसामान्य मुपलक्षयति । अत्र
पूर्ववल्लयबोधकपदाप्रयोगेण 'आकाशिमिन्द्रियेषु ' इति श्रुताविवात्राकाशस्य मनोऽनुगमनं संश्लेष एव न तु लय इति बोधितम् । तेन
मनस आकाशोपादनत्वाभावेन लयानुपपत्तिरिति शङ्काया नावकाशः । एवं—

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते । खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाश्चमेव च ॥ (१-७७-७) इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेऽप्यूद्यम् । अत एव विष्णुपुराणे— ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः।

पुर्वं मनःप्रधानानीन्द्रियाणि प्रभावयेत् । इन्द्रियाणान्तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ॥ एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशः ॥ (शा. ३१६-२१) इत्यत्रैव पूर्वं मनस इन्द्रियप्रधानत्वोक्तया मनश्राब्देन इन्द्रियसामान्यविवक्षा युक्तेति भावः ॥

आकाशं चैव भूतादिप्रसते तं तथा महान् ॥ महान्तमेभिस्सहितं प्रकृतिर्प्रसते द्विज ॥ (४-३२)

इत्यत्राकाशस्य भूताद्यहङ्कार एव लय उक्तः। मोक्षधर्म एव सृगु-भरद्वाजसंवादे (१८०) वार्ष्णीयाध्यात्मसंवादे (२१२ अ.) जनकयाञ्च-वल्क्यसंवादे—आनुशासानिके नारदसनत्कुमारसंवादे (३९) रुद्रसन-कुमारसंवादे (१६६) याज्ञवल्क्यस्मृतौ (३-१७९-१८०) मनुस्मृतौ । महदहङ्कारयोर्लयसृष्टिप्रतिपादनात् यथोक्त एवार्थः। मनसी-त्यादि। मनसि। आकाशसंश्विष्टेन्द्रियेषु 'व्यक्तसंलीने, इति अत्र व्यक्तपदं—

> अष्टी प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश । आसान्तु सप्त व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥

(शान्ति. ३१६-१०)

¹ अत्र याज्यवल्क्यस्मृतौ—

निस्सरित यथा लोहिपिण्डात्तप्तास्स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्भदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ (३-६६) सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् । सृजति (६९)

इत्यनेन 'यथाऽमेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युचरन्ति एवमेतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणास्सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि म्तानि सर्व एत आत्मानो व्युचरन्ति, (ह. ४-१ मा. पाठः) इति श्रुत्यर्थमुपकम्य—

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च । अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिन्यादीनि चैव हि ।। अन्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ॥ रत्नभूषणं]

954

अन्यक्तं च महांश्रेव तथाऽहङ्कार एव च।
पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्व पश्चमम्।।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ ।

इति जनकयाज्ञवल्क्यसंवादवचनेन महत्तत्त्वान्त सप्तलयप्रकरणान्तरानु-रोधेन च महत्तत्त्वाहङ्कारद्वयपरम् । लयक्रमश्च इन्द्रियाणां भूताद्यहङ्कारे तस्य च महत्तत्त्वे इति बोध्यः । व्यक्ते अव्यक्तताम् । मूलप्रकृते-

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहङ्कारसम्भवः । तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि तु ॥ (३-१७९) शब्दस्त्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्भुणाः । यो यस्मात्रिस्स्सृतश्चेषां स तस्मिन्नेव लीयते । यथात्मानं सुजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ॥ इति तद्धं विशदीकृत्य—

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकास्सूत्राणि भाष्याणि यचान्यद्वाद्ययं कचित् ॥ (१८९)

इत्यत्र 'अस्य' महतो मूतस्य निश्वसितं एतद्यहग्वेदो यजुर्वेदो सामवेदोऽ-थर्वोङ्करस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषद्दश्चोकास्मूत्राणीति, (मै. ब्रा.) श्रुत्यर्थम्—

> वेदानुवचनं यज्ञं ब्रह्मचर्यं तपो दमः। श्रद्धोपवासस्त्वातन्रचमात्मनो ज्ञानहेतवः॥ (१९०)

इत्यत्र 'तमेतं वेदानुवचनेन त्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाज्ञ-केन, इति श्रुत्यर्थम्—

> सद्याश्रमैर्विजिज्ञास्यस्समस्तैरेवमेव तुं । द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यश्रश्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ (१९१)

इत्यत्र—' आत्माऽवारे द्रष्टव्यश्वश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, इति श्रुत्पर्थम्—

> य एवमेनं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः । उपासते द्विजास्सत्यं श्रद्धया प्रबा युताः ॥ कमाचे संभवन्त्यर्चिरहरशुक्कं तथोचरम् । अयनं देवलोकं च सवितारं स वैद्युतम् ॥ ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्म लौकिकान् । करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥

इत्यत्र 'य एवमेतद्विदुः ये चामी अरण्ये श्रद्धाग् सत्यमुपासते तेऽर्चिरिम-सम्भवन्ति 'इत्यादि 'तेषां न पुनरावृत्तिः ' इत्यन्तश्रुत्यर्थं च विश्वदीकुर्व-न्यात्र्यवल्क्यः महत्त्वाहङ्कारयोः (बृ) उपनिषत्तात्पर्यविषयत्वं प्राकाशयत् । एतेन उपनिषत्सु भूतमात्रोक्तिस्थलेऽपि महदादिभूतपर्यन्तं विवक्षितिमिति सिद्धम् ॥

मनुस्मृतावि - 'मनसश्चाप्यहङ्कारम्' (१-१४) 'महान्तमेव चात्मा-नम्' इत्यत्र महत्तत्वाहङ्कारयोर्विवक्षा स्फुटा। आह च कुल्लूकभट्टोऽपि-'भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहङ्कारतन्मात्राणीति — नारदसनत्कुमारसंवादे — (आनु)

त्रयोविंशतितत्त्वस्याव्यक्तस्य महामुने ।

प्रभवं चाप्ययं चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ (म.भा.आ. ३८-२९). इत्यादिना—अञ्यक्तकार्यत्रयोविंशतितत्त्वप्रभवादिप्रश्नस्य—

यं विश्वमुपजीवन्ति यमाहुः पुरुषं परम् । तं वै शृणु महाबुद्धे नारायणमनामयम् ॥ एष नारायणो नाम यं विश्वमुपजीवति । एष सष्टा विघाता च भर्ता पालयिता प्रभुः ॥ प्राप्यैनं न निवर्तन्ते यत्योऽध्यात्माचिन्तकाः । इत्यादिना -

'विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति' इति श्रुत्यर्थोपक्रममुखेन सनत्कुमारप्रतिवचनेषु महत्तत्त्वाहङ्कारये। रश्रुतितात्पर्यविषयत्वं स्पष्टम् ॥

रुद्रसनत्कुमारसंवादे—(आनु)
यदुक्तं भवता वाक्यं तत्त्वसंज्ञेति देहिनाम् ।
चतुर्विश्वतिमेवात्र केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ (१६६-२६)
केचिदाहुस्रयोविशं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।

वयन्तु पञ्चाविंशं वै तद्धिष्ठानसांज्ञितम् ॥

तत्त्वं समिषमन्यामस्सर्वतत्त्वप्रलापनात् ।

इत्यत्र परावरयोरुभयोः पारमार्थ्य परस्य लयाधारत्वम् —

एषा तत्त्वचतुर्विशन्मया शास्त्रानुमानतः। वर्णिता तव देवेश पञ्चविंशसमान्विता॥

इत्यन्ते अव्यक्तस्य चतुर्विशतितत्त्वात्मकत्वं चोपपादितम् । अत्र यथाश्रुति-निदर्शनादित्युक्त्वा मोक्षधर्मे जनकयाज्ञ्यवरुक्यसंवादे परस्य पञ्चविंशत्व-व्यपदशेस्य परजीवयोरपृथिनसद्धिनिबन्धनत्वं प्रसाध्य महदहङ्कारादि-सृष्टिमिभिधाय—

चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुतिनिदर्शनम् । इत्युपसंहारेण च चतुर्विंशत्यचित्तत्वानां श्रौतत्वं स्फुटम् ॥

> वार्णियाध्यात्मसंवादे— वास्रुदेवस्सर्विमदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् । सर्गप्रळयकतीरमन्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ (म. भा. शा. २१२-१०). अन्यक्तकर्मता बुद्धिरहङ्कारं प्रसूयते । आकाशं चाप्यहङ्काराद्वायुराकाशसम्भवः ॥

इत्यत्र—भृगुभारद्वाजसंवादे— कुतस्सृष्टमिदं मर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्। श्रुत्यांवस्थां गुणसाम्यरूपाम् । गृते मूलप्रकृतेहिं अविभक्ततमोऽ-वस्था । विभक्ततमोवस्था । अक्षरावस्था । अव्यक्तावस्था चेति चतस्रोऽवस्थाः । तथा च सौबालानां श्रुतिः 'अव्यक्तमक्षरे लीयते।

प्रळये च कमभ्योति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ इति प्रश्नप्रतिवचनभूते——

> नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः । सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ॥ महान्ससर्जाऽहङ्कारं स चापि भगवानतः ।

इत्यत्र महत्तत्वाहङ्कारयोस्सृष्टिरुक्ता—' इतरेषां चानुपरुष्टिः' (२-२) इति सूत्रन्तु महत्तत्वादिनिषेधकश्रुतिविरहेण (शं) परोक्तदिशा न महत्तत्वाहङ्कारयोः अप्रामाणिकत्वपरिमिति श्रुतप्रकाशिकादौ व्यक्तम् । श्रुतयस्तु श्रीभाष्य प्वोपन्यस्ताः ॥

¹अत्र-- मनिस व्यक्तसंछीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते । इत्युक्तवा--

> जगत्प्रतिष्ठा विपर्षे पृथिन्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ (शं. २-३-१४).

से वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च । मनो हि परमं भूतं तद्व्यक्ते प्रलीयते ॥ अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मित्राष्क्रिये संप्रलीयते ॥ (शं २-१-१)

इति (ना.) पूर्ववचेनेषु (शं) परोदाहृतेष्विप मनसः व्यक्तद्वार एव अव्यक्तेरुयः, न तु साक्षादिति विवक्षितिमति सिद्धम्।।

अत एव तत्रैव तत्पूर्ववचनेषु तास्मिन्नेवाध्याये —

ं द्विर्द्धा दशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातोऽन्यः पञ्चविशकः ॥

इत्युक्तिस्सङ्गच्छते—'तत्त्वमेकः' इति मूलविवरणावसरे षड्विंशस्यपरत्वं स्थापयिष्यते ॥ अक्षरं तमसि लियते। तमः परे देवे एकीभवति इति । सुवालोपनिषद्धाष्ये एतच्छुतिविवरणावसरे व्यासार्याः "भूतलिनिहितबीजस्थानीयमाविभक्तं तमः । मृत्रिस्मृतबीजविद्धभक्तं तमः । सिललंससृष्टार्द्रपृथ्व्यववीजतुल्यमक्षरम् उच्छूनवीजसमानमव्यक्तम् ।
अङ्कुरस्थानीयो महानिति विवेकः" इति प्रतिपादयन्ति । अव्यक्त
इत्यादि । पुरुषम् । जीवं । यस्यामवस्थायां गुणसाम्यमप्यस् दं
तादृशाक्षरावस्थम् । चेतनसमष्टिगर्भामिति यावत् । 'अव्यक्तमक्षरे
लीयते' इति श्रुत्यनुसारात्। श्रुतौ चाक्षरशब्द इत्थमेव विवृतो
व्यासार्यैः। विवेचितश्चैतन्नचायसिद्धान्जनादिषु। एवश्च—
प्रकृतिर्यो स्था स्थानाव्यक्ता व्यक्तस्वर्णाणी।

प्रकृतिर्या मया ख्याताव्यक्ता व्यक्तस्वरूपिणी। पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मिन।।

इति विष्णुपुराणवचनमपि सङ्गतम् । क्वचिचा व्यक्तं पुरुषे याते ' इत्यंपि पाठः ॥

> ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते। खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च ॥ ७७-७॥ मनः प्रलीयते बुद्धौ वुद्धिश्चात्माने लीयते। अन्यक्ते लीयते चात्मा अन्यक्तः पुरुषे परे॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात्सोऽपिसाधुः एतत्पाठेऽव्यक्तशब्दस्तमोऽ-वस्थापन्नप्रकृतिपरः । उदाहृतश्रुत्यनुसारात् । असादपि 'अव्यक्ते पुरुषं याते ' इति पाठ एव ज्यायान् । पुंसि । पुरुषसंयुक्ते पूर्वोक्ताक्षरावस्थे । सर्वगते ।

¹ अत्र बुद्धिशब्दस्य महत्तत्वमर्थः-आत्मा च अक्षरावस्थपकृतिसंश्विष्टः जीवः विवक्षितः ॥

१७० प्रकृतेः परमात्मनिलयः लयेचिदाचितोर्नामरूपार्वभागा भावमात्रं नत्वभावः [इयशिरो

असतश्च सतश्चेव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् । सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥ ७० ॥ इत्युद्योगपर्वणि निर्वचनानुसारेण सर्वशब्दः परमात्मपरः ।परमात्मानं तमोद्वारा प्राप्त इत्यर्थः । तथा चानुपदं वक्ष्यते । 'तम एवा-सवत्सर्वमि 'ति । यद्वा—

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मिनाष्क्रिये संप्रलीयते।

नास्ति तसात्परतरः पुरुषाद्वै सनातनात् ॥ (३४७-३१ शान्ति.) इति नारायणाख्यानवचनानुसारेण । 'अन्यक्तः पुरुषे परे ' इति विष्णुधर्मोत्तरवचनानुसारेण च । 'अन्यक्ते पुरुषं याते ' इत्यत्रापि पुरुषशब्दो वासुदेववचनः । अन्यक्तस्य पुरुषश्राप्तिश्राक्षरतमोद्वारा विवक्षिता । तदेव विश्वदयति । पुंसि सर्वगतेऽपि च । तम एवाभवत्सर्व-मित्यादिना । पुंसि सर्वगतेऽपि चेत्यस्य 'प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता ' इति विष्णुपुराणोक्तिदिशा वासुदेवे चिद्चित्सामान्यलयाधारे चेत्यर्थः । अत्र सर्वपदेन चेतनस्यापि परिग्रहाद्वासुदेवस्याक्षरावस्था संवन्ध उक्तः । तम एवाभवत्सर्वमित्यस्य सर्वं चिद्चिदात्मककार्यसामान्यं तम एवाभवत्सर्वमित्यस्य सर्वं चिद्चिदात्मककार्यसामान्यं तम एवाभवत् अविभक्ततमोऽवस्थापन्नमेवाभवत् । किञ्चन । चिद्वचिदात्मककार्यवस्तुकिञ्चिद्वपि न प्राज्ञायत प्रकर्षेण नामरूपविभागवत्त्यर्थः । एतेन तम एवाभवदित्यत्रैवकारेण न न्रक्षणो न्यवच्छेदः । नापि चेतनस्य किन्तु नामरूपविभक्तस्य कार्य-वर्गस्यवेति बोधितम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-नीसीत्तमो ज्योतिरभूत्र चान्यत् । श्रोत्रादिबुद्धचाऽनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति ॥

ेतथा च सौबालश्रुतिः 'तमः परे देवे एकीभवति' इति।

एतद्विवरणावसरे च सुबालोपनिषद्वचारूयाने व्यासार्थाः ' सलिलविलीनलवण-चन्द्रकान्तस्थसालिलसूर्यकान्तस्थवाह्विकल्पं परमात्मैकवेद्यमवतिष्ठते ' इति । स्मृत्यधिकरणश्रुतप्रकाशिकायां च 'अत्रैक्यं ब्रह्मणः पृथग्व्यवहारानहिवस्था। क्षीरे नीरस्येव ; इति च प्रतिपादयन्ति । अत्र चतुर्भुखादीनामपि लयो विवक्षितः। यथोक्तं नारायणाख्याने पूर्वं 'किञ्च ब्रह्मा च रुद्रश्च ' इत्यारभ्य ' प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परनिर्मितम् ' इति । एवं बहुषु स्थलेषु द्रष्टव्यम् । एवञ्च ' ईश्वरो हि जगत्स्रष्टे ' त्यादिना पस्तुतस्य जगत्स्रष्टुर्वासुदेवस्यैव सकल-चेतनाचेतनलयकारणत्वमित्युक्तं भवति । स्थितिकारणत्वं भूतान्तरात्मा वरद इत्यनेनोक्तम् । ततश्च जन्मस्थितिलयकारणं नारायण एव पर इति सिद्धम् । अत्र च सुबालोपनिषदेकार्थम् 'नासदासीन्नोसदासीत्तदानीम् 'नासीद्रजो नो व्योमापरो यत्' 'तम आसीत्तमसागृहमम्रे प्रकेतम्' इत्यादि ऋग्यजुर्वेदपिठतं नासदासीयसूक्तमपि मूलम् ।इदञ्च वृद्धहारीतेन (८-१२९) कृष्णार्चने विनियुक्तम् । एतेन ' नासदासीदिति जपेज्जहुयाद्योगतत्परः । पजापते स्तुसायुज्यं द्वादशाब्दैस्समश्चते, इति ऋग्विधाने प्रजापतिशब्दो यौगिको वासुदेववाचीति बोध्यम्। मनुरिप 'आसीदिदं तमो भूतम् ' इत्यादिना अस्य नारायणपरतां प्राचीकशत् । व्यासोऽपि नारायणा-ख्यान एव पूर्व श्रीकृष्णेन अर्जुनं प्रति ब्रह्मरुद्रजनकनारायणमहिम कथनावसरे " न वै राज्यात्र दिवसे न साति नासति न व्यक्ते न चाव्यक्ते व्यवस्थिते । एतस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयादजरामरादतीन्द्रियादपाह्यादसंभवात्सत्याद-हिंस्याल्जवादिभिरद्वितीयादप्रवृत्तिविशेषादवैरादक्षयादमरादजरादम्रुर्तितस्सर्वन्या -पिनस्सर्वकर्तुदशाश्वतात्तमसः परात्पुरुषः प्रादुर्भूतोऽस्य पुरुषस्य ब्रह्मयाने-ब्रिक्षणः पादुर्भावे हरिरव्ययो निदर्शनमप्यत्र भवति। नासीदहो न रात्रिरासीन्न सदासीन्नासदासीत्तम एव पुरस्तादभविष्यद्विश्वरूपं सा विश्वरूपस्य रजनी हि एवमस्यार्थोऽनुभाष्यते। तस्येदानीं तमस्संभवस्य पुरुषस्य ब्रह्मायोनेब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजास्सिस्रक्षमाण ' इत्यनेनास्यसूक्तस्य नारायणपरतां एतावता 'तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' (तै. ब्रा. २-८-९) इति श्रुत्यर्थ उक्तः — अथ (प) संहितानुसारेण 'प्रातरिप्रम्' इत्याद्य त्तरश्चातितात्पर्यविषय हयग्रीवावतारस्य सङ्कर्षणाद्यनन्तरकालिकतया 'तमसस्तन्महिनाजायतैकम्' इति श्रुत्यर्थमाभसन्धाय प्रथमतस्सङ्कर्ष-णाद्यवतारान् प्रदर्शयति । तमसो ब्रह्म संभूतिमत्यादिश्लोकेन —

तमसो ब्रह्मसंभूतं तमो मूलामृतात्मकम् ॥१६॥ तद्दिश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्चितम् । सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥१७॥ तद्वयक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ।

अत्र तमश्राब्दोऽविभक्ततमश्रारिकपरमात्मपरः, देवमनु-ष्यादिशब्दवच्छरीरवाचकस्य तमश्राब्दस्यापि शरीरिणि पर्यवसानात्। तमसः परमात्मशरीरत्वं च सुवालोपनिषदि व्यक्तम् । यथा

प्राकाशयत्। 'नैवेह किञ्चनाम्र आसीत् ' इति सौबालश्रुतेः 'एको ह वै नारायण आसीत् ' इत्यादिमहोपनिषद्वाक्यस्य विश्वकर्मसूक्तादेश्चेककण्ठ्या-नासदासीदिति सूक्तस्य श्रीपति परत्वमेव। मात्स्यऽपि—

महाप्रलयकाले तु एतदासीत्तमोमयम् ॥ २-२५॥ व्यक्तयनेव तच्छीलं पादुरासीत्तमोनुदः । अतीन्द्रियः परोऽव्यक्तादुः वर्गारी स्टाप्टरः ।

अतीन्द्रियः परोऽन्यक्तादन्तर्यामी सनातनः ।

नारायण इति ख्यातस्स एषस्वयमुद्धमौ ॥ २८॥ इति । वचनानि चेममर्थं दृढीकुर्वन्ति । एवं 'तमो वा इदमग्र आसीदि 'ति मैत्रायणीयश्रुतिरपि तम एवाभवत्सर्वमित्याद्यर्थे मूलामिति बोध्यम् ॥ 'अन्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमिस लीयते, तमः परे देव एकीभवति, इत्युक्तक्रमेण 'अन्यक्तं भिनित्त अन्यक्तं भित्वाऽक्षरं भिनीत्त
अक्षरं भित्वा मृत्युं भिनित्त मृत्युर्वे परे देवे एकीभवति, इति
परमात्मैनकीभूतत्वेन श्रुतस्य मृत्युश्च्दवाच्यस्य तमसः ' यस्याव्यक्तं
शरीरम्, यस्याक्षरं शरीरम् ' इत्यनन्तरं 'यस्य मृत्युश्शरीरम् ' इत्यनेन
परमात्मशरीरत्वप्रतिपादनात्। अत एव स्मृत्यधिकरणटीकायाम्—

ततस्स्वयम्भूभगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभृतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥

इति मनुवचने तमोनुदः अन्यक्तः इति शन्दाभ्यां तमःप्रेरकस्य तच्छरीरिण एवाऽन्यक्तशरीरकत्वकथनमि संगच्छते। तमसो भगव-च्छरीरत्वं 'सोऽभिच्याय शरीरात्स्वादि' ति मनुवचनेऽपि स्पष्टम्। तमोनुद इत्यस्य प्रथमान्तता मनुवचनन्याख्यातृभिर्मेधातिथिकुळ्क-मङादिभिस्सैर्वरप्यङ्गीकृता । ब्रह्मसंभतिमिति विभक्ततमोऽक्षरशरीरकं ब्रह्म संजातिमत्यर्थः 'तमसस्तन्मिहनाजायत' इति श्रुतिन तमो मात्रादुत्पत्तिपरा किन्तु तच्छरीरकाद्रह्मणः 'तमसा गूढमेग्र प्रकेतम् 'इति पूर्वमाम्नानादिति दर्शयति । तमोम्लामृतात्मक्रमितः । मूलं 'योह वा उपरिस्थक्ष्य्र्यते 'ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्रह्म देखादि श्रुति-प्रसिद्धं अमृतम् 'एतदमृतमेतदभयमेतन्द्रह्म देवादि श्रुतिप्रसिद्धम् वासुदेवरूपम् परं ब्रह्म आत्मा । अन्तः प्रविक्य नियन्ता । यस्य तथाभूतम् एतेन 'यस्य मृत्युक्शरीरम् ' इति सौवालश्रुत्यर्थ उक्तः।

¹एवंस्थिते श्रीकण्ठानुयायिभिः कैश्चित् (अ-दी-शि-त-वि) तमोनुद इत्यस्य नुद्रघातोः किपि पश्चम्यन्ततामाश्रित्य तमः प्रेरकशिवान्नारायणस्योत्प-चिरत्र विवाक्षितेत्युक्तिर्दुराग्रहमूलैवेति विभावनीयम् । अत एव मनुस्मृतौ 'प्रादुरासीत्तमोनुद् इत्यनन्तरं 'स एष स्वयमुद्धभौ ' इत्युत्पत्तेरनन्याधीन-त्वोक्तिसङ्गच्छते । एवमुदाहृतमात्स्यवचनेष्वि ॥ तमसो वासुदेवशरीरत्वकथनेन 'तमसस्तन्मिहनाजयतैकम्' 'तमसो ब्रह्मसंभूतम्' इति श्रुतितदुपृष्ट्रणयोगिसुदेवादेवोत्पितिर्विविक्षितित बोधितम्। तिद्वादि तत् मूलामृतम् ब्रह्म। विश्वभावसंज्ञान्तिमित्यत्र भावशब्दः 'मावस्सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ' इति कोशा-दात्मवाची विश्वभावसंज्ञा अन्ते यस्य तिदिति विग्रहः माण्डूक्यादिषु प्रणवघटकार्धमात्रामकारोकाराकारिववरणावसरे उक्ताः यास्तुरीयप्राज्ञ-तैजसविश्वसंज्ञास्तत्प्रतिपाद्यमितियावत्।।

वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामेवैतास्संज्ञा इति (१२९) प्रागेव निरूपितम् । अयञ्चार्थः—

अनादिनिधनक्श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः । इत्यादौ— तं विश्वभूतं विश्वादिं परमं विद्धि चेश्वरम् ॥ ७८६-१३॥ इत्यन्ते—

मूलस्थायी स भगवान् खेनानन्तेन तेजसा।
तत्स्थस्स्रुजित तान् भावानात्मरूपान्महामनाः ॥ ६१ ॥
इत्यादौ 'स चानिरुद्धस्स्रुजित महात्मा' इत्यन्ते च मोक्षधर्मे
पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तः। एतेन वासुदेवस्य कथं सर्वजगत्स्रष्टृत्वं अनिरुद्धस्य
चतुर्भुखसर्गकर्तृत्वादिति शङ्का व्युदस्ता ॥

'पौरुषीं तनुमाश्रित 'मिति-एतेन मूर्तिभेदेन संज्ञाभेदः वस्तुतो व्यक्तिरेकैवेति बोधितम्। तदेवाह। सोऽनिरुद्ध इत्यादिना। सः वासुदेव एव अनिरुद्ध इति प्रोक्तः॥

नतु पूर्व 'तम एवाभवत्सर्व' तमसो ब्रह्मसम्भूतिमत्यादिना तमस एवोपादानकारणत्वं प्रतीयते श्वेताश्वतरप्रथमध्याये 'किङ्कारणं ब्रह्मे' त्यारम्य मध्ये 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः' इति अन्ते च 'सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मेतत्' इति चोक्तया प्रधानचेतनशरीरकब्रक्षण उपादानकारणता प्रतीयते इति मन्दानां विरोधशङ्कायां तमसः अक्षरस्य अन्यक्तस्य च अवस्थानिशेषविशिष्टप्रधानरूपतया तच्छरीरक एव तमश्शरीरक इत्यिभिप्राय-वानाह । तत्प्रधानमित्यादि । तत् तमश्शरीरकं वासुदेवरूपं ब्रह्म प्रधानम् प्रधानशरीरकम् प्रचक्षते श्वेताश्वतरा इति शेषः। तत्र चेतनान्तर्भावं व्यञ्जयति । तदव्यक्तमिति । अत्र तच्छव्दः पूर्ववत् । अव्यक्तम् । अव्यक्तशरीरकम् श्रेयं इद्मुपलक्षणमक्षरस्यापि । तथा चाक्षरावस्थायां चेतनान्तर्भावान्न विरोध इति भावः । त्रिगुणम् सत्त्वरजक्तमोग्रुणत्रयवत् अस्य चाव्यक्तपदार्थविशेषणाव्यक्तेऽन्वयः । भगवान्नृसिंह-श्वेतः गौर आत्रेयः पण्डित इत्यादौ श्वेतगौरपदार्थवदिति भावः । त्रिगुणशरीरकपरता तु न युक्ता तत्प्रधानं तदव्यक्तमितिवत् तित्रगुणभिति शैलीविरहात् । त्रिगुणपदेन गुणसाम्यावस्थमव्यक्त-मिति स्वितम् । यद्वा तत्प्रधानमित्यस्य वासुदेव एव मुख्यः मूलभूत इत्यर्थः । तत्र हेतुः तदव्यक्तमिति श्वेपमिति । उक्तं चाहिर्वुध्न्येन—

सङ्कर्षणादिभूम्यन्तमञ्जनं विगतं यतः।
तद्व्यक्तमिति ज्ञेयम् . . . ॥ इति ४-७१॥
अव्यक्तत्वोदेव प्राधान्यमिति भावः। तर्हि कथं सृष्ट्यादिकमिति
शङ्कायामाह । त्रिगुणमिति । व्यृह्मुखेन गुणत्रयाधिष्ठातः इत्यर्थः॥

1 उक्तं च मोक्षधमं एव 'पञ्चविंशतिमो विष्णुरित्यादि—— निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च। प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः ॥ इति ॥ कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ।

इति प्रश्नप्रतिवचनेषु— पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेषु नियतात्मकः।

अनादिनिधने।ऽनन्तस्सर्वदर्शी निरामयः ॥ केवलंत्वभिमानित्वादुणेष्वगुण उच्यते ॥ ३१०-२९॥

इति च । एतेन तमोरजस्सःवाधिष्ठातारस्सङ्कर्षणप्रद्यमानिरुद्धा इति सूचितम् । अयमर्थी मैत्रायणीये स्पष्टः । तथाहि तत्र द्वितीयप्रपाठके " यो ह वावा-परिस्थ इश्रुयते गुणेष्वेवोध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतक्शून्यक्शान्तो ऽपाणी निरात्माऽनन्ताऽक्षय्यः स्थिरइशाश्वतोऽजस्त्वतन्नस्त्वेमहिम्नितिष्ठतीत्यनेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदियता वैषोऽस्येति। ते होचुर्भगवन् कथमनेना निष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदियता वैषोऽस्य कथमिति तान् होवाच । स वा एष सूक्ष्मोत्राह्योऽहरूयः पुरुषसंज्ञोऽबुद्धिपूर्वमिहैवावर्ततेंऽ-शेनेति । सप्तस्येवाबुद्धिपूर्व विवोध एविमति । अथ यो ह खळु वा वैतस्य यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञःसङ्कल्पाध्यवसायाभिमानिष्टिङ्गः प्रजापतिर्विद्वाख्यश्चेतनेनदं शरीरं चेतनवप्रतिष्ठापितं प्रचोद्यिता वैषोप्यस्येति। ते होचुर्भगवन् यद्यनेनेदशेनानिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोद्यिता वैषोऽस्य कथमिति । तान् होवाचेति प्रजापितर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत्सनारमतेकः स्सोत्मानमभिध्यात्वा बह्दीः प्रजा अस्टजत " इति । पञ्चमे च " तमो वा इदम्य आसादिकं तत्परे स्यात्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्भपं वैरजः तद्भजः खल्वी-रितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वे सत्त्वस्य रूपम् । तत्स्सत्वमेवेरितं रसस्संप्रास्रवत् । सोंशोऽयं यरचेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञस्सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजा-पतिर्विश्वेत्यस्य प्रागुक्तास्तनवः । अथ यो ह खळु वाऽस्य तामसेंशोऽसौ सब्रह्मः चारिणो योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खळु वा वाऽस्य राजसोंशोऽसौ सब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्माऽथ ये। ह खल्ल वा वाऽस्य सात्त्विकोंऽशाऽसौ सब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुस्स वा एष एकस्त्रिधा भूतोऽष्टधैकादशधाद्वादशधाऽपरिमितधा वोद्भत उद्भततत्वाद्भतं भूतेषु चरति प्रविष्टस्स भूतानामाधिपतिर्वभूवेत्यसावातमाऽन्तर्व हिश्च " इति अत्र द्वितीये ' यो ह वाव उपरिस्थःश्रूयते ' इत्यत्र उपरिस्थो वासु देवः ' गुणेष्वेवोर्ध्वरेतस इत्यत्र गुणपदं ' तमो वा इदमम आसीदेकमि 'ति

पञ्चमोक्ततमोरजस्सत्त्वगुणपरम्, तमोरजस्सत्त्वगुणाधिष्ठातारस्सङ्कर्षणप्रद्युमा -निरुद्धा एवोर्ध्वरेतसः ' ऊर्ध्व मूरुं त्रिपाद्भक्ष ' इति तत्रैव षष्ठे—

> चाक्षुषस्त्वमचारी च स्रप्तस्सुप्तात्परश्च यः । भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तुर्थं महत्परम् । त्रिष्वेकपाचरेद्वस त्रिपाचरति चोत्तरे ॥ इति ।

सप्तमान्तेऽप्ययमर्थः स्फुटः । द्वितीये — ' शुद्धः पूत ' इत्यादिना वासुदेव-स्वरूपं विशद्मुक्तं पुरुषसंज्ञोऽपि स एव । 'अबुद्धिपूर्व' मित्यस्य महत्तत्त्वा-पूर्वकिमित्यर्थः । पाकृतशरीराणां परंपरया महत्तत्त्वपरिणामपूर्वकतया तदमाव-कथनेन सङ्कर्षणादिविम्रहाणामपाकृतत्वं सिद्धचित । एकस्यैव पुंसस्युकृत-वशादुत्कृष्टशरीरघारिणः दुष्कृतवशात्रिकृष्टशरीरान्तरपरिग्रहवत् अत्रापि किं न स्यादिति शङ्कामपनुदति । ' स्रप्तस्येवे ' त्यादि । स्रप्तस्य विबोधानन्तरमपि पूर्व यत्तदेव शरीरमिति 'स एव तु कमीनुस्मृतिशब्दविधिभ्यः' इति सूत्रे स्थापितम् । प्राकृतलयकाले सङ्कर्षणादीनामपि लयस्य 'नासदासीदि 'ति श्रुतितात्पर्यविषयताया अहर्बुभ्रचादिभिरुक्ततया पाकृतप्रलयकालो रात्रिकाल एव सुष्पिकालः पाकृतसृष्टिकाले च सङ्कर्षणादिसृष्टेः ' नैवेह किञ्चनात्र आसीत् ' इत्यादिवृहदारण्यकादावपि व्यक्ततया स एवोद्घोधकालः पाकृतप्रलयसृष्टिकालयो रात्रचहोरूपत्वं विष्णुपुराणादिषु स्पष्टम् । अतश्च यथोक्त एवार्थः । एवं 'रात्रिया अह्न आसीत्प्रकेतः' इति नासदासी-दिति सूक्तेऽपि । पश्चमे चेतामात्रः ज्ञानाश्रय एव, प्रातिपुरुषः सर्वानुगतः प्रतिनिधिनी पुरुषः क्षेत्रज्ञः वासुदेवः, 'सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ' इति मोक्षधर्मोक्तेः । 'सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्कः ' इत्यत्र सङ्करुपपदं तदाश्रयजीवपरम् । अध्यवसायपदं मनःपरम् अभिमानपदञ्चा-हङ्कारपरमिति बोध्यम् । 'प्रजापतिर्विश्वाख्यः' इत्यत्रानिरुद्धो विवाक्षितः । ' सोंऽशोऽयिन ' त्यादिपञ्चमप्रपाठकवाक्यस्याप्येवमेवार्थः पञ्चमे ' विश्वेत्यस्य प्रागुक्ता एतास्तनव 'इति वाक्यस्यायमेवार्थः प्राक् चतुर्थप्रपाठके 'आभि-वीयुरादित्यः कालो यः प्राणोऽत्रं ब्रह्म रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यमिष्ट्यायन्त्ये-केऽन्यं श्रेयः कतमो यस्सोऽस्माकं ब्र्ह्मीति । तान् होवाचेति । ब्रह्मणो वा वैता अम्रवास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्येव लोके प्रतिमोदतीह यो यस्यानुषक्त इत्येवं ह्याह । ब्रह्म खिल्वदं वाव सर्वं यावाऽस्या अम्रवास्तनवस्ता अभिष्यायेदच्येत्रिहनुयाचातस्ताभिस्सहैवोपर्युपरिलोकेषु चरत्यथ कृत्सक्षय एकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्य 'इत्यत्रोक्ता अम्रवादित्यादितनवः ब्रह्माण्डा-न्तर्वितन्यः एताः 'यो ह खल्ल वावाऽस्य तामसोंश' इत्यादिना वक्ष्यमाण-रुद्बब्रह्माविष्णुतनवः । यद्वा एताः सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धतनवः अत्र तमोरजस्सत्त्वगुणाधिष्ठातृत्तकर्षणप्रद्यम्नानिरुद्धानुक्ता अनन्तरं रुद्बब्रह्म-विष्णूनां तमेरजस्सत्त्वगुणाधिष्ठातृत्तकथनेन गुणत्रयमूलस्यष्टिस्थितिलयांशे सङ्कर्षणप्रद्यमानिरुद्धानां द्वारित्वं रुद्बब्रह्मविष्णूनां द्वारत्वञ्च बोधितमिति व्यासस्याशयः 'यो ह खल्ल' इत्यादि (१७६) श्रुतेरुपबृह्मणानि (५७) पूर्वमुद्धा-हृतानि ॥

नारायणोपनिषदि—'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजास्सुजे-येती' त्युपकम्य 'नारायणाद्धमा जायते नारायणादुद्रो जायते दिति कर्मकृतो-त्पत्तिमभिषाय 'निष्कलक्षो निरञ्जनो निर्विकल्पो निराल्यातरशुद्धो देव एको नारायणः न द्वितीयोऽस्तिकश्चित् द्रायनेन नारायणस्य कर्मसंबन्धगन्धविधु-रत्वमुपपाद्य 'य एवं वेद स विष्णुरेव भवती 'ति यथाक्रतुन्यायेन विष्णो-नारायणाभेदं प्रकार्य प्राप्यत्वमुक्तम् । एतत्तात्पर्यसूचनायैवात्रत्यवचनेषु सुज्य-कोटौ विष्णोरनुक्तिः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

निर्गुण×परमात्मा च य ईशः प्रकृतेः परः। इत्युपकम्य—

> य ईशस्त्रिविधाम्मूर्तिं विधत्ते सृष्टिकर्माणि । सृष्टिस्थित्यन्तजननीं ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् ॥ ४-४१-६४॥

ब्रह्मा च ब्रह्मलोकस्थो विष्णुः क्षीरोदवासकृत् । शिवं केलासवासी च सर्वाः कृष्णविभूतयः ॥ ६५ ॥ श्रीकृष्णश्च द्विघा भूतो द्विभुजश्च चतुर्भुजः । चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजस्स्वयम् ॥ ६६ ॥ तस्य देवस्य तेंशाश्च ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः । महाविष्णुस्स विज्ञेयश्रीकृष्णप्षोडशांशकः ॥ नामिपद्मोद्भवो ब्रह्मा तस्यैव जलशायिनः । फालोद्भवस्तस्य स्रष्ट्रशङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥ ७० ॥

इति ब्रह्मखण्डोपकमवचनानि चादावेवोदाहृतानि । कूर्मपुराणेऽप्ययमर्थः स्फुटः॥

यथा द्वितीये-

अहं नारायणा देव×पूर्वमास न मे परम् । चतुर्भुखस्ततो जाता ब्रह्मा लोकपितामहः॥ रुद्र×कोघात्मको जेज्ञ शूलुपाणिस्त्रिलोचनः॥

इति सप्तदशे च-

यस्मादिभिन्नं सकलं भिद्यते योऽखिलादि । स वासुदेवो देवानां मातुर्देहं समाविशत् ॥ न यस्य देवा जिनान्त स्वरूपं परमार्थतः । स विष्णुरिदतेर्देहं स्वेच्छयाऽद्य समाविशत् ॥

इत्युपक्रम्य-

यस्य सा तामसी मूर्ति इशङ्करो राजसी तनुः। ब्रह्मा सञ्जायते ॥

इत्यनेन रुद्रब्रह्मणो×कर्मकृतोत्पत्ति 'विष्णुरंशेनैकेन सत्वधृक् ' इत्यनेन विष्णोरकर्मकृतावतारत्वमपि व्यञ्जयित्वा उदाहृताथर्वशिखामैत्रायणीय-श्रुतितात्पर्यनिष्कर्ष×कृतः। मात्स्ये च—

महाप्रलयकाले तु एतदासीत्रमोमयम्।

इत्युपक्रभ्य---

प्रविश्यान्तर्महातेजास्स्वयमेवात्मसंमवम् ।
प्रहाय मात्स्यमव्यक्तं विष्णुत्वमगमत्पुनः ॥
वासुदेवो जगत्सूतिस्तस्य सम्भूतयो ह्यमी ।
ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्मार्ताण्डो वृषवाहनः ॥
अष्टौ च वसवस्तद्वदेकादशगणाधिपाः ।
द्वादशैव तथाऽऽदित्याः पितरो मातरस्तथा ॥
इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः । इति ।

बृहन्नारदीये च--

नारायणोऽक्षरोऽनन्तस्सर्वन्यापी निरञ्जनः । तेनेदमाखिलं न्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ आदिसर्गे महाविष्णुस्स्वप्रकाशो जगन्मयः । गुणभेदमिष्ठाय मूर्तित्रयमवाप्तवान् ॥ सृष्ट्यर्थमसृजदेवो दक्षिणाङ्गात्प्रजापतिम् । मध्यरुद्राख्यमीशानं जगदन्तकरं मुने ॥ पालनायास्य जगतो वामाङ्गाद्विष्णुमन्ययम् । इत्यादि ।

विष्णुधर्मोत्तरे च---

नारायणोऽस्य जगतस्त्रःष्टिसंहारकारणम् । करोति जगतीपालः : : : ।।

इ्त्युपक्रम्य--

वेदेषु गीयते योऽसौ पुरुषः पञ्चविंशकः । अनादिनिधनो घाता त्वनन्तः पुरुषोत्तमः ॥ असक्तं सर्वभुक्चैव निर्गुणं गुणमोक्तं च । तञ्च प्राप्य भवन्तीह ये मुक्ताः पुरुषोत्तमाः ॥ अण्डो हिरण्मयो राजंस्तस्यान्तस्स्वयमवे हि । शरीरप्रहणं पूर्वं सृष्ट्यर्थं कुरुते प्रमुः ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखो देवो रजोमात्राधिकस्सदा । सृष्टिं कृत्वा स भगवान् सात्त्विकीमास्थितस्तनुम् ॥ लक्ष्मीसहायो लोकांस्तु सर्वान्पालयते सदा । अन्तकाले हरो भूत्वा जगत्सहरते पुनः ॥ तामसी तनुमास्थाय लीलयैव महायशाः । इति ।

विष्णुपुराणेऽपि--

जुषन् रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वश्वरो हरिः ।

ब्रह्मामूत्वाऽस्य जगतो विस्रष्टौ संप्रवर्तते ॥

स्रष्टं च पात्यनुयुगं यावत्करूपविकरूपना ।

सत्वभृद्भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥

तमोद्रेके च करूपान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः ।

मैत्रेयाखिरुम्तानि मक्षयत्यात्ति भीषणः ॥

सृष्टिस्थित्यन्तकरणाद्वद्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।

स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥ इति ।

'ब्रह्मादक्षादयः कालः' 'विष्णुर्मन्वादयः कालः' 'रुद्रः कालान्तकाद्याश्च '

मैत्रायणीय पञ्चमे—रुद्रादीनां तमोगुणाद्याधिष्ठातृत्वकथनेन सकल-चेतनानां द्वितीयप्रपाठकोक्ततामसादिगुणसमृद्धौ रुद्रादय एव निदानभ्ता इति बाधितम्। एतच 'यात्किञ्चदिह लोके वै' इति श्लोकविवरणे निरू-पितम्। एतच्ल्रुतितात्पर्यणेव हयशिरउपाल्यानानन्तराध्याये 'तिस्रप्रकृ-

तयो राजन्नि ' त्युपक्रम्य-

' जनार्दनविभूतयः ' इति च ॥

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्विकस्स तु विज्ञेयस्स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥ वार।होक्तम्

पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । रजसा तमसा चास्य मानसं समिमधुतम् ॥

इत्युक्तम् इत्याचार्यसूकिषु व्यक्तम् । वाराहवचनानि च स्तोत्रभाष्यादाः वुदाहृतानि । यथा वाराहे चागस्त्यं प्रति रुद्रः—

नारायणः परो देवस्सर्वरूपो जनार्दनः ।
त्रिधाऽत्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥
रजस्तमोभ्यां युक्तोऽभ्त्परस्सत्वाधिको विमुः ।
ससर्ज नामिकमलाद्भ्रद्धाणं कमलासनम् ।
रजसा तमसा युक्तस्सोऽपि मामसृजद्भिमुः ।
यस्सत्वं स हरिर्देवो यो हरिस्तत्परं पदम् ॥
सत्वेन मुच्यते जन्तुस्सत्वं नारायणात्मकम् ॥ इत्यादि ।
विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिभेदिमिह पठ्यते ।
वेदसिद्धान्तमार्गेषु तन्न जानान्ति मोहिताः ॥ इति ।
नारायणत्परो देवः न भूतो न भविष्यति ।
एतद्रहस्यं वेदानां पुराणानां च सत्तम ॥

इति विष्णुं प्रति रुद्भवचनम् । घरण्युवाच— परमात्मा शिवः पुण्य इति केचिद्भवं विदुः । अपरे विष्णुमश्चानमिति केचिचतुर्मुखम् ।। एतेषां कतमा देवः परः को वाथवाऽपरः । एतदेव ममाचक्ष्व परं कौतूहरूं च मे ॥

वराह उवाच---

परो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्भुखः । तस्मादुद्रोऽभवद्देवि स च सर्वज्ञतां गतः ॥ इति ।

अथ पराशरसंहितोक्तदिशा व्यूहानन्तरहयप्रवावतारं 'प्रातर-विम् ' इत्यादिश्रुतितात्पर्यविषयं वक्तुमुपक्रमते "तमिद्रभे प्रथमं द्ध्र आपो यत्र देवास्समगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भ्रुवनानि तस्थुः । न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं वभूव। नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्वरन्ति " इति ऋग्वेदे (८-३-१७) द्वितियाविश्वकर्मस्के श्रूयते । तत्र 'अजस्य नाभावध्येकम्' इत्यत्र एकमित्यस्य पुष्करपरत्वं ' अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् । पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः॥' (४–६–६२) इति वचनेन स्थापि-तम्। 'अजस्य नाभाविति यस्य नाभरभूच्छ्रते ४ पुष्करं लोकसारम्। तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे ' इति स्कान्दवचनमप्येतदेव दृढीकरोति। 'आपो वा इद्मासंत्सिललमेव। स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् ' इति श्रुत्यन्तरानुसाराचाय-मेवार्थी युक्तः। यजुर्वेदिनां (४-६-२) विश्वकर्मसूक्ते तु—' अजस्य नाभावध्येकमि 'ति मन्त्रानन्तरं 'विश्वकर्मा ह्यजनिष्टदेव आदि-द्गन्धर्वो अभवद्वितीयः' इति मन्त्रः पठितः। अत्र गन्धर्वपदं हयवाचकम्। शिरस एव प्राधान्याद्धयाशिर×परम् । ऋग्वेदिनामेतन्मन्त्राभावेऽपि प्रथमविश्वकर्मसूक्तान्ते 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूर्तये ' इति मन्त्र-पाठेन 'न तं विदाधय इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं वभूव ' इति

तत्रैवान्यत्र--

अन्त्ये युगे प्रविरला भविष्यन्ति मदाश्रयाः। एषमोऽहं सुजाम्याशु योजनं मोहयिष्यति।।

इत्यादीनि । एवमुत्तररामायण, हरिवंश, लैङ्गादिवचनान्यनुसन्घेयानि । अन्यत्सर्वं प्राचां अन्थेष्वेव निरूपितमिति विरम्यते विस्तरमिया ॥ १७॥ द्वितीयविश्वकर्मस्कान्तमन्त्रे दुविज्ञेयो वाचस्पतिर्हयशिरा एव विवक्षित इति तत्राप्ययमर्थोऽभिन्नेतः। अतश्च पाज्ञकल्पे हयशिरोऽव-तार इत्यभिन्नयन् तत्र प्रथमतः शक्तेः तत्संबन्धविरहिणश्च न सर्वस्मा-त्परत्वं किन्तु शक्तिविशिष्टस्यैवेति प्रतिपादयति— विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ॥ १८ ॥ आदिकर्ता स भूतानामप्रमेयो हरिः प्रभुः ॥ अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः ॥ १९ ॥ जगतश्चिन्तयन् सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवाम् ।

विद्यासहायवानिति । विद्या लक्ष्मीः सहायः पत्या सह सृष्टि-स्थितिलयादिकार्येषु अयते, एतेति वा गच्छतीति सहायः विद्या चासौ सहायश्रेति कर्मधारयः तद्वान् नित्ययोगे मतुप् । अत्र—

मा च विद्या हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् । तस्मान्माधवनामासि धवस्स्वामीति शब्दितः ॥ इति हरिवंशे कृष्णं प्रति रुद्रवचने स्थानप्रमाणेन विद्याशब्दार्थो लक्ष्मीरिति वेदान्तकौस्तुभकृतः ॥

वस्तुतस्तु नारायणाख्यान एव पूर्वं नारदकृतपाश्चरात्रिकस्तुतौ 'लक्ष्म्यावास, विद्यावास, कीर्त्यावास, श्रीवास' इत्यत्र लक्ष्मीवाचक-शब्दानां प्रायपाठात्। पाद्मपुराणे (२५५) 'लक्ष्मीः श्रीः कमला विद्या मा च विष्णुप्रिया सती' (२३) इति लक्ष्मीनामसु विद्याशब्दपाठाच विद्याशब्दो लक्ष्मीपरः । कीर्तिशब्दस्य लक्ष्मीपरत्वम् 'कीर्तिश्शी-विद्याशब्दो लक्ष्मीपरः । कीर्तिशब्दस्य लक्ष्मीपरत्वम् 'कीर्तिश्शी-विद्याशब्द विद्याशब्द विद्याशब्द प्रमुप्त गीतातात्पर्यचिन्द्रकायां स्फुटम् । विद्याशब्द स्य मगवच्छक्तिषु प्रचुरतरप्रयोगाः पाश्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रस्थाः धर्मस्कि-विद्यरणेऽस्माभिरुदाहृताः ।।

रत्नभूषणं] रहस्याम्रायस्थविद्याशब्दप्रयोगेण (नृ.)तापनीयादि श्रुतिपञ्चरात्रैकरस्यम् १८५

तदाहुराचार्याश्रतुश्लोकीभाष्ये 'रहस्याम्नाये तु प्रकृतौ लक्ष्मया-श्रव विद्याशब्दः प्रयुक्तः' इति । लक्ष्मीवाचकप्रासिद्धपदपरित्यागेन विद्याशब्दं प्रयुक्तता व्यासेन श्रुतिपश्चरात्रयोरैकरस्यं दढीकृतम् ॥

¹ दृढीकृतिमिति-नृसिंहपूर्वतापनीये--- 'आपो वा इदमासंत्सिळिलमेव स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनासि कामस्समवर्तत इदग् स्जेयमिति ' इत्युपक्रमः । तृतीये च-- ' देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्ट्रभस्य मन्नराजस्य नारसिंहस्य शक्तिं बीजञ्च नो ब्रूहि भगव इति । स हो वाच प्रजापतिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं स्जिति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्या '' दित्यपक्रम्य — " श्रियं लक्ष्मीमौपला-मम्बिकां गां षष्ठिश्च यामिन्द्रसेनेत्युताहुः । तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सद्भपां तामि-होयुषे शरणं प्रपद्ये र इति उक्तम् । चतुर्थे तु-'' देवा ह वै प्रजापातिमब्रुवन्नानु-ष्ठभस्य मन्नराजस्य नारसिंहस्य अङ्गमन्त्रान्त्रो ब्रूहि भगव इति । स होवाच प्रजापति≍प्रणवं सावित्रीं यजुर्रुक्ष्भीं नृसिंहगायत्रीमित्यङ्गानि जानीयात् "-इत्युपक्रम्य प्रणवघटकाकारोकारमकारार्थानुक्ता-'एकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपश्चमं शिवमद्वेतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ' इति नादार्थं वासुद्व-मिमघाय 'घाणीरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वे सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽभिषिक्तं य एवं वेद श्रिया हैवाभि-षिच्यते ' इति सावित्रीम् 'ओं मूर्छक्षीर्भुवर्छक्ष्मीस्सुवः कालकर्णी तन्ने। महालक्ष्मी प्रचोदयात् इत्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री ' इति यजुर्गायत्री-श्चोक्ता ''देवा ह वै प्रजापातिमब्रुवन्नथ कैर्मन्नैर्देवस्तुत≍प्रीतो भवति स्वात्मानं दशयति तन्नो ब्रूहि भगव इति । स होवाच प्रजापितः' इत्युपकम्य द्वात्रिंशन्मात्रा उक्ताः ॥

तत्र क्रमेणं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरपुरुषेश्वरनामघटितमन्त्रानन्तरं क्रमात् सरस्वती-श्री-गौरी-प्रकृति-विद्यानामघटिता मन्त्रा उक्ताः। अत्र प्रथमपञ्चमन्त्र-

24

१८६ पर (वा-दे) शक्तः (चऽता) विद्याशब्दाथता (वृ-ना) शक्तिमहिमा च [हयशिरो प्रतिपाद्यानां ब्रह्मादीनां शक्तय एव यथाक्रममनन्तरमन्त्रपञ्चकप्रतिपाद्याः । तत्र प्रथममन्त्रचतुष्ट्यं चतुर्व्यूहतद्धिष्ठेयप्रतिपादकं चतुर्थमन्त्रघटकपुरुषपदार्थो व्यूहवासुदेव इति प्राक् उदाहृत व्यासवचनैरवे सुन्नेयं पञ्चममन्त्रघटकेश्वरशब्दार्थः परवासुदेवो नारायण इति " ईश्वरो हि जगत्सृष्टा" इति श्लोके निर्णीतम् । अनन्तरं व्यूहशक्तिचतुष्ट्यप्रातिपादकमन्त्रचतुष्कानन्तरपञ्चममन्त्रघटकविद्यान्शव्दः ईश्वरशब्देन प्रमितस्य परवासुदेवस्य शक्ति श्रियममिदघातीति । बृहन्नारदीयवचनानिचैतदुपबृहंणानि यथा तृतीये—

नारायणोऽक्षरोऽनन्तस्सर्वन्यापी निरञ्जनः । तेनेदमिखळं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ आदिसर्गे महाविष्णुस्स्वप्रकाशो जगन्मयः। गुणभेदमधिष्ठाय मूर्तित्रयमवाप्तवान् ॥ सृष्ट्यर्थमसुजदेवो दक्षिणाङ्गात्प्रजापतिम् । मध्ये रुद्राख्यमीशानं जगदन्तकरं मुने ॥ पालनायास्य जगतो वामाङ्गाद्विष्णुमव्ययम् । आदिसर्गे महाविष्णुरेवं त्रित्वमवाप्तवान् ॥ तमादिदेवमजरं केचिद्रुद्धं वदन्ति वै। केचिच विष्णुमपरे घातारं ब्रह्म चापरे ।। तस्य शक्ति×परा विष्णोर्जगत्कार्यपरिश्रया । यथा हरिर्जगद्यापी तस्य शक्तिस्तथा मुने ।। दाहशक्तिर्यथाऽङ्गारे स्वाश्रयं व्याप्य तिष्ठति । उमेति केचिदाहुस्तां शाक्तिं लक्ष्मीति चापरे ॥ भारतीत्यपरे चैनां गिरिजेत्याम्बिकेति च। दुर्गेति भद्रकाळीति चण्डीमाहश्वरीति च ॥ कौमारी वैष्णवी चेति वाराह्येन्द्रीति चापरे ।

रत्नभूषणं]

ब्रह्मवैवर्तगतं परशाक्तमाहात्म्यम्

960

ब्राह्मी विद्याऽविद्येति मायेति च तथाऽपरे ॥ प्रक्रातश्च परा चेति वदन्ति परमर्षयः । सोयं शक्तिं परा विष्णोर्जगत्सर्गादिकारिणी ॥ व्यक्ताऽव्यक्तस्वरूपेण जगद्याप्य व्यवस्थिता ॥ इति ।

अन्ते च---

वासुदेवात्मकं सर्वे जगत्स्थावरजङ्गमम् । आब्रह्मास्तम्बपर्यन्तं तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ इति ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि--

श्रीकृष्णस्य परा शक्तिंबुद्धिरूपा जगत्प्रमोः । अनया शक्तिमान् कृष्णो निर्गुण×प्रकृते×परः ॥ सृष्टिं कर्तुं न शक्तश्च ब्रह्मशक्तयनया विना । वयमस्यां प्रसूताश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ इति ॥

तत्रैव ब्रह्मखण्डान्ते-

ब्रह्मादय×प्राकृतिकाश्च सेर्व मुक्तिप्रदां श्रीं प्रकृतिं भजान्ते । ब्रह्मस्वरूपात्प्रकृतिर्न भिन्ना यया च सृष्टिं कुरुते सनातनः ॥ नारायणी सा परमा सनातनी शक्तिश्च पुंस×परमात्मनश्च । आत्मेश्वरश्चापि यया च शक्तिमान् तया विनास्रष्टुमशक्त एव ॥ मूळप्रकृतिरेकासा पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी । सृष्टी पञ्चविधा सा च विष्णुमाया सनातनी ॥ १८८ कौर्मायुक्ततन्महिमा (नृ. ता.) अनिरुद्धशक्तेरिप विद्याशब्दार्थता [हयशिरा

इत्युपक्रम्य राधा छक्ष्मी वाग्देवी चेति नारायणपत्नचस्तिसः । सावित्री ब्रह्मपत्नी दुर्गा शङ्करपत्नी चेति द्वे इति पञ्चप्रकारा उक्ताः। कौर्मे च श्रियं प्रस्तुत्य— इयं सा परमा शक्तिर्मन्मयी ब्रह्मरूपिणी । माया मम प्रियाऽनन्ता ययेदं धार्यते जगत्॥

इत्युपऋम्य---

अस्यास्त्वंशानिष्ठाय शक्तिमन्तोऽभवन् सुराः । ब्रह्मेशानादयस्सर्वे सर्वशक्तिरियं मम ॥ सैषा सर्वजगत्सूतिः प्रकृतिश्चिगुणात्मिका । प्रागेव मत्तस्सञ्जाता श्रीः कल्पे पद्मवासिनी ॥

(मत्तः प्रागवे सञ्जाता इत्यन्वयः)— चतुर्भुजा शङ्कचक्रपद्महस्तास्रगान्विता।

इति नारदादीन्प्रति विष्णुवचनानि । एवम्— न मां पश्यन्ति मुनयो देवाश्शकपुरोगमाः । नारायणात्मिकामेकां मायाहं तन्मया परा ॥ न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः । तन्मय्यहं परं ब्रह्म स विष्णु≍परमेश्वरः ॥

इति इन्द्रग्रुप्तं प्रति श्रीवचनानि च। अतश्च तापनीये '' तां विद्यां ब्रह्म-योनिम् '' इत्यत्र विद्याशब्दः परशक्तिपरः अनिरुद्धशक्तिपरो वा परवासुदेवा-निरुद्धशक्तयोरुभरुयोरपि लक्ष्मीतन्ने विद्याशक्तिप्रयोगात् 'ब्रह्मयोनिम् ' इत्यस्य चतुर्मुखकारणमूतामित्यर्थ इति व्यासाशयः। लक्ष्मीविशिष्टस्यैव जल्ञायि-त्वादिकं मोक्षधर्मे पूर्वमेवोक्तम्—

> अनिरुद्धस्ततो जज्ञे सर्वशक्तिर्महाद्युतिः। अप्सु न्योमगतदृश्रीमान्योगनिद्रामुपागमत्॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे च—

रस्रभूषणं] विद्याशब्दघटितहारैवंशैककण्ट्यादुक्तार्थनिर्णयः(ना)सूक्त(अहि)संहितकरस्यझ १८९

अहमेकार्णवे लोके शेषपर्यङ्कशायिकः।

लक्ष्मीसहायस्तिष्ठाभि यावत्सुप्त≍पितामहः ॥

मयाऽश्वशिरसा वेदा दानवाभ्यां तथाऽऽहृताः ॥ ३२–३५१–३८॥ इति । एतेन हरिवंशे' तृतीयपर्वणि द्विसप्ततितमे नागबन्धनार्तायबळये नारदे-नोपदिष्टे मोक्षविंशकारूये वासुदेवस्तोत्रे—

प्को विद्यासहायस्त्वं योगी योगमुपागतः ।
पुनस्त्रेलोक्यमुत्सृज्य तेन सत्येन मोक्षय ।।
जल्शाय्यामुपासीनो योगनिद्रामुपागतः ।
लोकांश्चिन्तयते मूयस्तेन सत्येन मोक्षय ।।
दानवाभ्यां हता वेदा ब्रह्मण्र पश्यत्रपुरा ।
पित्रातास्त्वया देव तेन सत्येन मोक्षय ।।
कृत्वा हयशिरोरूपं हत्वा तु मधुकैटभौ ।
ब्रह्मणे तेऽपिता वेदास्तेन सत्येन मोक्षय ॥

इत्यत्र विद्याशब्दोऽपि व्याख्यातः । अत्र—त्रैलोक्यमित्यत्र कृतकाकृतक-कृतकाकृतकलोकत्रयविवक्षया सर्वे लोकास्सङ्गृहिताः । एवमत्र विद्याशब्दस्य लक्ष्मीपरत्वं तत्रैवोत्तरत्र—

> यश्गेते जलघो नागे देव्या लक्ष्म्या सुलावहे । हत्वा तो दानवो घोरो मधुकैटभसंज्ञितो "।।

इति घण्टाकर्णकृतकृष्णस्तुतिवचनेन निर्णातम् । एवश्च " एको विद्यासहाय-स्त्वम् " इति हरिवंशवचने श्रीविष्टस्यैन्यं विवक्षितम् । प्रलयकाले लक्ष्मीविष्टस्यै-क्यश्च " आनीदवातग्ग् स्वधया तदेकम् " (तै. ब्रा. २—८—९) इति नासदासीयसूक्ते स्पष्टम् । उपबृंहितश्चेदं सूक्तमहिर्नुध्रचेन—

नासदासीचदानीं हि नोसदासीचदा मुने ।

इत्यारभ्य--

सदसचिदचिद्रूपैर्यत्र विश्वं प्रकाशते।

तस्मिन्नुपरते शश्चद्विश्वकोलाहलोद्गमे ॥
अलक्ष्या कार्यतदशक्तिः देवाद्विजहतीभिदाम् ।
इन्धनाभावतो ज्वाला विह्नभावं यथा गता ॥
ब्रह्मभावं व्रजत्येवं सा शक्तिवैष्णवी परा ।
नारायण परं ब्रह्म शक्तिरायणी च सा ॥
व्यापकावतिसंश्लेषादेकतत्त्वमिव स्थितौ ।

इति अत्रातिसंश्लेषः दिन्यमङ्गळिवग्रहतोऽभिप्रायतश्च बोध्यः। एतेन श्रियः पत्युश्चाभेदोऽपि न्याख्यातः। अनन्तरम्—

सङ्कर्षणादयो यानदहऱ्योरुषमुच्यते । तानती पारुषी रात्रिस्संहताखिरुवस्तुका ॥

इत्यनेन—" रात्रिया अह आसीत्प्रकेतः " इति श्रुत्यर्थोऽप्युक्तः । तदुक्तम् "श्रेष्ठश्च " इत्यिष्ठकरणे "आनीदवातामिति न जैवं श्रेष्ठं प्राणमिप्रेप्तेयोच्यते अपि तु परस्येव ब्रह्मण एकस्य विद्यमानत्वमुच्यते " इति भाष्यविवरणावसरे श्रुतप्रकााशिकायां "सिद्धान्ते स्वध्येत्यनेन 'स्वधात्वं क्षेकपावनी ' इल्युपबृंहणाछक्ष्मीविशिष्टत्वमुच्यते " इति अनया व्यासार्यसूक्त्र्या स्वध्येत्यत्र तृतीयार्थो वैशिष्ट्यं तस्य तच्छव्दार्थे ब्रह्मण्यन्वयः एवञ्च कक्ष्मीविशिष्टस्य ब्रह्मण एकस्येव विद्यमानत्वमुच्यत इति भाष्यार्थः पर्यवस्यति । 'ब्रह्मणि श्रीनिवासे भवतु मम परास्मिन् इत्यादौ श्रीविशिष्टस्येव परब्रह्मत्वोक्तेः एतेन "यातेषामानि परमाणि याऽवमायामध्यमा विश्वकर्मन्तुते मा । शिक्षासाविम्यो हिविषि स्वधा वस्त्वयं यजस्व तन्वं वृष्ठा नः" इति प्रथमविश्वकर्मस्क्तपञ्चममन्ने 'स्वधा वः' इत्यत्र स्वधाशब्दोऽपि व्याख्यातः " ऐश्वर्येण स योगेन " इत्येतद्विवरणावसरे मन्नार्थं वक्ष्यामः । एतेन एतत्स्क्तस्यान्तिमे मन्ने " वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् " इत्यत्र वाक्छब्दो कक्ष्मीपर इति सिद्धम् । नासदासीयस्क्षघ्यनां विश्वकर्मस्किष्यमप्रत्याख्येयम् । अतश्च " आनिद्वातग् स्वध्या स्कुटतया स्क्रयोरैकार्थ्यमप्रत्याख्येयम् । अतश्च " आनिद्वातग् स्वध्या तदेकम् " इति ' प्रातरामिम् ' इत्यादिहयप्रीवमनुपूर्वश्रुतिमभिप्रेत्यैव हरिवंशे ' एको ।विद्यासहायस्त्वम् ' इति——अत्र ' विद्यासहायवान् देवः ' इति चोक्तिः—-

> एको विद्यासहायस्त्वं योगी योगमुपागतः । पुनस्त्रेलोक्यमुत्सृज्य ॥

इत्यत्र योगीत्यस्य जगत्सृष्ट्यादिध्यानवानित्यर्थः । छोकांश्चिन्तयते भूय इति वक्ष्यमाणानुसारात् । '' एको ह वै नारायण आसीत् '' इत्युपक्रम्य ' तस्य ध्यानान्तस्थस्ये 'त्यादिश्चतेः । योगमित्यस्य निद्रायोगमित्यर्थः—

जलशय्यामुपासीनो योगनिद्रामुपागतः। इति समनन्तरवचनात्। एवं हरिवंश एव पूर्वम्— विश्वेदेवास्तथा साध्या रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ। प्रजानां पतयश्चेव सप्त चैव महर्षयः॥

इत्यादौ-

तिसमन्नहानि संप्राप्ते तं हंसं महदक्षयम् ।
प्रविश्चित्ति महायोगं हिरं नारायणं प्रमुम् ॥
पूर्णे युगसहस्नान्ते कल्पो निश्शेष उच्यते ।
तिसमन् जीवकृतं सर्वं निश्शेषमविष्ठिते ॥
संहत्य लोकान् सर्वान् सदेवासुरपन्नगान् ।
कृत्वाऽऽत्मगर्भे भगवानास्त एको जगद्गुरुः ॥
परमेष्ठी हृषीकेशश्शयनायोपचक्रमे ।
पत्ती चैव स्वयं लक्ष्मित्विंहमावृत्य तिष्ठति ॥
ततस्त्विपिति धर्मात्मा सर्वलोकिपितामहः ।
किमप्यामितविक्रान्तो निद्रायोगमुपागतः ॥
ततो वर्षसहस्नान्ते पूर्णे स पुरुषोत्तमः ।
स्वयमेव विभुर्मृत्वा बुध्यते विबुधाधिपः ॥

[हयांशरो

993

ततिश्चन्तयते म्यस्सृष्टिं होकस्य होककृत्। पितृदेवासुरनरान् पारमेष्ठचेन कर्मणा ।। तस्य चिन्तयत×कार्यं देवेषु समितिञ्जयः। सम्भवं सर्वहोकस्य विद्याति स वाक्पतिः॥

इत्यन्ते हयशिरउपाख्यान समानार्थकतया प्रतीयमाने वचनजाते स्व क्ष्मीविशिष्टस्य शयनं स्पष्टमुक्तम् । अत्र हंसवाक्पातिशब्दाभ्यामुपक्रमोप-सहारगताभ्यां हंसगायत्रीमनुप्रत्यभिज्ञानात्तत्प्रतिपाद्यो हयशिरा एव पदद्वयार्थः । हंसशब्दस्य हयशिरोवाचित्वादेव मोक्षधमें नारदं प्रति वासुदेवोक्तौ वासु-देवव्यूहकथनानन्तरं "अहं हयशिरा मत्वा" इति हयशिरोरूपमभिधाय "मत्स्य द्वमों वराहश्चे" त्यादिना दशावतारान् सङ्गृह्य अन्ते —

" कर्माण्यपरिमेयानि चतुर्मूर्तिधरो ह्यहम्।

हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्चे "त्यादिना वासुदेवादिभू तिंचतुष्टयस्य हयशिरोयुत-दशावतारम् तींनामुपसंहारोऽपि सङ्गच्छते। व्यक्तीभविष्यति चेदं 'ऐश्वरेण स योगेन' इत्येतद्विवरणावसरे। हरिवंशप्रकरणे—

> तस्य चिन्तयतर्कार्यं देवेषु सामितिञ्जयः। सम्भवं सर्वेद्योकस्य विद्धाति स वाक्पतिः॥

इति वचने हयशिरोवृत्तान्तस्संक्षिप्तः, अत्र देवकार्यं हरिवंशे प्रथमपर्वाणे व्यक्त-मुक्तम्। यथा—

सहस्रशीर्षा भूत्वा तु शयनायोपचक्रमे ।

इत्युपऋम्य--

तस्य सुप्तस्य गुगुमे नामिपद्मात्समुत्थितम् । आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणस्सूर्यवर्चसम् ॥

इत्यादिना-

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमिश्रितम्।

953

इत्यादिश्रुत्यिमेप्रतचतुर्म् सादिसृष्टिमिभघाय — न तं वेद स्वयं ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽव्ययाः। विष्णोर्निद्रामयं योगं प्रविष्टं तमसाऽऽवृतम्।। इत्यादिना—

"न तं विषायय इमा जजानान्यबुष्माकमन्तरं बमूव" (वि.सू.) "को अद्धावेदक इह प्रवोचत्" (ना. सू.) "करछन्दसां योगमावेद धीरः कोधिष्ण्यां प्रातिवाचं पपाद" (घ. सू.) इति श्रुतितात्पर्यविषयमूतं श्रिय र-पत्युर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तृ।—

> उत्तिष्ठशतपत्राक्ष पद्मनाभमहाद्युते । कारणं किञ्चिदुत्पन्नं देवानां कार्यगौरवात् ॥

इति देवकार्य सामान्यतो निर्दिष्टम् अनन्तरश्च — स संक्षिप्य जलं सर्व तिमिरीघं विदारयन् । उदतिष्ठद्भृषीकेशः श्रिया परमया ज्वलन् ।

इत्यनेन "अन्ययुष्मायमन्तरम्" इत्यत्र सामान्यतः "वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् " इत्यत्र विशेषतश्च निर्दिष्टा श्रीरिति बोघितम्। पश्चाच मगवता आगमननिमित्तं पृष्टैर्ब्रह्मादिदेवैः भुवो भारावतरणार्थमागमनमिति प्रतिवचना-नन्तरं पद्मनाभसहितास्सर्वेऽपि देवा मेरुशिखरमगमन्। तत्र सभायां घरण्या —

त्वया धार्या द्वाहं देव त्वयेदं घार्यते जगत् ।

इत्यादिना स्वभारावतरणार्थं शरणागितपूर्वकम्—
अहमारी पुराणस्य सङ्क्षिप्ता पद्मयोनिना ।
माञ्च बद्धा कृतौ पूर्व मृण्मयो द्वौ महासुरी ॥
कर्णस्रोतोद्भवौ तौ हि विष्णोरस्य महात्मनः ।
महार्णवे प्रस्वपत्रकाष्ठकुड्यसमं स्थितौ ॥
तौ विवेश स्थयं वायुर्वसणा साधु चोदितः ।

25

दिवं प्रच्छादयन्ती तु ववृथाते महासुरौ ।

इत्याद्युक्तचनन्तरम्—

ता दैत्यो कृतनामानी चेरतुर्बलदिष्ती।
सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धकामी सुदुर्जयौ॥
तसुद्धमभवद्धोरं तयोस्तस्य च वै तदा।
एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलताङ्कते॥
स तु गृह्यमृधे दोभ्याँ दैत्यौ तावभ्यपाडयत्।

इत्यादिना मधुकैटभवधादिकमुक्तम् । सभापर्वाणि चेत्थमेव मधुकैटभवध-वृत्तान्त≍प्रदर्शितः करूपमेदेन चाविरोध ऊद्यः । अतश्च—

> तस्य चिन्तयत×कार्य देवेषु समितिञ्जयः । संभवं सर्वछोकस्य विद्धाति स वाक्पतिः ॥

इति हरिवंशतृतीयपर्ववचने देवकार्यं प्रथमपर्वोक्तमेव । समितिञ्जय इत्यस्य युद्धे मधुकैटभयोर्जेतेत्यर्थः, मधुकैटभवधानन्तरं घरण्यास्स्वास्थ्यसम्पादनेन तद्दारा सर्वलोकसत्तां विद्धातीति अनन्तरवचनार्थः —

स्वयम्भूरितिविज्ञेयस्स ब्रह्मा सुवनाधिपः । स वायुरिति विज्ञेय ॥

इत्यस्य यौ च मधुकैटभपोषकतया प्रथमपर्वोक्ती ब्रह्मवायू तावुभाविप नारायणनियाम्यावेवेत्यत्र तात्पर्यम् । अत्रिष्टि—

यच वेद्यं भगवतो देवा अपि न तद्विदुः।

इत्यादिना "न तं विदायय इमा जजान " इत्यादि श्रुत्यर्थ उक्तः । अतश्य "पत्नी चैव स्वयं रुक्ष्मीर्देहमाश्रित्य तिष्ठाति " "विद्याति स वाक्पतिः" इत्युपक्रमोपसंहारगतवाक्याभ्यां "अन्ययुष्माकमन्तरम्" "वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्" इति श्रुत्यर्थ उक्तः । इत्यञ्च "एको विद्यासहयस्त्वमि "ति रत्नभूषणम्] स्रष्ट्यादिषुविष्णुधर्मोत्तरवचनैः (ना. आ.) पूर्ववचनैश्वलक्ष्याअन्वयसाधनं १९५ हिरिवंशवचनेऽपि विद्याशब्दर्थो लक्ष्मारिति सिद्धम् । एवं नारायणाख्यान एव पूर्वे नारदं प्रति पाञ्चरात्रिकवासुदेवोक्तौ—

विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
किप्छं प्राहुराचार्यास्साङ्क्वयनिश्चितनिश्चयाः ॥
एषोऽहं व्यक्तिमाश्रित्य तिष्ठामि दिवि शश्चितः ।
ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः ।
कृत्वाऽऽत्मस्थानि मृतानि स्थवराणि चराणि च ।
एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये द्विजोत्तम ॥
ततो मृयो जगत्सृष्टिं करिष्यामीह विद्यया ।
अस्मन्मूर्तिश्चतुर्थी या साऽस्वजच्छेषमव्ययम् ॥
स हि सङ्क्षणं प्रोक्तं प्रयुक्तं सोऽप्यजीजनत् ।
प्रद्युन्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ॥ इति ॥

(५८) पूर्वोदाहृतवचनानन्तरवचनेष्विप परवासुदेवशिक्तिविद्याशब्दार्थ - क्श्रीरिति सिद्धम्। अत्र 'संहारिष्ये' इत्यत्र विद्याशब्दाप्रयोगः रूक्ष्म्या व्यष्टिसंहार-फल्लोपघायकत्वाभावाभिप्रायेण । ''एकाकी विद्यया सार्घ विहरिष्ये '' इत्यत्र एकािकशब्दप्रयोगेण ''पूर्व नारायणस्त्वेक '' इत्युदाहृतवाराहवचनोपचृहि-तायां ''एको ह वै नारायण आसीत् '' 'स एकाकी न रमेत '' इत्यादि-श्रुतौ श्रीवैशिष्ट्यं विवक्षितमिति बोधितम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरोपक्रमे—

नारायणं नमस्क्रस्य सर्वभ्तपरायणम् । लक्ष्मीसहायं वरदं शेषपर्यञ्जशायिनम् ॥ जगतोऽस्य समुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् । इति लक्ष्मीसहायो लोकांस्तु सर्वान् पालयते सदा ॥

इति च अत्र पुनः लक्ष्म्या≍पालनमात्रेऽन्वयोक्तिःसृष्टिप्रलययो≍कात्स्न्येन फलोपघानाभावाभिप्राया सृष्टिसंहारयोस्तु लक्ष्म्याः न कात्स्न्येन १९६ (स. ना. भा.) भट्टार्योदाहृतया ' श्रद्धया देवः ' इत्यादिश्रुत्यापि तत्स्थापनम् [ह्यिशिरो

देवः जगद्वयापारक्रीडावान् "ईश्वरो हि जगत्स्रष्टे" त्यादिना जगत्सृष्ट्यादे प्रस्तुतत्वात् चैत्रसहायवान् पक्ता मैत्र इत्यत्र चैत्रमैत्रयो-रुभयोरपि पाककर्तृत्ववदत्रापि लक्ष्मीनारायणयोर्जगद्व्यापारक्रीडावन्त्वं प्रतीयते, "एकाकी विद्यया सार्ध विहारिष्ये" इत्यत्राप्ययमर्थस्स्फुटः॥

फलोपघानम् । अनुप्रहैकतानायास्तस्या नाराकिजन्मनि व्यष्टिसंहारे च फलोपघानविरहात् । सृष्टिस्थितिलयत्रयान्वयोक्तिस्तु लक्ष्म्यास्त्वरूप-योग्यताऽभिप्रायेणेत्यादिकं तत्र सिद्धान्त भेदादिकं च श्रीतत्त्वसिद्धाञ्जन-लक्ष्युपायत्वनिर्णयादिषु सुघीभिर्विभावनीयम् । अतो 'विद्यासहायवा'नि-त्यस्य पूर्वोक्त एवार्थ इति सिद्धम् ॥

भन्न विहारिष्ये इत्यन्न विहारः "त्वं न्यञ्चाद्भिरुदञ्चाद्भः कर्मस्त्रावलाम्बतैः। हरे विहरिस क्रीडाकन्तुकैरिव जन्तुभिः।" इति वचनप्राप्तो जगद्यापाररूप एव, "संहरिष्ये" "ततो भूयोजगत्त्राष्टिं करिष्यामीह विद्यया।"
इति संहारसृष्टिमध्यपतितत्त्वाच। तथा च काठकश्रुतिः "श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते" इति । तदुक्तं भगवद्भुणदर्पणे माधवशब्दार्थकथनावसरे भट्टपराशरपादैः अस्स्यास्वरूपविन्नत्यिनिमेलरूपत्वं, निरुपाधिकपरमधर्यादि जगन्मातृत्वं
औत्पितिको भगवत्सम्बन्धः नित्यानपायश्चत्यादि तत्त्वपरेषु शास्त्रेष्वमर्यादम् ,
वेदेषु तावत् श्रीस्कं श्रद्धास्कं मेधास्कमुत्तरनारायणं कौषीतकी ब्राह्मणमित्यादीत्यारभ्य "श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते" इत्येतदस्यास्तत्त्वरहस्यम्
इत्यन्तम्। एषामयमाशयः श्रीस्तुतौ "मेषा श्रद्धासरस्वती" (वि.पु.१-९ श्री.
स्तु.११९) इत्युक्तयाऽत्र श्रद्धाशब्दो लक्ष्मीपरः उत्तरत्र "श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य
देवी "त्यादौ अभ्यस्तदेवीशब्दसामानााधिकरण्यात्, "ईशाना देवीभुवनस्याधिपत्नी " इत्यिपत्नीशब्दनोपसहारात् । सर्वस्थितिभरणलयनियमनमोक्षहेतुत्वलिक्नबलाच । प्राक्तनश्रुत्यैकरस्यादपि श्रद्धाशब्दस्य लक्ष्मीपरत्वमवगम्यते ।
तथाहि पूर्वं "येनदं विश्वं परिभूतं यदस्ति। प्रथमजं देवग् हिवा विधेम ।

स्वयंभुज्ञह्मपरमं तपो यत्। स एव पुत्रस्स पिता स माता। तपोहयक्षग्ँ प्रथमंसम्बम्व " इति श्रूयते तत्र " येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ती "तिवासुदेवस्य जगत्कारणत्वं "प्रथमजं देवगँ हविषा विषेम " इत्येनन प्रथमतः परवासुदेवाज्ञातस्य
व्यूहरूपस्य भगवत आत्महविरुद्देश्यत्वं "स्वयंभुज्ञह्मपरमं तपो यत् " इत्यत्र
स्वयंभुशब्देन व्यूहजन्म ऐच्छिकं न तु कर्मकृतमिति चोक्तम्। 'परमम्'
इत्यस्य परा मा श्रीर्यस्येति विष्रहः। तप इत्यत्र " तप आलोचने " इत्यस्मात्कर्तरि असुन्। अत्र परमतपश्शब्दाभ्यां श्रीविशिष्टस्य बहुभवनालोचनं
ज्ञापितम्। एवश्च—

षाड्गुण्यं तत्परं ब्रह्म स्वशक्तिपरिबृहितम् । बहुस्यामिति सङ्कल्पं भजते . . . ॥ इत्यहिर्देशयोक्तिरेतन्म्लैवेति॥ एतेन " प्रथमजं देवग् हिवषा विधेम " इत्यत्र श्रीविशिष्टस्यैवात्महिव-रुद्देश्यत्वं सिद्धम्। "उपहवेस्य सुमतौ स्याम" इत्युपसंहारानुगुण्याचा। "स एव पुत्रस्स पिता स माता " इत्यत्र परव्यूह्योरभेदः। " नित्यैवैषा जगन्मता विष्णो-दश्रीरनपायिनी " इत्याद्यक्तरीत्या श्रियो मातृतया श्रीविशिष्टस्यैव मातापितृत्वञ्च प्रतिपाद्यते । भट्टार्थैः ' लोकबन्धु 'नामविवरणावसरे " माता पिता आता निवास-दशरणं सुहृत् गतिर्वन्धुर्नारायणः " इति श्रुतिसुदाहृत्य ' माधव 'नामविवरणा-वसरे "मातापितृत्वं श्रिया सहास्य सूचयति माघवः" इति विवरणात् । एतत्प्रपाठकान्ते " ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः " इति " पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनी " इत्यादिश्रतिसन्दर्भस्य रामकृष्णादिविभवावतारपरतया सर्व-व्याख्यानाधिकरणे व्यासार्यैर्व्याख्यातत्वाच यथोक्त एवार्थः। एतावता व्यूहस्रष्टि-रुक्ता अथ जगदालोचनं श्रीविशिष्टस्यैवेत्याह "तपो ह यक्षं प्रथमं सम्बभ्व"इति तपरशब्द पूर्ववत् अस्य नारायणस्य स्त्री विद्यारूपपत्नी ई, ई, रूक्मीं अक्ष्णोति व्यामोतीति यक्षं लक्ष्म्यपृथक्सिद्धमिति यावत् , अमरसुघायाम् , 'ईं लक्ष्मी-मक्ष्णोति व्याप्नोतीति.' यक्षशब्दाविवरणात् । एतेन वासुदेवशक्तियी विद्यापदा-भिषया सैवानिरुद्धशक्तिविंबाशब्दवाच्येति स्वितम् ॥

सत्र--

स वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञ परमो मतः ।
विष्णुर्नारायणो विश्वे विश्वरूप इतीर्यते ॥
अहन्तया समाकान्तं तस्य विश्वमिदं जगत् ।
वस्तुतस्तु च तन्नास्ति यन्नाकान्तमहन्तया ॥ इत्यदीनि ।
तद्भक्ष परमं घाम निरालम्बनभावनम् ।
अपृथग्म्तशक्तित्वाद्भक्षाद्वैतं तदुच्यते ॥
अहन्ता ब्रह्मणस्तस्य साऽहमस्मि सनातनी ।
भवान् नारायणो देवो भावो लक्ष्मीरहं परा ॥
लक्ष्मीनारायणाख्यं तदतो ब्रह्म सनातनम् ।
अन्योन्येनाविनाभावादन्येन्येन समन्वयात् ॥
तादात्म्यं विद्धि सम्बन्धं मम नाथस्य चोभयोः ।
सङ्क्षणादिसद्भावं भजे लोकहितेच्छया ॥
कमश्रप्रलयोत्पत्तिस्थितिभिः . . . ॥ (२ अ.)

इत्यन्तानि अन्यान्यिप वासुदेवानिरुद्धशक्तचोर्विद्यात्मककत्वप्रतिपाद-कानि लक्ष्मीतन्नवचनान्यनुसन्वेयानि । जगद्यापारसामान्येऽपि लक्ष्म्या अन्वयं दर्शयति "श्रद्धया देवो देवत्वमरनुते " इति देवः "येनदं विश्वं परिभूतं यदित्त । प्रथमजं देवग् हाविषा विधेम " इत्यत्रोक्ता वासुदेवः श्रद्धया सह देवो-देवत्वमरनुत इत्यन्वयः । देवत्वं जगद्यापारकीडासम्बन्धं, 'सृष्ट्याद्यैः क्रीडिति स्वयम् । इति देवार्थ ईरितः (५२–६८) इत्यहिर्बुध्नचसंहितोक्तेः "येनदं विश्वं परिभूतं यदित्त । यस्माह्वा जित्तरे भुवनञ्च विश्वं " इत्युपक्रमोपसंहारयो-जगत्स्यष्टिप्रतिपादनात्, "श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य देवी "त्यादिना लक्ष्यास्स्थिति -भरणमोक्षलयकर्तृत्वस्य वक्ष्यमाणस्वाच । तदाहुराचार्यपादाश्चतु श्लोकीमाष्ये अथ स्यात् 'मेधा श्रद्धा सरस्वती ' अहं श्रद्धा च मेधा च ' इति स्मृत्युपबृंहितया 'श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुत' इति श्रुत्या पत्नचधीनोत्कर्षवत्त्वं परस्य देवस्य प्रतीयत इति । तदि न चोद्यं स्वतिसिद्धातिशयस्य भास्करस्य प्रभान्वयेनव 'श्रियदश्रीश्च भवेदप्रचा '' इत्युक्तस्य भगवतः पत्नचाऽप्यतिशयान्तरे दोषाभावात् , अभिक्षप्प्याभवेषायोग्गव्यवच्छेदमात्रेणाप्यथोपपतौ बहुप्रमाणविरुद्धस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य कल्पियतुमयुक्तत्वात्।देवत्वश्च निष्कृष्य-माणं देवनसम्बन्ध एव 'कृतद्धितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं त्वतलादिभिरिति शाब्दिकोक्तः । तच्च देवनं विहरणादिक्षपं स्ववल्लभासिहतस्येव परस्य देवस्य भवतीति सुस्थोऽयं पन्था " इति । अत्र 'तच्च देवन' मित्यादिना—तत्रैव पूर्वं ' आनीदवात्म् स्वध्यातदेकम् '' इति श्रुतिविवरणावसरे उपन्यस्तेषु बहुषु पक्षेषु ' अस्तु वा स्वध्येति पदं लक्ष्मीविषयंतथाऽपि सहयोगविवक्षैवात्र युक्ता यथामहाभारते—

कृत्वाऽऽत्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । एकाकी विद्यया सार्ध विहरिष्ये द्विजोत्तम ॥

इति ''इत्युक्त≍पक्ष एव " एकाकी विद्यया सार्घमि "त्यानुगुण्येन " श्रेष्ठश्चे " त्यिषकरणश्रुतप्रकाशिकोक्तस्त्वसम्मत इति बोधितम् ॥

ततो म्यो जगत्सृष्टिं करिष्यामीह विद्यया।

इति तदुत्तरवचनेऽपि विद्ययेति सहयोगे तृतीया रुक्ष्म्या सार्घमित्यर्थ इत्यपि सूचितम् । 'विहरिष्ये द्विजोत्तम' इति पाठेऽपि विहरणं जगद्व्यापार-रूपमेवेति पूर्वमेवोपपादितम् । 'विहरिष्ये जगत्पुनः' इति बहुषु महाभारत-कोशेषु परिदृश्यमानपाठे च स्फुटमेव तत् । अतः "श्रद्धया देव" इत्या-देर्यथोक्त एवार्थः ॥

अनन्तरश्रुतिवक्यानामयमर्थः । एतावता श्रद्धाशब्दितलक्ष्म्यास्सामा-न्यतो जगद्वचापारान्वय उक्तः । अथ विशिष्य स्थित्यादिहेतुत्वं दर्शयति " श्रद्धा प्रतिष्ठे " त्यादिना। देवी महिषी देवी कृताभिषकायोगिति कोशात्। एतेन म्नीलाभ्यां विशेष उक्तः प्रतिष्ठा उभयविष्ठास्थितिहेतुः अन्तर्व्याप्ति-फल्लभूता अन्तर्यामिकृतसत्ताऽनुवृत्तिरूपा एका बहिर्व्याप्तिफलभूता बहिर्भूत-मातापित्राचार्यादिमुलेन क्रियमाणा इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपा अपरा चेति स्थितिहैविष्यं विष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये जिज्ञासाधिकरणश्रुतप्रकाशि-कायाञ्च स्पष्टम् । स्थितिहेतुत्वं श्रियः न भगवत प्रथम्भावेन किन्त्व-पृथम्भावेनैवेत्याह "सा न" इत्यादिना । सा श्रद्धा, नः जुषाणा प्राप्नुवाना, प्रीणाना वा, यज्ञम् । 'यज्ञयाचयत्विच्छप्रच्छरक्षोनक्' (३-३-९०) इति स्त्रेण यज्ञधातोर्बाहुलकः कर्तरि नक् ॥

यज्ञस्त्यादात्मानि मखे नारायाणहुताशयाः '।

इति हैमः (अ. सु.) जगत्सष्टघादियज्ञकर्तारम्, "श्रद्धया देव" इति पूर्वप्रस्तुतं उपागात् उपागमत्। तादृशयागकत्रीं तत्पत्नीत्यर्थसिद्धम्, तत्फलमाह् "कामवत्से" त्यादिना काम्यन्त इति कामाः वत्साः अचिान्मश्र-चिद्र्पारिशश्वो यस्यास्सा, कामवत्साशब्देन श्रिया वात्सल्यं व्यक्तितं तेन

श्रिय अनुमहैकतान्त्वं सिद्धचित । एतेन ''सोऽकामयत बहुस्यामि ''ति स्मारणमुखेन श्रियो बहुभवनसङ्करूपो व्यक्तितः । ''तदेवानुपाविशत्"

इति श्रुतिसिद्धाऽन्तर्यामिकृतसत्ताऽनुवृत्तिरुक्षणा स्थितिः प्रतिष्ठाशब्देनोक्ता । अमृतं दुहाना मोक्षपदा, अनेनाचार्यादिमुखेन रक्षणं नान्तरीयकृतया सिद्ध्यति ।

एतेन द्विविधस्थितिहेतुत्वं लक्ष्म्या उपपादितम् ॥

अथ " येनेदं विश्वं परिम्तं यदिस्त प्रथमजं देवगं हिवधा विधेम" इत्यादिना भगवति पूर्वोक्तानर्थान् रूक्ष्म्यामि दर्शयाते "श्रद्धा देवी" इत्यादिना ऋतस्य ब्रह्मणः, "ऋतग् सत्यं परं ब्रह्मे"त्यादौ ऋतशब्दो ब्रह्माणि प्रयुक्तः । प्रथमजा पूर्वमवतिर्णां, विश्वस्य भर्ती स्वसङ्करूपेन धार- यित्री "श्रद्धा प्रतिष्ठे" त्यत्र स्वरूपतिस्थितिहेतुत्वमुक्तमिति न पौनरुक्तयम् । एतेन "मर्ता सन् श्रियमाणो विभर्ति । एको देवो बहुधा निविष्टः" इत्यत्र

लक्ष्मीतन्ना चुक्त दिशैवैक्यं विवक्षितिमिति सूचितम् । लयहे तुत्वमाह "जगतः प्रातिष्ठा" इति प्रतिष्ठा प्रकर्षण खाविमागेन स्थितिर्लयः तद्धेतुः । प्रतिष्ठा-शब्दस्य लयपरत्वं 'प्रतिष्ठा निष्ठा पर्यवसानं लयः ' इति जिज्ञासाधिकरण-श्रुतप्रकाशिकायामुक्तम् । "ताग् श्रद्धाग् हिविषा यजामहे " इत्यत्र लक्ष्म्या अप्यात्महिवरुद्देश्यत्वमुच्यते । "सा नो लोकममृतं द्धातु" इति लोकं लोक्यत इति लोकं हिवस्समपणपालं, "तद्यथेह कमीचितो लोकः क्षीयते" इत्यादौ लोकशब्दस्य फले प्रयोगात् । अमृतं मोक्षरूपम्, द्धातु संपादयतु ॥

ननु "क्षरात्मानावीशते देव एकः" इत्यादौ देवस्यैव जगन्नियन्तृत्व-संविष्ठितशिषित्वप्रतिपादनात् कथमेतादिति शङ्कामपनुदिति—'ईशाना देवी' इत्यादिना 'भुवनस्य' भवतीति भुवनं तस्य सत्ताश्रयजगत्सामान्यस्य ईशाना नियन्तृत्वसंश्चिष्ठशेषित्ववती, यथा हि श्रूयतेऽन्यत्रापि " अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी" "ईश्वरीग् सर्वभृतानाम्" इत्यादि । रुक्ष्मितिन्ने—

भूतानामिश्वरा चास्मि प्रियेणेशेन सर्वदा ॥ ५०॥ १५१॥ वरदा भुवनेशाना वन्दिता च सदाऽखिछैः । वृद्धिदा वर्तमाना च क्षपणी च सदांहसाम् ॥ १६०॥ ईश्वरीत्येव मे नाम तेन वेदे निरूपितम् । निरूपाचि स्वतन्ना च स्वामिनी न क्ष्रपानिधिः ॥२१८॥ अधिष्ठाय गुणान् सृष्टिस्थितिसंहृतिकारणी । निर्गुणापि गुणानेतानिधष्ठायात्मवाञ्छया ॥ ३॥ ९॥ अनियोज्यं ममैश्वर्यमिच्छैव मम कारणम् । मुद्धान्त्यत्र महान्तोऽपि तत्त्वं श्रुणु तथा च मे ॥ १२॥ विभक्ते अपि ते एते शक्ती चिद्वचिदात्मके । मत्स्वाच्छन्द्यवशेनैव मम रूपे सनातने ॥ २४॥

२०२ अहिर्बुष्न्यविष्वक्रसेनसंहिताभ्यामुक्तार्थस्य भूनीळाभ्यां विशेषस्य च साधनम् [हयाशिरो-इत्यादिवचनानि एतच्छ्रातितात्पर्यं विशदयन्ति । एतत्तात्पर्येणैव "निरुपाधिक-मैश्वर्यादिक " मित्यादिभद्वार्योक्तिः अधिपत्ती भोगपत्तीभूताभ्यां भूनीळाभ्या-मधिकमहिमवती पत्ती, एतच्छ्रुतितात्पर्यानिर्णायकानि च—

> '' स्वातन्त्रयेण स्वरूपेण विष्णुपत्नीयमञ्जूता । यतो जगद्भविष्यन्ती कचिद्रनमेषमृच्छति"। (अ. सं. ३. २६) इति । भगवद्यज्ञसंयोगात्पत्नी भगवतो ह्यहम् । ल. तं. ४. ४८। निरुपाधि स्वतन्त्रा च स्वामिनी न≍कुपानिधिः ॥५० ॥२१८॥ इति ॥ तथा लक्ष्म्यास्त्वरूपञ्च श्रुणु वक्ष्ये समाहितः । वि. सं । गुणतश्च स्वरूपेण व्याप्तिस्साधारणी मता ॥ यथा मया जगद्वशाप्तं स्वरूपेण स्वभावतः । तया व्याप्तामिदं सर्वं नियन्त्री च तथेश्वरी ॥ मया व्याप्ता तथा साऽपि तया व्याप्तोऽहमीश्वरः। मम तस्याश्च सेनेश वैलक्षण्यामिदं श्रुण ॥ मच्छेषभूता सर्वेषामीश्वरी वल्लभा मम। तस्याश्च जगतश्चाहमीश्वरो वेदविश्रतः। अस्या मम च शेषं हि विभातिरुभयातिका। इति श्रातिशिरास्सिद्धं मच्छास्त्रेष्विप मानद् ॥ तथा मूमिश्च नीळा च शेषमृते मते मम। तथाऽऽत्मनाश्च सर्वेषां ज्ञानतो व्याप्तिरिष्यते ॥ स्वरूपतस्तु न तयोव्यां तिर्वेदान्तपारग ॥ इति ॥ युवां तु विश्वस्य विभू जगत≍कारणं परम्॥

इत्यहिर्बुध्न्यसंहिता लक्ष्मीतन्त्रविष्वक्सेनसंहिताभागवतादिवचनानि । वचनार्थस्त्वन्यत्र विचारितः । अत्र लक्ष्म्या अधिपत्नीत्वकथनेन पतिवत्पत्न्या अपि सष्ट्रियादियज्ञाधिकारः सष्ट्रयादियज्ञकर्तृत्वञ्च बोधितम् ॥ रलभूषणम्] जैमिनिस्त्रात्पतिपतन्योक्तभयोरिप सष्ट्यादियज्ञकर्तृत्वं(श्वे.)श्रुत्या बह्मता च २०३

पूर्वतन्त्रे " जातिन्तु वादरायणोऽविशेषात्तस्मात् स्रचिप प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् " (६-१-३-८) " स्ववतोस्तु वचनादैककम्यै स्यात्" (६-१-४-१७) इति सुत्रद्वये पत्नचा अपि यज्ञाधिकारः पति-पत्नचोरेकमेव यागकर्तृत्वम्, इत्यादिकं स्फुटम्। अत्र ऐककर्म्यपदं प्रयुक्तता जैमिनिना पत्नचा अनुमतिकर्तृत्वादिकमेवेति वदन्तर्प्रत्युक्ताः । तदुक्तं भाइदीपिकायां भट्टकुमारिलानुयायिना खण्डदेवेन —" यद्गि तस्वारस्यात्पुंस एव त्यागे कर्तृत्वं तस्या अप्यनुमतिद्वारा तदिति केषाश्चिन्मतम् । तत् अनुमतेः फलसम्बन्धाश्रवणात् तद्वारकत्वे प्रमाणाभावेन पूर्वाधिकरणव्युत्पादिताधिकार-मङ्गापत्तेरुपेक्षितम्। यतु आख्यातोपात्तमेकत्वं सहाधिकारे नावकरुपत इति तन्न । एकवचनश्रवणादेव व्यासज्यवृत्त्यैककर्तृत्वस्य कल्पनात् । इतरथा कर्तृ-भेदात्सत्रवाद्विवचनाद्यापत्तेः " इति । अत्र ' जातिन्तु वादरायण ' इति पूर्वाधि-करणसिद्धान्तसूत्रानुसारेण " स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्य स्यात् " इत्युत्तराधि-करणासिद्धान्तसूत्रे कर्मण्येकत्वमेकजातीयत्वमेवेति न तिरोहितं विदुषाम् । अत एव शास्त्रदीपिकाव्याख्याने सोमनाथीये दम्पत्योरेकजातीयत्यागकर्तृत्व-प्रतिपादनं सङ्गच्छते । यत्र तु विषयविशेषे एककर्तृत्वांशे विरोधादिकं तत्र त्वगत्या प्रमाणान्तरेण च प्रेरणानुमातिनिबन्धनमेव कर्तृत्वामित्यादिकं सुधीमि-रूह्मम् । एवं स्थिते वेदव्यासाप्रनामबादरायणसिद्धान्ते केषाश्चिन्मीमां-सकैकदेशीनां सर्वत्र यागकर्तृत्वस्य प्रेरणानुमतिनिबन्धनत्वोक्तिरनुपादेया । तथा च सकलार्थसङ्गाहिका श्वेताश्वतरद्वितियाध्यायगा श्रुतिः " मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः युजे वां ब्रह्मपूर्व्यं नमोभिः " इति अत्र 'वां ब्रह्म ' इति समानाधिकरणनिर्देशः एतेन श्वेताश्वतरप्रथमाध्याये "क्षरात्माना वीशते देव एक " इत्यत्र लक्ष्मीपतिरेव विवक्षितः पुंस्तिश्चाविवक्षितमिति सिद्धम्। " युजे वां ब्रह्मपूर्व्यं नमोमि " रिति श्रुतितात्पर्यं ुरुक्ष्मीतन्त्रे —

> नमो नित्यानवद्याय जगतस्सर्वहेतवे । ज्ञानाय निस्तरङ्गाय रुक्ष्मीनारायणात्मने ॥

हियशिरो-

२०४

इत्युपक्रमेण-

लक्ष्मीनारायणाख्यं तदतो ब्रह्म सनातनम् ॥ २ ॥ १५ ॥ इत्यादिवचनैश्च व्यक्तीकृतम् । महीशब्दस्य लक्ष्मीवाचकत्वादिकं " मही गौः प्राणवत्सला " (अ. सं.) इत्यादिलक्ष्मीनामपाठादिना सिद्ध्यति । नारायणाख्याने—

विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् । इति ततो भूयो जगत्सृष्टिं कारिष्यामीह विद्यया । त्यादि पाञ्चरात्रिकवासुदेववचनेष्वपीयमेव श्रुतिर्मूलभूतेति विद्याया आदित्यसम्बन्धकथनपूर्वकं जगत्कारणत्वप्रतिपादनेन व्यक्षितम् ।

श्रुतीनामिमसिन्धश्च सैव देवी सनातनी । छ. तं. १. ३५॥ एषैव स्रजते काले सैषा पाति जगत्त्रयम् । जगत्सहरते चान्ते तत्तत्कारणसंस्थिता॥ ३६॥

इत्यादिरुक्ष्मीतन्त्रवचनैः '' माया वा एष नारसिंही सृजति " इत्यादि नृसिंह-तापनीयादितात्पर्यमाविष्कृतिमति विरम्यते विस्तरभयात् ॥

अतश्च अधिपत्नीत्यस्य यथोक्त एवार्थः । तदेतत्सर्वमाभिपेत्योक्तं वेदार्थसङ्ग्रहे "अनवधिकमाहिममाहिषी" इति । एवं पतिपत्नीमावकथनेन "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ पुंस्त्वाविवक्षावत् जगत्मष्ट्रध्यादि-प्रतिपादकश्चत्यादिषु लिङ्गाविवक्षया लक्ष्म्यास्सर्वजगद्यापारान्वयस्सम्भवतीति बोधितम् । एतेन "श्रद्धया देवो देवत्वमश्चते" इत्यस्य पूर्वोक्तार्थे उपपाचिरूप-तात्पर्यलिङ्गमप्युक्तम् । एतावता "ईश्वरीग् सर्वभृतानां त्वामिहोपह्वये श्रीयम्" इति श्रुत्तर्थे उक्तः ॥

अथ "मनसःकाममाकूतिं (आकृतिं) वाचस्सत्यमशिमिहि " इत्यस्यार्थ उच्यते "आगात्सत्यम् हिविरिदं जुषाणम् " इत्यादिना अत्र "स. ति. यम्." (८-३-५) इत्यादि च्छान्दोग्यश्रुतौ—

> सचासचैव कौन्तेय मयावेशितमात्मिन । पौष्करे ब्रह्मसदने सत्त्यम्मामृषयो विदुः॥ इति ।

रत्नभूषणम्]' द्वमजानये 'इत्यैकाश्येन ' उपहवे Sस्यसुमतौस्याम ' इतिश्रुत्यर्थकथनम् २०५ मोक्षधर्मे----

सचत्यच जगद्देश यत्प्रमाणेन दृश्यते।
तत्सर्वमहमस्मीति सत्यं मामृषयोऽब्रुवन् ॥ ५०-१६९॥
इति रूक्ष्मीतन्त्रे च निर्वचनानुसारेण सत्त्यपदं श्रीश्रीशोभयवोधकं वेदितव्यम् ।
अत एव "मनसो वशे सर्वमिदं बम्ब नान्यस्य मनो वशमन्वियाय।
भीष्मो हि देवस्सहसस्सहीयान् । स नो जुषाणापयज्ञमागात् । आकृतीनामिषपितं चेतसाञ्च । सङ्कल्पजूतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानिमह
वध्यन्तः । उपहवस्य सुमतौ स्याम " इत्युपसहारस्सङ्गच्छते । अत्र सुमतिशब्दो रूक्षमीवाची "सुमज्जानये विष्णवे" "बृहत्ते विष्णो सुमिति
भजामहे " इति श्रुत्यन्तरात् । अत्र सुमितित्वं समीचीनसङ्कल्पवत्त्वम् ,
समीचीनत्वं अनुश्रहेकतानत्वं तच्च रक्षणविषये कात्सन्येन पितसङ्कल्पजुल्यत्वं
नारिकजन्मव्यष्टिसंहारयोध्य श्रियःफर्होपधानामावश्चेति । तत्र प्रथमं पूर्वमुक्तम् ।
द्वितीयं "भीष्मो हि देव" इत्यादिना व्यक्तीभविष्यति, अयञ्च विशेषो
विष्णुधर्मीत्तरोपक्रमवचनैरिप व्यक्तितः । यथा—

नारायणं नमस्कृत्य सर्वभूतपरायणम् । लक्ष्मीसहायं वरदं शेषपर्यञ्कशायिनम् ॥ जगतोऽस्य समुत्पत्ति।स्थितिनाशैककारणम् । इति

"लक्ष्मीसहायो लोकांस्तु सर्वान् पालयते सदा " इति च। "प्रथमजं देवग्ँ हिवषा विधेम " इत्यत्र सामान्यतो न्यूहरूषिणो भगवत अत्महिव-रुद्देश्यत्वमुक्तम्। अत्र न्यूहन्याक्तं विशिषन् लक्ष्म्यास्युमतित्वमुपपादियितु-मारभते "मनसो वशे " इत्यादिना। अत्र मनःपदं "कामस्सङ्कल्प " इत्यादि "सर्व मन एव " इति । सङ्कल्प स्कर्म मानसम् " इति च वैदिकलोकिक-वचनानुसारेण सङ्कल्पजनकमनोवाचकं सत्—

स_्मनस्सर्वभूतानां प्रद्युन्नः परिपठ्यते । इत्यादिवचनैस्तदभिमानिप्रद्युन्नपरम् , अन्यदतिरोहितार्थम् । अत्र विश्वस्य भर्ती " इत्यदि " ईशाना देवी भुवनस्यिष्वपत्नी " इति " मनसो वशे विश्वामिदं बभूव " इत्यादिश्रोतिनिर्देशेन पूर्वं श्रद्धाशब्दप्रतिपादितसर्वनियन्त्री छक्ष्मीरेव मनइशब्दवाच्यस्य सर्वनियन्तुः प्रद्युन्नस्य शाक्तिः, " उपहवेस्य सुमतौ स्थाम " इत्यत्र सुमतिशब्दनिर्दिष्टेत्यवगम्यते । श्रीतदीशयोरत्रश्चर्यं —

हेत्वन्तरानपेक्षं यत्स्वातन्त्रयं विश्वनिर्मितम् । तदैश्वर्यं तदासीनमे प्रसुद्धः पुरुषात्तमः ॥ २४-९॥

इति रूक्मीतन्त्रे—

ऐश्वर्यवीर्यसम्भेदात्प्राद्युम्नं रूपमुच्यते । कर्तृत्वं नाम यत्तस्य स्वातन्त्र्यपरिकल्पितम् । ऐश्वर्यं नाम तत्प्रोक्तं गुणतत्त्वार्थचिन्तकैः ॥ २–५८॥

इत्यहिर्बुभ्रयसंहितायाञ्च निरुक्तं विवक्षितम्। अत्रैश्वर्यमात्रोक्तावि तदेव वीर्य-स्याप्युपलक्षणं रक्षणोपयोगितयाऽभ्यर्हितत्वात्तस्य निर्देशः ऐश्वर्यस्य रक्षणोप-योगित्वञ्च---

सृष्टिस्थित्यन्तकर्तारो विज्ञानैश्वर्यशक्तयः ।

इति लक्ष्मीतन्त्रे स्पष्टम् ॥

अथ पदुम्नस्यैव रक्षणैकान्तत्वं स्थिरीकर्तुं सङ्कर्षणानिरुद्धयोस्समाश्र -यणानर्हत्वमाह "भीष्मो हि देवस्सहसस्सहीयान्" इति । हि यतः, सहस-स्सहीयांश्च देवो भीष्मः, अतस्स नो जुषाणोपयज्ञमागादित्यन्वयः। सहः बरुमस्यास्तीति सहसः अर्श आदेराकृतिगणत्वादच् बरुवान् सङ्कर्षण इति यावत् सहीयान् सहः तेजः अस्यास्तीति सहस्वान् अतिश्येन सहस्वान् सहीयान् अनिरुद्धः—

बरुं वीर्यं तथा तेज इत्येतत्तु गुणत्रयम्।।

इति सङ्कर्षणानिरुद्धयोः बलतेजोगुणवत्त्वामिधानात् भीष्मः भयङ्करः, तयोः क्रमेण व्यष्टिसंहारनारिकजन्मफलोपधायकसङ्कल्पवत्त्वादिति भावः एतेन रत्नभूषणम्] उत्तरश्रुत्यर्थसमापनम् — विद्यासहायवान्देवः इति मूलार्थनिगमनं च २०७

प्रदु झस्य रक्षणाधिकृतस्य रुक्ष्मिवदनुप्रहैकतानत्वं सिद्धम् " स नो जुषाणोप-यज्ञमागात् " इत्यत्र जुषाणः उपयज्ञामिति च्छेदः "स नो जुषाणापयज्ञं-मागात् '' इति वाक्यसछाये ऽत्र स इत्यस्य पत्नीविशिष्टपदुम्न इत्यर्थः यज्ञम् आत्महविर्यज्ञम्, " उपहवेस्य " इत्युत्तरत्र कथनात् । अथ "मनसो वशे " इत्यत्र मन प्रदं विवृण्वन्नन्तिमसुमित शब्दार्थमिप निर्घारयति ''आकूतीनाम् '' इत्यादिना आकूतीनामिति मन्रकार्यसामान्योपलक्षणम् एतेन 'कामस्सङ्कल्प ' इति श्रुतौ पठितायारश्रद्धाया अभिमानिनी देवता पूर्व "श्रद्धया देव" इत्यादौ श्रद्धाशब्दार्थ इति व्यक्षितम्। सङ्कर्पजूतिं सङ्कर्पात्मकवेगवन्तम् सङ्कल्पमूळवेगवन्तं वा विपार्श्वे सर्वज्ञम्, 'मनो राजानम्' अनेन मनसो वशे, इत्यत्र मन रपदं नाचेतनवाचि किन्तु तद्धिपतिप्रद्युम्नपरमिति बोधितम् अत्र सङ्करपाभिमानिनो वर्घनं लक्ष्मीसङ्करपामिश्रर्णेन पूर्णसङस्पवत्त्वसंपाद-नम् । " स्वशक्तिपरिवृं हितम् । बहुस्यामिति सङ्कर्षं भजते " इत्यहिर्बुधन्यवचने '' स्वशक्तिपरिवृंहितम् " इत्यनेन एतच्छ्रत्यर्थ उक्तः ' उपहवे इत्यादि '। अस्य मनोराजप्रद्युम्नदेवतासम्बन्धिनि हवे यज्ञे सुमतौ पतिसङ्कल्पानुगुणतत्तुल्यसङ्कल्प-वत्यां रूक्ष्म्यां उपस्याम शेषत्वेन सन्निहिता भवेमेत्यर्थः। अनन्तरं ''चरणं पवित्रं विततं पुराणम् " इति मन्त्रस्युदर्शनपरः। अस्य सुदर्शनपरत्वं सचरित्ररक्षादौ स्थिरीकृतम्। एतच्छुतितात्पर्यविस्तरोऽहिर्बुभ्रयसंहितादिरिति तत्त्वरहस्यमिति॥

एतेन-

लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देन्या कारुण्यरूपया।
रक्षकस्सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेऽपि च गीयते॥ इति ॥
लक्ष्मीसहायो लोकांस्तु सर्वान् पालयते सदा॥ इति

लक्ष्मीतन्त्रविष्णुधर्मोत्तरोक्तिः स्थिरीक्कता इत्थन्न श्रद्धया देवो देवत्व-मश्रुते " इत्यस्य प्रागुक्त एवार्थे तात्पर्यामिति भद्दार्याणामाश्चयनिष्कर्षेण तदुप-बृहणभूतस्य " विद्यासहायवान् देव " इत्यस्यापि यथोक्त एवार्थः ॥ विष्वक्सेनो जनादर्न इति अयं पाठः केषुचित्कोशेषुदृश्यते
नामद्वयञ्चेत्थं विवृतं भगवद्गणदर्पणे भट्टायैः। अथ स्थापकोऽनिरुद्धः
विष्षक्सेनः इनेन स्वामिना सह वर्तत इति सेना सेश्वरेति
यास्कः, अनेन रक्षकवन्तो जन्तवः विष्वञ्चोऽस्येति, इयमत्र सामर्थ्यश्वरीरा शक्तः रक्षाप्रतिपक्षान् जनाननपेश्वोर्दऽयतीति जनार्दनः (१)
"दस्युत्राणाञ्जनार्दनः" (भा. उ. ७१-६१) इति । इदमनपेश्वालञ्चणं
तेजः प्रतिमूर्तिगुणानां व्यवस्थेयम् । इयतामाविष्कारात् भगवतस्सर्वत्रानावरणगुणत्वात् । मूले हि श्रूयते "ज्ञानेनैश्वर्येण शक्तचेति
सर्वे भगवतोऽन्नाः पूर्णा इति" "एष आत्मा चतुर्विधस्सर्वज्ञस्सर्वदशीं सर्वेश्वरस्सर्वशक्तिस्समृद्धिमान् वाग्यन्धि(अव्यादि)रन्न
आप्तो वशी स्वाधीनोऽनादिरनन्तो व्यपगतनिद्राभयकोधतन्द्रो
व्यपगतेच्छातमः इत्रमव्याधिनिर्दोषो निरिनष्टो निरवद्यो य भगवन्तं
वासुदेवोनन्त एवापरिमितोऽनन्तत्वनापरिमितत्वेन भवति, इति
प्रतिपर्यायम्" इति ॥

यद्यपि भगवच्छास्रवचनसिद्धं प्रद्युसस्य स्रष्टृत्वमनिरुद्धस्य रक्षकत्वं भट्टार्यसम्मतम् । तथाऽपि—

"सृजते ह्यानिरुद्धोऽत्र प्रद्यम्न×पाति तत्कृतम्" इति लक्ष्मी-तन्त्राद्युक्त एवार्थो व्यासेन प्रतिपादितः अविरोधश्च कल्पभेदेनेत्या-श्चयः। "विष्वस्केनो हरि×प्रश्चः" इत्यपि पाठो हक्ष्यते॥

"आदिकर्ता स भूतानामप्रमेयो हरिर्प्रभुः " इति श्लोका-र्घस्य केषुचित्कोशेषु पाठानुरोधेन "विष्वस्केनो जनार्दन" इति पाठ उचितः। "आदिकर्ता स भूतानाम्" इत्यत्र भूतपदमण्डकारण-सकलसमष्टितत्वपरम्। अत्र बीजश्च पूर्वमेवोक्तम्। "तदण्डमभव-द्वैमम्" इत्यत×पूर्वं "महाभूतादिवृत्तौजा" इति वचनैकार्थ्याच रत्नभूषणं]

309

मनुवचनसच्छायानि च वहूनि वचनानि महाभारते उपलम्यन्ते। अप्रमेयः कालतो देशतो वस्तुतश्च परिच्छेत्तुमयोग्यः तथा च जगत्करणशोधिका श्रुतिः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति । हरिः—

> त्रक्षाणिमन्द्रं रुद्रश्च यमं वरुणमेव च । प्रसद्य हरते यस्भात्तस्माद्धरिरिहोच्यते ॥

इत्युक्तरीत्या ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तलयकर्ता । यथा हि श्र्यते "विष्णुस्तदासीद्धारिरेव निष्कलः" इति इयं च श्रुतिर्वेदार्थसङ्ग्रह-तात्पर्यदीपिकायाम्रदाहृता प्रभुः स्वामी अप्स्वेवेत्यादि विद्रायोग-मुपागतः सृष्टि चिन्तयन् अप्स्वेव शयनं चक्रे । इति योजना ।

न तत्र विषयो वायोर्नेन्दोर्न च विवस्वतः।
वपुषः पद्मनाभस्य स देशस्तेजसा वृतः॥ ५०॥ ६३॥
लोकानामन्तकालज्ञा कालीननयशालिनी।
उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कालक्षपिणी॥
न तं वेद स्वयं ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽव्ययाः।
विष्णोर्निद्रामयं योगं प्रविष्टं तमसावृतम्॥
देवेष्वपि दघारैनां नान्यो नारायणाहते।
सखी सर्वहरस्येषा माया विष्णुशरीरजा॥ ३२॥
सैषा नारायणमुले दृष्टा कमल्लोचना।

इति। अनन्तरं च--

स संक्षिप्य जलं सर्वं तिमिरौघं विदारयन् । उदतिष्ठद्भृषीकेशिश्रया परमया ज्वलन् ॥ ४३ ॥ इति ॥

27

¹ निदास्वरूपञ्च विवृतं हरिवंशे प्रथमपर्वणि —

लक्ष्मीतन्त्रेपि---

गुणत्रयमधिष्ठात्री त्रिगुणा परिकर्तिता।
गुणैर्वेषम्यसर्गाय प्रवृत्ताहं सिस्क्ष्या।। ५५ ॥
भरामि त्वपरं रूपं तमसा केवलेन तु ।
सा मां प्रोवाच सम्मृता तामसी प्रमदोत्तमा॥
नामकर्म च मे मातः देहि तुम्यं नमोनमः।
तामब्रुवं वरारोहां तामसीं प्रमदोत्तमाम्।
ददामि तव नामानि यानि कर्माणि तानि ते।
महाकाली महामाया महामारी क्षुषा किया।
निद्रा तृष्णा चैकवीरा कालरात्रिर्दुरत्यया।

इति-

अवतारो हि यो विष्णोस्सिन्धुशायीति संज्ञितः।
स्थिता परापरा तस्य चतुर्घा रूपमेययुषी॥८॥३०॥
लक्ष्मीर्निद्रा तथा प्रीतिर्विद्या चेति विभेदिनी।
योगनिद्रा हरेरुक्ता या सा देवी दुरस्यया।
महाकाली तनुं विद्धि तां मां देवीं सनातनीम्।
मधुकैटमनाशे च मोहितौ च तया तदा॥९॥१५॥
जन्नाते वरलाभेन देवदेवेन विष्णुना।
विश्वश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तद्भुक्षणा सदा॥९॥१६॥
स्तुतये योगनिद्रा या मम देव्या द्पुरन्दरः।

इति च--

आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रामुपागतः । आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन्मधुसूदनः।

इति विष्णुपुराणविवरणे विष्णुचित्तार्थेः 'आत्ममायामयी मूलप्रकृत्य-भिमानिदेवता' योगीनद्रां योगरूपां निद्रां एतद्विवृणोति आत्मानिमिति"

निद्राया योगं सम्बन्धं—

अप्सु व्योमगतक्श्रीमान्योगनिद्रामुपेयिवान् । इति पूर्वीदाहृत¹मोक्षधर्मवचने योगनिद्रामिति कर्मधारयः।।

जगत इत्यादि विवोधानन्तरमिति शेषः जगतः अण्डान्तर्वर्ति-लोकानाम् चित्रां आश्चर्यकरीम् बहुगुणोद्भवाम् बहुः बहुप्रकारः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां उद्भवः आविभीवः यस्यां ताम्, इति ॥

एतावता शक्त्यनुग्रहेण विष्णोश्शिरः प्राप्तिरिति भ्रमापनोद-नाय 'नासदासोय' सूक्त 'विश्वकर्म' सूक्ताद्युक्तदिशा विद्यारूपशक्ति-विशिष्टस्यैव सर्वसात्परत्वं निरूपितम्। अथ विश्वकर्मस्काद्युक्तां चतु-श्विख्युष्टि प्रदर्शयति—

तस्य चिन्तयतस्सृष्टिं महानात्मगुणस्मृतः ॥ २०॥ अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्भुखः । हिरण्यगर्भो भगवान् सर्वलोकपितामहः ॥ २१॥ पद्मेऽनिरुद्धात्सम्भूतस्तदा पद्मिनेक्षणः । सहस्रपत्रे युतिमानुपविष्टस्सनातनः ॥ २२॥ बहुशेऽद्धुतसङ्काशो लोकानापोमयान् (नाप्याययन्)

[प्रभुः।

सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान् सृजन् ॥ २३॥

¹ इत्युक्त्या मोक्षधर्मवचनमप्येतत्समनार्थमेव यो।गशब्दस्य लक्ष्मीपरत्वं लक्ष्मी-तन्त्रे व्यक्तमुक्तम्—

[&]quot;योजनाचैव योगाऽहं योगमाया च कीर्तिता। माया योग इति ज्ञेया ज्ञानयोजनतो नृणाम् ॥ " इति ।

तस्येत्यादि . महान् महत्तस्वं, आत्मगुणः आत्मनः
"आत्मभूतो वासुदेव " इत्यानुशासनिकोक्तरीत्या वासुदेवस्य, गुणः
उपसर्जनभूतः, एतेन प्रकृतेस्स्वतन्त्राया एव परिणाम इति साङ्ख्यपक्षः
प्रत्युक्तः स्मृत इति अनेन पूर्वं वासुदेवादेव महत्तत्त्वस्योत्पत्तिनीनिरुद्धादिति सूचितम्। ततः अनन्तरं अहङ्कारः अहङ्काराभिमानी
उभयभावनत्वेनाहमभिमानाश्रयो वा। एतेन "आत्मैवेदमग्र आसीतपुरुषविधस्सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपद्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत् " इत्यादि बृहदारण्यकश्रुतिरत्र मूलमिति ज्ञापितम्।।

अत्र व्यासार्याः—'' अहमिति हिरण्यगर्भनाम अहमिभमाना-श्रयव्यष्टिपुरुषाणां प्रथमत्वाद्धिरण्यगर्भस्य । तथा मोक्षधर्मे चतुर्धुखस्य अहङ्कारसंज्ञत्वग्रुक्तम् ॥

मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयज(मकरो)त्स्वयम् । ततस्तस्मै वरान्त्रीतो ददावहमजुत्तमान् । मत्पुत्रत्वश्च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च । अहङ्कारकृतश्चेव तथा पर्यायवाचकम् ॥ इति ।

तत्रैव भृगुभरद्वाजसंवादे—

तस्मात्पद्मात्समभवद्रह्मा वेदमयो निधिः। अहङ्कार इति ख्यातस्सर्वभूतात्मभूतकृत्। ब्रह्मा च स महातेजा य एते पश्च धातवः।

इति चोक्तत्वात्। तस्मादयमर्थः अहमस्मि अहं स्यां चतुर्भुखस्स्या-मिति सङ्कल्पवाक्यं व्याहरत् ततोहंनामा चतुर्भुखोऽभवदित्यर्थ" इत्यादिना श्रुत्यर्थं निरणेषुः। उक्तश्च नृसिंहतापतीये—" सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भ "इति। शुभचतुर्भुखः शुभानि ऋगादिचतुर्वेदोच्चारणानु-

न कार्य है। इस इस्टाइम्स स्थाप है।

क्लतया कल्याणानि चत्वारि मुखानि यस्य सः अनेन "वेदेन रूपे व्यकरोत्सतासती प्रजापतिः"॥

नामरूपश्च भूतानां कृत्यानाश्च प्रपश्चनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः॥

इत्यादिश्चातिस्मृतिप्रसिद्धा 'ततो भूतगणान् सृजन् ' इति वक्ष्यमाणसृष्टिसामग्री पूर्णेति सचितम्। स तु चतुर्भुख इति क्वचि-त्याठः तत्पाठेऽप्ययमर्थ उपस्कार्यः मुखचतुष्टयस्य वेदचतुष्टययुक्तत्व- मुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

त्रह्मा देववरो ज्ञेयस्सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ३ ॥ ४६ ॥ ७॥
ऋग्वेद≍पूर्ववदनं यजुर्वेदस्तु दक्षिणम् ।
पश्चिमं सामवेदस्स्यादाथर्वणमथोत्तरम् ॥ इति ।
¹ हिरण्यगर्भः " हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भ इव—
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा" इति मन्किरिति सुधायां हिरण्यगर्भशब्दो विश्वतः ॥

द्विविधा भावना भूप विश्वमेतित्रिबोधत।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका '' ॥ ६ । ७ । ४८॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥ ५१॥ इति।

¹ अत्र गर्भपदप्रयोगेण गर्भोपनिषदि " यदि योन्यां प्रमुश्चामि तं प्रपद्ये नारायणिम " त्यादिना " जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्मृश्य तदा न स्मरित जन्ममरणं न च कर्म शुभाशुभम् " इत्यन्तेनोक्ता जननात्पूर्वं पूर्व-जात्यादिस्मरणाद्यवस्था जननानन्तरं तद्विसजातीयावस्था च सर्वजीवसाधारणी चतुर्भुखस्यापि निश्शेषं न परित्याज्येति सूचितम् । तदाह पराशरः—

भगवान् ज्ञानशक्तचादि षाड्गुण्यपूर्णवासुदेवात्मकः, वासुदेवः एव वा भगवच्छब्दार्थः सामानाधिकरण्यमपृथक्सिद्धिनिबन्धनम् । उक्तश्च बृहन्नारदीये—

वासुदेवात्मकं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । आब्रह्मस्तंवपर्यन्तं तस्मादन्यन्न विद्यते । इति ।

सर्वजीवसाधारणस्य वासुदेवात्मकत्वस्य चतुर्भुखे विशिष्य कथनम् "या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मञ्ज-तेमा"इति श्रुत्युक्तमध्यमशरीरत्ववोधनसुखेन पौष्कराद्युक्तगौणप्रादु-र्भावत्वस्चनार्थम्॥

यद्वा अगवान् " उत्पत्तिं प्रलयश्चेव भूतानामागितं गतिम् । वोत्ति विद्यामिवद्याश्च " इत्युक्तज्ञानिवेशेषवान् , द्युतिमानिति क्वचित्यादः तत्पाठे द्युतिमान् कान्तिमान् अनेन सर्वचेतनसम्प्रिभरित-विग्रहवन्त्वमुक्तं भवति । स्वलोकपितामहः सर्वलोकानां पितरः मरी-च्याद्यः तेषां पिता " पितृच्यमातुलमातामहपितामहा " इति निपान्तात्साधुः । अनेन चतुर्मुखेन मरीच्यादिद्वारा क्रियमाणा सृष्टिरुक्ता। एतावता " ता इमा आपस्तिद्धरण्मयमण्डमभवत् । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोन्जायत " इति महोपानिषद्रथसंक्षिप्तः ॥ अथ " आपो वा इदमासंन्त्रसालिलमेव स प्रजापितरेक पृष्टकरपणे समभवत् । "यन्नाभिपद्मादन्मवन्महात्मा प्रजापितः" " अजस्य नाभावध्येकम् विश्वकर्मा ह्यजनिष्टदेवः ' इत्यादि श्रुत्यभिप्रायेणाह पद्मेऽनिरुद्धात्संभूत इत्यादि, पद्म-देवः ' इत्यादि श्रुत्यभिप्रायेणाह पद्मेऽनिरुद्धात्संभूत इत्यादि, पद्म-

हिरण्यगर्भी भगवान्वासवोऽथ प्रजापतिः । मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ॥ ५६ ॥ प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् । मूर्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् " ॥ ५६ ॥ इति च । निमेक्षण इति अनेन सृष्ट्यौपियकेक्षणसम्पत्तिस्स्चिता । सहस्रपत्रे इत्यादि सहस्रपत्रे सनातन उपविष्ट इति योजना, एतेन मगवन्नामि-कमल एव चतुर्प्रखेन सृष्ट्यादिकं कृतमिति सूचितम्। व्यक्तमेतद्धिरि-वंशादौ। दृहशे इत्यादि, प्रभुस्सन्त्वस्थस्सपरमेष्ठी तत आपोमयान् लोकान् भृतगणान् सृजन् अङ्गतसङ्काशो दृहशे इति योजना सन्त्वस्थः सन्त्वगुणयुक्ते तन्निमित्ते वा देवशरीरे तिष्ठतीति तथोकः "सुपिस्थः" इति कः देवोत्तमः देवजातीय इति यावत्।।

¹ यथोक्तं मनुस्मृतौ—

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजस्त्मृतम् । एतद्वचासिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ १२ ॥ २६ ॥

इत्युपक्रम्य--

त्रयाणामि चैतेषां गुणानां यूफ्लोदयः ।
अप्रयो मध्यो जघन्यश्चे''त्यादिना तित्रमित्तकर्माण्युक्त्वा—
येन यांस्तु गुणेनैतान् संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
देवत्वं सात्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्थक्तं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविषा गतिः ॥ इति ।

तिश्विमित्तकशरीरभेदानिभिधाय तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदकथनावसरे— ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीिषणः ॥ ५० ॥ एष सर्वस्समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिविधस्त्रिविष्ठः कृत्स्तसंसारस्सार्वभौतिकः ॥ इति ॥

एतेन मैत्रायणीयश्रुत्यादौ रजोगुणाधिष्ठातृत्वेनोक्तस्य चतुर्भुलस्य

कथं सत्त्वस्थतेति शङ्काऽपाकृता ॥

प्रमेष्ठी परमे उत्कृष्टे भगवन्नाभिषमे तिष्ठतीति तथोकः
"परमेस्थ×िकत् " इत्यौणादिक इनिः । आपोमयान् लोकानित्यत्र
लोकशब्दा जनिमत्प्राणिपरः आपोमयत्वश्च प्रलयकालिकं एतच पूर्वोदाहृतविष्णुधर्मोत्तरवचनादौ स्पष्टम् । भूतगणानिति भूतशब्दः पाश्चभौतिकस्थावरजङ्गमशरीरवत्परः भृगुभरद्वाजसंवादादौ चैतत्पूर्व-मेव स्पष्टमुक्तम् । अत्राप्युपक्रमे—

यत्किश्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशाम्पते । सर्वं पश्चिमराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ।। इत्यनेन तदेव स्मारितम् ।। पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्योशु (मि) सप्रभे । नारायण (णा) कृतौ बिन्दू अवामास्तां गुणोत्तरौ ॥ तावपद्यन्स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः। एकस्तत्राभवहिन्दुर्भध्वाभोरुचि (घि) रप्रभः ॥ २५ ॥ स तामसो (नामता] मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया । कठिनस्त्वपरो बिन्दु अकैटभो रा जसस्तु सः ॥ २६ ॥ तावम्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरज (जो) गुणान्वितौ। बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ॥ २७ ॥ दहशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम् । सृजन्तं प्रथमं वेदांश्रतुरश्चारुविग्रहान् ॥ २८॥ ततो विप्रहवन्तस्तान्वेदान् दृष्ट्वाऽसुरोत्तमौ । सहसा जगृहतुर्वेदान् ब्रहणऱपद्यतस्तदा ॥ २९ अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान् गृह्य सनातनान्। रसां विविद्यातुस्तूर्णमुदकपूर्वे महोदघौ ॥ ३० ॥

रत्नभूषणम्] मूले वेदापहरणेन चतुर्भुखस्य दुःखं अनिरुद्धाय तन्निवेदनं च २१७

ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कदमलमाविद्यात्।
ततो वचनमीशानं प्राह वेदैविनाकृतः ॥३१॥
वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् ।
वेदा मे परमं घाम वेदा मे ब्रह्मचोत्तर[म]म् ॥
मम वेदा हृतास्तर्वे दानवाभ्यां बलादितः।
अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैविना कृताः ॥३३॥
वेदानृते हि किङ्कुर्यो लोकानां [न्वै]सृष्टि [स्रष्टु]
मुत्तमाम् [यतः]।

अहो बतमहदु×खं वेदनाशनजं मम ॥ ३४ ॥
प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रशोकपरायणम् ।
को हि शोकाणिवे ममं मामितोऽद्य समुद्धरेत् ॥ ३५ ॥
वेदांस्तांश्वानयेत्रष्टान् कस्य चाहं प्रियो भवे ।
इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम ॥ ३६ ॥
हरेस्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बृद्धिमतां वर ।
ततो जगौ परं जप्यं साञ्चालप्रग्रह×प्रभुः ॥ ३७ ॥
ब्रह्मोवाच—
नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज ।
लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ साङ्क्ष्ययोगनिषे प्रभो ॥ ३८ ॥

28

व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्यक्षेमं पन्थानमास्थित । विश्वभुक्तर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज ॥ ३९ ॥ अहं प्रसादजस्तुम्यं लोकधाम स्वयंभुवः। त्वतो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ॥ ४० ॥ चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जनम चासीन्पुरातनम्। त्वत्प्रसादानु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ॥ १९॥ त्वत्तदश्रवणजश्रापि चतुर्थं जनम मे विभो। नासिक्यश्चापि मे जन्म त्वत्र पश्चममुच्यते ॥ ४२ अण्डजश्चापि मे जन्म त्वत्तष्षष्ठं विनिर्मितम् । इदश्च सप्तमं जनम पद्मजनमोति वै प्रभो ॥ ४३ ॥ सर्गे सर्गेप्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जित । प्रथम×पुण्डरीकाक्ष पघानगुणकल्पितः ॥ ४४ ॥ त्वमीश्वरस्वभावश्च भूतानां त्वं प्रभावन । त्वया विनिर्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्वयोऽतिग ॥ ४५ ॥ ते मे वेदा हृताश्रक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि। ददस्व चक्षंिष मम प्रियोऽहं ते प्रियोऽिस मे ॥ ४६ ॥ एवं स्तुतस्त भगवान् पुरुषस्तर्वतोमुखः। जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ॥ ४७ ॥

सूर्याश्चसप्रभे इति प्रभया सह सप्रभं तस्मिन् तुल्ययोगे वहु-त्रीहिः "वोपसर्जनस्ये" ति सहस्य सः। गुणोत्तरौ रजस्तमोगुणा-भ्यां श्रेष्ठौ, सः श्रुत्यादिष्वनवधिकमहिमवत्त्वेन प्रसिद्धः भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णः अनादिनिधनः आद्यन्तावधिश्चन्यः अच्युतः—

> च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु । यस्मात्र च्यवसे स्थानात्तस्मात्सङ्कीर्त्यसेऽच्युतः ॥

इत्युक्तप्रकारेण चतुर्मुखस्य कर्ममूछोत्पत्तिकालात्प्राक् स्वेच्छयाऽनिरुद्धिद्वयमङ्गलिविग्रहपिरग्रहेऽपि च्युतिरहितः, च्यवनोत्पत्तियुक्तेिवत्यत्र च्यवनोत्पत्ती कर्ममूछे विविश्वते । मध्वाभः मधुनः क्षौद्धस्याभवाभा यस्य सः 'स तामस ' इति 'स नामत ' इति क्वचित्पाठः 'कैटभो राजसस्तु स ' इत्यनुरोधन 'स तामसो मधु'रि त्येव पाठो युक्तः । 'तमोरजगुणान्विताविति' अत्र रजश्यब्दोऽदन्तः यथोक्तं सुधायां रजश्यब्दिविरणावसरे अदन्तोऽपि 'रजोऽयं रजसा सार्धे स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु, इत्यजयः ' इति । तमोरजोगुणान्विताविति पाठस्तु छन्दोभङ्गाद्धेयः । तत इत्यादि । ईशानिमिति एतेन " ब्रह्मविष्णुरुद्देन्द्वास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते" इत्यथ्वीशिखायां ब्रह्मादिजनकत्या प्रस्तुत ईशानोऽनिरुद्ध इति सूचितम्। उक्तश्च पूर्वमेव नारदं प्रति वासुदेवेन ॥

"सोऽनिरुद्धस्स ईशानो व्यक्तिस्सा सर्वकर्मसु।" इति। वेदा इत्यादि चश्चः स्रक्ष्यमाणवस्तुज्ञानसाधनम् बलं सृष्ट्यनुगुणशक्तिसाध-नम् धाम सर्गप्रयोजकतेजस्साधनम् उत्तमं ब्रह्म परब्रह्म ज्ञानसाधनम् अतस्त्वां स्तोतुमप्यहं नेश इति भावः। प्राप्तं अहाथें क्तः सृष्टि-संबन्धयोग्यीमत्यर्थः॥ यद्वा आदिकर्मणि क्तः। सर्गारम्भे प्रवृत्तामित्यर्थः। दुनोति परि-तप्यते " इ द उपतापे " इति स्वादिः, जप्यं श्रेयोर्थिभिः पुरुषे-रतुसन्धातुं योग्यम् साञ्जलिप्रग्रह इति अञ्जलेः युतहस्तयोः प्रकर्षेण भनोवाग्व्यापारसंवलनेन ग्रहः उपादानं तेन सह वर्तमान इत्यर्थः॥

¹ अत्र मनोवाक्कायव्यापारत्रयकथनेन भरद्वाजाहिर्बुध्नचायुक्तप्रकारेण पूर्णनमनं प्रपत्तिरूपं चतुर्भुखेनानुष्ठितमित्यवगम्यते । अत्राङ्गिलिपदप्रयोगेण—

अञ्जालि प्रसा मुद्रा क्षिप्रं देव प्रसादिनी।
कृतापराधस्य हिते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम्।
अन्तरेणाञ्जालि बद्धा लक्ष्मणस्य प्रसादनात्॥
सोऽञ्जिलि शिरसा कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम्।
शरणं हि गतोऽस्म्यद्य देवतां त्विह वासिनीम्॥
बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम्।
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप॥

इत्यायुक्ताञ्जिलिवैभवस्सूचितः । नारायणाख्यानेप्येकान्तिनामञ्जलिसम्बन्धउक्तः ।

श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशांत्सर्वरुक्षणरुक्षितान्।
नित्याञ्जलिपुटान् ब्रह्म जपत्रपागुद्क्षुखान्॥
मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महत्मिभः "॥ ३४४-४०॥
नारद्रप्राञ्जलिभूत्वा नारायणपरायणः।
जजाप विधिवन्मन्नान्नारायणसमाश्रितान्॥
दिव्यवर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे "॥ ३५४-२७॥ इति।
अत्र स्तुत्युपसंहरे "प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे " इत्युक्त्या॥

" प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः " इति गीताप्रत्यभि-ज्ञापनमुखेन स्वस्य ज्ञानित्वमाविष्कृतम् ॥ जितन्ते पुण्रीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽस्तु हृषीकेष महापुरुष पूर्वज ।

इतिशब्दक्श्वतोऽस्माभिविशक्षाक्षरसमस्वितः ॥ ३४४-४९॥ इति श्रेतद्वीपवासिभिरनुसंहितऋग्वेदाखिलमन्त्रप्रकारेण नमस्ते इत्येव चतुर्भुखो जगादेत्याह " ब्रह्मोवाच नमस्ते " इत्यादिना। नमस्ते इत्यत्र 1 नमक्शब्दक्शरणागतिपरः ॥

ब्रह्महृदय "अहं ते हृदयं राम" इति रामायणे चतुर्मुख्वचन-वदत्रापि "पुत्रो वै हृदयम् " इति श्रुत्यनुरोधेन हृदयशब्दः पुत्रवचनः ब्रह्मा हृदयं यस्य स इति बहुव्रीहिः, वेदतात्पर्यविषय इति वा त्वदन्यः न कोऽपि वेदानुद्धर्तुमुत्सहते नापीष्टे, इति भावः, एकं नमस्ते इति भरसमपणपरम् " अपरश्च निभरत्वानुसन्धानपरम् इति सारशास्त्र-निष्णातानां सुगमम् । मम पूर्वजेति मत्तः पूर्वं मदर्थमवतीर्य परम-

"शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत । बाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा। देवेभ्य प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमज्ञवीत् "॥३१५-११॥ इति दमयन्तीशरणागतौ नमश्शब्दप्रयोगात् एवं तत्रैव---यस्स देवो मया दृष्ट पुरा पद्मायतेक्षणः। स एष पुरुषव्याष्ट्रसम्बन्धी ते जनार्दनः॥१९२॥ ५२॥ इत्यारभ्य। गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं पुरुषर्षमाः।

इति मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्युपदेशसमनन्तरम्— एवमुक्तास्त्रयु≍पार्था यमो च भरतर्षम । द्रौपद्या सहितास्सर्वे नमुश्चकुर्जनार्दनम् ॥ ५२ ॥ २ ॥ इत्यत्र नमश्चकुरित्येनेन शरणागत्यनुष्ठानकथनाच ॥

¹ अरण्यपर्वाण ---

कारुण्येन मत्सृष्ट्यादौ प्रयतमानस्य वेदोद्धरणादौ कियानिव भार-स्स्यादित्याशयः । पूर्वजेत्यत्र जनिर्न कर्मकृता विविधिता किन्तु स्वेच्छाधीना। एतच अत्र पूर्व 'अच्युत, इत्यनेन उत्तरत्र अयोनिज 'त्वमीश्वरस्वभावश्व, 'ऐश्वरेण स योगेन द्वितीयां तनुमास्थितः, 'निष्कल्मवेण सत्त्वेन,

> यां यामिच्छेत्ततुं देवः कर्तुं कार्यविधौ कचित्। तां तां कुर्याद्विकुर्वाणस्स्वयमात्मानमात्मना।।

इत्यादिभिश्व सिद्ध्यति । एवं ।

ग्रमाश्रमै≍कर्मभियों न लिप्यति कदाचन। इति नारदं प्रति वासुदेववचनादिमृलभूताभिः "अनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति ' ' एष आत्मा अपहतपाप्मा " ' न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् " " स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् " इत्यादिश्वातिभिश्व । अतस्स्वेच्छयाऽवताररूपैव जनिरिति सिद्धम् । अहामित्यादि स्वयम्भुवः तव प्रसाद्जः लोकधाम अहं तुभ्यं त्वच्छेपभूत इत्यर्थः स्वयंप्रभुरित्यपि क्वचित्पाठः सर्ग इत्यादि प्रधानगुणेन रजसा कल्पितः प्रथमः पुत्रः पुण्डरीकाक्षेति सम्बुद्धिपाठ एव युक्तः सर्वतोम्रुख इति सर्वतोम्रुखशब्दार्थश्रेत्थ-मक्तो भद्दपराशरपादैः "तेषामनेनैव मुखेन सुग्रहः नान्येन नियमं निर्धृय येन केनापि व्याजेन सुप्रवेशत्वात् सर्वतोम्रुखः यथा "आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः" इत्यादीनि रक्ष्यापेक्षाविगमदशायां स्वान्तरङ्गभूतनिद्राविवश्रमुखोऽपि चतुर्ग्रखश्ररणागतिसमनन्तरमेव बहिरङ्गरक्ष्यभूतचतुर्भुखपरतन्त्रः पर-मप्रियामपि निद्रां जहाविति भावः । वेदकार्यार्थं वेदाहरणकार्यार्थ-मुत्थितः उद्यत इत्यपि पाठः॥

एतावता नासदासीयस्काविश्वकर्मसृक्ताद्युक्तदिशा चतुर्गुख-जन्मपर्यन्तग्रुक्तम्। एवं 'प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्या व्यस्नंतत स च्छन्दो भिरात्मानं समद्धात्' इत्यैतरेयोपनिषदभिन्नेतं मधुकैटमाभ्यां वेदानाम-पहरणम् तन्मृलकं चतुर्गुखस्य दुःखं 'यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं यो वै वेदांश्र प्रहिणोति तस्म । तग् ह देवमात्मबुद्धिप्रसादं ग्रुगुशुर्वेशरण-महं प्रपद्ये इति श्वेताश्रतरश्रत्यभिन्नेतं चतुर्गुखकर्तृकशरणवरणं चोक्तम्।।

अथ (तै. त्रा.) नासदासीयस्कानन्तरं प्रातरप्रिमित्याद्यतुः वाकं 'आदि दिन्धर्वोऽभवद्वितीयः ' इति उदाहृततैत्तिरीयविश्वकर्म-स्रक्तवाक्यं चानुसृत्य ³ ऐतरेय श्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्ययोरपि हय-

चकार जगतो योऽजस्सोच मामारूपिष्यति ॥ इति विष्णुपुराणे ५-१७. पराशरेण हयशिरसः अश्वशब्देन निर्देशाद्गन्धर्वशब्दः हयशिरःपर इति भावः॥

¹ आथर्वणकैशिकसूत्रे अस्यानुवाकस्य मेघाजननार्थकर्मणि विनियोग-स्याभिघानेन 'प्रातरामि ' मित्यादिहयग्रीवमनुं जपेत् इति पराशरसंहिता-वचनानुसारेण च अयमनुवाको हयशिरः पर इति भावः ॥

² मत्स्यकूर्मवराहश्च हंसरूपादिभि स्स्थितिम्।

⁸ पूर्वीत्तरवाक्यानुसारादपि अस्य हयशिरःपरत्वं स्थापयिष्यते॥

⁴ पूर्व एको हग्ँस, इति मन्ने विष्णुह्यादिवाचि हंसराब्दात् 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ' इति सर्वविद्यत्वोक्तेः उत्तरत्र 'ब्रह्मा ह श्चे ताश्वत-रोऽथ विद्वान् 'इत्यत्र ' 'श्वेताश्च 'राब्दाच 'यो ब्रह्माणं विद्धादि पूर्व ' मिति मन्नेऽपि श्वेताश्चो हयशिरा विवक्षित इति भावः॥

शिरोऽवतारो विवक्षित इत्यभिप्रेत्य तदवतारं निरूपयति ऐश्वर्ये-णित्यादिना ॥

> ऐश्वर्थे (रे) ण प्र (स) योगेन द्वितीयां तनुमा-[स्थितः।

सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ॥ कृत्वा हयशिरदशुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः।

ऐश्वर्येणेत्यादि ऐश्वर्यं नियमनोपिश्लष्टं स्वामित्वं प्रयोगेन प्रकृष्टोयोग-स्सम्बन्धो यस्य तत्प्रयोगं तेन प्रकृष्टसम्बन्धवेतत्व्यथः, ऐश्वर्येणेत्वत्र वैशिष्ट्ये तृतीया यत् विभवावतारेष्विप नित्यसम्बद्धमैश्वर्यं तद्धयशरीर-परिग्रहेऽपि न च्यवत इति भावः, यद्घा हेतौ तृताया हयशिरश्शरीर-परिग्रहे नित्यसम्बद्धमैश्वर्यमेव मूलं नान्यत्कर्मादिकमपीति भावः। अथवा ऐश्वर्यं—

कर्तृत्वं नाम यत्तस्य स्वातन्त्रचपरिशृहितम्। ऐश्वर्यं नाम तत्प्रोक्तं गुणतत्त्वाधिचिन्तकः॥

इत्यहिर्बुभ्रचादिनिरुक्तं स्वतन्त्रकर्तृत्वमेवात्र विविश्वतं एतेन हयशिर र् प्राप्तौ शक्तचनुत्रहो मूलमित्युत्प्रेक्षयन्ताईशिक्षताः ऐश्वरेणसयोगेनेत्यिप क्रिचत्पाठः अस्मिन् पाठे योगपदं 'योगस्सन्नहनोपायध्यानसंगति-युक्तिषु ' इति कोशात् वपुः परम् तृतीया चामेदे अप्राकृतवासुदेव-विग्राहिमिन्नां तनुमित्यर्थः। यद्वा उपादानहेतौ तृतीया तदर्थश्च अस्थितः इत्यत्र स्थाधात्वर्थेनान्वेति अतश्च हयशिरोविग्रहस्याप्राकृतत्वमुक्तं भवति इदश्च "दिद्दक्षः '(६६) 'विवस्वते ' (३८) इत्युदाहृतवचनैरिप व्यक्षितम्। द्वितीयाम्—

तद्विश्वभावं सज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितम्।

रत्नभूषणम्] द्वितीयाम् , तनुम् इति पदद्वयेन विश्वकर्मसक्त्योहैयशिरःपरत्वज्ञापनम् २२५

इति पूर्वोक्तव्यूहिवग्रहापेक्षया दितीयां विभवरूपामित्यर्थः। तनु-मास्थित इति —

> देशकालाध्यभावानामन्तर्भूतकियान्तरैः। सर्वेरकर्मकैयोगे कर्मत्वमुपजायते॥

इत्युक्तिदिशाऽत्र सकर्मकता, विवेचितश्चेतदस्मामिरीशावास्यमाष्य-विवरणे । अत्र 'द्वितीया' मित्यनेन तैत्तिरीयप्रथमविश्वकर्मस्के "तमिद्गर्भ प्रथमं द्रश्र आपो यत्र देवास्समगच्छन्ति विश्वे । अजस्य नाभावच्येकमर्पितं यस्मिन्निदं भुवनमधिश्रितम् । विश्वकर्मा झजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वो अभवद्वितीयः । तृतीय प्रतिता जनितौषधीनामपां गर्भ व्यद्धात्पुरुत्रा" । इत्यत्र "आदिद्गन्धर्वो अभवद्वितीय" इति श्रुतिर्मूलभूता प्रत्यभिज्ञापिता । गन्धर्वपदस्याश्वार्थकतया अश्वशिर प्रत्वम् । अत एव—

मत्स्यकूर्मवराहाश्वसिंहरूपादिभिास्स्थितिम्।

चकार जगतो योऽजस्सोऽद्य मामालपिष्यति ॥ ५-१७-१०॥ इति विष्णुपुराणे 'मावाकियामैयाय्मीनाकिमानिडमाम् ' इति श्रीम्रुखस्रक्ते च हयवाचिश्रब्देन हयाशिरसो निर्देशस्सङ्गच्छते। एवं तनुमित्यनेन
द्वितायविश्वकर्मस्के "या ते धामनि परमाणि यावमायामध्यमाविश्वकर्मचुतेमा। शिक्षा सिख्म्यो हविषिस्वधावस्स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः।
वाचस्पति विश्वकर्माणम् तये " इत्यादेर्म् लता ज्ञापिता, सक्तद्वयघटकपदद्वयप्रयोगेण तैत्तिरीये "इन्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रो हतः"। ५-४-५ इत्यारम्य
"वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत" "वैश्वकर्मणे न पाप्मनो निर्मुच्यते"
इति विश्वकर्मसूक्तसाध्यहोमस्य इन्द्रस्य वृत्रवधानन्तरजातब्रह्महत्याजनितपापापनोदनार्थत्वमिधाय "यङ्कामयेत ताजक्पाप्मनो निर्मुच्यते"
तेति सर्वाणि तस्यानुद्धत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यते "

29

सं (५-४-५) इति एकहोमसाधनत्वेनाम्नातयोस्यूक्तयोरुभयोरिप गन्धर्व-वाचस्पितशब्दबोध्यह्यशिरोरूपैकार्थपरत्विमिति बोधितम् । एवं "पौरुषीं तनुं" "ऐश्वरेण स योगेन द्वितीयां तनुम्" "यां या-मिच्छेत्तनुं देव" इति आदिमध्यावसानेषु कठमुण्डकमैत्रायणीयादि-श्रुतिप्रसिद्धतनुशब्दप्रयोगः विग्रहस्योपासनार्थत्वकर्मकृतत्वादिशङ्का-म्रुन्मूल्यति ॥

म्कठोपनिषदि "सर्वे वेदाः, तत्ते पदं सङ्ग्रहेण जवीम्योमित्येतत्" इति प्राप्यस्वरूपप्रतिवचनमुपक्रम्य " नायमात्मा, तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्गूँ स्वाम् " इति दिन्यमङ्गलिविग्रहस्य प्राप्यत्वम् " सोऽध्वन्रपारमामोति तद्विष्णों≍परमं पदम् ". इति स्थानस्य पाप्यत्वश्चामिघाय "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः " इति परवासुदेवस्य परमप्राप्यत्वमुपसंहृतम् । अत्र ' तद्विष्णों≍परमं पद ' मित्यत्र पदशब्दस्य स्थानार्थकत्वं '' विशेषणाच " इति सूत्रे वेदान्तसारे "यदण्डमण्डान्तर" इति स्तात्रभाष्ये च स्पष्टम्। तत्श्च अप्राकृतदेशे दिन्यमङ्गलविष्रहिवशिष्ट×परवासुदेव एव प्राप्यः न ब्रह्म-स्वरूपमात्रम् , इति श्रुत्यर्थानिष्कर्ष×्रकृतः । " मक्त्रघा त्वनन्यया शक्य " इत्येकादशाध्यायगीतातात्पर्यचान्द्रिकायाम् '' अत्र तनुशब्दस्य विग्रहपरत्वे स्वरूपादिकं तत्परत्वे च वित्रहादिकमर्थलञ्चम् " इत्युक्तपक्षद्वये प्रथमपक्ष एवाचार्यपादानां नैर्भर्यम् , स्तोत्रभाष्ये ''तद्विष्णोः परमं पदः" मित्यत्र पदशब्दस्य शब्दस्वारस्यानुरोधेन स्थानार्थकताया आचार्यपादविवक्षितत्वेन तनु-शब्दस्वारस्यानुरोघस्यापि न्याय्यत्वात् । स्थानस्य प्राप्यताग्राहक-प्रमाणान्तरवत् दिव्यमङ्गलवित्रहस्यापि प्राप्यतात्राहकप्रमाणानां सत्त्वात्, परं किञ्जिदि "त्यादिना स्वरूपस्य प्राप्यताया प्रथगुक्तेः " विवृणुते तनूग्ँ स्वामि " ति आत्मीयवाचकस्त्रीलिङ्गपदस्वारस्याच, अन्यथा स्वशब्देंनैकेनैवोपपत्तौ तनुशब्दवैयर्थ्याच । एवं 'उपपत्तेश्च '' इति सूत्रश्रुत-

प्रकाशिकायां "विवृणुति तनुग् स्वामि "त्यनेन प्रापकत्वं प्राप्यत्वश्च गम्यते, इति सूक्तावपीत्थमेवार्थोऽनुसन्वयः । एवं मुण्डकेऽपि "स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदति-वर्तन्ति घीराः " " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेघया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन रूभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूग् स्वाम् " " तथा विद्वान्नामरूपाद्धिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् " " स यो ह वै तत्पर्मं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति '' इत्यत्र आदिमध्यावसानपर्यास्रोचनायां तनुशब्दस्य यथोक्त एवार्थः। एवं मैत्रायणीयेऽपि चतुर्थे ''अग्निर्वायुरादित्यः कालो यः प्राणोऽनं ब्रह्म रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यमृभिध्यायन्यैकेऽन्यम् । श्रेयः कतमो यस्सोऽसाकं ब्रूहीति। तान् होवाचेति ब्रह्मणो वा वैता अप्रवास्तनवः परस्यामृतस्याशंरीरस्य तस्यैव लोके प्रतिमोदतीह यो यस्यानुषक्त इत्यव ह्याह ब्रह्म खल्विदं वाव सर्वं या अस्या अग्रवास्तनवस्ता अभिध्याये-द्चियेनिहनुयाचातस्ताभिस्सहैवोपर्युपरि लोकेषु चरति अथ कृत्सक्षय एकत्व-मेति पुरुषस्य पुरुषस्य " इत्यत्र पुरुषपदार्थपरवासुदेवशरीरस्य प्रख्यासंस्प-र्शित्वमुखेन प्राप्यत्वं व्यक्षितम् । तथा षष्ठे "विद्युदिवाश्रार्चिष परमे व्योमन् । तेऽर्चिषो वै यशस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः । द्वे वाव खल्वेते ब्रह्मज्योतिषो रूपके शान्तमेकं समृद्धश्चकमथ यच्छान्तं तस्याधारं खमथयत्समृद्धमिदं तस्यात्रं " इति परव्यूहरूपमेद उक्तः सप्तमे च " एतद्वाव तत्स्वरूपं नमस द्वेन्तर्भूतस्य यत्परं तेजः" इत्यपक्रम्य-

> त्रिष्वेकपाचरेद्रह्म त्रिपाचरित चोत्तरे । सत्यानृतोपभोगार्थो द्वैतीभावो महात्मनः ॥

इत्यत्र परस्य व्यूहात्मना द्वैतीभावस्य फलमप्युपसंहृतम् । मैत्रायणीये चतुर्थे ''कृत्स्रक्षय एकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्य'' इति श्रुतितात्पर्य "जगत्प्रतिष्ठा देवर्ष्ये पृथिव्यप्सु प्रहीयते।" इत्युपक्रम्य— अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मालिकिये सम्प्रहीयते। नास्ते तस्मात्परतर≍पुरुषाद्वै सनातनात्। नित्यं हि नास्ति जगति मृतं स्थावरजङ्गमम्। ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्। इत्यन्तेन व्यासो विशदीचकार। तदुक्तमाचार्यपादैस्तत्त्वमुक्ताकलापे— नित्यत्वं वासुदेवाह्वयवपृषि जगौ मोक्षधर्मे मुनीन्द्रः।

ना. स. ६५ । इति, ना. स. ६१ । श्लो. व्या. सर्वार्थसिद्धी च एतदेव वचन प्रस्तुत्य "भूतशब्दोऽत्र कार्याशपरः, अत एव जीवलयोक्ति-रौपचारिकी, वासुदेवशब्दोऽत्र परविग्रहविशिष्टपरः, स्वरूपनित्यत्वस्य जीवेष्वपि समत्वात्, विशिष्टलयस्य वासुदेवे विश्वविशिष्टेऽपि सिद्धत्वात्, परविग्रहनित्यत्वोक्तिस्तदनुबन्ध्युपलक्षणार्था" इति । नारायणाख्याने—

शुभाशुभै≍कर्मभियों न लिप्यति कदाचन। नित्यं हि नास्ति जगित भूतं स्थावरजङ्गमम्। ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम्॥ मयैतत्कथितं सम्यक्तव मूर्तिचतुष्ट्यम्। अहं हथशिरा भूत्वा . . .॥

इति पूर्वं नारदं प्रति वासुदेवप्रतिवचनार्थ एव— तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमास्थितम्। ऐश्वर्येण स योगेन द्वितीयां तनुमास्थितः।

इत्यादिहयशिरउपाख्यानवचनैस्सङ्गृहीत इति व्यक्तं विदुषाम् । महाभारत एव पूर्वे कृष्णरूपं प्रस्तुत्य—

्न भूतसङ्घसंस्थानो देहों ऽस्य परमात्मनः। न तस्य पाकृता मूर्तिमासमेदो ऽस्थिसंभवा। नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत्त्रभुः । इत्युक्तम् , एवं ब्रह्मवैवर्तेऽपि ब्रह्मखण्डे उपक्रमे— मङ्गल्यं मङ्गलाभञ्च मङ्गलं मङ्गलप्रभु(द)म् । प्रकृतेप्रपरमीशानं निर्गुणं नित्यविग्रहम् ॥ २ ॥ ३ ४ ॥

इत्यादि, प्रकृतिखण्डेऽपि--

तत ऊर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाद्वहिरेव सः । स च सत्यस्वरूपश्च शश्वन्नारायणो यथा ॥ ३ ॥ ९ ॥ ब्रह्मादितृणपर्यन्तं शेषं प्राकृतिकं भवेत् । यद्यत्पाकृतिकं दृष्टं सर्वं नश्चरमेव च ॥ ७ ॥ ८ ॥ विद्धयेकं सृष्टिमूळं तत्सत्यं नित्यं सनातनम् । स्वेच्छामयं परं ब्रह्म निर्कितं निर्गुणं परम् ॥ ७ ॥ ८० ॥' निरुपाधिं निराकारं भक्तानुग्रहविग्रहम् । अतीव कमनीयञ्च नवीनघनसन्निभम् ॥ ७ ॥ ८८ ॥ इति,

अत्र भक्तानुमहिवमहिमित्येनन— सर्वभूताधिवासश्च यद्भूतेषु वसत्यि । सर्वीनुमाहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवस्तदस्म्यहं वासुदेवः

इति श्रुतितात्पर्यमाविष्कृतम् । कृष्णजन्मखण्डे भगवत्सनत्कुमारसंवादे — यो यो विश्रह इत्युक्तस्स च प्राकृतिकस्स्मृतः। देहो न विद्यते विष्र नित्यस्तां प्रकृतिं विना ॥ ८७ ॥ २४ ॥

सनत्कुमारः--

रक्तबिन्दूद्भवा देहास्ते च प्राकृतिकास्स्मृताः। कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं विषुः॥ ८७॥ २५॥

श्रीकृष्णः--

सांप्रतं वासुदेवोऽहं रक्तवीर्याश्रितं वपुः। कथं न पाकृतो विप . . ॥ ८७ ॥ २९ ॥

सनत्कुमारः---

वासुस्सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य छोमसु । तस्य देह≍परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥ ८७ ॥ ३० ॥ वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्मुख ।

इत्यादि तत्रैव पूर्व-

शरीरं द्विविषं शंभो नित्यं प्राकृतमेव च । नित्यं विनाशरहितं नश्वरं प्राकृतं सदा ॥ इति ।

तृतीयखण्डेऽपि-

पुरुषः

केवलं लोकमाश्रित्य कः करोति विनिर्णयम् । बलवान् लौकिको वेदाल्लोकाचारञ्च कस्त्यजेत् ॥ ७ ॥ ४९ ॥ सर्वस्रष्टा च यद्रकृष्णस्सोंऽशेन सगुणद्रपुमान्। पुमान् गरीयान् प्रकृतेस्तथैव न ततश्च सा॥ ५२॥ शङ्खचकगदापद्मधरमीशं चतुर्भुजम् । लक्ष्मीसरस्वतीकान्तं शान्तं तं सुमनोहरम् ॥ ५५ ॥ इति ॥ विना शक्तिं तथाऽहञ्च स्वसृष्टिं कर्तुमक्षमः। शक्तिप्रधाना सृष्टिश्च सर्वेदरीनसम्मता ॥ ७१ ॥ अहमात्मा च निर्िंक्सो दृश्यस्साक्षी च देहिनाम् । देहाऱ्प्राकृतिकास्सर्वे नश्वराऱ्पाश्चमौतिकाः ॥ ५ ुर ॥ अहं नित्यशरीरी च भानुवित्रहवित्रहः अत्र 'भानुविग्रहविग्रह' हर् ूर् (भानुमान् भानुविग्रहः)। इति। श्यनेन "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः इत्यादिश्रुति : प्रत्याभित्र ्राप्यते । न च विष्णुधर्मीत्तरे— " नारायणं वेले नम्हकूत्य ?' इत्यारभ्य — ्र मीयते योऽसौ पुरुष×पञ्चविंशकः।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

पुरुषत्वे त्वनन्तस्य तस्य रूपं न विद्यते ।

न च शब्दो न च घ्राणस्त्पर्शो वा तस्य विद्यते। न तस्य परिमाणं वा न चादिर्निघनं कुतः। सर्वतऱ्रपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्॥२ | ८॥"

इत्याद्यक्ति वाच्यम् । दिन्यमङ्गलिविष्रहे रूपादिसत्त्वेऽपि दिन्यात्मस्वरूपे रूपाद्यभावेन न्यापकरूपाविपक्षया परिमितनिषेषेन वा रूपाद्य-भावश्चत्युपपत्तेः । अत एवाशरीरत्वमनुक्तं प्रत्युत सर्वत प्राणिपादत्वाद्युक्तम्, एतच नारायणाख्याने नारददृष्टवासुदेवरूपे न्यक्तमुक्तं न्यासेन । सात्त्वतेऽपि—

षाड्गुण्यवित्रहं देवं भास्वज्ज्वािकततेजसम् । सर्वतऱ्पाणिपादं तदि" त्यादि 'परमेतत्समाख्यातमेकं सर्वाश्रयं विभुम् ' इत्यन्तम् ॥

दिन्यमङ्गलवित्रहे रूपविशेषश्च विष्णुधर्मीत्तर एवोत्तरत्र न्यक्तः यथा चतुश्चात्वरिंशे—

देवतारूपनिर्माणं वदतदृश्युणु पार्थिव ॥ इत्यादिनाऽर्चारूपाणि कथितानि, षट्चत्वारिंशे— रूपगन्धरसैर्हीनदशब्दस्पर्शविवर्जितः । पुरुषस्तु त्वया प्रोक्तस्तस्य रूपमिदं कथम् ॥

मार्कण्डेय उवाच--

प्रकृतिर्विकृतिस्तस्य रूपे द्वे परमात्मनः ।
अलक्ष्यं तस्य तद्भूपं प्रकृतिस्सा प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
साकारा विकृतिर्ज्ञेया तस्य सर्वं जगस्त्मृतम् ।
पूजाध्यानादिकं कर्तुं साकारस्यैव शक्यते ॥ ३ ॥
स्वतस्तु देवस्याकार पूजनीयो यथाविषि ।
अतो भगवताऽनेन स्वेच्छया तत्प्रदर्शितम् ।
प्रादुर्भावेप्यथाकारं तं विशन्ति दिवौकसः ॥

इत्यनेन स्वाभाविकेच्छाप्रयोज्याऽऽकारं ''हेतुमच तदाकारम् '' इत्यादिना जगदाकारच्चाभिषाय सप्तचत्वारिंशे —

परस्य पुरुषस्येषा संसारे विकृतिर्मता ।
सर्वा च विकृति कृष्ण तेन संसारकारणम् ।
शुक्करूपं स भगवान् विधत्ते भूतभावनः ।
त्रक्षणेव हरे प्रोक्तं सर्वाभरणधारणम् ।
विभति वक्षसा ज्ञानं कौस्तुमं भगवान्हरिः ॥

इत्यादिना वासुदेवादिचतुष्ट्यवित्रहिवशेषः प्रकीर्तितः, अत्र 'बिमर्ति, बक्षसे त्यादिनोक्तं रूपं विष्णुपुराणे प्रथमांशे द्वाविंशेऽध्याये "भूषणा-स्नस्वरूपस्थ" मित्यादिना "अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूप" मित्यन्तेन विश्वदी-कृतम् । तत्रैव षष्ठांशे सप्तमे—

> समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यञ्जनुष्याख्या चेष्टावन्ति स्वलीलया । जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।

इति चोक्तम् । एतेन ''यते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि '' इती-शावास्यश्रुतौ कल्याणत्वमकर्मवश्यत्वमिति सूचितम्, बृहन्नारदीये च—

आत्मा तु निर्गुणइशुद्धस्सचिदानन्दविष्रहः । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो योगिनां भात्यचञ्चलः ॥ ३१॥ १४५॥ नारायणं परानन्दं स्मरेत्प्रणवसंस्थितम् । नाद्दस्तपमनौपम्यमधमात्रापरिस्थितम् ।

इत्यनेन पूर्वोक्तश्रुतौ कल्याणत्वं जडव्यावृत्तं ज्ञानानन्दस्वरूपत्विमिति बोचितम् । एवश्च "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दश्यते हिरण्य-श्मश्राहरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पण्डरीकमेव , माक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदितः " इति छान्दोग्य-श्रुतिरिप दिव्यमङ्गलविश्रहपरेति सिद्धम् ॥

233

तदुक्तं विष्णुधर्मे—

श्रूयतान्तु नरन्यात्र वेदवेदान्तिनिश्चयः।
यज्ञेशो यज्ञपरुष प्रणुष्डरीकाक्षसंज्ञितः।
तद्विष्णु प्रपरमं ब्रह्म यतो नावर्तते पुनः॥ ९९॥ २७॥
य एष रुद्रश्चन्द्वोऽमिस्सूर्यो वैश्रवणो यमः।
ब्रह्मा प्रजापित कारुस्त्वगाधो बुद्धिरेव च।
क्षेत्रज्ञारूयास्तथैवान्ये संज्ञाभि प्राच्यते बुधैः।
संज्ञा तु तस्य नैवास्ति न रूपं वा विकत्थना।
सर्वभूताननुगत प्रप्रमात्मा सनातनः। इति।।

अत्र पुण्डरीकाक्षस्यैव सर्वशारित्वेन सर्वशब्दवाच्यतया अपरिच्छिन-संज्ञारूपवत्वेन रुद्रचन्द्रादिवत्परिच्छिन्नसंज्ञारूपाभाव उक्तः। वाराहेऽपि---

यत्तदेतत्परं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महामुने । तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः । अनामगोत्ररहितममूर्तं मूर्तिवर्जितम् । कथं तज्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञारूपविवर्जितम् । तत्तस्य संज्ञां कथय येन जानाम्यहं गुरो ।

दुर्वासा उवाच-

यदेतत्परमं ब्रह्म वेदे शास्त्रे च पट्यते । स देव रपुण्डरीकाक्षस्स्वयं नारायणो हरिः ।

इस्यादि, भीष्मपर्वणि च-

वासुदेवोऽर्चनीयो वस्सर्वलोकमहेश्वरः ॥ ६६॥ १३॥ एतत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वदेवतदेवतम् । न परं पुण्डरीकाक्षाहृहयते भरतर्षभ ॥ ६७॥ २॥

H.

30

परं हि पुण्डरीकाक्षात्र मूतं न भविष्यति ।

मुखतस्सोऽसृजद्विपान् बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ॥ १७॥ इत्यादि ॥

इत्थञ्चाकमवश्यज्ञानानन्दात्मकदिन्यमङ्गलविम्रहस्सिद्धः । अत एव

बृहदारण्यके चतुर्थे तृतीयब्राह्मणे—

"तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथामाहारजनं वासः" इत्यादिना वास्रुदेवरूपमिधाय तिद्विशिष्टस्येव निरितशयानन्दरूपस्य सर्वान्तर्यामिता-प्रतिपादके पञ्चमे मधुब्राह्मणे "इदं वे तन्मधुदध्यङ्डार्थवणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्दिष्ट्रपश्यक्रवोचत् पुरश्चके द्विपद्रपुरश्चके चतुष्पदः पुरस्मपक्षीभूत्वा पुर्र्षुष्ठेष आविश्विदिति स वा अयं पुरुषस्सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नानेन किञ्चनानावृतं नानेन किञ्चना संवृतम् । इदं वे तन्मधु दध्यङ्डाथ-विणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्दिष्ट्रपश्यक्रवोचत् रूपम् रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायामिर्रपुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरय-श्वतादशेत्ययं वे हरयोऽयं वे दश च शतानि सहस्राणि वहूनि चानन्तानि च तदेतद्वा पूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् " इत्यत्र अनन्तरूपवत्त्वाम्नानमपि सङ्गच्छते, तदेतद्वीतं भगवता—

पर्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च "॥ ११॥ ५॥ इति, अत्र तात्पर्यचान्द्रकायां " रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुत्याऽयमप्यथीं विव-क्षित इति कोचिदिति " इति—ना. स. ४१ व्या. सर्वार्थसिद्धौ " इन्द्रो मायाभि प्रकृरूप ईयते, इत्येतच्छक्तिविशेषे प्रभूतरूपप्रकाशनपरमन्यथाऽ नन्वयात्, न चेदिमन्द्रप्रभृतिपरं वाक्यं, प्रशंसार्थपकरणिवरोधात्, कथमन्यथा ' युक्ता ह्यस्य हरयदशतादश, ' भूरित्वष्टेव राजित, इत्यादिकं घटते ' इति चार्चार्यपदाः। "प्रोक्तो विष्णुश्रिशखायामिष स हि पुरुष प्रप्रप्ततारार्धमात्रः ना. स. १०. इति तत्त्वमुक्ताकरूपव्याख्यायां सर्वार्थसिद्धौ च "तत्रैव

प्रणवानिक्षपणे स्वार्थस्थापनं व्यनक्ति 'प्रोक्त ' इति प्रणवस्य तिस्णां मात्राणां वर्णमेदांस्मिमूर्तिदेवताकत्वश्चोक्ता तस्य चतुर्थ्या अर्घमात्रायास्सर्व- पुरुषदेवताकत्वश्चोक्तम्, स च पुरुषः 'सृष्टिस्थित्यन्तकरणी ' मित्यादावुक्त एव जनार्दनः 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथामाहारजनं वासः यथा पाण्डवा विकं यथेन्द्रगोपः, इत्यादिना च पुरुषस्य सर्ववर्णविमहरुश्वतः, भारतादौ च विश्वरूपपरिमहे व्यक्तमेतदिति, इति च । अत्र भारतादौ चेत्यत्र नारा- यणाख्यानवचनजातं विवक्षितम् । तत्र—

भगवान्त्रिश्वहिंसहस्स्त्रम्तिंमयः प्रभुः । दर्शयामास मुनये रूपं तत्परमं हरिः ॥ ३४७ ॥ १ ॥ किञ्जिचन्द्राद्विशुद्धात्मा किञ्जिचन्द्राद्विशेषवान् ।

कृशानुवर्णः किञ्चिचेत्यपकम्य-

सहस्रनयनश्रीमान् शतशिष्ट्सहस्रपात् । सहस्रोदरबाहुश्च अन्यक्त इति च कवित् । ओङ्कारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रीञ्च तदन्वयात् । शेषेभ्यश्चेव वक्त्रभ्यश्चतुर्वेदान् गिरन् बहुन् । आरण्यकं जगौ देवो हरिनीरायणो वशी ।

इत्यादिना वासुदेवस्य सर्ववर्णस्त्रपमिधाय सङ्कर्षणप्रद्युन्नानिरुद्धह्यशिरो-मत्स्याद्यवतारदशकानुक्रमानन्तरम् —

अतिकान्ताश्च बहव प्रादुर्भावा महात्मनः ॥ ३४८॥ ५७॥ प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्या इह ये यथा ॥३५०॥५२॥ इति उक्तम्। एतेन हयशिर उपारुयाने "विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः" "पौरुषी तनुम्" "द्वितीयां तनुम्"—

यां यामिच्छेत्तनुं देवर्क्तुं कार्यविधौ काचित्। तां तां कुर्याद्विकुर्वाणस्स्वयमात्मानमात्मना ॥ ३८८॥ ७७॥ २॥ विश्वकर्मसक्तेऽपि 'या ते धामानि परमाणि ' इति मन्त्रोक्ते अत्राकृतं परमग्नरीरं यत् 'वाचस्पति विश्वकर्माण' मिति तदुत्तर-मन्त्रस्थवाचस्पतिपदार्थहयाश्चरसोऽपि तद्विविश्वतम् । वाचस्पति-मित्यत्र वाक्शब्दस्य परा वाग्देव्येवार्थः । न त्ववरा । वागाम्भृणी-सक्ते निरतिश्चयमहिमवत्त्वेनोक्तायाः वाग्देव्याः 'ममयोनिरप्स्पन्त-ससमुद्रे ' इत्यत्र समुद्रान्तस्स्थानोक्तेः । तत्पूर्वसूक्तान्तिममन्त्रे 'बीमत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ' इत्यत्र वाग्देवीपतेरपि तत्स्थानसंबन्धोक्तेः । ऐतरेयारण्यके इमं मन्त्रं परो दिवापर एना पृथिव्या ' इति खण्डस्य वागाम्भृणीसक्ते पठितस्य एतदुत्तरविश्वकर्मस्के पाठपूर्वकं 'तिमद्गर्भ प्रथमं दभ्र आपः ' इत्यादिमन्त्रे पत्युस्समुद्रस्थानसंबन्धोक्तेः । तदुत्तरं 'न तं विदाथय इमाजजान अन्यद्युष्माकमन्तरं वभूव ' इत्यत्र तत्पत्वाः अन्तरात्मत्वोक्तेश्च । अत एव धर्मसक्ते 'याबह्रस्वविष्ठितं तावती वाक् ' इत्युक्तिस्सङ्ग्च्छते ॥

इत्यन्तस्य--

कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः।
एकव्यूहविभागो वा कचिद्दिव्यूहसंज्ञितः॥
त्रिव्यूहश्चापि सङ्ख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते।
हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्करुस्तथा॥

इत्यन्तस्य च सन्दर्भस्य बृहदारण्यकाद्यैकार्थ्य सिद्धम् । उदाहृतवचनेषु बहुषु स्थलेषु हरिशब्दप्रयोग आरण्यकस्थहरिशब्दघटितभागोपबृहणतां हढीकराति । एतेन तौत्तरीयाण्यके 'सुवर्णं घर्मं परिवेदेवनं ' 'इन्द्रस्या-त्मानं दशधा चरन्तम् ' 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तम् ' 'ब्रह्मान्वविन्दद्दश-

रत्नभूषणं]

230

विष्णुतिलकसंहितायां 'अथ इंसमन्तुं वक्ष्ये ' इति इंसमनु-

हयग्रीवमहं वन्दे स्फाटिकाचलसिश्चम् । चन्द्रमण्डलमध्यस्थं सरस्वत्या समन्वितम् ॥ इत्यत्र (विष्णुतिलकसंहितायां २५०)

इतीदं परमं गुद्धं हंसो हयाशिरा हरिः।
वेदोपदेशसमय मां विबोध्योपदिष्टवान् ॥
अङ्केनोद्द्ध वाग्देवीमाचार्यकग्रुपाश्रितः।
वेदेवदान्तशास्त्रार्थतत्त्वव्याख्यानतत्परः॥
इति संहितान्तरे हंससहस्रनामाद्धवाये चतुर्भुखोक्तौ—
तस्मिन्नहनि संप्राप्ते तं हंसं महदक्षरम्।
सम्भवं सर्वलोकस्य विद्धाति स वाक्पतिः॥ (ह.वं.३ प).

इति हरिवंशे आद्यन्तवचनयोश्च हंसवाक्शब्दयोः हयशिरः तच्छक्ति-परत्वं स्फुटम् । नारायणाख्याने हंसशब्दस्य हयाशिरःपरत्वं व्यास-सम्मतिमिति पूर्वमेव (१९२) पुटे निरूपितम् । अहिर्बुध्नचश्च तौत्तिरीया-रण्यके 'वाचस्पते विधेनामन्' 'वाचस्पते हृद्धिधेनामन्' इति दशहोत्सप्तहोत्प्रहभागमन्त्रयोः 'वाङ्नाम वैष्णवी शाक्तः' 'वाच-स्पतिस्तत्पतिस्स्यात्' इत्यनेन—

द्यावापृथिन्यौ पितरौ पितरौ श्रीतदीश्वरौ। (५८- अ.) इत्यनेन च श्रीपतिपरत्वं प्राचिक्यपत् । अतो वाचस्पतिशब्दस्य यथोक्त एवार्थः ॥

मूले 'द्वितीयां ततु ' मित्यनेन तैत्तिरीये 'परो दिवा पर एना पृथिच्या ' इत्यनन्तरं 'तामिद्गर्भ—अजस्य नाभा ' इति मन्त्रे अजञ्जब्दार्थभूतअनिरुद्धापेक्षया द्वितीयत्वमेव 'विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट

[इयशिरो

देवः आदिद्गन्धर्वोऽभवद्वितीय' इति मन्त्रघटकद्वितीयपदे विविधिता-मिति निर्धारितं भवति । तेन 'विश्वकर्मा ह्यजानिष्ट देव ' इत्यत्र जनिमक्त्वेनोक्तश्रतुर्मुखः 'या मध्यमा ' इत्युक्तमध्यमग्ररीरमव रुद्रादिरप्येवमेव। 'या ते धामानि ' इति मन्त्रनिश्चितसर्वग्ररीरवक्त्वेन देवस्य जनिमक्त्वं पदानां सामानाधिकरण्यं च 'यो देवानां नामध-एक एव ' इति वाक्येन दृढीकृतं भवति ।

होतारमणें ' इत्यदिदशहोतृहृदयमन्त्राणां 'स हार्र्वस्सुवित्तमः ' 'शतंण् शता अस्य युक्ता हरीणाम् ' इत्यदिसप्तहोतृहृद्धयमन्त्राणां 'युक्ता ह्यस्य हरयश्यतादश ' इत्यदि बृहदारण्यकैकार्थ्यं तेन हयशिरसो मधुब्राह्मणप्रति-पाद्यत्वं च सिद्धम् । 'विद्यासहायवान्देवः ' इत्यादौ पूर्वमुक्तं विष्णोरप्यु शयनं चतुर्मुखस्य पद्मजत्वादिकश्च श्रुतिसिद्धमिति मत्स्यपुरणहरिवंशयोर्व्यक्तम् । मात्स्ये हंसस्यारण्यकप्रतिपाद्यत्वं हरिवंशे (३-प.) हंसवाक्पतिशब्दयोरैकार्थ्यं च ब्यक्तम् । मात्स्ये—

> कथं पाद्मे महाकल्पेऽभवत्पद्ममयं जगत्। जलार्णवगतस्येह नाभौ जातं जनार्दन ॥ (१६३-४) प्रभावात्पद्मनाभस्य स्वपतस्सागराम्भसि । पुष्करे तु कथंभूता देवास्सर्षिगणाः पुरा ॥

इति मनुप्रश्नस्य-

पराशरस्रुतदृश्रीमान् गुरुद्वर्श्चेपायनोऽत्रवीत्। तत्तेऽहं कथायिष्यामि ॥ १६३-१७॥

इत्युपकम्य श्रीमत्स्यप्रातिवचने— एवमेकार्णवीभूते शेते लोके महाद्युतिः । प्रच्छाद्य सल्लिलेनोवीं हंसो नारायणस्तदा ॥ १६६-१-२॥ इत्युपकम्य--

याथातथ्यं परं ज्ञानं यथाबद्धकाणो मतम् । रहस्यारण्यकोद्दिष्टं यथोपनिषदि श्रुतम् ॥ पुरुषो ब्रह्म इत्येतद्यत्परं परिकीर्तितम् । यत्रान्यः पुरुषो न स्यात्स एव पुरुषोत्तमः ॥

इति-मधुकैटभवधानिरूपणानन्तरं--

न रेमेऽथ ततो ब्रह्मा प्रभुरेकस्तपश्चरन् ॥ शरीरार्धं ततो भार्या समुत्पादितवान् शुभाम् ॥ १७०-२१॥ तपसा तेजसा चैव वर्चसा नियमेन च । सहशीमात्मना देवीं समर्था छोकसर्जने । इति चिमिहितम् ।

अत्र रहस्यपदमेकायनीयशाखापरपर्यायं रहस्याङ्गायं तन्म् छकसंहिताः परमात्म-तत्त्वप्रीतपादकविश्वकर्मस्क्तनासदासीयादिस्कादिकं सर्वमर्थं सङ्गृह्णाति । आर-ण्यकपदं बृहदारण्यकैतरीयतैत्तिरीयारण्यकपरम् । उपनिषत्पदं श्वेताश्वतरपरम् । हरिवंशे 'तस्य सुप्तस्य शुशुभे नामीपद्मात्समुत्थितम् ' (१-प-५०-११) इत्यादिना चतुर्भुखादिसृष्टिं 'न तं वेदस्वयं ब्रह्मां ' इत्यादिना अब्धिशायि-नो निद्रायोगमुपागतस्य मगवतो ब्रह्मादिदेवैरपि दुई्ययत्वञ्चाभिषाय—

> जागित कोऽत्र करशेते कश्च शक्तश्च नेक्कते । न चैनं शेकुरन्वेष्टुं कमेतो जन्मतोऽपि वा ॥ इति ॥ यचास्य देवदेवस्य चरितं खप्रभावजम् । तेनेमारश्रुतयो व्याप्ता वैदिक्यो ठौकिकाश्च याः ॥ २१ ॥

इति चोक्तम् । हंसवाक्पतिपद्घटिततृतीयपर्ववचनानि प्रथमपर्ववचना-न्यप्येकार्थानीति पूर्वं निरूपितम् । एतेन बृहदारण्यकप्रवग्यीर्थवादापात-प्रतीतिमवलम्बमानानां मोहोऽपास्तः ॥ 'विद्यासहायवान् ' इत्यत्र विद्याशब्देन ' द्वितायां, तनुम् ' इति पदद्वयेन च विश्वकमस्यक्तद्वयप्रत्यभिज्ञापनमुखेन याज्ञवल्क्याय शुक्कयजुर्वेदमुपदेष्टुरादित्यस्य हयरूपस्य वाग्देवीस्वरूपस्य च निर्धारणं बृहादारण्यकेतरीयोपनिषदप्रधट्टकयोः हयशिरोऽवतारम्लप्रमाणत्वन्य-जनं च कृतं भवति ।।

े अत्रेदमवधेयम् । बृहदारण्यकं शुक्कयजुर्वेदान्तर्गतं शुक्कयजुर्वेदश्च ह्यशिरोरूपधारिणाऽऽदित्येन याज्ञवल्क्यायोपदिष्ट इति धर्मसूक्तानन्तर-स्के 'स इदिशः कण्वतमः कण्वसस्ना, 'वाजिन्तमाय ' इत्यादि मञ्जद्भयो-पज्ञेषु—

'मत्स्यकूर्मवराहाश्व सिंहरूपादिभिस्थितिम्' 'विवस्वतेऽश्वशिरसे' 'अत्रादित्यो हयशिराः' इति वचनसहकृतेषु ' सुर्योश्वस्सोऽभवद्यतः'(३ ५ २९) 'वाजिरूपघरो हरिः'(१२-६) इत्यादि विष्णुपुराणभागवतवचनेषु स्पष्टम् । एवमेवाचार्यपादानामभिमतिमिति 'व्यक्ताव्यक्ते वाजिनां संहितान्ते-व्याख्यामित्थं वाजिवक्त्रप्रसादात् 'इति स्किपर्याकोचनेन निर्णीतमीशावास्य-भाष्याविवरणे ॥

मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे तु 'सरस्वतीह वाग्मूत्वा शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ' 'प्रतिभास्यति ते वीरसाखिलस्सोत्तरोद्विज। कृत्स्नं शतपथं चैव ' इति याज्ञवल्क्यतपःप्रसन्नादित्यवचनेन —

ततो विचिन्तयमहं भृयो देवीं सरस्वतीम् । तत्रोपनिषदञ्जेव परिशेषञ्च पार्थिव । मध्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीषिकीं शुभाम् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनेन च सरस्वतीप्रसादेन याज्ञवल्क्यक्शुक्क्यजुर्वेदमजाना-दित्युक्तम्। इयञ्च सरस्वती नारायणस्य पत्नी वागिषष्ठातृतया । ग्देवी न तु रबम्यणं] विष्णुस्यृति - ब्रह्मवैवर्तवचनैः वाग्दैभ्या नारायणप्रतीत्वंसाधनम्

289

चतुर्मुखस्य पत्नी लक्ष्मीतन्त्राहिर्बुध्न्यसंहितादौ वाक्सरस्वतिशब्दयोविष्णु-पत्नीवाचित्वनिर्णयमनुस्त्य विष्णुस्मृतौ—

> त्वमेव निद्रा जगतः प्रधाना लक्ष्मीर्घृतित्रश्रीविरातिर्जया च। कान्तिः प्रभाकीर्तिरथो विमातिस्सरस्वती वागथ पावनी च॥ ९९-४.

इति रुक्ष्मीं प्रति म्। प्वं तत्रैव प्रक्रमे ' ध्रुवं वाचस्पर्ति प्रभुम् ' 'वासुदेवं महात्मानम् ' इत्यत्र रुक्ष्मीपतित्वाभिप्रायेण वाचस्पति- शब्दस्य वासुदेवं प्रयोगाच । अत एव 'कीर्तिश्रीवीक्च नारीणामिति गीतावचनमपि स्वरसतस्सङ्गच्छते । पुराणवचनेष्वपि वाक्शब्दस्य नारायण-पत्नीपरत्वं व्यक्तम् । यथा प्राचीनगोपारुतापनीयोपचृंहणे ब्रह्मवैवर्ते —

आविर्वभ् तत्पश्चान्मुखतः परमात्मनः।
एका देवी शुक्कवणी वीणापुस्तकघारिणी॥ १-२-५४.
कोटिपूर्णेन्दुशोमाढ्या शरत्पक्कजलोचना।
श्रेष्ठा श्रुतीनां शास्त्राणां विदुषां जननी परा॥
वागिष्ठष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्ठदेवता।
श्रुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती॥ इति।
अथ कृष्णो महालक्ष्मीं सादरश्च सरस्वतीम्।
नारायणाय पददौ रत्नेन्द्रं मालया सह॥ इति।
नारायणप्रिया लक्ष्मीस्सर्वसम्पत्स्वरूपिणी।
वागिष्ठष्ठातृदेवी या सा च पूज्या सरस्वती॥ १-३०-२० इति।
शक्तिद्वितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्मता।
सर्वपूज्या सर्ववन्द्या चान्यां मत्तो निशामय॥ २-१-३०.
वाम्बुद्धिविद्याज्ञानाषिदेवता परमात्मनः।
सर्वविद्यास्वरूपा या सा च देवी सरस्वती॥
सुबुद्धिकविता मेघा प्रतिभा स्मृतिदासताम्।

२४२ ब्रह्माण्डाद्वहिनिंखवैकुण्ठसत्ता—लक्ष्मीतन्त्रवचनैरपि वाची विष्णुपत्नीत्वम् [इयिश्रंरो

नानाप्रकारसिद्धान्तभेदार्थकरूपनाप्रदा ।। व्याख्या बोधस्वरूपा च सर्वसन्देहमञ्जनी ! विचारकारिणी अन्थकारिणी शक्तिरूपिणी ।। सर्वसङ्गीतसन्धानकालकारणस्वापिणी । विषयज्ञानवाग्रूपा प्रतिविश्वञ्च जीविनाम्।। यया विना च विश्वोधो मूको मृतसमस्सदा। व्याख्यामुद्राकरा शान्ता वीणापुस्तकघारिणी ॥ गुद्धसत्त्वस्वरूपा या सुशीला श्रीहरिपिया। हिमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाम्भोजसन्निया ॥ इति च ॥ तत ऊर्ध्व च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाद्वहिरेव सः। स च सत्यस्वरूपश्च राश्वन्नारायणो यथा ॥ २-३-१०॥ तदूर्ध्वं चैव गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात्। नित्यस्सत्यस्वरूपश्च यथाकृष्णस्तथाप्ययम् ॥ ११. ानित्यौ गोलोकवैकुण्ठौ सत्यौ शश्वदक्वत्रिमौ ॥ इति । द्विभुजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः। गोलोके द्विमुजस्तस्थौ गोपैगोंपीभिरावृतः ॥ २-३५-१४ ॥ चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह । सर्वाशेन समी ती द्वी कृष्णनारायणी परी।। १५॥

इति वाग्देवीपतेस्स्थानमप्युक्तम् — लक्ष्मीतन्त्रे — महाविद्या महावाणी भारती वाक्सरस्वती। इत्यादिलक्ष्मीनामपाठन—

अक्षमालाङ्कराघरा वीणापुस्तकघारिणी। इत्यादि तद्रूपप्रतिपादेनन भगवच्छास्ने बहुषु स्थलेषु वाक्शब्देन वासु-देवानिरुद्धहयप्रीवशक्तीनां निर्देशेन च ब्रह्मवैवर्तवचनार्थोप्यादिरणीयः॥ रत्तभूषणं] माघशुक्रपश्चम्यां वाग्देव्या आराधनम् याद्यवल्क्यकृततत्स्तोत्रादि च २४३

एवं---

आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्मिता। यत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मूर्खो भवति पण्डितः॥ २-४-११.

इत्युपक्रम्य---

माघस्य शुक्कपश्चम्यां विद्यारम्भेषु सुन्दरि ।

मानवा मनवो देवा सुनीन्द्राश्च मुमुक्षवः ।

सन्तश्च योगिनिस्सद्धा नागगन्धर्विकन्नराः ॥

मद्धरेण करिष्यान्ति करुपे करुपे यथाविधि ।

मक्तियुक्ताश्च दत्वा वै चोपचारांश्च षोडश ॥

काण्वशाखोक्तविधिना ध्यानेन स्तवनेन च ।

ततस्तत्पूजनं चकुर्बह्मविष्णुमहेश्वराः ।

इदन्ते काण्वशाखोक्तं काथितं कवचं मुने ।

स्तोत्रं पूजाविधानं च ध्यानं वै वन्दनं तथा॥ इति ।

पूजाक्रममिधाय-

वाग्देवतायास्तवनं श्रूयतां सर्वकामदम् ।
महामुनिर्याज्ञ्यवरुक्यो येन तुष्टाव तां पुरा ॥
गुरुशापाच स मुनिर्हतिवद्यो बमूव ह ।
तदा जगाम दुःखार्ती रिवस्थानं च पुण्यदम् ॥
संप्राप्य तपसा सूर्यं कोणार्के दृष्टिगोचरे ।
तुष्टाव सूर्यं शोकेन रुरोद च पुनः पुनः ॥
सूर्यस्तं पाठयामास वेदवेदाङ्गमीश्वरः ।
उवाच स्तुहि वाग्देवी भक्त्या च स्मृतिहेतवे ॥
तिमिर्युक्ता दीननाथो ह्यन्तर्घानं जगाम सः ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनैः उदाहृतमोक्षधर्मीक्तार्थ उक्तः। अत्र पूर्वेक्तिप्रकारेण सूर्य-स्याश्वशिरोर्र्ष्रपेणोपदेशाद्वाग्देवी तच्छिक्तिरिति बोध्यम्। ब्रह्मवैवर्ते याज्ञ-वरुक्यकृतवाग्देवीस्तोत्रे—

त्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी।
सर्वावद्याऽधिदेवी या तस्यै वाण्ये नमोनमः ॥ १०॥
इत्युक्तार्थ एव 'विद्यासहायवान् देवः ' इत्यादौ विवक्षितः एतेन वाचस्पित-वाक्शब्दघटिताञ्श्रुतयः हयशिरस्तच्छक्तिपरा इति व्यासेन व्यक्षितम्।

एवं ब्र. वै. वाग्देवीस्तेात्रे-

व्यासः पुराणस्त्रं च समपृच्छत वाल्मिकिम्।
मौनीभूतस्स सस्मार वामेव जगदम्बिकाम्॥
तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः।
पुराणस्त्रं श्रुत्वा स व्यासः कृष्णकछोद्भवः।
तदा त्वतो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह।
तदा वेदविभागं च पुराणानि चकार ह॥

इति कृष्णकलोद्भवेन व्यासेन वेदविभागपुराणसूत्रादि सर्व वग्देवताऽनुमहे-णैव रचितमिति स्फुटमुक्तम् ॥

> माघशुक्कपञ्चमी श्रीपञ्चमी तदुक्तं हेमाद्रौ वाराहे— माघशुक्कचतुर्थ्यां तु वरामाराध्य च श्रियम् । पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात्समृद्धये ॥

इति निर्णयसिन्धूक्तश्रीपञ्चमीव्रतमपि 'माघस्य शुक्कपञ्चम्याम् ' इत्यादि-ब्रह्मवैवर्तवचनानुसारेण वाग्देवीविषयकमिति बोध्यम् ॥

एतेन---

' नारायणं नमस्क्रत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

रत्नभूषणं] भारतादौ आश्वलायनदशाश्लोक्यांच अस्या एव विवक्षा(दे-भा)शक्तिवि-पर २४५

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्।।

इति ब्रह्मवैवर्ते महाभारते हरिवंशे चोपक्रमे—
अतः प्रातस्समुत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्।
निर्गुणं निरहंकारं नारायणमनामयम्॥
सगुणं च श्रिया युक्तं देवं देवीं सरस्वतीम्॥
इत्याश्वरूपयनस्मृतौ च सरस्वती नारायणपत्न्यैवेति सिद्धम्।
भारती या तु कल्या सरिद्रूपा च भारतम्।
अर्घासा(शा)ब्रह्म सदनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥२–६–८५॥

इति ब्रह्मवैवर्ते नारायणेनोक्तम् । अत्र उदाहृतब्रह्मवैवर्तवचनानि सर्वाण्यपि देवीमागवते नवमस्कन्धे उपरुभ्यन्ते तेन देवीभागवतस्यापि शक्तिविशिष्टस्य नारायणाभिन्नस्य कृष्णस्य परत्व एव परमतात्पर्यमुक्तिदिशा विद्वद्भिरवसेयम् । एतेन ऋग्वेदमन्त्रसमुदायरूपा आश्वरुायनदशश्चोकी नारायणपत्नीपरैवेति निर्णीयते । तत्र 'अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति !' (२-४१-१६) इति श्रुत्युक्तातिशयिताम्बात्वातिशयितदेवीत्वयोः नारायणपत्न्यामेव संभवात् । 'त्वेविश्वा सरस्वति' 'इमाब्रह्म सरस्वति' इत्यत्तरश्चितद्वयं 'पावका नस्सरस्वति' (१-३-१०) इत्यादिश्चित (द. श्वो.) त्रयमपि एतद्विषयकमेव । सरस्वातीशब्दघटितचतुर्दशर्चसुक्ते (६-६१-५) 'प्रणोदेवीसरस्वती' इति श्रुतिरप्यवेमव ॥

सायणीये--

इयमित्येतदाद्यन्तु सूक्तं सारस्वतं जपेत्। द्विजः पातर्शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्॥

इति, एतत्सूक्तस्य शौनकोक्तविनियोगः प्रदर्शितः। आश्वलायनेन स्मृतौ नारायणपत्न्यास्सरस्वत्याः प्रातश्चिन्तनीयत्वोक्त्या एतत्सूक्तस्य नारायणपत्नी-परत्वं तस्याभिमतमिति स्फुटम्। वृत्रहननलिङ्गादिप यथोक्त एवार्थ इति व्यक्ती २४६ (अ-वे) वाक्सूक्तस्य तत्परत्वे प्रातरिमिस्यस्य तत्पतिपरत्वे च कौशिकसम्माति [हयिशरो

भविष्यति । एवं 'आनो दिवः' (५-४३-११) 'चत्वारि वाक्' (१-१६४-४५) 'यद्वाग्वदन्ति' 'देवींवाचम्' (८-१००-१०-११) 'उतत्वः पश्यन्' (१०-७१-४) इति (द.श्लो.) मन्नपञ्चकमपि चतुर्भुखपत्नीपरत्वसाधकाभावान्नारायणपत्नी परमेवेति सिद्धम् । एवं——

वाचं प्रपचेद्वाकामो हुनेदाशुजपन्निमाः। अहं रुद्रेभिरित्येंता वाग्मी भवति पूजितः॥ (ऋ. चि) अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मानवः॥ (वि. धर्मीत्तरे)

(2-228-233)

इति विनियुक्तं (ऋ. १०-१२५) वागाम्भृणी स्क्रम्— वागिन्द्रियप्रमृद्धो यो न विद्यां प्रतिपद्यते । इन्द्रियार्थान्यथार्थान्वा यो न वेत्ति कथं च न ॥ विद्यावाऽिषगता यस्य प्रणश्येत पुनः पुनः । सर्वपरी ऋचो जप्त्वा द्वौ मासौ प्रतिपद्यते । (ऋ-वि.) नास्ति विद्यागमो यस्य सुयुक्तस्थािप भार्गव । सर्वपरीरिति जपन्मासात्तं प्रतिपद्यते ॥ (वि. घ.) १२४-५२.

इति विनियुक्तं ऋग्द्रयमपि (३-५३-१५-१६) नारायणपत्नीविषयकमेव । अत्र 'ससपेरीः' इति ऋवि 'आसूर्यस्य दुहिता' इत्यत्र अश्वरूपसूर्यस्य संबन्धिनी याज्ञवल्क्यकामपूरियत्री इत्यर्थः ॥

पराशरसंहितायां हयश्रीवमनुत्वेनोक्तं 'प्रातरिशम्' २-४-१ इति स्कं अथर्वणवेदपिठतं प्रस्तुत्य संहिताविधिनामकसूत्रेषु 'पूर्वस्य मेधाजननानीति तस्य सूक्तस्य मेधाजननार्थत्वं वदता कौशिकेन 'अहं रुद्रेभिः' (अश्र. ४-६) इतिवागाम्मृणीस्क्तस्यापि उपनयनं प्रस्तुत्य 'मेधाजननायुष्ये- र्जुहुयात् ' इति मेधाजननार्थत्वप्रतिपादनेन कमाद्धहयशिरस्तच्छिक्तिपरत्वं स्फुटीकृतम् ॥

रत्नभूपणं] त्रिषप्तीय-घर्मभूक्तादेहकाथंपरता- आनन्दतीर्थं श्रीहर्षादिसम्मतिश्र २४७

एवं एतदुपारुयानफलश्रुतिमूळतया स्थापियष्यमाणं 'येत्रि-षप्ताः परियान्ति ' इत्यादि वाचस्पतिशब्दघटितं अथर्वणवेदोपक्रम चतूऋच-सूक्तमि कौशिकेन 'पूर्वं त्रिषप्तीयम् ' इति परिभाषापूर्वकं 'पूर्वस्य मेघा जननानि ' इति मेघाजननार्थत्व प्रतिपादनेन वाग्देवीपित हयाशिरःपरामिति स्थापितम् ॥

एवं च वाचस्पतिशब्दघटितं विश्वकर्मसूक्तं (ऋग्वे. (१०-८१) स-पत्ननाशनसूक्तं १०-११६ च एतद्विषयकमेवेति सिद्धम् ॥

एवं धर्मसूक्ते (१०-११६) ' याबद्धस्रविष्ठितं तावती वाक् ' इति मन्त्रे तैत्तिरीयारण्यके स्वाध्यायब्राह्मणशान्तिमन्त्रे 'नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि ' इत्यत्राप्यथेऽवसेयः ॥

(तै. आ.) प्रवर्ग्यमन्त्रप्रपाठकोपक्रमे 'नमो वाचेथाचेदिताय चानुदिता तस्यैवाचे नमो नमो वाचे नमो वाचस्पतये' इत्यादिशान्ति-मन्त्रेऽपि अनुदितावाक् वागभिमानिनीश्रीः वाचस्पतिश्च हयशिरोरूपधारी वासुदेव एवेति बोध्यम्॥

आनन्दतीर्था अपि बहुषु प्रदेशेषु वाक्शब्दं विष्णुपत्नीपरतया व्याचक्रुः ॥ श्रीहर्षोपि नैषषे—

> पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य रूक्ष्मीमेकस्य विष्णोः इश्रयणात्सपत्नीम् । आस्येन्दुमस्या भजते । जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥ ॥ ७-४९ ॥

> कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्या स्सरस्वती वादयते विपञ्चीम् । तदेव वाग्म्य मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुरश्रुतौ याति सुधा रसत्वम् ॥ ॥ ७-५०॥

इत्यादौ सरस्वती विष्णुपत्नीति स्फुटमुभ्यधात् ।

अत्र मिलनाथः सरस्वत्या विष्णुपत्नीत्वं पुराणप्रसिद्धम् । तथाऽ-चीस्विप दृश्यते यथा पुरुषोत्तमस्य जगन्नाथस्य पार्श्वे छक्ष्मीसरस्वत्यौ इति व्याचरूयौ । अत्र ब्रह्मवैवंर्तपुराणं विवाक्षितम् ॥

चतुरश्चोकीभाष्ये 'श्रद्धास्क्तमेधास्कादितिस्क्तवाक्स्कादिष्वेत-द्विभृतिविशेषप्रतिपादकेषु विशेषतरश्रीस्के च विचित्रा एतन्मिहमानस्तत्त-द्वाष्यकारैः प्रपश्चिताः प्रतिपत्तव्या ' इत्यत्र वाक्स्कस्य लक्ष्मीपरत्वं 'कीर्तिः श्रीवीक्चनारीणाम् ' इति गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकायां ब्रह्मवैवर्ताधनुसारेण—

वाचं निजाङ्करासिकां प्रसमीक्षमाणो वक्रारविन्दविनिवेशितपाञ्चजन्यः।

वर्णत्रिकोणऋचिरे वरपुण्डरीके बद्धासनो जयति वहावचक्रवर्ती ॥ इति स्वस्तुत्युक्तवाचो मगवदसाघारणशक्तित्वश्च प्रतिपादयतामाचार्यपादाना-मप्ययमेवाभिप्रायः॥

एवं च 'सरस्वतीहवाग्भूत्वा ' इत्यादि—उदाहृतमोक्षधमवचने सर-स्वती परा नारायणपत्न्येवेति सिद्धम् ॥

अतश्च यदनुप्रहायत्तं शुक्कयजुर्वेदसर्वस्वं सैव वाग्देवी तदुपनिषद्भूतचृह-दारण्यकगतपरमात्मप्रकरणस्थवाक्छब्दार्थ इति सिद्धम्। एतच्च सर्वव्या-स्थानाधिकरणे व्यासार्थेव्यक्तितम्। तत्र हि बृहदारण्यककाण्डे 'देवा हवे सत्रं निषेदुरग्निरिन्द्रस्सोमोमखोविष्णुर्विदेवे च देवा अन्यत्रैवादिवभ्याम् ' इत्यादि प्रवर्ग्याध्यायसमनन्तरमुपनिषद्भूपत्वेनाङ्गीकृते 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादि तृतियाध्याये 'नैवेह किञ्चनाप्र आसीत् ' इत्यादि द्वितीयब्राह्मणघट-कार्कशब्दस्य परमात्मपरत्वं 'अर्कशब्दश्च परस्मिन् प्रणिनगुणयोगाद्वर्तते ' अत एव हि मगवन्नामसहस्रे पठ्यते 'अर्को वाजसनिदृश्क्की ' इति ग्रन्थेन बोषितम् ॥

> अर्को वाजसिनरशृङ्गी जयन्तस्सर्वविज्जयी। सुवर्णविन्दुरक्षोभ्यस्सर्ववागीश्वरेश्वरः॥

रसभूषणी विद्यापदेदवतांसु हयाननश्रेष्ट्रये पाण्डितजंगन्नाथंसम्मतिः

285

ं इति पूर्णश्लोकः । अत्र वाजसनिशन्दो हयप्रीवपर इति (ई-मा-वि) उपपादि-तम् । सर्ववागिश्चरेश्वरशन्दश्च तत्र सुप्रसिद्ध एव ॥

> पाण्डित्यवीरे। यथा— अपि वक्ति गिरां पतिस्स्वयं यदितासामिषदेवताऽपि वा । अयमस्मि पुरा हयानन स्मरणोल्लाङ्घितवाङ्मयाम्बुघिः ॥

(र-ग-घ) इति पण्डितजगन्नाथेनाप्युक्तेः। अत्र वाचस्पतिशब्दघटितं (१०-१६६) सपत्ननाशनस्क्तमाभिषेतामिति प्रतिभाति। एवञ्च बृहदारण्यक-प्रकरणगतवाक्शब्दस्यापि तच्छक्तिपरतेति व्यसार्याणामाशयः प्रतीयते। अयमत्र श्रुतिक्रमः ' नैवेह किञ्चनात्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया अशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वीस्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपो जायन्तार्चते वैमेकमम्बदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् । कग् ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १॥ आपो वा अर्कस्तद्यद्पाग् शर आसीत्तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यतस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्नि: ॥ २ ॥ स त्रेघाऽऽत्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायूं तृतीयग् स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राचीदिक्छिरोऽसौ चासौ चेमी अथाऽस्य प्रतीचीदिकपुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे चौ×पृष्ठमन्तरिक्षमुदरामियमुरस्स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र कचैति तत्तदेव प्रातितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनग् समभवदशनायामृत्युस्तद्यद्वेत आसीत्ससंवत्सरोऽभवत् । न ह पुराततस्संवत्सर आसतमेतावन्तं कालमिबनः। यावान् संवत्सरस्तमेता-वतर्कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात्सभाणकरोत्सैव वाग-भवत् ॥ १ ॥ स ऐक्षत यदि वा इममिभमग् स्येकनीयोऽत्रं कारिष्ये इति स तया वाचा तेसात्मनेदग्ँ सर्वमस्रजत यदिदं किश्चर्चो यजूग्ँषि सामानि च्छन्दाग्ँसि यज्ञान् प्रजा≍पशून्। स यबदेवास्रजत तत्तदतुमिश्रयत सर्वै वा अत्तीति तदितेरदितित्वण् सर्वस्यैतस्यानामवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतदितेरदितित्वं वेद ॥५॥ सोऽकामयत भ्यसा यज्ञेन भ्यो यजेय "इत्यादि अत्र प्रथममन्ने मृत्युश्चर्दा मृत्युश्चरीरकपरमात्मपरः, आश्चनाया सान्निहीर्षा, इति व्यासार्योक्त्रच्चा सान्निहीर्षाश्रयस्सङ्कर्षणोऽत्र विवक्षित इति सिद्धम्, तन्मनोऽकुरुतात्मन्वीस्यामित्यस्य अनिरुद्धस्त्यामिति प्रद्युश्चमकुरुतेत्यर्थः, अविशृष्टः प्रथममन्नः द्वितीयमन्त्रोपि व्यासार्येरेव विवृतः, तृतीयमन्त्रे च अग्नचादित्यवाय्नां किचिदुपनिषदि अकारोकारमकारार्थत्वोक्तः, सङ्कर्षण-प्रद्युश्चानिरुद्धा अग्नचादित्यवायव इति त्रिषा व्यूहकरणमेव विवक्षितं, यद्धा "अग्ने ऋग्वेदः वायोर्थजुर्वेदः आदित्यात्सामवेद " इति वेदत्रयप्रवर्तकत्वे-नोक्तानामग्निवाय्वादित्यानां भगवदात्मकत्वकथने वाक्यतात्पर्यम्। एतेन " समनसा वाचिम्मथुनग् समभवत्" इत्यत्र वाक्छब्देनवागिममानिदेवताया छक्ष्म्या निर्देशावश्यकत्वं बोषितम्। अनन्तरं 'तस्य प्राचीदिक्' इत्यादिना विग्रहसंबन्धमिष्ठाय 'स एषोऽप्यु प्रतिष्ठित, इति तस्य नारायणत्वं हढीकृतम्। तदुक्तं वाराहे—

"सृष्ट्वा नारं तोयमन्ति स्थितो ऽहं येन स्थान्मेनामनारायणेति । कर्षे कर्षे तत्र शयामि म्यस्पुप्तस्य मेनामिजं स्थाद्यथा ऽब्जम् " ॥ इति द्वितीय ब्राह्मण घटकच पुर्थम क्रे 'सो ऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचिम्मिथुन ए समभवदशनायामृत्युः " इत्यत्र वाक्छब्दो वागिममानिमगव-च्छितिपरः । च पुर्थ ब्राह्मणे "आत्मैवेदमप्र आसीत्पुरुषाविष्ठस्सो ऽनुवी क्ष्य नान्यदात्मनो ऽपश्यत्सो ऽहमास्मीत्यप्रे व्याहरत्ततो ऽहन्तामाभवत्" "स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । सहैतावानास यथास्त्रीपुमा ए सौसंपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेषापातयत्त द्रपतिश्च पत्नी चामवताम्" "सोहेयमिक्षास्त्रके कथनुमात्मन एव जनयित्वासंभवति हन्त तिरो ऽसानीति सा गौरभवद्वुषम इतरः" इत्युपक्रमस्य "आत्मैवेदमप्र आसीदेक एव सो ऽकामयत जाया मे स्याद्य प्रजायेय" "मन एवास्यात्मा वाग्जाया

प्राणं प्रजा " इत्युपसंहारस्यचानुगुण्यात् । द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थमक्रे मनं पदं प्रद्युक्तपरं, समभवत् समभावयत्, 'तद्यदेत आसीत्ससंवत्सरोभवत् ' इत्यादिना चतुर्भुखसृष्टिरुच्यते । पश्चममन्ने 'स तया वाचा तेनात्मना इदाँ सर्वमस्जत यदिदं किञ्चची यजूग्षि सामानि छन्दाग्सि " इत्यत्र आत्मन्शब्दः अनिरुद्धपरः, वाक्छब्दश्च वागिममानितच्छक्तिपरः, ''समाणकरोत्सैव वागभवदिति मध्ये वाक्छब्देन बोधितस्य वेदस्याभिमानिनी देवतैव ''स मनसा वाचं मिथुनग् समभवत् " इति पूर्वत्र ''स तया वाचा तेनात्मनेदग् सर्वमस्जत " इति परत्र च वाक्छब्दस्यार्थः, अत्र च शब्दान्तरमनुपादाय वाक्छब्दोपादानं अनिरुद्धकर्तृकव्यष्टिसृष्टौ, अनिरुद्धशक्तेनित द्वारमृतचतुर्भुखशक्ताचास्सरस्वत्या अपि द्वारतयाऽन्वयसत्त्वेन तदुभयस-कृहार्थं। एवं वासुदेवानिरुद्धहयप्रीवशक्तीनां मगवच्छास्त्रप्तिद्धं वागित्येकमेव नामेति त्रयाणां यथासंभवं विवक्षाबोधनार्थञ्च। तत्र आद्यं प्रयोजनं, अत्रैव चतुर्थत्राह्मणे ''स वै नैव रेमे" इत्यत्र द्वितीयञ्च चतुर्थाध्याये मधुब्राह्मणे विवक्षितमिति व्यक्तीमविष्यति । अत्रैव षष्ठमन्ने ''सोऽकामयत मूयसा यज्ञेव मुयो यज्ञेय " इत्यत्र चतुर्भुखकृतो हयप्रीवदेवताको यज्ञो विवक्षितः

अहं हयशिरा भ्त्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे। पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यञ्च श्रद्धयाऽन्वितम्। मया सृष्ट्रपुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत्स्वयम्।

इति नारायणाख्याने,

"सत्रेममास भगवान् हयशीर्ष एव साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः" इति श्रीभागवते (२-७-११) च हयशिरसश्चतुर्भुखयज्ञाराध्यत्वं स्पष्टमुक्तम् । "आत्मैवेदमय आसीत्" इत्यादि तृतीयचतुर्थत्राह्मणं प्रस्तुत्य सर्वव्याख्यानाधिकरणे "अहामिति हिरण्यगर्भनाम, अहमिममानाश्रयव्यष्टिपुरुषाणां प्रथमत्वाद्धिरण्यगर्भस्य, तथा मोक्षधर्मे चतुर्भुखस्याहङ्कारसंज्ञत्वमवगन्यते ।

मया सृष्ट्रपुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत्स्ययम्।

ततस्तस्मै वरान्त्रीतो ददावहमनुत्तमान् । मत्पुत्रत्वञ्च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च । अहङ्कारकृतञ्चेव तथा पर्यायवाचकम् ॥ इति ।

इति व्यासार्थेरुक्तम् । तदनन्तरं "सोऽविभेत्तसादेकाकी विभाति सहायमाक्षाञ्चके यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेगीति तत एवास्य भयं वीयाय
कस्माद्ध्यमेष्यद्वितीयाद्वै मयं मवति" इत्यन्तिवाक्यस्य "अहङ्कारस्ततो
जातो ब्रह्मा ग्रुमचतुर्मुखः" इत्याद्यतदुपाख्यानवचनैव्यासेन निर्णातोऽर्थः
तथाहि सः अहंनामा चतुर्मुखः अविभेत् मधुकैटभाभ्यां वेदेष्वपहृतषु तदाहरण
सहायामावादिति भावः तदाह 'तस्मादेकाकी' इत्यादि एकाकी 'एकादािकिनिचासहाये'॥ ५॥ ३ ५५॥ इत्यनुशासनादसहायः, 'सहायमीक्षाश्वके' इत्यस्य वेदाहरणे सहायभ्तं हयशिरसं साक्षात्कृतवानित्यर्थः अत्र
सहायपदप्रयोगेण अर्जुनस्य साराथित्वेनावस्थाय शरणागितिधर्मोपदेष्टुस्खुलभस्य
सुश्रीलस्य शरणागतपरित्राणेऽप्यनुचरवदेव वृत्तिरिति व्यक्षितं एतद्र्थमेव
रक्षकादिपदाप्रयोगः यद्वा 'निजात्मीयात्मसुहृदस्सहायस्सद्विचस्सखा' इति
वैजयन्त्यां मित्रपर्यायेषु पाठात्सहायशब्दो मित्रवचनः 'मित्रमौपायिकं कर्तुम्'
'तेन मैत्रीभवतु ते' इत्यादाविवात्रापि शरणागतिविवक्षा बोध्या, मदन्यत्
मत्मितद्विन्द्वि, द्वितीयात् प्रतिद्वन्द्विनः, भयं वीयायेति । हयग्रविसाक्षात्कारसमनन्तरमेव वेदलासस्य प्रतिद्वन्द्विमधुकैटभसंहारस्य च निष्पत्तिरितिभावः।

न रमेऽय ततो ब्रह्मा प्रभुरेकस्तपश्चरन् । शरीरार्धमयो भार्या समुत्पादितवान् शुभाम् ।

तपसा तेजसा चैव वर्चसा नियेमन च । सदृशीमात्मनो भार्या समर्था लोकसर्जने ॥ १७०॥ २२॥ इति, मात्स्यवचनोपचृद्धितायां "स वै नैव रेमे" "पतिश्च पत्नी चामवताम्" इति श्रुतौ चतुर्मुख-तत्पत्नचोद्धीरम्तयोनीरायणतत्पत्नचोश्च द्वारिम्तयोविवक्षितत्वेन वाक्छक्देन पूर्व लक्ष्म्या निर्देशस्य प्राथमिक प्रयोजनसुपपादितम् । एवमैतरेयारण्य-

रत्त्रभूषणं] ऐतरेयारण्यकोपनिषद्नत्यखण्डस्य हयशिरः परत्वे सायणीय व्यङ्गयता २५३

कोपनिषद्धटकसंहितोपनिषद्रूपतृतीयारण्यके द्वितीयाध्यायान्तिमखण्डे '' अथ हास्मा एतत्कृष्णहारीतो वाग्त्राह्मणमिवोपोदाहरतीति प्रजापति प्रजास्सृष्टवा व्यस्रंसत संवत्सरस्सच्छन्दोभिरात्मानं समद्घाद्यच्छन्दोभिरात्मानं समद्घा-त्तस्मात्संहिता इति तस्यैवा एतस्यै संहितायै णकारो बळं षकार≍प्राण आत्मा इति स यो हैतौ णकारषकारावनुसंहितमृचो वेद सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्यमिति विद्यादिति स यदि विचिकित्सेत्सणकारं ब्रवाणी ३ अणकारा ३ इति सणकारमेव ब्रूयात्सषकारं ब्रवाणीँ३ अषकाराँ३ इति सषकारमेव ब्र्य।दिति । तेयद्वयमनुसंहितमृचोऽधीमहे यच माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्राप्ताविति हस्माह हस्वो माण्डूकेयः इति-अथ यद्वयमनु-संहितमृचोऽधीमहे यच माण्ड्केयीय मध्यायं प्रत्रूमस्तेन नोणकारषकारा-वुपासाविति हस्माहस्थविरश्शाकल्य इति एतद्धस्म वै ताद्विद्वांस आहु ऋषय-कावषेया क्रमर्था वयमध्यायामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुम≍ प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवस्स एवाप्यय स्ता एतास्संहिता नानन्तेवासिने प्रव्यान्नासंवत्सरवासिने नाप्रववन्क्र इत्याचार्या आचार्या इति ' एतच्छ्तिविवरणानन्तरं सायणीये चतुर्थारण्यकभाष्यारम्भे यस्य निश्वसित-मिति श्लोकात्प्राक् (ज पुस्तके)

> तुरगाननमाश्रयाम्यहं सुरगन्धर्वशिवेन्द्रकीर्त्यमानम् । उरगाविपवाग्विछासरुक्ष्मीं तरसैकेन मुखेन ळज्जयन्तम् ॥

इति दृश्यते इति मुद्रितकोशे दृश्यते । अत्र तुरगाननमित्यादिकं पूर्वखण्डामि-प्रायकमिति बोध्यम् । एततत्प्रकरणं ह्यशिरः परम् एतत्पूर्वखण्डश्च ह्यशिर-श्शक्तिरूपवागीश्वरीपरः । तत्र "अथ खिल्वयं सर्वस्यैवाच उपनिषत् । सर्वाद्येवेमास्सर्वस्यै वाच उपनिषद इमां त्वेवाचक्षते ' इत्युपक्रम्य " स्पर्शादिषु पृथिन्यादिदर्शनं । अथ खिल्वयं देवी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा " इत्यादिना वाग्देवीवीणाया उपासनश्चाभिष्ठाय " अथातो वाग्रसः २५४ उपान्त्यखण्डान्तिम 'ओष्ठिपधाना ' इति वाग्देवी मन्त्रविचारः [इयिश्वरो यस्यां संसद्यधीयमानो वा भाषमाणो वा न विरुरुचुषेत तत्रैतामृचं जपेत्" इति ।

ओष्ठिपिधाना नकुळीदन्तै प्रपिरवृता पविः । सर्वस्यै वाच ईशाना चारुमामिह वादयेदिति वाग्रस इति " इत्युक्तम् ।

" ओष्ठपिघाना " इत्यादिऋगेव वाक्सूक्तमिति कश्चित् , वस्तुतस्त वसिष्ठस्मृतौ " सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमत परम् । " '' वाक्सूक्तं मध्वृचं तथा ।'' इत्युक्तौ वाक्सूक्तं '' अहं रुद्रेभिर्वसुभिः '' इत्यष्टचीमिति स्मृतिचन्द्रिकारताकरादिनिबन्धनकारैरुक्तम् । अस्यैव '' वागां-भृणीसूक्तं वाक्सूक्तम् " इत्यपि बह्वानां समाख्या, इदमेवानन्दतीर्थीया लक्ष्मीस्क्तमित्यपि व्यवहरन्ति, अस्मदाचार्यादश्रीनिवासपरकालमहादेशिका लक्ष्म्युपायत्वनिर्णये लक्ष्मीपरत्वे प्रमाणतयैतत्सूक्तवाक्यान्युदाहार्षुः, यजुर्वेदि-नान्तु वाक्सूक्तं " देवीं वाचमजनयन्त " इत्यादीति सारविवरणीकृतः । तत्र यद्वाग्वदन्ति " इत्यादिमन्त्रः हयत्रीवोपनिषदि हयत्रीवमन्त्रानुमन्त्रतया पठितः. अयं " देवीं वाचमजनयन्त '' ' चत्वारि वाक् " इत्यादि मन्त्रौ चेतित्रयः बहुचसमारूयया प्रसिद्धाश्वरायनदशस्त्रोकी पठिताः तत्र चतुर्भुखपत्नीत्वग्राहक-प्रमाणाभावेन नारायणपत्नचामेव तत्प्रतिपाद्यलिङ्गान्वयेन च नारायणपत्नचेव तदुपानिषद्धटकयावन्मन्त्रप्रातिपाद्या वाक्सूक्तप्रतिपाद्याऽपीति सारविवरणीक्रता-. . एवश्च ऋग्वेदिनाम् '' अहं रुद्रेभिः " इत्यष्टर्चस्य, यजुर्वेदिनाम् "देवीं वाचमजनयन्त " इत्यादेश्च वाक्मुक्तत्वे संप्रतिपत्तावि ''ओष्ठिपिघाना '' इत्यस्य वाक्सूक्तत्वे सर्वेषां न संप्रतिपत्तिरित्य-न्यदेतत् ॥ '' ओष्ठपिघाना '' इत्यादिमन्त्रस्य-

ओष्ठापिधानामन्त्रञ्च जपेद्दशदिनं प्रति ।

एकबुद्धिस्सदा तस्य महाविष्णौ प्रवर्तते ॥ ३५१॥ इति शौनकीये ऋग्विघाने विनियोग उक्तः ।

अत्र महाविष्णुशब्दघटकमहच्छव्दस्य— मेतिरुक्ष्मिमता देवी तां जिहीतेऽभिगच्छिति । दिव्यं नित्यपरिष्वक्तं मिथुनं तन्महानतः ॥ ५४ ॥ २४ ॥ इत्यहिर्नुद्धचनिर्वचनानुसारेणार्थोऽवसेयः—

एवमयं मन्त्रः हयश्रीवमन्त्रानुमन्त्रतया हयश्रविोपनिषदि श्रुतः । ततो वाश्रूपहयश्रीवशक्तिपरः, वाग्देव्याश्च हयश्रीवशक्तित्वं भगवच्छास्ने प्राप्ति-द्धम्, यथार्दंसापरनामहयश्रीवसहस्रनामपाठे—

अङ्केन्दू बाग्देवीमाचार्यकमुपाश्चितः ।

इति, एवं विष्णुतिलकसंहितादिष्वपीति पूर्वमेव निरूपितम्—एवश्च "अथ खिल्वयं सर्वस्य वाच उपनिषत् " इत्यादि पूर्वखण्डस्य वाग्देवीरूपह्यप्रीव-शिक्तपत्या " अथ हास्मा एतत्कृष्णहारीतोवाग्नाह्यणमिवोपोदाहरति " इत्यादौ वाक्छब्दो ह्यप्रीवशक्तिवचनः, "प्रजापितःप्रजास्यृष्ट्या व्यसंसत-संवत्सरः, सच्छन्दोमिरात्मानं समद्धाद्यच्छन्दोमिरात्मानं समद्धात्तस्मान्त्संहिता " इत्यादेरयमर्थः प्रजापितश्चतुर्भुखः, विसंसननिमित्तञ्च वेदापहार एव । सः चतुर्भुखः, छन्दोभिः, वेदैः, "छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः " इति मेदिनी, वागिश्वरानुगृहीतैरिति शेषः, आत्मानम् ; स्वम्, "आत्मा यत्नो धृतिर्नुद्धः " इति कोशात् । धृतिं बुद्धं वा, समद-धात् सम्यग्धारितवान् । वेदापहारदशायाञ्च ब्रह्मा सन्निप

अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विना कृताः। वेदानृते हि किङ्कर्यां लोकानां सृष्टिमुत्तमाम् ॥ अहो बत महद्दुऱ्खं वेदनाशनजं मम। इत्युक्तप्रकारेणासत्करूप एव—वेदलाभानन्तरञ्च— ततस्तयोविधेनाशु वेदानां हरणेन च। र्५६

इंयशिरों-

शोकापनयनश्चके ब्रह्मण्रपुरुषोत्तमः ॥

इति वक्ष्यमाणप्रकारेण आत्मानमरुमतेति मावः । तस्मात् चतुर्मुखात्म-धारणसाधनत्वादित्यर्थः, संहिता, विष्णुसंहिता जिष्णुसंहिता वाक्प्राण-संहिता चेत्यर्थः, तत्र प्रथमं विष्णुसंहितां जिष्णुसंहिताश्चा ह "तस्यै वा एतस्यै संहितायै णकारो बरुं षकारः प्राण आत्मा " इत्यादिना, वृद्ध-हारीतश्च स्मृतौ कृष्णहारीतोपज्ञश्चतेरिममेवार्थं व्यनक्ति, यथा—

णकारो वलिमत्युक्तं षकार×्रपाण उच्यते ।
तयोस्तु सङ्गतिर्यत्र तदात्मेत्युच्यते श्रुतौ ॥
तत्माण्णकारषकारानुसंहितमनुत्तमम् ।
सप्राणां सवलाञ्चेव संहितामुक्तमां विदुः ॥
तत्त्यैवायुषामित्युक्तं नेतरस्योति तच्छूतेः ।
एतदेव हि विद्वां सो वक्ष्यन्ते ये महर्षयः ॥
यक्ष्यामहे वयं किं वा किमध्येष्या (मुन्याख्या) महेवयम् ।
इमौ णकारषकारावनुसंहितमेवयत् ॥
तदेव विष्णु≍ कृष्णोति जिष्णुरित्यिभधीयते ॥ ६ ॥ २१९ ॥

इति, अत्र विष्णुक्वष्णसंहिताया मस्यवामसूक्तं मूळम्। व्यक्तीभविष्यति चेद-मुपरिष्टात् । एतेन हयप्रीवरूपधारिणाऽनिरुद्धेन वेदाहरणानन्तरं विष्णु-जिष्णुरूपद्वयधारणपूर्वकं मधुकैटभवध≍कृत इति यदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरप्रथम-खण्डेषाडशाध्याये—

> तेनाश्वशिरसा गत्वा वेदानादाय शाश्वतान्। पितामहाय प्रददी मूय एव जगद्गुरुः॥ ततो हयशिरोघारी गतोऽन्तर्घानमीश्वरः। आजग्मतुस्ततो देशं दानवौ मधुकैटभौ॥

रत्तभूषणं] ऐतरेय (अन्त्यखण्ड) कौषोतिकत्राह्मणगतवाक्प्राणहोमविचारः

240

विष्णुश्चकार देही द्वी विष्णुर्जिष्णुरिति स्मृतौ । मधुना युयुघे जिष्णुर्विष्णुर्वे कैटमेन च ॥ इत्यादिना, तत्रेयमेव श्रुतिर्मूलमूतेति ज्ञापितम् ॥

" एतदेव हि विद्वांसः" इत्यादिना " एतद्धस्म वै तद्विद्वांस आहु र्ऋषयं कावषेया किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमं प्राणेवा वाचं यो ह्येव प्रभवस्स एवाप्ययः" इति तदुत्तर-श्रुत्यिभिष्राय उक्तः, अत्र सनत्सुजातीयशङ्करभाष्ये—

किमद्यनश्चाध्यनेन कार्यं किमर्थवन्तश्च मखैर्यजामः।

प्राणं हि वाच्यनलेजोहवीमि प्राणानले जुहवीमीति वाचम् ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणे कावषेयगीतोक्तिरप्यनुसन्धेया, कौषीतिकिनोऽपि समा-मनित "अथातस्सांयमनं प्रातर्दनमान्तरमिहोत्रमिति चाचक्षते । यावद्वे पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शकोति प्राणं तदा वाचि जुहोति, यावद्वे पुरुषप्रप्राणिति न तावद्धाषितुं शकोति, वाचं तदा प्राणे जुहोति एते अनन्ते अमृताहुती जामच स्वपंश्च सन्ततमञ्यवच्छित्रं जुहोति । अथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यस्ताप्रकर्ममय्यो हि भवन्त्येतद्ध वै पूर्वे विद्वांसो न जुहवाञ्चकुः ।" इति, अत्रैतरेयकौषीताकि ब्राह्मण वाक्ययोरककण्ठयं सुगमं विद्वषाम् ॥

"अथातस्सांयमनम्" इत्यादेरयमर्थः, अय "प्राणो ब्रह्म" इत्यादि-प्रतीकोपासनान-तरम् , "वाङ्नामदेवतिविरोधिनी" इत्याद्युक्तहोमान-तरश्च, अतः—" एते अनन्ते" इत्यादिना वक्ष्यमाणमोक्षफलकत्वात् , सांयमनम्— सम्यक् अन्तः प्रविश्य यमनं—नियमनं तत्सम्बन्धिवाक्पाण शब्दबोध्य-वाक्पाणान्तर्यामिभूत तत्तदिममानि लक्ष्मीनारायणसम्बन्धिति यावत् , प्रातर्दनं प्रतदिनानुष्ठिततया प्रातदिनामिति ख्यातम्—अयश्च प्रतदेन इन्द्रप्राणविद्या-मध्यगमदिति " प्रतदिनो ह व देवो दासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम" इत्यादिनाऽत्रैव तृतीयाध्याये वक्ष्यते, आन्तरं—मानसमुपासनात्मकमिति यावत्,

33

भाषितुं-वाख्यापारं कर्तुं, प्राणिति - वागनधीनसत्ताश्रय इत्यर्थः, अन्यत्सुग-मम्। अनघात्वर्थस्सत्ता प्रकर्षश्च वागनधीनत्वम्। तच्च वाग्व्यापाराव्यङ्गचत्विमिति, एवञ्च '' जायस्वपंश्च " इत्युत्तरवाक्यमपि सङ्गतम् , जागरणकाले वागधीना सत्ता सुषुप्तिकाले तु तदनधीनेति, भाषणकाले वागमिमानिन्या अभाषणकाले च प्राणाभिमानिनः प्राधान्यात्परस्परसंश्लेषानुचिन्तनरूपौ होमावत्र विवक्षितौ, जीवस्तु नात्र विवक्षितः स्वरूपतो जीवस्य होमकर्मत्वासम्भवात्, ऐतरेयके तत्स्थाने "यो ह्येव प्रभवस्स एवाप्यय" इत्युक्तेश्च, जाग्रत्स्वपन्निति पदद्वयेन जुहोतिकर्ममूतः स्रष्टिकर्ता प्रख्यकर्ता च प्राण एव परमात्मा विवक्षितः मृष्टिपलयकालयोर्भगवतोऽहोरात्ररूपता पुराणेषु प्रसिद्धा, अत्र " सांयमनं पातर्दनम् " इत्यस्य स्थाने " सायन्तनं पातस्तनम् " इति क्रचित्पाठो दृश्यते ''सांयमनं प्रातर्दनम्'' इति पाठ एव साधीयान्, ञ्रत एव '' सन्ततमन्यवाच्छिन्नं जुहोति " इत्यस्य साङ्गत्यमौचित्यञ्च, अन्यचैतत्सजातीयमैतरेयवाक्यमन्यत्र विवृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् पूर्वमुक्ता, " नृहद्रथन्तरयो रूपेण संहिता सन्धीयते इति तार्क्य इति वाग्वैरथन्तरस्य रूपं प्राणो बृहत उभाम्यामुखळुसंहिता सन्धीयते वाचा च प्राणेन च " इति उपक्रम्य " तद्प्येतद्दिषणोक्तं रथन्तरमाजभारा वसिष्ठः भरद्वाजो बृहदाचके अग्नेरिति " इति, एतेन-

कीर्तिदश्रीवीक्च नारीणां स्मृतिर्मेघाधृतिः क्षमा ।

💮 बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ॥

इति गीताभाष्यतात्पर्यचिन्द्रकायामुदाहृते " वृहच्च वा इदमग्रे रथन्तरश्चास्तां वाक्च वे तन्मनश्चास्तां वाग्वे रथन्तरं मनो वृहत् वृहत्पूर्व समृजानं रथन्तर-मत्यमन्यत तद्रथन्तरं गर्भमधत्त " इति वाङ्मनसो रथन्तरवृहत्त्वप्रातिपादक-श्रुतिवाक्ये मन प्रदं तदिभमानि प्रद्युम्नपरिमिति सिद्धम् । ऐतरेयारण्यके " तद्प्येतदृषिणोक्तम् " इत्युक्तमन्त्रद्वयञ्च " प्रथश्च यस्य

सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत्। घातुर्धेतानात्सवितुश्च विष्णोरयन्तर-माजभारा वसिष्ठः । अविन्दन्ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य घाम परमं गुहा यत् । घातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णेभिरद्वाजो बृहदाचके अग्नेः " इति संहितायामाम्नातम्, इदं मन्त्रद्वयं '' तेऽविन्दन् '' इत्यादिमन्त्रश्चेति त्यृचं सूक्तं (१०-१८१) प्रवर्ग्ये अभिष्टवे विनियुक्तम् । तत्र प्रथममन्त्रे यस्य प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नाम ते आनुष्टुमस्य हविषो हविर्यत् तद-विन्दन्निति पूर्वोर्घे योजना, प्रथसप्रथनामानौ राजानाविति आानन्दतीर्थाः। ऋषी इति सायणाचार्यः, चकारद्वयमनुक्तसमुच्चये, अत एव " अविन्दन्ते " इत्युत्तरमन्त्रे ते इति बहुवचननिर्देश उपपद्यते, हविषः-" ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः" इत्यादौ हविष्ट्वेन प्रसिद्धस्य, आनुष्टुभस्य-हयग्रीवानुष्टुप्प्रतिपाद्यस्य रूक्ष्मी-हयत्रीवस्य, यथोक्तं द्वितीयारण्के '' तदुक्तमृषिणा अनुष्टुभमनुचञ्चूर्यमाण-मिन्द्रन्निचिक्यु≍ कवयो मनीषा " इति "वाचि वैतदैन्द्रं प्राणं न्यचाय्य-न्नित्येतदुक्तं भवतीति " तत्र ह्याशिरा एव प्रतिपाद्यः, तथा हि स च मन्त्रसंहितायां (१०-१२५) वाक्सूक्ताच्यवहितपूर्वपिठते " इमन्नो अमे " इत्यादिनवचिस्को (१०-१२४) " भीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिन्यानां सक्ये चरन्तम्। अनुष्टुभमनुचञ्चार्यमाणमिन्द्रं निचिक्यु कवयो मनीषा " इति समग्रः पठितः, तत्र "इमन्नो अग्ने उपयज्ञमेहि पश्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम्। असो हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः " इति प्रथममन्त्रेण पाकृतप्ररूपे तमे। ऽवस्थापन्तप्रकृतिसंश्विष्टस्य "साक्षादप्य-विरोधं जैमिनिः " इति सूत्रोक्तन्यायेनाभिशब्दवाच्यस्य भगवतो वासुदेवस्यैव यज्ञाराध्यत्वं "अयज्ञियाद्यज्ञियं भागमेमि" (२) इत्यनेन वासुदेवोद्देश्यकहिव-इशून्यकतावेवामयादेहिविर्भागाहित्वं " अग्रिस्सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते " इत्यनेन वासुदेवस्याच्युततत्वव्यञ्जनपूर्वकममयादिदेवानामानित्यत्वमप्सुष्टिं तत्रा-निरुद्धस्य शयनञ्चाभिधाय " बीभत्सवो अपवृत्रादतिष्ठन्" इत्यनेन हयश्रीव-सम्बन्धेच्छावतां हयप्रीवानुप्रहेण वृत्रहनने सति भयाभावश्चोक्ता अनन्तर- मयं पठितः, अत्र पूर्वोदाहृतमात्स्य हार्रवंशतृतियपर्ववचनाद्यनुरोधेन वाक्पतिर्हेयत्रीव एव हंसेन्द्रशब्दवाच्यो हयत्रीवानुष्टुप्पतिपाद्यो विविक्षितः, अत एव तदनन्तरवाक्सूक्ते ''मम योनिरप्स्वन्तस्समुद्रे '' इत्यत्र वाद्गेव्या आत्मनस्समुद्रस्थानमिति वक्ष्यते, योनिशब्दश्च ''एष ते योनि≍पाणाय त्वा '' इत्युपांशुप्रहसादनमन्त्रे स्थानरूपार्थे प्रयुक्तः.

> यस्स देवो ह्षीकेशः पद्मनामस्त्रिविक्रमः । कृष्णवर्त्मा युगान्तामो विश्वस्य जगतः प्रमुः ॥ ३ ॥ ४४ ॥ ३५ ॥ समुद्रयोनिर्मधुहाहन्यभुक्कतुसत्कृतः।

इति तदुपबृक्षणे हरिवंशवचने योनिशब्दस्थानवाची ''योनिष्ट इन्द्रनिषदे अकारि'' इति मन्त्रवर्णात्—इति नीलकण्ठोऽपि व्याचिख्यौ ''इमन्नो अम्र'' इत्यादिसूक्तमभिभेत्योक्तमाचार्यपादैः—

अभौ सिमद्धार्चिषि सप्ततन्तोरातिस्थिवान्मन्त्रमयंशरीरम् ।

अखण्डसारैहिविषां प्रदानैराप्यायनं व्योमसदां विघत्से ॥ (ह—स्तो)

इति । एवं व्यासेनापि "अयं हयशिरा भृत्वा " इत्यारम्य "मत्स्य द्रकूमीं वराहश्च " इत्यादिना दशावतारान् प्रक्रम्य अन्ते "हंस कूमश्च मत्स्यश्च " इत्यादिना मोक्षधमें नारायणाख्याने उपसंहतामिति पूर्वमेवोक्तम् । अतश्च "आनुष्टुभस्य " इत्यादेर्यथोक्त एवार्थः- . . . एतेन "पतक्रमक्तम- सुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा मनीषिणः । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः । पतक्रो वाचं मनसा विभार्ति । तां गन्धवेडिवदद्गमें अन्तः । तां द्योतमानाण् स्वर्य मनीषा । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति " इति प्रवर्गाभिष्टवाविनियुक्त (१०-१७७) त्यृचसूक्त- घटकमन्त्रद्वयेकरस्यमपि सङ्गच्छते । इमौ च मन्त्रो तैत्तिरीयारण्यके सप्त- होतृहृदयपठितौ । तत्तात्पर्यञ्च (२३८) पूर्वमेवोक्तम् । विश्वकर्मसृक्तैककंष्ट्य- नानयोर्मन्त्रयोरथोनिर्णयः । अतश्च "प्रथद्य यस्यसप्रथद्य नामानुष्टुभस्य हिषेषो हिवर्यत् " इति ऋक्पूर्वार्धस्य यथोक्त एवार्थः । उत्तरार्धस्यायमर्थः

रत्नभूषणं] 'प्रथश्चयस्य ' इति मन्त्रोत्तरार्घार्थः सारस्वतस्त्रोक्तं वाग्देव्यावृत्रहन्तृत्वम् २६१ ऐतरेयारण्यके ''वाग्वैरथन्तरम् " इति पूर्वोक्तार्थो वसिष्टोपक्रमम् इत्याह "धातुः '' इत्यादिना उत्तरार्धेन, धातुः-सर्वाधारत्वेन सर्वधारकाद्वासुदेवात्, स्वतानात् " स्वरमौ दिवसेऽपिस्यात् '' इति विश्वकोशात् स्वम् अमिम् विश्वसहारार्थं तनोति विस्तारयतीति स्वतानात्सङ्कर्षणात्, सवितुः ऐश्वर्यशालिनः प्रस्नुमात् " सुप्रसवैश्वर्ययोः " इति वैयाकरणाः विष्णोः—अनिरुद्धात्।

" प्रद्युझादनिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमन्ययम् । अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकघारिणम् ॥ ६५ ॥७१॥

इति भिष्मपर्ववचने अनिरुद्धस्य विष्णुत्वं स्पष्टम्, विसष्ठः—रथन्तरं, स्वेनैव स्मृतौ वाक्स्क्तवस्तर्ववेदपिवत्रेषु परिगणितमिति भावः, आजभार—आजहार आहृतवान् शयत एवं विसष्ठश्चतुर्भूर्तिधरादिनिरुद्धाद्रथन्तरवैभवमजानादत एव वृत्रयुद्धे इन्द्रमेतस्त्रत्यबोधयत् । एतच्च "तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहस्सम-भवन्महान् । रथन्तरेण तं साम्ना वासिष्ठ≍प्रत्यबोधयत्" ११—१८ इत्याध-मेधिके " तस्य वृत्रार्दितस्याथमोह आसीच्छतक्रतोः । रथन्तरेण तं तत्र विसष्ठस्समबोधयत् (२८७—२१) "इति मोक्षधमें च व्यास एव स्पष्टमाह ॥

(ऋ) सारस्वतस्के — सरस्वति देवनिदोनिवर्हय प्रजां विश्वस्य वृस-यस्यमायिनः ॥ ३ ॥ वृत्रज्ञीविष्टसुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

इत्यत्र बृसयस्य—त्वष्टुः प्रजारूपवृत्रस्य वधो वाग्देव्यनुप्रहणेति व्यक्तम्— यद्यपि—

सखे विष्णोवितरं विक्रमस्वद्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्कमे । हनाव वृत्रं रिणाचावसिन्धूनिन्द्रस्य यन्तु प्रसवेविसृष्टाः॥ (८ मं–१०० स्र–१२)

अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन् सखे विष्णोवितरं विक्रमस्व । (४-१८-११) (तै—सं)

त्रीन्छोकानाभवृत्यैतान् वृत्रस्तस्यौ स्वयात्विषा । तं नाशकद्धन्तुमिन्द्रो विष्णुमभ्येत्य सोऽत्रवीत् ॥ वृत्रं हिनिष्ये तिष्ठस्व विकम्याद्यममान्तिकम् । उद्यतस्य तु वज्रस्य द्यौददातु ममान्तरम् । तथेति विष्णुस्तचके द्यौश्चास्य विवरं ददौ । तदेतदिखलं प्रोक्तं सस्वे विष्णो इति त्वृचा ।

(८-१००-११ सायणीये) (बृहत्-६-१११-१२४ शौ)

वृत्रे विवर्धमाने तु कश्मलं महदाविशत् । कालेयभयसंत्रस्तो देवस्साक्षात्पुरन्दरः । जगाम शरणं शीष्टं तं तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९ ॥ तं शकं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुस्सनातनः । स्वतेजो व्यद्धच्छके बलमस्य विवर्धयन् ॥ १० ॥

(भा-व-प-१०९---८)

इत्यत्र विष्णोरनुप्रहेण वृत्रवध उक्तः, तथापि प्रमाणद्वयाविरोधाय उभयानु-प्रहमूलकत्वं वृत्रवधस्याङ्गीकरणीयम् । ऋग्वेदे वाग्देव्या विष्णुपत्नीत्वबोधनाय 'यद्वाग्वदन्ति' देवींवाचम् ' इति (आ. दश्लो)मन्त्रद्वयानन्तरं 'सखे विष्णो ' इति मन्त्रपाठेनाप्ययमर्थस्सूच्यते । अत एव (शां—मो) उदाहृतवचनोत्तरं ।

विष्णुश्च भगवान् देव स्सर्वलोकाभिपूजितः।

ऐन्द्रं समाविशद्वज्ञं लोकसंरक्षणे रतः ॥ २८७॥ ३१॥ इत्युक्तिस्सङ्गच्छते, तैत्तिरीयके ऋग्वेदे च वृत्रवधजात ब्रह्महत्यापनोदनार्थ-विश्वकर्मसूक्ते वाचस्पतिशब्देनाप्युक्तार्थस्थिरीकृतः—

ऋक्संहितायां वाक्सूक्ताव्यवहितपूर्वसूक्ते "बीमत्सवो अपवृत्रा-दितष्ठन्" इत्यनन्तरं पिठतं "बीमत्सूनां सयुजं हंसमाहुः" इत्यादि मन्त्रं प्रस्तुत्य ऐतरेयारण्यके "वाचि वैतदैन्द्रं प्राणं न्यचाय्यन् " इति विवरण-मप्यत्र मूळं बोध्यम् । अतो—रथन्तरमाजभारा वासिष्ठ—इत्यत्र यथोक्त एवाशयः—

अविन्दन्नित्यादि — यज्ञस्य परमन्धाम अतिहितं गुहायत्तते अविन्द-

रत्तमूपणं] सेश्वरमिमांसागत 'चत्वारिश्वज्ञा' इति मन्त्रार्थः-इदशब्दार्थश्र

२६३

निति योजना यज्ञस्य "यज्ञो वै विष्णुः " इति प्रसिद्धस्य, परमं उत्कृष्टम्, धाम तेजः वपुर्वा अतिहितं देवानामप्यतिशयेनोपकारकम्, अग्नेरित्यस्य धातुरित्यादिनासामानाधिकरण्येनान्वयः, धातुरित्यादे पूर्ववदेवार्थः । आचके आकारयामास, चतुर्मूर्तिधरस्य वासुदेवस्याभित्वं—

यो यज्ञैरिज्यते देवो वासुदेवस्सनातनः । स सर्वदैवततनु≍पूज्यते परमेश्वरः ॥

श्र ॥२०॥ इति कूर्मपुराणे भरद्वाजेनैवोक्तम् । एवं "चत्वारि श्रुक्ता त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिघा बद्धो ऋषमो रोरवीति महो देवो मर्त्याण् आविवेश " (तै. ना. उ.) इत्यिप्तप्रार्थनारुक्करणमन्ने प्रसिद्धेऽप्ययमर्थस्फुटः, मन्नञ्जेममधिकृत्येत्थमुक्तं सेश्वरमीमांसायामाचार्यपादैः "अस्य मन्नस्यायमर्थः "यज्विभर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्त्वत्तैः" इत्यादि-प्रसिद्धः "इत्युपक्रम्य "रोरवीति —श्रुतिमुखरमुखत्वात्, तथा च श्रूयते "तस्य ह वा एतस्य महतो भृतस्य निश्वसित्तमेतद्यहग्वेद " इत्यादि महाभारते यज्ञानुबन्धिक्तपान्तरपादुर्भावे पट्यते "ओक्कारमुद्धिरन्वक्रात्सावित्रीञ्च तदन्वयात्" इति नन्वपासूक्ते पठितोऽयं मन्नोऽब्दैवत्य≍प्राप्तः "समुद्राद्धिः" इत्यपांसूक्तमेकादश्चिकामिति स्नाने शौनकेन विनियुक्तश्चेति नैतादशार्थपर इति चेन्न पुरुषस्यवापांपतित्वात् । यथोक्तं स्नानयाज्ञवल्कये —

प्रणवं वा त्रिरभ्यस्येत्स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् । विष्णोरायतनं द्यापस्सद्धपांपतिरुच्यते ॥

इति अतस्कानेऽस्य विनियोगोऽप्युपपन्नः, अपाञ्च विष्णुना सनाथतया पावन-तमत्वादिरुक्षणाप्रशस्तिदेशिता भवति । नचान्यस्य कस्यचिद्प्स्वरूपानुबन्धिन एवंरूपमस्ति । अतोऽत्र रूपविशेषवत्परमात्मप्रतिपादकत्वं नानुपपन्नाम् '' इति अत्र " रोरवीति श्रतिमुखरमुखत्वात् " इति व्याकुर्वतामाचार्यपादानां " यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जाय-मानग् स नो देवश्शुभया स्मृत्या संयुनक्तु " इति मन्ने रुद्रशब्दस्य रुत्—

२६४ 'स इदिमः कण्वतमः '(ऋ. सं) 'एकोहगं≍सः ''यो ब्रह्माणम् '(श्वे. उ.) [इयिशिरो वेदः, तं द्रवति अभिगच्छतीति व्युत्पत्या हयग्रीव एवार्थ इति विवक्षितमिति प्रतीयते योगरूढशब्दानां योगार्थस्य पूर्वमुपस्थितिर्यत्र तत्र योगस्यैव रूट्य-पेक्षया प्रबल्तया' यौगिकत्वमेवेत्यपशुद्धाधिकरणन्यायरक्षामणौ दीक्षितैरेव सिद्धान्तितत्वात् तैतिरीयोपनिषद्विद्यारण्यव्याख्याने पूर्ववदेव रुद्रशब्दयोग-मात्रप्रदर्शनाच । एवं ऋग्वेदे धर्मसूक्तानन्तरसूक्ते " स इद्शि× कण्कतम× कण्वसखार्थर्परस्यान्तरस्य तरुषः । अभिर्पातुगृणतोऽभिस्त्रीनभिर्ददातु तेषामवो नः '' इति मन्ने अग्निशब्देन निर्दिष्टस्य शब्दायमानस्य कण्वपाचा-र्थस्य अनन्तरमन्त्रे " वाजिन्तमाय" इत्यनेन प्रतिपादितमतिशयितवाजित्वं हयशिरोरूपमेव, किञ्च श्वेताश्वतरषष्ठाध्याये " एको हग्ँसो भुवनस्य स एवामिस्सिलिले सिन्निविष्टः इत्यारभ्य " यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वै यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इत्यन्तसन्दर्भेऽप्ययमर्थोऽवसेयः । ऋग्वेदे वाक्सूक्ताव्यवहितपूर्वसूक्ते "इमन्नो अग्न उपयज्ञमेहि "बीमत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् इत्युपक्रमोपसंहराभ्यामयमर्थो दढी-कृत इति पूर्वमेवोपपादितम् । एवश्च ''अमी समिद्धार्चिषि, इति सूक्ते स्तैतिरीयश्वेताश्वतरश्रुतयोऽपि मूलम्ता इति बोध्यम् अतश्च द्वितीयमन्त्रो-त्तरार्धे चतुर्मूर्तिघरो वासुदेव एवाग्निरिति सिद्धम् । "अविन्दन्ते अतिहितं यदासी चज्ञस्य घाम परमं गुहायत् इति पूर्वीर्घे "यज्ञस्य घाम परमं गुहायत् ---इत्यनेन अवरं कर्मपरतन्त्रमन्यदेवप्रवृत्तिधर्मभागीति प्रतीयते। एतच श्रुतितात्पर्यं मोक्षघर्मयज्ञाग्रहाराध्यायवचनैव्येञ्जितम्—

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि । प्रद्युझायाऽनिरुद्धाय नमस्सङ्कर्षणाय च ॥ १-५-३७॥ इति मूर्त्यभिघानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम् । यजते यज्ञपुरुषं ससम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८॥ इति श्री भागवतवचनैरिप तद्दृढिकृतम् । रत्नभूषणं]

विश्वकर्मस्त्तश्रुत्यर्थः

3 64

ब्रह्मवैवर्तेऽपि प्रकृतिखण्डे—

विष्णुयज्ञ प्रधानं हि सर्वयज्ञेषु सुन्दरि । ब्रह्मणा च कृत पूर्व महासम्भारसम्भृतः ॥ १७ ॥ १२५ ॥ देवानाञ्च यथा विष्णुर्वेष्णवानां यथा शिवः i

इत्यारभ्य--

विष्णुयज्ञस्तथा वत्से यज्ञेषु च महानिति ॥ १३२॥ इत्युक्तम्—वथा हि श्रूयते ऋग्वेदेऽपि "य इमा विश्वा मुवनानि जुहुत्" इत्यादिप्रथमविश्वकर्मसूक्ते "या ते घामानि परमाणि यावमायामध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिक्षा सिक्षम्यो हिविषि स्वधावस्स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ ५॥ विश्वकर्मन् हिविषा वावृथानस्स्वयं यजस्व पृथिवीमृतद्याम् । मुद्धन्त्यन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवासूरिरस्तु ॥ ६॥ वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्त्रये मनोजवं वाजे अद्याहुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्व-शंभूरवसे साधुकर्मा "॥ ७॥ इति अत्र प्रथममन्नस्यायमर्थः स्वधावः—हे स्वधावन् "वाचस्पतिं विश्वकर्माण" मिति मन्त्रानुसारेण श्रीमित्नत्यर्थः, व्यासार्थस्त्रत्या स्वधाशब्दस्य, विष्णुस्मृतौ रुक्ष्मीं प्रति मूम्याः " सरस्वती वागथ पावनी च " इति वचनेन वाक्छव्दस्यापि रुक्ष्मीपरतायाः पूर्वमेवो-पपादनित् वाचस्पतिशव्दस्य विष्णुस्मृतौ ॥

तथा विदितवेद्यानां गातिस्त्वं पुरुषोत्तम ।
प्रपन्नाऽस्मि जगन्नाथ ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ॥ १५८॥
वासुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
सुरासुरगुरुं देवं विसुं भूतमहेश्वरम् ॥ ६०॥
एकव्यूहं चतुर्बाहुं जगत्कारणकारणम् ।

इत्यत्र वासुदेवे प्रयोगाच विश्वकर्मन्—सृष्टिस्थितिलयकारक, या यानि, ते परमाणि घामानि—शरीराणि, अप्राक्कतलोकवर्तीन्यप्राकृतानि परन्यूहरूपणि प्राक्कतलोकवर्तीन्यप्राकृतानि विभवरूपाणि जीवासंसृष्टानि पद्मनाभह्यप्रीव-

34

मत्स्यकूर्मादिरूपाणि च, या मध्यमा यानि मध्यमानि कर्मपरवश्जीवसंसृष्टानि प्राकृतानि भगवतश्शक्तवावेशावतारगौणपादुभीवपदवाच्यानि ब्रह्मरुद्रादि-रूपाणि, अवमा अवराणि पूर्वकोटिद्वयव्यतिरिक्तानि, शरीराणि सन्ति, उत अपि च, इमानि तानि सर्वाणि, हविषि तत्तद्धिकारिणां हविर्मागार्थ, देहि उपदिश वा, एकान्तियज्ञे तु वृधानः वर्धमानः, स्वयं तन्वं यजस्व जीवा संसृष्टमेव वासुदेवहयग्रीवादिक्षपं याजय यजस्वेत्यन्तर्भाविताणिच् , यद्वा सर्वत्रान्तर्यामिण एवाराध्यतया स्वशरीरमेव पूजयेत्यर्थः, अत्र ''यो देवानां नामधा एक एव " इति विश्वकर्मसूक्तस्थपाक्तनश्चन्यैव ब्रह्मरुद्रादिशब्दैरिप भगवानेव बोध्यते, इति सिद्ध्यति तत्र च, प्रकारद्वयम् , "साक्षादप्य-विरोधं जैमिनिः " इति सूत्रोक्तेन निगमनिरुक्तव्याकरणादिमूलयोगेन बोध-प्रकारः एकः, "शास्त्रदृष्ट्यातुपदेशो वामदेववत्" इति सूत्रोक्तया श्रुति-स्मृतिपुराणयुक्तवादिसिद्धयाऽपर्यवसानवृत्त्या बोघप्रकारोऽपरः जीवलिङ्गा-नन्यथासिद्धिस्थल एव द्वितीयसराणिः, पक्षद्वयेऽपि न पारमैकान्त्यविरोघ इत्यादिकमाचार्यसूक्तिनिष्णातानां सुगमम् , द्वितियमन्त्रे '' पृथिवीमुत द्याम् " इत्यस्य द्यावापृथिव्येरित्यर्थः, दिवि पृथिव्याञ्च विद्यमानानि शरीराणीति वार्थः, ये च लौकिका भगवन्त-मन्तर्यामिणं विहाय देवतान्तराण्यनुसन्दघते तेऽभितो मुह्यन्तु अस्माकन्तु मघवा आधर्वणाद्धीचर्षेः बृहदारण्यकादिश्रुत्युक्तप्रकारेण हयशिरस्तत्त्वं सम्यग्जानान इन्द्रः, सूरिः ज्ञानी, अस्तु इति, तृतीयस्यायमर्थः मनोजवं मनोवेगगामिनं, विश्वकर्माणं वाचस्पतिं वाग्देवीपतिं हयश्रीवं, वाजे यज्ञे हुवेम, सः वाचस्पतिः, विश्वानि सर्वाणि, हवनानि हवींषि, जोषत् सेवताम् , विश्वशंभः विश्वस्य सुस्रोत्पादकः, साधुकर्मा अस्मद्नुकूल-व्यापारवान् , अवसे रक्षसि, इति । अतः 'प्रथश्च ' इत्यादिसूक्ते 'यज्ञस्य धाम परमम् ' इत्यत्राप्युक्त एवार्थः, यद्यपि ऋक्संहितायां '' प्रथश्च ''इत्यादि पूर्वमन्नद्वयानन्तरं ''तेऽविन्दन्मनसादीध्यानायजुष्कन्नं प्रथमा देवयानम् ।

रत्तभूषणं] 'प्रथश्रयस्य ' इत्यादेः 'अग्निवैदेवानां इत्यादेश्च (ऐ) त्राह्मणस्य अर्थः २६७

धातुर्धुतानात्सवितुश्च विष्णोरास्यांदमरन् धर्ममेतम् " इति मन्नःस्के पठितः, तथाऽप्यारण्यके संहितोपासनानुपयोगात्तदेकदेशोनोदाहृतः, । अत्र ऐतरेयन्त्राह्मणं "प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामेति धर्मतन्वः स तनुमेवैनं तत्सरूपं करोति । रथन्तरमाजभारा वसिष्ठः भरद्वाजो वृहदाचके अग्नेः इति बृहद्रथन्तरमेवैनं तत्करोति " इति अत्र वासुदेवादिशरीराणां धर्मशरीरत्व-मिभघाय तेन प्रवर्ग्यस्य सशरीरत्वप्रतिपादनेन 'या ते धामानि परमाणि ' यज्ञस्य धाम परमम् ' इत्युक्तां विष्णोस्तनुमप्राकृतां ये न जानन्ति तेषामेव मन्दमतीनां "विष्णोरिशरःप्रचिच्छिदतुः" इत्यस्यापातप्रतीत्या धनुष्कोट्या त्रिमूर्तिमध्यगतस्य विष्णोर्यज्ञपुरुषस्य शिरच्छेदेनाशिरस्कता प्रतीतिरिति सिद्धम् ॥

विष्णो रपरमतन् स्थापकं परत्वं कण्ठत एव प्रतिपादयति ऐतरेय-ब्राह्मणीपक्रम एव दीक्षणीयेष्टिब्राह्मणम् '' अभिवैदेवानामवमो विष्णुःपरमस्त-दन्तरेण सर्वा अन्या देवताः । आयावैष्णवं प्ररोडाशं निर्वपन्ति । दक्षिणी-यमेकादशकपालं, सर्वाभ्य एवैनं देवाताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति, अमिवै सर्वा देवता विष्णुस्सर्वा देवताः एते वै यज्ञस्यान्त्यै तन्त्रौ यद्मिश्च विष्णुश्च तद्यदामावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपान्ति अत एव तद्देवानुभ्रुवन्ति । तदाह्र्य-देकादशकपालः प्रोडाशो द्वावमाविष्णूकैनयोस्तत्रलुप्ति-कावाविभक्तिः, इति अष्टाकपाल आग्नेयोऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमभ्रेश्छन्दः। त्रिकपालो वैष्णवस्त्रिहींदं विष्णुर्वचक्रमतसैनयोस्तत्र क्वितिस्सा विभाक्तः " इति । अत्र शब्दान्तरं विहाय परमशब्दप्रयोगादुक्तपरमशरीरं विष्णोरिति विवक्षितिमिति-प्रतीयते अवमः निकृष्टः. परमः उत्कृष्टः, अग्नेरवमत्वं सकलदेवतार्थहविर्माग-वाहित्वात् । तत्तद्भागरहितत्वाच, वैशव्दः " अग्निर्भुखं प्रथमो देवतानाम्" '' अग्निरेतुप्रथमो देवतानाम् " '' अग्निमुखा वै देवाः " इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिः सचयति, सर्वदेवतार्थहिवि प्रक्षेपाधिकरणत्वमेवाग्रेर्मुखत्वं, प्राथम्यमपि हिविनि-विष्णो र्परमत्वं सर्वव्यापकत्वेन सकलदेवतान्तर्यामितया बन्धनमेव.

तत्तदर्थहविभागित्वात् । विष्णुशब्देनैवायमर्थस्युप्रसिद्धो ज्ञायत इति वैशब्दा-प्रयोगः, एवमेव शतपथबाह्मणम् "स वा एतमाझावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति दक्षिणीयं तद्यदेतदामावैष्णवं दीक्षणीयम् हिवभेवत्यिमिवै सर्वा देवता अमौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यिमरुवा अवराद्धर्यो यज्ञस्य विष्णुः परार्घ (द्धर्घ) स्तत्सर्वाश्च देवता इति सर्वेश्च यज्ञं परिगृह्य दीक्ष इति तस्मादामावैष्णवा भवति" इति ॥ ४ ॥ का. अ. ३, ब्रा. इति काण्वपाठे '' आयावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यसिवैं सर्वादेवता अमौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यिमेर्वे यज्ञस्यावराद्ध्यो विष्णुः पराद्धर्य-स्तत्सर्वाश्चेतद्देवता≍ पारंगृद्ध सर्वञ्चयज्ञं परिगृद्ध दीक्षा इति तस्मादामावेष्णवा एकादशकपाल्रं प्रोडाशो भवति ''।।३।१।३।। इति माध्यन्दिनपाठे. अत्र अवराद्धर्यः, पराद्धर्यः, इत्यत्र '' परावराधमोत्तमपूर्वोच्च " (४-३-५) इति यत्, "पराद्धर्यात्रप्रात्रहार" इत्याद्युत्तमपर्यायेष्वमरः "आसौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोति " इति सर्वदेवतार्थहविर्भागवाहित्वेनाभेर्विष्णवपेक्षया निकर्ष उक्तः, विष्णोरुत्कर्षस्य प्रसिद्ध्या अनुक्तिः, अयमेवार्थः " एते वै यज्ञस्यान्त्य तन्वौ " इत्यैतरेयवाक्यात्सङ्गृहीतः एवं तै।तिरीयेऽपि यथा सौमिके काण्डे "देवासुरास्संयत्ता आसन् तेदेवाविभ्यतोऽभिं प्राविशन् तस्मादाहुरभिस्सर्वा-देवता इति " पौरोडाशिकेऽपि काण्डे "ते देवा अभौ तनूस्सन्यघत्त तस्मा-दाहुरिमस्सर्वादेवता इति '' अतश्चैतरेयब्राह्मणे अमेरवमत्वं यथोक्तमेव ॥ ननु ऐतरेयब्राह्मणोपक्रमे ''अग्निवैं सर्वा देवताः विष्णुस्सर्वादेवताः" इति, आम्रीविष्ण्वोरविशेष एव वक्ष्यते इति आदाविष, अवमपरमशब्दौ न निकृष्टोत्कृष्टवाचिनौ, किन्तु यष्टव्यदेवतासु प्रथमान्तिमपरावेव तौ, अत एव '' आग्नरम्रे प्रथमो देवतानां संयातानामुत्तमो विष्णूरासीत्, यजमानाय पारे-गृह्म देवान् " इति दीक्षणीयानुवाक्यामन्नैकाथर्घमिति (शि-त-वि) शङ्का-मपाकर्तुं चोदयति, ऐतरेयब्राह्मणे " तदाहुः" इत्यादिना " कावा विभक्तिः" इत्यन्तेन ॥ परिहराति "अष्टा कपालः" इत्यादिना, अत्र सायणीयम् ।

'गायत्रचाख्यं छन्दोऽझेस्सम्बन्धि, तयोराझिगायच्योः प्रजापितमुखजन्यत्व-साम्यात्, एतच मुखजन्यत्वं तैत्तिरीयास्सप्तमे काण्डे पठन्ति, ''प्रजापितर-कामयत प्रजायेयेति । समुखतास्त्रिवृतं निरामिमीत तमझिदेंवता अन्वसृजत गायत्रीच्छन्द इति ॥'' इति, अतश्चाझेः प्रजापितमुखजन्यत्वेन निकर्ष उक्तो भवति, विष्णोस्सर्वेत्कर्षमाह ''त्रिहींदं विष्णुर्व्यक्रमत इत्यनेन, ''त्रिहींदं विष्णुर्व्यक्रमत " इत्यस्यार्थः ऋक्संहितायां द्वितीयाष्टके ''विष्णो-र्नुकं वीर्याणि प्रवोचम् '' इति ''प्रवः पान्तमन्धसः " इत्यादिवैष्णवषड्च (१-१५५-१५६) सूक्तद्वये विश्वदीकृतः ॥

> "विष्णोर्नुकं जपेत्स्कं विष्णुभक्तिभीविष्यति । ज्ञानोदयं तप्र पश्चाद्विष्णुसायुज्यमासुयात् ॥ ४०॥ प्रवः पान्तं जपेत्स्कं सहस्रं विष्णुमान्दिरे । कृतम्रान्नं यदा सुङ्के तदा पापात्प्रमुच्यते ॥ ३७९॥"

इति (ऋ। विघाने)

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्णवर्चनं परम् । प्रवः पान्तमन्धस इत्यर्घचेविधानतः ।

इति च शौनकेन विनियोग उक्तः । तदनन्तर पर्श्वचैवैष्णव सूक्ते — भवामित्रोजपेन्मन्नं शतवारं दिने दिने । आधिर्नसंस्पृशेत्सत्यं विद्यया सहितष्ठिति ॥ ३६४ ॥

इति शौनकेन विनियुक्ते ''भवामित्रोनरोज्योष्टतास्रुतिर्विभूतिस्रुम्न एवया उसप्रथाः । अद्या ते विष्णो विदुषाचिद्ध्यस्तोमो यज्ञश्चराध्यो हविष्मता ।'' इति प्रथममन्त्रे स्तोमयज्ञयोर्विष्णुसम्बन्धादेवातिशय उक्तः । एतच्छुत्यर्थ एव ''विष्णुयज्ञः प्रधानं हि सर्वयज्ञेषु सुन्दरि ।'' इति ब्रह्मवैवर्तवचनेनोक्तः अनन्तरं ''यः पूर्व्याय वेधसे'' ''तमुस्तोतारः पूर्वम्' इत्यादिमन्त्रद्वयं पठितम् ॥

य प्रवर्शय जपेनमन्त्रं शतवारं दिनेदिने ।

जीवबुद्धिस्सदा नास्ति स्वात्मन्येव स्थिता ततः ॥ ३६५॥ तमुस्तोतारो मन्त्रं दिनं प्रति जपेद्दश ।
मुलाऽविद्या न संस्पृष्टा जीवनमुक्तो न संशयः ॥ ३५५॥

इति शौनकीये ऋाविधाने विनियोगः कथितः ॥ एवं ''तव श्रिये मरुतो मर्जयन्ति " इत्यादिषु च विष्णुपसादेन रुद्रस्योत्कर्षादिकमिति स्पष्टम्, इति स्मृतिरत्नाकरकृतः । ''तव श्रिये " इति मन्त्रस्य यथा त्रिविक्रमावतार-महिमपरत्वं तथा पाराशर्यविजये जिज्ञासाधिकरणे स्पष्टमुक्तम् । एवं "अस्य देवस्य मीढुषो वया विष्णोः '' इत्यादि ऋचस्तोत्रभाष्योदाहृताविष्णूत्र्कषपराः। ' अस्य देवस्य ' इति श्रुत्यर्थः गीतार्थसङ्ग्रहरक्षायामुक्तः—श्रुत्यन्तराण्यपि '' अभिर्वे " इत्यादेर्यथोक्तमर्थं द्रढयन्ति, यथा कठवछ्याम्, प्राप्य निरूपणा-वसरे " सोध्वन≍ पारमामोति ताद्विष्णों ूपरमं पदम् " "पुरुषान्न परं किश्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः '' इति अत्र—तद्विष्णोः व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवारूयस्य परमं प्रकृष्टं स्थानम् — इत्यादि (शं) उपनिषद्भाष्यम् — अस्य विष्णूत्कर्षपरत्वमेव न तु विष्णुप्राप्यपरम-शिवोत्कर्षपरत्व मितिशङ्कराचाँर्यस्सहस्रनामाभाष्यादौ स्थापितमिति पूर्वमेव (१५४) निरूपितम् । एवं सुवालोपनिषदिषष्ठसण्डे सर्ववेदेषु च पठिते "तद्धिष्णोद्रपरमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवाव चक्षुराततम् । इति मन्त्रे ताद्विपासो विपन्यवो जागृवाग्सस्सामिन्धते । विष्णोंर्यत्परमं पदम् । '' इति मन्त्रेऽपि विष्णाेरुत्कर्षस्मिद्धः । तदुक्तं व्यासनैव स्मृतौ ॥

नविष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमेवार्चयेद्धरिम् । तद्धिष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेणवा । नैवाभ्यां सहशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुष्यिपि ॥ इति । "अतो देवेति वर्गं वै जपं कुर्यादतन्द्रितः । ब्रह्माद्यैवन्दितः पश्चाद्विष्णोस्सायुज्यमाप्नुयात् ॥" रत्तभूषणं] 'अतोदेवा ' इति वगंण 'अस्य वामस्य ' इति म्रक्तन च तत्साधनम् २७१ इति शौनकीये ऋग्विधाने विनियुक्ते ऋग्वेदे ॥ १ ॥ २ ॥ ७ ॥ अतो देवेतिवर्गे ''अतो देवा अवन्तु नः '' '' इदं विष्णुर्विचक्रमे '' '' त्रीणिपदा विचक्रमे '' '' विष्णो≍ कर्माणि पश्यत '' '' तद्धिष्णो ≍ परमं पदम् '' '' तद्धिपासो विपन्यवः '' इति मन्त्रषट्कं पठितं, तत्र ऋग्वेदे '' तद्धिष्णो '' रिति मन्त्रसहपठितानाम्मन्त्राणां शौनकीये ऋग्विधाने पृथगपि विनियोग उक्तः ॥

"तद्विप्रासोजपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
अन्तकाले महाविष्णुं स्मरेकिञ्चिन्नसर्वधा ॥२३७॥
अतो देवा इति मन्त्रं दिनं प्रति जपेच्छतम् ।
वासं याति महाविष्णोर्विष्वक्सेनादिभिस्सह ॥२३८॥
इदं विष्णुर्जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने ।
जयादिभिश्च (दीनाञ्च) संयुक्त स्ततस्सारूप्यमेति सः ॥२३९॥
त्रीणिपदा जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने ।
सान्निध्यमेति विष्णोश्च वैनतेयादिभि स्सह ॥२४०॥
विष्णो द्रकर्माणि मन्त्रञ्च दिनं प्रति जपेच्छतम् ।
सायुज्यादि महाविष्णोर्विष्वक्सेनादिभिस्सह ॥ २४१॥
इति एवं ऋग्वेदे द्वितीयाष्टके 'अस्यवामस्य द्रत्यादि स्केऽपि विष्णोः परस्वमवसेयम्—

अस्य वामस्य सूक्तं तु जेपचान्यत्र वा जले। ब्रह्महत्यादिकं दग्ध्वा विष्णुलोकं च गच्छति।। इति ऋग्विधाने शौनकेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः—बृद्धहारीतेन स्मृतौ कृष्णार्चने च । सूक्ते कृष्ण विष्णुशब्दद्वय मुभयत्र मूलम्॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमिश्रमाहुरथोदिव्यस्स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं स द्विपा बहुधा वदन्त्याभ्रं यमं मातिरश्चानमाहुः॥ ४६॥
इति मन्त्रे एकः—'कृष्णं नियानम्' ४७ 'विष्णोस्तिष्ठन्ति' ३६ इति
मन्त्रोक्तः विष्णुः कृष्ण इति सिद्धम्।

एतेन ''तद्विष्णोरिति मन्त्रे अप्पयदीक्षितानां विष्णुकर्तृकप्राप्ति कर्मशिवपरतया विवरणप्रयासो दुराग्रहमूलक इति निर्णायते । एवञ्च ''सोऽध्वन प्रपारमामोति तद्विष्णो प्रपमम्पदम् । '' ''पुरुषान्न परं किञ्चित्सकाष्ठा सा परा गतिः'' इत्यत्र कठवल्ल्यां विष्णुपुरुषशब्दयोरैकार्थ्यं विष्णो प्रपत्वञ्च सिद्धम् ।

अथर्वशिखायां ''चतुष्पादिदमक्षरम् " इति प्रणवं प्रस्तुत्य द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या " ''याऽवसानेऽस्य चतुर्ध्यर्घमात्रा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या " इति पादद्वय एव विद्युमतीति पदप्रयोगे-णोपक्रम एव विष्णुपुरुषयोरैक्यबोधनेन " सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्धेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्ते " इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणा विष्णोरुत्पत्तिरक्षमक्कृतशरीरसम्बन्धरूपै-वेति सिद्धचतीति पूर्वमेवोपवादितम्॥

एवं '' अग्निर्वायुरादित्य द्र कालो य द्र प्राणोन्नं ब्रह्मा रुद्रो विष्णुः इत्यारभ्य '' कृत्स्वक्षय एकत्वमेति पुरुषस्य '' इत्युदाहृतमैत्रायणीय चतुर्थ-प्रपाठकश्रुतिवाक्येऽपि पुरुषविष्ण्वोरेकत्वेन विष्णोरुत्कर्षसिद्धिः ।

अतएव "तस्मात्सर्गस्वर्गापवर्गहेतुर्भगवानसावादित्यः " "हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषत्रपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे । योऽसावादित्ये पुरुषस्सोऽसावहमिति " (मैला) इत्याद्यक्तिश्च सङ्गच्छते ॥

इत्थञ्च मनुस्मृत्यन्ते—

" एनमेके वदन्त्यां मनुमन्येप्रजापतिम्। इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्॥

इत्यत्र शाश्वतं ब्रह्म तत्रैव पूर्वं 'विद्यातु पुरुषं परम्' ''क्रान्ते विष्णुम्'' इत्यत्रोक्तो विष्णुरेव पुरुषो विवक्षितः। ''आसीदिदं तमोभूतम्" इत्यादि ''तेन नारायणस्स्मृतः'' इत्यन्त तत्स्मृत्युपक्रमानुरोधात्—

विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिभेदिमह पठ्यते। वेदसिद्धान्तमार्गेषु " इत्यदि वराहपुराणाद्यैकर्स्याच ॥ रत्नभूषणं] 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् 'इति पा. सूत्रभाष्यात्तरसाधनम्

२७ई

एवश्च मनुस्मृतौ 'तेन नारायणस्समृतः ' इत्युपक्रमवचनस्य— प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् । रुक्मामं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम् ॥ इत्यन्तवचनैकरस्यश्च । मनुस्मृतौ तदनन्तरं । एष सर्वाणि म्तानि पञ्चमिन्यीप्य मूर्तिभिः। जन्मवृद्धिक्षयैनित्यं संसारयति चक्रवत्॥ ''

इत्यत्रोक्तं मूर्तिपञ्चकञ्च—

अनिरुद्धं पृथिव्यंशे यजेत भवमुक्तये । अवंशे पूज्येद्योगी नारायणमुदमधीः ॥ प्रद्युष्ट्रमसौ वाय्वंशे सङ्कर्षणमत×परम् । व्योमांशे परमात्मानं वासुदेवं समर्चयेत् ॥ ४ ॥ ११५॥

इति विष्णुतिलकसंहितायां स्पष्टम् । इत्यञ्च विष्णोस्सर्वोत्कृष्टत्वेन ''अग्निरंत्रे प्रथमो देवतानाम् '' इति दीक्षणीयापुरोऽनुवाक्यामन्त्रेप्यमेः प्राथम्यं पूर्वोपपादितरीत्येव । विष्णोरुत्तमत्वञ्च हिवरुद्देश्यदेवतात्वसङ्गमनाही याया-देवतास्तत्तद्विषकं विवक्षितमिति ''अग्निर्वे देवानामवमो विष्णु प्रप्रमः " इत्येतरेयब्राह्मणोपकमवाक्यस्य यथोक्त एवार्थः । तदिदं सकलमि-सन्धायैवाचार्यपादास्स्तोत्रभाष्येनारायणस्यपरत्वे ''अग्निर्वे देवानामवमो-विष्णु प्रप्रमः " इति श्रुतिं प्रमाणतयोदाहार्षुः "वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् " (पा. सू. ४-३-९८) इति सूत्रे ''संज्ञेषा तत्र मगवतः" इति महाभाष्यम् । ''सर्वव्यापी स मगवान् " (श्रे. उ. ३-११) इत्यत्र ''सर्वव्यापी " इति वासुशब्दार्थोक्त्वा, एवं स देवो मगवान् " (श्रे. उ. ५-४) इत्यत्र देवशब्द-प्रयोगेण च वासुदेवशब्दार्थो मगवानिति श्रुतितात्पर्यनिर्णयेन वासुदेवशब्दः भगवत्संज्ञेत्युक्तम् ।

सर्वत्रासा समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपट्यते ॥

35

तद्भक्ष परमं नित्यम् । (वि १-२-१४) इत्युपकमे,

शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्माणि शब्द्यते ।

मैत्रेयभगवच्छव्दस्सर्वकारणकारणे ॥ (६-५-७२)

एवमेष महान् शब्दो मैत्रेय भगवानिति ।

परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ (७६)

ज्ञानशक्तिबैरुश्वर्य वीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विनाहेयैर्गुणादिभिः॥ (७९)

इत्युपसंहारेचोदाहृतश्रुत्युपबृह्मणभूतपराश्यवचनान्यपि महाभाष्यकृतामभिप्रे-तानि । वासुदेवभगवच्छब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि एकव्यक्तिबोधकत्वेन वासुदेवशब्दस्य भगवत्संज्ञात्वकथनसुपपन्नम् । एवं—

भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः।

स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ (महा. आ. प. १-२८२) शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिस्सनातनम् ॥ इति व्यासोक्तिरंपि भाष्य-कृदिभिन्नेता । उदाहृतश्चेताश्वतरश्रुत्योः पूर्वं 'गिरिशन्त' (श्वे. उ. ३-५) इति 'यद्भनड्वान्' (श्वे. उ. ५-४) इति च गोर्वर्घनगिरिणा गोपानां क्षेमं विस्तारयतो यदुवृषभस्य (श्रेष्ठस्य) कृष्णस्य प्रतिपादनेन तस्य परवासुदेवा-भिन्नतायाः स्फुटतया कृष्णार्जुनयोः नरनारायणावतारताया महाभारते बहु त्रोक्ताविष कृष्णस्यैव मुख्यपादुर्भावत्वम् , अर्जुनस्य गौणप्रादुर्भावत्वम् । तेन-—

' एवमुक्ता महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः । तृष्णीमासीत्तः पार्श्वमित्युवाच जनार्दनः ॥ (महा. अ. प. १२-४५) ममैव त्वं तैववाहं येमदीयास्तैववते । यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ (अ. प. १२-४६) नरस्त्वमसि दुर्घर्षी हरिनीरायणो ह्यहम् । काले लोकामिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ (अ. प. १२-४७) रत्नभूषणं] अर्जुनस्य गौणता वासुदेवस्य परत्वे पाणिन्यानन्दवर्धनशङ्करसम्मतिः २७५

अनन्यः पार्थमत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च । नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ (अ. प. १२-४८) इत्यत्र अर्जुनस्य कृष्णाभेदोक्तिरिप गौणप्रादुर्भावाभिप्रायिकैव, न तु तात्विका भेदपरा, इति महाभाष्यकृता निर्धारितं भवति ।

एतेन कैलासयात्राप्रकरणे बाणयुद्धप्रकरणादौ च रुद्रस्य नारायणा-भेदोक्तिरिप गौणपादुभावाभिप्रायेणैवेति व्यक्षितम् ।

पाणिनेरिप वासुदेवस्य परत्वमिभिष्ठेतिमिति महाभाष्यकृता व्ववस्था-पितम् । एतेन पाणिनिना मध्ये मङ्गळमप्यनुष्ठितं भवति । "अ इ उण् ' इत्यादि सूत्रेषु अकारं विष्णुवाचकं मङ्गळपरमाभिष्रयन् पाणिनिः 'वृद्धिरा-देच् ' इत्युपक्रमे आत् विष्णोः, वृद्धिरित्यर्थसूचनेन मङ्गळम्, 'अ अ ' इत्युपसंहारे विष्णुवाचकशब्दोच्चारणेन च मङ्गळमभिसंद्धानः 'मङ्गळादीनि मङ्गळमध्यानि मङ्गळान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इत्यपि शिक्षयति ।

इममर्थमिभेपेत्यानन्दवर्घनो ध्वन्यालोके---

'भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ' इत्युपक्रम्य निर्णातश्चाय-मंशक्शव्दतत्त्वविद्धिरेवेत्याचल्यो ।

शङ्कराचार्या अपि ''स्मृत्यिषकरणे (शा. सू. २-१-१) 'यत्त-त्सूक्ष्ममिविज्ञेयम्' इति परंब्रह्मप्रकृत्य ।

'सद्यन्तरात्मा भ्तानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते'। इति चोक्त्वा 'तस्माद-व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इत्याह । तथान्यत्रापि 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मिन्नर्गुणे(निष्क्रिये) संप्रलीयते' इत्याह ।

अतश्च संक्षेपिममं श्रुणुध्वं नारायणस्सर्वमिदं पुराणः।

ससर्गकाले च करे।ति सर्व संहारकाले च तदित मृय इति पुराणे । भगवद्गीतासु च 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा, (भ. गी. ७-६) इति । परमात्मानमेव प्रकृत्यापस्तंबः पठित 'तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वितिकस्स नित्यः, (घ. सू. १-८-२३-२) इति ' इति निरूपयन्ति ।

[इयशिरो

२७६

"उत्पत्त्यसंभवात् ' (ज्ञा. सू. २-२-४२) इति सूत्रे भगवानेवैको वासुदेवो निरक्षनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्वं स चतुर्घात्मानं प्रविभज्यप्रतिष्ठितः इति-योसौ नारायणः परोऽन्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनात्मान-मनेकघा न्यूद्धावस्थित इति तन्न निराक्रियते ' इति च कथयन्ति । अत्र नारायणाख्याने प्रथमाध्यायगतवचनेषु 'सह्यन्तरात्मा ' इत्यत्र (पृ. ३७) क्षेत्रज्ञः परवासुदेव इति, एकोनविंशेऽपि एवमेवेति (पृ. ९०) 'अन्यक्तं पुरुषेत्रह्मान्निष्क्रिय संप्रक्षयते । (ना. ६) इत्यत्र, पुरुषशब्दार्थी नित्यो वासुदेव इति च (पृ. ५१) पूर्वमेव निरूपितम् ॥

सूर्यसिद्धान्ते—

वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्तिः पुरुषः परः। अन्यक्तो निर्गुणइशान्तः पञ्चविंशात्परोऽन्ययः ॥ १२ ॥ प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः। सङ्कर्षणोऽयं सृष्ट्रादौ तासु वीर्यमपास्जत् ॥ १३॥ तदण्डमभवद्धैमं सर्वत्र तमसावृतम्। तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतस्सनातनः॥ १४॥ हिरण्यगर्भी भगवानेष छन्दसि पठ्यते। आदित्यो ह्यादिभृतत्वात्प्रसूत्या सूर्य उच्यते ॥ १५ ॥ परंज्योतिस्तमःपोर सूर्योऽयं सवितेति च । पर्येति भुवनान्येष भावयनमृतभावनः ॥ १६॥ प्रकाशात्मा तमोहन्ता महानित्येष विश्रुतः। ऋचोऽस्य मण्डलं सामान्युस्राम् तिर्यजूषि च ॥१७॥ त्रयीमयोऽयं भगवान्कालात्मा कालकृद्धिमुः। सर्वात्मा सर्वगस्सूक्ष्मः सर्वमस्मिन्त्रातिष्ठितम् ॥ १८॥ रथे विश्वभये चक्रं कृत्वा संवत्सरात्मकम्। छन्दांस्यश्वास्सप्तयुक्ताः पर्यटत्येष सर्वदा ॥ १९ ॥

रत्नभूषणं] उक्तार्थे ब्रह्मसिद्धान्तकृतोऽपि सम्मतिः यज्ञपुरुषस्य वासुदेवान्यताऽपि २७७

त्रिपादममृतं गुह्यं पादोऽयं प्रकटोऽभवत्। सोऽहङ्कारं जगत्सृष्ट्ये ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः॥२०॥ तस्मे वेदान् वरान् दत्वा सर्वेलोकपितामहम्। प्रतिष्ठाप्याण्डमध्येऽथं स्वयं पर्येति मावयन्॥२१॥ इति ।

ब्रह्मसिद्धान्ते-

नारायणस्युरश्रेष्ठो वेदाकारेण वर्तते । छन्दरशास्त्रं तस्य पादौ कल्पः पाणीमुखं तथा । शब्दशास्त्रं श्रोत्रयुग्मं निरुक्तं श्राणमेव च । शिक्षाशास्त्रं ज्योतिषं तु नयनं पृष्ठमेव च ॥ ७ ॥ एतरङ्गेरसावङ्गी राजते वेदविश्रद्यः । प्रधानमङ्गमेवेदमङ्गेष्वेय षट्सु च ॥ ८ ॥ हिति चोक्तम् ॥

"ऋग्वेदपाठपठितं त्रतमेतत्सुदुश्चरम् " 'कथितो हरि— गीतासु — सात्वेतर्धार्यते सदा — ' 'एकव्यूह विभागो वा — चतु-व्यूहश्च दृश्यते ' इति "ये यजन्ति पितृन् देवान् — विष्णुमेव यजन्ति ते । अन्तर्गतस्स भगवान् — नारायण इति श्रुतिः ॥ " इति "मज्जन्ति पितरस्तस्य — ज्ञेयो विष्णुरिति श्रुतिः । इति च पूर्वीदाहृतनारायणारूयान-वचनैः ॥

> 'येकेचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते। दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ते च तपोमहत्॥ सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः। सर्वम्तकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते॥

इति व्याख्यास्यमानैतदुपाख्यानवचनैश्च 'यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सास्वतैः। वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्म्यहम्। (५-१७-१५ वि. पु.) इति वचने सात्त्वत वेदान्तवेदि सम्मत एवार्थो युक्त इति निर्णीतं भवति एवं 'ऐश्वरेणसयोगेन 'विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः' इत्युक्त्या परमशरीरव्यतिरिक्तदेहवान् यज्ञपुरुषः विष्णुरन्य इति सूचितम् 'या ते धामानि परमाणि ' इत्यादि श्रुत्या ' इन्द्रो मायाभिः पुरुद्धपः ' इत्यादा (बृ) विष मुख्यगौणरूपाणि विवक्षितानीति प्रतीयते श्रुतीनां चासामेतत्प्रघट्टक-मूलता प्रागेव निरूपिता—एतेन '' विष्णोदिशर 🛮 प्रचिच्छिदतुः '' इति शतपथ-ब्राह्मण प्रपर्ग्यार्थवादवाक्यस्याप्यर्थः निर्घारितः ''देवाहवैसत्रं निषेदुराग्ने-रिन्द्रस्सोमो मखोविष्णुर्विश्चेदेवा अन्यत्रैवाश्विभ्याम् '' इति तत्रैवोपक्रमे '' मखो विष्णुः '' इत्यत्र मखपदेन यज्ञाभिमानी विष्णुरेव प्रकान्तः न तु त्रिमूर्ति-मध्यग इति तस्यैव गौणपादुर्भावस्य यज्ञाभिमानिनिश्शरच्छेदस्ततः प्रतीयते इति । तत्र विष्णुशब्द≍कथमिति चेत् 'यज्ञो वै विष्णुः' इत्यत्र तस्यापि ग्रहणात् किं च माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे ''स प्रोर्णुते वि^{द्णो}श्शर्मासि शर्मयजमानस्येत्युभयं वा एषोऽत्रभवति यो दीक्षते विष्णुश्चं यजमानश्च यदुह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्यजते तद्यजमानः '' इत्यनेन विष्णुशब्द-प्रयोगस्य दक्षिानिबन्धनत्वकथनात् ' विष्णोदिशरः ' इत्यत्र न त्रिमूर्तिमध्य-गतनिर्णयसम्भवः अत्र सायणीयम् '' विष्णुशब्द×पुरुषोत्तमे प्रसिद्धः अत्राभिमतमर्थमाह " उभयं वा एष " इति, दीक्षणीयेष्टौ आसावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति, तत्संस्कारसंस्कृतो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः "इति । अत्र पुरुषोत्तमशब्देन श्रुतार्थीपत्त्या यजमान एव विवक्षित इति बोधितम् ।

एतरेयब्राह्मणेऽपि "अग्निर्मुखम् " इत्यादि याज्यानुवाक्यामन्नौ प्रस्तुत्य "अग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवानां दीक्षापाठौ तौ दीक्षाया ईशाते तद्यदामा-वैष्णवं हार्विभवति यौ दीक्षाया ईशाते तौ प्रीतौ दीक्षां प्रयच्छतां यौ दीक्ष-यितारौ तौ दीक्षयेतामिति " इति विष्णोर्दीक्षापाठत्वोक्त्या तदनुप्रहरुठ्ध-दीक्षावति यजमानेऽपि विष्णुशब्दो भाक्तः । एतदेवाभिप्रेत्य "देवा वै सत्रमासत" इत्यादितैत्तिरीयारण्यकप्रवर्ग्यार्थवादन्याख्याने सायणीये, "तिसम् सत्रे विष्णुशब्दवाच्यो यज्ञाभिमानी देवो गृहपातित्वेन दीक्षितः अतो विष्णुस्सत्रं कृतवानित्येवं विष्णुनाम्ना यश्चासीत्" इत्युक्तम् । "विष्णों≍क्रमोऽस्यामिमातिहा" इत्यादि व्याख्यानेऽपि सायणीये "यज्ञप्रयोगं कृत्स्नं व्यामोतीति विष्णुर्यजमानः, यद्वा विष्णुना परमेश्वरेणा-मेदोपचारं कृत्वा विष्णुरित्युच्यते" इति च । अनेन "यद्विष्णुक्रमान् कुरुते विष्णुरेव म्त्वा यजमानः" इति श्रुतिरिप व्याख्याता । एतेनेयं श्रुति-स्त्रिमूर्तिमध्यगतस्य विष्णोर्विष्णुत्वं कर्ममूळमिति मावेन प्रवृत्तेत्युत्प्रेक्षयन्त-रिशक्षिताः ।

वस्तुतस्तु यज्ञाभिमानिदेवास्त्रिम् (र्तिमध्यगतस्य विष्णोदशक्तवावेशाव-ताररूपगौणपादुर्भाव इत्यभिप्रेत्य ''देवा वै सत्रं निषेदुरिमिरिन्द्रस्सोमो मखो विष्णुः'' इत्यत्र मखाविष्णुपदप्रयोगः । तथा च ''यज्ञो वै विष्णुः'' इति स्वरसतस्सङ्गच्छते ''विष्णोदिशर् प्रचिच्छिदतुः'' इत्यादिकमपि तस्यव शिरश्छेदानुसन्धानपरम् । एवं ''अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यमजन्त वसव प्रातस्सवनम् '' इत्यादिकमपि तत्परम् ।

दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते। विष्णुनीमे हयोग्निस्ड धृतिमान्नाय नामतः॥

इत्यरण्यपर्वाणि विष्णुशब्दोऽझावपि प्रयुक्तः यज्ञाभिमानी विष्णो -प्रादुर्भाव इति हरिवंशे स्पष्टम् । यथा प्रथमपर्वणि ।

"स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् । ववन्दे तानृषीन्त्सर्वान्विष्णुरार्षेण कर्मणा ॥ ४९ ॥ १२ ॥ सोऽग्निं प्राक्सवने दृष्ट्वा ह्र्यमानं महर्षिभिः । अवन्दत महातेजा≍कृत्वा पौर्वाह्विकीं कियाम् ॥ १३ ॥ स दद्शे मखेष्वाज्यैरीज्यमानं महर्षिभिः । भागं यज्ञियमश्चानं स्वदेहमपरं स्थितम्" ॥ १४ ॥ इति ।

तृतीयपर्वण्यपि--

" विष्णुर्विष्णुत्वमापन्नो देहान्तराविसृष्टवान् । संरक्षति महायोगी सर्वोस्तान्त्सहचारिणः ॥ २८॥ ७१॥ पुष्करे रमते विष्णुर्विष्णुरेव द्विधाकृतः ।
दीप्यमानस्त्वतेजोभिर्विधूम इव पावकः ॥ ७२ ॥
सोऽग्निमेनस्समुद्भूतः पृथिवा तापयित्रव ।
अथ दीक्षां समास्थाय सर्वे विष्णुमया गणाः ।
पुष्करादामिमुद्भृत्य प्रणीय च यथाविधि ।
जुहुवुर्मन्त्रविधिना " इत्यादि ।
" ब्रह्माऽपि वैष्णवन्तेजो वेदोक्तैवचनैर्नृप ।
व्यतिरिक्तोन्द्रयो विष्णुर्योगात्मा ब्रह्मसम्भवः ।
दक्षः प्रजापतिर्भूत्वा स्रजते विपुलाः प्रजाः ॥ २१ ॥ ८ ॥
विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरङ्गतः । "
इत्यादिना गौणपाद्रभावोऽप्युक्तः ॥

' आग्नरवमो देवतानाम् ' इत्यादिश्रुतौ विष्णोः गौणप्रादुर्भावताग्ने-रिति अवमत्वाभिधानेन सिध्यति ' अग्निमीडे पुरोहितम् ' इत्युपक्रम्य तत्र तत्र संहितायां विष्णोः परत्वं ब्राह्मणेऽभेरवमत्वं चोक्त्वा उपनिषदन्ते विष्णोः परत्वोपसंहारात्—एतेन पारिजातापहरणप्रसङ्गे—

" धनुर्ज्यायाम्मुनिश्रेष्ठ भिन्नायां हि पुराऽनघ।
धन्वीभिरमराणाञ्च वरदानान्महामुने ॥ २ ॥ ७० ॥ ३० ॥
उत्कृत्तशिरसो विष्णो≍पुरा देहो धृतो मया।
सन्धिते च शिरो यलाच्छिन्नं रौद्रेण तेजसा ॥ ३१ ॥
अहं विशिष्टो देवानामित्युक्ता पुनरच्युतः।
धनुष्यारोप्य दर्पेण स्थितो नारद केशवः॥ ३२ ॥
इति नारदम्प्रतीन्द्रवचनान्यपि व्याख्यातानि।

अत एव तदनन्तरम्---

" महेन्द्रवचनं श्रुत्वा नारदो वदतां वरः। विविक्ते देवराजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ ७१ ॥ १ ॥ रलभूषणं]

तत्रैव विष्णो: परत्वाभिधानेन शङ्कितविष्णोरन्यता

369

कामं प्रियाणि राजानो वक्तव्या नात्र संशयः॥ प्राप्तकालं तु वक्तव्यं हितमप्रियमप्युत॥२॥''

इत्युपऋम्य ---

"य एको विश्वमध्यास्ते प्रधानं जगतो हरिः।
प्रकृत्यायं परं सर्वे क्षेत्रज्ञं वै विदुर्बुधाः ॥ १३॥
तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागस्सर्वभवोद्भवः ।
तस्यात्मा परमो देवो विष्णुस्सर्वस्य धीमतः ॥ १४॥
नारायणो महातेजास्सर्वकृत्शोकभावनः ।
भोक्ता महेश्वरो देवः कर्ता विष्णुरघोक्षजः ॥ १८॥
एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्वेदेषु पठ्यते ।
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥ २०॥
तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समळ्पुरुषोऽपरः ।
अंशेन तु भविष्यामि पुत्रळ्लवहमेव ते ॥ २३॥

इत्यादिना सकलश्रातितात्पर्यमाविष्कृत्य---

'' यथा पललपिण्डस्स्याद्वयाप्तस्स्रेहेन मानद्। तथा जगदिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ''॥ २०॥

इत्यनेन '' अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुमिति, यस्सर्वान् छोकान्व्यामोति व्यापयित खेहो यथा परुरुपिण्डमोतप्रोतमनुप्राप्तं व्यतिषक्तो व्याप्यते व्यापयते यस्यान्नजात परोऽन्योऽस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा प्रजापति प्रज्ञम्या संविदानस्त्रीणि ज्योतीग्षि स च ते स षोडशीति तस्मादुच्यते महाविष्णुमिति '' इति नृसिद्धापूर्वतापनीयश्चर्यर्थमभिषाय — श्रुतार्थापत्त्या 'उत्कृत्तिश्चरसो विष्णोः ' इति (२-७०-३१) पूर्वत्र महाविष्णुने विविक्षित इति व्यञ्जियत्वा—

यज्ञ इत्यिप सिद्धिश्च कथ्यते वेदवादिभिः ''। इत्यनेन---'' यज्ञो वै विष्णुः '' इति श्रुत्यर्थकथनमपि सङ्गच्छते॥

36

अत्र ''अंशेन तु भविष्यामि पुत्र स्वरूवहमेव ते '' इतिवत् अंशादिपदाप्रयोगेण उपेन्द्रावतारवत् यज्ञाभिमानीनांशावतारः, अपि तु कर्म-परवशस्त्राक्त्यावेशावताररूपगौणप्रादुर्भावोऽपि इति सूचितम्॥ एवं प्रथमपर्वण्यपि—

" आश्चर्यमपरं विष्णुर्देवैदैंत्यैश्च कथ्यते। विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महामुने॥ ४०॥ कर्म चाश्चर्यम्तस्य विष्णोस्तत्वमिहोच्यताम्।"

इति प्रश्नप्रतिवचने-

'' सहस्राक्षं सहस्रास्यं सहस्रभुजमन्ययम् । सहस्रशिरसं देवं सहस्रकरमञ्ययम् ॥ ४१ ॥ आहुर्वेदविदो विपा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम्। तस्य विष्णोस्सरेशस्य श्रीवत्साङ्कस्य धीमतः ॥ १० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः । भूयश्चेव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ प्राद्रमीवांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्युतान् । छान्दसीमिरुदाराभिरुश्रुतिभिस्समलङ्कतान् ॥ १५॥ तस्य ब्रेका महाराज मूर्तिभवति सत्तमा। नित्यं दिविष्ठा या राजन् तपश्चरति दुश्चरम् ॥ १८॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ । प्रजासंहारसर्गार्थं तमध्यात्मविचिन्तकम् ॥ १९ ॥ सुप्ता युगसहस्रं तत्प्रादुर्भवति कार्यतः । पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २०॥ पितामहो लोकपालाः '' इत्यादिना प्रलय सर्वेषां विष्णोर्देहप्रवेशम्, '' पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीप्तवैश्वानरतुल्यतेजाः । येन चार्णवमध्यस्थौ " इत्यादिना ब्रह्मादिसृष्टिं मधुकैटभवधञ्चाभिघाय- रत्नभूषणं]

एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः।
पुराणे कथ्यते यत्र वेदश्चातिसमाहितः॥ २०॥
एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगणैर्युताः।
प्रादुर्भावा≍पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः॥१७०॥
यत्र देवापि मुद्धान्ति प्रादुर्भावानुकीर्तने।
पुराणं वर्तते यत्र वेदश्चितिसमाहितम्॥१०१॥
इत्युक्तम्। अत्र विष्णोः परत्वस्य स्फुटमुक्तचा प्रादूर्भावेष्वेव गौणानामिप विवक्षाऽवसेया। तृतियपर्वण्यपि—

ब्रह्मसम्बन्धसम्बद्धमबद्धं कर्मभिर्नृप ॥ १६ ॥ २ ॥ अव्यक्तं कारणं यत्तित्रत्यं सदसदात्मकम्। निष्कल्र×पुरुषस्तस्मात्सम्बभूवात्मयोनिजः ॥ १६ ॥ ३ ॥ दिच्यो दिच्येन वपुषा सर्वभूतपातिर्विभुः। " इत्युपक्रम्य---'' अपदात्सपदो जातस्तस्मान्नारायणोऽभवत् ॥ १६ ॥ १० ॥ अहन्तिवति सहोवाच प्रजास्स्रक्ष्यामि भारत। प्रभवस्सर्वभूतानां यस्य तन्तुरिमा प्रजाः ॥ १२ ॥ अथ मूर्ति समाघाय स्वभावाद्वहाचोदितः। ससर्ज सालिलं ब्रह्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ १६॥ यत्र विष्णुमयं तेजस्सर्वत्र समताङ्गतम् ॥ १७ ॥ १४ ॥ यत्तद्वहोति वै प्रोक्तं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ १७॥ १५॥ एतद्धितमिति प्रोक्तं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः। यदेकं ब्रह्मण≍पादं दिष्टत्वं गमितं पदम् । १७॥ २८॥ बहुत्वाद्विश्वभावानां विश्वशब्द प्रयुज्यते॥ ब्राह्मौर्णब्रह्मभूतात्मा सत्यव्रतपरायणैः ॥ १७ ॥ १९ ॥ विश्वरूपं मनोरूपं बुद्धिरूपञ्च मानयन्। एवं द्वन्द्वं स भगवान् प्रथमं मिथुनं सुजन्॥ १७॥ २०॥

स एव भगवान्विश्वो देव्या सह सनातनः। विधाय विपुलान् भोगान् ब्रह्माचरति सानुगः ॥ १७॥ २१॥ स एष भगवान् ब्रह्मानित्यं ब्रह्माविदां वरः॥ १७॥ २२॥ मूर्भि ब्रह्मा समुत्क्षिप्य मनसाऽपि पितामहः॥ अस्जन्मनसा विष्णुं योगाद्योगेश्वरस्य च ॥ १०॥ ३६॥ व्यतिरिक्तेन्द्रियो विष्णुर्विम्बाद्धिम्बामिबोद्धतः । तेजोम् तिथरो देवो नभशीन्दरिवोदितः ॥ ३७॥ ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्सत्यत्रतपरायणाः । नेतरे जातु पश्यन्ति अध्यात्मं नावबुध्यते ॥ १७॥ ४२ ॥ चन्द्रमण्डलसंस्थानाज्योतिश्चान्द्रं महत्तदा ॥ १७॥ ४४॥ पविश्य हृद्यं क्षिप्रं गायच्या नयनान्तरे ॥ गर्भस्य सम्भवो यस्य चतुर्घा पुरुषात्मकः। ब्रह्मतेजोमयो युक्तदशाश्वतोऽथ ध्रुवोऽव्ययः॥ चन्द्रांशुविमलप्रख्यो आजिष्णुर्वर्णसंस्थितः। नेत्राभ्यां जनयद्देवो ऋग्वेदं यजुषा सह ॥ सामवेदञ्च जिह्वाग्रादथवीणञ्च मुर्घतः। जातमात्रास्तु ते वेदाः क्षेत्रं विन्दन्ति तत्त्वतः ॥ ४८ ॥ तेन वेदत्वमापन्ना यस्माद्विन्दन्ति तत्पदम्। ते सजान्त तदा वेदा ब्रह्मपूर्वं सनातनम् ॥ पुरुषं दिव्यरूपामं स्वैस्वैभविर्मनोभवैः। अथर्वणस्तु यो योगइशीर्षं यज्ञस्य तत्स्मृतम् ॥ श्रीवाबाह्वन्तरञ्जेव ऋग्भागस्स भवेत्ततः। हृदयञ्चेव पार्श्वञ्च सामभागस्तु निर्मितः। बस्तिशीर्षं कटीदेशं जङ्घारुचरैणस्सह। एवमेष यजुर्भागस्सङ्घातो यज्ञकल्पितः ॥

पुरुषो दिव्यरूपाभस्सम्भूतो ह्यमरात्पदात् । स हि वेदमयो यज्ञस्सर्वभूतसुखावहः उभयोर्लोकयोस्तात हिंसावर्ज्यस्सनातनः॥ ५२॥ योगारम्भं कर्मसाध्यं ब्रह्मचर्ये सनातनम् । प्रभवं सर्वभूतानां यो विन्दति स वेदवित् ॥ स सिद्ध×्रेमोच्यते लोके सिद्धिरव न संशयः। निर्मुक्तैस्तर्वकर्मभ्यो मनिभिर्वेदपारगैः ॥ वैष्णवं यज्ञमित्येवं ब्रुवन्ते वेदपारगाः। ब्राह्मणा नियमश्रान्ता वेदोपनिषदे पदे ॥ ५६॥ तद्भक्ष चक्षुषोर्मध्ये सुसूक्ष्मळपुरुषो विराट् । तयोरन्यान् बहून् सूक्ष्मान् स्जते पुरुषोत्तमः ॥ १८॥ १८॥ स एव भगवान्विप्णुव्यक्ताव्यक्तस्सनातनः। आधारस्सर्वविद्यानां प्रलये प्रलयान्तकृत् ॥ १९॥ तं मूर्धिन धातुर्भिनद्धं विशन्ति ब्रह्मचोदिताः । तेऽन्तरा पुरुषास्सर्वे ज्ञातारस्युखदुर्खयोः ॥ २०॥ अव्यक्ताद्वयक्तिमापन्नं स्वेन भावेन भारत । अन्तस्थं सर्वभूतेषु चरन्तं विद्यया सह ॥ २८ ॥ स्तूयमानश्च विबुधेस्सिद्धेर्मुनिवरैस्तथा । सस्मार विपुलं देहं हरिईयशिरो महान् ॥ २६॥ ४९॥ कृत्वा वेदमयं रूपं सर्ववेदमयं वपुः। शिरोमध्ये महादेवो ब्रह्मानु हृदये स्थितः ॥ ५०॥ आदित्या रक्षमयो लालाचक्षुषी शशिभास्करौ । जङ्घे तु वसवस्साध्यास्सर्वसन्धिषु देवताः ॥ ५१ ॥ जिह्वा वैश्वानरो देवस्सत्या देवी सरस्वती । मरुतो वरुणश्चेव जानुदेशे व्यवस्थिताः॥ ५२॥

एवं कृत्वा तथा रूपं मुराणामद्भुतं महत् । असुरं पीडयामास कोघाद्रक्तान्तलोचनः ॥ ५२ ॥ ये तु विष्णुमधीयन्ते बहुधा कामविश्रहैः इत्यादि च ।

अत्र वचनेषु यथाई बृहदारण्यकश्रुत्यथेऽनुसन्धेयः । अतश्च "देवाह वै सत्रं निषेदुः" इत्यदि काण्यशाखियबृहदारण्यकप्रथमाध्यायप्रघट्टकस्य
"नैवेह किञ्चनाग्रे" इत्यदिः अतिवेदमग्रे " इत्यदिश्च पूर्वीक्त एवार्थः ।
अनन्तरञ्च जगतो ब्रह्मीभन्नत्वन श्रुत्या प्रमितस्य " आत्मैवेदमग्र आसीत् "
इति ब्रह्माभेदनिदेशीपपादनाय प्रवृत्ते "तद्धेदं तर्धव्याकृतमासीत् , तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यादिसन्दर्भे, आत्मनस्सर्वान्तः प्रवेशेन सर्वनामरूपभाक्तं चिदचिद्विशिष्टस्यवात्मत्वं तद्वेदिनः पूर्णत्वं विशेषणिवशिष्यमात्रवेदिनोऽपूर्णत्वं सर्वान्तर्यामिण एव निरतिशयप्रीतिविषयत्विमत्यादिकमुक्तृः।
"त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म " इत्यादि तृतीयाध्यायान्तिमत्राह्मणे प्रागुक्तान्येव
नामरूपकर्माण्यनुकम्य " एतत्रयं सदेकमयमात्माऽऽत्मो एकस्सन्नतत्रयं
तदेतदमृतग् सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं
प्राणश्चनः " इति नामरूपसत्यत्वकथनपूर्वकमात्मनो नामरूपभाक्तृमुपसंहतम् ॥

चतुर्थाध्याये च प्रथमब्राह्मणे ''य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय यएषोन्तहृदय आकाशस्तिस्मञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथहैतत्पुरुषस्त्विपितिनाम तद्भृहीत एव प्राणो भवति गृहीता-वाक् गृहीतं चक्षुः गृहीतग् श्रोत्रं गृहीतं मनः" 'स यथा महाराजो जानपदानि गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तते एवमेवेष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ''हितानामनाड्योद्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभि प्रत्यवसृष्य पुरीतित शेते स यथा कुमारो वा महाबाह्मणोत्राऽतिष्ठीमानन्दस्य गत्वा शयीतेवमेवेष एतच्छेते" इति प्रत्यगात्मनो बाह्मविषयसङ्गनिबन्धनदु स्वविगमपूर्वकस्वात्मसुखानुभवहेतुभूतं प्रासादभृतासु नाडीषु खठ्ठावदवस्थिते पुरीतित पर्यङ्कवत्सौ-

षुप्तिकविश्रमस्थानं परमात्मानं प्रस्तुत्य ''स यथोर्णनामिस्तन्तुनोचरेद्यथाऽग्नेः क्षुद्राविष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणास्सर्वे लेकास्सर्वे देवास्सर्वाणि च भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति'' (माशा) इति तस्यव सक्लचेतनाचेतनोपादानकारणत्वम् ''तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् '' इत्यनेन चेतनानां कर्मवशाद्धर्मभूतज्ञानद्वारा परिणामित्वेन स्वरूपेणावस्थावत्वेन कार्यत्वेऽिप स्वरूपतो निर्विकारत्वं, परमात्मनस्तु पक्वितद्वारा परिणामित्वेन स्वरूपतोऽवस्थावत्त्वेन चोपादानकारणत्वेऽिप जीव-वत्कर्मकृतज्ञानसङ्कोच विकासात्मक परिणामिवरहेण ततोऽिप निर्विकारत्व-मित्युक्तम् सर्वलेकादि स्रष्टृत्वं व्यष्टिसृष्टिकतुरुत्तर ब्राह्मणे वक्ष्यमाणस्यशिशो-रिकद्धस्य विवक्षितम्—

अत्र-विज्ञानमयशब्देन जीवं प्रस्तुत्य सुषुप्ताविन्द्रियजन्यज्ञानविरहस्योक्त्र्या सुषुप्तो ज्ञानसङ्कोचाविकासात्मकविकारोऽपि नास्तीति जागरवैरुक्षण्यं
आत्मानोवैसत्यमित्यनभिषाय 'प्राणावैसत्यम् ' इत्युक्त्र्या प्राणशब्दस्य योगादिना इन्द्रिय जन्य प्रसरयोग्यज्ञानवत्परतया विज्ञानविशिष्टस्य नित्यत्व विवक्षया
इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि विज्ञान नित्यत्वं—प्राणशब्दस्य सवृत्तिकप्राणसहचरित परत्वे प्रबोधे तेषां व्युच्चरणोक्तेरयोगेण विष्फुलिङ्गदृष्टान्तेन च प्राणवृत्तेस्मद्भोवनसुषुप्ताविप व्युच्चरणं न प्राणवृत्तिविशिष्टस्य किं तु विज्ञानप्रसरविशिष्टस्यैवेति च विवक्षितमितिबोध्यम्—

कथं त्वयं शिशु श्रेते लोके नाशमुपागते। तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशु नोपलक्षये॥

अ.-प.-१९१---९४॥

अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाघरः। अशिशुश्चिशुरूपेण यावद्भद्धा न बुध्यते॥ १९२-४१६॥ इत्युक्तानिरुद्धरूप शिशुपरे शिशुब्राह्मणे '' योहवैशिशुग्ँ साधानग्ँ स प्रत्याधानग्ँ सस्थूणग्ँ सदामं वेदसप्तहद्विषतो स्रातृव्यानवरुणाद्धि. अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यम प्राणस्तस्येद्रेमवाधानिषदं प्रत्याधानं प्राणस्स्थूणा विद्यास्य स्थूणात्वं अनिरुद्धस्य वटपत्रशायिनो हयशिरसाईशशुत्वं हृद्यशरीरयोराधानप्रत्याधानस्वपत्वं, एतद्वेदिदुः ज्ञाने- न्द्रियमनोबुद्धिजयः फलमिति चामिधाय "तमेतास्त्रसाक्षितयः" इत्यादिचा हयशिरिस पूर्वोक्तेन्द्रियदेवतानामवस्थानमुक्ता "इदं तच्छिर एषद्यवीखिलश्चम- स ऊर्ध्वेबुधः" इत्यश्विशरसइतरिशरोबैलक्षण्यं "वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा- संवित्ता " इति वागिन्द्रियाधिदेवताया ह्यास्यशक्तिस्वपायिष्ठश्रयो हयशिरो- स्वपण ब्रह्मणा संक्षेषाविशेषश्चोक्तः । तदुक्तं "शरीरभूतभृत् " इति नाम विवरणावसरे महपराशरपादैः "शरीरभूतं तत्त्वजातं विभर्ताति शरीरभूतभृत् "ताच्छरः" "तस्य मूर्धासमभवद्द्योस्सनक्षत्रदेवता" इत्यारभ्य "एतद्धयशिरप्रकृत्वा नानामूर्तिभरावृतम्" इत्यन्तम् " इत्यन्तम् " इत्यन्तम् " इत्यादि । अत्र "तच्छरः" इति बृहद्वारण्यकश्चतिरेव विवक्षिता । हयशिरोनिस्वपणेषु सर्वत्र शिरश्चव्यद्वितानेव हयशिरोऽश्वशिर आदिश्च्याम् प्रयूज्ञानोञ्यासोऽपीमामेव श्चितमभित्रेनीति भष्टपराशर ।।दानामाशयः ।

"वाग्ध्यष्टमीब्रह्मणासंवित्ता " इति पूर्वब्राह्मणोक्तस्य ब्रह्मणः तृतीये "द्वेवावब्रह्मणोरूपे " "तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् " इत्यादिना चिदाचि-च्छरीरकत्वं वासुदेवस्य पुरुषस्य सर्ववर्णदिन्यमङ्गलविष्रहवत्त्वं चतुर्थे श्रवण-मनन विषयस्यात्मनस्त्वाभाविक निरितशयानन्दत्वादिकं दर्शनसमानाकार-ध्यानविषयत्वं वेदादि सर्वश्रष्टृत्वादिकञ्चोक्तम्। अध्यायद्वयोक्तार्थेषु संशयपरिहारार्थं पञ्चमं मधुब्राह्मणमार्ग्वम्। तथा हि प्रथमाध्याये "सतयावाचा तेनात्मना इदग् सर्वमस्जत किञ्चचीयजूर्ग्षिसामानि " इत्यत्रात्मनो न्यष्टिसृष्टिकर्तृत्वम् " आत्मैवदम्य आसीत्पुरुषविधः " इत्यादौ तस्यैव प्रलयसत्त्वम् नामरूपभाक्तं सर्वान्तरत्वेन निरितशयप्रियत्वम्, " ब्रह्मवा इदम्य आसीत् " इत्यत्र ब्रह्मण × प्रलयसत्त्वादिकञ्चोक्तम् । एवञ्च सत्या वाचातेनात्मना '' " आत्मैवेदमयआसीत्पुरुषविधः '' ब्रह्मवा इदमय आसीत् " '' वाग्ध्यष्टमीब्रह्मणासंवित्ता " '' द्वेवावब्रह्मणोरूपे " '' तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् " " आत्मावा अरे द्रष्टव्यः " इत्यादौ पुरुषात्म ब्रह्म-शब्दा 🔀 किमेकां व्यक्ति बोधयन्ति, उत नानाव्यक्तीरिति संशये तन्निवृत्तये मधुब्राह्मणे त्रयाणामैक्यं निर्घार्य 'स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानमधिपति-स्सर्वेषां मतानां राजा तद्यथारथनाभौ च रथनेमौ चारास्सर्वेसमर्पिता एव मेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि मतानि सर्वेदेवास्सर्वे लोकास्सर्वेप्राणास्सर्व एत आत्मानस्समर्पिताः, इति वासुदेवस्य सर्वराजत्वमुपसंहृतम् एतेन वागीशस्य वासुदेवादनिरुद्धाचा-भेदास्सिद्धः । 'कीर्तिरश्रीर्याक्चनारीणाम् ' (भ-गी) ' रुक्ष्यावासविद्यावास कीर्त्यावास श्रीवास ' (ना-आ) इत्यत्र विद्यावाक्छब्दबोघितानां भगवच्छास्त्र वासुदेवानिरुद्धह्याशिरश्शाक्तितया प्रसिद्धानां तिस्रणां सङ्गहार्थमेव बृहदा-रण्यके पूर्व लक्ष्म्यादि शब्दाननादृत्य लक्ष्मीतन्त्राद्युक्तदिशा विद्याशब्दसमा-नार्थक वाक्छब्दप्रयोगस्तत्रतत्रेति ॥ एवं तत्रैव " इदंवैतन्मधुद्ध्यङाधर्व-णोऽश्विभ्यामुवाच " इत्यादिना, "देवावैतत्सत्रं निषेदुः ' इत्यादिना प्रवर्ग्यविचारे प्रवर्ग्यतत्वोपदेष्ट्रत्वेनोक्तस्याथर्वणस्य दर्भाचः नारायण्कवचा त्मक त्वाष्ट्रकक्ष्योपदेष्ट्रत्वकथन पूर्वकं वासुदेवस्य " यातेघामानि परमाणि, इत्याद्युक्त सर्वविधरूपवत्त्वस्य तेन सर्वानुभाव्यत्वस्य च '' इन्द्रोमायाभि रपुरु-रूप ईयते ' युक्ताह्यस्य हरयदशतादश, ' इत्यादिना ' अयमात्मा ब्रह्म-सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ' इत्यन्तेनोक्तेः. " विष्णोश्शिर 🔀 प्रचिच्छिदतुः ''इत्या पातप्रतीतिनिबन्धनमूर्खभ्रमोऽप्यपास्त इति ॥ इदमेवमधुब्राह्मणमाभिप्रेत्य, नारा-यणारूयानादौतत्रतत्रवासुदेवानिरुद्धहयशिरसामैक्याभिघानम् हरिशब्दपयोगश्च एवं ''वागीशमक्षरं ध्यायन्वासुदेवाख्यम् '' इति विष्णुधर्मवचनमपि॥ तदे तत्सर्वमिभेप्रत्योक्तमाचार्यपादैः, "वागीशाख्यावासुदेवस्य मर्तिः " इति अत्र हयग्रीवमन्त्रानुमन्त्राद्यभिप्रायकं 'अक्केनोद्खवाग्देवीमाचार्यकमुपात्रितः' इति वचनमनुस्रत्य वाग्देव्या ईशः विवक्षितः इत्यलम् ॥

37

सुनासिकेति, समानकेनेति क्वचित्पाठः शोभनं मानं परिमाणं यस्य तेनेत्यर्थः, सुनासिकेनेति पाठे तु "मध्ये तु खलु निर्मांसा-घोणा भवति पूजिता। घोणातटे प्रशस्येत अनुपूर्वायते शुभे " (वी.-मि.-ल.-प्र.-४५९) इत्युक्तलक्षणलिखतनासिकायुक्तेनेत्यर्थः, चन्द्रप्रभो भूत्वा हयशिरः कृत्वा द्वितीयां तनुमास्थित इति योजना चन्द्रप्रम इत्यनेन "श्वेतो रक्तस्तथा पीतस्सारङ्गः पिङ्ग एव च। नील 🛮 कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतक्श्रेष्ठतमो मतः '' (वी.-मि.-उ.-ल.-प्र.-४४०) इत्युक्तसर्वश्रेष्ठश्चेतवर्णत्वमुक्तम् , एवमाग्नेयपुराणे २८९ अध्यायेऽश्वलक्षणकथनावसरे "शुकेन्द्रगोपचम्द्राभा ये च वायस-सिन्नभाः। सुवर्णवर्णास्तिग्धाश्च प्रशस्यास्तु सदैव हि " इत्युक्तमपि लक्षणं स्चितम् । "स विबुद्धस्तदा देव द्र कृत्वा हयशिरो महत् (धरम्) । शशाङ्कशतसङ्काशं नानाभरणशोभितम् "।। इति विष्णु-धर्मीत्तरेऽप्ययमर्थ उक्तः। तत्र नानाभरणभूषितत्वकथनेन गुक्कवर्ण स्यापि हयशिरसः '' सत्रे ममास भगवान् हयशीर्ष एव साक्षात्सयज्ञ-पुरुषस्तपनीयवर्णः " इति श्रीभागवतोक्तं तपनीयवर्णत्वमपि युक्त-मिति सिद्धम् । वेदानामालयमिति कचित्पाठः अस्य च हयशिर इत्यत्रान्वयः। अत्र मूलन्तु " चतुष्कपदी, युवातिस्सुपेशाः" " चतुर्विश खण्डायुवतिस्सुपेशाः " इत्यादि श्रुतिरिति धर्मसूक्ताविवरणे निरूपित-मस्माभिः । आलय इत्येवबहुषु कोशेषु दृश्यते । "आथर्वणस्तुयो योगइशीर्षं यज्ञस्य " इत्युदाहृत (२८४) हरिवंशवचनैकार्थ्यमस्मिन् पक्षे बोध्यम् ।

अत्र मधुकैटमाभ्यां विग्रहधारिणां वेदानामपहारसमयेऽ-वतीर्णस्य हयशिरसो वेदालयत्वकथनेन भगवतो हयशिरसो वेदैनित्य एव सम्बन्धः परन्तु चतुर्भुखस्य कर्मवशत्व ख्यापनाय मधुकैटमाभ्यां वेदविग्रहापहारणं भगवता तदा हरणं चतुर्भुखाय तदानश्च कृतमिति बोधितम् ॥ तस्य मृधिसमभवद्दयौस्तनक्षत्रतारका। केशाश्वास्या भवन्दीर्घारवेरंशुसमप्रभाः ॥ ४८॥ कर्णावाकाशपातालेललाटं भृतधारिणी । गङ्गासरस्वती पुण्येभ्रवावास्तां महायुती ॥ चक्षुषीचन्द्रसूर्यों ते [तू] नासासन्ध्यापुनस्समृता। ओङ्कारस्त्वथ संस्कारो विद्युजिहा च निर्मिता ॥५ ॥। दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः। गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ॥ य्रीवा चास्याभवद्राजन् कालरात्रिगुणोत्तरा। एतद्वयशिर×कत्वा नानामूातिभिरावृतम् ॥ ५२ ॥ अन्तर्दधौ स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः। रसां पुनःप्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ॥ ५३ ॥ है शक्षं (क्ष्यं) स्वरं समास्थाय उद्गीयं प्रामुजत्स्वरम् । सस्वरस्सानुनादी च सर्वशस्थिनग्ध एव च॥ ५४॥ बभूवान्तर्जलगतस्सर्वभूतगुणोदितः। ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान् समयबन्धनान् ॥ ५५॥ रसातले विनिक्षिप्य यतदशब्दस्ततो द्वतौ । एतस्मिन्नन्तरे राजन् देवो हयशिरोधरः ॥ ५६ ॥

२९२ हयशिरसो वेदानामाहरणादि अनिरुद्धरूपता रक्षोभ्यां तस्य दर्शनं च [हय।शिरो

जयाह वेदानखिलान् रसातलगतान्हरिः। प्रादाच ब्रह्मणे भूयस्ततस्स्वां प्रकृतिङ्गतः॥ स्थापयित्वा हयाज्ञीर [रा] उदक्पूर्वे महोदधौ। वेदानामालयश्चापि बभूवाश्वशिरास्ततः॥ ५८॥ अथ किश्चिद्पद्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ। पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पद्यतान्तु तौ ॥ ५९ ॥ यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं ज्ञान्यमेव च । तन उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ॥ ६०॥ पुनरुत्तस्थतुद्दशीघं रसानामालयात्तदा। दह्शाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ॥ ६९ ॥ श्वेतं चन्द्रविद्याद्याभमनिरुद्धतनौ स्थितम् । भूयोऽप्यमिताविकान्तं निद्रायागमुपागतम् ॥ ६२ ॥ आत्मप्रमाणराचिते अपामुपरि कल्पिते । शयने नागभोगाळ्ये ज्वालामालासमावृते ॥ ६३ ॥ निष्कल्मषेण सत्त्वेन सम्पन्नं रुचिरप्रभम् । तन्द्रष्टुः दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुश्रताम् ॥ **जचतुश्च समाविष्टी रजसा तमसा च तौ** । अयं स पुरुषदृश्वेतद्दशेते निद्रामुपागतः ॥ ६५ ॥ अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात्। कस्यैष को नु खल्वेष किश्चस्विपिति भोगवान् ॥६६॥ इत्युचारितवाक्यौ तु बोधयामासतुईरिम्।
युद्धार्थिनौ तु विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः॥६७॥
निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो द्धे।
अथ युद्धं समभवनयोर्नारायणस्य वै॥६८॥
रजस्तमोविष्ठतन् तावुभौ मधुकैटभौ।
ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वञ्जधान मधुसूधनः॥६९॥
ततस्तयोर्वधेनाञ्च वेदापहरणेन च।
शोकापनयनश्चके ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः॥
ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणावेदसत्कृतः॥
निर्ममे स तदा लोकान् कृत्स्नान् स्थावरजङ्गमान्
॥ ७९॥

दत्वा पितामहायाय्रघां मितं छोकविसार्गिकीम् । तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ७२ ॥ तौ दानवौ हरिहत्वा कृत्वा हयिश्रस्तनुम् । पुन प्रवृत्तिधर्मार्थे तामेव विद्धे तनुम् ॥ ७३ ॥ एवमेष महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः । पौराणमेतत्प्रकृयातं रूपं वरदमेश्वरम् ॥ ७४ ॥ यो ह्येतद्वा (इ) ह्यणो नित्यं श्रुणुयाद्वारयीतवा । न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७५॥ आराध्यतपसोप्रेण देवं हयाशिरोधरम् । पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तो रामेण पथिदेशिते ॥ ७६ ॥ एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम् । पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छिसि ॥ ७७॥ यां यामिच्छत्तनुं देव व्रकर्तुं कार्यविधौ क्रचित् । तां तां कुर्यादिकुर्वाणस्स्वयमात्मानमात्मना ॥ ७८ ॥

"अग्निमूर्घा चक्षुषी चन्द्रसूर्यों " इतिश्रुतौ "रूपोपन्यासाच्न" इति सूत्रोक्तं स्मारयन् हयशिरसो रूपं विश्वदयित तस्य मूर्घेत्यादिना, ४८ सनक्ष्त्र-तारकेति नक्षत्रतारकयोस्सामान्यविशेषभावादिना न पौनरुक्त्रयम् । सनक्षत्र-देवता इति पाठो भगवद्भुणदर्पणे केषु चिन्महाभारतकोशेषु च हङ्यते अत्र मूर्घादीनां द्युप्रमृतिसाहङ्ये तात्पर्यम् । इदश्च केशानां रव्यंशुसमप्रभत्वोक्तेरवसीयते, यद्वा " सर्वदेवमयं वपुरिति " (२८५) हारिवंशोक्तेः, " चक्षुषी सोमसूर्यौ " "दन्ताश्च पितरः" इत्येतदिविरिक्तस्थेलेष्वाभिमानिदेवतापरत्वं प्राह्मम् ।

नानामूर्तिभिः (५२) नानाशरीरैः, सर्वस्य जगतो ब्रह्मश्रारित्वमन्तर्यामि ब्राह्मणसुबालोपनिषदादौ प्रसिद्धम् । योगम् (५३) वेदापहरणापायम् ,
(५४) श्रेकं (५३) शिक्षासम्बन्धि, कचिच्छैक्ष्यमिति, पाठः "ओमित्यतदक्षरमुद्रीथमुपासीत " इति छान्दोग्यश्रुत्या उद्गीथमित्यस्य ओङ्कारमित्यर्थः
उद्गीथमिति स्थाने ओमितीत्यपि पाठः, सानुनादी "बहूनां हेषमाणानां
श्रूयते यस्य होषितम् । सानुनादो हयो नाम मर्त्तुस्सर्वार्थसावकः " (वी-मिउ-ल-प्र-४४९) इत्युक्तलक्षणयुक्तः, सर्वभूतगुणोदितः (५५) सर्वभूतानि गुणा
यस्य स उदितः—सर्वभूतनीरन्ध्रसन्बन्धेन गुणवत्तै विशिष्ट आविर्भृतः,

सर्वभूतगुणोहित इत्यपि पाठो दृश्यते, समयबन्धनान् समये हयशिरस आगमनकाले बन्धनं येषां तान् , तत उदक्पूर्वे महोदधौ हयशिरस्थापयित्वा स्वां प्रकृतिं गत इति योजना, (५७) स्वां प्रकृतिं आनिरुद्धीं मृर्तिम्, अश्वशिरा इति उदक्पूर्व महोदघौ स्थापित इति शेषः, श्वेतम् , (६२) श्वेतो रिहमः, " श्वेतग् राहमम् " इति स्वर्णघर्मानुवाकप्रसिद्धम् , एतेन श्वेताश्वतर इति ऋषेर्नाम योगरूढम्, इत्यपि व्यक्तितम्, आत्मप्रमाणरचिते (६३) आत्मा शरीरं आत्मप्रमाणानुरूपं राचिते, नागभोगाढचे नागस्य आदिशेषस्य, भोगेन फणया शरीरेण वा, आढ्ये, निष्कल्मषेण (६४) रजस्तमश्र्यन, एतेन अनिरुद्धमूर्तरपाकृतत्वं सिद्धम् , कृष्णविम्रहस्यापाकृतत्वं " न तस्य प्राकृता मूर्तिमासमेदोऽस्थिसम्भवा " इति पूर्वमेवोक्तम्। कस्यैष इति (६६) किं सम्बन्धि किं परतत्र इति यावत् , कोन् खुळ स्वतन्त्रः कस्स्यादित्यादि-रर्थः, ब्रह्मणोऽपचितिमिति (६९) चतुर्मुखस्य वेदस्य वा पूजाम्, परि-वृतः (७१) वेदसत्कृतस्तै≍परिवृतः, यद्वा ''आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च '' इति क्तः आद्यशरणवरणकर्ता, अथवा हरिणा परिवृतः '' यमेवैष-वृणुते '' इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वीकृतभरसम्बन्धीति यावत् ; तावित्यादि (७३) हरिः हयशिरस्तनुं कृत्वा तौ दानवौ हत्वा प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव तनुं पुनर्विदध इति योजना, हयशिरसो मधुकैटमहन्तृत्वं पूर्वीदाह्तहरिवंश वचनेषु स्पष्टम् । विष्णुघमीत्तराद्युक्तं विष्णुजिष्णुरूपद्वयधारणपूर्वकं मधुकैटभहननन्तु करूपमेदान्नेयम् । " स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ " (५८) इत्यत्रोक्त एवार्थं×पुनं×प्रवृत्ति धर्मार्थमित्यनेनोक्तः इत्थञ्च " अहं हयशिरामुत्वा " " सत्रे ममासभगवान् हयशीर्ष एवे " त्युदाहृतवचैनकार्थ्य-मपि, पुन्रप्रवृत्ति मिति काचित्पाठः अस्मिन्पाठे अस्य तनुमित्यन्वयः, कचिद्धरहोक एव नदृश्यते, महाभागः (७४) अनिरुद्धस्य महानंशः, शिरोमात्र एव वैरुक्षण्यात् । एतेन ''शतग्ँशता अस्य युक्ता-हरीणाम् " " युक्ता अस्य हरयश्शतादश " इत्युक्तानां सर्वेषा मप्यंशत्वं सूचितम् । पौराणामिति, पौराणमेत दाख्यानामिति कचित्पाठः प्रख्यातम्, उदाहृतश्रुत्यादिप्रसिद्धम् । "ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा" "मूतान्तरात्मा वरदः" "ऐश्वरेण स योगेन" इत्युपक्रम-द्वये "सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः। सर्वमृतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते" "रूपं वरदमैश्वरम्" इत्युपसंहारद्वये च पूर्वोक्तं महाभागत्वं हढीकृतम्। एतेन हयशिरसं कर्मपरवश्वत्वशक्काऽपाकृता। यो हीत्यादि (७५) ब्रह्मणः हयशिरसः, एतत् उपाख्यानं रूपं वा, यद्वा ब्रह्मणः विभात् ब्राह्मण इत्यपि क्रिचत्पाठः, "श्रुणुयाद्धारयीतवे" ति श्रवणनिदिध्यासनोक्ते-मननमप्यर्थतिसद्धम्। श्रावयीतवेत्यपि क्रिचत्पाठः। न तस्याध्ययनित्यादि आधर्वणसंहितोपक्रमे मेघाजननकर्माणे विनियुक्तवाचस्पति शब्दघटित त्रिषसीयसूक्तान्ते "उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिर्द्धयताम् संश्रुतेन गमेमिहे माश्रुतेन विराधिषि" इति मन्त्रे अस्मत्सिन्निहितस्य वाग्देवीपतेः हयशिरसोऽनुमहेण अधीतवेदशास्त्रार्थस्य सम्यक्प्राप्ते कदाचिद्प्यवियोगस्य च प्रतिपादनादिति भावः।

आराध्येत्यादि, (७६) आराधनमाहत्म्यञ्च "यत्तद्धयशिरः पार्थ" "रामादेशितमार्गेण" ॥ ३५३ । ३६ । ३७ ॥ इत्यादिना विस्तरेण पूर्वमुक्तम् । एतद्धयशिर इत्यादि (७७) "नारायणाभ्यामुपस्थानम्" इत्यापस्तम्बसृत्रे नारायणप्रतिपादकपुरुषस्क्तस्य नारायणशब्देन निर्देशवत् रुद्धप्रतिपादक-वेदमागस्य रुद्धत्वेन व्यवहारवच्च हयशिर≍प्रतिपादकाख्यानस्य हयशिरोनाम्ना निर्देश इति बोध्यम् । पुराणं वेदसमितमिति वेदसमितम् वेदसम्मित-मित्यर्थः, "कथयिष्यामि ते सर्व पुराणं वेद सम्मितमि" त्युपक्रमोक्तेः । उपक्रमोहसंहाराभ्यामन्यविधोपाख्यानस्य (दे. भा. १-५) कल्पितत्वं सिद्धम् ; तत्रापि नवमैकार्थ्येन तदुपाख्यानस्य अर्थवादत्वस्यावश्यकत्वाच्च हयशिरसोऽकर्भवश्यत्वदाद्धयीय भगवाद्दिव्यविष्रहसामान्यस्य स्वसङ्कल्पमूळकत्व-माह यां यामित्यदिना (७८) आत्मना सङ्कल्पेन, आत्मानं दिव्यमङ्गळ-

रत्नभूषणं] हयशिरसो विद्याशान्दितवाग्देन्यानित्ययोगस्य पराशरसम्मतत्वम् २९७ विग्रहम्, विकुर्वाणस्तां तां तनुं कुर्यात् इति योजना, एतेन भगविहन्य-विग्रहसामान्यस्याकमवश्यत्वं सिद्धम्—

एष वेदनिधिदश्रीमानेष वै तपसां निधिः। एष योगश्च साङ्ख्यञ्च ब्रह्म चाग्रयं हरि (हवि) विभुः॥

" विद्यासहायवान् " इत्याद्युपक्रमाभिहितमर्थं हयशिरस्यऽपि दर्शयति एष वेदनिधिवश्रीमानित्यनेन वेदनिधिः वेदानामालय इत्युक्तो हयशिराः, श्रीमानिति नित्ययोगे मतुप् श्रिया नित्यसंश्विष्ट इत्यर्थः, एतेन विद्यासहाय-शब्दार्थ उक्तः " एवं यद। जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः । अवतारं करोत्येषा-तदाश्रीस्तत्सहायिनी । (वि-प-१-९-१४२) प्नश्च पद्मासम्भूताह्यादित्यो-भूद्यदाहरिः " । इत्यारभ्य अन्येषुचावतारेषुविष्णोरश्रीरनपायिनी ॥ १४४ !। इत्युक्तेः अत्र पद्मा 'विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थम्' (ना-आ) इत्युक्ता विद्यैव ' हृषीकेशस्सभगवान् पद्मया सह विद्यया । इति लक्ष्मीतन्त्रोक्तेः हरि-वंशे उदाहृतवचनेषु वाक्शब्दोऽपि प्रयुक्तः (२४२ पु) उदाहृत (छ-तं) वचने विद्यावाक् एकैवेतिस्फुटम् एवं च वाक्शब्दघटित (वृ) श्रुतयः नित्ययोगं द्रढ-यन्ति-इत्याभिप्रेत्यपराशरेण 'आदित्योभूचदाहरिः ' इत्यत्र हरिशब्देन अस्मि-न्नर्थे हरिशब्दघाटिता (वृ) श्रुतिः मूलिमिति बोचितम् एतेन याज्ञवल्क्यमनुप्रहीत्री व्याससम्मता वाग्देवी पूर्वोक्तेव नचतुर्मुखपत्नीति पराशरस्यापि सम्मतमितिसि-द्धम् तपश्चात्र "यस्य ज्ञानमयं तपः " इति श्रुत्या।दिप्रसिद्ध जगदालोचनरूपं ज्ञानम्, योगसाङ्ख्यशब्दौ योगसूत्रोक्तसमाधिसाङ्ख्योक्तज्ञानविषयपरौ, अग्रयम् '' सदेवसौम्येदमय आसीत् '' '' आत्मा वा इदमेकएवाय आसीत् '' '' ब्रह्मवा इदमप्र आसीत् " इत्यादिष्वप्रचत्वं प्रसिद्धम् । अग्रचं उत्कृष्टं ब्रह्मेति वाः एष इत्यस्यानुषङ्गः, हविः होतव्यम्, ''ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः '' इत्यादिरेत-द्विस्तरः हरिरिति केषुचित्पाठो दृश्यते उदाहृतबृहदारण्यकानुरोधात् अस्मिन्ने- वाध्याये उपक्रमस्थहरिशब्दानुरोधाच्चायमेव पाठो युक्तः, एतच्छलेकमि-प्रत्योक्तमाचार्यपादैः—(श-दू)

संप्रज्ञातस्थितिमधिगते निविकल्पे समाधौ शान्तावद्यं स्तिमितबहुळानन्दसन्दोहमन्तः । यत्तद्भस्पुरतियमिनां पूर्णषाड्गुण्यरूपं स मे नित्यं हृदि हयमुखी देवता सन्निधत्ताम् ॥ इति । एतावता "विद्या सहायवान्देव" इत्यादिनोपक्रान्तोऽर्थ उपसंहृतः॥ नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः। तपो नारायणवरं नारायणवरा गतिः॥ ५०॥ नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकम्। नारायणपरे। धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८१ ॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः। नारायणात्मको गन्धो भूमेश्रेष्टतमस्स्मृतः॥ ८२॥ अपाश्चापि गुणा राजन् रसा नारायणात्मकाः ज्योतिषाञ्च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ॥ ८३॥ नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणस्स्मृतः। नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशसम्भवः॥ ८८॥ मनश्चापि ततो भूतमन्यक्तगुणलक्षणम् । नारायणपर कालो ज्योतिषामयनश्च य(त)त् ॥ ८५॥ नारायणपरा कीर्तिःश्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः। नारायणपरं साङ्क्ष्यं योगो नारायणात्मकः॥ ८६॥

कारणं पुरुषो होषां प्रधानश्चापि कारणम् ।
'स्वभावश्चैव कर्माणि 'दैवं येषाश्च कारणम् ॥ ८७॥
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणश्च पृथग्विधम् ।
विविधा च तथा चेष्ठा दैवश्चैवात्र पश्चमम् ॥ ८८॥
पश्चकारणसंख्यातो (ता) निष्ठा सर्वत्र वै हिर (रे)ः।

अथ ''ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा" इत्यादिना उपक्रमे परतत्त्वस्वरूपं प्रदर्भ हयशिरसस्तद्वताररूपत्वेन परत्वप्रतिपादनमनाचितम् वेदेषु पुराणेषु च केषांचिदन्यदेवताया अपि परत्वप्रतीतिसत्त्वात् ाकिञ्च सजातीयविजातीय-स्वगतभेदशू-यस्यैव परतत्त्वरूपतायादश्रतिभिर्निर्णयादिति शङ्कायाम् '' यास्मिन् द्यौ×पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणेश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथाऽऽ-त्मानम् '' '' सर्वभूतस्थमेकं नारायणम् '' '' नैवेह किञ्चनाय आसीदमूल-मनाधारमिमा प्रजाजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणः ' " एष सर्वभूतान्त-रात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः '' इत्यादिश्रत्युक्तादिशा चिद-चितोर्भगवत्प्रकारतया तद्विशिष्ट×प्रकार्येकं तत्त्वं मुमुक्षाभिर्वेद्यं प्राप्यश्चेति उपसंहारे समाधास्यन्, मध्ये ''ब्राह्मी वाव त उपनिषदमब्रूमेति तस्यै तपो-दमर्क्मेति प्रतिष्ठा वेदास्सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् '' इति तलवकारादिश्रुतौ नारायण एव ब्रह्मोति सूचयन् तदुक्तानां ब्रह्मज्ञानौपयिकतपआदीनां नारायण-सम्बन्धित्वमाह 'नारायणपरा वेदा ' इत्यादिना अत्र तप आदिषु वेदानां प्राधान्यात्प्रथम्मुक्तिः वेदानां नारायणपरत्वं प्राधान्येनोपायप्राप्यभूत नारायण-तात्पर्यकत्वं तच्च '' सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति '' '' सोऽध्वन≍पारमामोति तद्विष्णार्रपरमम्पदम् '' इति कठवल्लीसन्दर्भे व्यक्तम् , एवं '' अन्तर्रपविष्ट-इशास्ता जनानाम्, एकस्सन् बहुधा विचारः " सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति " इति श्रीभागवते (११--२७) वासुदेवार्चने विनियुक्ते स्वर्णधर्मानुवाकेऽपि ।

गीतायामपि '' वेदैश्च सर्वेरहमेव वेद्यः '' इत्युक्तम् । एतेन ' वेदैरनेकैरहमेव वेद्यः ' (कै-उ) इति श्रुतिरिप ' परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ' इत्युपक्रमोक्त-परपुरुषभूतनारायणपरैवेति निर्णयेन नारायणस्यावरत्वश्रमः केषांचिद्वयुदस्तः एवमेतेन देवीभागवतस्यापि नवमस्कन्धोक्तदिशा नारायणाभिन्नकृष्णस्यैव शक्तिविशिष्टस्य परमत्वे परमतात्पर्यं तच्छक्तौ त्ववान्तरतात्पर्यमेवेति निर्धा-रितम् । वेदपूर्वभागस्यापि नारायणपरत्वं दर्शयति 'यज्ञा नारायणात्मकाः' इति वेदपूर्वभागोक्ता यज्ञाः नारायण आत्मा स्वाराघनतया आदाता येषान्ते तथोक्ताः ''यचामोति यदादत्ते" इत्यात्मशब्दनिर्वचनात् । श्रयते हि '' इष्टापूर्तं बहुघा जातं जायमानं विश्वं बिभातिं भुवनस्य नाभिः" '' चतुर्हों-तारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः '' इत्यादि, एतेन 'ये च वेदविदः-सना-तनम् ' इति प्राक् (९) उदाहृतवचैनकरस्येन मीमांसाया ऐकशास्त्रयं व्यक्ति-तम्। तुपः कृच्छ्चान्द्रायणादिकम् ' तप आदिषु नारायणपरत्वं नारायणा-राघनरूपत्वम् गतिः करणे किन् भक्तिप्रपत्त्युपाय इत्यर्थः तथाच श्रुतिः ''तमेव विदित्वा (श्वे-२-८) 'तमेवं विद्वान् (पु-सू) इत्यादि ; श्रुतौ तच्छब्दार्थी महापुरुषो नारायण इति (९९ पु) (१०५) पूर्व निरूपितम् सत्यमृतमिति (८१) '' ऋतन्तु सूनृता वाणी सत्यन्तु समदर्शनम् '' इति प्रमाणप्रतिपन्ने सत्यर्तेऽत्र प्राह्मे, यद्वा सत्यं तथ्यम्, ऋतम् उङ्खाशिलम् , नारा-यणात्मकामिति पूर्ववदर्थः, पुनरावृत्तिदुर्लभः यस्मिन्ननुष्ठिते पुनरावृत्तिः संसारगतिः दुर्लभा तादृशः निवृत्तिधर्मशब्देन व्यपदेश्यः, " वाहितास्रया-दिषु " इति दुर्रुभशब्दस्य परनिपातः, प्रवृत्तिलक्षणः (८२) प्रवृत्तिः संसार-सम्बन्धः लक्षणं फलतया ज्ञापको यस्य सः, यज्ञानामेतच्छलोकोक्तधर्मद्वया-न्तर्भावेऽपि पृथगुक्तिः (तै) नारायणीये '' प्राजापत्योहारुणिः '' इत्याद्यनुवाके सत्यतपोदमशमदानघर्मप्रजननामिहोत्रयज्ञमानससन्यासानां द्वादशानां धर्मापेक्षया पृथग्यज्ञनिर्देशात्तदनुरुध्येति बोध्यम्, तेन श्रुत्युक्तानां द्वादशानां नारायणपरत्वं व्यक्तितम् ।

प्तेन '' ब्राह्मीं वावतउपानिषद्मब्रूमेति तस्यै तपो दमर्क्नेति प्रतिष्ठा-वेदास्सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् '' इति तळवकारिणां श्रुतौ ब्राह्मीमित्यत्र प्रकृति-भूतो ब्रह्मशब्दो नारायणे योगरूढ इति बोधितम्, तदुक्तं गारुडे पुराणे—

"वेदे भूरिप्रयोगाच गुणयोगाच शार्क्किणि । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने ॥"

इत्यारभ्य--

" यस्मिन् प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्युपुष्करुः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥

इति ' तद्वह्य स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः ' (ना. १) इत्यत्र ब्रह्म नारायण एवेति ' नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि भारत ' (स. प. ४३) इत्यत्रोक्त-मिति प्रागव (७) निरूपितम् । सुबालोपानिषदि " नैवेह किञ्चनात्र आसीद-मूलमनाधारमिमा≍प्रजा जायन्ते दिव्यो देव एको नारायणः " इति षष्ठ-खण्डादिभागस्य प्रथमद्वितीयंखण्डोक्तसृष्टिप्रलयसङ्गहतया प्रथममेव "भूत-प्रलयमत्यन्तम् '' इत्यादिना प्रलयसृष्टिकथनेन तदर्थ उक्तः अधुना '' मूता-न्तरात्मा " इत्युपक्रमोक्तमर्थं विशद्यितुं सुबालोपानिषादि तदनन्तरं " चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणदश्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च नारायणः घाणञ्च घातव्यञ्च नारायणः जिह्ना च रसयितव्यञ्च नारायणः त्वक्चस्पर्शयितव्यञ्च नारायणः मनश्च मन्तव्यञ्च नारायणः" इत्यादिश्रुत्यर्थमाह 'नारायणात्मको गन्घ' इत्यादिना, नारायण आत्मा यस्य सः नारायणात्मकः '' अथैषो एवाकार आप्ततमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे ब्रह्माणि वर्तते " इत्युत्तरतापनीयपञ्चमखण्डे, " यचामोति यदादत्ते " इति स्मृतौ चोक्तदिशा आप्नोतीत्यात्मा, यद्वा आत्मन् शब्दः " अतसातत्यगमने " इत्यस्मात् " सातिभ्यां मनिन्मनिणौ " इत्यौणादिक-प्रत्ययान्तः, आत्मा अपृथक्सिद्धचनुयोगीित यावत् , नारायणात्मक इत्यस्य नारायणापृथक्तिसद्ध इत्यर्थः, अत्रात्मन्शब्दप्रयोगेण "यस्मिन् चौर्प्राथवी चान्तरिक्षमोतम्मनस्सहपाणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानशाऽऽत्मानम् '' इति श्रुतिप्रत्यभिज्ञापनमुखेन नारायणस्माक्षाद्वा परम्परयावा सर्वस्याधारोधारक इत्यर्थस्सिध्यतीति 'तमेवेकम्' इत्यत्रावधारणेन—पृथिव्येव ज्ञेया इत्यादौ गन्धादेरिव जगतो ज्ञेयत्वं न व्यवच्छिद्यत इति सूचितम् ॥

गन्धः अयं गुण एव विवक्षितः न तु तन्मात्रा, भूमेरिति षष्ठ्या तत्र पृथिवीमेद्मतीतेः, '' अपां गुणाः '' इत्युत्तरत्र वचनाच्च, पृथिव्यपृथिवसद्धतया मतीयमानोऽपि गन्धः भूमिःनारायणापृथिवसद्धिति तद्धारा नारायणापृथिवसद्ध इति भूमेरित्यस्य भावः, श्रेष्ठतमः पृथिव्यसाधारणः, यद्धा स्वाश्रयस्या- प्रत्यक्षत्वेऽपि स्वयं प्रत्यक्षविषयः, एतेन नारायणस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि तदपृथिवसद्धस्य जगतंद्रप्रत्यक्षत्वे न किञ्चिद्धाधकमिति पृथिवीगन्धादीनामिव जगद्धस्योगरपृथिवसद्धिसम्बन्धे नानुपपत्तिरिति सूचितम्, एतद्थमेव सृष्टि- क्रममनादृत्य लयकमानुसारेण गन्धस्य प्रथमत उपादानम् ॥

श्रुब्द आकाश्सम्भव इति (८४) एतेन माट्टानां गन्धतुल्यस्य शब्दस्य विभुत्वद्रव्यत्ववाद प्रतिक्षितः । सनश्चापीति (८५) मनोऽपि नारायणा-त्मकित्यर्थः, च शब्दो बाह्येन्द्रियसमुच्चयार्थः, अपिभिन्नकमः अन्ते योजनया-चेतनसमुच्चायकः सुबालोपनिषदि ''मनश्च मन्तव्यञ्च नारायणः'' इत्यनन्तरं ''बुद्धिश्च बोद्धव्यञ्च नारायणोऽहङ्कारोऽहङ्कर्तव्यञ्च नारायण-श्चित्तञ्च चेतियतव्यञ्च नारायणः'' इत्यत्र मनसो वृत्तिमेदनिबन्धन एव बुद्धग्रहङ्कारचित्तसञ्चाभेदव्यपदेशः "कामस्सङ्कल्पः" इत्यारभ्य " एतत्सर्व मन एव " इति बृहदारण्यकश्चुतौ मनसप्रकामादिवृत्तीनां प्रतिपादनात्तर्यक-स्येव वृत्तिमेदा अध्यवसायामिमानचिन्ता इति निर्णयादिति भावः ! ततः तदनन्तरम्। मृतसामान्यस्य मनोऽनन्तरत्वकथनेन मनसः मौतिकत्वं व्युदस्तम्, सङ्कल्पस्मरणादौ करणतया मनसः चक्षुरादीन्द्रियाणां मनसोऽपि सात्त्वका-हङ्कारकार्यत्वरूपमिन्द्रियत्वमिति भावः, भृतमव्यक्तगुणलक्षणमिति मनश्चा-पीत्यपिः भिन्नकमः अव्यक्तगुणलक्षणं मृतमिप नारायणात्मकमित्यर्थः अपि रनुक्तचेतनसमुच्चायकः इत्येव युक्तं श्चातिषु जीवस्यापि परमात्मशरीरत्व-प्रतिपादनात्।

''यित्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशापते । सर्वे पञ्चमिराविष्टं मृतैरीश्वरबुद्धिजैः"।

इत्युपक्रमोक्तम्तपञ्चकं मृतश्र इर्थाः, अव्यक्तस्य गुणास्सत्वरजस्तमोरूपास्ते लक्षणं यस्य तत्, एतेन अव्यक्तमहदहङ्कारादीनाम् "स्वच्छन्देनागमेन प्रकृतिमहदहङ्कारमात्राक्षासिद्धिर्नाध्यक्षेणाप्रतीतेः " इति तत्त्वमुक्ताकलापोक्तरीत्या अतीन्द्रियाणां विशिष्य सुवालोपनिषदि नारायणात्मकत्वाकथनेऽपि तत्रैव पूर्व सृष्टिप्रलयपकरणयोर्विशिष्यपृथगुपादानोपादेयभावेनैक्यबोधनेन तेषामपि नारायणात्मकत्वसिद्धिरिति बोधितम् । अत्रायमाशयः
" चक्षश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणः, इत्यादिश्रुत्या गुणगुणिनोः प्रमाणप्रमेययोश्च
भेदस्साधितः, तत्राद्ये गुणिविषयिणी दृष्टमेव स्पृशामीत्यवाधितप्रत्यभिज्ञा
मूलम्, द्वितीये च प्रमाणभ्तानामिन्द्रियाणां विषयभूतानां पथिव्यादीनाञ्च
प्रकृतिविकृतिभावविरहेण भेद इत्यादीति; एतेन बौद्धानां द्रव्याद्वैतपक्षः—
प्रतिक्षिप्तः, एवं प्रामाणिकानेव गन्धादीननूद्य तेषां नारायणात्मकत्वविधानेन।

" अविभागो हि बुद्धचात्मा विपर्यासितदर्शनैः । प्राह्मप्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते " ॥

इत्यादितत्प्रलापोऽप्यपास्तः । नारायणपर काल इति । नारायण न्यायण पर उत्कृष्टः यस्य स तथोक्तः नारायणात्मक इति यावत् , नारायणात्मक इत्यनुक्त्वा नारायणपर इति भिन्नशब्दप्रयोगेण नित्यविभूताविप विद्यमानस्य विभारस्य न प्रकृतिवत्परिणाम इति सूचितम् , ज्योतिषामयनं यज्ज्ञ्योतिश्चकं तदिप नारायणपरम् , '' अर्थमा चन्द्रमा कला कविर्घाता ब्रह्म प्रजापित-र्मघवादिवसाश्चार्घदिवसाश्च काला कल्पाश्चोध्विच्च दिशश्च सर्वं नारायणः ' , इति सुचालोपनिषदि अवणात् , विष्णुपुराणे ।

" सूर्याचन्द्रमसौ तारानक्षत्राणि ग्रहेस्सह । मुने वातमयैर्बन्धेर्भुवे बद्धानि तानि वै ॥ २ । ९ । ३ ॥ शिंशुमाराकृतिप्रोक्तं यद्भूपं ज्योतिषां दिवि । नारायणोऽयनं धाम्नां तस्याधारस्स्वयं हृदि ॥ " इत्यादिस्मरणाचेति भावः ।

अथ ''विद्यासहायवान् देवः '' इत्यत्र सूचितं विद्यायाः पत्यपेक्षया निकर्षं विभूतिमुखेन द्रदयित नारायणपरा कीर्तिरित्यादिना (८६) देवता इत्यनेन देवस्य हरें प्रज्ञच एता इति सूचितम् । नारायणपरं साङ्खय-मित्यनेन साङ्खययोगयोरिप नारायणपरत्वकथनेन ।

> " एवमेकं साङ्खययोगं वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रन्तु कथ्यते ॥ "

इति वक्ष्यभाणवचने पञ्चरात्राधिकरणश्रीभाष्योक्त एवार्थे व्यासस्य तात्पर्यमिति सिद्धम् ॥

किर्पित्राद्धितं च षड्विंशतितत्त्वपरत्वं साङ्ख्यस्य स्पष्टिमित्यादिकं प्राक् (९८) निरूपितं 'तत्त्वं जिज्ञासमाननाम् ' इत्यस्य विवरणेऽपि निरूप-यिष्यते ।

"अन्यक्तमक्षरे कीयते" इत्यत्राक्षरावस्थायाञ्चेतनविवक्षाया पूर्वमुपपाद-नेन "मनश्चापि ततो भूतमन्यक्तगुणलक्षणम्" इत्यत्र ततः अन्यक्तगुण-लक्षणं भूतमपीति योजनया चेतनस्यापि नारायणात्मकत्वस्य विवक्षिततया चिदचितोर्नारायुणाप्टथक्सिद्धत्वेन नारायणस्य सर्वत्रोपादानकारणत्वं सिद्धम् ।

अथ नारायणस्य तन्नियामकत्वकथनेन "एष सर्वः" "एको नारा-यणः" इत्यादिश्रुत्यर्थं प्रकाशयन् चिदचिद्विशिष्टमेकं तत्त्वमिति व्यवस्थाप-नाय "किङ्कारणं ब्रह्म कुतस्म जाताः" "क्षरात्मानावीशते देव एकः" "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविषं ब्रह्ममेतत्" इति श्वेता-श्वतरश्रुत्याभेप्रेतं त्रयाणां कारणत्वमाह कारणं पुरुषो ह्येषामित्यादिना (८७) पुरुषः जीवः एषामव्यक्तादीनाम्" "प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्म- कम् "।। ६।७।५८॥ इति विष्णुपुराणाद्युक्तदिशाऽत्रचेतनस्यापि विव-वक्षाऽवसेया, प्रधानं चापि—इत्यत्र चः—उक्तसमुच्चायकः; अपिरनुक्त-नारायणसमुच्चायकः, एतदनन्तरं कपुस्तके एकत्रैव "स्वभावश्चेव कर्माणि दैवं येषाञ्च कारणम्।" इत्यधिक प्रधानं दृश्यते स च प्रकृतानुपयोगान्नहृद-यक्कमः, 'कारणम् ' इति श्लोके प्रधानं शरीरेन्द्रियमुख्यप्राणस्त्रपेण विशदी-कृत्याह "अधिष्ठानं तथा कर्ता " इति ; अयं श्लोकः (१८-अ) गीताभाष्ये विदृतः, केषुचित्कोशेष्वयमपि श्लोको न दृश्यते, पञ्चकारणसङ्ख्यातः पञ्च-कारणानि "अधिष्ठानं तथा कर्ता " इति श्लोकोक्तानि, निमित्तकारणानि तेषु सम्यक् प्रधाननिमित्तकारणतया ख्यातः, एतेन "अधिष्ठानम् " इति श्लोके दैवशब्दार्थो हरिरिति सूचितम्। सर्वत्र "कारणं पुरुषो द्येषां प्रधानञ्चापि कारणम् " इत्युक्तउपादानद्वारकारणचिदचित्सामान्येऽपि, हरिः निष्ठा, पर्यवसानकारणं, चिदचिदन्तर्यामिकारणमिति यावत्, वैश्लाब्दोऽवधारणे हरिरेव प्रधानं कारणमित्यर्थः, अत्र—

> " यत्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशांपते । सर्व पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ "

"ईश्वरो हि " " भूतान्तरात्मा " इत्युपक्रमोक्तार्थः " नारायणात्मको गन्धः " इत्यादिना प्रतिष्ठापितः । एतच नारायणस्य सर्वशरीरकत्वम् " यस्य पृथिवी शरीरम् " इत्यादिना वाजसनोयिभिः " य≍पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्यस्य पृथिवी शरीरम् " इत्यादिना सौवाळेश्चब्यवस्थापितम् ।

एतेन नारायणाख्याने '' सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवः '' ।३८७। ३२। ।३५। उत्पन्न एव भवित शरीरं चेष्टयन् इत्युक्तार्थस्मारणमुखेन सर्वीपादानत्व- निर्वाहिका सर्वशरिकत्वावस्थायोगित्वनिबन्धनकार्यताऽपि व्यक्तिता, अत्र हरिशब्दभयोगेण 'सुवर्ण धर्मम् ' इत्यनुवाकैकार्थ्यभत्यभिज्ञापनपूर्वकं 'अन्तः भविष्टश्शास्ता जनानाम् ' 'सर्वे वेदायत्रैकं भवन्ति ' 'सर्वाः प्रजायत्रैकं भवन्ति ' इति श्रुतिमाभिप्रत्य चिदचितो द्रकारणत्वस्य परमात्मनि कारणत्व-

पर्यवसानकथनेन प्रकृत्याधिकरणे "परिणामात् " इति सूत्रे " किङ्कारणं ब्रह्म, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् '' इत्यादि श्रुतितात्पर्यविषयस्सूक्ष्मचिद-चिदपृथिक्सद्धं ब्रह्मकारणं स्थूलचिदचिदपृथिक्सद्धं ब्रह्मकार्यमिति यस्सिद्धान्त-स्सप्रतिष्ठापितः, तदाह वाक्यकारः "परिणामस्तुस्याद्ध्यादिवत् " इति, भास्करेण सूत्रभाष्ये उदाहृतमिदं वाक्यम् । अत्र दध्यादिवदिति दृष्टान्त-कथनेन क्षीरत्वावस्थाप्रहाणपूर्वकं दिवत्वावस्थापाप्तिवत् , सूक्ष्मचिदचिदन्तर्था-मित्वावस्थाप्रहाणपूर्वकं स्थूलचिदचिदन्तर्यामित्वावस्था परिणामो ब्रह्मण इति सिद्धम् , एवं वाक्यान्वयाधिकरणे " अवस्थितोरिति काशक्रुत्सनः " सूत्रे जीवात्मशब्देन परमात्मप्रातिपादनाय स्वशरीरमूते जीवात्मन्यात्मतया-परमात्मनोऽवस्थानमित्युक्तम् , मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे "तत्स्थत्वा-दनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः, इत्यत्र जीवपरयोरेकत्वेन निर्देशस्यापि यन्मूलमुक्तं तद्विद्वह्मविषयेऽपि मूलमिति सूचितम्। पूर्वापरपरामर्शेन 'तत्स्थत्वात्' वचनार्थः अनन्तरश्लोकविवरणे विवेचयिष्यते । एतावता सुबाळोपनिषदि " नैवेह किञ्चनाय आसीदमूळमनाघारमिमा≍प्रजायन्ते दिव्यो-देव एको नारायणः चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणः '' इति षष्ठखण्डोपक्रम-वाक्ये प्रथमद्वितीयखण्डोक्तसृष्टिप्रस्यसङ्ग्हानुवादरूपे नारायणस्य तत्तद्वस्त्वै-क्ये निदानं तत्तदुपादानत्वमेवेत्यभिषेतम्, एवं तत्रैव सप्तमखण्डे "अन्त-इशरीरे निहितोगुहायामजएकोनित्यः ; यस्यपृथिवी शरीरम् " इत्यारभ्य " एषसर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मादिन्यो देव एको नारायणः " इत्यन्त-सन्दर्भे नारायणस्य सर्वभूतैक्यनिदानं सर्वभूतान्तरात्मत्वमेव विवाक्षितामिति बोचितम् । अन्तर्यामि ब्राह्मणेऽपि (बृ. आ. ५-७) 'वेत्थनुत्वं काप्य त-मन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च मूतानि योडन्तरो य-मयति ' ' यो वै तत्काप्यसूत्रं विद्यातं चान्तर्यामिणामिति सब्रह्मवित्सलोकवित्स-वेदवित्सभूतवित्सआत्मवित्ससर्ववित् ' इत्युपक्रम्य पृथिव्यादि सर्वशरिकत्वमभि-घाय ' नान्योऽतोऽस्तिद्रष्टा ' इत्युपसंहारे सर्वलोकसर्वभूतान्तर्यामि वेद- रत्नभूषणं] तत्त्वं जिज्ञासमानानाम् , इति श्लोकस्यानेकश्रुत्यर्थसङ्गृहता

300

प्रतिपाद्यब्रह्मात्मवेदितुरेव सर्वलोकादि वेत्तृत्वोक्तया सर्वान्तर्यामि द्रष्ट्रन्तर-निषेषेन सर्वान्तर्याम्यैक्यमेव विवक्षितम् । तमेतमर्थं साधियत्वा 'नारायण-परा वेदाः' इति प्रागुक्तं वेदानां नारायणपरत्वं स्थापयित तत्त्वामित्यादि श्लोकेन—

तत्वं जिज्ञासमानानां हेतु भिस्सर्वतो मुखैः ॥ ८९ ॥ तत्वमेको महायोगी हरिर्नारायण प्रमुः ।

तत्त्वम् — अनारोपितमबाध्यं वस्तु, जिज्ञासमानानां ज्ञातुमिच्छताम् । इमं श्लोकमुदाहृत्य हेतुभिः समन्वयलक्षणोक्तन्यायैः — सर्वतोमुखैः तत्तनमुख-भेदभिन्नैः इति सर्वव्याख्यानाधिकरणे व्यासार्थैर्विवृतम् — अयं च श्लोकः भगवच्छास्त्रे (हयशिरः २३७) हंससहस्रनामाध्याये —

> ''तत्त्वं विज्ञातुकामानां प्रमाणेस्सर्वतोमुखैः। तत्त्वं स परमो हंस एक एव जनार्दनः॥

इति वचन सच्छायतया प्रतीयते एतदनुसारेणायमर्थः हेतुभिः ज्ञापकहेतुभि≍-प्रमाणेरिति यावत् , सर्वतोमुखेः सर्वतः सर्वत्र सर्वशाखासु आदौ मध्येऽन्ते च, मुखानि तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यव्यवस्थापनौपियकानि तात्पर्यनिर्णायक-लिङ्गानि उपक्रमोपसंहारादीनि तत्तदनुप्राहकतक्तिश्च येषां तैः, एतेन श्रुत्यादिप्रमाणपरत्वं हेतुशब्द दृढीकृतम् ।

अत्र वचनद्वये मूलभूतारश्रुतयश्च 'चत्वारिवाक् ' इत्यनन्तरं ऋग्वेदाथर्वण-वेद संहितयोः 'एकं सद्विप्राबहुधावदान्ति ' इति 'सुवर्णं धर्मम् ' (तै. आ.) इत्यनुवाके 'एकस्सन् बहुधाविचारः ' इति विश्वकर्मस्के 'यो देवानां नामधा एक एव ' इति 'अन्तरशरीरे—अज एको नित्यः ' 'दिन्यो देव एको नारायणः' (सु.उ.) 'एको ह वै नारायण आसीत् ' (म. उ.) 'सर्वभ्तस्थ-मेकं नारायणम् ' (ना, उ.) इत्याद्याः महायोगी प्रभुः हरिनीरायण एकं तत्त्वमिति योजना हरिनारायणशब्दो योगरूढौ एतद्योगार्थावपि तत्त्वैक्य- हेतुतया विविक्षिती अतस्सर्वाणि महायोगित्वादीनि हेतुगर्भविशेषणानि तत्वैक्योपपादकानि हिर नारायणशब्दघटितश्रुतिप्रघट्टकयोर्मूळप्रमाणताज्ञापनाय शब्दद्वयोपादानम् महायोगीत्यत्र योगपदं ध्यानार्थकम्, अत्रश्च
"सोऽकामयतबहुस्यां प्रजाययेति" (तै. उ.) "तदैक्षतबहुस्यां प्रजाययेति"
(छां. उ.) "प्रजापतिर्वा एकोऽप्रेऽतिष्ठत्सनारमतैकस्सोऽऽत्मानमिष्ध्यात्वाबह्वीः प्रजाअस्त्रजत" (मै. उ.) "एको ह वै नारायण आसीत् — स एकाकीनरमेत तस्यध्यानान्तस्थस्य" (म. उ.) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धबहुभवनसङ्करुपवा
नित्यर्थः, हिरः 'हरिग् हरन्तमनुयन्ति देवाः—विश्वस्येशानं वृषमं मतीनाम्'
(तै. आ.) "ब्रह्माणिनन्द्रमिश्च यमं वरुणमेव च। प्रसद्ध हरते यस्मातस्माद्धरिरहोच्यते" (प. सं.) इत्युक्तप्रकारेण सर्वसंहर्ता, प्रशुः स्वामी,
नारायणः "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो कै नरस्नुनवः। अयनं ममताः पूर्वमतो नारायणोऽस्म्यहम् ॥ ३५०॥ ४०॥ ६ति नारायणाख्याने निरुक्तोऽयं
शब्दः, अत्राप्शब्दस्सर्वतत्त्वोपळक्षक इति—

"नराजातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः। तान्येव चायनं यस्य तेन नारायणस्स्मृतः॥ १८६॥ ७॥ इत्यानुशासानिकवचनेन सिद्धम्। "यचाकिश्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।

अन्तर्बाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थितः " इतिश्रुतिरत्रमूलम् ॥ "नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायण स्थितः " इति शाङ्करिविष्णुसहस्रनाम-माप्योदाहृत ब्रह्मवैवर्तवचनेन, "नाराणामयनत्वाच्च नारायण इति स्मृतः " इत्याचार्यपादोदाहृतवचनेन चावगतेऽर्थान्तरे "नैवेहिकिञ्चनाप्र आसीदमूल-मनाधारम् " इत्यादि "निवासदशरणं सुहद्गतिर्वन्धुनीरायणः " इति श्रुतिर्मृलं, मूलत्वञ्चस्याः--

"तेषामयनभृतत्वान्नारायण इहोच्यते । तस्मान्नारायणं बन्धुं मातरं पितरं गुरुम् । त्रिवासं शरणश्चाहुर्वेदवेदान्तपारगाः '' इत्याचार्यपादोदाहृतवचनेन सिद्धम् । अयनशब्दे अधिकरणच्युड्विवक्षायामाधारत्वं करणच्युड्विवक्षायां अन्तर्यामि ब्राह्मणाद्युक्तं नियामकत्वमिमेत्रेतिमिति बोध्यम् वामनपुराणे च नारायण-शब्दस्य श्रीपतिब्यतिरिक्ते न शक्तिरिति स्पष्टमुक्तम् ॥

न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तितः ॥

इति, अनेनैवाशयेनात्र सर्वव्यापक सर्वाधार बोधक शब्दान्तर परित्यागः, एवञ्च बहुभवनसङ्करूपलयकारणस्व सर्वव्यापकत्व सर्वोधारत्व सर्वनियामकत्व सर्वस्वामित्वैः हरिर्नारायण एकं तत्त्वमिति उपक्रमादितात्पर्यालक्ष्मानुप्राहक- तर्कसचिवश्चितितात्पर्यं निर्णीतं भवति ॥

इदमत्र दिब्बात्रमवधातव्यम् सामवेदिनां छान्दोग्योपनिषदिः " स देव-सोम्यदमय आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदेवेदमय आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतस्सज्जायत । कुतस्तु खलु साम्यवग् स्यादिति हो वाच कथम-सतस्सज्जायेतीत । सत्वेवसोम्येदमत्र आसिदेकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षतबहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽस्जत तत्तेजेएक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तदपोऽस्जत तस्माद्यत्र कचन शोचित स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदद्ध्यापो-जायन्ते । ता आप ऐक्षन्त बह्वचस्स्याम प्रजायेमहीति अन्नमस्जन्त तस्माद्यत्र कचन वर्षति तदेवभूविष्ठमन्नं भवत्यद्वय तद्द्धयन्नाद्यं जायते । ६ प्र । २५० ॥ तेषां खल्वेषां मूतानां त्रीण्येव-बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजम्रद्भिज्ञामिति । सेयं देवतैक्षत हन्ताहिममास्ति स्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमकेकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रोदेवता अनेनैवजीवेनात्मनाऽनु-प्राविश्यनामरूपेव्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा त खळ सौम्येमास्तिस्रोद्वेातास्त्रिवृत्त्रिवृद्देकैका मवति तन्मे विजानीहीति " (६ प्र-३ सं) इति श्रूयते अत्र " सदेवसौम्येदमत्र आसिदेकमेन " इत्यत्रैकत्वं "तदैक्षतबहुस्याम् " इति वक्ष्यमाणबहुत्वप्रतिकोटिभूतम्, बहुत्वञ्च चिद-चिन्नामरूपबहुत्वानिबन्धनामिति 'तत्तेजः' 'एषां खल्वेषां' इत्यचेतनं चेतनं चाभिधाय "सेयं देवतैक्षत—नामरूपे व्याकरवाणीत्याद्युक्तचाप्रतीयते अत एकत्वं नानानामरूपविभागानर्द्दत्वम् धर्मिभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिनिमित्त-रूपभेदान्नामभेदः नानारूपाणां लये नानानाम्नामप्यभावेनैकत्वमिति एवमुपक्रमेऽपि "यथा सौम्यैकेनमृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचा-रम्भणं विकारो नामधेयं मृतिकेत्येवसत्यम्" इत्यत्रापि दृष्टान्ते कारणस्यै-कत्वेऽपि कार्यनानारूपानिबन्धन नामभदेन कार्यनामरूपबहुत्वमूलकं यत् बहुत्वं तत्प्रतिद्वनिद्वकारणैक्यमिति, यथोक्त एवार्थ्रप्रतीयते ॥

सामवेदिनां महोपनिषदि " एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मानेशानो नेमेद्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमास्स एकाकी न रमेत तस्य ध्यानान्तस्थस्य '' इत्याद्यपक्रमवाक्येन सच्छब्दार्थी नारायणः, ब्रह्मेशानादि नामरूपभागिवस्त्वभावरूपमिति निर्धारणाच नामरूपविभाग-नहींश्चिदचितोर्भगवतस्सम्बन्ध एवैकत्वम् । एतेन मैत्रायणीयोपानिषादे प्रजा-एकोऽमेऽतिष्ठत्सनारमतैकस्सोऽऽत्मानमभिध्यात्वा असुजत, इत्यत्राप्येकत्वमुक्तरूपमिति बोध्यम् अत्र उभयत्रापि सृष्टे-देयामूलकत्वं विवक्षितमिति निरूपितं (जी. स. २५ स. अ. सि.भा. प्र.) न च छान्दोग्ये '' मृतिकेत्येवसत्यम् " इत्यनेन दृष्टान्ते कारणस्यैव सत्यत्वकथनेन नामरूपविभक्तस्य कार्यस्यासत्यत्वमेव प्रतीयत इति वाच्यम् । मृतिकैवसत्य-मित्यप्रयुज्य मृतिकेत्येवसत्यिमिति प्रयोगः 'यथा सोम्यैकेन मृत्पण्डेन सर्व मृण्मयं विज्ञातं स्यात् ' इति एकाविज्ञानेन सर्वविज्ञानपातिज्ञोपपादनाय, एवञ्च इदं मृण्मयं घटशरावादिकं पूर्वोह्वे मृत्तिकैवासीदिति प्रतीत्यामृत्कार्यवर्गस्य मृतिकाभेदश्धेतकेत्रनासुज्ञेय इति तात्पर्येण कार्यकारणयोरभेदस्य प्रामाणिकत्व-बोधनायवै प्रवृत्तं '' मृतिकेत्येव सत्यम् '' इति वाक्यं न त मृत्तिकाया एव परमार्थत्ववोधनाय, एवकारः कार्यवर्गे मृत्तिकायामेदंव्यवच्छिनात्ते अत

एव वाजसनेथिनां बृहदारण्यके तृतीय चतुर्थब्राह्मणोपक्रमे ''आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविघस्सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपर्यत् " इति छयं प्रक्रम्य "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीतन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतासौनामायमिदग्रूरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव न्याक्रियतेऽसौनामायामिदग्रूप इति स एष इहप्रविष्ट आनलाग्रेभ्यः यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितस्स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यत्यकृत्स्नोहिसः "। इत्यत्र "तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत '' इत्यनुरोधेन " अव्याकृत" मित्यत्र नामरूपविभागशून्यत्वम् , "स एष इहपविष्ट आनखाग्रेभ्य" इत्यादिना नामरूपविमागवचेतनाचेतन शरीरान्तः प्रवेशस्य वक्ष्यमाणतया तन्निबन्धनमेव "असौ नामःयमिदग्रूप " इत्यत्र परमात्मनो नामरूपभाक्तम्, "तं न पश्यत्यकृत्स्रो हि सः " इत्यत्र चिदचिद्विशिष्टज्ञानजून्यस्यापूर्णत्वम् , "अक्रुत्स्नो ह्येष एकैकेन भवति" इत्यत्र एकैकेन विशेषणांशमात्रेण विशेष्यांशमात्रेण विशिष्टपदार्थस्यापूणत्वम् , '' आत्मेत्येवोपासीतात्रह्येतेसर्व एकं भवन्ति '' इत्यनेन, '' अन्तर्प्रविष्टश्या-स्ताजनानागू सर्वात्मा एकस्सन् बहुधा विचारः " इत्युपक्रम्य " सर्वा प्रजा-यत्रैकं भवन्ति '' इति श्रुत्यन्तरोक्तादिशा विशिष्टे चिदाचिदन्तरात्माने विशेषण-विशेष्ययोरन्तर्भावञ्चामिघाय "तदेतत्प्रय पुत्रात्मेयोमित्रात्मेयोवित्तात्प्रेयोऽन्य-स्मात्सर्वस्मादन्तरतरायदयमात्मा " इत्यनेन सर्वान्तरस्यात्मन परमप्रियत्वकथ-नम्, तत्रैव षष्ठब्राह्मणस्यान्ते "पाणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणरुक्तः, इति नामरूप सत्यत्वकथनपूर्वकं 'स प्राणन्नेवप्राणो नाम भवति ' (बृ. २-४) इत्युक्तदिशा प्राणशब्दवाच्यस्य परमात्मनो नामरूपभाक्ते।प-ंसंहारश्च सङ्गच्छते 'यथा / नद्यः' तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' (मु-उ) इत्यत्र देव मनुष्यादिनामरूपयोः विरह एव विवक्षितः न तु नामरूपसामान्यस्य ृदृष्टान्तानुसारात् अनन्तरं प्रात्परदिव्यपुरुषप्राप्तिकथनात् प्रश्नोपनिषदि नामरूपभेदोक्तयनन्तरं 'समुद्र इत्येवं पोच्यते ' पुरुष इत्येवं पोच्यते, इत्यमि षानाचोति 'नामरूपाद्विमुक्तः' इति नामरूपामिथ्यात्वं न साधियतुमरूम् एवम् ''आत्मा वा इदमेकमेवात्र आसीन्नान्यितकञ्चनिषत् '' इति ऋग्वे-दिनामैतरेयोपनिषद्वाक्येऽपि ''मिषस्पर्धायाम् '' इति धातुनानिष्पन्नस्य मिषादित्यस्य स्पर्धमानार्थकतया आत्मना पूर्ववाक्यप्रतिपन्नोपादानमावेन स्पर्ध-मानस्यान्यस्य निमित्तस्य निषेषेपि, आत्मन्याप्ययोश्चिदाचितोरिनेषेषेन, ''स ईक्षतलोकान्नुस्जा इति स इमान् लोकानस्जताम्भोमरीचिर्मरमापः '' इत्या-खुत्तरवाक्यानुरोधेन च, एकत्वं पूर्वोक्तमेवेति निश्चीयते ।

एक भवित " इत्यन्तलयप्रकरणे, एकी भावे। नामरूपिवभागविगमपूर्वक-नीरन्ध्रसंक्षेष एवेति मिद्धम् । अतश्च लयकारणत्वबहुभवनसङ्कल्पाभ्यामुपा-दानो पादेयभावसिद्ध्या मृत्तिकैव इदं घटशरावादिकं पूर्वोह्धे एकमासीदितिवत् , 'आत्मा वा इदमेकमेवाम्र आसीत् ' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण "सदेवसौम्येदमम् आसीदेकम् " इत्यत्र सदेवेदमम् एकमासीदित्येकत्वन्यपदेशः अद्वितीयत्वमपि निमित्तान्तरशून्यत्वमेवेति नात्र ब्रह्मान्यमिथ्यात्वं परसम्मतं विवक्षितम् उपादानोपादेयभावश्च मृद्धटयोरिव परिणामनिबन्धन इति निश्चीयते ।

एवं बृहदारण्येक ''आत्मनो वा अरेदर्शनेन श्रवणेन मत्याविज्ञानेन-दग्ँसव विदितम्'' इत्यत्र ''स यथाऽऽद्वेधामेरभ्याहितात्पृथग्धूमानिश्चरान्ति" इति दृष्टान्तेन मुण्डकोपनिषदि ''किस्मन्नुभगवोविज्ञाते सर्व विज्ञातं मवित " इत्यत्र ''यथोणनाभिस्सुजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति । यथा सतं पुरुषात्केशलोमानि " इत्यादि दृष्टान्तेश्च, पूर्वोक्त एवार्थो दृढीकृतः। सर्वव्यापकत्व संविल्तानि सर्वाधारत्व सर्वानियामकत्व सर्वस्वामित्वानि "यस्य पृथिवी शरीरम् " इत्यादि श्रुत्युक्तसर्वशरीरत्वोपपादकानि, इत्थञ्च ''तदेक्षत बहुस्यां प्रजायेय " ''सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय " "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मादिव्यो देव एको नारायणः" ''किङ्कारणं न्नस्य " "सर्व प्रोक्तं त्रिविध ब्रह्ममेतत्" "परिणामात्" "परिणामस्तुस्या-दृष्यादिवत्" इत्यादि श्रुति सूत्र वाक्यादिभिः निर्णीतो य स्सूक्ष्मिचेद्विन

रत्नभूषणं] विशेष्यविकाराविरहेऽपि विशेषणे सत्वेन चिदचिद्विशिष्टस्योपादानता

393

च्छरीरकं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म कार्यमित्यर्थस्स श्रीभाष्ये प्रतिष्ठापितः । वाक्ये मृत्तिकादृष्टान्तं विहाय द्धि दृष्टान्तो-पादानं यथा क्षीरस्य दिषमावेन परिणामोऽन्यनिरपेक्षः, आतञ्चनस्य रैाघ्रय-रसविशेषमात्रफलकत्वात् , तथा सूक्ष्माचिदचिदन्तरात्मतां विहाय स्थूलचिद-चिद-तरात्मत्वरूपपरिणामोऽप्यन्यनिरपेक्ष एवेति बोघनाय, न च छान्दो-ग्यादौ मृत्तिकादिदृष्टान्तेषु स्वरूपपरिणामसत्त्वेन तस्यापि ब्रह्मणि स्वीकारा-पत्तिरिति शङ्कयम् , कारणतावच्छेदके विशेषणे स्वरूपपरिणामसत्त्वेन विशेष्ये ताद्विरहेऽपि विशेषणान्तर्यामित्वमात्रेणैव तदुपपत्तेः । विशेष्ये तदंश-तात्पर्यविरहश्च, '' नैवेहिकिञ्चनाम्र आसीदमूरूमनाघारमिमा≍प्रजाजायन्ते " " अन्तरशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यः " " एष सर्वभूतान्तरात्माऽ-पहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः " इति सौबालश्रुतौ अज नित्य अपहतपाप्म नारायण शब्दादिभिर्बोधितः । एतद्ज्ञापनार्थमपि "हरि-र्नारायण×प्रभुः '' इत्यत्र नारायणशब्द×प्रयुक्तः । तदाहुः स्मृत्यधिकरणे " आसीदिदं तमो भ्तम् " "तेन नारायणस्स्मृतः" इति मनुवचनविवरणा-वसरे व्यासार्याः " अत्र सुबालोपनिषदर्थी भगवता मनुनाऽनुसन्धीयते, अतस्सु-बालोपनिषदुक्तप्रकारेणात्र प्रलय उच्यते " इत्युपक्रम्य " सुबालोपनिषदि " अज एको नित्यः " इति निर्विकारत्वं जगत्कारणत्वं जगदन्तर्यामित्वञ्चो-क्ता नारायणशब्दोऽसक्कदावर्तितः, अतो जगत्कारणत्वादिकं त्रितयमपि नारायणशब्दस्यावयवार्थ इति श्रुतेरिमप्राय इति मत्वा जगत्कारणत्वादि पवृत्तिनिमित्तकं नारायणशब्दं परमकारणस्य वाचकत्वेनाह "आपो नारा" इति चित्संसृष्टान्यण्डकारणतत्त्वान्यापः, तासां नारत्वसुपपादयति ''आपो वै नरसूसवः " इति " रीङ् क्षये " इत्यस्माद्धातोर्डप्रत्यये टिलोपे च कृते 'र.' इति भवति ; नरः-अक्षयः निर्विकार इत्यर्थः, "जहुर्नारायणो नरः" इति वचनान्नर इति भगवन्नाम तस्माजाता इत्यण्प्रत्यये कृते नारा इति भवति, नाराख्या आपोऽयनमस्येति नारायणः, एवं नरशब्देन निर्विकारत्वम्,

३१४ शरीरशरीरिभावस्यापृथावसदेश्च द्वेधा ऐक्यव्यपदेशानिमित्तता [हयशिरो नारशब्देन जगत्कारणत्वम् , अयनशब्देन जगदन्तरात्मत्वश्चेत्यर्थत्रयमुक्तं भवतीत्यन्तम् ।

अत्र ब्रह्मरूपविशेष्यांशे स्वरूपपरिणामविरहो विवासित इति व्यक्त-मुपपादितम् ।

सुबालोपनिषदि षष्ठखण्डे '' नैवेहिकिश्चेनाग्र आसीदमूलमनाघारामिमा ≍-प्रजा जायन्ते " इत्यादिनाऽऽघाराघेयमावस्य उपादानोपादेयमावमुखे-नैक्योपपादकतामाभिघाय, सप्तमखण्डे '' अन्तरशरीरे निहितो गुहायामज इत्यारभ्य " एषसर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मादिव्यो देव नारायणः " इत्यन्तेन शरीरशरीरिभावस्य, उपादानोपादेय भावबहिर्भावे-नाप्येक्यव्यपदेशनिमित्तता प्रत्यपादि । एवं छान्दोग्येऽपि '' सन्मूलांस्सोम्ये-मास्सर्वी≍प्रजास्सदायतनास्सत्प्रातिष्ठाः "इत्यत्र "सदायतनाः "इत्येनन आधाराधियभावमुखेन शरीरशरीरिभावस्य उपादानोपादेयभावोपपादकत्वं प्रदर्श्य " ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमासि श्वेतकेतो" इत्यत्र शरीरशरीरिभावस्य उपादानोपादेयभावानन्तर्भावेणाप्यभेदव्यपदेशनिमित्त--ता स्फुटक्किता, अतस्सर्वव्यापकत्व सर्वाधारत्व सर्वनियामकत्व सर्वस्वामित्वानि सर्वोपादनत्वानन्तर्भावेणापि शरीरशरीरिभाव मुखेनैक्यव्यवस्थापकानि । अत्र व्यापकत्वमपृथिक्सद्धौ विश्राम्यति, एवञ्च तद्पृथिक्सद्धत्वे सति तदाधेयत्वं तिनयाम्यत्वं तच्छेषत्वं वा शरीरत्वमत्र विवक्षितम् , तदपृथिकसद्भत्वे सति तित्रयाम्यत्वरूपं तच्छरीरत्वञ्च " ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा " इत्यादाविप विवाक्षितम् । अत्र च अपृथिकसद्धत्वं शरीरत्वान्तः पातितया उनन्तः पातितया च ऐक्यव्यपदेशनिमित्तं भवति । "अन्तः प्रविष्टदशास्ता जनानाम्— एकस्सन् बहुधा विचारः — शतग् शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति — सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति '' "अन्त≍प्रविष्टरशास्ताजनानाग्ँ सर्वात्मा—सर्वा≍प्रजा यत्रैकं भवन्ति" इत्यादौ च अप्रथिनसद्भिषटितशरीरशरीभाव ऐक्यव्यदेशनिदानमिति व्यक्तम् । अपृथिक्सिद्धेरपि " सर्वभूतस्थमेकं नारायणम् " इति नारायणोप-

निषदि '' तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः '' इति जनकयाज्ञवल्क्य-संवादादै। च एकत्वन्यवहारमूळता स्फुटा ।

एवं नृसिंहोत्तरतापनीयेऽपि "अथैषो एवाकार आप्ततमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे ब्रह्मणि वर्तत एषद्येवाप्ततमएषिहसाक्ष्येष ईश्वरोऽतस्सर्वगतो न हीदं सर्वमेषिहव्याप्ततम इदं सर्व यदयमात्मा" इति पश्चमखण्डे, "सर्व ह्यय-मात्मा अयं हि सर्वोन्तरो न हीदं सर्व निरात्मकमात्मैवेदं सर्वम् " इति सप्तमखण्डे, "सर्व समामोषि ततोऽसि सर्वः" इति गीतादौ च पूर्वोक्तार्थोऽ वसेयः।

आधाराघेयभावस्य ऐक्यव्यवस्थापकता "यस्मिन्द्याँ प्रिधिवीचान्तिरक्ष-मोतं मनस्सहपाणेश्चसर्वैः । तमेवैकं जानथात्मानम् " इत्याथर्वणश्चतौ "अस्मिन् हि सर्वमयं सर्वात्मा अयं हि सर्वनैवो तोऽद्धयः " इति नृसिंहोत्तरतापनीये, "धाताविधाताकर्ताविकर्तादिव्योदेव एक एव नारायणः " इति सुबाळोपनिषदि, "यदघीना यस्य सत्तातत्तिद्त्येवभण्यते " (म—भा) इत्यादौ च व्यक्तम् ।

लयकारणत्वादेश्च, ऐक्यव्यपदेशनिदानत्वं स्पष्टमाहाश्वविशिरदश्रुतिः "अश्य कस्मादुच्यत एक इति यस्मर्वान् लोकानुद्रृह्णाति स्रजति विस्रजति वासयित तस्मादुच्यत एक" इति, श्वेताश्वतराश्च 'संयुक्तमेतत्क्षर-मक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः, "क्षरंप्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" "एतद्श्चेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातःपरं वेदनीयं हि किश्चित्। भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्" इति प्रथमाध्याये क्षराक्षरशब्दार्थाचेतन चेतनयोः नित्य-परमात्माधेयत्वनियाम्यत्वादिकमभिधाय चेतनाचेतन सर्वतत्वानां द्वितीयाध्याये "यदात्मतत्वेन तु ब्रह्मतत्वं दीपोपमेनेह्युक्तःप्रपश्येत्। अजं ध्रुवं सर्वतत्वैविशुद्धं श्वात्वादेवं मुच्यते सर्वपाशैः" इति मोक्षसाधनश्चानाविधयतानामनित्त। एतेन तत्रैव तृतीयाध्याये "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं तमेव विदित्वा

अतिमृत्युमेति " इति श्रुतौ एवकारेण भगवद्यतिरिक्ततत्त्वानां पुरुषपदिमितानां मोक्षसाधनज्ञानाविषयतानत्र्यवाच्छिद्यत इति ज्ञापितम् । अत एवं कठाः व्याप्यव्यापकतत्त्वद्वयं प्राहुः "अस्तीत्येवोपल्व्यव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तित्येवोपल्व्यस्त्रत्वस्य तत्त्वभावः प्रसीदिति " इति । अत्र " अव्यक्तात्तुपरः पुरुषो व्यापकोलिङ्ग एव च । यद्ज्ञात्वामुच्यतेजन्तुरमृतत्वञ्चगच्छिति " इति पूर्व- पस्तुतं सर्वव्यापकं सर्वशारिपरपुरुषतत्त्वं, तद्याप्यमव्यक्ताद्यवरतत्त्वञ्चेत्युभयो- रेकरूपपरमार्थत्वानुसन्धानेनैव सर्वव्यापकसर्वशरीरिपरपुरुषतत्त्वं स्वरूपान्यथा- भावकर्मकृतस्वभावान्यथाभावरूपपरिणामशून्यत्वेन "अस्तीत्येवोपल्ब्यव्यः" इत्युक्तामितिविदुषांनितरोहितम् , तदुक्तं शरीरे भावाधिकरणे व्यासार्थैः "अस्तीत्येवोपल्ब्यव्यः" इति श्रुतिस्तु जन्मादिभावविकारराहित्यविषया न तु सन्मात्रं ब्रह्मत्येवं परा" इति, अनया सूक्त्व्या विष्णुपुराणे—

''परःपराणांपरमःपरमात्माऽऽत्मसंस्थितः। रूपवणीदिनिर्देशिवशेषणविवर्जितः॥१-२-१०॥ अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामधिजन्मिमः। वर्जितश्शक्यते वक्तं यस्सदाऽस्तीति केवलम्॥११॥ सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः। ततस्स वासुदेविति विद्वाद्धःपरिपठ्यते॥१२॥ तद्वस परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम्। एकस्वरूपं तु सदा हेथामावाच्च निर्मलम्॥१३॥ तदेव सर्वमेवैतद्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत्। तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम्॥१४॥ परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषःपरमं द्विज। व्यक्ताव्यक्तं तथेवान्ये रूपे कालस्तथापरम्॥१५॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्। पश्यनित सूरयश्युद्धं तद्विष्णोःपरमं पदम्॥१६॥ "

इत्याद्युपक्रमवचनानाम्-

"न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकरुपनाः ।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनःपरे ।। ६-४-३७॥
तद्भक्ष परमन्धाम परमात्मा स चेश्वरः ।
स विष्णुस्सर्वमेवेदं यतो नावर्तते यतिः ॥ ३८॥
प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युमावेतौ छीयेते परमात्मानि ॥ ३९ ॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारःपरमेश्वरः ।
विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ ४० ॥ इति ।
"स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने व्यतितः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले ॥ ६-५,८३ ॥
समस्तक ख्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्भृतभूतसर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ (यः)॥
तेजोबलैश्वर्यमहाववेषसुवीर्यशक्त्वादिगुणैकराशिः ।
परःपराणां सकला न यत्र क्केशादयस्सन्ति परावरेशे ॥ ८५॥ "

इत्यारभ्य '' तद्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् " इत्याद्युपसंहारवचनानाश्च कठोपनिषदि, एतत्प्रकरणस्य '' सोऽध्वनःपारमाप्नोति तद्विष्णोःपरमपदम् " इति प्रकरणस्य चोपबृह्मणत्वं व्यक्षितम् ॥

एवं वाजसनेयिनोऽपि चतुर्थे " द्वेवावब्रक्षणो रूपेमूर्तश्चेवामूर्तश्च " तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथामाहारजनंवासः" इत्यनेन मूर्तामूर्तिचेदाचित्पपञ्चात्मक- रूपद्वयं माहारजनादिसदृशदिव्यरूपञ्चाभिषाय " नेति नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति " इति वाक्येन " द्वेवावे " त्यादि पूर्ववाक्यजनितं ब्रह्मणो रूपपिरिच्छिन्नत्वभ्रमं निरस्य, अपिरिच्छिन्नरूपवत्त्वञ्च व्यवस्थाप्य ब्रह्मणोऽन्य- दुत्कृष्टं नास्तीति प्रतिपादयन्ति । अत्रान्यशब्दपरशब्दयोऽप्रयोगेण ब्रह्मणोऽन्य- व्यन्नास्तीत्यर्थोत्प्रेक्षणस्य नावसरः, एवं षष्ठे " यद्वैतन्नपश्यति " इत्युपक्रम्य

३१८ उपानिषत्सु ब्रह्मणोऽन्यस्योत्कृष्टस्य विभक्तस्य पृथग्भूतस्यैव निषेधः [इयशिरो

"न तु तिह्तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्" इत्यत्र अन्यशब्दिमक्तशब्दयो प्रयोगेण ब्रह्मसंयुक्तस्यजगतस्सद्भावमेव स्थिरीकुर्वन्ति, तत्रैव
"नेहनानास्तिकिञ्चन" इत्यत्रापि "एकभैवानुद्रष्टव्यम्" इति वक्ष्यमाणप्रकारिवरुद्धनानात्विविशिष्टमेववस्तु निषेधन्ति । कठा अपि "नेहनानास्ति
किञ्चन" इत्यत्र "एवं धर्मान् पृथक्पश्यन् " इति वक्ष्यमाण पृथक्त्विविशिष्टमेव
वस्तुप्रतिषेधन्ति, तदेतत्सर्वं "अवस्थितेरितिकाशकृत्स्तः" "प्रकृतैतावत्त्वं
हि प्रतिषेधित ततो ब्रवीति च भ्यः" "अविभागेन दृष्टत्वात्" इत्यादिसूत्रेषु व्यासामिप्रतम् — अत्र 'नारायणपरा वेदाः ' नारायणपरं साङ्ख्यम् '
इत्युपक्रम्य 'तत्त्वं जिज्ञासमानानाम् ' इति श्लोके सङ्ग्रहेण प्रतिपादितमर्थं
 नित्यो नित्यानाम् 'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् , इत्यादिश्रुत्यर्थनिदिधारयिषया महाभारत एव पूर्वं कराळजनकवासिष्ठसंवाद जनकयाज्ञवल्क्यसंवादादौ विस्तरेण व्यासोऽपि व्यवस्थापयामास । तथा हि मोक्षधर्मे—

परं नारायणं देवं निर्द्धन्द्वं प्रकृतेः परम् ॥ ३०७-९६ ॥
विमुक्तस्सर्वपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ३०७-९७ ॥
एवमुक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा :
साङ्ख्या राजन्महाप्राज्ञाः गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ३०७-९९ ॥
ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ।
अत्र ते संशयो मा भूत् ज्ञानं साङ्ख्यं परं मतम् ॥ ३०७-१०० ॥
अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्णब्रह्म सनातनम् ।
अनादिमध्यनिधनं निर्द्धन्द्वं कर्तृ शाश्वतम् ॥ ३०७-१०१ ॥
कृदस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ।
यतस्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयाविक्रियाः ॥ ३०७-१०२ ॥
ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राजन्
वेदेषु साङ्ख्येषु तथैव योगे ।

यचापि दृष्टं विविधं पुराणे
सांख्यागतं तित्रिखिलं नरेन्द्र ॥ ३०७-१०८ ॥
कृत्स्तं च सांख्यं नृपते महात्मन्
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ ३०७-११४ ॥
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्ग
संहारकाले च तदत्ति भूयः॥ ३०७-११५ ॥

संहत्य सर्व निजदेह संस्थं कृत्वाप्यु शेत जगदन्तरात्मा। इति पूर्वमुक्तम्। अत्र 'प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य' इत्यत्रप्राक्तनवचनेषु पूर्वं (पु. १०३) उदाहृतेषु (अ सा) आचार्यपादनिणींतिदिशा अचिरादिगत्यविरुद्ध गतिद्वारक परमात्म प्राप्त्यपुनरावृत्योस्स्फुटतया 'प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य इत्यत्रापि प्रकृति-मण्डलादूर्ध्वदेशगमनार्थं प्रकृत्यतिक्रम एव विवक्षितः। अत एव जीवस्य परमात्मप्राप्तिस्सम्यगुपपद्यते। एतेन जीवपरभेदः प्रतीयते नारायणो विश्वमिदं पुराणम्। इत्यत्र नारायणे विश्वमिदः प्रतिपादितः कृटस्थनित्यताप्यक्षरब्रह्मण उक्ता। एतेन जीवश्वरयोरमेदः प्रतीयते एवं च अक्षरं जीवामिन्नं परं ब्रह्म विवक्षितम् उत जीविमन्नम् १ द्वितीये जीवस्याक्षरत्वम् उत क्षरत्वम् १ अक्षरत्वे उभयगतं तदक्रक्षं उत न १ क्षरत्वे अक्षरप्राप्तिप्रकथम् १ इत्यादि संशयेन युधिष्ठरो भीष्मं प्रच्छिति—

" किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः । किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥—इत्यादिना ।

भीष्म उवाच —

अत्र ते वर्तियिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । विसष्ठस्य च संवादं कराळजनकस्य च ॥ विसष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् । पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैश्रेयसं परम्॥

'' भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातम्। यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीिषणः ॥ ३०८ । ११ ॥ यच तत्क्षरमित्यक्तं यत्रेदं क्षरते जगत्। यचाक्षरामिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ''॥ १२॥ इति करालजनकप्रश्नस्य वसिष्ठप्रतिवचने-" एषा तत्त्वचतुर्विशी सर्वाकृतिषु वर्तते । यां ज्ञात्वा नाभिशोचान्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदार्शनः ॥ २९ ॥ एतदेहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहित । वेदितव्यं नरश्रेष्ठ स देव नरदानवे।। ३०।। कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरतेऽव्यक्तसंज्ञितम्। अहन्यहिन भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ३५॥ एतद्धि(च) क्षरामित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत्। कथितन्ते महाराज यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ ३७॥ पश्चविंशतिमोविष्णुर्निस्तत्वस्तत्वसंज्ञितः। तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्वमाहर्मनीषिणः ॥ ३८॥ यन्मत्यमसुजद्यक्तं तत्तनमूर्त्यिवितिष्ठति। चतुर्विशत्तमो व्यक्तो ह्यमूर्त र्पञ्जविशकः ॥ ३९ ॥ स एव हादि सर्वासु मूर्तिष्वात्माऽवतिष्ठते । चेतयंश्चेतनाात्रीत्यं सर्वमर्तिरमृर्तिमान् ॥ ४० ॥ एवमेष महानात्मा सर्गप्रख्यकोविदः। विकुर्वाण प्रकृतिमानाभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥ तमस्सत्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु। लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात्।। ४३।। सहवासनिवासात्मा नान्योऽहामिति मन्यते। योऽहं सोऽहमिति ह्यक्ता गुणानेवानुवर्तते ॥ ४४ ॥

तमसातामसान्भावा न्विविधान्प्रतिपद्यते।
रजसा राजसांश्चेव सात्विकान् सत्व संश्रयात्॥ ४५॥ इति॥
जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेसात्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येहमध्यमम्।
तामसस्याधमं स्थानंप्राहुरध्यात्म चिन्तकाः॥ ३१९–३॥
केवळेनेह पुण्येन गति मुर्ध्वामवाप्नुयात्।
पुण्यपापेन मानुष्य मधर्मेणाप्यधोगातिम्॥ ४॥
पुण्यपापविमुक्तानां स्थानमाहुर्भहात्मनाम्।
शाश्चतं चाव्ययं चैव मचलं चाक्षरं च ह ॥ ५॥ इति।

अत्र कराळजनक प्रश्ने 'प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य। इत्यादी प्रागुक्तानामक्षयत्त्वापुनरावृत्त्याभिधानेन नारायण एव अक्षरम् ; नाराणमयनमिति नारप्राप्यत्वं च नारायण पदार्थ इति विवाक्षितम् ।

एतेन 'अथपरा यया तदक्षरमिंगम्यते' (मुं १-५-) इत्यत्र अक्षरपदार्थी नारायण इति स्थापितम् । मृतात्मा—बद्धजीवः, अत्र प्राक् (२४८ पु)
उदाहृत (मै-३) श्रुतिरनुसन्धया । मृतात्मनः क्षरत्त्वोक्तया अचेतनवत् कार्यत्वं बोधितम् । तेन वस्तुत्तो जीवस्य पञ्चविंशत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्त्वेऽपि अचित्संबद्धस्य कार्यतया चतुर्विंशति तत्त्वान्तर्मावमिभेप्रत्येव अनुपदमेव विष्णोः
पञ्चविंशति मत्त्वोक्तिस्सङ्गच्छते । विष्णुशब्देन कठश्रुत्याद्यामिप्रेतं व्याप्य
व्यापक तत्त्व द्वयं व्यक्तितम् । निस्तत्त्वः-आधारभृत तत्त्वशून्यः, 'तस्वसंश्रयणात् ' इति वक्ष्यमाणानुसारात् , स्वतन्त्र इति यावत् । एतत्—क्षरम् ,
तत्त्वसंश्रयणात्—विष्णवधीनसत्तावत्त्वात् , एतेन क्षरस्य परतन्त्र तत्त्वस्पतोक्ताभवति । एतदेव विशदयति 'यन्मर्त्यम् ' इत्यादिना 'तत्तन्मूर्ति ' इत्यन्न
तत् , तन्मूर्ति, इति छेदः । यच्छब्दे वीप्सामावेन तच्छब्दे वीप्साविवक्षणानौचित्यात् । तत्-सृष्टं क्षरं चिदाचिदात्मकम् , तन्मूर्ति-क्षरशरिकं विष्णुतस्वम् ,
प्रतिहृहम् ' इति पूर्वमिभधाय अत्र 'तन्मूर्ति ' इत्युक्तया मृतात्मनो छोक-

प्रसिद्ध देहवत् अचिद्धतात्मनोरुभयोरपि विष्णुदेहत्त्वामितिबोधितम् । एतन्मू-लक एवाभेद व्यपदेशे इति दर्शयति ' चतुर्विशतिमोऽव्यक्त ' इति 'अमूर्तः ' ' अमूर्तिमान् ' इत्यत्र भूतात्मवत्कर्मकृतशरीरशून्य इत्यर्थः । सर्वशरीरकत्वेन मूतात्मविलक्षणात्मत्त्वं विष्णोर्दर्शयति 'स एव, इत्यादिना। श्चेतनानित्यम् इत्येव पाठः प्राचीन लिखित कोशेषु बहुषु (वा. रामस्वामि-शास्त्रिमुद्रितकोशेपि) दृश्यते । 'नित्त्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ' तमात्म-स्थम् ' (कठउ ५-१३) ' तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम् ' (श्वे उ ६-१३) 'स एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विविशानीति ' 'आत्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारियतारम् (मै उ ३-२) इति (पु १४८) उदाहृतायाश्च श्रुतेरनु-सारात्। आत्मस्यम् ' इति ' व्याप्यनारायणस्थितः ' (तैना) इति श्रुत्यनु-साराद्याप्तिपरम् । प्रभुकारियतारामिति स्वामित्त्व नियामकत्त्वे उक्ते । एतेन जीवस्यपरमात्मशरीरत्वं दर्शितम् । 'नरसम्बन्धिनस्सर्वे चेतना-चेतनात्मकाः' (र-त्र) इति वचनार्थोऽपि संगृहीतः। एतावता शरिर शारिरि भावापन्नतत्त्व द्वयमिति देहे आत्मद्वयमिति च निणितम्। 'विकुर्वाण' इत्यादि भूतात्म-निरूपणपरम् ' विकुर्वाण इति पूर्वीक्त क्षरशब्दार्थ उक्तः । ' प्रकृतिमानिभ-मन्यति ' इत्यनेन ' तरिंमश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः (श्वे उ) इति श्रुत्पर्थ उक्तः । श्रुतीच ' मायया ' इति संनिरुद्ध इत्यत्रैवान्वेति । तेन अन्य-पदार्थभूतः मायास्वामीश्वरभेदः जीवगतस्स्वाभाविको न मायिक इति बोध्यते । अत्रपूर्व 'एतद्देहं-सर्वदेहिषु, इत्यत्र प्रकृतेर्देहरूपाया यस्तंबन्ध उक्त स्सएव देहात्माभेमानस्य स्वतन्त्रात्माभिमानस्य च हेतु रित्याशयः। ' देहयोगाद्वासोऽपि' (शा सू ३-२-५) इति सूत्रेप्ययमर्थः स्फुटः । अत्र जीवस्य क्षरत्वोक्तवा नराजातत्वेन नारपदार्थत्वं दर्शितम्।

सहवासिति—सहवासः विष्णुना सह देहे वास एव निवासो यस्यसः सहवासिनवास इत्यर्थः । एतेन देहे जीवाप्टथिनसिद्धिवत् भूतात्मनो विष्णवप्टथिनसिद्धिरिप पदिशिता। एतिचन्धनं मोहाकारमाह 'नान्य' इत्यादिना।

11

' आत्मस्थं प्रभुं भगवन्तं करिायतारं नापश्यत् ' (१४८ प्र) इत्याचुदाहृत श्रुतेरर्थ एतेनोक्तः । जनकयाज्ञवल्क्य संवादेऽप्ययमर्थोवक्ष्यते । " तमसा तामसान् " इत्यादे ' स्सात्विकान्सत्वसंश्रयात् , इत्यन्तस्यार्थस्य जनकयाज्ञ-वरुक्य संवादे विवरणमुखेन सात्विकस्योत्तमं स्थानं पुण्यपाप विमुक्तानां स्थानमित्यादिना प्रकृतिञ्चाप्यतिक्रम्य । इत्यादिप्रागुदाहृत वचनेऽपि प्रकृति-मण्डलादूर्घ्वस्थानं विवक्षितमिति निर्णीतं भवति । केवलेनेह पुण्येनेत्यत्र 'पुण्यस्त्रिषुमनोज्ञेस्या त्झीवंसुकृत धर्मयोः, इत्यादि मेदिनीकोशा दात्मज्ञान-रूपधर्मीऽपि पुण्यशञ्दार्थः । " अधर्मेणाप्यधोगतिम् " इति समभिन्याहाराच । एतेन '' योहवा वोपरिस्थः श्रूयते" (मै. उ २-४) इत्यादि सिद्धस्य ज्ञानिपाप्यतादार्शेता । एतेन अथ परा यायतदक्षरमधिगम्यते, (मु. उ.) इत्युपक्रमोक्ताक्षरपाप्तिः, 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यम् । (मु कठ-३-८) इत्युपसंहारे दिव्यपदेनाप्राकृतदेशे विवक्षिता 'पुण्यपापेविधूयनिरञ्जनः ' ''तरितशोकं तरातिपाप्मानं गुहा-यान्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति " इति पूर्व परत्र "तदापीते संसार व्यप-देशात् " (शा. सू. ४-२-८) इति सूत्रेच गतिमध्ये सूक्ष्मशरीरादि-विगमानन्तरमेव मुक्तिप्रतिपादनेन प्रकृतिमण्डले मुक्त्यसम्भवादिति सिद्धम् । अत्र जीवपरयोः शरिर शरिरमावोक्या एकत्वव्यपदेशोपपादनेनाः भेदबुद्धेश्रमत्वोक्तया च जीवपरभेदः सिद्धान्तितः।

देहजीवयारभेदबुद्धिवत् जीवपरयोरभदबुद्धिरि अम एवेति उत्तर-प्रनथसन्दर्भेऽपि व्यक्तम् ।

> अहमेतानि वै सर्वं मध्येतानीन्द्रियाणि ह । म. भा. शा. मो. निरिन्द्रियो हि मन्येत त्रणवानस्मि निर्त्रणः ॥ ३०८-५०१॥ अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्विममन्यते ॥ ३०९-५४ ॥ एवमप्रतिबुद्धत्त्वादबुद्ध जन सेवनात् । सर्गकोटि सहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ॥ ३१०-९॥

[इयशिरो

तदेष षोडशकलं देहमन्यक्तसंज्ञिकम् ।

ममायामिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ३१०-८ ॥

पञ्चावैशस्त्रेथवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।

विमलश्च विशुद्धश्च शुद्धामलनिषवणात् ॥ ३१०-९ ॥

अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।

अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्य बुद्ध (घ) तां व्रजेत् ॥ ३१०-१०॥

कश्रु जनक उवाच-

अक्षरक्षरयोरेष द्वयोस्सम्बम्घउच्यते ।

क्षीपुंसोश्चापि भगवन्संबघस्तद्वदुच्यते ॥ २१०--१२ ॥

एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृति पूरुषौ ।

पदयामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मी न विद्यते ॥ ३१०--१९॥

मोक्षकामा वयं चाऽपि काङ्क्षामो यदनामयम् ।

अदेह मजरं नित्य मतीन्द्रियमनीश्चरम् ॥ ३१०--२१॥

वंसिष्ठ उवाच-

भार्यते हि त्वयाप्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः।

न च प्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वरः॥ ३१०-२३॥

यो हि वेदे च शास्त्रे च प्रन्थधारणतत्परः।

न च प्रन्थार्थ तत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ ३१०-२४॥

एकत्वमक्षरं प्राहुनीनात्वं क्षरमुच्यते ॥ ३२०-४७॥

पश्चिवशित निष्ठोऽयं यदासम्यक्पचक्षते।

एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥ ३१०-४८॥

जनक उवाच-

नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतद्दिषसत्तमः। पश्चामि वाभिसन्दिग्धमेतयो वै निदर्शनम् ॥ ३११-१॥ तथाऽबुद्धः प्रबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघः। स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्वमेतन्न संग्रयः॥ ३११--२॥ अक्षररक्षयोर्युक्तं त्वया यदिपकारणम्।
तद्प्थस्थिरबुद्धित्वात्भनष्टमिव मेऽनघ॥ ३११--३॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामिनानात्वैकत्व दर्शनम्।
प्रबुद्धमप्रबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः॥ ३११--४॥ विद्याविद्यं च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च।
सांख्यं योगं च कात्स्न्येन पृथक्चैवापृथक्चहः॥ ३११--५॥

वसिष्ठ उवाच--

योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् । तच्चाापि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदाविदोजनाः ॥ ३११--७॥ तदातमनुषद्येत यस्मिन्द्षे तु कथ्यते । हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञ स्तात मद्विषैः॥ ३११--१९॥ विधूम इव सप्ताचिरादित्यइव रश्मिमान्। वैद्युतोऽमिरिवाकाशेद्दश्यतेऽऽत्मातथाऽऽत्मिन ।। ३११--।।२०॥ संपद्यान्तिमहात्मानो घृतिमन्तो मनीषिणः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थाह्ययोनिममृतात्मकम् ॥ ३ - २१ ॥ तदेवाहुरण्भयोऽण् तन्महद्भवो महत्तरम् । तत्तत्र सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठत्र दृश्यते ॥ ३११-२२॥ योगद्शनमतावदुक्तं ते तत्वतोमया। सांख्य ज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यान दर्शनम् ॥ ३११-२६ ॥ सर्गप्रखयप्तावान्त्रकृतेर्नृपसत्तम । एकस्वं प्रक्रये चास्य बहुत्वं च यदाऽसृजत् ॥ ३११-३३ ॥ एवमेवचराजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञेयचिन्तकैः। अधिष्टाना य इत्युक्त स्तस्याप्येतानिदर्शनम् ॥ ३१२-३४॥ एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरनुत त्ववान् ।

एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ३११-२५॥ बहुधात्मानमकरो त्प्रकृतिः प्रसवात्मिका । तचक्षेत्रं महानात्मापञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ३११-३६॥ अधिष्ठातेतिराजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमः। पश्चार्वेशोप्रबुद्धात्माबुध्यमान इति स्मृतः । अवस्थान यदातुबुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवतिकेवलः ॥ ३११-४४॥ सम्यग्द्रीनमेतावद्भाषितं तवतत्वतः। एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रतियान्त्युत ॥ ३११-४५॥ नत्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः। विद्यतऽक्षरभावत्वं ये परात्परमव्ययम् ॥ ३११-४७॥ पश्येरनेकमतयो न सम्यक्तेषुदर्शनम्। The stappings of तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनरिनदम ॥ ३११-४८ ॥ इति देहाद्यात्मश्रमं दर्शयति-अहमेतानीत्यादिना। अक्षरः ॥ ५४ ॥ स्वरूपपरिणामशून्य इत्यर्थः । एतेन अहमर्थस्य जीवस्य वस्तुतोऽक्षरत्व-मेबेति सिध्यति परमात्मस्वामिके तद्भोगसाधने देहादौ स्वस्यस्वामित्व भोगसाधनत्वबुद्धिरूपममकारं दशियति—तदेवमित्यनेन । उक्त ममकार एव संस्रति हेतुरितिभावः । तस्यैवाप्रतिबोधनादिति ' ममायमितिमन्वान ' इत्यत्रै-वान्वेति । स्वभावतो विमलः विशुद्धः ममायामितिमन्वान इत्युक्तहेतोरशुद्ध

एव शुद्धामल निषेबणात् शुद्धात्मातादृग्भवतीत्यन्वयः। शुद्धामल पदं परमात्मपरम् । ताद्दगित्यत्र परमसाम्यं विवाक्षितम् । प्रकृतिसेवनया बद्धो

जीवः परमात्मसेवनयामुक्तः परमात्मसमो भवतीत्यर्थः । नित्यप्रकृति सम्बद्धस्य प्रकृतिमोक्षः कथम् १ इति करालजनकप्रश्नः । ' अनामयम् ' इत्यादि

परमात्मपरम् । अनीश्वरमिति--न विद्यते ईश्वरो यस्येति विग्रहः । " पतिं

विश्वस्यात्मेश्वरम् " " न तस्येशेकश्चन " इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसंहितः।

एकत्वमिति ॥ ४८॥ सृष्टौ प्रकृतेः परिणामानन्त्येन देहाचात्मञ्रमसम्भवेन

रक्रभूपणं] प्रलयकालिकमेकत्वं सृष्टिकालिकं बहुत्वमित्येकश्रुति सिद्धान्तः

320

नानात्वम् । प्रलये च परिणामाभावन एकत्वमित्यनुपदमेव स्फुटीभाविष्यति । यदा पश्चविंशतितत्त्वज्ञानं तदा चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्त पश्चविंश जीवस्वरूपै-कत्वज्ञाने स्वदेहादिगत नानात्वश्रमो यदा नास्ति तदा ज्ञायमानं तत्तज्जीव-गतमेकत्वमेव दर्शनम्। तत्तज्जीवगतैकत्वज्ञानं सम्यग्दर्शनमितियावत् । तत्त-जीवेषु स्वस्वदेहाद्यात्मअमद्शायां नानात्वज्ञानं न सम्यग्दर्शनमिति च। प्रकृति मोक्षहेतु मूतं योगकालिकं स्वात्मनि परमात्मदर्शनं कथयति तदेत्यादिना -एतेन स्वतन्नात्मभ्रमः जीवपराभेदभ्रमश्च व्युदस्तो भवति । आत्मनि-स्वात्मानि जीवे आत्मा-परमात्मा दृश्यत इत्यर्थः । 'विज्ञानात्मा पुरुषःसपरेऽ-क्षरेआत्मनिसम्प्रतिष्ठते ' (प्र. ४-९) इत्युक्तेः परमात्मनि जीवात्मा इत्यर्थस्य सम्भवेऽपि '' यदार्चिमद्यदणुभ्योऽणु " (मुंड२-२-२) इत्यादि श्रुत्यर्थस्य तदेवाहः २२० । इत्यनेनोक्तेः । आत्मनि जीवे इत्यादि पागुक्तार्थप्वात्र-विवक्षतः सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठत् - इत्युक्तेश्च प्ररुपे प्रकृतेरेकत्वेन तद्धिष्ठातुः परस्यकत्वेन व्यवहारः । सृष्टौ प्रकृतेबेहुत्वात्तदिषष्ठातुः परस्याऽपि बहुनाम-रूप माक्तेन बहुत्वेन व्यवहारोऽत्रविवक्षितः ॥ ३३-३४ ॥ 'तच क्षेत्रं महानात्मापञ्चविंशोऽधितिष्ठति '।। ३६ ॥ इत्यत्र परस्याप्यधिष्ठातृत्वं विवक्षितम्। जीवस्यक्षरकौटौकथनावसरे विष्णोः पश्चविंशस्य 'यन्मर्त्यमस्जद्यक्तं तत्तन्म्-र्विधितिष्ठति । इत्याधिष्ठातृत्वस्य पूर्वमिधानात् जीवस्य स्वरूपज्ञानदशाया-मक्षरकोटी निवेशेन परस्य च षड्डिशत्वेन जीवस्यव पश्चविंशत्वेनाप्येतत्प्रघटके व्यवहारादिति बोध्यम् ॥ एतेन '' सदेव सौम्येदमप्र आसित् '' इत्यादि-श्रुतिषु प्रख्यकाछिकं नामरूपविभागाभावछक्षणमेकत्वं विवक्षितं नतु पर-सम्मतमिति निर्णीतं भवति ॥ ४४ ॥ आत्मानम् हर्यतेऽत्मा तथात्मनि ॥ २०॥ इति पूर्वीक्तदिशा जीवात्मगतं परमात्मानमित्यर्थः।

" एकोवशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधाय×करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति घीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्।। नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां योविदघातिकामान् । तत्कारणं सङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपादौः।। इति निर्गुणश्रुतिसमनन्तर (श्वे-६) श्रुत्यनुसारात् । प्तेन-

" ध्यानयोगेन संदृश्यस्मूक्ष्म आत्माऽऽत्मानिस्थितः ।

(याज्ञ. स्मृ. प. अ. ३-६४)

निस्सरन्ति यथा छोह पिण्डात्तप्ताः स्फुलिङ्गकाः। सकाशादात्मनस्तद्वदात्मान≍प्रभवन्ति हि ॥ (याज्ञ. स्मृ. प्र. अ. ६७)

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् । योगशास्त्रं च मत्त्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ (याज्ञ. स्मृ. प्र. अ. ११०)

अनन्यविषयंकृत्वा मनोर्बुद्धिस्मृतीन्द्रियम् । ध्येय आत्मा स्थितोयोसी हृदये दीपवत्प्रभुः ॥

(याज्ञ. स्मृ. प्र. अ. १११)

सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वायकरूपते ।

(याज्ञ. स्मृ. प्र. अ. २०३) इति

याज्ञवल्क्यवचनानि व्याख्यातानि । एतेन पूर्वं '' शुद्धामलिनेषेवणात् ' इत्यत्र निषेवणं योगरूपमितिबोधितम् । एवं पूर्वं ताद्यगित्यत्र परमात्मसाम्यमेव विव-क्षितं तदिष सर्वविषयकज्ञानवत्वेन ।

विज्ञानात्मासहदेवैश्वसर्वे प्राणाम्तानि संप्रतिष्ठान्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञस्सर्वमेवाविवेशेति ॥

(प्रश्न उ. ४-११)

इति श्रुतेरित्याशयेनाहसाम्यतामित्यादि साम्यताम् — साम्यमेव साम्यता । देवतेत्यादिवत्स्वार्थे तल्प्रत्ययः ॥ ४७॥ अक्षरभावत्वामिति — स्वार्थे त्वप्रत्ययः। अक्षरभाव इत्यर्थः। जीवस्य स्वरूपपरिणाम विरहस्य सार्वदि-

कत्वेन धर्मम्तज्ञानगत सङ्कोचिवकासात्मक परिणामविरहः मुक्तिकालिक एवाक्षरभावः अत्रं विवक्षितः । परमात्मसाम्यं च मुक्तस्यानेन घर्मेणीति चात्र विवक्षितम् । 'पश्येरन्नेकमतयः ' इत्येव बहुषु कोशेषु (वा. रा. मु. कोशे च) पाठः। अयमेव पूर्वापरानुगुण्येन युक्तः। एकमतय इत्यत्र अक्षरपदार्थ-परमात्मजीवाभेदज्ञानवन्त इत्यर्थः । अत्र 'परात्परमव्ययम्' इत्यनेन दिव्योह्यमूर्तरपुरुषः- अक्षरात्परतः परः ' 'तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ' इति च समानार्थकश्रुतिद्वयं प्रत्यभिज्ञाप्यते । तत्र च 'परतोऽक्षरात्पर' इति समानाधिकरणनिर्देशः । परतोऽक्षरान्मुक्तात्पर इति तद्यः। एवं परात्परमित्यत्र नामरूपाद्विमुक्तात्परमित्यर्थः। " अथ परा-यया तदक्षरमियाम्यते '' ''यथा सुदीप्तात्पावकाद्विष्फुलिक्नास्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधास्सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति " ' अक्षरात्परतः परः ' 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । " इति श्रुतयोऽत्रानुसंहिताः । अक्षरस्य परमात्मनः प्राप्यत्वं प्रकाशवद्ययादिदृष्टान्तेनाक्षरसद्धपस्य ज्ञानविकासवतो जीवस्य जन्यत्वं परमात्मनः अक्षरात्परत्वं, मुक्तस्याक्षरसाम्यं अक्षरपुरुषस्य नामरूपाद्विमुक्ता, त्परत्वं च जीवब्रह्मभेदाभ्युपगन्तॄणामेव पक्षे सङ्गच्छते नतु जीवपराभेदपक्ष इति भावः । एतत्प्रघट्टकमभिप्रेत्यैव वेदान्तसारे (१-२-२३) भगवता " अथवा सामानाधिकरण्येन परतोऽक्षरात्पञ्चविंशकात्पर इति भेदन्यपदेशः " इति 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुत्यर्थोऽभ्यषायि । पूर्वश्रुतावक्षरसरूपत्वेन प्रकाशवद्म्यादिदृष्टान्तेन च ज्ञानवतां जीवानां जन्मोक्तया अक्षरात्परत-इत्यत्राक्षरशब्दः जीवपरः । '' यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विध्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " (मुं. उ. ३-१) इत्युत्तरश्रतौ विद्वानित्यस्याभावेऽपि वाक्यार्थ पूर्तिसंभवे विद्वानिति पदेन मुक्तस्य ज्ञानसाम्य विवक्षासूचनपूर्वकं ज्ञानवतो जीवस्य प्रमात्म साम्यं वक्ष्यते । तत्पूर्वश्रुतौ च 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य

महिमानमितिवीतशोकः (मुं. उ. ३-२-२) इत्यत्र ईशजीवभेदं ईशमिह-मानं च पश्यन् जीवः प्रस्तुतः । महिमा च ' यस्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमाभुवि ' इति (मृ. उ. २-२-७) पूर्वं सर्वज्ञस्य श्रुतः । एतःपू-वीर्घेऽपि 'यदापश्यः' इति सगुणसाक्षात्कारवानेव विवक्षितः । अत्र कतीरं ब्रह्मयोनिम् । इत्यनेन ' तथाक्षरात्संभवतीहविश्वम् ' (मुं. उ १-१-७) इति श्रुत्यर्थस्योपस्थापनेन तदुत्तरं 'यस्सर्वज्ञः सर्ववित् ' इति सर्वज्ञत्व-मप्युपस्थापितम् । एवं च 'विद्वान् साम्यमुपैति हित वाक्ये ज्ञानवतस्सर्व-ज्ञत्वेनोपस्थितेन परमात्मना साम्यं ज्ञानसाम्य एव पर्यवस्यति । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ' (गी. १४-३) 'स गुणान् समर्तात्यतान् ब्रह्मभूयायक रूपते, (र्गा १४-२६) इति गीतायामुपक्रमापसंहारयोः मुक्तस्य ब्रह्मणा साधम्य ज्ञानसाम्यमेवेति एतच्छ्ति तात्पर्य विषयीभूत एवार्थी निर्णीतः । सर्वज्ञत्व योग्यस्य जीवस्य ज्ञानविकास प्रतिबन्धक पापसद्भावेन किंचित्पाप नाशेन जन्मकालमारभ्यशरीरेन्द्रियद्वारकं किंचिज्ञांन ज्ञानप्रति-बन्धक कतिपयपापविगमेन परमात्मज्ञानसमनन्तरं ततोऽतिशयितं ज्ञानं मुक्यु-पायमूत ज्ञानपूर्व्या पुण्यपापसामान्यविधूनने स्क्ष्मशरीरस्य कर्मवासनायाश्च गातिमध्येऽपगमे प्रतिबन्धकसामान्य विगमेन सर्वज्ञत्वमितिबोधनाय 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ' इत्यत्र विद्वान् , पुण्यपापे विधृय, निरञ्जनः, परमम् इति पदान्युपातानि । उत्तरत्रापि चिदचितोः प्रख्येऽ-क्षरत्वैकत्व प्रदर्शनेन प्रलयकालिकमेवैकत्वमिति निर्घार्थ जीवस्य परमात्म-साम्यं स्थिरीकियते।

अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणीम् । सर्गप्रलयिनमुक्तो विद्यो वै पञ्चविंशकः ॥ ३१२-२ ॥ ज्ञानमव्यक्तामित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः । तथैवज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ३१२-९ ॥ अक्षरश्च क्षरश्चेव यदुक्तं तानिबोधमे ॥ ३१२-१०॥ उभावेतौ क्षरावुक्तावुभावेतौ क्षराक्षरौ (नचाक्षरौ)। यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् । तदा सहगुणैस्तैस्त पञ्चविंशो विलियते॥ १५॥ गुणा गुणेषु छीयंते तदैका प्रकृतिर्भवेत । क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत् क्षेत्रे संप्रकीयते ॥ १६ ॥ तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंज्ञिता। निर्भुणत्वं च वैदेह गुणेष्वप्रतिवर्तनात्॥ १७॥ एवमव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षयात् । प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुराश्रम ॥ १८ ॥ क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवती मिथः। प्रकृति त्वभिजानाति निर्भुणत्वं तथाऽऽत्मनः ॥ १९॥ तदा विशुद्धो भवति प्रकृते प्रारवर्जनात्। अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुद्धचति बुद्धिमान् ॥ २०॥ तदैषा स्वन्यतामेति न च मिश्रत्वतां त्रजेत्। प्रकृत्या चैव राजेन्द्र मिश्रो ह्यन्यश्च दश्यते ॥ २१ ॥ अयमत्र भवेद्धन्धुरनेन सह मे क्षमम् । साम्यमेकत्वतां यातो यादशस्तादशस्त्वहम्॥ २७॥ तल्यतामिह पश्यामि सहशोऽहमनेन वै। अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदशकस्तथा ॥ २८॥ योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञ्या संप्रवृत्तवान्। स सङ्गयाऽहं निस्सङ्गस्थित×कालामिमं त्वहम् ॥ ३१२-२९ ॥ अनयाऽहं वशीमृतर्कालमतन बुद्धवान्। उच्चमध्यमनीचांतां तामहं कथमावसे ॥ ३१२-३०॥ सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वश्चनात्। वाञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ॥३१२-३२॥

न चायमपराघोऽस्याह्मपराघो ह्ययं मम। योऽहमत्राभवं सक्त≾पराब्जुखमुपस्थितः ॥ ३१२-३३ ॥ न ममात्राऽनया कार्यमहङ्कारकृतात्मना ॥ ३१२-३६ ॥ आत्मानं बहुषा कृत्वा योऽयं भयो युनक्ति माम्। इदानीमेष बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहक्कतः ॥ ३१२-३७॥ ममत्वमनया नित्यमहङ्कारकृतात्मकम्। अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ३१२-३८॥ अनेन साम्यं यास्यामि नानयाऽहमचेतसा । क्षमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ॥ ३१२-३९॥ एवं परमसम्बोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् । अक्षरत्वं निगच्छेत त्यक्ताक्षरमनामयम् ॥३१२-४०॥ निर्गुणं परमं दृष्ट्वा तादृग् भवति मैथिल ॥ ३१२-४१ ॥ सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात्। यदेव सांख्यशास्त्रोक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ४४ ॥ पृथक्चैव हि तच्छास्निमत्याहुः कुशला जनाः !। ४६ ॥ पश्चविंशात्परं तत्वं (परत्वेन) न पश्यन्ति नराधिप । सांख्यानां तु परं तत्वं (तन्नं) यथावदनुवार्णितम् ॥ ४७ ॥ बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्वतः। बुध्यमानं च बुद्धं च पाहुर्योगानिदर्शनम् ॥ ४८॥ अव्यक्तबोधनाचापि बुद्धग्रमानं वदन्त्युत । पञ्चविंशं महात्मानं नचासावपि बुद्धचते ॥ ३१३-६॥ षड़िशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम्। स तु तं पञ्चाविराञ्च चतुर्विराञ्च बुद्धचते ॥ ३१३-७॥ अव्यक्तं ततु तद्भक्ष बुद्धयते तात केवलम् ॥ ३१२-८॥ केवलं पद्मावेंशञ्च चतुर्विशञ्च परयति ।

बुध्यमनो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ॥ ३१३-९ ॥ तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः। बुघ्यते परमंबुद्धं विशुद्धमचपलोपमम्।। ३१३-१०॥ षड़िंशं राजशाद्छ तदा बुद्धत्वमाव्रेजत् ' ततस्त्यजातिसोऽज्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै॥ ३१३-११॥ निर्गुण प्रकृति वेद गुणयुक्तामचेतनाम्। ततर्केवलधर्माऽसौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ॥ ३१३-१२॥ केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात्। एतं वै तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामृतम् ॥ ३१३-१३॥ तत्त्वसंश्रयणादेव तत्त्ववात्र च मानद । पञ्चविंशति तत्त्वानि प्रवदान्ति मनीषिणः ॥ ३१३-१४॥ न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वष बुद्धिमान् । एष मुञ्जति तत्त्वं हि क्षिप्र बुद्धत्वलक्षणम् ॥ ३१३-१५॥ षडविंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः । केवछेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ ३१३-१६॥ षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानो खबुद्धिमान् । एवं नानात्विमित्युक्तं साङ्ख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ३१३-१७ ॥ चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च। एकत्वं वे भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥ ३१३-१८ ॥ बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल । सङ्गधर्मा भवत्येष निस्सङ्गात्मा नराधिप ॥ ३१३-१९ ॥ निस्सङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विभुम्। विभुस्त्यजित चाव्यक्तं यदा विताद्विबुध्यते ॥ ३१३-२०॥ चतुर्विशमसारश्च षड्विंशस्य प्रबोधनात् । एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ॥ ३१३-२१ ॥

मोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुति निदर्शनात्। नानात्वैकत्वमेतावद्ष्रव्यं शास्त्रदृष्टिभिः ॥ ३१३-२२ ॥ मशकोदम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः । मत्स्योदके यथा तद्वदन्यत्वमुपरूभ्यते ॥ ३१३-२३ ॥ एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः। एवद्भिमोक्ष इत्युक्तमन्यक्तज्ञानसंज्ञितम् ॥ ३१३-२४॥ पञ्जविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्तते । एष मोक्षयितव्येति पाहरव्यक्तगोचरात् ॥ ३१३-२५॥ सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः। परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै॥ ३१३-२६॥ विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान्। विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषष्म ॥ ३१३-२७॥ वियोगधर्मिणाचैव वियोगात्माभवत्युत । विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्यह तथा भवेत् ॥ ३१३-२८॥ ग्रुचिकर्मणा ग्रुचिश्चैव भत्रत्यमितदीप्तिमान् । विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना॥ ३१३-२९॥ केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै। स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रस्वमवाम्नेत ॥ ३१३-३०॥ एतावदेतत्काथितं मया ते तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् । अमत्सरस्त्वं प्रतिगृह्य चार्थं सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥३१३-३१॥ कराळ मा ते भयमस्तु किञ्चिदेतच्छ्तं ब्रह्म परं त्वयाद्य। यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशोकमत्यन्त मनादिमध्यम् ॥

11 3 ? 3 - 3 ८ 11

अगाधजन्मामरणं च राजाितरामयं वितिभयं (नित्यमजं) शिवं च । समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं ज्ञानस्य तत्वार्थाममं विदित्वा ॥ ३१३–३९॥ रत्नभूषणं]

344

भीष्म उवाच

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ।
पञ्चिविशो महाराज परमिषिनिदर्शनात् ॥ ३१३-४२ ॥
पुनरावृत्तिमामोति परं ज्ञानमवाप्य च ।
नावबुध्यति तत्वेन बुध्यमानोऽजरामरम् ॥ ४३ ॥
येन क्षराक्षरे विते भयं तस्य न विद्यते ।
विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेति पार्थिव ॥ ४४ ॥

इति ।

३१२-२ अत्र प्रकृतेः सर्गप्रलयधर्मित्वमभिषाय पञ्चितिशस्य सर्गप्रलय सम्बन्धिवरहवतो मुक्तस्य ज्ञानवत्वमाभिधीयते । विद्या अस्यास्तीति
विद्यः, अर्श आध्य-१-ज्ञानिमिति ज्ञायतेऽनेनिति ज्ञानम् , ज्ञानकरणिमिति
यावत् । भावप्रत्ययान्तत्वे मुख्यज्ञानत्वस्याऽव्यक्तेऽसम्भवात् प्रलये ज्ञानविकासश्च्यस्य पुंसः सृष्टौ ज्ञानिकासहेत्तत्वेन प्रकृतेर्ज्ञानकरणत्वसम्भवात्
'एतज् ज्ञानिमिति प्रोक्तम्' (गी. १३) इत्यत्र ज्ञानशब्दवदयमपि करणप्रत्ययान्त एव । 'गुणानां महदादीनामुत्पद्यन्ते परम्पराः । अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चिवंशकम्' इति पूर्वश्लोकोक्तमहदादय एव गुणजाल (१५)
मित्यत्र गुणाः । महदादिभिस्सहजिवस्याऽव्यक्ते लयोऽत्र उक्तः ।

प्रकृतेः विषमपरिणामशून्यत्वेनाक्षरत्वमेकत्वमिष्ठाय " एवमेव च क्षेत्रज्ञः" इत्यत्र जीवस्य ज्ञानपरिणामशून्यत्वेनाक्षरत्वेकत्वे प्रतिपादिते । अतो 'ऽव्यक्तमक्षरेलीयते ' इति श्रुतावक्षरशब्दार्थत्वं प्रकृतेर्जीवानां च विवक्षितमिति श्रीमाष्यकृतां निर्णयो युक्त एव । श्रुतावव्यक्तस्यावस्थामेदांशे परं विशेष प्रतिपादितः । 'तदैषात्वन्यतामेतीत्यस्यस्थाने (२१) 'तदैष तत्वतामेति, इति नीलकण्ठ सम्मत प्राठः। तत्पाठेऽपि पञ्चविंशतत्त्वतामित्यर्थः। 'अन्यतामेति ' इति पाठे अन्यताज्ञानिवन्धनं अन्यत्वं ज्ञायमानमेव विवक्षितम्। अन्यतायास्माविदिकत्वादित्याह —प्रकृत्या चेत्युत्तरार्धेन ॥ २२॥ अत्र " सहवासं न यास्यामि " इत्यनेन अहङ्कार ममकारयो प्रकृति सहवास-

एव निदानमिति स्चितम् ॥ ३८॥ निरामयम् — उपक्रमे अनामयत्वेनोक्तं नारायणम् इत्यर्थः । 'इदानीमेष बुद्धोऽस्मि '॥ ३०॥ इति पूर्वं, 'एवं परमसंबोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् '४० । इत्युत्तरत्र चोक्तेः । परमस्य षड्विंशकस्य संबोधादिति नीलकण्ठोऽपि व्याचख्यौ । बुद्धत्वं चोत्तरत्र

' बुद्धयते परमं बुद्धं विशुद्धमचले।पमम् ।

षड्विंशं राजशार्दूळ तदा बुद्धत्वमात्रजेत् ॥ ३१३-१०॥ इति षड्विंशज्ञानवत एव वक्ष्यते । अत एव 'निर्गुणं परमं दृष्ट्वा तादग्भ-वित मैथिल ॥ ३१२-४२ ॥ इत्युत्तरोक्तिस्सङ्गच्छते । अत्र परमशब्द प्रयोगः 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' (मुं. उ. इति श्रुतिमभिष्रेत्य । श्रुतौ च परमशब्दः जीवब्रह्माभेदाविवक्षां विघटयन् तयोस्साम्यविवक्षां द्रढयति । इति व्यासेन निर्धारितं भवति । ४२ क्षरं त्यक्तानामयमक्षरत्वं निगच्छेतेति पूर्वीर्घे योजना । अनामयमित्यनेन प्रस्य-कालिकाक्षरत्वं पूर्वोक्तं व्युदस्तं भवति । प्रलयकालिकं च ज्ञानसङ्कोच-विकासावस्थाद्वयविरहेण ज्ञानातिसङ्कचितावस्थारूपम्। तद्धि दुष्टमेव--मुक्ति-कालिकं तु पूर्णज्ञानिकासावस्थारूपम् , निर्देष्टम् । इदं च अक्षरत्वं ' अथपराययातदक्षरमियम्यते ' इत्यादौ परमात्मनिष्ठतया विवक्षितम् । तेन धर्मेण मुक्तस्य साम्यमेव ' सयो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति ' इति श्रुतौ विवाक्षितामिति व्यासेन निर्णीतं भवति ॥ ४७॥ यदेव शास्त्रम् ४४ इति पूर्वोक्ता पृथक् पक्ष एव युक्त इत्याह—साङ्ख्यानामति षड्विंशा-नक्किर्तृ पृथक् शास्त्रवादिमते 'नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ' 'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वादेवं मुच्यते सर्व पाशैः '॥ (श्वे. उ. ६) श्रुतिविरोघात् साङ्ख्यानामपि षड्विंशस्सम्मत एव इति पूर्वोक्त सिद्धान्त एव युक्तः इति भावः। किपलासुरिसंवादादौ चायमेव सिद्धान्त इति स्फुटीभविष्यति । 'व्यतिरिक्तं नामासुरे पुरुष प्रश्रविशक -क्षेत्रज्ञः ' इत्युपक्रम्य 'कूलमन्योवृक्षोऽन्यः मशकोऽन्योऽन्य उदुम्बरोऽन्या-

मस्योऽन्यदुदकं मुझमन्यदन्येषीकान्यदुदकमन्यत्पुष्करपर्ण तथान्यत् क्षेत्रं क्षेत्रज्ञोऽन्य प्रुरुष पञ्चिविशकः अन्यश्चास्मात् क्षेत्रज्ञ इति (३०३-वा. २५९ वा. रा. शा. मुद्रितकोशे) अत्र दृष्टान्तास्सर्वे क्षेत्र जीव मेदे, जीव पर मेदे चानुसन्धयाः । 'द्रष्टा क्षेत्रज्ञो द्रष्टव्य मन्यक्तम् ' इत्युपक्रम्य ' एवमेवासुरे ऽन्य दृष्टव्यमन्य प्रुरुष पञ्चिविश्वतित्वमन्यदन्योऽस्मात् क्षेत्रज्ञ इति ' किपला-सुरि संवादे, एतेन पूर्व (क. आ. सं.) '' यद्प्युक्तं किं परात्परमिति—अत्र म्रमः, परात्परं नामासुरे कर्मेन्द्रियेभ्यः परं बुद्धीन्द्रियमित्युपक्रम्य पर्वक्रमेण परात्परस्य निरूपणावसरे परमेतेभ्योऽन्यः क्षेत्रज्ञस्त्वर्सर्गप्रक्रम्य पर्वव्यक्ती क्षेत्रज्ञः जीव परमात्मा च । तत्र जीवापेक्षया परमात्मनोऽपि षड्विश्वकस्य परत्वं विवक्षितामिति बोध्यम् —

योगाश्च साङ्ख्याश्च वदन्ति सम्यक् न पञ्चविंशात्परमस्ति किञ्चित् । अथान्यथा पश्यिस न त्वमेतं चयं तु पश्याम गुरोर्नियोगात् ॥ ३०४-१५९ ॥

इत्युपकम्य 'प्रकृति क्षेत्रज्ञं च पर्द्रक्षेत्रज्ञः षङ्विंशकोऽनुपश्यति । न तु पञ्चविंशः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिवी परं क्षेत्रज्ञं पश्यति । ' इति नारदसनत्कुमार संवादे,
'शुःचिर्हि पञ्चिविशकस्त्रथेव षड्विंशक तत्वमवनुध्यते यदा तदा शुःचिर्भवेदिति '
(३०५ वा. १७८) इति संयमन पञ्चशिख संवादे, च स्फुटम् (३१२-४८)
तत्वतोबुद्ध्यमानस्य बुद्धत्वमत्र विविक्षितम्, अत्राप्युत्तरत्रायमेव पूर्वमुक्तोऽर्थः
सिद्धान्तियष्यते । ३१३-६ पञ्चिवंशं नुध्यमानं वदन्तिति पूर्वणान्वयः
असाविष-पञ्चविंशोषि षड्विंशं न नुध्यत इत्यन्वयः । "नुध्यते परमं नुद्धम् ,
१०१ इत्यादि पाठ एव बहुषु कोशेषु (वा. रा. शा. मु. कोशेऽपि) दृश्यते
इत्ययमेव प्रामाणिकसम्मतः ॥१५॥ षड्विंशोऽहिमिति गृद्धमाणो बुद्धत्वछक्षणं तत्वं मुञ्चतीत्यन्वयः । जीवब्रह्माभेदज्ञानवतो न नुद्धत्विनित्यतेनोक्तं
भवति । अयमेवार्थः स्थिरीक्रियते—चेतनेने १८ त्यादिना । अत्र चेतन-

43

३३८

शब्दः 'नित्यो नित्यानां चेतन श्चेतनानाम्' इति श्रुति घटक प्रथमान्त-चेतनपदसमानार्थकः षड्विंशपरः । ॥२०॥ षड्विंशस्य प्रबोधनादिति त्यज्ञतीति पूर्वेणान्वेति ॥२१॥ अव्यक्तवेदिता अव्यक्तजीवस्वरूपवेदिता च बुध्यमान उक्तः, षड्विंशजीवभेदवेदिताबुद्धः । उक्त ज्ञानशून्योऽपतिबुद्ध इति निष्कर्षः यथाश्रुति निदर्शनादित्यनेनोक्तार्थस्य श्रुत्यभिष्ठतत्वं दर्शितम् ।

'' नानात्वैकत्वमेतावत्" ''नानात्वैकत्वमेतयोः '' ॥ २४ ॥ इत्यत्र मशकोदुम्बरादिदृष्टान्तेन नानात्वं तात्विकमेकत्वं अमनिबन्धनमिति विवेकः। ' एतयोः, इत्यस्य अव्यक्तपञ्चार्वेशयोः, पञ्चविंशषार्द्वेशयोश्चेत्यर्थः । ' एकत्वं वै भवत्यस्य ' इति पूर्वोक्तचनुसारात् । " एतद्धिमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञान संज्ञितम् "। इत्यत्रा व्यक्तज्ञानमपि पञ्चविंशषड्विंशभेदज्ञानकाछिकं पञ्चविंश-षर्डिशमिन्ना व्यक्तज्ञानम् । न तु अव्यक्तपञ्चविंशभेदमात्रज्ञानम् । तावन्मात्रे-णाव्यक्तत्यागरूप मोक्षस्य प्रागनभिधानात् । मोक्ष इत्यत्र करणे घञ्, मोक्षसाघनामित्यर्थः ॥ २५॥ मोक्षयितव्य इति । अव्यक्तगोचरात् इत्यत्र प्रकृतिसामान्यं विवक्षितम् "ओमित्येवात्मानं ध्यायथ स्वास्तिव≍पाराय तमस≍परस्तात्" (मुं. उ. २-६) इत्यत्र प्रकृतिदेशाद्ध्वमेव मुक्त्यभि-घानेन तद्नुसारेण पूर्व 'प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमन्ययम् " ॥ ३०७-१६॥ इत्युक्तचा अत्रापि तस्यैवार्थस्य विवक्षावश्यं भावात् प्रकृति-देशातिक्रमणाभावे मोक्ष एव नघटेतेत्याह—सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः " इति ' सयोहवैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवती त्यत्र प्रकृतिदेशाति-क्रमणानन्तरं परमात्मधर्म वत्वमेव विवक्षितमिति स्थापयति 'परेणपरधर्माचे'-त्यनेन २६ । अत्र परेण, समेत्य, इति पद्धयेन 'सय' इत्याद्यव्यवहितपूर्वा 'परात्परं पुरुष मुपैति दिव्यम्" इति श्रुति×प्रत्यभिज्ञाप्यते । पूर्व "ताद्रग्भवति" "विद्यतेऽक्षर भावत्वम्" "अनेन साम्यं यास्यामि" " अक्षरत्वं निगच्छेत " इत्यादिना " यथासुदीप्तात्पावकात्—तथा क्षरा-द्विविधास्सौम्यभावाः '' अक्षरात्परत≍परः '' निरञ्जन≍परमं साम्यमुपैति '' इति श्रुतितात्पर्य निर्णयमुखेन "विद्यतेऽक्षरभावत्वम्" येपरात्परमन्ययं । पश्येरन्नेक-मतयो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।" इत्युक्तार्थ स्साधितः । तेन ' परात्परं पुरुष-मुपैति दिव्यम् ' इत्युक्तानुभवो मुक्तिकालिकः जीवब्रह्माभेदवादिनां न घटत इत्यीप सूचितम् । पूर्व श्रुतौ जीवब्रह्माभेदविघटनेनात्र परमशब्द-प्रयोगेण च जीवब्रह्मा भेदो "ब्रह्मैत्र भवति" इत्यत्र न विवक्षितः । 'तथा विद्वान्नाम रूपाद्विमुक्त्रपरात्परं पुरुषमुपैति दिन्यम् ' इति श्रुतौ दिन्यमुपैतीत्यत्र ' स्वस्तिव×पाराय तमस×परस्तात्' इति प्राक्तन श्रुत्यनुसारेणापाकृतदेश एव ब्रह्म प्राप्तिर्विवक्षिता। तत्र च परात्परत्वं 'अक्षरात्परतः परः' इति प्राक्तनश्रुत्यर्थ निर्णयानुसारेण नामरूपाद्विमुक्तादपि परत्वरूपं विदितम् "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्मवेद " इत्यत्रापि नामरूपाद्विमुक्तात्पर एव परम शब्दार्थः । एवं च ब्रह्मेव भवतीत्यत्र—जीवे ब्रह्माभेद विवक्षा नैव घटत अतः '' निरञ्जन रपरमं साम्यमुपैति । '' इति श्रुत्यनुमारेण एव-शब्दम्य इवार्थ-कत्वेन सादृश्य विवक्षा पूर्वोक्तेव साधीयसी। एवशञ्दस्यावधारणार्थकत्वेऽपि भवतित्यत्र मूधात्वर्थ धर्मे 'घटोनीलोभवति, इत्यत्र ' नीलवृत्त्यसाधारण धर्मा-श्रयो घट ' इति व्युत्पत्तिवादव्यवस्थापित प्रक्रियया, ब्रह्म वृत्तित्वान्वय विवक्षया 'ब्रह्मवृत्तिधर्माश्रयो ब्रह्मवेत्ता ' इति बेाधः । धर्मश्राक्षरत्वादिरूपः । यद्यपि समानाधिकरण पदार्थयारभेदस्थल एव भू घार्त्वथस्यासाधारणधर्मस्वप-तामभ्यपेत्य तत्प्रकारक बोघो व्यत्पात्तिवादेऽभ्युपगत इति भेदस्थले तथा निर्वाहों न घटते अतिपसङ्गात् । तथापि 'अथ परा यया तदक्षरमाधिगम्यते, ' निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ' 'परात्परंपुरुषमुपैतिदिन्यम् ' मुक्तोपसृप्य-व्यपदेशाच ' 'मेदव्यपदेशात् ' 'मोगमात्रसाम्यलिङाच, इत्यादिश्रति-सूत्रपर्यालोचनेन धर्मप्रकारकबोध एवात्र श्रुतेस्तात्पर्यामिति धर्मप्रकारक्वोधा-भ्यूपगम एव युक्तः । न तु परसंमत निधर्मकबोधः।

अत एव 'गगनं द्रव्यं भवति' इत्यादौ भवत्यर्थे द्रव्यवर्तिताबोधस्य तान्त्रिका-भ्युपगतत्वस्योक्तिः सिद्धान्त बिन्दुटीकायां ब्रह्मानन्दसरस्वतीनां सङ्गच्छते । ३४० सुण्डकश्रुत्यभित्रेतः 'परेण परधर्मा च ' इत्यादि मूलार्थः

इयशिरा

एवं च 'ब्रह्मेव भवति' इत्यत्र जीवब्रह्मामेदविवक्षाया असंभवेन मुक्तस्य ब्रह्मगत धर्मसंबन्ध एव न तु ब्रह्माभेद इति व्यासेन निर्धारितं भवति। एतेन ' अभय वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ' (बृ उ ६-४-२९) इत्यत्रापि ब्रह्मसाधर्म्य मेव विवक्षितिमति सिद्धम् । 'विमलश्च विशुद्धश्च शुद्धामल निषेवणात् अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ॥ ३१०-३११॥ इति प्रागुक्तार्थः प्रकृतिमण्डलमतिक्रम्य मुक्तिकाले इति स्थापयति-विशुद्धधर्मेत्यादिना शुद्धन समेत्य विशुद्धधर्मा भवतीति योजना । शुद्धेन-विद्याविरोघितया अविद्या शब्दवाच्य प्रकृतिसंबम्धरहितेनेत्यर्थः । विशुद्धधर्मा विशुद्धत्वं विद्याविरे। धि-न्राहित्यम् । एतेन धर्मम्तज्ञानविकास प्रतिबन्धकविरह उक्तः । बुद्धेन-सर्वज्ञेन समेत्य बुद्धिमान्-सर्वज्ञो भवति एतेन 'नामरूपाद्धिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यम् ' इति पूर्वश्रुत्यर्थ उक्तः । अथ " तरित शोकं तरितपाप्मानं गुहामन्थिम्यो विमुक्तोऽमृतो भवति " इति श्रुत्यर्थ उच्यत्ते-विमुक्तधर्मेत्यादिना विमुक्तधर्मेत्यादित्रयं विमुक्त इत्यन्त श्रुत्यर्थः। 'स्विस्ति वः पाराय तमस्र≍ परस्तात् ' इति श्रुत्यैकरस्यानुसन्धानसिद्धम् अमृतो भवतीत्यस्य तात्पर्यमेव ' शुचिकर्मणा ' इत्यादिना पदर्श्यते । ''परंज्योतिरुप संपद्य स्वेन रूपेणा भिनिष्पद्यते । स तत्र पर्येति जक्षन् कीडन् रममाणः " (छां उ-८-१२-३) इत्याद्युक्तमुक्तव्यापाराः कर्माऽमूलकत्वेन परिशुद्धा एवेति भावः। व्यापारार्थदेहसंबन्धं "स एकघा भवति त्रिघा भवति " इति श्रुत्यभिषेतं दर्शयति विमलात्मेति । "आत्मा यत्नो भृतिर्नुद्धिस्स्वमावो ब्रह्मवर्ष्म च " इति कोशादत्रात्म शब्दोवर्ष्मपरः । विमलत्वं च रजस्तमश्सू-यत्वरूपम् । सृष्टि-स्थितिलयार्थानिरुद्ध पद्युम्न सङ्कर्षणरूपाणां शुद्धसृष्टिलयवन्नमुक्तविमहानियत लय इत्याह - केवलात्मे ति "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुत्युक्त गुणत्रयाधिष्ठानशून्यः सृष्ट्यादिन्यापारविरहवान् 'परास्यशक्तिः' इत्याद्यक्त ज्ञानादिषाङ्गुण्यर्पूणः केवरुनेत्यत्र केवरुशब्दतापर्यविषयः पर**न्नासुदेवः**। अयमेव 'परात्परंपुरुषमपैतिदिव्यम् ' इत्यत्र विवक्षितः पुरुषः ।

केवलात्मा नियतशुद्धसृष्ट्यादिव्यापाराविरहवान् । पुनरावृत्तिप्रयोजक-कमभगवदिच्छाविरहमाह-स्वतन्त्रश्चेति ३१ उत्तरार्धस्य ' नावेदनिष्ठस्य जनस्य राजन् प्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ' इत्यनेनान्वयः ॥ ४३ ॥ बुध्यमानस्य प्रकृतिपुरुष विवेकज्ञानवतोऽपि तत्वतः परमात्मज्ञानाभावेन पुन रावृत्तिरेवेति कथनेन नव्यसाङ्ख्यानां मते मोक्षाे न घटत इति निर्णातम्। पूर्वोक्त दिशा क्षरा क्षरज्ञानवतो भयं न विद्यत इत्यनेन ''यदा ह्येवेष एतस्मिन्न दरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति" । इत्यत्र जीवब्रह्माभेदो न विवाक्षेतः । इत्यादिकं सिद्धम् । एतावता श्रुतिषु लय प्रकरणे प्रदर्शितमेकत्वं लयका-लिकमेव विवक्षितं बहुनामरूपविभागाभावरूपम्, मुक्तब्रह्मवाचिपदयोस्समा-नाधिकरणनिर्देशोऽपि मुक्तस्य परमात्मगता क्षरत्वादि साधर्म्यनिबन्धनः न मुक्तब्रह्मस्वरूपैक्यनिवन्धनः इति श्रुतिताल्पय निर्णातम् । ३१-३-३८ एतच्छुतं ब्रह्मपरं त्वयाद्य ४२ 'एतदुक्तं परं ब्रह्म' इत्यत्र 'परेण परधर्मा च ' इत्यादिपूर्वप्रघट्टकस्य परब्रह्मपरतायाः स्फुटमुक्तंचा अपरब्रह्मविषयकत्वो -त्पेक्षा न संभवति । 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' (मुंड) 'सवा एष महानज आत्मा अजरो अमृतो अभयः ' (वृ उ) 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः । (कौ. उ) इत्यादिश्रुत्यर्थोऽपि अत्र विवक्षित इति 'यथावदुक्तं परमं' ३८ इत्यादि श्लोके व्यक्तम्।

एतेन 'भिद्यते हृदयग्रान्थः — त्तिमन्दृष्टेपरावरे' (मुं उ) इत्युत्तरत्र 'सवा एष महानजआत्मायोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (वृ. उ) 'मामेव विज्ञानीहि मामुपास्व । (कौउ) इति पूर्वश्रुत्योश्च परसम्मतजीवब्रह्मैक्यादि-विवक्षा न युज्यत इति सिद्धम् ।

युधिष्ठिर उवाच---

घमीधमीवमुक्तं यत् विमुक्तं सर्वसंश (सत्त्वसंश्र)यात् । जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः । यच्छिवं नित्यमभयं नित्य मक्षरमञ्ययम् । शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वकुमर्हति ॥ ३१५-२ ॥

भीष्म उवाच--

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ॥ ३१५-३॥

जनक उवाच---

कतीन्द्रियाणि विभेष कित प्रकृतयः स्मृताः । किमन्यक्तं परं ब्रह्म तस्मा च परतस्तु किम् ॥ ३१५-५ ॥ प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च । वक्तुमईसि विभेन्द्र त्वदनुष्रहकांक्षिणः ॥ ३१५-६ ॥ अष्टौ प्रकृतय≍पोक्ता विकाराश्चापि षोडश ॥ ३१५ ॥ इत्यदि । चतुर्विशतिरुक्तानि यथाश्चितिनिदर्शनम् ॥ ३१५-२५ ॥ इत्यन्तम् ।

याज्ञवल्क्य उवाच--

अन्यक्तस्थं परं यत्तरपृष्टस्तेहं नराधिप।

स एष प्रकृतिस्थो हि तत्स्थ इत्यभिधीयते ॥ ॥ ३१९-११ ॥
अनेतना नैव मता प्रकृतिश्चापि पार्थिव।
एनेनाधिष्ठिता नैव सुज्यते संहरत्यिप ॥ ३१९-१२ ॥

जनक उवाच-

अनादिनिधनावेता वुभावेव महामते । अमूर्तिमन्तावचलावप्रकम्प्यगुणागुणौ ॥ ३९१-१३॥ अम्राह्यावृषिशार्दूल कथमेकोद्यचेतनः । चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥ ३१९-१४॥

याज्ञवल्क्य उत्राच-

गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणानेवाभिवर्तते। उपयुक्के च तानेव स चैव ज्ञः स्वभावतः ॥ ३२०-३॥ अन्यक्त स्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः। न मत्त्र्रपरमे।ऽस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥ ३२०-४॥ अनेनकारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम्। नित्यत्वाचाक्षरत्वाच क्षरत्वान्न तदन्यथा ॥ ३२०-५ ॥ यदाऽज्ञानेन कुर्वीत गुण सर्ग पुन≍पुनः। यदात्मानं न जानीते तदाऽऽत्मापि न मुच्येत ॥ ३२०-६॥ अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषे तथा। सर्वभूत दयावन्तः केवछं ज्ञानमास्थिताः॥ ३२०-१३॥ अन्यःस पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः। यथा मुझ इषीकाणां तथैवैताद्ध जायते । 'न चैव मुझसंयोगादिषीका तत्र बुध्यते॥ ३२०-१४॥ एतेषां सहवासं च विवासं चैव नित्यशः। याथातथ्येन परयन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः ॥ ३२०-१९॥ ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् । ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः ॥ ३२०-२० ॥ अव्यक्तस्थं परं यतत्पृष्टस्तेऽहंनराधिप । परं गुह्यमिमं प्रश्नं श्रुणुष्वावाहितो नृप ॥ ३१३-१ ॥ यथार्भेणेह विधिना चरतावमतेन ह। मयाऽऽदित्यादवाप्तानि यर्जूषि मिथिलाधिप ॥ ३२३-२॥ ततः प्रणम्यशिरसा मयोक्तस्तपतां वरः । यजूषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३२३-५ ॥ ततो मां भगवानाह वितारिष्यामि ते द्विज । सरस्वतीह वाग्भूत्वा शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ३२३-६ ॥ ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतंकुरु । विवृतं च ततोमेऽऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥ ३२३-७॥

प्रतिभास्यति ते वेदः स खिलः सोत्तरो द्विज ॥ ३२३-१० ॥ ॥ उ ३२३-११ ॥ (पू)

कुत्सनं शतपथं चैव प्रणेष्यसि द्विजर्षभ ॥ ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जन मूषिता ॥ ओंकार मादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥ ३२३-१४ ॥ ततोहमध्ये विधिवत्सरस्वत्य न्यवेदयम् । परं यत्नमवाप्येव निषण्णस्तत्परायणः ॥ ३२३-१५॥ ततः शतपथं कुत्स्नं सरहस्यं स संग्रहम् । चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥ ३२३-१६॥ किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं च वेद्य मनुत्तमम्। चित्तयंस्तत्र चागत्य गन्धर्वो मामप्टच्छत ॥ ३१३-२३॥ विश्वावसुस्ततो राजन् वेदान्तज्ञानकोविदः । चतुर्विशास्ततोऽपृच्छत्प्रश्नान्वेदस्य पार्थिव ॥ ३२३-२७ ॥ विश्वाविश्वं तथाऽश्वाऽश्वं मित्रं वरूणमेव च। ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञोऽज्ञः कस्तपा अतपास्तथा ॥ ३२३-२९॥ (पू) वैद्यावेद्यं तथाराजन्नचळं चळमव च । अपूर्वमक्षयं क्षय्य मेतत्प्रश्नमनुत्तमम् ॥ ३२३-३०॥ मुहूर्तमुष्यतां तावद्यावदेनं विचिन्तये। ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीं। मनसा स च मे प्रश्ना दध्नो घृतिमवोद्भतः ॥ ३२३-३३॥ तत्रोपानिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव। मश्रामि मनसा तात दृष्ट्वाचान्वीक्षिकीं पराम् ॥ ३२३-३३॥ विश्वमन्यक्तमित्युक्तमिवद्योनिष्कलस्तथा । अश्वश्वाश्वा च मिथुनमेवमेवानुहर्यते ॥ अन्यक्तं प्रकृतिं पाहुः पुरुषेति च निर्गुणम् ।

तथैव मित्रं पुरुषं वरुणं प्रकृतिं तथा। ज्ञानं तु प्रकृति पाहुर्जेयं पुरुषमेव च। अज्ञमन्यक्तमित्युक्तं ज्ञस्तु ।निष्कल उच्यते ॥ ३२३-४० ॥ तथैवावेद्यमञ्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते । चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदिप मे श्रुणु ॥ ३२३-४३ ॥ चलां तु प्रकृतिं पाहुः कारणं क्षेपसर्गयोः । अक्षेपसर्गयोः कर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ३२३-४४ ॥ अज्ञानुभौ ध्रुवौ चैव अक्षयौ चाप्युभावि । अजौ नित्यातुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयाः ॥ ३२३-४५॥ अक्षयत्वात्प्रजनने अजमत्राहरव्ययम् । अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयोऽह्यस्य न विद्यते ॥ ३२३-४६॥ गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः। एकान्तदर्शनावेदाः सर्वे विश्वावसी स्मृताः । जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्चग्रताः। वेदार्थं ये न जानिन्त वेद्यं गन्धर्वसत्तम ॥ ३२३-४९ ॥ उ) साङ्गोपाङ्गानपि यदि पश्चवेदानधीयते । वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ३२३-५०॥

जनकविसष्ठसंवादे मुक्ती जीवस्य परसाधर्म्यप्रतिपादनेन "द्वितीयाद्वे मयं भवति।" (वृ. उ.) "उदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति।" (तै. उ.) इत्युक्तिदशा भयसंबन्धो दुस्त्यंजः (३१८ पु.) प्रागुक्त कूटस्थनित्यतापि न घटते। एवं लयमुक्तिकालयोः ऐक्याभेदनिर्देशयोरुपपतावपि "ब्रह्मै वेद-ममृतं पुरस्तात्, (मुं. उ.) 'तदात्मानमेवावैत् अहं ब्रह्मास्मि' (वृ. उ.) 'तं मामायुरमृतमित्युपास्व' (कौ. उ.) इत्यादौ सर्वश्र तिवेदंशो नोपपादित

44

इति सर्वत्राभेदनिर्देशस्यानुगतरूपेणोपपादनमन्तरा ऐकरूप्येण नित्या-नन्दरूपताऽपि न निश्चेतुं शक्यत इति नित्यानन्दरूपपरमात्मप्राप्तिरूपमोक्षः कथम्, इत्याभिप्रेत्य युधिष्ठिरः पप्रच्छ 'धर्माधर्माविमुक्तम् ' 'यच्छिवम् ' इत्यादिना 'एतच्छूतं ब्रह्मपरं ' 'एतदुक्तं परं ब्रह्म ' इति पूर्वोक्तिमनुस्त्य अत्र परब्रह्मण्येव प्रष्टुर्युधिष्ठिरस्याशय इति निश्चीयते ॥

किमन्यक्तमिति ॥ ३१५-५॥ अन्यक्तं किं ? तस्माच परतः परं ब्रह्म किम् ? इत्यर्थः । जीवब्रह्मणोरभेदेन परं ब्रह्मैकम् ! उत जीवभिन्न जीवादिप परं ब्रह्मेकं वा नित्यानन्दरूपमितिजनकस्याशयः। अव्यक्तस्थमिति॥ ३१९-११॥ अथ याज्ञवल्क्यः जीव ब्रह्मभेदासिद्धान्त एव परब्रह्मस्वरूपमुपदिदिश्चः जीवपरोभयाविशेषेणाव्यक्तसंबन्धं दर्शयति अव्यक्तस्थमिति श्लोकेन । एतेन संबन्धस्य तात्विकत्त्वेन ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सत्यता सूचिता । ब्रह्माभित्रचेतना-चेतन विभागः कथामित्याशयेन 'अनादिनिधनौ ॥ ३१९-१३॥ इत्यादि सत्वरजस्तमोगुणकृतपरिणामवद्व्यक्तं, तादृशपरिणाम-संपादनार्थं प्रवर्ततेऽनुभवति च स्वभावतो ज्ञानवान् जीवः इति 'गुणस्वभावस्तु' (३२०-३) इत्यस्यार्थः । ज्ञानवत्वतदभावाभ्यां चेतनाचेतनविभागः। प्रकृति संसर्गात् जीवस्य स्वस्मादुत्कृष्टं परं ब्रह्म नास्तीति अम इति 'अव्य-क्तस्तु ' (३२ : - ४) इत्यत्र विवक्षितम् । अत्र जीवब्रह्माभेदअमी विवक्षित इति स्फुटम् । ंगुणगतपरिणामार्थप्रवृत्तिदशायामात्मस्वरूपज्ञानामावेन जीवस्य न मुक्तिः इति 'आत्मानमुच्यते' (३२०-६) इत्यस्यार्थः ' अव्यक्तैकत्व' (१३) मित्यत्र सर्वभूतद्यावतां ज्ञानिवर्याणां पुरुषनानात्व-सिद्धान्तकथनेन बन्धमोक्षव्यवस्थाऽप्युपपादिता । एतेन जीवब्रह्मेक्ये मुक्ति तदभावयोरुभयो स्तात्विकत्वं न घटत इति सिद्धम् । (१४) अत्र मुझा-दिसंयुक्तेषीकादि दृष्टान्तकथनेन जीवे देहादिसंयोग स्तात्विको नाध्यासिक इति बोधितम् । कपिलासुरिसंवादे "यथामुङ्जादिषाका निष्कृष्टा न पुरनरा-विशति अन्यत्त्वात् तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः " इत्युपकम्य मशकोदुम्बरमुङ्जादि दृष्टान्तेष्वन्यत्त्वमभिघाय "तथान्यत् क्षेत्रं क्षेत्रज्ञोऽन्य≍पुरुष≍ पञ्चार्वेशकः अन्यश्चास्मात् क्षेत्रज्ञ इति ' इत्यत्र देहजीवमेदः जीवपरमेदश्चोक्तः। 'सह-वासं नामास्ररे यदयं सत्त्वमभिषजते विवासं नाम यदयं सत्वादव्यक्ताच वासं प्रति समावर्तयते ' इत्युपक्रम्य ' विवासं सहवासं च यो विद्वान्नावबुध्यते । सबद्धस्सत्त्व संवासे स्संसारान्न प्रमुच्यते ॥ २०४॥ इति तत्रैव वक्ष्यते । तमेतमर्थमत्रापि दर्शयति एतेषां सहवासं चेति । नारदसनत्कुमार-संवादेऽपि " मशकोदुम्बरयोर्विवास सहवासमन्य एव स्वभावः एवमेव ज्ञाना-ज्ञानयोर्विवास सहवासः । पश्यति प्रकृतिं क्षेत्रज्ञः, न च प्रकृतिः क्षेत्रज्ञं पश्यति, एतद्विवाससहवासमिति एतन्नानात्त्वदर्शनं पश्यन्ति दैवज्ञाः" इत्युपक्रम्य प्रकृति क्षेत्रज्ञ चपरः क्षेत्रज्ञः षड्विंशकोऽनुपर्यति न तु पञ्चविंशः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिर्वा परं क्षेत्रज्ञं पश्यति '' इति वक्ष्यते ।

पूर्व 'स एष प्रकृतिस्थो हि ' इत्यादिना क्षेत्रज्ञो जीव एव निरू-पितः । जीवस्य तु 'न मत्तः परमोऽस्ति' इत्यत्र क्षेत्रज्ञादुत्कृष्टं वस्त्रनास्तीति अम उक्तः । तेनाव्यक्तात्परत्वं जीवमात्रस्यैवोक्तं भवति । तत्वतस्त जीवादपि परं षड्विंशरूपं परं ब्रह्म तज् ज्ञानं च हयशिरसः, तच्छक्तिरूप' सरस्वत्याश्चानुग्रहेणैव संपादनीयम् । एतदनुग्रह विधुराणां 'नमत्तः परमोऽस्ति ' इति पूर्वोक्तभ्रमः, नत्वेतद्नुप्रह्वताम् । इति वक्त-मुपक्रमते 'अव्यक्तस्थम् ' (२२३-१) इत्यादिना-

२. आदित्यः-ह्यशिराः। ६-७. सरस्वती तच्छक्तिवीग्देवी बृहदारण्यक तृतीयाध्यायादि प्रतिपाद्या इति च पूर्वमेव निरूपितम् ।

एतेन वृहदारण्यकाष्ट्रमोपसंहारे "अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिं गमः शुश्रमितां वाचं भाषिताजायेत सर्वान्वेदाननुत्रवीत सर्व-मायुरियादिति माग्ँ सौदने पाचियता '।। ८-४-१८॥ इत्यादिना कानि-चित्कर्माण्यभिघाय पुत्रजननोक्तयनन्तरं 'अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिघाय ३४८ (बृ-आ) अन्तोक्तावाके, सरस्वतीप्रागुक्तैव विश्वावसोर्वेद्यप्रधानप्रश्लाद्यः [इयिश्रिरो वाग्वाग् इति त्रिः ' इत्यत्र वाक् ' अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छिति यस्ते स्तन्दरश्चायः — सरस्वित तिमिह घातवेऽकरिति' । इत्यत्र सरस्वती च हय-शिरशक्तिरेव 'ओष्ठापेघाना' (ऐ. आ. उ. ३—२—'५) इति पागुदाहृत हयप्रीव मन्नानुमन्त्रेकार्थ्यात् । 'अस्य वामस्य' (ऋसं मं. १ स्. १६४) अनन्या सा परा शक्तिर्विष्णोर्लक्ष्मीः सनातनी ।

गौरी सरस्वती घेनुर्वाच्या वाच्यक्रमोज्झिता ॥ (अ. सं. ५१-३७) इति प्रसिद्धगौरीशब्दघटित 'गौरीर्मिमाय' इत्यादि हयप्रीवमन्त्रानुमन्त्रस्य 'चत्वारिवाक्' इति आश्वलायन दशश्लोकीमन्त्रस्य 'कृष्णं नियानम् ' इति मन्त्रस्य चोत्तरं 'यस्ते स्तनः शशयः—सरस्वति तमिह घातवे कः, इति मन्त्रेऽपि सरस्वती हयशिरदशक्तिरेवेति बोध्यम् ।

- १०. वेदशतपथादि प्रतिभानं हयशिरस्तच्छक्तचनुप्रहेण इति स्फुटम् । १५. उक्त सरस्वत्याराधनेन शतपथादि लाभोऽपि स्फुटः ।
- २३. किमत्र ब्रह्मणीति-जीवब्रह्मणोरभेदेन ब्रह्मण्येव मोक्षः, सचात्रैव इति 'किमत्रब्रह्मण्यमृत' मित्यस्यार्थः । कोटचन्तरं तु बहूनां जीवानां परत्र मोक्ष इति । 'किं च वेद्यमनुत्तमम्' इत्यत्र जीविभन्नं परं ब्रह्मवेद्यम् ; उत जीवरूपं तत् इति विवाक्षितम् । किं च वेद्यमनुत्तमम्—इत्यनेन वक्ष्यमाणचतु-विंशतिप्रश्लेषु वेद्य एव परमतात्पर्यम् । उत्तरत्रापि " वेदार्थं ये न जानन्ति-वेद्यं " इत्यत्र वेद्ये वेदार्थत्वाविशेषणस्य पूर्वीचे उत्पत्ति लयकारणत्वस्य च प्रतिपादनेन 'वेदवेद्यं न जानीते ' इत्यत्र वेदेति विशेषणोक्या च वेद्यविशेष एव प्रधानतात्पर्यमिति च विवक्षितम् । किमत्रेत्याद्यर्थेऽपि वेद्यविशेषएवान्तर्भृतः ।

अजसं जन्मनिधनं चिन्तियत्वा त्रयीमिमाम् ।
पित्यज्य क्षयामिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ३२३—५४ ॥
यदाऽनुपश्यतेऽन्यन्तमहन्यहिन काश्यप ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ३२३ —५५ ॥

रबभ्षणं] पूर्वप्रश्रस्य याज्ञवल्क्यप्रतिवचनं पुनः प्रश्नप्रतिवचने मूलम्

3.85

अन्यश्च शाश्वतोऽन्यक्तस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थं समनुपश्यान्तं तमेकमिति साधवः ॥ ५६ ॥ तेनैतन्नाभिनन्दन्तिपञ्चविंशकमच्युतम् । जन्ममृत्युभयाद्योगास्साङ्ख्याश्च परमैषिणः ॥ ५७ ॥

विश्वावसुरुवाच ---

पश्चिविशे यदेतते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम ।
तदहं न तथा वेद्मि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ३२३—५८ ॥
जैगिषव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतम् । पराशरस्य—'इत्यादि '
प्राप्तमेतन्मयाकृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ॥ ६३ ॥
तस्मान्तद्दे भवद्भध्या श्रोतुमिच्लामि ब्राह्मण ।

याज्ञवल्क्य उवाच---

क्रुस्तिधारिणमेव त्वां मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
जिज्ञाससे च मां राजन् तित्रवोध यथाश्रुतम् ॥ ३२३–६९ ॥
बुध्यमानो हि प्रकृतिं बुध्यते पश्चिविशकः ।
न तु बुध्यति गन्धर्वप्रकृति पश्चिविशकम् ॥ ७० ॥
धिंद्वशः पश्चिविशं च चतुर्विशं च पश्यित ॥ ३२३–७२ ॥
न तु पश्यित पश्यस्तु यश्चेनमनुपश्यित ।
पश्चिविशोऽमिमन्येत नान्योऽस्ति परतो मम ॥ ३२३–७३ ॥
न चतुर्विशको प्राद्यो मनुजैर्ज्ञानदिशिभिः ।
मस्यो वोदकमन्वेति प्रवर्तेत प्रवर्तनात् ॥ ३२३–७४ ॥
यथैव बुध्यते मस्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते ।
स स्नेहात्सहवासाच सामिमानाच नित्यशः ॥ ३२३–७५ ॥
स निमज्जित काल्यस्य यदैकत्वेन बुध्यते । (न्या. र. म. पाठः)

उन्मज्जिति हि कालास्यान्ममत्वेनामि संवृतः ॥ ३२३–७६ ॥
यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्यएष इति द्विज ।
तदा स केवलीम् तष्वडिवंशमनुपश्यित ॥ ७७ ॥
अन्यश्च राजन् परमस्तथाऽन्य प्रश्चिवंशकः ।
तत्त्थत्वादनुपश्यिन्तिद्धेक एवेति साधवः ॥ ७८ ॥
तेनैतन्नामिनन्दिन्ति पश्चिवंशकमच्युतम् ।
जन्ममृत्युभयाद्गीतायोगास्साङ्ख्याश्च काश्यप ॥
षड्विंशमनुपश्यन्तश्शुचयस्तत्परायणाः ॥ ७९ ॥
यदा सकेवलीम् तष्वड्विंशमनुपश्यिते ॥
तदा स सविविद्विद्वान् न पुनर्जन्म विन्दिति ॥ ८० ॥
प्रमित्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेऽनिष् ॥
बुद्धश्चोक्तो यथा तत्त्वं मया श्रुति निदर्शनात् ॥ ८१ ॥
पश्यापश्यं यो न पश्यत् क्षम्यं तत्वं च काश्यप ।
केवलाकेवलं चान्यत् पश्चिवंशात्परं च यत् ॥
केवलाकेवलं चान्यत् पश्चिवंशात्परं च यत् ॥

विश्वावसुरुवाच--

तथ्यं शुभं नैतदुक्तं त्वया विभो । सम्यक् क्षेम्यं दैवताद्यं यथावत् ॥ ८३॥

. किञ्च वेद्यमनुत्तमम् इत्यत्रानुत्तमशब्दप्रयोगेणावरवेद्यम् , अनुत्तमवेद्यं चेति वेद्यद्वयं प्रतीयते, तत्र चावरवेद्यो जीवः । जीवे प्रकृतिविवेकज्ञानं वेदपूर्व-भागोक्त कर्मानुष्ठातुरप्यपेक्षितम् । तावन्मात्रं च मुक्तग्रुपायानुष्ठातुर्नालम् । इत्यनुत्तमवेद्यज्ञानमावश्यकमिति अनुत्तमवेद्यमेव विश्वावसुचिन्ताविषयः । तदेव 'वेदवेद्यम्' 'वेदार्थम्' इति प्राक्तनयाज्ञवल्क्यप्रीतवचनश्लोकेषु विवक्षितम् । स च षड्विश एव । 'यथाऽचिरात्सर्वपापं व्यपोद्ध परात्परं पुरुषं

रत्नभूषणं] (कै-उ-गीता-मुं-उ) अनुसारेणवेद्यतः सर्यम्-'यदानुपर्यते, इत्यस्यार्थः याति विद्वान्, (कै. उ. १) इत्युपक्रमोक्तः परात्परः पुरुषः 'वेदैरनेकै रहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्धेदाविदेव चाहम् " (कै. उ. २२) इत्यत्रानेकवेद वेद्य इत्युक्तेः। गीतायां सप्तमे (गी. ७-६, ७) जीवात्परत्वेनोपनिषदक्त-परात्परत्वं पुरुषस्योपपाद्य पञ्चदशे 'वेदैश्वसैवरहमव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव-चाहम् ' (गी. १५-१६) इत्यत्रानेकवेदवेद्यत्वम् ' उपनिषदुक्तं वासुदेवस्येति निर्घार्य "द्वाविमी पुरुषे। लोके (गी. १५-१६)" "यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः, (गी. १५-१७) यस्मात्क्षर मतीतोहमक्षरादिपचोत्तमः। अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः " (गी. १५-१८) इत्यत्र 'अक्षरा-त्परतःपरः' '' नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति '' इति मुण्डकश्रुति-पयि चिनया परात्परिमत्यत्र मुक्तात्परत्वमपि विवक्षितम् । मुक्तस्यापि व्यापकत्वधारकत्वनियनतृत्वादेः परपुरुषे सत्वात्, इति निर्णयात्। इत्यभिप्रेत्य मुक्तज्ञुपायानुष्ठातु रवश्यानुसन्धेयं षड्विंशे पञ्चविंशभेदं प्रति-पादायितु मुपक्रमते, अजस्रमित्यादिना । त्रयीमिमामित्येतदपि चिन्तयित्वे-त्यात्रान्वेति । क्षयत्वाक्षयत्वे फल्रद्वारके । अक्षयफल्रक धर्मानुष्ठातुः प्रकृति-पुरुष विवेकोपयोगप्रकारं दशेयति 'यदानुपश्यते' । ५५। इति तं— विश्वाविश्वेत्यादावुक्तं पुरुषं प्रकृतेरन्यमित्यर्थः । अहन्यहिन — इत्यनेन दर्शनं योगकालिकामिति बोघितम्। केवलीमूतः देवत्त्वमनुष्यत्वादिरूप प्रकृति-संसुष्टाकारविनिर्भुक्तः ज्ञानानन्दस्वरूपः इत्यर्थः । ज्ञानानन्दस्वरूपस्य सार्विदिकत्वेऽपि तत्साक्षात्काराभिप्रायेण 'तदा स केवलीभूत' इत्युक्तिः। षर्ड्विशमनुपश्यतीति अप्रतिबुद्धदशायां जीवस्य देवमनुष्यादिशरीराभेदज्ञा-

नेन सजातीय प्राकृत वस्तुष्वेव भोग्यताबुद्धिः। यदा तु जीवस्य ज्ञानानन्द-स्वरूपता साक्षात्कृता तदा तत्सजातीय परमात्मिन भोग्यताबुध्या तदनुबुभूषया प्रवृत्तिः इति जनक वसिष्ठ संवादे स्फुटम्। गीताप्रथमषट्कभाष्य तात्पर्यचिन्द्रकाद्यकादिशा पश्चविशक जीवात्मदर्शनस्य षिद्वेश परमात्मदर्शनोपयोगोप्यत्रानुसन्वेयः। प्रकृतिपुरुषयोर्भेद एवेत्याह 'अन्यश्च ' ५६।

देहस्थत्वेनं जीवं पुमानेक इति पश्यतां साधूनां जीवब्रह्मेक्यं न मतम् [ह्यशिरो इति प्रकृतिपुरुषयोर्भेदे पुमानेक इत्यादिकमुपपादयति 'तस्थ' मिति । जीवे पुंस्त्वाभावेऽपि पुंस्त्वाश्रयदेहवर्तित्वेन 'पुमानेक' इत्याद्युपपद्यते । "नैव स्त्री न पुमानेष न चैव च नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ', (श्व. उ. ५-१०) इत्यादिश्रुतेः। श्रुतौ 'तेन तेन स युज्यते ' इत्यत्र शरीरसंबन्धस्तात्विक एव विवक्षितः, नत्वाध्यासिकः । तत्र च 'गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता प्राणाविपस्सञ्चरति स्वकर्मभिः' (श्वे. उ. ५-७) इति प्रागुक्तकर्मेवमूलमितिभावः। साधवः-पराशरादयः। 'साधुकारी साधुभेवति ' (बृ. आ. ६-४-५) इति श्रुत्युक्त दिशा साधुकर्मणा साधुशरीर युक्ता इत्यर्थः, पुमानुस्त्री—देहेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु । (वि. पू. २-१३-९३) पुमान्नदेवो न नरः, शरीराकृति भेदास्तु भूपेते कर्मयोनयः, ९४ । इत्यादौ पुमादिदेहवर्त्यहमर्थस्यात्मत्वं स्फुटम् । साधव इत्यनेनासाधूनामप्रतिबुद्धानां देहात्मैक्यज्ञानं भ्रमः, साधूनां तत्त्थत्वेनैक्यज्ञानं तु प्रमा, इति बोधितम् । ५७ तेनेति । तेन --- तत्स्थत्वेनैक्यदर्शनेन । एतं पञ्चविंशकं अच्युतं नाभि-नन्दन्तीत्यन्वयः । एतम् — प्रकृतिभिन्नत्वेन निश्चितम् । अच्युतम् — अच्यु-तेन स्वरूपेक्यवन्तं, नाभिनन्दान्ति-प्रकृति पञ्चविंशकैक्यज्ञानवत् पञ्च-विंशक षड्विंश स्वरूपैक्यज्ञानमपि अमः । पञ्चाविंशस्थत्वेन षड्विंशस्यैक्यैज्ञानं प्रमेति निश्चयादित्यर्थः । अच्युतशब्दस्य 'आश्रितरक्षणव्यवसायरूपसत्वान्न च्युतपूर्व इति ' सत्वान्नच्युतपूर्वोऽह'मिति निरुक्तिबललभ्यार्थः स्तात्रभाष्ये दार्शितः । एतेन रक्ष्यस्य पञ्चाविंशकस्य तद्रक्षणव्यवसायवतः षड्विंशस्य च स्वस्त्रपेक्यं कदापि न संभवतीति सूच्यते। अच्युतशब्दस्ख्या च षड्विंशो नारायण इति निर्णीतम् । योगा स्सांख्याश्चेत्यत्र चकारः साधुसमुचायकः । जन्ममृत्युभयान्नाभिनन्दन्तात्युक्त्या 'द्वितीयाद्वै भयं भवति — उदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति, इत्यत्र जीवब्रह्मस्वरूपैक्यवादि सम्मतार्थो न विवक्षित इति स्फुटम् । अत्र पञ्चावेंशे केवलत्वस्य प्रकृतिभेदकधर्मस्य चा निर्णयेन तत्र प्रकृतिस्थत्वस्योक्तिवत् षाङ्घेशे पश्चविंशस्थत्वस्य स्फुटमनिमघानेन तद- रंत्रभूषणं] ७०-७२ ' यं पृथियी न वेद ' 'यमात्मान वेद ' इति (तृ. श्रुत्यर्थः) नुपपादनेन चोक्तार्थानिर्णयेन तद्विशदीकरणार्थं विश्वावसुः पुनः पृच्छति ५८ 'पर्ऋविश' इत्यादिना । 'जैगीषव्यस्यासितस्य 'इत्यादौ असित देवल पराशर-शुकगौतम नारद सनत्कुमाराद्यास्साधवः, कपिलासुरि पञ्चशिखादय स्सांख्याद्याचार्याश्चोक्ताः। वेद्यं नित्यंवदन्त्युत इत्यनेन कूटस्थनित्य वेद्यस्य गन्धर्व प्रश्न प्रधान तात्पर्य विषयत्वं व्यक्तम् । अथ ''यआत्मनि तिष्ठज्ञात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, इत्यादिश्रत्युक्तदिशा पञ्चविंश पर्डिशैक्यं सिषाषयिषुः प्रकृतिपुरुष दष्टान्तेन पञ्चविश्वषार्द्धशयोर्भेदं साघयितुमुप-क्रमते-७० बुध्यमानोहीति । प्रकृतिवेत्तुर्जीवस्य प्रकृत्यवेद्यत्ववत् ७२ षर्ड्विशः पश्चाविंशश्चेत्यत्र पश्चविंशसाक्षात्कारकर्तुः षड्विंशस्य पश्चविंशावेद्यत्व कथनेन 'य आत्मनितिष्ठात्रात्मनोऽन्तरोयमात्मा न वेद '(बृ. उ.५-७-२२मा) इति श्रुतावात्मावेद्यत्वं विशदीकृतम् । एतेन 'यः पृथिव्यांतिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यंप्रथिवी न वेद ं इत्यत्र वेदनपसङ्गरहित पृथिव्यवेद्यत्वे।किः दृष्टान्तत्वाभि-प्रायेणेति निर्धारितं भवति । ७३ पश्चविंशोऽभिमन्येत. इत्यत्राप्रवृद्धो बुध्य-मानश्च विवक्षितः । न चतुर्विशकोग्राद्यः, ज्ञानदर्शिभिः — ज्ञानानन्दस्वरूप-पञ्चविंश साक्षात्कारवद्धिरित्यर्थः एतेन ज्ञानानन्दस्वरूपत्वेन पञ्चविंशकस्य जडचतुर्विशक भेदं मनुजा जानन्तीत्यर्थः। एतेन 'यदा तु मन्यतेऽन्योऽहम् ' इति वक्ष्यमाणश्चोके केवलत्वं निर्घारितं भवति । ७६ 'स निमज्जति कालास्य, इत्यत्र चतुर्विशैक्य ज्ञानवतोऽनिष्टं फलं 'उन्मज्जतिहि' इत्यत्र परमात्मानि स्वामित्वादेः सत्वेऽपि जीवे परसङ्खरूपेन द्वारस्वातन्त्र्यानुषङ्गिकफरू-भोगादेः सत्वेन चतुर्विशे स्वस्वत्व स्वभोगसाधनत्वज्ञानवतश्च नानिष्टम् , इति प्रतिपादितम् ।

एतदुभयमपि पञ्चविंशषाङ्विंशयोरेक्यज्ञानवतः पञ्चविंशे षिङ्वेश स्वत्व-ज्ञानवतश्चक्रमेण विविक्षितम् , चतुर्विशपञ्चविंशवत् पञ्चविंशषिङ्वेशभेदादिनिर्धा-रणप्रकरणात् । ममत्वस्योभयत्र तस्थत्वनिषन्धनत्वाविशेषात् , देहादौ ममता-बुद्धेबहुत्र निन्दितत्वात् , जीवे परमात्मस्वामिकत्वज्ञानस्यैव कालास्यादुन्म-

45

३५४ 'तत्स्थत्वात् ' इत्यनेन परस्यात्मस्थत्वादिबोधकश्रुत्यर्थनिर्णयः [हयशिरो

ज्जनहेतुतायाः बहुप्रमाणसिद्धत्वाचेतिबोध्यम् । ७७ 'यदा तु मन्यत' इति अहं-प्रत्यक्तविशिष्टः, अन्यएषः, एषः-पराक् इत्यर्थः । एतेन प्रत्यक्त्व-पराक्त्वाभ्यां चतुर्विशपञ्चविशयोर्भेदः इत्युक्तं भवति । एतेन पञ्चविशस्य ज्ञानानन्दस्वरूपत्ववत् प्रत्यक्स्वरूपत्वमपि 'तदासकेवलीम्त, इत्यत्र साक्षा-त्कृतं विवक्षितम् । षर्ड्विशस्यापि ज्ञानानन्दस्वरूपत्वेनेवाहंत्वरूपप्रत्यक्त्वेनाऽपि पञ्चिवशसजातीयतया तत्साक्षात्कारेच्छया प्रवृत्या तत्साक्षात्कार इति भावः। ७८ ' अन्यश्च राजन् स पर ' इत्येव बहुषु लिखितकोशेषु, न्यायरक्षामणौ, वा. रा मुद्रितकोशे च पाठः । 'किमव्यक्तं परं ब्रह्म' इति जनकपश्चे 'अव्यक्तस्थं परं यत्तत् पृष्टः ' इति याज्ञवल्क्यवचने च परशब्दप्रयोगेण तदैकुरूप्यात् 'परात्परं' (कै. उ, मुं. उ.) इति श्रत्यानुगुण्याचा । सः — परात्परत्वेन, जीवात्म-स्थत्वेन नित्यबहुजीवनियामकत्वेन नित्यत्वेन निरतिशयानन्दरूपत्वेन ब्रह्मत्वेन वेदार्थत्वेन च श्रातिप्रासिद्ध इत्यर्थः। 'तत्स्थत्वात् ' इत्यादि एतेन परस्य आत्मस्थ-त्वादिप्रतिपादकश्रत्यर्थो निर्धारितः । तथा हि 'अङ्कष्ठमात्रःपुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ' (कठ. ४-१२) इत्यत्रा-त्मन्शब्दः जीववाची 'महान्तं विभुमात्मानम् (कठ ४-४) इत्यनन्तरं 'य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते। (कठ ४-५) इत्युपक्रमे आत्मनो जवित्वस्य, मूतभन्येशानस्य पूर्वमन्त्रोक्त महा विभुपरमात्मनः जीवसमीपवर्तितायाश्च स्फुटमभिघानात् । उपक्रमश्रुतावन्तिकादित्यनेनात्र जीवस्थत्वं जीवन्यापकत्वं 'न्याप्य नारायणः स्थितः ' इति श्रुत्यन्तरप्रातिपन्नं विवक्षितामिति प्रतीयते । उत्तरत्र 'एको वशी-सर्वभूतान्तरात्मा ' तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति ' (कठ ५-१२) इत्यत्र परस्य जीवन्याप्तिः जीवपरन्त्रीकरणार्थेति जीवस्यपारतन्त्रचज्ञानवतामेवशाश्वत-सुखामिति च स्फुटम् । ' एको वशी निष्क्रियाणां बहूनां (श्वे. उ. ६-१२) इत्यादि समानानुपूर्वीकश्वेताश्वतरश्रुतावप्ययमर्थः स्फुटः 'नित्यो नित्यानां चेतन-श्चेतनानां, 'तमात्मस्थ 'मित्यनन्तर कठश्चतौ नित्यबहुचेतनव्यापकत्वं परस्य,

र्लभूषणं]

344

'तदेतादितिमन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखं ' इति तदनन्तरश्रुतौ परतन्त्रनित्य बहुचेतनव्यापकस्वतन्त्रपरमात्मनो निरतिशयानन्दरूपत्वं च प्रतिपादितम् । वाजसनेयके 'यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणम् ' (वृ. ३-५-६-९) इति ' सब्रह्मवित्सलोकवित्स देववित्सवेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्व-वित् ' इत्यत्रान्तर्यामिवेदितुः ब्रह्मवित्वोक्तचान्तर्यामिणो ब्रह्मत्वं, तद्वेदितुः छोक देव भूत जीवात्मादीनां तदन्तर्यामिकाणां वेदितृत्वं वेदार्थवेतृत्वं च सिद्धयति तदुत्तरं याज्ञवस्क्योक्तौ 'यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानग् शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयति ' (वृ. का. ५-७-२२) इत्यत्र 'य आत्मानि तिष्ठ 'त्रित्यादि आत्मशब्द घटितमाध्यन्दिन श्रुतौ च ज्ञानस्वरूप जीवात्मस्थितेर्नियमनार्थत्वं शरीरत्व पर्यवसनार्थत्वं च स्फुटम् । एतेन शारिरवाचक देवमनुष्यादि शब्दाः यथा शरीरि जीवबोधकाः तथा शरीरित्वपर्यवासायि जीवस्थत्वविशिष्टं परं ब्रह्मापि बोधयन्ति इति सिध्यति । वाजसनेयके याज्ञवरूक्योक्तरीत्यैवात्र जनकयाज्ञवरूक्य संवादे 'अन्यश्च राजन् स परः ' इत्यादि याज्ञवल्क्योक्तावप्यर्थी विवक्षितः ' नान्यथा । अत एव ' आत्मस्थं प्रभुं कारयितारं नापश्यत् ' इत्यादि १४८७ प्रागुदाहृत मैत्रायणीय श्रुतिरपि सङ्गच्छते । 'तत्स्थत्वादनुपश्यन्तिह्येकएवेति साघवः' इत्यत्र साघवः — ' तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः' इति श्रुत्युक्तघीराः ' अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य घीराः परिजानन्ति योनिम् ' (पु सू) इत्यादि श्रुत्युक्तदिशा परस्य कमीचहेतुकाश्रित परित्राणार्थावतार ज्ञानवन्तः 'परित्राणाय साधूनाम् ' (गी ४-८) इति गीतोक्तादिशा येषां परित्राणार्थं कृष्णः अवतीर्णः त एव कृष्णरक्ष्यत्व निश्चयवन्तः, न तु कृष्णजीवाभेदज्ञानवन्तः । इममर्थं '७९ तेनैतम् ' इत्यादिना षड्विंशमनु-परयन्तरशुचयस्तत्परायणाः, इत्यन्तेन स्फुटयति । अन्तर्यामि ब्राह्मणे प्रति-पर्यायं (सत आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । मा. पा.) एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः, (का. पा.) इत्यत्र अन्तर्यामी (स) एष) त आत्मा अमृतः इति योजनया

अन्तर्यामिण एवात्मशब्दार्थत्वं नित्यत्वं च प्रतिपादितमिति 'मेदादिति चेन्न पत्येकमतद्वचनात्' (शा. सू. ३-२-११) इति सूत्रोक्तदिशा पूर्वश्लोके तत्स्थत्वे-नोक्तस्यात्राच्युतशब्दयोगार्थनित्यत्वमपि विवक्षितम्। जीवे अच्युतशब्द-योगार्थे। न संभवति, जीवस्य स्वभावान्यथाभावराहित्य रूप नित्यत्वस्यै वासम्भवात् ' अच्युतशब्दरूख्यशभिदस्तु सुतरां न संभवति । एतेन सुवालोप-निषदि सप्तमे " अन्तरशरीरे निहितोगुहाया मजएकोनित्यः एष सर्वभू-तान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्योदेव एकोनारायणः " इत्यत्र जीवान्तर्यामिणो नित्यत्वैकत्वे विवक्षित इति स्थापनेन 'अन्तः शरीरेनिहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा ' इत्यादि ' निहितंगुहायाममृतं विभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति-विद्वांसः ' इत्यन्त तदुत्तरखंड श्रुतौ जीवान्तर्यामिणः शुद्धत्वानन्दत्वे प्रति-पादित इति निर्घारितम्। योगानां सांख्यानां साधूनां च पिंदुशदर्शनोक्तया 'एकोदेवः . . . केवलो निर्भुणश्च' (श्वेउ. ६-११) इत्यनन्तरं ' एकोवशीनिष्क्रियाणां बहूनां . . . तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति घीराः (श्वेउ. ६-१२)। 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विद्धाति कामान्। तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ' (श्वेड, ६-१३) इत्यत्र एकदेवः आत्मस्थत्वेनोपादानकारणं षड्विंश एव सोऽपिनारायण एव ।

गुणैहिं गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा ।

प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्वदिर्शिनः ॥ ३२०-२ ॥ इति अत्रैव पूर्वं तत्वदिर्शिम जीवस्वरूपिनधिरणेन तदीत्या 'केवले। निर्मुणः' इत्यत्र ''देवात्मशक्तिं खगुणैर्निरूढाम्'' (श्व. उ. १-३) इत्युपक्रमें 'गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता' (श्व. उ. ५-९) इत्यत्रच गुणपदार्थम्त सत्वादिगुण शून्य इत्यर्थः न तु एतच्छुतेः पूर्वं परत्र च 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' (श्व. उ. ६-२) इत्युक्त प्रशस्तगुणविरहवान्।' स्वाभाविकी ज्ञानबलिक्रया च' (श्व. ३-६-) इत्यत्रैव पूर्वं ज्ञानादिन ं-स्वाभा-

रबभूषणं] जीवात्मस्थएवेौपनिषदः पुरुषः 'तदात्मानमेवावैत् इत्यत्रात्माऽपि स एव ३५७ विकत्वोक्तिरितिबोध्यम् । 'षर्ड्विशमनुपश्यन्तः' इत्यत्र 'तां योगभिति मन्यन्ते ' (कठ २-६-११) 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम् (श्वे. २-८) ' इत्यादौ च प्रतिपादितं योगकालिकं दर्शनं विवक्षितम् । 'तत्परायणा ' इति ' विज्ञानभानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य ताद्विदः । ' (बृह. ५-१-२८) इति श्रुति घटक परायणशब्दार्थ उक्तः । अत्र पूर्व ' तत्स्थत्वादनुपत्रयान्ति, इत्यत्र सर्वशरीारेणः उपनिषदेकगम्यत्व प्रतिपादनपरा 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं प्रच्छामि' (बृ ५-१-२६) इति श्रुतिरभिप्रेता तत्रोक्तौपनिषद्पुरुष एव ब्रह्म । पुरुषशब्दश्च 'स वा अयं सर्वाधु पूरुषु पुरि शयः ' (बृ. १-५-१८) 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत् । तस्मात्पुरुषः । (वृ. ३-४-१) इति पूर्वं वृहदारण्यक एव निरुक्तः । अतश्च सर्व जगत्कारणं सर्वशरीरि निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म प्रापकं प्राप्यामित्यर्थः सिद्धः॥ एतेन 'तदात्मानमेवावैत्' अहं ब्रह्मास्मि (वृ ३-४-१०) इति श्रुत्यर्थोऽपि निर्घारितः । श्रुतौ जीवब्रह्मस्वरूपैक्यश्रान्ति-व्युदासायैव 'आत्मानम् ' इति प्रयुक्तम् । ' आत्मै वेदमम् आसीत्पुरुषाविधः' इति तद्ब्राह्मणोपक्रमवाक्ये आत्मनः पुरुषविघत्व मुक्तमिति पुरुषशब्दसमा-नार्थकएवात्मशब्दः । तदनन्तरं 'सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् ं सोऽह-मस्मीत्यमे व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । (वृ. ३-४-१) इत्यत्र 'एको ह वै नारायण आसील ब्रह्मा नेशानः' (महोपनिषत्) ' प्रजापतिर्वा प्कोऽमेऽतिष्ठत्स नारमतैकः ' (मैत्रा. २-६) इत्यादौ प्रजापति नारायणशब्दार्थ विशेषणविरहविवक्षाया अयोगवत् ' आत्मन् शञ्दार्थविशेषणविरहविवक्षाया अप्यंसभेवन ब्रह्मादि नामरूपविभाग विभक्तवस्तुदर्शनविरहो विवक्षितः। ' सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति ' इत्यादि श्रुत्यर्थः (२५२ पु) पूर्वमेवाभिहितः। अत्र 'अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्भुखः। इत्याद्येतदुपाख्यानवचनै रेतच्छूत्यर्थस्य व्यासेन निर्णीततया स एवार्थ एतच्छूतौ विवक्षितः । ' आत्मै-वेदमम आसीत्पुरुषविधः दिति प्रथमवाक्यविरुद्धार्थस्य की सो ऽनुवीक्ष्य नान्य-

दात्मनोऽपश्यत् ' इत्यत्र यथा न विवक्षा तथैव ' सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति सहायमीक्षाञ्चके ' इति भयतदभावहतुम्त असहायत्व सहायदर्श-नार्थद्वयस्य स्फुटप्रतिपादक प्रथमवाक्याविरुद्धार्थस्य 'यन्मदन्यं नास्ति कस्मान्त बिभेमीति—' द्वितीयाद्वै भयं भवति ' इति वाक्यद्वये परेषां विवक्षण कथनमपि न घटत इत्येतेन सिद्धम् । 'तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेति एकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः (वृ उ ३-४-६) इत्य-त्रैतस्योपक्रमोक्तात्मैव 'विसृष्टिः ' इति सर्वदेवस्रष्ट्रत्वप्रतिपादनेन सर्वदेवजनकः एक एव सर्वदेवान्तर्यामी विवक्षितः 'तद्धेदं तर्द्धव्याकृतमासीतन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत ' इत्याद्युत्तरश्रुतौ नामरूप विभागशून्यावस्था नामरूपविभागः विभक्तपदार्थप्रवेशः व्याप्तिपर्यवसितश्चपातिपादितः । अनन्तरं 'स यो है त एकैकमुपास्ते ' इत्यादौ व्याप्यव्यापकवस्तुषु एकैकोपासन निन्दापूर्वकं ' आत्मेत्येवोपासीत अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति '। इत्यादिना सर्वव्यापकतत्वे विशिष्टे व्याप्यतत्वानामपि विशेषणानामन्तर्भावं 'तदेतत्त्रेयः ' इत्यादिना सर्व-व्यापकात्मतत्वस्यव निरतिशयानन्दत्वं प्रतिपादितम् । अतः 'तदात्मानमेवा-वैत् , इत्यत्र ' अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाग् सर्वात्मा (तै. आ. ३-११-२) एष त आत्मान्तर्थाम्यमृतः (बृ. ५-७-३) इत्युक्तिदेशा आत्मानमित्यस्यान्तः प्रविश्य सर्वनियन्तार मित्यर्थः । इत्थं च अन्तः प्रविश्य नियन्तुः ' अहं ब्रह्मास्मि ' इत्यत्र ब्रह्मैक्यं विवक्षितमिति सिद्धम् । षष्ठः 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (वृ. उ. ६-५-६) इत्यत्रात्म-शब्दोऽपि अन्तःप्रविश्यनियन्तृवचन एव ; तृतीयैकार्थ्यात् । अयमर्थः ' अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नः ' (शा. सू. १-४-२२) इति सूत्रे विवक्षितः । स्थितेरित्युक्तौ 'स्थित्यद्नाभ्यां च '(शा. सू. १-३-६) इति सूत्र इव स्थिति-मात्रं प्रतियेत । न तु 'अनवस्थितेरसम्भवा च नेतरः' (शा. सू. १-२--१'८) इति सूत्र इव स्थिति विशेषः। 'स्थानादिव्यपदेशाचं (शा,

रम्भूषणं] 'तत्थत्वात् ' अवस्थितेः (१-४-२२ शा. सू) इत्युभयोरैकार्थ्यम् ३५९

स्. १-२-१४) इति पूर्वस्त्रे आदिपदार्थसंविक्ता या स्थितिः सैवानव-स्थितेरित्यत्र नञ्धिपतियोगितयाविविक्षता । सा च नियमनादिपर्यवसितैव-स्थितिरिति 'अन्तर्याम्यिषदैवािषक्षोकािदेषु तद्धमेन्यपदेशात् ' (शा. स्. १-२-१९) इति तदनन्तराधिकरणस्त्रे निर्धारितिमित्यमिप्रेत्य 'अवस्थितेः ' (शा. स्. १-४-२२) इति स्त्रितम् ॥

एतेन 'तं मामायुरमृतमित्युपास्व' (कौ. उ. ३-२) इति ऋग्वेदान्तर्गत कौषीतकी ब्राह्मणेऽपि 'सम आरमेति विद्यात् -इत्युपसंहारपर्यालोचनया इन्द्रान्तर्योमी विवक्षित इति 'स एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरो अमरः ' इत्यन्तर्यामिण एवानन्दत्वं नित्यत्वं च विवक्षि-तमिति सिद्धम् । 'स म आत्मेति विद्यात् ' इत्यत्र आत्मशब्दः अन्तः' प्रविश्य नियन्तृवचनः । 'न वक्तरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ' (शा. सु. १-१-३०) इति सूत्रे 'वक्तुरुपदेशात् ' इत्यादिकमं परित्यज्य अन्यथानिर्देशेन 'स म आत्मेति विद्यात् ' इति श्रुतिः पूर्वपक्षे विवक्षितेतिप्रतीयते । तत्र च 'मामेव विजानीहि' इत्याद्यपक्रमानुसारेण आत्मन् शब्दस्य न व्यापकचेतनार्थकता, लोके प्रयुक्तेन 'मम आत्मा' इत्येतेन तुल्यतया प्रयुक्तस्य 'म आत्मा ' इत्यस्य अहमित्येवार्थः । स इत्यस्य 'एष लोकपाल एव लोकाधिपतिरेष सर्वेश्वर ' इत्यन्त पूर्ववाक्यप्रतिपन्न एवार्थः इति प्रतीयते । अतः ' सम आत्मेति विद्यात् ' इत्यत्रात्मन् शब्दार्थोऽपीन्द्र एवेति मामेव इत्यत्र इन्द्र एव विवक्षितः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते अध्यात्म-सम्बन्धभूमा , इत्यत्र आत्मन्शब्दः ' एवमेवैता म्तमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेडपिता एष प्राण एवात्मा आनन्दः , इत्यादि 'एष सर्वेश्वर' इत्यन्तपूर्ववाक्यप्रातिपन्नं 'स म अत्मेति विद्यात् , इत्यत्र आत्मन्शब्दार्थ-मभिषेत्य प्रयुक्तः । संबन्धशब्दः 'मे ' इत्यत्र संबन्ध एव षष्ट्रगर्थः पूर्व सर्वेश्वरात्मनः तदन्येषां संबन्धानां बहुनामत्र प्रतिपादनादिति तात्पर्येण प्रयुक्तः । अतश्च 'स म आत्मेति विद्यात् ' इत्यत्र आत्मन् राब्दस्य व्यापक-

३६० 'सम आतमा (कौ-त्रा) एषम आतमा ३ (छा) एषत् आतमा २२ वृ. इत्येषामर्थः[इयशिशे चेतनार्थकतया इन्द्रान्तर्याम्येव विवक्षितः । अयमर्थः 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ' (शा. सू. १-१-३१) इत्यनन्तरसूत्रे स्थाप्यते । 'तद्धतत्पश्यन् ऋषिवीमदेवः प्रतिपेदेऽहंमनुरभवम् ' इत्यादी 'तदात्मानमेवावैत् ' इति पूर्ववाक्ये आत्मन्शब्दस्य वैययध्यन्यथानुपपत्या पूर्वोपपादितरीत्यैवार्थो निर्णेय इति वामदेवस्यात्मैव अनुसन्धानविषयतया विवक्षितः । अत एव तद्त्तरसूत्रे परस्य त्रिविघोपासनं विवक्षितमिति वृत्तिकारसम्मत एवार्थी व्यासतात्पर्यविषयः। अतः 'सम आत्मेति विद्यात्' (ऋ. कौ.) इत्यत्र इन्द्रान्तर्याम्येव विवक्षितः। अयमर्थ उत्तरत्रापि स्थिरीक्रियते। सर्वत्र प्रसिध्दाधिकरणे 'शब्दिविशेषात्' (शा. सू. १-२-५) इत्यत्र 'एष म आत्मान्तर्हृदये ' इति त्रेघा अभ्यस्तसामवेदान्तर्गत छान्दोग्यश्रुतौ 'म' इति भेद्संबन्घ एव विवक्षितः। अन्तर्याम्यधिकरणे 'उमयेऽपि हि मेदेनैन-मधीयते।' (शा. सू. १-३-३१) इत्यत्र 'य आत्मनि तिष्ठन्' 'स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ' (मा. पा.) ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' ' एष त आत्मान्तर्या-म्यमृतः (का. पा.) इति द्वाविंशातिवारमभ्यस्त शुक्कयजुर्वेदान्तर्गत बृहदारण्य-कश्रुता विप त-इत्यत्र भेदसम्बन्ध एव विविक्षित इति व्यवस्थापनात्। एतेन ' आत्मेति तूपगच्छन्ति ब्राह्यन्ति च ' (ज्ञा. सृ. ४-१-३ इति सुत्रे शब्दान्तरं विहाय आत्मन्शब्दप्रयोगेण 'अहं ब्रह्मास्मि ' इत्यत्र 'तदात्मान-मेवावैत् ' इत्यत्रात्भन्शब्दस्य प्रागुक्त तात्पर्यानुसारेण अस्मदर्थोऽन्तर्याम्येव विवक्षित इति व्यासस्याश्यः । एतेन 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वे स आत्मा ' इति श्रत्यर्थस्यापि निर्घारणेन 'तत्वमासे, इत्यत्रापि अन्तर्याम्यभेद एव विवक्षित इति सिद्धम् । तदेतत्सर्वमाभिप्रेत्योक्तम् 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्रः' (शा. सू. १-४-३३) इति सूत्रे अधिकरणसारावल्यामाचार्यपादैः 'तत्स्थत्वा-त्काशकृत्स्नो यदिह निरवहत्साङ्ख्यसिद्धान्त एषः व इति । व्यासार्थैरपि जनक-याज्ञवल्क्यसंवादे पूर्वापरपरामश्रपूर्वकं 'तत्स्थत्वादनुपर्श्वान्ते हेक एवं इत्युक्तार्थ एव मूत्रे विवक्षित इति निर्णीतः । एतेन न्यायरक्षामणौ आचार्य- रत्नभूषणं] युधिष्ठिरप्रश्नप्रतिवचनैकरस्योपपादनन (ज. या. सं.) अर्थोपसंहारः १६१

पादन्यासार्थिसद्धान्तितार्थस्य पूर्वापरपरामर्शविकछैरुत्प्रेक्षितत्त्वोक्तिः काशा। 'जन्ममृत्युभयाद्भीताः ' 'षड्विंशमनुपश्यन्तः ' इत्युक्तवा ' उदरमन्तरं कुरुते — अथ तस्य भयं भवति ' (तै. उ. ३-३-७) इति श्रुताविप ' आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान । न विभेति कदाचन 'इत्यत्र ब्रह्मसंबन्ध्यानन्दज्ञानस्यैव भयनिवर्तकत्वस्य 'एष ह्येवानन्दयाति' इत्यत्र ब्रह्मणश्चेतनानामानन्द-यितृत्वस्यचोक्तचा परसंमतार्थो न विवक्षितः किन्तु पञ्चविशजीवस्य षड्विंश-दर्शनस्य विच्छेदाभाव एव विवक्षितः इति निर्णीतं भवति। अयमर्थः श्रीभाष्ये स्फुटः। अत्र अच्युत-शब्देन, परायण-शब्देन च सगुणात्मवादे सङ्कोच विसात्मक स्वरूप परिणामशून्यत्वेन सगुणस्य कूटस्थनित्यता, सगुण-स्यैवानन्दरूपत्वेन प्राप्यता, प्रापकता च संभवतीति नित्यम् ' इति युघिष्ठिरेण पृष्टोऽर्थः सम्यगुत्तरितो भवति । बहूनां षड्विंशदर्शनस्य पञ्चविंदाषींडुंद्रौक्यज्ञानविरहस्य च प्रतिपादनेन 'तमात्मस्थं येनुपद्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ' इति निर्गुणश्रुतिसमनन्तरश्रुतौ निर्गुण-श्रुतेर्निर्विद्येषपरतावादिमते बहूनां नित्यसुखलाभोक्तिः, 'योगाः साङ्ख्याश्च ' इत्युक्त्या ' नित्यो नित्यानाम् ' ' तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् ' इत्यत्र बहुचेतनानां मोक्षपर्यन्तकामवियातृत्वस्योक्तिरपि न घटत इति बोधितम्। ' यदा स केवलीभूतः --- पुनर्जन्म विन्दते ' (८०) इत्यत्र मुक्ति-फलकत्वमुक्तम् । एवञ्च 'नित्यो नित्यानाम्' तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम् ' इत्यादिश्रुत्यर्थनिर्घारणमुखेन जनकविसष्ठसंवादजनकयाज्ञवल्क्यसंवादयो-र्विस्तरेण पाक्सिद्धान्तितार्थः 'नारायणपरा वेदाः' 'नारायणपरं सांख्यम्' इत्यायुत्तरं 'तत्त्वं जिज्ञासमानानाम्' इति श्लोके संगृहीत इति बोध्यम् । एवं च नारायणस्य सर्ववेद तात्पर्यविषयत्वं परत्वं चाप्रकम्प्यामिति तस्यैव चतुर्मुखपार्थनया वेदाद्याहरणार्थमवतीर्णस्य हयशिरसोऽपि परत्वं सिद्धम् ।

अत्र महाभारते उपक्रमप्रमृतिनारायणस्य जगत्स्रष्टृत्वादिरूपपरत्व-मभिघाय जनकयाज्ञवरुक्यसंवादे तत्स्थत्वेनैक्यं प्रतिपाद्य अस्मिन् हयशिर

н. 46

उपाख्याने 'तत्वं जिज्ञासमानानाम् ' इति श्लोके सङ्ग्रहेण तस्यार्थस्याभिधानेन 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत ' इत्यादिना सृष्ट्यादिकमभिषाय 'ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनोम् । सर्वभूतस्थमेकं नारायणम् । कारणस्थमकारपरब्रह्मोम् । ' इत्यन्ते हयशिरोऽवतारमप्यभिषयतो नारा-यणोपनिषदस्तात्पर्यं व्यासेन निर्धारितं भवति ।

यद्यपि देवीभागवते प्रथमस्कन्धे पश्चमाध्याये '' कदाचिद्विष्णुर्दशवर्ष-सहस्राणि युद्धं कृत्वा परिश्रान्तः सन् कुत्राचित् पद्मासने स्थित्वा घरास्थितं सज्यं घनुः कण्ठेदेशे अवलम्ब्य घनुष्कोट्यां भारं दत्वा निद्रामाप । तदा ब्रह्मादयो देवा यज्ञं कर्तुमुद्युक्ता अभवन् । एतस्मिन्नवसरे 'भगवतो निद्रा-मङ्गोपायं चिन्तयत' इति देवान् प्रतीन्द्रः पाह । राङ्करश्च 'हे देवाः निद्रा-भक्के Sस्ति महद्द्षणम् । अकृते च निद्राभक्के यज्ञो न निर्वर्तेत । सेयमुभयतः पाशा रज्जुः । ' इत्यवोचत् । चतुर्भुखस्तु वस्रीमुत्पाच तां प्रति 'घनुरस्रं मक्षय ' इत्यादिदेश । सा तु ' निद्रामङ्गो ब्रह्महत्यासहराः । परे। लोकः पापं कुरुते । न चात्र किञ्चित्त्वार्थं पश्यामि । अतः किञ्चिदपि स्वार्थमुपलभ्येत चेद्धनुष्कोटि भक्षयामि ' इत्यवोचत् । चतुर्मुखन्तु ' होम-कमिण कुण्डाह्रहिः पार्श्वभागे हविद्गि। चत्पतिष्यति तत्ते भागं कल्पयामि । प्रकृतकार्यं कृत्वा विष्णुं बोधय ' इत्यवोचत् । ततो वस्री भूमौ स्थितं धनु-व्कोटिं चलाद । तदा ज्या विमुक्ताऽभूत् । प्रत्यश्चायां विमुक्तायामुत्तरा कोटिरपि विमुक्ताऽभूत् । तदा घोरः शब्दोऽभवत् । तेन देवास्तत्रधुः । ब्रह्माण्डं श्रुभितम् । यसुधा कम्पिता । समद्राश्च समुद्धियाः । जळजन्तवस्त-त्रसुः । उमा वाता ववुः । पर्वताश्चकम्पिरे । दुःखशंसिनो महोत्पाता बमूतुः । घोरतरा दिश आसन् । सूर्यश्चास्तं गतोऽभवत् । दुर्दिनेऽस्मिन् किं वा भवेदिति देवाश्चिन्तामवापुः । एतस्मिन्नन्तरे सकुण्डलं समकुटं च विष्णोः शिरः कापि तिरोदधे । तदेतद्दष्ट्रा देवाः शोककशिता अभवन् । रुरुदुश्च मृशं 'हे नाथ त्वमदाह्यः, अभेद्यः, अच्छेद्यश्चासि । कस्य वेयं

माया यया ते शिरो हृतम् । त्वयि चैवं गते देवता मरिष्यन्ति हि । अयं च विद्यो न दैवकूतः नापि राक्षसकूतः। अस्माभिरेवायं विद्यः कूतः। पराधीनास्सर्वे किं कुमः ? क वा त्रजामः ? मूढचेतसामस्माकं शरणं नैवास्ति । हे मायेश ! जगद्भरोः शिरङ्छेदिनीयं माया न सात्विकी नापि राजसी । महदिदं दुःखमस्माकमुपस्थितम् ' इति । ऋन्दमानांश्च तान् दृष्ट्वा 'हे देवाः क्रन्दनेन किं प्रयोजनम् ? यथा बुद्धचुपायोऽत्र विघेयः । दैव-पुरुषकारावुमावि देवेशसदृशी। अनुष्ठितस्मवीप्युपायो देवादेव फलति हि ' इति बृहस्पातिरुवाच । इन्द्रस्तु बृहस्पातिमतं खण्डयन्नाह ' यतस्सुरेषु पश्यत्स्वेव विष्णोरपि शिरशिकन्नमतः पौरुषं निरर्थकं, दैवबलमव वारिष्ठम ' इति । चतुर्मखस्त्वेवमाह ' सर्वोऽपि सुखदुःखये।रुपभोक्ता भवति । सुखमेव वा दु:खमेव वा दैवमतिक्रमितुं कः प्रभवेत ? अतो यथाकालं दैवादागतं शुभमशुभं वा भोक्तव्यमेवावश्यम् । यथा ममापि शिरः शम्भुना कदाचित्कृत्तम् । शापवशाल्लिङ्गस्यापि पात आसित् । इन्द्रस्य स्वर्गाद्-भ्रंशादयोऽभवन् । संसारेऽस्मिन् केन वा दुःखं न भुज्यते ? अतो यूयं धैर्यमवकुम्ब्य सनातनीं मायां चिन्तयत । सा च नः कार्यं विधास्यति ' इति । एतच्छ्रत्वा देवा मायां बहुधा तुष्टुवुः । प्रसन्ना च माया अशरीरिणी आकाशस्था सती 'हे देवाः मा चिन्तयत। अहं परितुष्टास्मि । न हि कारणं विना कार्यमुदेति । विष्णोः शिरसोऽपगमे ह्यस्ति कारणयुगलम् । १. कदाचिन्महाविष्णुः स्वसमीपे स्थिताया महारूक्ष्या वदनं वीक्ष्य जहास। **ळक्ष्मीरिप 'कारणमन्तरा कथं हास्यस्य सम्भवः** ? निश्चयेनायं सपत्नीकः स्यात् '' इति निश्चित्य तामसशक्तवावेशेन सपत्नीजनितदुःखाद्पि स्ववैधव्यभेव वरं मन्यमाना कोपातिरेकेण 'शिरस्ते पततु ' इति विष्णुं शशाप। अतो विष्णोः शिरो लवणसागरे निमग्रमभूत्।

२. अन्यच पुरा हयप्रीवो नामासुरः मामकमेकाक्षरं जपन् निराहारोऽतिदारुणं तपश्चके | तदा प्रसन्नाहं सिंहोपारे स्थिता सती वरं वरये-

(दे. भा.) व्याख्याकृता एतचरित शतपतब्राह्मणस्य मुलत्वस्योक्तिः इयशिशे त्यवोचम् । सोऽप्यसुरो मदीयं रूपं दृष्ट्वा हर्षाश्रुपूर्णनयनो मां बहुधा स्तुत्वा 'हे मातः, जरामरणादि रहितः सुरासुरैरजेयश्च यथा भवेयं तथा मामनुगृहाण ' इत्यवोचत्। मया चोक्तम् — असुर! जातस्य मृत्युर्धवः। ध्रवं जन्म मृतस्य च। इयं च लोकमर्यादा न केनाप्यतिक्रमितुं शक्या। अतः स्वमरणमवश्यंभावीति निश्चित्यान्यं वरं वरयेति । तदा सरो हय-श्रीवादेव मे मृत्युर्भविता नान्यस्मादित्यवृणोत्। मया तथैव वरं दत्तम्। एवं वरदर्पितः साऽसुरः सम्प्रति सुनीन् देवांश्च पडियति । सुवनत्रयेऽपि हन्ता तस्य न कोऽप्यस्ति । सम्प्रति त्वष्टा विष्णोः शरीरे मनोहरं हयशिरा योजयति । भगवांश्च हयमीवः पापिष्ठं हयमीवासुरं हनिष्यति ' इत्यभि-धायान्तर्दधे शक्तिः। श्रुत्वा चैतत् देवा अचोदयन्देवशिल्पिनमश्वशिरो-योजनाय। त्वष्टा वाजिशिरः खड्गेन संछिद्य युयोज विष्णोदशरीरे । एवं मायाप्रसादतो हयप्रीवो हरिजीतः '' इति प्रतिपादितम् । एतदद्धधायारम्भे व्याख्यायाम् ' इयं चाख्यायिका शतपथन्नाह्मणे प्रवर्ग्यारम्भेऽभिहिता ' इति नीलकण्ठेनोक्तम्।

तथापि शतपथब्राह्मणे उक्तार्थी न दृश्यते । तथा हि -काण्वशाखायां प्रवग्यारम्भे "देवा ह वै सत्रं निषेदुरिमरिन्द्रस्सोमो मखो विष्णुर्विश्चेदेवा अन्यत्रेवाश्चिभ्यां तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनमिति तस्माद्यत्रकच कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यत इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम् ॥ १॥

त आसत श्रियं गच्छेम यशःस्यामान्नादाः स्यामेति तथो एवेमे सत्रमासते श्रियं गच्छेम यशःस्यामान्नादाः स्यामेति ॥ २ ॥

तेहो नुर्यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहितिभियज्ञस्योहर्चं पूर्वोऽ-वगच्छात्सनः श्रेष्ठोऽसत्तदु नस्सर्वेषाग् सहिति तथिति तद्विष्णुः प्रथमः प्राप स देवानाग् श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहिविष्णुर्देवानाग् श्रेष्ठ इति सयः स विष्णुर्यज्ञः स य स्स यज्ञोऽसौ स आदित्यस्तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक संयन्तुं तदिदमप्येतिहिनैव सर्व इव यशः शक्नोति संयन्तुम् ॥ ३॥ स तिस्धन्वमादायापचकाम स धनुरात्न्या शिर उपष्टभ्य तस्थौ तं देवा अनिभघृष्णुवन्त समन्तं तुरिण्याविशन्त ता ह वम्यू उत रिमा वै वम्यो यदुपदीका योऽस्य ज्यामप्यद्याक्तिमस्मै प्रयच्छेतेत्यन्नाद्यमस्मै प्रयच्छे-मापि धन्वन्नपे।ऽधिगच्छेत्तथास्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति तथेति तस्योपपरास्त्य ज्यामपि जक्षुस्तस्यां छिन्नाया धनुरात्न्या विस्फुरन्त्यो विष्णोः शिरः प्रचि-च्छिदतुः॥ ४॥

तबृङ्ङिति पपात तत्पतित्वासावादित्योऽभवद्येतरः प्राङेव प्रावृज्यत तबद्भृङ्ङित्यपतत्तस्माद्धमेऽिथ यत्पावृज्यत तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥ ५ ॥

ते देवा अब्रुवन्महान्वत नो वीरोऽपादीति तस्मान्महावीरस्तस्य यो रसे। व्यक्षरत्तं पाणिभिस्सममृजुस्तस्मात्संराट् ॥ ६॥

तं देवा अभ्यमुज्यन्त यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एवं तिमन्द्रः प्रथमः प्राप तमन्वक्रमन्युन्यपद्यत तं पर्यगृह्णतं परिगृह्यदं यशोऽभवद्यदिदिमिन्द्रो यशो ह भवति य एवं वेद ॥ ७॥

स उ एव मखः स विष्णु स्तत इन्द्रो मखवानमवन्मखवान् ह वै तं मखवानित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाम्ताभ्यो वस्रीभ्योन्नाद्यं प्रायच्छ-न्नोपौहवै सर्व मन्नं तामिहींदमभिक्नूयमिवादन्ति यदिदं किं वदन्ति ॥ ८॥

अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभजनत वसवः प्रातस्सवनग् रुद्रा माध्य-न्दिनग् सवनमादित्यास्तृतीय सवन मिन्नः प्रातस्सवनं त्रिष्टुच् माध्यादि-नग् जगती तृतीय सवनं तेना वर्शार्ष्णा यज्ञेन देवा अर्चन्तः श्राम्यन्त श्रेकः ॥ ९॥

दध्यक् ह वा अथर्वण एतग्ँ शुक्र मेतं यज्ञं विदाञ्चकार यथा यथैत-धज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति सहेन्द्रेणोक्त आसै तं चेदन्यस्मा अनुब्र्यास्तत एव ते शिरिश्छन्धामिति तदु हाश्विनो रनुश्रु-तमास ॥ १०॥

दचङ्ङु ह वा आथर्वण एतग्ँ शुक्रमेतं यज्ञं वेद यथा यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति तौ हेत्यूचतुरुप त्वा

हियशिरो

यावेति किमनु वक्ष्यमाणा वित्येतग्ँ शुक्रमेतं यज्ञं यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिषीयते तथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति॥१२॥

स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोस्म्येतं चेदन्यस्माऽनुत्र्यास्तत एव ते शिर-रिक्छन्द्यामिति तस्माद्वै विभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्या न वा मपनेष्य इति तौ होचतुरावां त्वा तस्मान्तास्यावह इति कथं मा त्रास्येथे इति यदा ना उपनेष्यसेऽथ ते शिरिङ्कित्वाऽन्यत्रापनिधास्यावोऽथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव स्तेन नावनुवक्ष्यस्मि स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदन्दिः शिरङ्के-त्स्यत्यथ ते स्वगँ शिर आहृत्य तते प्रतिधास्याव इति तथेति तौ होपनिन्ये तौ यदोपनिन्येऽधास्य शिरिङ्कित्वा न्यत्राप निदधतु रथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामन् वाच स यदाभ्या मन् वाचाथास्य तदिन्दः शिराश्चिच्छेदाथास्य स्वगँ शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥ २२ ॥

तस्मादप्येतद्दिषिणाभ्यनूक्तं दध्यक्ह यन्मघार्थवणो वा शिक्षस्य शीर्ष्णा प्रयदीमुवाचेत्ययतं तदुवाचेति है वै तदुक्तम् ॥ १३ ॥ इति श्रूयते ॥

अत्र शक्तेः तत्प्रार्थनाया स्तदनुप्रहस्य च लेशतोऽपि प्रतीतिर्नाहित ।
विष्णोरश्वशिरस्सन्धानकथैव नास्ति । दध्यङ् ऋषः खल्वश्वशिर-स्सन्धानमत्रप्रतिपाद्यते । दीक्षणीयार्थवादे तैत्तिरीय प्रवर्ग्यार्थवादेऽपि ।विष्णुशब्दस्य यजमानपरतायाः, सायणभाष्यानिर्णीतदिशा अत्रापि प्रवर्ग्यार्थवादे विष्णुशब्दः यजमानपरः । हरिवंशाद्यक्तदिशा गौणपादुर्भावपरो वा इति पूर्वमेव निर्कापतम् । हयशिरउपाख्याने चात्र नारायणशब्देनोपक्रम्य 'विद्या-सहायवान्देवः' इत्याद्यक्तया सर्वविद्याधिदेव्यावाण्याः पितर्नारायणः प्रति-पादित इति स्फुटं विदुषाम् । तेन च ब्रह्मवैवर्तवचनैकार्थ्यवोधनेन ब्रह्मवैवर्ते च नारायणाभित्रस्य कृष्णस्यैव विभृतित्वं शक्तेः प्रतिपादितामिति तदनुप्रहेण विष्णोरश्वशिरो लामो न कथाश्चिदप्रभेक्षापदमर्हतीति व्यासेनैव निर्धारितं भवति । मत्स्यावतारवृत्तान्तो बहुषु पुराणेषु अनेकरूप एव हर्यते । तत्र

रत्नभूषणं] (ना. आ.) व्यासोक्तिरत्यैवशद्धराचाँगः हयप्रीवग्रतस्य (वि. प्त. भा.) वर्कः ३६७ किचिच्छेषपूरणेन तदसम्भवे कल्पभेदेन वा व्यवस्था कार्या । देवीभागवत-व्यतिरिक्तार्षभवन्षेषु सर्वत्र हयशिरोऽवतारो वेदाहरणार्थं भगवता परिकाल्यत इति प्रतिपादनेन देवीभागवतमात्रे देव्युपासनया फललामार्थं प्रयतमानानां प्ररोचनार्थमेव हयाशरोष्ट्रतान्तभेदः । देवीभागवत एव नवमस्कन्धे ब्रह्मवैवर्तिसद्धान्तस्येव प्रतिष्ठापनेन शक्तिविशिष्ट नारायणाभिन्न कृष्णस्य परत्व एव परमं तात्पर्यम् । पूर्वोक्त हयशिरोष्ट्रतान्तपरपञ्चमाध्यायस्तु शाक्ति-प्रशंसार्थोऽर्थवाद इति न तत्र तात्पर्यमिति सुषीभिर्विभावनीयम् । अत एव शङ्कराचार्थैः विष्णुसहस्रनामभाष्ये तीर्थकर् नामविवरणे 'हयप्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चाय सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपादिशन् 'इत्यनेन अत्र हयशिर उपाख्याने व्यासेन प्रदर्शितो हयशिरोऽवतारवृत्तान्तः प्रकाशितः । देवीभागवतोक्त हयशिरोवृत्तान्तस्तु न कापि शङ्कराचार्यदिभिः प्राचीनैः प्रामाणिकैर्विद्वद्विराहतः । अत एव रसगङ्गाधरकृत्। पाण्डित्यवीरो वथा—

अपि वक्ति गिरां पतिस्स्वयं यदि तासामधिदेवतापि वा । अयमस्मि पुरा हयाननस्मरणोञ्जञ्जितवाङ्मयाम्बुधिः ॥ इति ॥

हयप्रीवस्य सर्वविद्याधिदेवश्रेष्ठत्वप्रतिपादनेन वेदाहरणाद्यर्थमवतार इत्यर्थस्य बहुप्रमाणसिद्धस्यैव प्रख्यापनं कृतम् । अत एव च लोके हयप्रीवस्य विद्याधि-देवश्रेष्ठत्वित्रश्ययेनैव सर्वत्र बहुिमः पुरुषेराराष्ट्रनादिकमनुष्ठीयते । तेन च (वि. ध. उ. १ खं—१६ अ.) भारतोक्तिदिशा हयप्रीवावतारचारतमिष्ठाय 'विद्याकामोऽश्वशिरसम्' (वि. ध. उ. ३ —१२१ अ.) इत्याद्यक्तिदशा फलमप्यनुभूयते इत्यापिनेषद हयप्रीवमन्त्रानुमन्त्रानिष्ठाना मनुभव सिद्धोऽयमर्थ इति नात्र कस्य चिद्विवादस्यावसरः ।

अत्रायं प्रमाण सम्प्रदाय सिद्धार्थसङ्ग्रहः स्मुवीभिरवसेयः । हयशिरो निरूपणावसरे व्यासेन 'विद्यासहायवान्देवः' (ह. उ. १८) 'एको विद्या-सहायस्त्वम्' (ह. वं ३-७२-) 'अन्तस्थं सर्वमृतेषु चरन्तं विद्यया सह' (ह. वं ३-१८-२७) इत्यादिना विद्यासहाय एव हयशिराः मधुकैटमहन्ता

ब्रह्मणे वेदपदाता चेत्युक्तम् । एवमेव 'विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थम् ' (ना. आं. ६-६१) इत्यादित्यस्थोऽपि विद्यासहायो वासुदेव इत्याभिहितम्। ' नमस्सवित्रे ' (वि. पु. ३-५-१५) 'ध्येयाय विष्णुरूपाय ' (१७) ' इत्येव-मादिभिस्तेन स्त्यमानस्स वै रविः । वाजिरूपधरः पाह त्रीयतामिति बाञ्छि-तम् । (वि. पु. ६-४-२५) 'यजूंषि यैरघीतानि तानि विप्रौर्द्वेजात्तम । वाजिनस्ते समारूयातास्सूर्योऽप्यश्वोऽभवद्यतः ' (वि. पु. ३-५-२८) ' शाखा-भेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । काण्वाद्यास्युमहाभागा याज्ञवल्क्याः प्रकीर्तिताः ॥ (२९) इति पराशरेण 'स इदामः कण्वतमः कण्वसस्ता ' (ऋ. वे. १०-११५-५) 'वाजिन्तमाया ' (६) इति ऋग्वेदे कण्वप्राचार्यस्य ' घर्मा समन्तात्रिवृतं व्यापतुः ' (ऋ. वे. १०-११४-१) ' यावद्वह्म विष्टितं तावतीवाक् ' (ऋ. वे. १०-११४-८) इत्यव्यवहितपूर्वसूक्ते वाग्देवी ब्रह्मरूप घमेशब्दार्थप्रतीत्यनुसार्यतिशायित वाजित्व तात्पर्य-वर्णनपूर्वकम् ' आदित्यानीमानि शुक्कानि यजूग्ँषि वाजसनेयन याज्ञवरूक्ये-नाख्यायन्ते ' (वृ. ८-५-३) इति वृहदारण्यकश्चिततात्पर्यं निर्णीतम् । एतेन 'आदिद्गन्धर्वो अभवद्वितीयः ' (तै. सं. वा. सं वि. सू.) इत्युदा-हृतश्रुतौ वाजसनेयककाण्वसंहिताभाष्ये सायणाचार्यैः गोः वाचः घारियता इति गन्धर्वशब्दार्थविवर्णेन गन्धर्वशब्दार्थः 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् ' (तै. सं. वा. सं वि. सू.) इति अन्यवहितसूक्तोक्तवाचस्पतिरेवेति पूर्वोक्त-र्थस्यस्थः ।

> मस्त्यकूर्भवराहाश्वासिंहरूपादिभिः स्थितिम् । चकार जगतो योऽजस्सोऽद्य मामारूपिष्यति ॥

> > (वि. पु. ५-१७-१०)

इत्यत्र नृतिंहपर सिंहराब्द समिनव्याहारेण अश्वः अश्वशिराः विविक्षित-इति बोधयतः पराशरस्य याज्ञवल्क्याय शुक्कयजुर्वेदोपदेष्टा अश्वोऽपि अश्वाशिरा इत्याशयः स्फुटो निर्मत्सराणां विदुषाम् । श्री भागवतेऽपि 'मस्याश्वकच्छप वराह नृसिंह हंस राजन्य विप्रविबुंघेषु कृतावतारः' (१००४-१३) इत्यत्राश्वः 'विष्णुरिशवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहता मधुमिदा श्रुतयो ह्यास्ये' (११-१-१७) इति वश्वयमाणो ह्यास्य एवेति बोध्यम् । 'पुनश्च पद्मा संभूताह्यादित्योऽभूद्यदा रावः' (वि. पु. १-९-१४३) इत्यादित्यस्य लक्ष्मीपतित्वं पराशरेणोक्तम् । तेन च लक्ष्मीपतिरेवाश्चोऽत्र विवक्षितः । 'ह्षिकेशस्स मगवान् पद्मया सह विद्यया । अप्स्वेव शयनं चक्रे योगनिद्रामुपागतः॥ (ल. तं. ५-३०) विद्या सहायवन्तं मामादित्यस्थम्' (ना. आ.) इति लक्ष्मीतन्त्राद्यनुसारेण पद्मा विद्येवेति विद्याशिवदत वाग्देवी-पतिरेव शुक्कयनुर्वेदोपदेष्टा अत्रापि विवक्षितः । 'विवस्वतेऽश्वशिरसे चतु-भूतिधृते नमः' (ना. आ. ८-१०४) इति व्यासः आदित्यो ह्यशिरा इति स्फुटं प्रतिपादयति । 'सर्व विद्याघिदेवी या तस्य वाण्ये नमो नमः।' (ज्र. वे. २) 'महाविद्या महावाणी भारती वाक् सरस्वती ' (ल. तं. ४-६७) इति ब्रह्मवैवर्तलक्ष्मीतन्त्रोक्तदिशा 'विद्यासहाय' इत्यादौ विद्याशब्देन वाग्देव्या बोधनेन ब्रह्मणो वेदानामुपदेष्टा याज्ञवल्क्यस्य शुक्कयनुर्वेदानामुपदेष्टा याज्ञवल्क्यस्य शुक्कयनुर्वेदानामुपदेष्टा याज्ञवल्क्यस्य शुक्कयनुर्वेदानामुपदेष्टा याज्ञवल्क्यस्य शुक्कयनुर्वेदानामुपदेष्टा व वाग्देवीपतिर्हयशिरा इति व्यासस्याशयः प्रतीयते ।

अमरसुघोदाहृतमेदिनीकोशे हंसशब्दस्य विष्ण्वकंतुरङ्गमप्रमेदा र्थकतायाः स्फुटमुक्तचा 'एको हग्ँसो भुवनस्य मध्ये स एवाग्निस्सिल्ले सिन्निविष्टः' (श्वे. उ. ६-१५) इति श्रुतौ उमावुपदेष्टारौ विवक्षितौ। तदुत्तरं 'इः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' 'यो ब्रह्माणं विद्धातिपूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै 'इत्याद्युक्तेः । 'अहं हयशिरा मूत्वा' इत्युक्तरं दशावतारानिहृद्धप्य 'हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च' इत्यादिना (ना. आ.) हंसघटितदशावतारानिगमने हंसः हयशिराः इति बोषितम् । तद्वत् 'एको हग्ँसः' इत्यन्नापि हंसः हयशिरा एव। स एव साल्लेस्सिन्निष्टोऽग्निः विवक्षितः प्राक् (२६० पुटे) उदाहृतवचनानुसारात् । 'महिदासाभिषो जञ्च इतरायास्तपोबलात् । साक्षात्स भगवान्विष्णुर्यस्तन्त्रंत्र

वैष्णवं व्यघात् ।' (आ. सू. भा. १-१-३१) इति ब्रह्माण्डोक्त्या वैष्णवतन्त्रप्रवर्तक महिदासप्रवर्तिते 'ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतत्सुदुश्चरम् ' (शा. मो. ३५८-२२) इति सात्वतधर्भपरत्वेन निर्णीत ऋग्वेदान्तर्गते शौनकोक्त ऋग्विधान विष्णुधर्मीत्तरयोः वाग्मित्वसंपादनेविनियुक्तस्य जगत्स्रष्ट्रत्वादिनिरवधिकमहिमवाग्देवी प्रतिपादकस्य 'अहं (ऋ. १०-१२५) इत्याद्यष्टचवाक्सूक्तस्याव्यवहितपूर्वसूक्ते 'बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् । अनुष्टुभमनु चऋूर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषा' इति मन्त्रं प्रस्तुत्य 'वाचि वै तदैन्द्रं प्राणं न्यचाय्यन्नित्येतदुक्तं भवति ' इत्यैतरेय द्वितीयारण्यके उक्तवा वाग्देवीसंश्चिष्टः प्राणः हंसो ह्यशिराः हयशीवानुष्ट्रप्पतिपाच स्तत्र विवक्षितइतिनिर्णयसंभवात् । शुकयजुर्वेदोपदेष्टुःसूर्यस्य प्राक् (४०) सात्वतप्रवर्तकत्वस्य, तदुक्तविधिना उपरिचरवसोर्धमीनुष्ठानस्य सात्वतापरपर्याय पश्चरात्रपामाण्यस्य च निरूपणानन्तरं रहस्याम्नायादौ प्रसिद्धविद्याशब्द-निर्देशपूर्वकं हयशिरोवृत्तान्तवर्णनेन पश्चरात्र प्रसिध्यनुसारेणार्थनिणयस्यैव स्वसंमतत्वसूचनेन 'अथ हंसमनुं वक्ष्ये' इत्युपक्रम्य 'हयग्रीवमहं वन्दे सरस्वत्या समन्वितम् ' (वि, ति.) इति ध्यानोक्तवा ' हंसो हयशिरा हरिः । वेदोपदेशसमये मां विबोध्यापदिष्टवान् । अङ्कनोदू वाग्देवीमाचार्यकमुपा-श्रितः। (पं. रा, सं, हं, स, स. न. अ,) इत्युक्तचा च तदनुसारेण हंसशब्दार्थस्य व्याससंमतत्विनश्चयात् । तदुत्तरं 'तपः प्रभावाद्देवप्रसादाच ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ' (श्वे, उ.) इत्यत्र ' मही देवस्य सविद्वः पारिष्टुतिः ' (श्वे, उ. २-४) 'युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः' (श्वे, उ, २-५) 'ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि' (श्वे, उ, २-८) इति पूर्वीपदार्शतदिशा श्वेताश्वेन वाग्देवीसिश्चष्टेन ब्रह्मणा उडपेन भयावहानि सोतांसि तरतीति श्वेताश्वतर इति शब्दस्यार्थ इति निर्मत्सराणां स्फुटं प्रतीतेश्चेति व्यासस्याशयः । बृहदारण्यकोपसंहारे ' अथ य इच्छे त्पुत्रो

रत्नभूषणं] (वृ. उ. ६-४-१८) हयशिरदशक्तिः (३-४-१) हयशिराः इत्युभयं विवक्षितम् ३७१ मे पण्डितः ' (ब्, उ, ६-४-१८) इत्यादिनापण्डितपुत्रार्थकर्मनिरूपणावसरे ' अथास्य दक्षिणं कर्णमाभिनिघाय वाग्वागिति त्रिः' (२५) इत्यत्र 'यस्ते स्तनश्शायः --- सरस्वति तमिह धातवे करिति ' (२७) इत्यत्र वाच-स्सरस्वत्याश्च पाण्डित्य संपादकत्वस्य स्फुटतया ' नैवेह किञ्चिनात्र आसीत्' इत्याद्युपक्रमे अनिरुद्धान्तसृष्टेः न्यासार्यविवरणमनुसृत्येव प्राक् (२५० पु.) उपपादितदिशा विवक्षिततया 'स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः' इत्युक्तस्याप्सु प्रातिष्ठितस्यैव 'स तया वाचा तेनात्मना इद्ग् सर्वमस्जत यादिदं किश्च ऋचो यज्ग्षि सामानि छन्दाग्ँसि यज्ञान् प्रजाः पशून् (वृ, ३-२-५) इत्यत्र सर्वस्रष्टृत्वोक्तौ वाक् अनिरुद्धशक्तिः सर्वविद्याधिदेवी विवक्षितेति 'ततो भूयोजगत्सृष्टिं कारिष्यामीह विद्यया ' (ना, आ, ६-७३) इति वचनसंदर्भे स्फुटं व्यासेन प्रतिपादितम् । 'सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय' इत्यनन्तरश्रुतौ हयशिरोदेवताको यज्ञा विवक्षित इति प्राक् (२५२ पृटे) निरूपितम् । तदुत्तरम् 'आत्मैवेदमय आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोहमस्मीत्येये व्याहरत् ततोहं नामा भवत्। (ब, ३-४-१) 'सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहाय मीक्षाञ्चके यन्मदन्य-न्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय ' (२)। 'ततोऽहं नामाऽभवत्' इत्यन्तवाक्यस्य प्राक् (२५१ पुटे.) उदाहृत व्यासार्यसूक्तिमनुस्रत्य हयशिरोऽवतारो विवक्षितः । श्रुतावयमेवार्थोऽभिप्रेत इति एतद्पाख्याने 'अहङ्कारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकम्' इत्यादिना व्यासी निरधारयत् । अत्र एकािकत्वम् असहायत्वम् ' तदेव भयहेतुः । ' सहायमीक्षाञ्चके ' इत्यत्र सहायसाक्षात्कारो भयनिवृत्तौ हेतुतया विविक्षत इति व्यासस्याशयः। अत एतच्छुतिसन्दर्भी हयशिरोऽवतारपर एव। एवं चतुर्थे शिशुब्राह्मण (२) मपि । अत्र शिशुशब्दोऽनिरुद्धपरः ।

अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः । अशिशुश्चिश्चरूपेण याबद्धह्या न बुध्यते ॥ (म. भा. वन. १९२-४१६) इति मार्कण्डेयं प्रति भगवदुक्तेः— परयामि जलमध्यस्थं विपुले वटपादपम्।

पर्याम जलमध्यस्य विपुल वटपादपम् । पर्यक्के तत्र परयामि बालं कमललोचनम् ॥

(वि. घ. १-७८-१२)

पूर्णे युगसहस्रेऽपि तमेवाहं तदा शिशुम् ।
संप्राप्त श्रारणं राजन्नहं भाव्यर्थचोदितः ॥ (२२)
कल्पक्षये व्यतीते तु तं तु देवं पितामहम् ।
अनिरुद्धं विजानामि पितरं ते जगत्पतितम् ॥

(6-3)

इति मार्कण्डेयेन वज्रं प्रत्युक्तेश्च । एवं मार्कण्डेयेन 'एकार्णवे पुरा लोके ' (१-१५-५) इत्यादिना वेदाहरणार्थं हयशिरोऽवतारमभिघाय 'तथाश्वशिरसं देवं विद्याकामस्तु पूजयेत्।' (वि. घ. ३-११८-५) इति तस्य विद्या-कामार्चनीयत्वमप्युक्तम्। एवं च शिशुशब्दस्यानिरुद्धपरतया 'यथेदं तच्छिरः ' इत्यत्र हयशिरो विवाक्षितम् । एतदेवाभिप्रेत्य भट्टार्यैः इत्यस्य हयशिरःपरत्वोक्तिरिति पूर्वमेव (२८८ पुटे) निरूपितम् । 'वागष्टमी ब्रह्मणा ' इत्यत्र ब्रह्मशब्दार्थः हयशिरोरूपधारी अनिरुद्धः । वाक् शब्दार्थः तच्छक्तिर्वाग्देवी । हयशिरोऽनुप्रहेण 'सप्त ह द्विषतो अतृव्यानव-रुणद्धि ' इत्यत्र शत्रुम्तसप्तेन्द्रियजया विवाक्षितः । पूर्वब्राह्मणान्ते 'य एव विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय ' ४-१-१७) इत्युपऋम्य 'स यथा महाराजो जनपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेत एवमेव एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ' (वृ. ४-१-१८) इत्यत्र महाराजवत् इन्द्रियेषु स्वातन्त्रचं जीवस्योक्तम् । , सुषुप्तेः प्रागिव 'एतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा व्युचरन्ति' (२०) इत्युक्तप्रबोघेऽपि इन्द्रियेषु जीवस्य स्वातन्त्रयं प्राप्तम् । तच्चानुभव-विरुद्धम् बहूनामिन्द्रियाणां प्रतिक्लत्वात् । इति शङ्कापनोदनाय शिशु-

ब्राह्मणमारव्धम् । चतुर्मखस्य वेदाहरणादिना इन्द्रियानुकूल्यं संपाद्य त सृष्टौ पूर्ववत्प्रवर्तयतः हयशिरोद्धपधारिणोऽनिरुद्धस्यानुग्रहेण इन्द्रिय-जयेनानुक्लज्ञानं मनुजानामपीति शिशुब्राह्मणेन प्रकाशितं भवति । मधु-ब्राह्मणे च 'स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामिषपति स्सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चारास्सर्वे समार्पिता एवमेतास्मन्नात्मनि सर्वाणि म्तानि सर्वे देवा स्सर्वे छोका स्सर्वे प्राणा स्सर्वे एत आत्मन स्समिपिताः (न. ४-५-१५) इत्यत्र ' एवमेतस्मादात्मनः -- व्युचरन्ति ' इत्यत्र व्युचर-णाविषत्वेन प्रागुक्तस्य महाराजत्वं तत्रैव व्युच्चरणकर्तृत्वेन प्रागुक्तानां सर्वेषां प्राण देव लोक भ्तात्मनां समर्पितत्वं चामिधाय जीवानां तत्पारतन्न्यं स्थिरीकृतम् । व्युचरण समर्पण श्रुत्योरनयोरैकरस्यं पर्यालोच्यैव ' एवमेत-स्मादात्मनः ' इत्यत्र द्रमिडमाष्यकारप्रदर्शितराजकुमारनय स्सम्प्रदायविद्भि-रुक्तः । अयमर्थः शङ्करभाष्ये स्फुटः । राजत्वं परमात्मनो यत्रोक्तं तत्रैव परमात्मनि सर्वजीवानां समर्पितत्वोक्तया जीवपरयोर्भेद एव श्रौतसिद्धान्त इति द्रमिडाचार्याश्चयः स्फुटो निर्मत्सराणां विदुषाम्। एतदनन्तरं परमात्मनः पुरुरूपत्वं सर्वीनुभवविषयत्वं चोक्तम् । तेन च परस्य रूपानन्त्यं भक्तानु-प्रहार्थमिति सिद्ध्या पागुक्तहयशिरो रूपस्यापि इन्द्रियजयार्थिभक्तानुप्रहार्थत्वं स्थापितं भवति । षष्ठान्ते मैत्रेयी ब्राह्मणे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः, इत्युपक्रम्य ' अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतचहग्वेदो यजुर्वेद स्सामवेदः ' इत्याद्यक्तौ सर्वस्रष्ट्रत्वमात्मनः 'स तया वाचा तेनात्मना इदग् सर्वमस्रजतः' इति तृतीय श्रुत्युक्तदिशा वाग्देवीसहितस्यैव विवक्षितमिति बोध्यम् ।

एवमेवैतरेयारण्यकोपनिषदि हयशिरश्शक्तेर्वाग्देव्या हयशिरसश्चानु-प्रहेण मक्तानां फलं प्रतिपादयति । तथाहि—तृतीयारण्यकोपान्त्यखण्डे 'अथ खिलवयं सर्वस्यै वाच उपनिषत् सर्वा द्येवेमा सर्वस्या वाच उपनिषद इमं त्वेवाचक्षते ' इत्युपक्रम्य 'अथ खिलवयं दैवी वीणा भवति तदनुकृति-रसौ मानुषी वीणा ' इत्यादिना 'स यो हैतां दैवीं वीणां वेद । श्रुतवदनो ३७४ ऐतरेय तृतीयारण्यकोपान्त्यखण्डे हयशिरश्चाक्तरन्त्यखण्डे हयशिरसश्च विवक्षा [हयशिरो

भवति । भूमिपास्य कीर्तिर्भवति यत्र क चार्या वाचो भाषन्ते विदुरेनं तत्र ' इत्यन्तेन वाग्देवीवीणोपासनस्य सर्वजनश्रीत्राप्रियोक्तिः, भुवं पूरियत्री कीर्तिः, पण्डितानां भाषणावसरे मान्यता चेति फलमभिघाय 'अथातो वाग्रसः यस्यां संसद्य धीयमाना वा भाषमाणो वा न विरुरुचुषेत तत्रैतामृचं जपेत् । ' ओष्ठापिधाना न कूली दन्तैः परिवृता पविः । सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादये दिति वायसः । ' इत्यत्र 'ओष्ठापिघाना ' इत्यादि ह्यत्रीव मन्त्रानुमन्त्रजपस्य विद्वत्सद्सि सर्वरञ्जकवाक्सिद्धिरूपं फलमप्यभिहितम्। तदनन्तरखण्डे 'अथ हा स्मा एतत्कृष्णहारीतो वाग्ब्राह्मणमिवोपादाहरति प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्नंसत संवत्सरः स छन्दोभिरात्मानं समद्धा-धच्छन्दोभिरात्मानं समद्घात्तस्मात्संहितेति तस्यै वा एतस्यै संहितायै णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा । सयो हैतौ णकारषकारावनुसंहित मृचो वेद सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्यमिति विद्यात् ' इत्यादिना ' एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं योह्यव प्रभव स्स एवाप्ययः' इत्यन्तेन हयशिरोऽवतार प्रयोजनकथनपूर्वकं विष्णु-जिष्णु-कृष्ण-वाक्प्राण-संहिता निरूपिताः । अत्र संवत्सरप्रजापीतशब्दौ चतुर्मुखपरौ । छन्दश्शब्दौ वेदपरः । विसंसनानिमित्तं च मधुकैटभाभ्यां वेदानामपहारः । हयग्रीवानुग्रह-लञ्घवेदैश्चतुर्मुखस्यात्मसन्धानमिति विवक्षितम् । (पूर्व मैतरेयारण्यके ३-२-२) 'प्राण ऊष्मरूपम्' इति प्रागुक्तार्थ एव 'प्राण आत्मा' इत्यंत्र प्राणशब्दार्थ इति सायणीये उक्तम् । वस्तुतस्तु—

शषसहा अनिरुद्धाद्या विज्ञेया स्त्रिदशेश्वर ॥ (ल. तं. १९-१७) वासुदेवाख्यया होऽभूत्साख्यस्सङ्कर्षणोदयः ।

पद्युम्नष्षारूययाज्ञेयो ह्यानिरुद्धस्तुशारूयया ॥ (छ. तं. १९-३२) इत्युक्तदिशा प्राणशब्दस्य अनिरुद्धादिवासुदेवान्तव्यूहोऽर्थः । स एव हयशिरा 'वाचि हि प्राणं जुहुमः' इत्यत्र विवक्षितः, प्रागुक्तह्यप्रीवमन्नानु- रत्नभूषणं] ऋग्वेदे 'यद्वाग्वदन्ति' इत्यत्र हयशिरदशक्तिः 'सखें विष्णो' इत्यत्र हयशिराः ३७५

मन्नानुसारात् । 'णकारोबरूम् ' इत्यारभ्य 'तदेव विष्णुः कृष्णेति जिष्णुरित्य-भिर्घायतं र इति प्राक् (२५६ पुटे) उदाहृत वृद्धहारीतस्मृतिवचनानुसारेण विष्णु-जिष्णु-कृष्ण संहिताः अत्र विवक्षिताः । हयशिरोऽनुगृहीतवेदैः चतुर्भुखस्यात्मसन्धानानन्तरं विष्णु जिष्णु रूपाभ्यां मधुकैटभवधः कृत इति (वि. घ. उ. १-१६) अन्यत्रोक्तवा 'प्राण आत्मा ' इत्यत्रिपि हयशिरा विवक्षितः । 'अस्य वामस्य' (ऋ, वे. मं. १ सू. १६४) इति सूक्ते ३६ मन्ने विष्णुशब्दः ' ४७ मन्ने कृष्ण शब्दश्च पाठतः । 'गौरीर्मिमाय' (मन्त्र ४१) इत्यादिः हयय्रीव मन्त्रानुमन्त्रश्च 'चत्वारि वाक् ' (मन्त्र ४६) इत्यादिः आश्वलायनदशश्लोकीघटकः 'यस्ते स्तनः' (मन्त्र ४९) इत्यादिः बृहदारण्यकोपसंहारमन्त्रसजातीयश्च पठितः । आश्वलायनदश-श्लोक्यां 'यद्वाग्वदान्ति' (ऋ. सं मं ८ सू. १०० मन्त्र १०) इत्यादेईय-श्रीवमन्त्रानुमन्त्रस्य घटकतया 'देवीं वाचम् ' इति तदनन्तरमन्त्रवदन्ये-षामपि दशक्षोकीघटकानां हयशिरश्शक्तिपरत्वमेव युक्तम् । 'यस्ते स्तनः' इत्यादेः पण्डितपुत्रलामार्थकर्माविनियोगस्य बृहदारण्यकान्ते स्फूटतया सोऽपि हयशिरश्शक्तिपर एव । अत ऐतरेय तृतीयारण्यकान्तिमखण्डे विष्णु-जिष्णु वाक्पाण संहितात्रयं विवक्षितम् । बृहद्रथन्तररूपेण वाक्पाणसंहिताम् (३-१-६) अत्रैव पूर्वमिभघाय 'तदप्येतदृषिणोक्तं रथन्तरमाजभारावसिष्ठः — भरद्वाजो बृहदाचके अग्नेः ' (ऋ. सं. मं. १० सू. १८२ मन्त्र १-२) इति मन्त्रखण्डद्वयं पठितम्। तत्र व्यूह हयग्रीव विवक्षा प्रागेव २६१ पुटे) साधिता। 'यद्वागवदन्ति ' (हयग्रीवमन्त्रानुमन्त्रः) 'देवीं वाचम् ' इति मन्त्रद्वयानन्तरं ' सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व ' (ऋ. सं. ८-३-१२) (२६१ पुटे) इति प्रागुदाहृत वृत्रहनन प्रार्थना मन्त्रे विष्णु-ईयशिरोरूपघारी अनिरुद्धो विवक्षितः । वृत्रयुद्धप्रसङ्गे वसिष्ठेन रथन्थरेण प्रतिबोधितस्येन्द्रस्य वृत्रबाधानिवृत्तिप्रतिपादकस्याश्चमेधिक (११-१७) शान्तिपर्व (२१७-२१) वचनद्वयस्य 'बीमत्सवो अपवृत्राद्वतिष्ठन् ' इति मन्त्रघटितस्य वाक्स्काव्यवहितपूर्वस्य हंसपदघटित स्कस्य प्रागुक्त वाक्पणसंहितायाश्चेकरस्यात्। एतेन 'अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हानिष्यन् सखे विष्णो
वितरं विक्रमस्व ' (ऋ. सं. ४-१८-११) (तै. सं. ३-२-११-३) इत्यत्र
विष्णुशब्दोऽपि व्याख्यातः। वाग्मित्वार्थं प्रात्जेप्यत्वेन शौनकेनोक्ते 'प्रणो
देवी सरस्वती ' इति (आश्व) दशश्चोकी मन्त्रघटिते सारस्वतस्क्ते (६-६१)
वृत्रहन्तृत्वं हयशिरश्यके स्सरस्वत्या उक्तं प्रेरणानुमतिद्वारकं पतिपत्न्युभयानुप्रह मूलकत्वेन सरस्वत्यनुप्रहमूलकं नेयम्। यद्यपि दध्यङ्ऋषिप्रार्थनया
तद्द्याङ्गनिर्मितायुघेनेन्द्रेण वृत्रवधः कृत इति तत्र तत्रोक्तम्। तथापि
'विष्णुश्च भगवान्देवः ' 'ऐन्द्रं समविशद्वज्ञम् ' इति (२५२ पुटे)
प्रागुदाहृत (शान्तिपर्व २७८-३१) वचने वज्रे विष्णुप्रवेशेनैव वृत्रवधोक्तया
तत्र विष्णुशच्दस्य प्रागुक्तश्रौतविष्णुशब्दसमानार्थकतया दध्यङ्ऋष्यङ्गविर्मितवज्रस्यापि स्वतोवृत्रहननशक्तिनीस्ति किन्तु हयशिरस्सम्बन्धेनेति
स्फुटम्। एवं—

दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वमीभेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः ॥

(भाग ६-१,५३)

युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां घर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति । ततस्तै रायुघश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः॥ (५४)

इत्यत्र दध्यङ्ऋषेनरियणवर्मोपदेष्टृत्वस्योक्तया नारायणकवचानुसन्धानं तस्य सिद्धम् । तेन दध्यङ्ऋषेनरियणकवचानुसन्धानिबन्धनशक्तिस्य्च्यते । सेव मूलं दध्यङ् ऋषिगात्रस्यापि । अत्र दध्यङ्ङाथर्वणात्वष्टुर्विश्वरूपस्य, विश्वरूपादिन्द्रस्य नारायणकवचलामोक्तया मधुब्राह्मणे (बृ. आ.) 'त्वाष्ट्रं—कक्ष्यम्' इति पदद्वयं विवृतं भवति । मधुब्राह्मणे आत्म-ब्रह्मशब्दयो ईय-शिरः परतायाः प्रागुपपादनेन मधुविद्याया हयग्रीवब्रह्माविद्यात्वं सिद्धम् । मधुविद्योपदेष्ट्रा दध्यङ् ऋषिणोपदिष्टं त्वाष्ट्रकक्ष्यमि हयग्रीवब्रह्मविद्याद्भपमेव ।

अयमर्थः 'हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा' इति भागवतलक्षणप्रतिपादन-परपुराणवचनेन सिद्धति । अत्र हयग्रीव ब्रह्मविद्या-नारायणकवचम् इति क्रमसन्दर्भामिध भागवतन्याख्यानेप्युक्तम् । अतो हयशिरोऽनुप्रह एव वृत्र-वधे मूलमिति सिद्धम् । वृत्रवधे वाग्देवीपतेर्मूलत्वस्य श्रातिसिद्धतया वृत्रवधा-नन्तरजनित ब्रह्महत्यापापापनोदनार्थं 'इन्द्रो वृत्रमहन्' (तै. सं ५-४) इत्यादिश्रुत्या विनियुक्ते विश्वकर्मसूक्त (तै. सं. ४-६-२) (वा. सं. १७ अध्याये) द्वयेऽपि वाग्देवीपतिर्हयशिराः प्रतिपाद्य इत्यैकरस्यम् । एतेन तैत्ति-रीय वाजसनेयकयोर्विश्वकर्मसूक्तद्वयपाठकमन्यत्यासेऽपि प्रतिपाद्यैक्येन तत्रो-भयत्र पठिते 'विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमक्रणोरवध्यम्' इति मन्त्रे इन्द्रस्य वृत्रेणावध्यत्वमपि विवक्षितमिति सिध्यति । सूक्तयोरनयोर्हय-शिरः परता ' आदिद्गन्धर्वो अभवद्वितीयः — वाचस्पति विश्वकर्माणम् ' इति (तै. सं. ४-६-२) वा. सं. १७) सूक्तद्वयघटक गन्धवेवाचस्पति-शब्दाभ्यां निश्चीयते । तत्र च 'या ते घामानि परमाणि ' इति श्रुत्युक्तानां परम-मध्यमा-वम शरीराणां सर्वेषां 'इन्द्रो मायाभिः पुरुद्धप ईयते ' इति बृहदारण्यकश्रुतौ विवाक्षितत्वेऽपि उभयत्र निरतिशयमहिमवत्वेन प्रतिपादितस्य परमशरीरस्य न कदापि छेदशङ्का । तत्र 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मि-न्निदं विश्वं सुवनमिधिश्रितम् ' इति न (सायणभाष्योक्तदिशा) ब्रह्माण्डपरा अपि त भगवन्नाभीकमलपरा इति-

> अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् । पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥

> > (म. भा. शा. ४६-६२)

इति भीष्मवचने व्यक्तम् । अयमर्थः श्रीयामुनमुनिप्रणीतस्तोत्ररत्नभाष्ये १४ श्लोके स्फुटः । एवमानन्दतीर्थीय प्रथमशारीरकसूत्रभाष्येऽपि । अत्रा-जपदेन कर्मकृतजनिरानिरुद्धस्य नास्तीति बोधितम् । तदनन्तरं 'विश्वकर्मा-द्यजनिष्टदेवः' इत्यत्र चतुर्भुखजनिरुच्यत इति स्तोत्रभाष्ये व्यक्तम् ।

48

३७८ उक्तार्थस्याचार्थपादसम्मतता ' सुवर्णं धर्मम् ' इत्यादेः(वृ.)उपनिषदेकार्थता च [हयशिरो

पूर्वश्लोक (१३) स्तोत्ररत्नभाष्ये हयशिर उपाख्यान वचनान्युदाहृत्यात्र महाभारतस्थ भीष्मवचनेन 'अजस्य नाभौ ' इत्यादि श्रुत्यर्थनिष्कर्ष कुर्वता-माचार्यपादानाम् 'आदिद्गन्धर्वो अभवद्वितीयः ' इत्यत्र हयशिरोऽवतारो विवक्षित इत्याशयः स्फुटो निर्मत्सराणां विदुषाम् । 'विश्वकर्माह्यजनिष्ट ' इति पूर्ववदनिभधाय 'गन्धर्वोऽभवत् ' इत्युक्तचा हयशिरसो न कर्मकृता जिनः किन्तु अनिरुद्धस्य 'या ते धामानि परमाणि ' इत्युक्तदिशा स्वेच्छामूळक परमश्रीरासम्बन्धेन हयशिरोऽवतार इति निश्चीयते । तेन विष्णोः परमशरीरादन्यशरीरस्यैव 'विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः' (श-ब्रा.) इत्यत्र विवक्षावश्यकत्वेन विष्णोः परत्वे न किञ्चिद्धाधकम् । शतपथश्चुतौ तत्प्रघट्टके विष्णोर्हयशिरोछाभो नोक्तः । शक्ति कथैव नास्ति । हयप्रविब्रह्माविद्याह्यपध्विद्या नारायणकवच-द्वयोपदेष्टृत्वस्य दध्यक् ऋषेर्व्हद्दारण्यके उक्तचा हयप्रविब्रह्मविद्यासम्बन्धेनैव तत्र अश्विशरो धारणेन प्रवर्यतत्वोपदेष्टृत्वेनोक्तस्य दध्यक् ऋषेर्महिमेति प्रतीयते ।

एवं 'स वा अयमात्मा—सर्वेषां भ्तानां राजा' 'इन्द्रोमायाभिः पुरुक्षप ईयते' 'युक्ता ह्यस्य हरयश्चता दश्च' इति वाक्यसमानार्थकैः 'इन्द्रस्यात्मानं दश्चा चरन्तम्' 'इन्द्रो राजा जगतो य ईशे' 'शतग्ँशता अस्य युक्ता हरीणाम्' इति वाक्यैर्घटिते 'सुवर्णं घर्मम्' इत्यादि स्वर्ण-घर्मानुवाकेऽपि हरेस्तद्वतारभूतह्यशिरसश्च परत्वं व्यक्तम्। चातुर्होत्रीय-ब्राह्मणे 'हृदयं यजूग्षि पत्न्यश्च' (ते. का. ३-५) इत्यत्र चतुर्होतृ पञ्च-होतृ षह्वातृ सप्तहोतृ हृदयत्वेन एतदनुवाकघटिता मन्ना निर्दिष्टाः। अत्र सायणीयम्—चित्ति सुक्' इत्यादीनां होतृ मन्नाणां हृदयं-रहस्यं—तत्त्वं परमात्मस्वरूपं प्रतिपादयतीति अयमनुवाको हृदयामित्युच्यते' इति । श्रीभागवते—

'यथा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः । यथा यजेत मां मक्तचा श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ११-२७-८॥ आवाद्याचीदिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् । रत्नभूषणं] (अ-सं) दशहोतृग्रहभागार्थः (द-हो) हृदयस्वर्णधर्मानुवाकार्थश्र

३७९

पाद्योपस्पर्शार्हेणादी नुपचारान्त्रकरूपयेत् ॥ ११-२७-२२ ॥ उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥ २४ ॥ स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया ।

पौरुषेण च सूक्तेन सामभी राजनादिभिः॥ ११-२७-२९॥ १॥ इत्युद्धवं प्रति भगवदुक्तौ अस्यानुवाकस्य वासुदेवार्चने विनियोग उक्तः। अत्र प्रथमं दशहोतृ चतुर्हीतृ षड्ढोतृ सप्तहोतृ मन्त्रोत्तरभागरूपमहभागेषु वाचस्पतिशब्दः पठितः। आहर्बुधन्यसंहितायां प्रथमम्रह्भागे।

वाङ्नाम वैष्णवी शक्तिश्शब्दब्रह्ममयी परा ।

वाचस्पतिस्तत्पतिः स्यात् . . . (अ. बु. ५७-२५) इति वाचस्पतिशब्दार्थमभिधाय ।

द्यावापृथिव्यो पितरा पितरा श्रीतदीश्वरा ॥ ६६ ॥
इति 'नमा दिवे नमः पृथिव्ये स्वाहा' इति सप्तहोतृप्रहमागान्तिम श्रुतिघटकपदद्वयार्थोऽभिहितः । अतः 'सुवर्ण धर्म परिवेद वेनम् । इन्द्रस्यात्मानं
दशधा चरन्तम् , इत्यत्र बृहदारण्यकवत् हरेर्दशावतारा विवक्षिताः ।
तदनन्तरं 'अन्तरसमुद्रे मनसा चरन्तम् व्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमणे '
इत्यत्र हयशिरोद्धपधारी अनिरुद्धो विवक्षितः । तदुत्तरम् 'अन्तः प्रविष्टः
शास्ता जनानाँग् सर्वात्मा ' इत्यनेन 'इन्द्रस्यात्मानम् ' इति पूर्ववाक्ये
इन्द्रान्तर्यामी 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ' इति पूर्ववाक्ये सर्वान्तर्यामिण
एकस्यैव वाच्यत्वादेकार्थवाचिनो भवन्ति वेदाः (वे-सं) इत्यर्थश्च विवक्षित
इति निर्णीतम् । एवमेवोत्तरत्रापि 'अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् ' इति चतुर्होतृ
हृदयमन्त्रेषु द्वेधा अभ्यस्त वाक्यवत् षड्ढोतृहृदयमन्त्रेषु 'अन्तः प्रविष्टं
कर्तारमेतम् ' इति वाक्यं प्रक्रम्य 'अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव
सन्तं न विजानन्ति देवाः । इन्द्रस्यात्मानं शतधा चरन्तम् '। इत्युक्तौ—

अन्तस्थं सर्वभृतेषु चरन्तं विद्यया सह । स्तूयमानश्च विबुधैस्सिद्धैर्मुनिवरैस्तथा ॥ ३८० 'अन्तश्चन्द्रमसि ' 'पतङ्गोवाचम् ' इत्यनयोर्हयाशिरः परता

हयशिरो

सस्मार देहं विपुलं हरिर्हयशिरो महान् ॥ इति॥

(ह. वं. पं. ३-२-४९)

हयश्रीवमहं वन्दे स्फटिकाचलसन्निमम् । चन्द्रमण्डलमध्यस्थं सरस्वत्या समन्वितम् ॥ इति॥

(वि. ति. सं. ४-२५०)

हयमीवतनुं प्राप्य सिचदानन्दरूपिणीम् । चन्द्रमण्डलमध्यस्थपुण्डरीकानिषेदुषीम् ॥ इति

हरिवंशे (वि. ति) संहितायां, श्री भागवतभूमिकायां पुराणहयत्रीवशास्त्रयुदाहृत हयप्रीवावतारपर हयप्रीवतन्त्रे चोक्तेः । तदनन्तरं सप्तहोतृहृद्यमन्त्रेषु 'इन्द्रो राजा जगतो य ईगे ' इत्यत्र इन्द्रशब्दः इन्द्रान्तर्यामिपरः । परमिश्वर्यविशिष्ट परो वा । तदनन्तरं 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम् ' इत्यादित्याान्तर्व-र्तित्वाभिषानपूर्वकं 'स हरिर्वसावित्तमः' इति तस्य हरित्वमभिषाय । ' शतग शता अस्य युक्ता हरीणाम् 'इत्युक्तेः। 'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया 'इति असून्-प्राणान् , राति-ददातीत्यसुरः परमात्मा, तस्य मायया अचिन्त्यशक्त्रया, अक्तम्-अभिव्यक्तम् , पतङ्गम्-आदित्यम् इति सायणी-ये विवृतः । अत्रापि 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम् '। इति पूर्वमुक्तेरादित्याऽ-न्तर्यामी विवक्षितः । एवमेव तद्नन्तरं 'पतङ्गां वाचं मनसा विभर्ति । तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः ' इत्यत्रापि । अत्र 'वाचं मनसा विभर्ति ' इति गन्धर्वशब्दार्थविवरणम् । पतङ्गगन्धवशब्दावेकव्यक्तिबोधकौ । एतेन 'आदि-द्रन्थर्वो अभवद्वितीयः ' (वा. का. सं.) इत्यत्र गन्धर्वः —गोर्वाचो धारियता इति सायणभाष्योक्तार्थः प्रामाणिक इति सिद्धम् । एतेन वाचस्पतिशब्द-घटित ग्रहभागहृदयत्वमस्यानुवाकस्य स्थिरीकृतम् । एवं च आदित्यान्तर्यामिणो हयशिरस एव वाचो देव्याः पत्युरत्र विवक्षा सिद्धा । एतेन दशहोतृमब्रहृदये उपक्रमेऽपि हयशिरा विवक्षित इति सिद्धयति । तत्र च ब्रह्मणो वेदान् प्रदाता अत्र च याज्ञवल्क्यस्य शुक्कयजुर्वेदोपदेष्टा हयशिरा विवक्षित इति

रक्षभूषणं] (अ. वे. सं) प्रथमात्रिषप्तीयस्कस्य ' प्रातरिप्तम् ' इत्यादेश्व हयशिरः परता ३८१ विभागोऽवसेयः । एतेन होतृहृद्यभूतं परमात्मस्वरूपं वाचस्पतिशब्दबोध्यं वाग्देवीपतिर्हेयशिरा इति निणीतं भवति ।

एवमथर्वणवेदोपक्रमे 'ये त्रिषप्ताः परियन्ति ' इत्यादिचतू ऋचं त्रिषसीयसूक्तं मेघाजननार्थकर्मणि कौशिकेन स्वसूत्रे विनियुक्त मभ्यस्तवाच-स्पतिशब्दघटितं 'पूर्वस्य मेघाजननानि ' (कौ. सू. २-१) इत्युपक्रम्य मेघा-जननार्थकर्माणि कानिचिदामिघायोपनयनप्रकरणे 'मेघाजननायुष्यैर्जुहुयात्' (कौ. सू. ७-८) इति मेघाकामस्य ब्रह्मचारिण अनेन सूक्तेनाज्यहोममपि विघायापाकर्मणि 'त्रिषप्तीयं पच्छो वाचयेत्' (की. सू. १४-३) इति माणवकवाचनेऽपि विनियोग उक्तः। तत्र 'सं श्रुतेनगमेमहि मा श्रुतेन विराधिषि ' इत्यत्र वाग्देवीपते ईयशिरसोऽनुमहेणाधीतवेदशास्त्रार्थस्य सम्यक्-प्राप्तिः कदाचिदप्यवियोगश्चेत्यर्थी विवाक्षित इति तत्र ' मा श्रुतेन विराधिषि ' इत्यस्यार्थः हयशिर उपारूयाने (श्लो. ७५) व्यक्त इति प्राङ्निरूपितम् । ' अहं रुद्रेभिः ' इत्याद्यष्टर्च वाक्सूक्त (अ. वे. ४-३०) स्य मेघाजननार्थं वाग्व्यवहारं कुर्वत दिशशोमीतुरुत्सक्के होमे विनियोगमभिधायापनयनं (कौ. सू. ७-६) प्रक्रम्य 'मेघाजननायुष्येर्जुहुयात् ' (कौ. सू. ७-८) इत्यनेन सूक्तेनाज्यहोमोप्यभिहितः । अतस्तदैकरस्यात्रिषसीयसूक्ते वाग्देवीपति ईयशिरा विवाक्षितः । 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः १ इति श्वेताश्वतरान्तिम श्रुत्यानुगुण्याचा तत्र ' यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं योवैवेदांश्च प्रहिणोति तस्में ' इति पूर्वमन्ने ब्रह्मगुरुत्वेन प्रतिपादितो हयशिरा एव गुरुर्विवक्षितः । अतोऽभ्यस्त वाचस्पति-ज्ञव्दघटितत्रिषप्तीयसूक्तस्याथर्ववेदोपक्रमस्थस्य यथोक्त एवार्थः । 'पूर्वस्य मेधाजननानि ' इति प्रक्रम्य 'प्रातरिमम् ' (कौ. सू. ३-१६) इत्यादि-सूक्तस्य मेघाजननार्थकर्मणि कौशिकेन विनियोगाभिधानेन एतत्सूक्तमीप हय-शिरः परमेव । 'प्रातरमिित्यादि हथप्रीवमनुं जपेत्' इति पराशरसंहितायामुक्तेः। ऋग्वेदे अथर्ववेदे च एतत्स् कस्य 'नासत् ' इत्यतः पृथक् पाठेऽपि तैत्तिरीय- ब्राह्मणे 'नासदासीत् ' (तै. ब्रा. २-८-९) इति सूक्तानन्तरं 'प्रातरिम् ' इत्यादि सूक्तं पठितम् । प्रथम सूक्तस्य नारायणपरत्वं पूर्वमेव (१७१ पुटे) निरूपितम् । तत्र च 'आनीदवातम् स्वध्या तदेकम् ' इत्यत्र स्वध्या इत्यनेन 'स्वधा त्वं लोकपावनी ' इत्युपबृंहणात् लक्ष्मीविशिष्टत्वमुच्यते । इति 'श्रेष्ठश्च ' (ज्ञा. सू. २-४-७) इत्यत्र व्यासार्योक्तिः—

'नासदासीत्तदानीं हि नो सदासीत्तदा मुने ' इत्युपकम्य— नारायणः परं ब्रह्म शक्तिनीरायणी च सा । व्यापकावतिसंश्केषा देकतत्त्वमिव स्थितौ ॥ (अ. सं.)

इत्यहिर्बुध्न्यसंहितोक्तया युक्तेति प्रागव (१९० पुटे) साधितम् । अत एव 'तमसस्तन्महिना जायतैकम् ' इत्यत्र शुद्ध व्यूहस्रष्टिः 'स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात्। को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं विस्रष्टिः' इत्यादौ छक्ष्मीतदीशयोर्छक्ष्म्या अवरत्वं तदीशस्य परत्वं छक्ष्मीविशिष्टस्यैवो पादानत्वं निमित्तत्वं चेत्यर्थाः संहितानुसारेण विवक्षिताः । 'तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन । तमसो ब्रह्मसंभूतं तमो मूलामृतात्मकम् । विद्यासहाय-वान्देवः ' इत्याद्येतदुपाख्यानवचनैः 'एकाकी विद्या सार्धं विहरिष्ये , 'ततो भूयो जगत्स्रष्टिं करिष्यामीह विद्यया ' इत्यादि नारायणाख्यान वचनैः अस्य सूक्तस्य पूर्वोक्तार्थपरत्वं व्यासोऽपि व्यञ्जयति । 'विद्या सहायवान्देवः 'एको विद्या सहायस्त्वम् '। (१८९ पुटे) इत्येतदुपाख्यानहरिवंश वचनो-तरं ह्यग्रीवावतारनिरूपणन तैत्तिरीयब्राह्मणे 'नासदासीत् ' इति सूक्ता-नन्तरं 'प्रातरिमम् ' इत्यादि भगसूक्तस्य हयग्रीवपरत्वं व्यासोऽपि प्राचीकशत् ।

मोक्षधर्मे ' बहुम्यश्च (अल्पेभ्यश्च) महद्भ्यश्च शास्त्रोभ्यो मितमान्नरः। सर्वत स्सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः॥ (शा. प. १७६-६६) इत्यामिषाय (२१० अ) द्वादशाष्टाक्षरमन्त्रानुसन्धानफल्लमप्युक्ता तत्र तत्र वासु-देवाद्वयूहस्रष्टिं ब्रह्मादि सृष्टिं चाभिषाय नारायणाख्याने (३५३ अ) प्रशस्यतमे

पश्चरात्रप्रामाण्यं कलियुगादौ भीष्मपर्वोक्तदिशा पश्चरात्रोक्तविधिना अनुष्ठान-मभिपेत्य कल्चियुगादावनुष्ठापकत्वरूपप्रामाण्यं ' मविष्यति प्रमाणं वा ' इत्येन-नाभिधाय सात्वतोक्तिकान्तिधर्मस्य दुरनुष्ठेयत्वं कदाचिदेवानुष्ठेयतां च प्रदर्शन र्जुन प्रति कृष्णोक्तावध्यायत्रये नारायणादि नामनिर्वचनप्रसङ्गे कृष्णहय-शिरसेारैक्यमुक्ता हयशिर उपाख्याने 'ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुनीरायणो विराट्' इत्युपक्रम्य हयशिरोऽवतारं निरूप्य 'नारायणपरावेदाः' 'तत्वं जिज्ञासमानानां — हरिर्नारायणः प्रमुः ' इत्यत्र 'तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवति साधवः ' इति जनकयाज्ञवल्क्य संवादोक्तिदिशा तत्वेक्यमि प्रदर्श तदनन्तराध्याये 'समुपोढेव्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृघे। अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ' (८) इत्युपक्रम्य ' कथितो हरिगतिासु समासविधि-कारुपतः । (५३) 'एष धर्मी जगन्नाथात्साक्षान्नारायाणान्नृत । १ (४५) दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्घार्यते सदा (५५) इत्येनन गीतायां सङ्ग्रहेणो-क्तस्य पञ्चरात्रे विस्तरेणोक्तस्यानुष्ठेयत्वं पदर्श्य बहुशिर्ब्रोह्मणैरननुष्ठाने बीज-प्रश्नस्य प्रतिवचने 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः ' (७३) इत्यादिना जननकाले मधुसूदन कटाक्षवत एव मोक्षार्थप्रवृत्तिः, तदन्यकटाक्षवतो न प्रवृत्तिः, इति वद-न्व्यासः उक्तेष्वर्थेषु मूळं नारायणोपनिषदमभिपैति । तत्र ' सर्वभूतस्थमेकं नारायणम् ' इत्युक्तार्थ एव ' तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति (ज. या. सं.) ' तत्त्वं जिज्ञासमानानाम् (ह. शि. उ), इत्यत्र प्रकाशित इति प्राङ्निरूपितम्। ' ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्या मधुसूदनोम् ' इति तत्पूर्वश्रुतौ अर्जुनं प्रति गीतोपदेष्टा कृष्णः देवकीपुत्र इत्यत्र विवक्षितः । ब्रह्मणा वेदपञ्चरात्रोपदेष्टा मधुसूदनशब्देन विवक्षितः। कृष्णशब्दं विहाय देवकीपुत्रशब्दानिदेशस्त देवक्या अपि कृष्णहयशिरोरूपपरत्वेवदनसत्ताज्ञापनार्थः । कृष्णावतार-समनन्तरं देवकीकृतकृष्णस्तुी 'नमस्ते सर्वदेवेश नमस्ते मधुसूदन ' (वि. घ. ९३-१९) इत्युपक्रम्य 'ऋग्यजुस्सामरूपाय संभूताय ममोदरे । स्वमायाबारुह्रपाय नमः कृष्णाय हेतवे॥' (वि. घ. ९३-२९) इति कृष्णं प्रति देवक्या उक्तचनन्तरं तथैव (३१) हयप्रीवानु-ष्टुभमन्त्रस्याप्युक्तचा उभयोः परत्वं सिद्धम्। पूर्वं ब्रह्मण्यो दवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः।' (वि. घ. ६९-१११) इति श्रुतिमेव निर्दिश्य नारायणनारदः संवादमुपक्रम्य 'श्रुत्वाथ तस्य देवर्षेर्वाक्यं वाचस्पतिस्स्वयम्। प्रोवाच भगवान्विष्णुर्नारदं जगतो हितम्'॥ (वि. घ. ७०-७)

ओक्कारमग्रतः कृत्वा मां नमस्कृत्य मानद ॥ (९) ॥ एकाग्रः प्रयतो भूत्वेमं मन्त्रमुदीरयेत् । अहं भगवतस्तस्य मम चासौ सनातनः। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥६०॥ तमेवाहं प्रपन्नोऽस्मि मम यो यस्य चाप्यहम् । नारायणाय भक्तानामेकानिष्ठायशाश्वतम् ॥ (६५)

इत्यादिना अष्टाक्षरार्थमभिधायात्र देवकीकृतकृष्णस्तुत्यनन्तरं एवं स्तुतस्सदा देव्या देवक्या मधुसूदनः। बालक्षपी जगादेदं वसुदेवस्य श्रुण्वतः॥ ९३–३८) इति वदता शौनकेन एतच्छुत्यर्थः सम्यक् प्रकाशितः।

पूर्वं मत्स्यावतारिन्रह्मणावसरे—
विनिर्जग्मुर्भुखेभ्यस्तु ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मतः।
ओङ्कारप्रमवावेदा जग्मुस्ते च रसातलम्॥ ६८—६॥
भोगिशय्यागतः कृष्णो द्वितीयां तनुमात्मनः।
कृत्वामीनमयीं सद्यः प्रविवेश रसातलम्॥ ६८—८॥
वेदमूर्ति स्ततो वेदानानिन्ये ब्रह्मणोऽन्तिकम्।

इति पुराणान्तरोक्तरीतिमनुस्रत्य मधुकैटभाभ्यां वेदापहरणमनभिषाय मधुकैटभाभ्यां च पुनर्भोगिशय्यागतो हरिः॥ ६८–९॥ इतान् हयशिरा भूत्वा वेदानाहृतवांस्तदा। रसभूषणं]

शुक्रयजुर्वेदपञ्चरात्रप्रवर्तकस्थस्य हयाशरीहराता

364

इति ।

मत्स्येन भूत्वा पाताळात्तववेदा स्समुदृताः। मधुकैटभाभ्यां हृता दत्ताश्वशिरसा मया॥ ६८-४१॥

इति च बदता शौनकेन मधुसूदनो न मत्स्यः अपि तु हयशिरा एवेति निर्धा-रितं भवति।

ब्रह्मणो वेदोपदेष्टैव पश्चरात्रमप्युपादिशदित प्राक् (५ पु) उदाहृत-ह्यशीर्षपञ्चरात्रवचनैः प्रतिपादनेन 'सात्वतं विधिमास्थाय प्राक्स्यर्यमुखनिस्मृ-तम् 'इति पूर्वम् (४० पु) उदाहृतवचने सूर्यशब्दार्थोऽपि शुक्कयजुर्वेदोपदेष्टा सूर्य एव ह्यशिरोख्यो विवक्षितः । अत एव जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे सूर्यतच्छाक्ति-वाग्देव्यनुम्रहेण शुक्कयजुर्वेदतत्त्वज्ञस्य यज्ञावल्क्यस्य 'तत्त्थरवादनुपश्यन्तिह्यक एवति साधवः ' त्युक्तेः अत्र ह्यशिर उपाख्याने 'तत्वमेकः ' इत्यादि स्थोक्तस्य च 'सर्वमृतस्थमेकं नारायणम् '(ना-उ) इत्येतदनन्तर श्रुति विवरण खपता समरसा भवति । एतेन 'स सर्परी रमितं वाधमाना ' (ऋ. सं ३-५३-१५) इति ह्यग्रीवमन्त्रानुमन्त्रे 'आ सूर्यस्य दुहिता ' इत्यत्र ह्याशिरोद्धपसूर्यसम्बन्धिनी यज्ञावल्क्य कामपूर्यित्री इत्यर्था व्यासस्य विवक्षितः। एतन्मन्त्रस्य एतदुत्तरमन्नस्य च (वि. घ. उ, ऋ. वि.) विनियोगवचनानि प्राक् (२४६ पुटे) उदाहृतानि ।

ससर्परीद्भृचे प्राहुरितिहासं पुराविदः ।
सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशिक्तना ।
विश्वामित्रस्याभिम्तं बरुं वाक् च समन्ततः । '
वासिष्ठेनाभिम्तः सद्यवात्सीदय गाधिजः ।
तस्मै ब्राह्मीं तु सौरीं वा नाम्ना वाचं ससर्परीम् ।
सूर्यवेश्मन आहृत्यः ददुवै जमद्भयः ।
कुशिकानां मति स्सा वागमतिं तामपानुदत् । (अनु-भा-१-५१)

в.

१८६ रसर्सपरीः, इति इयप्रीवमन्त्रानुनन्त्रे सूर्यहयप्रावशक्तिवाँ विवक्षिता [इयशिरो इति सायणीयोक्तिरिप प्रागुक्तार्थे न विरोषिनी | 'पतक्तो वाचं मनसा विभार्ति | तां गन्धवींऽवदद्गर्भे अन्तः' इति सप्तहोतृहृद्वयमन्त्र समानार्थक समानानुपूर्वीक (ऋ. सं. १०-१७७-२) ऋङ्मन्त्रैकरस्यात् 'आसूर्यस्य' इत्यस्य यथोक्त एवार्थः । अतः ब्रह्मणः श्रुतिपञ्चरात्रयोरुपदेष्टा याज्ञवल्क्यस्य शुक्तयजुर्वेदस्योपदेशकश्च सूर्यो वाग्देवीपति ईयशिरा एवेति सिद्धम् । 'वाजिन्तमाय' 'तां गन्धवींऽवदत्' 'सूर्योऽश्वः सोभवत्' इत्यत्र हयशिरस अश्ववाचि शब्देन निर्देशवत् 'आदिद्गन्धवीं अभवद्वितीयः' इति श्रुतिमनुस्त्य ब्रह्मणे। वेदस्योपदेष्टुरिप तथैव निर्देशः पाद्ये शौनकप्रश्वस्य सूत्पतिवचने दृश्यते—

मति मन्थानमाविध्य येनास्माच्छूतिसागरात् । प्रकाशो जनितो छोके महाभारतचन्द्रमाः ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् । तस्मादहमुपश्रुत्य ।

इत्युपऋम्य-

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ निरशेषेषु च लोकेषु वाजिरूपेण केशवः । ब्रह्मणस्तु समादेशा द्वेदानाहृतवानसौ ॥ अङ्गानि चतुरो वेदानपुराणानि च सर्वशः । मत्स्यरूपेणाजहार कल्पादावुदकाणेवे ॥ अशेषमेतत्कथित मुदकान्तर्गतो विभुः । श्रुत्वा जगाद च मुनिं प्रतिवेदांश्चतुर्मुखः ॥

(पा. पु. सु. ५-१-४८)

रत्नभूषणं] पाद्मपुराणे श्रीमुख श्रीस्कयोश्र हयशिरसो मत्स्यात्रथममुक्तिः

320

इति । अत्राश्च सामान्यवाचि शब्देन केशवस्य निर्देशे 'विश्वकर्मा खजानिष्ट देवः । आदिद्गन्धवीं अभवद्वितीयः'। (वि. सू.) इति तैतिशिय वाजसनेयकश्चत्योः निर्देश एव मूलम् ।

ब्रह्मणो वेदान् याज्ञवल्क्यस्य शुक्कयजुर्वेदं चोपदेष्टुः उदाहृत श्रिति पुराणवचनेषु हयसामान्यवाचिशव्देन निर्देशमभिप्रेत्य पराङ्कशमुनिना 'मृवा चिनमुदलामूनुलकं कावलोन् मावाहि यामयाय् मीनाहि मानिडमाम्' (ति. २-८-५) इति श्रीमुखमूक्तगाथायां 'माव्' इत्यश्च सामान्यवाचि शब्देन सर्वजगत्स्रष्टुः रक्षकस्य देवादिदेवस्य निर्देशः कृतः। एतदनन्तर-गाथायां कृष्णामहिमा प्रदर्शितः। एतेन नारायणोपनिषदि अवशिष्ट मागार्थं तत्र तत्र निरूपयता पराङ्कशमुनिना 'ब्रह्मण्यो देवकिपुत्रो ब्रह्मण्यो मधु-सूदनोम्' इति वाक्यार्थः अत्र प्रकाशितो भवति। पाद्मपुराणे हयशिरसः प्रथमं मत्स्यस्यानन्तरं निर्देशमिप्रेत्यात्रापि तथा निर्देशः। पद्मपुराणोक्तरीत्या सूतमहर्षेर्थं श्रुत्वा शौनकेनात्र श्रुतौ देवकी शब्दतात्पर्याविवरणपूर्वकं हयशिरस एव मधुसूदनत्वोक्तया स एव श्रुतौ मधुसूदनशब्दार्थं इति निर्णयस्य करणेन पराङ्कशमुनिनापि स एव निर्णयो रचितः।

एवं परकालमुनिनापि सर्वेश्वरादेव मूलमन्त्र—तद्रशेपदेशभाग्यवता स्वीये श्रीसूक्ताल्ये प्रवन्धे प्रथमशतकप्रथमदशके अभ्यस्तनारायणनाम प्रयोगेन पश्चमसप्तमशतकयोः (५-३-२) (७-८-२) गाथाद्वये ह्यशिरो- वृत्तान्तवर्णनेन अन्ते (११ शतके) उपान्त्यगाथाऽव्यवहितपूर्वगाथायां मधुसूदनशब्दनिर्देशपूर्वकं अन्तिमगाथायां कृष्ण प्रतिपादनेन तत्र मूलमन्त्रा- वर्धप्रकाशनेन च नारायणोपनिषदर्थः सम्यक् प्रकाशितः । सप्तमशतक- प्रथमगाथायां समुद्रशायिनो नाभीकमलाचतुर्मुखोत्पत्तिः, द्वितीयगाथायां हयशिरोऽवतारचिरतम्, तदुत्तरगाथासु कृष्णावतारेण सह तदितरावतार- चारितम्, इत्येतदर्थनिस्तपणपूर्वकमान्तिमगाथायां मत्स्यावतारोऽप्यमिहितः। अतः परकालमुनेरपि श्रुतिघटकमधुसूदनशब्दस्य हयशिरा एवार्थोऽभिप्रेत

[इयशिरो

इति बोध्यम् । अत्र श्रुतौ देवकापुत्र मधुसूदनशब्दाभ्यां कृत्या हयशिरोऽवतारद्वयबोधनेन नृसिंहाचवतारवैलक्षण्येन हयशिरोऽवतारे मूलमपि सूचितम् । शिरोमागे हयरूपघारणेन 'यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सह। तस्येन्द्रियाणि वस्यानि सदश्वा इव सारथेः ' (कठ १-३-६) इति श्रुत्या मनुष्याणां शुद्धमनस्कानां विज्ञानवतामेव मन आद्यीन्द्रियाश्व वशी-करणेन सुखलाभ इति योऽर्थः प्रतिपादितः सः हयिश्वरोरू यारणेन वेददान ज्ञानोपदेश समनन्तरमेव चतुर्भुखस्य वेदापहारकाले सृष्टिकरणासामध्येन यदुः खं तन्निवृत्या सुखं समजनीति कथनेन प्रकाशितो भवति । हयशिरोरूपेण सत्वाभिवृद्धिकरकार्यज्ञानसंपादनेन चतुर्मुखस्य रजस्तमोबाधाानिवृत्तिकरणेन इन्द्रियाणां सदश्ववत् सत्वाभिवृद्धिकार्यज्ञानजनने प्रवृत्तिः यदा तदैव रजस्तमो बाधानिबृत्तिरिति सिध्यति । अत्र जीवसमाष्टिमूतचतुर्मुखस्य हय-शिरोम् छकज्ञानलामकथनेन लोके चेतनानां हयशिरोऽनुमहलञ्घविज्ञानवतामेव शुद्धमनस्कानामिनिद्रयाश्ववशीकरणमितिसूच्यते । चतुर्मुखप्रपत्त्या वशीकृत हयशिरोरूपेणावतीर्य चतुर्भुखदुःखमपाकरोदिति पूर्वमुक्तया सर्वेन्द्रियानियामकोत्तमहयाशिरस एव प्रपत्त्या वर्शाकरणे कि वक्तव्यमिन्द्रियाां श्वानां वशिकरणे इत्यप्यर्थ स्सूच्यते । कृष्णावतारे चायमर्थ स्सम्यक्पकाशितः रथे रथित्वेनावस्थितस्यार्जुनस्याश्वानां सम्यगनुकूलवर्स निगमनसंपादनेन सुख-प्रापणेन देहे स्थितानां चेतनानां सर्वेषामन्तर्यामिणा भगवता इन्द्रियाण-सम्यक्चालन एव रजस्तमसोराभिभवेन सत्ववृद्ध्यासम्यक् ज्ञानजननेन मुखमित्य-र्थस्य प्रकारानात् । ब्रह्मणः श्रुति पञ्चरात्रयोरुपदेशेन ज्ञानजननं हयशिरोवतारे, अर्जुनस्य श्रत्युपबृंहणपश्चरात्र सङ्ग्रहरूप भगवद्गीतोपदेशेन ज्ञानजननं च कृष्णावतारे इत्यवतारद्वयानुरूप्यम् । एवं वेदादिमुखेन ज्ञानसंपादनार्थाव-तारेषु हयशिरोऽवतारःप्रथमः, कृष्णावतारश्चरमः । एवं परस्परानुरूपप्रथम-चरमावतारद्वयं नारायणोपनिषत्प्रातिपादितमिभेरत्यैव शठकोपमुनिना परकाल-मुनिना च प्रथमं हयशिरोऽवतारस्य अन्ते कृष्णावतारस्य च निर्देशः कृतः।

रत्नभूषणं] 'हिरण्यगर्भपश्यतजायमानम्, जायमानं हि पुरुषं यं पश्येत्, एकोऽर्थः ३८९ गीतायां 'माधवः' (गी. १-१४) (हृषीकेशः) (गी. १-१५) 'मधुसूदनः' (गी. २-१) तमुवाचहृषीकेशः (गी. २-१०) इति निर्देशतात्पर्यपर्यालोच-नायां प्रागुक्तार्थः प्रतीयते । 'एष नारायणः श्रीमान् आगतो मधुरां पुरीम्' (मा. अ. २४) 'पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः' (म. भा. अ. ८६-२५) 'कृष्णं धर्म सनातनम् (२६) 'आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः' (२८) इति निर्देशोऽपि अवतारद्वयानुहृष्यं बोधयति ।

श्रुतिघटकमधुसूदनशब्दस्य हयशिरा एवार्थ इत्यामिप्रेत्य हयशिर उपाख्यानानन्तराध्याये 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थाचिन्तकः, इत्यत्र पूर्वाध्याये तामसराजसमधुकैट-अहन्तृत्वेन प्रतिपादितस्य हयशिरसो मधुसूदनशब्देन निर्देशो व्यासेन कृतः। अत्र 'जायमानं पश्येत्' इति पदद्वयेन 'हिरण्यगर्भंपश्यत जायमानम्' (तै उ. ४-१०-१९)(श्वे. उ. ४-१२) इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । मूलश्रुतौ 'सनो देवः ग्रुभयास्मृत्या संयुनक्तु ' इति चरमपादाशयः ' सात्विकः स तु विज्ञेयःस वै मोक्षार्थचिन्तकः' इत्यनेन प्रकाशितः। 'यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ' इति पूर्वार्घे रुद्रशब्दार्थी हयग्रीव इति तालर्येणात्र मधुसूदन-शब्दः । तत्पूर्वमन्त्रे (तै) 'त्रिषाबद्धो ऋषभो रारवीति ' इत्यत्र ' रारवीति श्रुतिमुखरमुखत्वात् ' इति सेश्वरमीमांसाविवरणेन रुद्र इत्यत्र रुत्-वेदः ' अरुन्मुखन्यातिन्' (की. उ. ३-१) इत्यत्र रुच्छन्दस्य वेदार्थकत्वस्य संमतत्वात् । तं द्रवति गच्छतीति अर्थीनिधीरतः । श्रुतौ वेदपापुत्वेन हयशिराः प्रतिपादितः । अत्र च तदनन्तरं युद्धार्थमागत मधुहन्तृत्वेन इत्येतावान्विशेषः । हिरण्यगर्भस्य अनिरुद्धनाभीकमळे प्रथमं देहसंबन्धस्तप-जनमद्शायां अनिरुद्धदर्शनं न पूर्णं सात्विकत्वाय प्रभवति । अनन्तरं वेदा-पहारदशायां ज्ञाननाशात् । अपहृतवेदानादाय ब्रह्मणे प्रदाय मधुकैटमहन-नानन्तरं ज्ञानपदानसमय एव सात्विकतापूर्तिः । अपहृतवेददानादिकं हय-शिरोरूपधारिण एवानिरुद्धस्य । इति 'हिरण्यगर्भपद्यत जायमानम् , इति

श्रुतौ जायमानशब्दे ज्ञानजन्मैव विवक्षितिमत्येतेन निर्घारितं भवति । 'ब्रह्मण्यो मदुसूदनाम् ' इति उपनिषदन्तरानुरोधेन 'हिरण्यगर्भ पश्यतजायमानम् ' इति श्रुतावित्थमर्थोविवक्षित इति व्यासस्याशयः । श्रुतौ कैटमहन्तारमनिभधाय मधुहन्त्रुक्तिः रजोपेक्षया तमसो ज्ञानविरोधित्वातिशयस्चनार्था एवं वदता व्यासेन स्वस्यापि जननकाविकमधुसूदनकटाक्षेणेव साव्विकत्वं प्रख्यापितम् । अत एव पद्मपुराणे हयशिरोऽनुप्रहेण वेदादिलाभवतः चतुर्मुखाद्यासमुनेवेदादिन्लामोक्तिः प्राक् (२४४ पुटे) उदाहृत ब्रह्मवैवर्तवचनेषु हयशिरश्शक्तिक्ष्य-वाग्देव्यनुप्रहेण वेदाविभागपुराणब्रह्मसूत्रप्रणेतृत्वोक्तिश्च संगच्छते ।

पद्मपुराणोक्तिदिशा ब्रह्मण एव प्रथमं सर्वपुराणप्रणेतृत्वं (वेदार्थ-संग्रहे) जनकयाज्ञवरुक्य संवाद हयशिर उपाख्यानादि निर्णातिदिशा तत्वेक्यं पश्चरात्रप्रामाण्यं श्रुति पश्चरात्रयोरैकरस्यम्, इत्याद्यर्थं श्रीभाष्यादिषु व्यव-स्थापयति भगवद्रामानुजमुनौ वाग्देवीपतेर्हयशिरसोऽनुग्रहः पूर्ण इति निश्चित्येव श्रीभाष्य श्रवण समनन्तरं सरस्वत्या प्राक् (२४५ पुटे) उदाहृत (ब्रह्मवैवर्त) वचनानुसारेण स्वमूलभूत वाग्देवीसंश्चिष्टस्य स्वपतेश्चतुर्मुखस्य वेदपश्चरात्रयोरुपदेष्टुः मूर्तिः स्वेनाराधिता भगवद्रामानुजमुनये प्रदत्तेति बोध्यम्। अयमर्थः भगवद्रामानुजशिष्यान्ध्रपूर्ण विराचित यतिराज्ञवैभवे—

तद्भाष्यमाहृत्य निषाय मूर्धिन श्रीमाष्यमेतद्वरभाष्यकृत्त्वम् । इतीव तस्मै प्रद्दी च देवी भाष्यं हयप्रीवमिप स्वदेवम् ॥ ८८॥ गृह्वन् हयप्रीवमिप प्रणम्य कुलागतं तं वरदं च नित्यम् । आराध्यन्नन्यमतानि जित्वा श्रीवेक्कराद्वि पुनराससाद ॥

इत्यत्र स्फुंटः।

एवं नाथमुनेरि हयशिरिस भाक्तः 'तस्मै नमो मधुजिदाङ्क्षिसरोज-तत्वज्ञानानुरागमहिमातिशयान्तसिमे । नाथाय नाथमुनयेऽत्रपरत्रचापि नित्यं यदीयचरणौ शरणं मदीयम् ॥ (स्तो. र. २) इत्यत्र भगवद्यामुनमुनिना तत्पौत्रेण 'यं पश्येन्मधुसूदनः' ब्रह्मण्यो—मधुसूदनोम् , इति स्मृति श्रुति प्रसिद्धार्थस्य मधुजिच्छब्देन निर्देशमुखेन प्रदर्शिता ।

एतेन स्वस्यापि हयशिरसि भक्तिस्सूचिता। अत एव 'वेदापहार'. (स्तो. र. १३) इति श्लोके यामुनमुनेईयशिरसोऽनुसन्धानं संगच्छते । अत्र हयशिरोऽवनार एवं विवक्षित इति प्राचीनसर्वव्याख्यानेषु स्फुटम् । तदेतत्सर्वमाभिपेत्य भगवद्रामानुजमुानिना काञ्चयां स्वशिष्याय कुरुकेशाय दत्तां स्वाराघितां लक्ष्मीहयमीवमूर्ति तत्प्रपोत्रपुण्डरीकाक्षाल्लव्य्वा स्वयमाराधित-वद्भिराचार्यपादैः श्रीहयश्रीवमन्त्रपुरश्चरणजानितमाहिमवाद्भः, 'नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेय प्रबन्धे स्त्रातं सम्यग्यतीन्द्रैरिह निखिलतमः कर्शनं दर्शनं नः। (त. मु. अ. स. १३६) इत्युक्तगुरुपक्केः ' हृद्याहृत्पद्म-सिंहासनरसिक हयग्रीव हेषोर्मिघोष क्षिप्त प्रत्यर्थिद्दत्तिजयित बहुगुणा पङ्किरस्म-दुरूणाम् । १ इत्यनन्तरश्चोके हयमीवानुमहपूर्तिः पदर्शिता अस्वीर्थसिद्धिविवरणम्—' एतद्दर्शनप्रवितकाचार्यप्रशंसया स्वमक्तिमेवात्तम्मयन्' इत्यादि । एतेन सारशास्त्रे 'एते मह्यमपोढमन्मथशरोन्माथाय नाथादयः' इति श्लोकानन्तरं ' हृद्याहृत्यद्ये 'ति पूर्वोक्त श्लोकसमानानुपूर्वीकश्लोकोऽपि व्याख्यातः। एवं च जननकालिकह्याशिरोऽनुमह्वतामेव सात्विकता, हयशिरोऽनुप्रहेणैव विरेषिमतनिरसनपूर्वकं वेदतत्वार्थानिष्कर्षणं नान्यथेति सिद्धम् ।

मट्टार्थेरिप त्रिमूर्तिमध्यगत विष्ण्व वतारिनरूपणपरपूर्वश्चोकोक्त सत्व-प्रवर्तनकृपापरिपालनादि विशदीकरणार्थं अवतारान् बह्नान्नरूपयद्भिः ' मधुः कैटमश्चेति रोषं विध्य त्रयीदिव्यचक्षुर्विधातुर्विधाय। स्मरस्यक्न रिक्नेस्तुरङ्गाव-तारः समस्तं जगज्जीवयिष्यस्यकस्मात्। (रं. स्त. उ. श. ५२) इति प्रथमं हयप्रीवावतारमुखेन सत्वप्रवर्तनक्कपापारेपालनानि प्रतिपाद्यानन्तरं हंसमत्स्या-द्यवतारा निरूपिताः। 'शरीरभूतभृत्' इति नामविवरणे 'तच्छिरः' इति बृहदा-रण्यकश्रुतिमुदाहृत्य हयशिर उपाल्यानस्थ वचनोदाहरणेनायमर्थो निर्घारितः। एतेन वेदार्थज्ञानमूलक जगदुज्जीवनं हयशिरोऽनुप्रहेणेतिस्फुटम्।

वाग्देवीपतेर्ह्यशिरसोनुम्रहेण यज्ञवल्क्येन 'तत्स्थत्वादनुपश्यन्तिह्येक एवोतिसाधवः ।' इति सिद्धान्तितोऽर्थः 'वत्त्वं जिज्ञासमानानाम् ' इति श्लोके सङ्गृहीत इत्ययमर्थः 'अध्यासीनतुरङ्गवक्तृविलसजिह्वाम्र-सिंहासनादाचार्यादिह देवतां समिषकामन्यां न मन्यामहे । यस्यासी मजते कदाचिदजहद्भूमा स्वयं मूमिकां मम्रानां भविनां भवाणव समुत्ताराय नारायणः ' इत्यत्रान्ते नारायणशब्दप्रयोगेण सूचित इति दिक् ॥

एतावता सर्वस्य जगत आधारो व्यापकः स्वामी नियन्त। ऽन्तरात्मा नारायण इति निर्णातम् । अथ उपक्रमे 'वरदः' इति संग्रहेणोक्तं ' शरणं सुहृद्गतिर्वन्धुनीरायणः' इति साबालश्रुतितात्पर्यविषयम् तम् ' नाराणामयन-मिति तत्पुरुषसमासल्रब्धं सर्वस्य गतित्वमाह—ब्रह्मादीनामित्यादिना ।

ब्रह्मादिनां सलोकानामृषीणाश्च महात्मनाम् ॥ ९०॥ साङ्क्ष्यानां योगिनाश्चापि यतीनाश्चा(मा)त्मवेदिनाम्। मनीषितं वि(तानि)जानाति केशवो न तु तस्य ते॥ ९१॥

ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्रचश्च कुर्वते । दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ते च तपो महत् ॥९२॥ सर्वेषामाश्चयो विष्णरैश्वरं विधि(सर्ग)मास्थितः। सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ॥९३॥ रत्नभूषणं]

ब्रह्मादीनामिखादिमूलविवरणम्

अयं (एषो) हि नित्यःपरमो महर्षि-महाविभूतिर्गुणवान् गुणारूयः (निर्गुणारूयः)। गुणैश्व संयोगमुपैति इष्मिं कालो यथर्तावृतुसम्प्रयुक्तः(कालो यथार्थं व्रतसम्प्र-युक्ते)॥ ९४॥

नैवास्य विन्द (बुध्य) नित गतिं महात्मनो नचा (नैवा) गतिं कश्चिदिहानुपद्यति। ज्ञानात्मकास्संयमिनो महर्षयः पद्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ॥ ९५॥

इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्तपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः हयशिर उपाख्यानं समाप्तम्

ब्रह्मादीनाम् — ब्रह्मा चतुर्भुख आदिर्थेषां तेषाम् । आदिपदेन रुद्रादयो प्राह्माः । मोक्षधर्मे पूर्व —

> चिन्तयन्तो हि यं नित्यं ब्रह्मेशानादयस्त्वयम् । निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः॥ (२१०--३३)

इत्याद्युक्तेः । सलोकानाम्-जन सहितानाम्, सकलजनसहितानां ब्रह्मादिदेवा-नामिति यावत् । सः-लोकानाम् , इति वा छेदः । एतेन त्रिवर्गार्थिनः सङ्ग्-हीताः । अथ मोक्षाार्थिन उच्यन्ते-ऋषीणाम्-अर्तान्द्रियार्थद्रष्टृणाम् । उपासनात्मकयोगनिष्ठानामिति यावत् । महात्मनाम्—' आत्मायत्नो धृति-म. बुद्धः, इति कोशात् महाबुद्धीनां महायत्नवतामितिवार्थः। साङ्ख्यानामित्यादि अत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ ज्ञानयोगकर्मयोगवाचिनौ ' यतीनाम् ' सर्वधादुम्य इन् ' (उ.स्. १-५५७) इत्यौणादिकेन्नन्तो यतिशब्दः। अविलम्बेन फलार्थं प्रयतमानानाम् 'आत्मवेदिनाम् आत्मिनिक्षपवताम् , यतीनामात्मवेदिनामित्यन्तन 'त्यागैनैके अमृतत्वमानशुः' सन्यासयोगाद्यत्यश्युद्धसत्वाः ' 'ओमित्यान्तानं युङ्गीत ' 'तस्मान्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः ' इति नारायणीय-श्रुत्याद्यश्च उक्तः। ज्ञानयोगकर्मयोगसमनन्तरमात्मवेदनकथनं च ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिवात्मवेदनस्योपासनं प्रत्यङ्गत्वम् , ज्ञानयोगकर्मयोगाङ्गकत्वमुपासनस्यव न तु प्रपत्तेरिति च बोधनाय। यद्वा 'मुमुक्षुणा यत्साङ्ख्योन योगन न च मक्तितः। प्राप्यते परमं धाम यतो नावतेते यतिः' 'तेन तेनाप्यते तत्तन्नयासेनैव महामुने, 'सत्कर्मनिरतादशुद्धा स्माङ्ख्ययोगविदस्तथा। नार्दिन्त शरणस्थस्य कलां कोटितमीमपि।' इत्यहिर्बुध्न्याद्युक्त प्रकारेणो-पासनवैलक्षण्यख्यापनायान्ते आत्मवेदनोक्तिः।

ननु पूर्वोदाहृतश्रुतिषु त्यागसन्यास न्यासश्रव्दानामेकार्थत्वमस्तु तथापि भगवद्गीताष्टादशाध्यायतद्भाष्ययोः, त्यागसन्यासयोः कर्मयोगोप-योगिफलसङ्गकर्तृत्वत्यागरूपताव्यवस्थापनेन त्यागसन्यासश्रव्दयोगत्मयोगपरत्वं न सम्भवतीति चेत् । उच्यते । शान्तिपर्वाण राजधर्मे—

त्यागवान् जन्ममरणे नामोतीति श्रुतिर्यतः । प्राप्तवत्मी कृतमतिर्ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ७–३५॥ स घनञ्जय निर्द्धनद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः । वनमामन्त्र्र्य वः सर्वान्गमिष्यामि परन्तप ॥ –३३॥

इति वदन्तं युषिष्ठिरं प्रति नकुरुः— विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्रयश्चिताः । तस्माद्विद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः ॥ १२ – ३॥ अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पित्रश्च ये ।

रत्नभूषणं] सागसन्त्रवासयोरात्मयोगपरत्वप्रतिपादकानि शा न्तिपर्ववचनानि

394

तेऽपि कर्मेव कुर्वन्ति विधि पश्यस्व पार्थिव ॥ १ ॥ वेदवादापविद्धांस्तु तान्विद्धि मृश्नास्तिकान् । न हि वेदोक्तमुत्सुज्य विपः सर्वेषु कर्मसु ॥ ५॥ देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत । अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥ ६॥ ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्तन्निबोघ नराधिप । वित्तानि घर्मलव्धानि ऋतुमुख्येष्ववासृजन् ॥ कृतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः। अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ॥ ८॥ आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तापसो मतः। अनिकेतः परिपतन् वृक्षमूळाश्रयो मुनिः ॥ ९॥ अयाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षकः । कोघहर्षावनाद्दय पैशुन्यं च विशेषतः ॥ १०॥ विशो वेदानधीते यः स त्यागी गुरुपूजकः । आश्रमांस्तुलया सर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ॥ ११ ॥ एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ।

इति ॥

अन्तर्बिहिश्च यत्किञ्चिन्मनो व्यासङ्गकारकम् । परित्यज्य भवेत्त्यागी न हित्वा प्रतितिष्ठति ॥५४॥

इति च प्रत्युवाच । एवं सहदेवोऽपि-

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १३–२ ॥ द्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्रयक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति द्रयक्षरो मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ४ ॥

ब्रह्ममृत्यू ततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ । अदृश्यमानौ भूतानि योजयेतामसंशयम् ॥५॥ तस्मादेकान्तमुत्सुज्य पूर्वैः पूर्वतरेश्च यः। पन्था निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता ॥ ८ ॥ स्वायम्भुवेन मनुना ततोऽन्यैश्वक्रवार्तिभिः । यद्ययं ह्यधमः पन्थाः कस्मात्तेस्तैर्निषेवितः ॥ ९ ॥

इति । चक्रवर्तिनः-जनकोपरिचरादयः । यथाहानुगीतायां जनक आश्वमेधिके आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ! यथा मम ततोऽन्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम ॥ ३३-११ ॥ कस्येदमिति कस्य त्वमिति वेदवचस्तथा । नाध्यगच्छमहं बुध्या ममेदमिति यद्भवेत् ॥ इति ॥ नारायणाख्याने पाश्चरात्रिकधर्मानुदीक्षित उपरिचरोऽप्याह— आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनानि च।

एतद्भगवते सर्वमिति तत्त्रेक्षितं सदा ॥ इति ॥

अत्रात्मत्यागस्य श्रौतत्यागशब्दार्थत्वं तस्य च 'न मम' 'आत्मापि चायं न मम ' ' आत्मा राज्यं घनं चैव कलत्रं वाहनानि च-एतद्भगवते सर्वम् ' इत्यनुसन्धानविशेषरूपत्वं च स्फुटमिति 'ओमित्यात्मानं युङ्गीति' इत्युक्ता-त्मयोगरूपस्त्यागः सन्नवासः । एवं च उद्योगपर्वणि ।

> ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुद्यन्ति मानवाः ॥ ६७-१५॥ एष ऐकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ॥

इत्यत्राप्यात्मयोग एव विवक्षित इति सिद्धम् । अत्र च मूलं मूतात्मानं प्रस्तुत्य 'आत्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारियतारं नापश्यद्भुणौवैरुखमानः कृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लोलुप्यमानः सस्पृहोऽव्यम् श्चामिमानित्वं प्रयाता इत्यहं सो ममेद मित्येवं मन्यमानो निबध्नात्यात्मनात्मानम् ।। ३ प्र.॥ इति 'अस्य को विधिभ्तात्मनो येनेदं हित्वाऽऽत्मन्नयेव सायुज्यमुपैति । तान्होवाच' इत्युपक्रम्य 'आस्त ब्रह्मोति ब्रह्मविद्याविद्रव्रवित् । ब्रह्मद्वार-मिदमित्येवैतदाह । यस्तपसाऽपहतपाप्मा ओं ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः स्युक्तोऽजस्रंचिन्तयति ' इस्यादि मैत्रायणी श्रुतिरिप । एवं 'नमो नमो वाक्यनसातिभूमये ' इति स्तेत्रभाष्योदाहृताः ''याः काश्चन कृतयो मम भगवति न मम ममतास्ति तासु भगवत एव ता अममोऽहं भगवति अहमपि न मम भगवत एवाहमस्मीत्येव ममतां योजयत्यतो नमः '' इत्येकायनश्रुत्याद्योऽपीति । एतत्तक्त्वं च प्रवन्धान्तरे निपुणतरं निरूपायिष्यते । अतश्चात्म-वेदिनामित्यस्य यथोक्त एवार्थः । मनीषितम् मनीषा अस्य सञ्जाता इति तारकादित्वादितच् । बुद्धिस्थं फलमिति यावत् । केशवशब्दार्थः पूर्वमेवोक्तः अत्र ब्रह्माद्यपेक्षित विज्ञानकथनेन तत्तदपेक्षितप्रदत्वं सिद्धम् ।

एवं 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमिति ' वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् ' इत्यत्र महापुरुषः केशव एव ।

'एको रुद्रः न द्वितीयाय तस्थों ' 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः-इत्यत्र रुद्रोऽपि 'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ' इति तत्पूर्वश्रुतौ संसार-रुग्द्रावकतया निर्ज्ञातो नारायण एव विवक्षितः । निर्वचनमपि 'रुजं द्रावयते यस्मात्तस्मादुद्र इहोच्यते ' इति । नारायणीये 'त्यागेनैके अमृतत्वमान्ञः' इति प्रघट्टके 'यः परः स महेश्वरः' इत्यत्र महेश्वरपदार्थः निरुपाधिक परमै-श्वर्यवान्नारायण इति 'ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा ' इत्युपक्रम एव निर्णीतम् ॥

पाझेऽपि ' निरुपाधिकमैश्वर्यं वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ' इति मनीषिणां च सर्वेषां केशवो ननु वै गतिः ' इति काचित्कः पाठः । तत्पाठे गतिरिति करणे किन् । फल्लाभकरणमित्यर्थः । एतत्पाठे नारायणशब्दे तत्पुरुष-समासार्थो वाचिनक एव । पूर्वपाठे त्वार्थिक इति बोध्यम् ॥

एतावता नारायणस्य परत्वं स्थापितम् । अथ 'यज्विभयज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्वतैः । वेदान्तवेदिाभिविष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्म्यहम् ॥

॥ ५-१७-१५ ॥ इति विष्णुपुराणोक्तसात्वतवेदान्ति सम्मतपक्ष एव श्रुति-तात्पर्यमिति पूर्वं 'ये यजनित पितृन् देवान्-ज्ञेयो विष्णुरिति श्रुतिः'। ॥ ३५६-७॥ इत्यादिना, अत्र 'नारायणपरा वेदाः' इत्यादिना च निर्ण-यकरणमनुचितम् । 'देवा वै सत्रं निषेदुः' इत्यादि बृहदारण्यकप्रवर्ग्यार्थवादे 'विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ' इति वाक्येन विष्णोः कर्मपरवशत्वप्रतीतेः इत्याक्षेपे ''देवा वै सत्रं निषेदः '' इत्याद्यदाहृतप्रवर्ग्यार्थवादवाक्यस्य विष्णोः कर्मपरवश गौणपादुर्भावपरतायाः हरिवंशे व्यवस्थापनमभिसन्धाय, अत्र ' अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः' इत्याद्युदाहृतश्रुतितात्पर्यविषय-मूतं सर्वकर्मसमाराध्यत्वं पूर्वमुक्तमेव शिष्यबुद्धिसौकर्याय हयशिरस्यपि स्मार-यति—'ये केचित्' इत्यादिना 'वासुदेवेतिचोच्यते ' इत्यन्तेन । येकेचित् देवजातीया मनुष्यजातीया वा । सर्वछोकेषु चतुर्भुखस्थानस्त सत्यछो-कादि सकलभुवनेषु । दैवम्—'सास्य देवता ' (पा. सू. ४-३-३४) इत्यण् । तत्त्वेद्वोद्देशेनानुष्ठीयमानमित्यर्थः । पित्रचय्य्—' सास्य देवता ' इत्यर्थे 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ' (पा. सू. ४--२-३१) इति यत् । दानानि-गो मू हिरण्यादिदानानि । महत्तपः - कृच्छ्चान्द्रायणादिकम् । तप्यन्ते अनुतिष्ठन्ति । 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' (पा. सू. ३-१-८८) इत्यात्मनेपदम्। पाकंपचतीतिवत्प्रयोगः । सर्वेषामाश्रयः सर्वेपुरुषाणां फलपदाता । तथा च श्रुतिः ' इष्टापूर्तं बहुघा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः ' इति । आहुश्च द्रमिडाचार्याः 'फलसंबिभत्सया कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति स प्रीते।ऽलं फलायेति शास्त्रमयीदा ' इति । ऐश्वरम् — ईश्वरसंगन्धिविधिम् , नियमनरूपम् । अन्तर्यामित्वकथनेन विष्णोर्भुख्यावतारत्वं ख्यापितम् । सर्वभूतक्रतावासः सर्वभूतैः कृत आवासो यत्र ' सर्वभूतेषु कृत आवासो येनेति वा ' 'सर्व-भूताधिवांस च ' इत्युदाहृत श्रुतिरिह भाव्या । एतेन ' चत्विरि श्रृङ्गा ' इत्या-दिश्रुतितात्पर्यविषयार्थो निर्णीतः । तेन

यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्व सात्वतैः ।

रत्नभूषणं] प्रवर्ग्यार्थवादोक्तस्य शिरउत्पेषणस्य विष्णावसम्भवप्रतिपादनम्

३९९

वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्म्यहम् ॥ ५-१७-१५ ॥ इति विष्णुपुराणवचने सात्वत वेदान्तवेदिसम्मत एव पक्षः पराशरस्याभिप्रेत इत्यपि व्यवास्थापि । तदुत्तरं 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इत्यत्र रुद्रः पूर्वोक्तदिशा हयशिरा एवेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तैत्तिरीयारण्यके 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्तिः शिर उत्पिपेष। स प्रवर्ग्योऽभवत् ' इत्यादिश्रुतौ रुद्रस्य शिर उत्पेषणं श्रूयते । पूर्वीदाहृतप्रवर्ग्या-र्थवादे च विष्णोः । अतः 'यो देवानाम्' इत्यादिषु नारायणीयधेताश्वत-रादिश्रुतिषु रुद्रशञ्दवाच्यस्यापि नोत्कर्षसंभव इति मन्दाक्षेपे ' रुद्रो वा एष यद्भिः ' इति श्रुत्या तैत्तिरीयारण्यके रुद्रशब्दार्थ आरुणकेतुकामिरेवेति स्फुटतरमेवोक्तमिति तत्र समाधानोक्तिरनपेक्षितत्यिमित्रेत्य 'यो देवानाम' इत्यादिनारायणीयसन्दर्भस्य श्वेताश्वतरप्रकरणस्यापि भावमाह अयं हि नित्य इत्यादिना । अयं हयशिरा वासुदेवः, ानित्यः, हीति 'नित्यो नित्यानाम् (कठोप, श्वेता. उ.) इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धौ । एतेनास्य शिर उत्पेषणादिकं न संभवतीति स्चितम् । परमः 'सर्वभूतािघवासं च' इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या सर्वभूतााधिवासस्य सर्वानुश्राहकस्यैव खळु सर्वोत्कर्षः । एतेन 'विश्वाधिपः' विश्वाधिकः ' इति श्वेताश्वतरनारायणीयश्रुतिघटकपदद्वयार्थे उक्तः । ' यस्मा-त्परं नापरमस्ति किञ्चित् ' इत्याद्यप्यत्रैव सङ्गतमिति भावः । महर्षि: सर्वज्ञ:-इदमुपलक्षणं शक्तचादेरि । महाविभृतिः ' वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्ये-कस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ' इत्याद्युक्तरीत्या छीछाभोगविभूतिद्वयसमृद्धः । गुणवर्जिताख्यः गुणा वर्जिता येन, गुणैर्वर्जित इति वा गुणवर्जितः। सर्वभूतिधवासेऽपि वासुदेवे भूतसंबन्धिनां सत्वरजस्तमसां सुखादीनां च न लेप इति भावः। एतेन 'एको देवः-निर्गणश्च' इति श्रुत्यर्थ उक्तः । एवं सिन सर्वव्यापकस्य 'निर्गुणो गुणसुक्चैव गुणस्रष्टा ' इति नारायणाख्यानोक्तं गुणस्रष्टृत्वं कथामिति सोदाहरणमुपपादयति गुणैश्व इत्यादिना । अत्र गुणपदं सत्वरज- स्तमोगुणान्वित तत्तद्वस्तुपरम् । श्रीघ्रम् प्रलयकालात्मिका रात्रिरेकैव विलम्ब इति भावः । काल इत्यादि । यथा विभोः कालस्य विभृतिद्वय-संबद्धस्य लीलाविभृतावुपािषभृत वसन्ताचृत्वपगमे प्रीष्माचृतुसम्बन्धः तथा वास्रुदेवस्यापि प्रकृतिगतान्यक्ताद्यवस्थापगमे महदाद्यवस्थावद्धुणान्वित वस्तु सम्प्रयोगः । लोके ऋतुशन्दस्य कालपर्यवसायिन्यवहारवन्महदािदशन्दाना-मपि ब्रह्मपर्यवसायिन्यवहारः प्राज्ञानाम् । यथाहुः श्वेताश्वतराः केनेषितं कर्म विवर्ततेह पृथ्न्याप्यतेजोऽनिलखािन चिन्त्यम् । तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्य भूयस्तत्वेन तत्वस्य समत्य योगम् ॥ एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्ट-भिवां कालेन चैवात्मगुणैश्व सूक्ष्मः । 'आदिस्स संयोगनिमित्तहेतुः परक्षिकालादकलोऽपि दष्टः ' इति । इत्थं चाणुमात्रेऽपि वस्तुनि स्थितस्य निरविषक षाङ्गुण्यविशिष्टतया प्रतिपत्तियोग्यत्वरूपं पूर्णस्वमप्यक्षतिमिति सर्व तत्वसंयुक्तत्वरूपं सर्वन्यापकत्वं वास्रुदेवस्य निर्वाधिति भावः ॥ ९३॥

ननु 'ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा' इत्यादिना 'गुणश्च संयोगमुपैति' इत्यन्तेन नारायणस्य सर्वजगत्स्रष्टृत्वाकर्मवश्यत्व सर्वव्यापकत्व सर्वतत्व-संयोगप्रतिपादनं हयशिरसस्तदवताररूपत्वेन परत्वकथनं चानुचितम् । संयोगस्याप्राप्तप्राप्तिरूपत्वेन सर्वव्यापकस्य सर्वसंयोगाभावात् , अद्वितीयश्चित्रां । शतपथन्नाद्यणे 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत । आति-तिष्ठेयम् सर्वाणि भृतान्यहमेवेदम् सर्वम् स्यामिति । स एतं पुरुषमेषं पञ्च-रात्रं यज्ञकतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्राऽत्यतिष्ठत्सर्वाणि भृतानीदम् सर्व-ममवदिति तिष्ठति सर्वाणि भृतानीदम् सर्व भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेषेन यजते यो वैतदेवं वेद , (१२ प्र. ६ अ.) इति पुरुषमेष्ट्रां । 'तत्रवान्यत्र 'पुरुषमे ह वै नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्विति सहोवाच यजस्व यजस्विति वावत्वं मामात्य त्रिरयक्षि 'इत्यादौ च नारायणस्य कर्मवश्यत्व प्रतितेश्च । इति शङ्कायाम् श्वेताश्वतरोपनिषदि बहुषाभ्यस्त नारायणशब्द-योगार्थमूत सर्वव्यापकत्व लिङ्गादिभिर्नारायणस्य परत्वं व्यवस्थापितम् ।

सुवालोपनिषदाादीभिश्च तदेव दृढीकृतम् । इति पुरुषमेघार्थवादवाक्यस्य नारा-यणनामककर्मपरवश ऋषि विषयत्वं तत एव निश्चितमिति समाधानकथन-मनावश्यकमित्यभिपेत्य श्वेताश्वतरश्रुति सच्छाय कृतिपयश्रुतिघटिते 'स्वर्ण-घर्मानुवाकेन ' इति प्रागुदाहृत श्रीभागवतवचने वासुदेवाचेन विनियुक्ते—

तद्विष्णोरितिमन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण वा। नैवाभ्यां सहशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ध्वि॥

इति स्वीयस्मृतौ 'इदं पुरुषस्कां हि सर्ववेदेषु पठ्यते ॥ इति तत्रैवे। तरत्र च सर्ववेदपिठतत्वेनोत्कर्षमभिषाय नारायणपरत्वेन निर्णेष्यमाणे पुरुषसूक्ते ' यत्पुरुषेण हविषा ' इति मन्त्रे हयशिरसो विवक्षाव्यञ्जनाय तदर्थमत्रापि संग्रहीष्यन् संयोगस्यापाप्तपाप्तिरूपत्वं साक्केतिकामिति, अद्वितीयत्वश्रतिः सजातीयनिषेधपरेति च व्यञ्जयन् 'तं त्वौपनिषदं पुरुषम् ' इत्युपनिषत्तात्पर्य-विषयत्वेनोक्तः पुरुषः गुणाधिको नारायण एवेति स्थापयति नैवास्य-इत्या-दिना। महात्मनः सर्वव्यापकस्य यद्वा महत्वं सकलगुणपूर्णत्वम्। गातिं न विन्दन्ति, आगतिं च कश्चिदपि नानुपश्यति अणोः खल्ल गत्यागती संभवतः। श्रौतनारायणविष्णुवासुदेवादिशव्दै स्सर्वव्यापकत्वादिभिश्च श्रुतिषु प्रख्या-तस्यास्य गत्यागती कदापि न संभवत इति भावः । पूर्वोदाहृतश्रुतिभि स्सर्वसंयुक्तत्वेन प्रमिते नारायणे ' अप्राप्तयोम्तु या प्राप्ति स्सैव संयोग ईरितः, इति वैशेषिकपरिभाषा दयावद्भि जन्यवस्तुद्भयसंयोगविषयकतया रक्षणीयेति भावः । ज्ञानात्मकाः ज्ञानं-परावरतत्वविषयिणी बुद्धिः, आत्मा-स्वभावो येषान्ते । संयामनः 'त्रयमेकत्र संयमः' इति पातञ्जलसूत्रोक्तप्रकारेण घारणाध्यानसमंधिमन्त इत्यर्थः । महर्षयः महामन्त्रद्रष्टारः । नित्यं पुरुषं गुणा-धिकं पश्यन्तीति गुणाधिकं पुरुषं नित्यं पश्यन्तीति वा योजना। पुरुषम् 'तं त्वौपानिषदं पुरुषम् ' (बृ. उ. ५-९-२६) इत्युपनिषत्तात्पर्यविषयत्वे-नोक्तम्। 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत् ' (बृ. उ. ३-४-१) 'स वा अयं सर्वासु पूर्ष पुरि शयः' (बृ. उ. ४-५-१८) इति सर्वजग-

त्कारणत्व सर्वेपायदाहकत्व सर्वेशरीरित्यानि पुरुषशब्द प्रवृत्तिनिमित्तानि प्रतिपादितानि । पुरुषशब्दार्थ एव ब्रह्म इत्युत्तरत्र 'विज्ञानमानन्दंब्रह्म राति-र्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः ' (वृ. उ. ५-९-२८) इत्यान्तिमश्रुतौ स्फुटम् । इह 'परायणम्' इत्यत्र नारायणशब्दार्थभूतं मुक्तिसाधनत्वं व्यक्तम् । इत्थं चोदाहृतश्रुतिपर्यालोचनायामुपनिषचात्पर्यविषयीम्तस्य पुरु-षस्य निर्गुणत्वं न कथाञ्चदिप संमवतीति गुणाधिकत्वमेव श्रीतसिद्धान्त इति 'पुरुषं गुणाधिकम्' इति पदद्वयेन बोधितम् । स च ज्ञानादि गुणषट्कवान् वासुदेव एव । गुणाधिकम्-गुणैर्ज्ञानशक्त्रचादिभिरिधकम् । नित्यं-निर्विकार पश्यन्ति । तथा च श्वेताश्वतराः 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यत-प्राकु 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' 'परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयते' सामान्यतो विशेषतश्च, 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यनन्तरं ' एको वशी निव्कियाणां बहूनामेकं विजं बहुधा यः करोति ' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विद्धाति कामान्' 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इत्येनन विशेषतस्सामान्यतश्च 'निष्कलं निष्कियं शान्तम् ' इत्यादिना अन्ते भोक्षोपायत्वसर्वकर्मदाहकत्व मुक्तयुपाः यज्ञानविषयत्वादिभिविंशेषतश्च गुणैः प्रज्ञातं तत्वं 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम् । 'इत्युद्धोषन्ति । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते । ' इत्यनेन गुणैस्तत्समं तद्यिकं वा परं तत्वं च प्रतिषेधन्ति । अत्र 'ईश्वरो हि जगस्त्रष्टा . . सगुणो निर्भुणाऽपि च ' 'पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ' इत्युपक्रमोप-संहाराभ्यां श्वेताश्वतरोपनिषचात्पर्वमुक्तरीत्या व्यासेन निर्घारितं भवति । अत्र गुणाधिकम्-इत्यनेन वेदान्तेषु यत्परं वस्तु प्रतीयते तत्र परत्वं गुण-कृतमेव । तत्वतो गुणानक्रीकारे तस्य परत्वमेव न स्यादिति बोधितम्। कूटस्थनित्यं परिणामानित्यमिति ' उपयन्नपयन् धर्मी विकरोति हि धर्मिणम् ' इति पातञ्जलसाङ्क्षय परिभाषा चाप्रामाणिकीति मावः । अत एव आथर्वणा

रसभूषणं] 🐪 महाभारतविष्णुधर्मवचनौर्निगुणपदस्य परिच्छित्रगुणग्रन्यार्थकत्वम्

X .:

अपि 'यत्तद्देश्यम् ' इत्याद्युपक्रम्य ' नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूत-योनिं परिपश्यन्ति धीराः ' इत्यत्र भूतयोनित्वम् 'यथोर्णनामिस्स् जते गृह्वते च ' इत्यादिना परिणामिकारणत्वमेवेति प्रख्यापयन्ति । धमधर्मिणोरत्यन्त-भेदस्य ' नारायणात्मको गन्धो भूमेश्रेष्ठतम स्स्मृतः ' इत्यादिना पूर्वमेव व्यवस्थापनेन धार्मिण आगन्तुकधमस्वन्धस्य स्वरूपसंकोचाविकासात्मक-विकारापादकत्वं तु हास्यमेवेति ।

एतेन 'महान् प्रभुवै पुरुषः' 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' 'यस्मा-त्परं नापरमस्ति किञ्चित्' 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' 'अक्षरात्परतः परः' इत्यादौ पुरुषस्य परत्वं गुणानिबन्धनमेवेति बोधितम् । अयमर्थः उत्तरत्रापि 'तथा तं पुरुषं नित्यं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम्' इत्यादि प्राक् (९३ पुटे) उदाहृतवचन-सन्दर्भे स्फुटः ।

> वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरिप सर्वदेवैः । महात्मनः शङ्खचकासिपाणे -र्जिप्णो विष्णोर्वस्रदेवात्मजस्य ॥

इति महाभारतपूर्ववचने निर्गुणपदस्य परिच्छिन्नगुणशून्य इत्यर्थोऽपि व्यक्तः। तदुक्तं विष्णुधर्मे—

सत्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । न हि तस्य गुणाः सर्वे सर्वेर्भुनिगणैरि ॥ वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्वाद्यैरिक्शुंणैः ॥ इति ।

अत्र 'गुणिधिकः' इत्युपक्रम्य 'निर्गुण ' इत्युक्तया उपक्रमाधिकरणन्यायः, 'हित्वा गुणमयं सर्वम् ' इत्यादिना 'सत्वादयो न सन्तिशे ' इत्यादिना च उत्सर्गापवादन्यायश्च सूचितः। ४०४ पुरुषस्तारयोपानेषद् पुरुषनारायणपरत्ये चतुर्ध्यूहपरत्वे च पुरुषसंहिताषचनानि [हयशिरो

हयशिर उपाख्याने 'गुणाधिकम्' इत्युपसंहारवचनेन 'प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेघित ततो ब्रवीति च भूयः' (शा. सू, ३-२-२१) इति न्यायश्च सूचितः । अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् । 'हित्वा गुणमयं सर्व— एवं भवति निर्गुणः' 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणस्मृतः । स हि नारायणोज्ञेयस्सर्वात्मा पुरुषो हि सः । इत्याद्यभिघाय उत्तरत्र 'इदं पुरुषस्कं हि सर्ववेदेषु पठ्यते ' इत्युपक्रम्य 'चर्तुविभक्तः पुरुषस्स कीडिति यथेच्छिति ' इत्युपसंहोरण पुरुषसूक्तस्यापि औपनिषदपुरुषनारायणपरत्वं वासुवेद सङ्कष्णप्रद्युझानिरुद्धस्तप चतुर्व्यूहपरत्वं च स्थापितम् । यथोक्तं पुरुष-संहितायाम्—

सहस्रशिषेत्यत्र सशब्दोऽनन्तवाचकः। अनन्तयोजनं प्राह दशाङ्कुळवचस्तथा ॥ तत्र प्रथमया विष्णोर्देशतो व्याप्तिरीरिता । द्वितीयया चास्य विष्णोः कालतो व्याप्तिरुच्यते॥ विष्णामीक्षपदत्वं च कथितं त तृतीयया । एतावानिति मन्त्रेण वैभवं कथितं हरे:॥ ्रेतेनैव च मन्त्रण चतुर्व्यूहो विभाषितः। त्रिपादित्यनया प्रोक्तमनिरुद्धस्य वैभवम् ॥ तस्माद्विराडित्यनया पादनारायणाद्धरेः। प्रकृते पुरुषस्यापि समुत्पत्ति प्रदर्शिता ॥ यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञस्समीरितः। सप्तास्यासन् परिघय स्सामिधश्च समीरिताः ॥ तं यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञस्समीरितः । अनेनैव च मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥ तस्मादिति च मन्त्रेण जगत्सृष्टिस्समीरिता । वेदाहामिति मन्त्राभ्यां वैभवं कथितं हरेः ॥

रलभूषणं]

नारायणस्य चतुर्व्यूहपरत्वे मुद्रलोपनिषदादयः

804

यज्ञेनेत्युपसंहार स्सृष्टे मोक्षस्य चेरितः। य एवमेतज्जानाति स हि मुक्तो भवेदिति ॥ इति।

मुद्रलोपनिषदि च 'पुरुषो नारायणो मूतं भव्यं मविष्यचासीत् । स च सर्वस्मान्मिहिन्नो ज्यायान् । तस्मान्नकोऽपि ज्यायान् । महापुरुष आत्मानं । चतुर्घा कृत्वा त्रिपादेन परमे व्योमि चासीत् । इतरेण चतुर्थेनानिरुद्धनारायणेन विधान्यासन् । स च पादनारायणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिं पुरुषं चाजनयत् । स समृद्धकायस्मन् सृष्टिकमं न जिज्ञवान् । सोऽनिरुद्धनारायणस्तस्मे सृष्टि-मुपादिशत् । ब्रह्मन् तवेन्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा कोशमूतं दृढमन्थि कळेवरं हविध्यीत्वा वसन्तकालमाज्यं ध्यात्वा ग्रीष्मिमध्मं ध्यात्वा इत्यादि ।

एवमेव शाण्डिल्य ब्राह्मणेऽपि ।

विष्णुधर्मीतरे च शङ्करगीतासु—

भगवान्वासुदेवस्तु देवस्सक्कर्षणस्तथा । पद्मम्थानिरुद्धश्च प्रभावोऽयसुदाहृतः । (१-६३-३४)

इत्युपक्रम्य---

तदेतत्पट्यते स्के पौरुषे द्विजसत्तम । पादोऽस्य विश्वभ्तानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ इति ।

वैकुण्ठसंहितायां च--

सचादिपुरुषो विष्णुस्सर्वन्यापी सनातनः। शरीरात्स्वाज्जगत्रातुं सङ्कर्षणमभावयत्।। स च सङ्क्षेणो देवऱ्मद्युन्नं समभावयत्। स च प्रद्युन्नसं जस्सन्ननिरुद्धमभावयत्॥ तस्माद्धह्या समुत्पन्नो जगत्स्रष्टुं चराचरम्। एवं चतुर्घा संन्यूह्य स्वात्मानं पुरुषोत्तमः॥ अण्डेभ्यः परतो नित्यं त्रिपादेन विराजते ।
जगत्सृष्ट्यादिकमीणि कर्तुकाम स्स्वलीलया ॥ इति ।
न च ज्योतिरिषकरणश्रुतप्रकाशिकायां भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानः मुक्तनित्य नित्यसिद्धेवी त्रिपात्त्वोक्तिविरोध इति बाच्यम् । तत्र सङ्कर्षणप्रद्युमानिरुद्धामिमन्यमानानां भोग्यभागोपकरणभोगस्थानानामिभेवत्त्वेनाविरो धात् । यद्यप्यभिमानिसङ्कर्षणादिप्राधान्यमेव वक्तुमुचितम् , तथापि 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि ' इत्यनेन पूर्वं भूतैरेकपात्त्वोक्ते स्तदनुरोधेन त्रिपात्त्वमिनमन्यमानप्राधान्येनाभिहितमिति बोध्यम् ।

ऋग्वेदिनां मुद्गलोपनिषदि अनिरुद्धनारायणवाक्ये 'मां हविभुजं ध्यात्वा' इत्यत्र अस्मच्छव्दार्थोऽनिरुद्धो हयशिरोधर एव विवक्षितः । पूर्वोदाहृतभारतवचनेषु अनिरुद्धस्य हयशिरोधरस्यैव चतुर्भुखसर्गीपयिक-ज्ञानोपदेशादिप्रतीतेः । शान्तिकमलाकरोदाहृतमहाणवऋग्विधानवचनेषु 'यत्पुरुषेण हविषा' इति पुरुषस्क्तमन्त्रेण हयशिरोध्यानस्य स्फुटत्वाच्च ।

दद्यात्पुरुषस्केन यः पुष्पाञ्जलिमेव वा । अर्चितं तेन वै सर्व त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

इत्युपक्रम्य--

षष्ठ्याऽनलस्य मध्ये तु कल्पयेत्पद्ममासनम् । चिन्तयेत्तत्र देवेशं कालानलसमप्रभम् ॥ विवृत्तास्यं वाहशीष रक्तास्यं रक्तलोचनम् ॥ इति ॥ एवं हुत्वा ततश्चेवमनुज्ञाप्य यथाक्रमम् । अभेभगवतस्तस्य समीपे स्तोत्रमुच्चरेत् ॥ जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥ इत्युषक्रम्य—

इत्यवमनया स्तुत्या स्तुत्वा देवं दिने दिने ।

किइरोऽस्मीति चात्मानं देवायैवं निवेदयेत् ॥ इति जितन्ता स्तोत्रमपि तत्रोक्तम् ।

अत्रत्यः 'जितं ते पुण्डरीकाक्ष' इति प्रथमः श्लोकः नारायणा-रूयाने—

'इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षास्वरसमन्वितः' इति श्वेतद्वीपे नारदेन श्रुत इत्युक्तम् । तदर्थश्चाहिर्बुध्न्येसंहितायां (५३ अ.) व्यक्तः । जितन्तास्तोत्रं च ऋग्वेदाखिलमिति कृष्णपादैरुक्तम् । एतदाशयश्च (४७) पूर्वमेवोक्तः ॥

वस्तुतस्तु 'जितन्तेपुण्डरीकाक्ष ' इत्यादेः ऋग्वेद खिलत्वे बहुचानां संप्रतिपत्तिनीस्ति। 'जितन्ते ' इति मन्नं प्रस्तुत्य 'एकस्तन्न श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमन्वितः। ' इत्युक्तिरपि 'जितन्ते' इत्यादेर्वेदतां नेाघयितुं नालम् । पाणिनीयशिक्षाया वेदासाघारण्यविरहेण अत्रत्यशिक्षापदार्थस्य वेदासाघारण्य-विरहेऽप्यूपपत्तेः । ' स्वर्णघर्मानुवाकेन तथा पुरुषविद्यया ' इत्यादिपागुदाहृत श्री भागवतवचने वेदवाक्य साहचर्यमात्रेण पुरुषावैद्यापदार्थमूतं जितन्तास्तोत्रं न वेदान्तर्गतमिति निश्चेतुं शक्यते । तत्पूर्वश्चोके 'उभाभ्यां वेदतत्राभ्याम् ' इत्यनेन वेदपञ्चरात्रयोरुभयोरिप भगवदाराधनकरणत्वोक्त्या जितन्ता स्तोत्रस्य पञ्चरात्रान्तर्गतत्वेन पुरुषविद्याव्यतिरिक्तस्यैतच्छलोके पञ्चरात्रान्तर्गतस्य कस्याप्यभावेन पुरुषविद्यापदार्थस्य जितन्तास्तोत्रस्य पञ्चरात्रान्तर्गतस्यैव तत्रामिपेतत्वात् । उपरूभ्यते च विष्वक्सेनसंहितायां जितन्तास्त्रतिः । लोकेऽपि पञ्चरात्रान्तर्गतत्वेन प्रसिद्धिश्च विद्यते । अत एव वेदार्थसङ्गहे भगवता परमात्मनः सर्वशब्दवाच्यत्वं श्रुतिभिः प्रसाध्योपबृंहणैस्तत्साधनाव-सरे 'तथा च पाराणिकानि वचांसि' इत्युपक्रम्य विष्णुपुराणसहभावेन ' कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तम् ' इति जितन्तास्तुत्यन्तर्गतवचन-खण्डं "वेदेश्व सर्वेरहमेव वेद्यः ' इति गीतावचनं चोदाहृत्य 'इत्यादीनि हि सर्वाणि वचांसि सशरीरात्मविशिष्टमन्तर्यामिणमाचक्षते ' इत्युक्तिः सङ्गच्छते ।

तथा च 'पौराणिकानि वचांसि' इति वाक्यं 'स्मृतिवचनं दर्शयति तथा चेति ' इत्यवतारितम् । 'स्मृतिपुराणयोरिप ' इति जिज्ञासाधिकरण श्री-भाष्यवाक्ये स्मृतिपुराणयोभेदः प्रतीयत इव । तत्रापि स्मृतिस्सामान्यं, पुराणं च विशेषः । गोबळीवर्दशब्दवदुभयोर्निर्देशः इत्यनेन निर्धारितं भवति । स्मृत्यधिकरणे 'अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ' इत्यत्र स्मृति-शब्दे धर्मशास्त्रेतिहासपुराणत्रयस्यापि विवाक्षितत्वमामिपेत्य भगवता त्रितय-वचनानामुदाहरणेन अत्रापि पौराणिकवचांसीति धर्मशास्त्रितिहासवचसा-मुपलक्षकः स्मृतिसामान्यपर इति व्यासार्याणामाशयः । देवताधि-करण श्रीभाष्ये 'संकीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादम् छेषु धर्मशास्त्रितिहासपुराणेषु ' इत्युक्तम् । पञ्चरात्राधिकरण श्रीभाष्ये च 'अतस्स भगवान्वेदवेद्यः परब्रह्माभिघानो वासुदेवः ' इत्युपऋम्य 'स्वस्वरूपस्वविभृतिस्वाराधन तत्फलयाथातम्यवोदिनो वेदान् — विध्यर्थवादमन्त्रऋपान् स्वेतरसकलसुरन-रदुरवगाहांश्चावघार्य तदर्थयाथात्म्याववे।धिपञ्चरात्रशास्त्रं स्वयमेव निरमिमीत, इत्युक्तम् । एनेन पञ्चरात्रस्य वेदोपबृंहणत्वं सिद्धम् । अत्र श्रीभाष्ये उदाहृतस्य 'भविष्यति प्रमाणं वा एतदेवानुशासनम्' इति वचनस्या-नन्तरं 'अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायम्भुवः स्वयम् , इति वचनं व्यासा-र्थेरुदाहृतम् । एतेन पञ्चरात्रस्य धर्मशास्त्रत्वं सिद्धम् । एवं च पञ्चरात्रम-पीतिहासपुराणवद्धर्मशास्त्रत्वेन स्मृतिरेवेति व्यासार्याणामाशयः स्फुटः । न्याय-परिशुद्धौ च स्मृतित्रैविध्यं धर्मशास्त्रेतिहासपुराणमेदेनामिधाय पञ्चरात्रस्य घर्मशास्त्रत्वेन स्मृतित्वमाचार्यपादैराभिहितामिति, माहदािपिकाव्याख्यायां खण्ड-देवाशिष्येण शम्भुभट्टेनापि पश्चरात्रस्य धर्मशास्त्रत्वमुक्तमिति च पूर्व (११३) मेव निरूपितम् । शान्तिकमलाकरोदाहृतमहाणवऋग्विधानवचनेषु पुरुष-सूक्तहोमानन्तरं 'जितन्ते पुण्डरीकाक्ष' इत्यादिनोपस्थानोक्तिः, ऋग्वेदपाठ-पठितं त्रतमेतत्सुदुश्चरम् ' इति नारायणारूयानवचने पाञ्चरात्रिकत्रतस्य ऋग्वेदपाठपिठतस्वीक्त्या ऋग्वेदपश्चरात्र सौहार्दसिध्या ऋग्वेदकर्मणि पश्च-

रात्रान्तर्गत जितंतेस्तुतेः उपस्थानमन्त्रत्वेप्युपपद्यत इति बोध्यम् । अतः जितन्तास्तोत्रं पश्चरात्रान्तर्गतमित्येव श्रीमाष्यकारादीनामाशयः । पुरुषसूक्त-प्राथमिकमन्त्रचतुष्ट्यस्य वास्रुदेवसङ्कर्षणप्रद्युझानिरुद्धपरत्वमिहिंबुध्न्येन एकोन पष्टितमेऽध्याय स्पष्टमभिहितम् । एवमन्यान्यिप पुरुषस्क्तस्य भगवत्परत्व-निर्णायकानि श्रीमदाचार्यप्रबन्धे द्रष्टव्यानि । इत्थं च पुरुषस्क्तस्योपाख्यानोपक्रमोक्त भगवच्छब्दवाच्यौपानिषदपुरषपरतया तदवतारहयशिरःपरत्वस्यापि निर्वाधतया पुरषमेघार्थवादवाक्यस्य नारायण। इत्यक्रमेपरवश ऋषिनिषयत्वं सर्वेरप्यास्थयमेवेतिबोध्यम् ।

अत्र चोपाख्याने-

ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुनीरायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदस्सगुणा निर्गुणोऽपि च ॥

इत्युपक्रमेण —

तत्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिस्सवेतो मुखैः । तत्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः॥

इति जनकयाज्ञवरुक्यसंवादायुक्तार्थसङ्ग्रह्रूपोपसंहारेण 'अयं हि नित्यः परमः' 'पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम्' इत्युपाख्यानोपसंहारेण च श्रुतिषु ईश्वरशञ्दार्थो नारायणः अन्तः प्रविश्य नियन्ता स एव जगतस्त्रष्टृत्वेन पिता, अन्तर्यामित्वेन सुरुभः दयावान् , जीवानामन्तः प्रविश्य नियन्तृतया स्थितत्वेनैक्यव्यपदेशार्दः, जीवानां निरितशयप्रीतिविषयः । स एव सुक्तिप्रदाता औपनिषदः पुरुषः सर्ववेदपिठतसर्ववेदश्रेष्ठपुरुषमूक्तप्रतिपाद्यः निर्गुणश्रुतिसमनन्तरश्रुतिषु नित्यतया गुणाधिकत्वेन निरितशयभक्तिविषय-त्वेन सुक्तिसाधनत्वेन च प्रतीयमानः श्रीविशिष्टः एकं परमं तत्विमिति निर्णातम् । 'किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा छोकधारिणा ' इत्युपाख्यानोपक्रमे 'हरिनीरायणः प्रभुः' इत्यत्र च हरिशब्दप्रयोगेण अन्ते पुरुषशब्दप्रयोगेण च हरिशब्दघिटतयोः पुरुषस्क्तपूर्वोत्तरानुवाकयोः पुरुषस्कैकार्थ्यस्य 'सवा

अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षे पुरिशयः ' 'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश' (इ. ४-५-१५) इति बृहदारण्यकैकार्ध्यस्य च वोघनेन औपनिषदपुरुषानिरु-द्धामित्र वासुदेवावतारभूतहरिः हयशिराः परं तत्त्वमिति निर्वारणेन गुणाधिकः पुरुषः स इति सिद्धम् । एवं 'तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ' इत्यत्र ' नासदासीत् ' इत्यादिसूक्ते ' कस्य शर्मन् ' ' तमसा गूढमप्रे प्रकेतम् ' इति श्रुतितात्पर्यविषयस्य प्रळयकाले चेतनानां ज्ञानसुखविरहस्याभि-धानपूर्वकं 'जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः । प्रादाच ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः । ५७ 'दत्वा पितामहायाग्रचां मतिं लोकविसर्गिकीम् । तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागते। हरिः १७२) '' इत्यत्र यदा च सुरकार्य तेऽविषद्धं भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञान-देशिकः (ना. आ.) इत्यत्र च 'सतो बन्धुमसति निरविन्दन् । हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा । 'प्रातरामिम् ' 'स छन्दोभिरात्मानं समद्धात् ' (ऐ. आ. २-१२) आदिदुन्धर्वी अभवद्वितीयः ' यो ब्रह्माणं विद्वाति पूर्व यो वै वेदांश्च पहिणोति तस्मै ' इत्यादि तात्पर्यविषयस्य ज्ञानोपदेशार्थहयत्रीवावतारस्य प्रतिपादनेन गुणाचिकः पुरुषो हयशिरा इति सिद्धयतीति न तामसजनदुरुत्ये-क्षालेशोऽपीति सर्वं समञ्जसम् ॥

इति श्री लक्ष्मीइयजीव दिव्यपादुकासेवक श्रीमदिभनवरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकालमहादेशिक कृतिषु इयशिरोरत्नभूषण दीधितिः (शालिवाहनशके १८५१ तमे विभववर्षे श्रावणमासे) समाप्ता.

॥ श्रीः॥

॥ श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः॥
॥ श्रीमते श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकाल्यतीन्द्रमहादेशिकाय नमः॥

श्रीमन्महाभारतशान्तिपर्वमोक्षधर्मनारायणाख्यानस्थ हयशिर उपाख्यानस्य न्याख्याने हयशिरोरलभूषणे, तद्विवरणदीधितौ च परिशीलितानां श्रुतीनामर्थस्य संप्राहकं

श्रीलक्ष्मीहयवदनरत्नमालास्तोत्रम्

वागीशाख्या श्रतिसमृत्युदितशुभतनोर्वासुदेवस्य मूर्तिः ज्ञाता यद्वागुपज्ञं मुवि मनुजवरैर्वाजिवक्रप्रसादात् । प्रख्याताश्चर्यशाक्तिः कविकथकहरिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः त्रय्यन्ताचार्यनामा मम हृदि सततं दोशिकेन्द्रः स इन्धाम् ॥ सत्वस्थं नाभिपद्मे विधिमथ दितिजं राजसं तामसं चा-विनन्द्रोरुत्पाच ताभ्यामपहृतमिललं वेदमादाय घात्रे । दत्त्वा द्राक्तौ च हत्वा वरगणमदिशद्वेषसे सत्र आदौ तन्नं चोपादिशद्यस्स मम हयशिरा मानसे सनिधत्ताम् ॥ अध्यास्तेऽङ्कं परावाग् वरहयाश्वरसो मर्तुराचार्यके या वाञ्छावानैतरेयोपनिषदि चरमात्प्राक्तने खण्ड आदै।। यस्या वीणां च दैवीं मनसि विनिद्धत्स्यातिमेत्यन्त्यमन्ने सेशाना सर्ववाचो मम हृदयगता चारु मां वाद्येद्वाक्।। कृष्णं विपा यमेकं विदुरिप बहुधा वेदयो (रैतरेये) रादिमान्ते स्रष्टा विसंसमानस्स्वमथ समद्धाच्छन्दसां येन दानात्। कूष्णं विष्णुं च जिष्णुं कलयितुरिप यसंहितामायुरुकं वाक् छिष्टं प्राणमेनं हयमुलमनुसन्दध्महे कि वृथाऽन्यैः ॥ 8

9

6

9

80

प्रस्याता याऽऽश्वलायन्यिवकफलदशश्लोक्याभिख्या तदन्तः श्रत्युक्ता वाक् सरस्वत्यपि हयमुख ते शक्तिरन्या न युक्ता । पूर्णा त्वच्छक्तिरर्धं भवति विधिवधूर्या नदी सा कलास्या इत्युक्तेर्ब्रह्मवैवर्त इह समुदिता स्यात्परा निम्नगाऽन्या ॥ श्रीहर्षो विष्णुपत्नी वदति कविरिमां नैषधे मिलनाथः ख्यातामेतां पुराणे हयमुख मुनि च स्थापितां निष्णुपार्श्वे । षीवाग्मित्वार्थजप्यं दिनमुखसमये शौनकस्सूक्तमस्याः श्रीयुक्तं बहुचस्स स्मृतिकृदिप तदा चिन्तनीयं तथैनाम् ॥ वागाम्भृण्यादिसूक्ते निरविषमहिमा या श्रुता वाक् च देवी पूर्वे सूक्तेऽपि इंसस्त्वमाधिकमहिमा विश्रुतो बह्रचैर्यः । युक्तावारण्यके तौ कथितबहुगुणौ सामनी संहितत्य-प्याराध्यो व्यूहरूपी हयमुख विदितो ज्ञानिनां कर्मभिस्त्वम् ॥ इन्द्रो वृत्रं हनिष्यन् सखिवर वितरं विकमस्वेति विष्णुं सम्प्रार्थ्यातो हतारिस्तत उपजानित ब्रह्महत्यापनुत्त्यै । सूक्ताभ्यामाहुति यं प्रति परमजुहोनम्धि गन्धर्व एको देवानां नामधारी स मम दढमतावद्य वाचस्पतिस्तात्॥ वेदे चाथर्वणाख्ये प्रथमत उदितं यत्त्रिषसीयसूक्तं तन्मेघाजन्मकर्माङ्गमिति निगदितं कौशिकेन स्वसूत्रे। मेघाकामः पुमान् यस्तुरगमुख ततस्सवेछोकाघिनाथं ध्यायेद्वाचस्पतिं त्वां प्रभवति सकरुरतच्छ्रतार्थोऽप्रकम्प्यः॥ नासन्नो सत्तदानीमपि तु कमलयाऽवातमेकं तदनीत् तस्माद्धान्यत्यरं किञ्चिदपि न तमसा गूढममे प्रकेतम्। अद्धा को वेद हेतं द्विविधमविगुणं वासुदेवाभिधानं व्यूहं त्वां पातरच्यं हयमुख भगभाहुः क्रमाचैचिरीयाः॥

प्रातःपूज्यं भगारुयं प्रथममकथयन् बहुचाः पश्चमेऽथो	
नासत्पक्तेऽष्टमे प्राग्वदिष समवदन् तैत्तिरीयक्रमात्त्वाम् ।	
पाराश्चर्योऽवतीण वदति हयमुखाथर्वणः कौशिकस्त्वाम्	
मेघार्थं प्रातरच्यं भगमनुमनुते संहिताऽप्याह साधु ॥	22
	11
प्रद्युन्नान्तं त्रिपाद्भास्वरवपुरमृतं वासुदेवादिवृन्दे	
पादस्तत्रानिरुद्धो भुवि तत उदम्दात्मभूऋग्विषिज्ञाः।	
हुत्वा त्वां यज्ञरूपं हयवदन जितन्ते स्तुर्ति तन्वतेऽतः	
निर्णीतं सर्वेवेदेष्वनुपममिति तत्यौरुषं सूक्तमासैः॥	१२
सर्वे वेदाः प्रजाश्च प्रचुरवहुभिदाः संश्रयन्ते यमेकं	
शास्ता योऽन्तःप्रविष्टस्त्वयमपि दशघात्माचरत्यणेवे यम्।	
ब्रह्मा चैकोन्वविन्दद्धरिमिह दशहोतारमन्तश्च चन्द्रे	
देवास्सन्तं सहैनं न हि विदुरवतात्सोऽद्य वाचस्पतिमीम् ॥	१३
यस्माद्भक्षा च रुद्रस्सकलजगदिदं नायतेऽन्तर्नहिर्यत्	
व्याप्त्या सत्तां च यिनम् लयमपि लभते यश्चतुर्वेदम् र्तिः।	E PER
विष्णुर्नारायणोऽष्टाक्षरपदविदितो देवकीपुत्र एको	
योथर्वाक्ने मधोः सूदन उपनिषदि ज्ञायते मे स इन्धाम् ॥	\$8
शक्तिः स्वाभाविकी सात्र च विविधपरा श्रूयते ज्ञानमेवं	
त्रेधा तत्र क्रियत्थं वलमपि तदसौ वासुदेवः स हसः।	
यो ब्रह्माणं विधाय प्रथममथ परान् प्राहिणोत्सर्ववेदान्	
तस्मै देवं प्रपद्ये शरणमहमिमं चामृतस्येष सेतुः॥	१५
वस्यो विष्णोधेनज्या हयवदन वरानेच्छया चिच्छिदुस्तत्	
कोट्या च्छिन्नं च विष्णोः शिर इति गादितं यत्प्रवग्योयवादं ।	
तच्छीषै याजमानं श्रुतिमुखत इदं स्थापितं युक्तितोऽपि	
प्रादुर्भावः स गौणो बहुमुखहरिवंशादिनिर्घारितो वा ॥	१६

गुक्कं वेदं विवस्वानुपादिशासि परं याज्ञवल्क्याय वाजी	(P:P)
वेदैकाँ वेवचो भिर्मित मिदम खिला झाय घीकारिणीं याम् ।	
वाग्देवीं मोक्षघर्मे कथयति मुनिराट् तत्क्रपालञ्चम्मा	
त्वच्छाक्तिस्सेत्यकम्प्यं हयमुख गदितं ब्रह्मवैवर्तवाग्मिः ॥	१७
तस्माद्धेदेऽपि तत्रोपनिषदि बृहदारण्यके काण्ड आत्मा	
त्वं वाग्देव्या सहादौ जनयसि मिथुनीभूय सर्वौश्च वेदान् ।	
घातारं तस्य पत्नीं तदनु तदुभयद्वारिकां व्यष्टिसृष्टि	
तद्यज्ञाराधितोऽस्मै हयवदन वरान्यच्छसीति प्रतीमः ॥	26
तुर्येऽध्याये द्वितीयं तुरगमुख शिशुब्राह्मणं व्यूहरूपम्	
प्राणं स्थूणां शिशुं त्वां चमसमिप शिरोऽवीगिवलं चोध्वेबुध्नम् ।	Bert.
सप्तानां देवतानामिषकरणमित्रेन्द्रियाणां जयार्थ	f 431
वाचाष्टम्या युतं त्वां परिकलयति तद्भक्ष भक्तार्तिहारि ॥	१९
दध्यङ्ङाथर्वणोश्वित्रिदशकृतशिरोघारणादश्वमुर्घा	
ताभ्यां प्रावर्ग्यतत्त्वं हयमुख समुपादिक्षदेतद्ययार्थम् ।	
एतावत्येव तत्त्वे कलिबलवशतस्तामसाइशक्त्राधीनं	
भावत्कं शीर्षमाहुर्भुवि जनिसमये त्वत्कटाक्षातिदूराः ॥	20
दध्यड्डाथर्वणो यो हयमुख बृहदारण्यके काण्ड आदौ	
आह पावर्ग्यतत्त्वं यदिप शतपथे दीक्षणीयार्थवादे ।	
विष्णुाख्यं तत्त्वमुक्तं पुनरुपनिषदि ब्रह्म वागीशस्त्रपं	
यच प्रोक्तं तृतीय तद्पि च स मधुव्राह्मणे वक्ति तुर्ये ॥	२१
वाचा देव्यानिरुद्धेन च सुजति जगत्सर्वमित्यम्र उक्तो	fee
वाहास्यो वासुदेवः स पर इति मघुन्नाह्मणं स्थापयित्वा ।	
दध्यङ्ङाथर्वणोधित्रिदशहितमधुत्वाष्ट्रकक्ष्योपदेष्टा	
तत्त्वं जानाति चेत्यप्यीखळशुभतनुं विक्ति वागीश्वरं त्वाम् ॥	22

दध्यङ्ङाथर्वणोऽसावुपदिशति मधुबाद्मणं त्वाष्ट्रकक्ष्यं	Arres
यत्त्रारायणाख्यं कवचिमति समाधुष्यते सात्विकामग्रैः।	
वृत्रस्येदं वधायारुभिति हयमुख ब्रह्मविद्येति तत्त्वं	
वागीशैते न जानन्त्यनघ तव कृपावाह्यतां ये प्रयाताः ॥	२३
तत्त्वं नारायणाख्योपनिषदि कथितं पश्चरात्रोक्तरीत्या	
तन्नामाख्यान आहाश्वमुख विशदमाद्यं च धर्म मुनीन्द्रः ।	
गीतायां संगृहीतं विशद्यितुमनाः ऋष्णवाहाननैक्यं	
ब्रूते वेदोदितत्वं स्थिरयति च तदत्रोक्त एकान्तिधर्मे ॥	28
आदौ नारायणं तं वदित मधुजितं देवकीपुत्रमन्ते	
वेदान्तो, मोक्षधर्म वरहयाशिरसं प्राह कृष्णस्स्वमेव ।	
इत्यालोच्येव योगी कलिजिदाभिजगौ तत्क्रमात् स्तैति मध्ये	
वाहास्य त्वां शठारिर्मुनिरिष मनुतेऽयं पुरः कृष्णमन्ते ॥	२५
जन्मादीनां निदानं कतिचिदकथयन् देवमेकं तथान्य	
देविभेकां विदुस्तिन्मिथुनमविकलं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ।	
इत्यंव स्थापयित्वा चिद्वचिद्वियुतं श्रीमदेकं तदित्य-	100
प्याचरूयौ मोक्षधर्मे हयमुख जनिवृत्तापदेशान्मुनीन्द्रः॥	२६
श्रावण्यां तेऽवतारे ह्यमुख निगमोद्धारणार्थत्वबुद्धः	
ऋग्वेदोपकमस्तच्छ्वणभ इति निश्चिन्वते बह्नुचात्रधाः ।	
प्रारम्भः पौर्णमास्यां यजुष इति परे याजुषाः सिक्नरन्ते	
तद्वेदोपक्रमान्ते भुवि विधिवशगास्त्वां समाराधयन्ति ॥	२७
विष्णोः पत्नी परा वागिति बहुमनुते भारती यां यदीशः	
पत्युः प्राक्पञ्चरात्रं श्रुतिमपि समुपादिक्षदित्यादरेण ।	
तद्वागाश्चिष्टमूर्ति हयशिरस उपाराधयन्ती निशम्य	
श्रीभाष्यं लक्ष्मणाय स्वपतिविदित यत्याकृतिं विम्रतेऽदात् ॥	२८

वागीशानस्य मन्त्रं भूतिशिखरगुरुस्ताक्ष्यंलब्ध जपित्वा तंत्कांलपाप्तलालामृतमापिबदहीन्द्राख्यपुर्यां, यतीन्दोः । मातुर्जीत्रस्तन्जोत्तमगुणक्रुकाषीश्ववंश्यार्चितां त-न्मूर्ति सन्पाप्य काञ्चयां स्वयमपि चिरमाराष्ट्रयद्भक्तिमूझा ॥ २९ काले वेदान्तस्रिः स्वपदमुपगतं ब्रह्मतन्त्रस्वतन्त्रं शिष्यात्रयं मूर्तिमेनां समनयद्थ तच्छात्रपारम्परीतः। सेयं वागीशमूर्तिग्रुरुवरपरकालादिभिः सेव्यमाना रम्यास्थान्यां त्रिकालं विलसाति विहितार्चाच कर्णाटदेशे ॥ ३० धर्म पूर्वाश्रमोक्तं सुकरमपि न कृत्वाऽन्तिमोक्तस्य तस्या-नुष्ठानेऽशक्तिभीतं हयमुख कूपणं लम्भायित्वाऽऽश्रमं तम् । शोमोद्रेकादिनाऽचीविशय उपगते लक्ष(कोटि)पूजां तुलस्या स्वोपाख्याव्याकृतिं चाकलयसि कियती मय्यनघी दया ते ॥ 38 इत्थं वागीशपाद्युगलसततसंसेवनाचीदिदीक्षः तत्रैतां नव्यरङ्गश्वरयतिरनघामार्पयद्वमालाम् । एनां नित्यं पठन्ते। भुवि मनुजवरा भक्तिभूम्नेप्सितार्थान् सर्वान् विन्दन्ति वाहाननवरकरुणापाङ्गधाराभिषेकात् ॥ 32

> इति रुक्ष्मीहयश्रीविद्वयपादुकासेवक-श्रीमद्भिनवरङ्गनाथब्रह्मतन्त्रपरकारुमहादेशिककृतिषु श्रीलक्ष्मीहयवदनरत्नमालास्त्रीत्रं समाप्तम् ।

> > WD 985-GBPM-1,000-29-11-49

हयशिरउपाख्यानच्याख्याटिप्पण्युदाहृतप्रमाणानाम् अकारादिक्रमेण सूचनी.

```
पङ्कि:
पुरम्
                          प्रमाणानि
                             अ
२७५
        80
             अअ (पा. सू. ८-४-६८)
204
         6
             अइउण् (पा. सू. १)
२४२
             अक्षमालाङ्कराधरा (ल. तं. ४-६५)
        २२
384
        08
             अक्षयत्वात्प्रजनने (भा. मो. ३२३-४६)
328
             अक्षरक्षरयोरेषः (भा. मो. ३१०-१२)
         6
             अक्षरक्षरयोर्युक्तम् ( " ३११-३)
324
         2
३२९
         ह
             अक्षरात्परतः परः (मुं २-१-२)
329
        १२
             ३२९-१९, ३३८-२५, ३३९-८, ३५१-८,
               803-9.
330
        24
             अक्षरं च क्षरं चैव (भा. मो. ३१२-१०)
386
        २१
             अक्षरं ध्रुवमन्यक्तम् (भा. मो. ३०७-१०१)
323
        २३
              अक्षरः परमात्मानम् (भा. मो. ३०९-५४)
३३४
             अगाधजनममरणम् (भा. मो. ३१३-३९)
        २४
२४०
        १३
             अग्निमीळे (ऋ. सं. १-१-१)
             अग्निमुखा वै देवाः
२६७
        २३
             अग्निरग्रे प्रथमः (तै. ब्रा. २-४-३-३)
२६८
        22
२७३
        १२
                      "
             अग्निरवमोदेवतानाम् (तै. सं ५-५-१-४)
260
        १२
396
         6
              अग्निरैतुप्रथमः (एका. कां. १-४)
२६७
        २३
              अग्निर्मुखं प्रथमः (ऐ. ब्रा. १-४)
        २२
२६७
२९४
              अग्निर्भू घी चक्षुषी (मुं. २-१-४)
       . 19
             अग्निर्वायुरादित्यः (मैत्रा. ४-५)
20%
         8
             २७२-१२
२२७
                         "
                                                    53
                             7
     H.
```

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
२६७	१२	अग्निवैं देवानामवमः (ऐ. ब्रा. १-१)
२७३	१५	
२६८	3	अग्निवैं सर्वा देवताः (ऐ. ब्रा. १-१)
२६८	3	" (হা. ब्रा. का. ४-३)
२७८	25	अग्निश्च ह वै विष्णुश्च (ऐ. ब्रा. १-४)
२५९	२२	
२६०	१२	अग्नौ समिद्धार्विषि (ह. स्तो. १०)
२६४	88	"
२६८	8	अग्नौ हि सर्वाभ्यः (श. ब्रा. का. ३)
२६८	6	२६८-१२ " (श. ब्रा. मा. ३-१-३)
१६३	६	अग्न्यवस्थे च सिळेले (वि. पु. ६-४-१८)
३४२	२१	6
१३५	२३	
२३७	1	
३८६	२०	अङ्गानि चतुरो वेदान् (पा. पु. सृ. ५-१-४७)
३५४	१३	अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः (कठ. २-१-१२)
३४२	१६	अचेतना चैव मता (भा. मो. ३१९-१२)
१२२	8	अज आत्मा महान् घ्रुवः (वृ. ६-४-२०)
१८३	6	अजस्यनाभावद्वयेकम् (वि. सू. ४-६-२)
१९२	२३,	२१४-१९, ३७७-१६
३७७	86	अजस्यनाभावद्धेकम् (भा. ज्ञा. ४६-६२)
१८३	१०	अजस्यनाभाविति यस्य (स्कांद् म. ब्र. भा.
		१-१-१o).
३४८	२१	अजस्रं जन्म निधनं (भा. मो. ३२३-५४)
३५५	१८	अजायमानः (पु. सू. २)
१२७	8	अुक्षार्छे संपुटं ऋत्वा (ह. वं. ३-८८-१५)
२२०	9	अञ्जलिः परमामुद्रा (भारद्वाज. सं)
३४५	4	अज्ञातुभौ ध्रुवौ (भा. मो. ३२३-४५)
१४०	१८	अणुरेष धर्मः (कड १-१-२१)
२१८	8	अण्डजं चापि मे जन्म (भा. मो. ३५७-४३)

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
४०६	8	अण्डेभ्यः परतो नित्य (वैकुण्डसंहिता)
१८१	8	अण्डो हिरण्मयो राजन् (वि. ध. उ. १-२-१३)
२७५	२१	अतश्च संक्षेपमिमम् (ब्र. पु. १-१७४)
३०१	२१	अत सातत्यगमने (धा. ३८)
805	१०	अतस्स भगवान् (श्रीभा. २-२-८-४३)
२३५	१९	अतिकान्ताश्च वहवः (भा. मो. ३४८-५७)
१७२	१८	अतीन्द्रियः परो व्यक्तात् (मा. पु. २-२८)
२७१	२	अतो देवा (ऋ. सं १-२-१६)
२७१	6	अतो देवा इति मन्त्रं (ऋ. वि. २३८)
200	२४	अतो देवेति वर्ग वै (ऋ. वि. ३२)
२३१	२३	अतो भगवतानेन (वि ध. उ. ३-४६-५)
१५५	२२	अतोऽस्मि लोके वेदे च (गा. १५-१८)
२४५	3	अतः प्रातस्समुत्थाय (अाश्व. स्मृ. ७)
२२६	१६	अत्र त उराब्दस्य (ता. चं. ११)
३१९	२३	अत्र ते वर्तयिष्यामि (भा. मो. ३०८-७)
383	१५	अत्रसुवाल (थ्रु. प्र. २-१-१)
२४०	११	अत्रादित्यो हयशिराः (भा. उद्यो. ९९-५)
१७१	3	अत्रैक्यं ब्रह्मणः (थ्रु. प्र. २-१-१)
३१५	१६	अथकस्मादुच्यते एक इति (अथ. शिर. ५)
२८१	१७	अथकस्मादुच्यते महाविष्णुमिति (मृ. पू. ता. २-४)
२९२	4	अथ किञ्चिद्परयन्त्र (भा. मो. ३५७-५९)
२४१	१६	अथ कृष्णो महालक्षीं (ब. वै. १-६-१)
३७३	२४	अथ खब्वियं दैवी (एत. आ. ३-२-११)
१८८	११	अथ खिवयं ब्रह्मविद्या (प्रैत्रा. २-३)
२५३	२१	अथ खिल्वयं सर्वस्यै वाचः (ऐत. आ. ३-२-११)
२५५	११	३७३-२३.
२१६	२१	अथ तौ दानवश्रेष्ठौ (भा. मो. ३५७-३०)
३२१	१३	अथ परा यया (मुण्ड १-१-५)
३२३	१०	,, इर्९-९, ३३६-१६, ३३९-१९
१३२	१२	अथ पुरुषो ह वै (ना.)
३६२	२	n

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि ः
१८८	Ę	अथ भगवाञ् शाकायन्यः (मैत्रा. २-१)
२८३	१६	अथमूर्ति समाधाय (ह. वं. ३-१६-१६)
१४७	२१	अथ य इच्छेत्पुत्रः (बृ. ६-४-१८)
300	२५	n n
१२१	१८	अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति (छां. ८-१२-४)
१४८	२३	अथ यो ह खलु (मैत्रा. ३-२)
३२९	१२	अथवा सामानाधिक (वे. सा. १-२-२३)
२०८	२	अथ स्थापकोऽनिरुद्धः (भ. द. १२७)
१९८	२३	अथ स्यात् (च. भा. २)
२५३	१०	अथ हास्मा एतत् (ऐत. आ. ३-२-१२)
२५५	१३	,, ३७४, ८
११	88	अथ हैनं पिप्पलादः (अथ. शिर.)
२३७	8	अथ हंसमनुं वक्ष्ये (वि. ति. सं. ४-२४६)
२५७	११	अथातस्सांयमनम् (कौ. २-४)
२५३	२४	अथातो वाग्रसः (ऐत. आ. ३-२-११)
३७३	3	" "
१४९	३	अथान्यत्राप्युक्तम् (मैत्रा. ३-३)
99	8	अथाव्रवीद्वृत्रमिन्द्रः (तै. सं. ३-२-११)
२६१	२१	" "
३४७	२४	अथास्य दक्षिणं कर्ण (वृ. ६-४-२५)
३७१	२	"
२७९	११	अथेमं विष्णुं यज्ञं (रा. ब्रा. १०)
३६५	१७	" "
३४८	8	अथैनं मात्रे प्रदाय (वृ. ६-४-२७)
३०१	१९	अथैषो एवाकारः (नृ. उ. ता. ५)
380	3	27
४९	8	अद्यप्रभृति हे राजन् (भा. मो. ३४५-१९)
१२०	6	अद्यापि न निवर्तन्ते (वि. पु. १-६-३९)
३२६	8	अधिष्ठातेति राजेन्द्र (भा. मो. ३११-३७)
२९९	3	अधिष्ठानं तथा कर्ता (गी. १८-१४)

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
२०१	१९	अधिष्ठाय गुणान् (ल. तं. ३-९)
१२२	१६	अध्यात्मयोगाधिगमेन (कठ. २-१२)
३९२	9	अध्यासीनतुरङ्गवक्र (र. सा. ३१)
१५२	१८	अनन्तो भगवान् ब्रह्मा (ब्राह्म.)
१५२	१७	अनन्तः केशवे (मेदिनी)
३२८	१३	अनन्यविषयं कृत्वा (याज्ञ. ३-११०)
386	4	अनन्या सा परा (अ. सं. ५१-३७)
२७५	3	अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वम् (भा. व. १२-४८)
३३१	२२	अनयाहं वशीभूतः (भा. मो. ३१२-३०)
१९	4	अनर्चियत्वा गोविन्दम् (कूर्मः वै. ना. आ. कां)
२०४	१६	अनवधिकमहिम (वे सं.)
346	२४	अनवस्थितः (ब्र. सू . १-२-१८)
१५७	१२	अनश्रन्नन्यः(मुं. ३-१-१)
२२२	१०	"
३४२	१९	अनादिनिधनावेतौ (भा. मो. ३९१-१३)
२८	१७	अनादि निधनं विष्णुम् (मा. शा. ४६-१५)
38	9	अनादिनिधनः श्रीमान् (भा. मो. २८६-१९)
१७४	१०	, ,
१५७	१९	अनादिर्निधनः (भा. मो. २८६-१९)
२३३	१४	अनामगोत्ररहितम् (चारा. ३९-१३)
३९४	२५	अनास्तिकानां भूतानां (भा. शां. १२-१४)
39	१०	अनिन्द्रिया निराहाराः (भा. मो. ३४३-१३)
२०१	22	अनियोज्यं ममैश्वर्यं (ल. तं. ३-१२)
६४	9	अनिरुद्ध इति प्रोक्तः (भा मो. ३४९-६९)
26	8	अनिरुद्धं च मां प्राहुः (भा. आश्व. १०४-८७)
१२	१५	अनिरुद्धं त्वं यं (भा. भी. ६०.७१)
२७३	2	अनिरुद्धं पृथिव्यंशै (वि. ति. सं. ४-११४)
	22	अनिरुद्धस्ततः (भा. मो. २०६-१३)
१८८	9-7-2	अनिरुद्धस्तथा ब्रह्मा (मा. मो. ३४७-७५)
46	२१	आगिरसद्वाता ज्या । ।।।

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
६४	१७	अनिरुद्धो हि लोकेषु (भा. मो. ३४९-२९)
38	११	
३४३	3	
२९२	१९	
३३२	6	अनेन साभ्यं यास्यामि (भा मो. ३१२-३९)
३७९	२०	
48	२२	
६९	१८	
३१४	२२	
360	११	अन्तरादित्ये मनसा (तै. आ. ३-११-६)
36	१६	" "
२७७	१५	अन्तर्गतस्स भगवान् (भाः मो. ३५५-२६)
१६२	२२	अन्तर्गतेन तोयेन (वि. घ. उ. १-७७-५)
२९१	१३	अन्तर्द्धौ स विश्वेदाः (भा. मो. ३५७-५२)
३९५	१८	अन्तर्वहिश्चयत्किञ्चत् (भा. शा. १२-५४)
३५९	3	अन्तर्याम्यधिदैवा (ब्र. सू. १-२-१९)
३८	७३	अन्तवत्तु फलं तेषां (गी. ७-२३)
१३७	8	अन्तश्चन्द्रमसि मनसा (तै. आ. ३-११-५)
२३६	२४	३७९-१५, ३७९-२२
३०६	१७	अन्तइशरीरे निहितः (सुवा. ७)
. ३०७	२१	३१३-१०, ३१४-७, ३५६-६, ३५६-८
३६७	२४	अन्तस्थं सर्वभूतेषु (ह. वं. ३-१८-२८)
३७९	२४	" "
२३	9	थन्त्ये युगे प्रविरलाः (वरा. ७०-३५)
८३	२२	"
२५५	8	अन्धकारा हि मे लोकाः (मा. मो. ३५७-३३)
२३	२२	अन्यचते वरं दि (वरा. ६६-१६)
१४०	4	अन्यत्र धर्मात् (कठ. १-२-१४)
१९४	२२	अन्यद्युष्माकमन्तरं भवाति (तै. सं. ४-६ २-२)
8	8	अन्यश्च राजन् स परः (भा. मो. ३२३-७८)
३५०	8	" "

पुटम्	पक्कि:	प्रमाणानि
३४९	8	अन्यश्च शाश्वतो व्यक्तः (भा. मो. ३२३-५६)
806	4	अन्यस्मृत्यनवकाश (ब्र. सू. २-१-१)
३४३	9	अन्यस्स पुरुषो व्यक्तः (भा. मो. ३२०-१४)
9	११	अन्यानि सर्वदैवानि (भा. सभा. ४३-१८)
३१६	१४	अपक्षयविनाशाभ्यां (वि. पु. १-२-११)
२८३	१३	अपदात्सपदोजातः (ह. वं)
२९८	१४	अपाञ्चापि गुणा राजन् (भा. मो. ३५७-८३)
२४९	8	अपि वक्ति गिरांपतिः (र. गं.)
३६७	१३	"
१७	१६	अप्रमेयमनाद्यं (ब्र. विं. ९)
१२२	१९	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
१३०	१९	अप्रमेयं हिं तत्तेजः (रामा. अर. ३७-१८)
१५७	१६	n ·
८०१	१७	अप्राप्तयोस्तु या (कारिकावली ११५)
२११	२	अप्सु व्योमगतदश्रीमान् (भा. मो. २०६-१४)
380	3	अभयं वै ब्रह्म (वृ. ६-४-२९)
१०३	१०	अमृतत्त्वाय कल्पते (मा. मो. ३०७-५९)
१२०	१९	अमृतस्य परं सेतुं (श्वे. ६-१९)
१५९	Ę	१५९-१५
२४५	3	अभ्वितमे नदीतमे (ऋ. सं. २-४१-१६)
२५९	२१	अयिज्ञयाद्यज्ञियम् (ऋ. सं. १०-१२४-३)
३३१	१६	अयमत्र भवेद्वन्धुः (भा. मो. ३१२-२७)
२८९	28	अयमात्मा ब्रह्म (चृ. ६-४-५)
१५५	8	अयमेवेश्वरः (मां. गौ. शं. १)
३९५	१२	अयाचकः (भा. शा. १२-१०)
१५०	१५	अयं वाव खल्वस्य (मैत्रा. ४-३)
188	9	अयं वाव खल्वातमा (मैत्रा. २-१)
१६१	4	अयं हि दुरनुष्ठेयः (भा. मो. ३४९-९)
३९३	8	अयंहि नित्यः परमः (भा. मो. ३५७-९४)
४०९	१५	"
३८९	28	अरुन्मुखान्यतीन् (कौषी. ३-१)

पुटम्	पङ्कि	: प्रमाणानि
४६	१०	अरोषणो ह्यसौ (भा. शां. मो. ३४४-२५)
२४८	२३	अर्को वाजसनिः (वि. स. ८५)
१८	2	अर्चनीयश्च सेव्यश्च (मा. भी. ६६-३९)
७२	4	अर्चयन्ति सुरश्रोष्ठम् (भा. मो. ३५०-३१)
७२	२१	,, ,,
१०७	१४	अर्थेकत्वमविभागत् (जै. सू. १-१-३०)
१३१	१७	अर्धमात्रात्मको रामः (रा. ता. उ. ३)
१३०	२२	अर्धमात्रात्मकः कृष्णः (गो. उ. ता. १७)
३०३	२१	अर्थमा चन्द्रमा (छुवा. ६)
१९०	२	अलक्ष्याकार्यतः (अ. सं. ४-७५)
२३	१५	अलाभे वेदमन्त्राणा (वरा. ६६-११)
२४	8	२४-१९, २५-१५
२१०	१२	अवतारो हि यो विष्णोः (छ. तं ८-३०)
२५	१७	अवस्यं वैष्णवो दीक्षां (आ. प्रा)
३०६	6	अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः (ब्र. सृ. १-४-२२)
386	ह	३५८-२२, ३६०-२
३३०	२१	अविद्यामाहुरव्यक्तम् (भा. मो. ३१२-२)
१०७	१६	अविभागेन दृष्टत्वात् (ब्र. सू. ४-४-४२)
३०३	१५	अविभागो हि बुद्धचात्मा (वोद्धकारिका)
७५	१०	अविमुक्ते तव क्षेत्रे (रा. उ. ता. ४)
९०	१३	अविवेक निमित्तो वै (सां. प्र. सू. ६-६८)
१६७	२२	अव्यक्तकर्मता (भा. शां. २१२-११)
३३२	२०	अव्यक्तवोधनाचावि (भा. मो. ३१३-६)
१६८	3'	अन्कमक्षरे लीयते (सुवा २)
१६९	9	१७३-१, ३०४-१५, ३३५-१९
३४३	8	अव्यक्तस्तु न जानीते (भा. मो. ३२०-४)
३४३		
३१६		अव्यक्तानु परः (कठ. ६-८)
३१६		अव्यक्तात्पुरुषः परः (कठ २-३-८)
२८५		अञ्यक्ताद्यक्तिमापन्नम् (ह. वं. ३-१८-२८)

```
पङ्किः
पुटम्
                             प्रमाणानि
             अव्यक्तैकत्विमत्याहुः (भा. मो. ३२०-१३)
३४३
         9
             अन्यक्तो व्यक्तिङ्गस्यः (भा. सभा. ४३-९)
  9
         2
१३३
         દ
332
        २४
             अव्यक्तं तत्तु (भा. मो. ३१३-८)
48-2
             अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् (भा. मी. ३४७-३१)
१६८
        १९
             १७०-६, १७५-१९, १७६-६, २२८ २
१७३
             अव्यक्तं भिनत्ति (सुवा. ११)
         2
             अव्यक्तं प्रकृति प्राहुः (भा. मो. ३२३-३९)
३४४
        २५
             अन्यक्तः पुरुषे परे (वि. ध. उ. ७७-८)
१७०
         6
 26
        88
             अशक्तो विस्तरेणैव (च. प. नारदीये १७)
 98
        20
             अशरीरक्शरीरेषु (भा. मो. ३६१-३)
 30
        २१
             अशरीरं शरीरस्थं (भा. शां. २१०-४६)
३२४
         4
             अशुद्ध एव शुद्धात्मा (भा. मो. ३१०-१०)
        १३
             अग्रभक्षयकर्तारं (ग. उ. ८)
१५९
             अशेषमेतत्कथितं (पा. पु. ५-१-४८)
        २२
३८६
             अंशेन त भविष्यामि (ह. वं. २-७१-२३)
२८२
          8
              अश्वश्चाश्वा च (भा. मो. ३२३-३८) पाठान्तरम्
३४४
        २३
             अष्टाक्षरविधानेन (भा. आश्व. १०४-८४)
 २६
         8
             अष्टौ च वसवस्तद्वत् (मा. पु. ५२-२२)
860
         ê
             अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः (भा. मो. ३१६-१०)
१६४
        ३६
        28
३४२
              असक्तं सर्वभृज्ञैव (वि. ध. उ. १-२-१०)
        २३
260
              असच सचैव (भा. आदि १-२९)
        १४
१२३
१३१
          3
              असन्नेव स भवति (तै. उ. २-६)
१४६
          9
              अस्ति खल्वन्यो परः (मैत्रा. ३-२)
288
        २०
              अस्तीत्येवोपलब्धव्यः (कठ ६-१३)
388
          3
388
          6
              अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति श्रुतिस्तु (श्रुप. ३-३-५१)
388
         १०
              अस्तु वा स्वधयेति (च. भा. २)
१९९
         90
                                                     54
      H.
```

पुटम्	पहिः	प्रमाणानि
. २३२	. १०	अस्त्रभूषणसंस्थान (वि. पु. १-२२-७६)
805	१६	अस्मात्प्रवक्ष्यते (भा. ज्ञां .मो. ३४-३-४५)
३१५	११	अस्मिन् हि सर्वे (नृ. उ. ता. ८)
१५०	१४	अस्य को विधिः (मैत्रा. ४-१)
३९७	8	,, ,,
६५	9	अस्य चैवात्मजः (मा. मो. ३४९-७७)
२७०	9	अस्य देवस्य (ऋसं. ७-४०-५)
२६३	११	अस्य मन्त्रस्यायमर्थः (से. मी.)
३४८	8	अस्य वामस्य (ऋ. सं १-१६-४१)
२७१	8	अस्य वामस्य सूक्तं (ऋ. वि. २४)
202.	१६	अस्या मम च शेषं (वि. से. सं.)
१८८	६	अस्यास्त्वंशानधिष्ठाय (क्. पु.)
१९६	3,0	अस्या स्वरूपवत् (भ्. द्. ७३)
२०१	१२	अस्येशाना ज्गतः (तै. सं. ४-४-१२-३७)
३७१	१९	अहङ्कारकृतं चैव (भा. मो. ३४७ ६३)
२११	१२	अहङ्कारस्ततो जातः (भा. मो. ३५७-२१)
१९८	३	अहन्तया समाकान्तम् (छ. तं. २-६)
१९८	2	अहन्ता ब्रह्मणस्तस्य (छ. तं. २-१२)
३८३	१४	अहन्त्वित सहोवाच (ह. वं. ३-१६-१२)
२३०	१७	अहमात्मा च निर्छिप्तः (ब्र. वै. ३-७-७२)
90	8	अहमात्मा हि लोकानाम् (भा. मो. ३५०-२३)
१९३	२०	अहमादौ पुराणस्य (ह. वं. १-५२-२१)
२१२	१०	अहमिति हिरण्यगभैनाम (श्व. प्र. १-४-२१)
२५१	२३	"
१८९	8	अहमेकाणिवे लोके (वि. घ. उ. ३-३५१-३६)
१४३	१०	अहो गूढतमः (भा. मो, ३४२१६)
८३	२	अहो ह्यकान्तिनः (भा. मो. ३५८-१)
२५५	२३	अहो बत महदुःखं (भा. मो. ३५७-३४)
३२	२१	अहं कृत्स्नस्य जगतः (गी. ७-६)
२२१	9	अहं ते हृद्यं राम (रामा. ६-१२०-२४)

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
१२६	१३	अहं त्वं सर्वगो देवः (हु. वं. ३-८८-६०)
२८३	१४	अहं त्विति सहोवाच (ह. वं. ३-१६-१२)
46	१०	अहं दत्वा वरान् (भा. मो. ३४७-६७)
१७९	११	अहं नारायणो देवः (कृ. पु. २-३)
२८७	२१	अहं नारायणो नाम (भा. व. १९२-३९)
२३०	१९	अहं नित्यशरीरी च (ब्र. वै. ३-७-७३)
99	28	अहं प्रसाद जस्तस्य (भा. मो. ३५२-६२)
११८	२३	"
340	१२	अहं व्रह्मास्मि (वृ. ३-४-१०)
३५८	१७	३६०-१७ ,,
३८४	9	अहं भगवतस्तत्त्य (वि. घ. ७०-६०)
२४६	9	अहं रुद्रेभिरित्येतत् (वि. घ. उ. २-१२४-१३४)
२४६	२०	,, (अथं. ४-६)
२५४	6	,, (ऋ. सं. १०-१२५-१)
२८०	२०	अहं विशिष्टो देवानां (ह. वं. २-७०-३२)
५६	३	अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन् (आ. मो. ३४७-४७)
३३	२	अहं सर्वस्य प्रभवः (गी. १०-८)
4	१०	अहं हयशिरा भूत्वा (भा. मो. ३४७-६१)
99-3	११, १३७	१-१, १३५-११, १९२-९, २५१-१६, २६०-१४
48	8	अहं हि पुरुषो ज्ञयः (भा. मो. ३४७ ४२)
33	१५	अहं हि सर्वयज्ञानां (गी. ९-२४)
24	8	अहिंसकैरात्मविद्धिः (भा. मो. ३५८-६३)
६६	१४	ऑहस्या यज्ञपरावः (भा मो ३४९-८०)
१६२	९	आकाशिमिद्रियेषु (सुवा. २)
१६३	१०	, , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,
९६	१६	आकाशवत्सर्वगतश्च (ह. वि. १३२-४८)
६१	9	आकारां जगती चैव (भा. मो. ३४९-११)
५३	9	आकाशाद्वायुः (तै. उ. ३-१-२)
		१४७-५, १४७-१३.
१०	१६	आगमाधिगमात् (भा. उद्यो. ६८-२१)

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणम्
२५	१	आगमोक्तेर्वेदमन्त्रैः (पाद्म. ६-८३-२५)
२०४	२३	आगात्सत्यग् हिवरिदं (का. ३-३-१२)
२६८	9	आग्ना वैष्णवमेकादश (श. व्रा. मा. ३-१२)
१५५	4	आचार्यो हि (आ. गि. मां. गौ. अ. प्र. १)
१३३	१४	आचिनोति (र. र. ह.)
6	4	आज्ञापयित्वा सर्वज्ञः (भा. सभा. ५२-७)
३९५	१०	आत्मत्यागी महाराज (भा. मो. १२-९)
१४७	३३	आत्मन आकाशः (तै. उ. १-२)
३१२	१५	आत्मनो वा अरे (वृ. ४-४-५)
२९२	१३	आत्मप्रमाणरचिते (सा. सो. ३५७-६३)
११२	१९	आत्मवुद्धिप्रकाशं (श्वे. ६-१८)
१५	२२	आत्मभूतो वासुद्वः (भा. आजु. ४३-३३)
१०१	3	" "
२१०	२४	आत्ममायामयी (वि. पु. व्या. ६-४-६)
२१०	२२	आत्ममायामयीं दिव्यां (वि. पु. ६-४-६)
१४८	२४	आत्मस्थं प्रभुं (मैत्रा. ३-२)
		१५७-८, ३२२-८, ३५%-१५, ३९६-२२
१०३	१२	आत्मा केवलतां प्राप्तः (आ. मो. ३०७-७९)
२३२	१७	आत्मा तु निर्मेल (ग्रुणः) (वृ. ना. ३१-१४५)
१२	२१	आत्मान (स्वदेह) मराणिं कृत्वा (श्वे. १-१४)
90	4	आत्मानं नार्चयेत् (भा. मो. ३५०-२५)
३२२	8	आत्मानं वहुधा कृत्वा (भा. मो. ३१२-३७)
३९६	6	आत्मापि चायं न मम (भा. आश्व. ३३-११)
२५५	१९	आत्मा यत्नो धृतिः (अम. नानार्थ. १०९)
३४०	१९	३९३-१९
३९६	१३	आत्मा राज्यं धनं चैव (भा मो. ३४३-२४)
१६६	8	आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (बृ. २-४-५)
३७३		१८९-३ " (४-५-६)
२९७	२० इ	गतमा वा इदमेक एव (ऐ. १-१)
		३१२-१, ३१२-११.

```
पाक्रिः
पुटम्
                           प्रमाणानि
380
            आत्मेति तु (ब्र. सू, ४-१-३)
        38
388
        १३
             आत्मेत्यवोपासीत (वृ. ३.४.७)
346
        १२
१४१
       १०
             आत्मैव देवताः सर्वाः (मनु. १२-११९)
             आत्मैवेदमग्र आसीत् (वृ. १-४-१)
        १९
240
२५१-२२, २८६-६, २८८-२२, २८९-१, ३११-१, ३७१-१३,
               340-18.
             आर्तो वा यदि (रा. ६-१८-२८)
२२२
       20
             आथर्वणस्तु यो योगः (ह. वं. ३-१७-५०)
२९०
        29
             आदिकर्ता स भूतानां (भा. मो. ३५७-१९)
       28
206
             आदि कर्मणि क्तः (पा. सू. ३-४-७१)
284
        23
            आदित्य दग्ध सर्वाङ्गः (भा. मो. ३५४-१५)
 60
       ११
        १३
            आदित्यानीमानि (वृ. ८-५-३)
386
264
       २२
            आदित्या रइमयः (ह. वं. ३-१८-५१)
             आदिद्गन्धर्वः (तै. सं. ४-६-२)
२२३
         9
                         (वा. सं.)
३६८-१५, ३७७-११, ३८०-१७, ३८६-७, ३८७-२, ४१०-१३
            आदिसर्गे महाविष्णुः (वृ. ना. ३-२)
200
       १२
१८६
       १०
            आदिस्त्वं सर्वभृतानां (ह. वं ३-८८-५९)
१२६
       88
            आदौ सरस्वती पूजा (व वै. २-४-११)
       2
२४३
             आद्यं पुरुषमीशानं (भा. आदि. १२८)
१२३
        १२
       २१
१२९
             आधारत्वं प्रवक्ष्यामि (भा. मो ३६०-२४)
         4
 94
            आनन्दरूपममृतं (मुं. २-२-७)
        १४
388
            आनन्दो ब्रह्म (तै. उ. ३-६)
       २०
 25
             आनन्दं ब्रह्मणः (तै. उ. २-४)
388
         3
             आनीदवातगँ (तै. ब्रा. २-८-९)
१८९
        २१
                         (死, स. ८-१०-१२९-२)
        २५. १९९-९-३८२-३.
१९०
```

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि
१९०	१२	आनीदगातमिति (श्री. भा. २-४-७)
२४६	8	आनो दिवः (ऋ. सं. ५-४३-११)
१३२	१४	आपो नारा इति प्रोक्ताः (भा. व १९२-३)
306	११	" (भा. ज्ञा. मो. ३५०-४०)
१८३	१३	आपो वा इदमासन् (तै. आ. १-२३)
२१४	१७	,
१८५	8	·· (नृ. पू. ता १-१)
9	१५	आभूत संष्ठवान्तेऽथ (भा. स. भा. ४३-१९)
४२	१५	आमुक्तेर्भेद एव स्यात् (भा. भा. १-४-२१)
१३६	१७	आरण्यकं च वेदेभ्यः (भा. मो. ३५३-१२)
२३५	१६	आरण्यकं जगौ देवः (सा. मो. ३४७-८)
१०६	6	आराग्रमात्रो ह्यवरः (श्वे. ५-८)
२९४	8	आराध्य तपसोग्रेण (भा. मो. ३५८-७६)
३७	१८	अवाभ्यां पूज्यते यो हि (भा मो. ३४२-३३७)
३७८	२५	आवाह्या चाँदिषु (भाग. ११-२७-२३)
१३१	१२	आविर्वसूवतत्पश्चात् (ब्र. वै. ३-६)
१३१	8	२४१-१०.
१३१	80	आविर्वभूबुस्सर्गादौ (ब्र. वै. ३-४)
१३१	8	२४१-१ ®
२८२	4	आश्चर्यमपरं विष्णुः (ह. वं. १-४०-६५)
३५२	१७	आश्रितरक्षणव्यवसाय (स्तो. भा. ३)
२७२	२२	आसीदिदं तमोभूतम् (मजु. १-५)
१४०	२१	३१३-१४, १७१-१५.
३८५	१४	आसूर्यस्य दुहिता (ऋ. सं. ३-५३-१५)
३८९	4	आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा (भा. च. ८६-२८)
२८२	88	आहुर्वेद्विदो विप्राः (ह. वं. १-४१-१०)
८४	10	ξ
44	9	इक्ष्वाकुणाच कथितः (भा. मो. ३५८-५२)
7.7	२	इच्छन्मुहूर्तात्रक्येयं (मा. मो. ३४७-४४)

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि
२३	२०	इतरे राजसैर्भावैः (वरा. ६६-१५)
१६९	9	इतरेषां चानुपलब्धेः (व्र. सू. २-१-२)
68	२१	इतरेषु यहेषु (ता. चं. १०-२५)
६२	१०	इतस्सर्वेऽपि गच्छामः (भा. मो. ३४९-४३)
२७	१४	इति द्वापर उर्वीश (भाग. ११-५-३१)
२६४	२२	इति मूर्त्यभिधानेन (भाग. १-५-३८)
८४७	३	इति शब्दः श्रुतोस्माभि. (भा. मो. ३४४-४९)
800	4	809-80
१३८	9	इति शुश्रुम धीरणां (ईश. १०)
१४३	१८	"
१२१	3	इतिहासपुराणाभ्यां (आ. प. १-२९३)
२३७	E	इतीदं परमं गुद्यं (ह. स. ना.)
22	8	इत्थं हि दुष्करो धर्मः (भा. मो. ३५८-८७)
800	24	इत्यादीनि हि (वे. सं)
२७	4	इत्युक्ताष्ट्राक्षरध्यान (भा. आनु. २५३-१०)
१२६	8	इत्युक्तापुनराहेदं (ह. वं. ३-८८-१४)
२९३	8	इत्युचरितवाक्यो तु (भा. मो. ३५७-६७)
४०६	२५	इत्येवमनया (शांति-कमला ऋ वि. ५४९)
३६८	3	इत्येवमादिभिः (वि. पु. ६-४-२५)
६५	१४	इदं कृतयुगं नाम (भा. मो. ३४९-८०)
330	4	इदं ज्ञानमुपाथित्य (गी. १४-३)
९३	8	इदं पुरुषसूक्तं हि (भा. मो. ३६०-५)
४०१	9,	808-1
49	१५	इदं महोपनिषदम् (भा. मो. ३४८-६२)
२७१	२	इदं विष्णुः (ऋ. सं १-२२-१७)
२७१	१०	इदं विष्णुर्जिपेत् (ऋ. वि. २३९)
२३४	9	इदं वै तन्मधु (वृ. ४-५-१८)
२८९	१३	27 27
९७	१३	इदं शरीरं कौन्तेय (गी. १३-१)
२३६	२३	
306	१५	३७९-१७

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
99	9	इन्द्रो दधीचो अस्थिभः (तै ब्रा. १-'९-८)
२३४	१९	
२७८	8	२८९-१७, ३७७-१४, ३७८-१३, (इ. ४-५-१९)
306	24	इन्द्रो राजा जगतः (ते. आ. ३-११-२५)
340	9	
224	20	इन्द्रो वृत्रमहन् (तै. सं. ५-४-५)
300	4	
२७१	22	ः इन्द्रं मित्रम् (ऋ. सं. १-१६४-४६)
284	24	इमा ब्रह्म सरस्वति (ऋं. सं २-४१-१८)
१८०	6	इमा विभूतयः (मा. पु. ५२-२३)
४९	१४	इम ह्यानिह्रयाहाराः (भा. मो. ३४७-१९)
	१४	इसं नो अंग्न (ऋ. सं. १०-१२-१)
246	The latest	इस ना अथ (अर. ल. १०-१२-१)
२३४	१२	"
58	2	इसं विवस्वते योगं (गी. ४-१)
२४५	२०	इयमित्येतदाद्यं तु (ऋ. वि.) साय
१८८	3	इयं सा परमा शक्तिः (कूर्मपु. १)
96	18	इलोपहूर्त गहेषु (भा. मो. ३५२-३)
3.0	8	इष्टापूर्व बहुधा (तै. ना. २-२)
३९८	१८	"
		*
२९	१५	ईंदशोऽसौ हृषीकेशः (भा. मो. २०६-५)
१०	3	ईशन्नापि महायोगी (भा. उद्यो. ६७-१३)
१५३	६	ईशस्तवं सर्वजगतां (ह. वं. ३-८८-५४)
१०८	१५	ईशस्त्वं सर्वभूतानां (ह. व. ३-८८-'१४)
96	१८	ईशस्स जगतः (भा. मो. ३५२-६६)
१५६	२०	ईशानं प्रध्यायितव्यम् (अ. शिखा. ३)
१९६	२१	ईशाना देवी अवनस्य (काठक ३-३-१२)
२०५	२६	"

```
पङ्किः
पुटम्
                            प्रमाणानि
             ईशानो भूतभव्यस्य (कठ छं १२-१३)
         9
१५३
             ईशोक्तं न पुराणेषु (शा. द. १-२-८)
        ११
 80
             ईश्वर ईशनशीलः (गी. शं. भा.)
१५३
        १७
१५५
        22
        द३
280
             ईश्वरप्रणिधानाद्वा (यो. सू. १-२३)
             ईश्वरस्सर्वज्ञः (गी. शं. भा १५)
        29
१५३
१५३
        १७
              ईश्वरस्सर्वभूतानां (गी. १८-६१)
        १७
१५६
        १३
             ईश्वरीग् सर्वभूतानां (तै. ना. २-७)
२०१
२०४
        20
             ईश्वरीत्येव मे नाम (ल. तं. ५०-१६१)
        20
२०१
             ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा (भा. मो. ३५७-१२)
१५१
         6
२९९
         8
             ३१४-१९, ३८३-५, ४०२-१९, ४०९-१०
             ईं लक्षीं (अम. स्त. १-१-६९)
१९७
        २३
              उतत्वः पश्यन् (ऋ. सं. १०-७१-४)
          3
र४६
              उत्क्रान्ति गत्यागतीनां (ब्र. सृ. २-३-२०)
 99
          $
             उत्कृत्तशिरसो विष्णोः (इ. वं २-७०-३१)
260
          8
२८१
        २२
              उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः (गी. १५-१७)
 33
          6
१२२
          3
              उत्तिष्ठ शतपत्राक्ष (ह. वं. १-५०-४२)
१९३
          9
              उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी (रा. ता. ३)
१३१
        १९
              उत्पात्तं प्रलयं चैव (वि. पु. ६-५-७७)
188
         20
२१४
         80
              उत्पत्यसंभवात् (ब्र. सू. २-२-४२)
२७६
          8
              उत्सर्गेणापवादेन (भा. मो. ३६०-६)
 ९३
          4
 १६२
              उदकावरणं यत्त् (वि. पू. ६-४-३१)
         १६
              उदरमन्तरं कुरुते (तै. उ. ३-३-७)
३६१
```

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
384	१९	उदरमन्तरं कुरुते (तै. उ. ३-३-७)
१३	२०	उद्गीतमेतत्परमं (श्वे. १-७)
185	8	उद्धर्तुमर्हसि (मैत्रा. १-७)
४०२	२४	उपयन्नपयन्धर्मो (नै. सि. २-३'९)
१९७	१२	उपहवेऽस्य सुमतौ (का. ३-३-१४)
२९६	28	उपहूतो वाचस्पतिः (अथ १-१-४)
१४६	१८	उपादानं तु भगवान् (श्रु. प्र. प्राचीनकारिका)
२६	२१	डपायोयं परप्राप्तौ (भा. आजु. २५३-२)
. 08	१७	उपास्योयं (ह. वं. ३-१२४)
३६०	११	उभयेपि हि (ब्र. सू. १-३-३१)
३७९	२	उमाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां (भाग. ११-२७-२४)
800	१५	"
३३१	8	उभावेतौ (भा. सो. ३१२-११)
86	१३	उवाच वचनं भूयः (भा. मो. ३४७-१८)
84	२	उराना बृहस्पतिश्चैव (भा. मो. ३४३-४६)
		ক
202	१७	
292		उचतुश्च समाविष्टौ (भा. मो. ३५७-६५)
१७३	१७	ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्रह्म (मैत्रा. ६-४)
900	२	,,
		观
88	१४	ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टम् (भा. मो. ३४३-४१)
३८३	२५	ऋग्यजुस्सामरूपाय (वि. ध. ९३-२९)
८३	\$8	ऋग्वेदपाठपितम् (भा. मो. ३५८-२२)
१०९	१५,	२७७-१२, ३७०-२, ४०८-२२
१०९	१९	ऋग्वेदं भगवोध्येमि (छां. ७-१-१)
र१३	१०	ऋग्वेदः पूर्ववदनम् (वि. घ. उ ३-४६-८)
१२४	3	ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म (भा. आदि १-२८)
१२९	२०	,,
७१	E	ऋते आत्मानमेदेति (भा. मो. ३५०-३०)

पुटम्	पश्चि:	प्रमाणानि
१३४	3	ऋतेर्जुनं महावाहुम् (भा. व. ३७३-३१)
300	१६	ऋतं तु स्नृता वाणी (उ. भा. तै. १)
200	२१	ऋतं सत्यम् (तै २-१८)
20	6	ऋषिभिर्वह्मणा चैव (भा. मो. ३५२-६६)
6'9	6	ऋषीणां सन्निधौ राजन् (भा. मो. ३५८-६५)
88	१२	ऋषीतुवाच तान्सर्वान् (भा मो. ३४३-३९)
		Ų.
१८	६	पककालं द्विकालं वा (च. प. १७)
३९५	१६	एकतश्च त्रयो राजन् (मा. शां. १२-१२)
३२४	१९	एकत्वमक्षरम् (भा. मो. ३१०-४८)
३२५	२५	एकत्वं च बहुत्वं च (भा. मो. ३११ ३५)
386	3	एकधैवानुद्रष्टव्यम् (बृ. ६-४-२०)
24	3	एकव्यृहविभागो वा (भा. मो. ३५८-५७)
२७७	83	"
२६५	२०	एकव्यूहं चतुर्बाहुम् (वि. स्मृ. १-६१)
१०५	२२	एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा (कड. ५-११)
9	9	एकस्तिष्ठति विश्वात्मा (भा सभा ४३-१६)
800	२०	एकस्सन् बहुधा विचारः (तै. आ. ३-११-१)
३१४	२२	11
१३७	9	एकस्सुपर्णस्सः (ऋ. सं. १०-११४-४)
१५९	१५,	एकाकी तेन दह्यामि (ग. उ. ७)
46	१६	एकाकी विद्यया सार्ध (भा. मो. ३४७-७२)
१९५	१५	१९६-४, ३८२-१५
३८४	6	एकाग्रः प्रयतो भूत्वा (वि. घ. ७०-१०)
१८५	१४	एकात्मप्रत्यया (नृ. पू. ता. ४-१)
९४	१३	पकात्मानं तथात्मानं (भा. मो. ३६१-१३)
२५२	9	एकादा किनिषासहाय (पा. सू. ५-३.५५)
८६	9	एकान्तभक्तस्सततम् (भा. मो. ३५८-७१)
४६	१६	एकान्तिनस्ते पुरुषाः (भा. मो. (३४४-३४)

पुटम्	पक्षिः	प्रमाणानि 💮
30	१९	एकान्तिनो हि निर्द्धन्द्धाः (भा. मो. २१०-४५)
१०९	१७	एकायनीयशाखोक (न्या. प. श. २)
१५	9	एका मूर्तिर्निर्गुणाख्या (भा. आजु. ४३-२५
१५	२१	
३७२	6	एकार्णव पुरास्रोके (वि. ध. उ. १-१५-५)
१९	3	
१०	9	एको देवः (श्वे. ६-११)
१६	. 9	१०१-१८, १०२-२, १२१-१, १५८-१५, १५८-१६
१६०	20	१९१-७, १९६-४, ३५६-१२, ३९९-२२
इ०४	१९	
३९७	१४	एको रुद्रो न द्वितीयाय (श्वे. ३-२)
१२०	२१	पको वशी निष्क्रियाणां (श्वे. ६ १२)
१५८	१९	
१८९	ह	एको विद्यासहायस्त्वम् (ह. वं. ३-७२-६९)
१९१	8	९४-२३, ३८२-१८, ३६७-२३.
१३६	9	एको हग्ँसो भुवनस्य (श्वे. ६-१५)
२२३	१९,	
S	१७	एको ह वै नारायणः (महो. १-१)
६९	30	१३२-१०, १५८-६ १६०-४ १७२-१३, १९१-७
3019	२२	३०८-६ ३१०-१०, ३५७-१७
१००	4	एको हुताशः (भा. मो. ३६१-१०)
१०	9	पकं सद्विपा (ऋ. सं. १-१६४-४६)
२०७	१९	,
१०४	8	एकं हि परमात्मानम् (भा. मो. ३६१-१३)
8 c	१४	एतज्ञानं च (भा. उद्यो. ६८.२०)
384	86	पतंत्रयं च (श्वे १-१२)
44	\$	एतत्त्वया न विश्वेयम् (भा. मो. ३४७-४३)
२८६	१२	एतत्रयं सदेकमयम् (बृ. ३-६-३)
१०९	8	एतत्ते कथितं पुत्र (भा. मो. ३६१-२३)
२३३	२२	एतत्पुरुपसंज्ञं वै (भा. भी. ६६.१६)

पुटस्	पङ्कि:	प्र माणनि
३०२	१८	एतत्सर्वे मन एव (ब्. ३-५-३)
१७३	१८	एतदमृतमेतद्भयम् (छां. ४-१५-१)
३३५	२	एतदुक्तं परं ब्रह्म (भा. मो. ३१३-४२)
१२४	१५	पतदेव परं वस्तु (ह. वं. ३-८९-२)
२५७	8	एतदेव हि विद्वांसः (ऐ. आ. ६-२-१२)
398	१६	एतद्दर्शनप्रवर्तकाचार्य (स. सि. अ. स. १३७)
320	4	एतदेहं समाख्यातम् (भा. भो. ३०८-३०)
१४४	4	एतद्धयशिरो राजन् (भा. मो. ३५७ ७७)
२९४	3	,,
३७४	१२	एतद्ध स्म वै तद्विद्धांसः (ऐ. आ. ३-२-१२)
३२०	१२	एनद्धि क्षरमित्युक्तम् (भा. मो. ३०८-३७)
२८३	२०	एतदितमिति प्रोक्तम् (ह. वं. ३-१७-२८)
४५	६	एतद्धि सर्वशास्त्राणम् (भा. मो. ३४३!५०)
\$80	६	,,
१३८	१२	एतन्नस्संशयम् (मा. मो. ३५७-७)
१०३	१९	एतन्मयोक्तम् (भा. मो. ३०७-११५)
३१९	4	the light of the latest the lates
९७	१३	पतद्यो वेति (गी. १३-१)
२१	२२	एतद्वदन्ति (भाग. ११-२७-२)
२२७	१९	एतद्वाच तत् (मैत्रा. ७-११)
१६३	२०	एतद्विशति (भा. मो. ३१६-२१)
१५४	१५	एतमेव समुद्दिश्य (श्वे. सुरे. वा. ४२)
३७२	२१	एतस्मादात्मानस्सर्वे (वृ. ४-१-२०)
३४		एतस्यैवानन्दस्य (बृ. ६-३-३२)
40	१०	पतान् गुणांस्तु क्षेत्रज्ञः (भा. मो. ३४७-२८)
३३४	१९	पताबदेतत्कथितम् (भा. मो. ३१३-३१)
२८	14	एताश्चान्याश्च राजेन्द्र (भा. आश्व. १०४-८९)
46	6	एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् (भा. मो. ३४७-३७)
१६७	3	
२८३	३	एते चान्ये च बहवः (इ. वं. १-४१-१७०)

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
808	१६	एतेनैव च मन्त्रेण (मु. उ.)
398	१७	
२६८	१४	एते वै यज्ञस्यान्त्य (ऐ. ब्रा. १-१)
१८२	१९	पतेषां कतमो देवः (वरा. ९०-२)
३४३	१२	पतेषां सहवासं च (भा. मो. ३२०-१९)
२७७	१०	एतेरङ्गेरसावङ्गी (ब्र. सि. ८)
६८	१५	पतौ द्वौ विवुधश्रेष्ठौ (भा. मो. ३५०-१९)
२७२	१९	एनमेके वदन्लिश्चम् (मनु. १२-१२३)
११६	4	एवग्ँ स देवः (श्वे. ५-४)
३२३	२४	पवमप्रतिबुद्धत्वात् (भा. मो. ३१०-१)
340	११	एवमप्रतिबुद्धश्च (भा. मो. ३२३-८१)
२२१	२२	पवमुक्तास्त्रयः पार्थाः (भा. व. २५-२)
२७४	१९	पवमुक्ता महात्मानम् (भा. व. १२-५४)
६८	२	एवमुक्ता हयशिराः (भा. मो. ३४९-९५)
३१८	१७	एवमुक्तेन कौन्तेय (भा. मो. ३०७-९९)
85	६	एवमेकतवाक्येन (भा. मी. ३४४-६५)
२३८	२२	पवमेकार्णवीभूते (मा. पु. १६६-१)
20	6	एवमेकं सांख्ययोगम् (भा. मो. ३५८-८१)
66	११	९०-२१, १११-१३, ११४-१२, ३०४-८)
48	4	एवमेतस्मादात्मनः (बृ. ४-१-२०)
१५६	१४	३७३-१०
३३१	6	एवमेव च क्षेत्रज्ञः (भा. मो. ३१२-१८)
३२५	२३	एवमेव च राजेन्द्र (भा. मो. ३११-३४)
३२४	१०	एवमेवाभिसंबद्धौ (भा. मो. ३१०-१९)
३३४	4	एवमेवावगन्तब्यम् (भा. मो. ३१३-२४)
३३७	8	एवमेवासुरे (भा. मो. ३०३-२६-६ वा. रा.)
३५९	२०	प्वमेवैता (कौषी. ३-९)
१४९	२२	एवमेष महानात्मा (भा. मो. ३०८-४२)
३२०	२०	,,
२०	8	एवमेष महान् धर्मः (भा. मो. ३५८-५५)

पुटम्	पश्चि:	प्रमाणानि
58	१२	एवमेष महाधर्मः (मा. मो. ३५८-५५)
८२	१२	पवमेष महान् शब्दः (वि. पु. ६-५-७६)
२७४	8	,,
२९३	१५	एवमेष महाभागः (भा. मो. ३५७ ७४)
२८६	8	एवं कृत्वा तथा रूपम् (ह. वं. ३-२६-५३)
१०२	१७	एवं तत्वमिद्म् (भा. मो. ३०७-४)
३१८	4	एवं धर्मान् पृथक्पश्यन् (कठ. २-४-१४)
१२५	8	एवं ध्यातो हरिः (ह. वं. ३-८९-१०)
३३२	१०	एवं परमसंबोधात् (भा. शां. ३१२-४०)
२८१	१०	एव पुराणपुरुषः (ह. वं. २-७१-२०)
८५	१२	एवं वहुविधं धर्मस् (भा. मो. ३५८-६७)
१०२	6	एवं भवति निर्गुणः (भा. मो. ३६१-११)
163	१८	पवं मनः प्रधानानि (मा. मो. ३१६-२१)
२३	१७	एवं मयोक्तम् (वरा. ६६-१३)
२९७	2	एवं यदा जगत्स्वामी (वि. पु. १-९-१४२)
१८१	१४	एवं यस्सर्वभूतेषु (मनु. १२-१२५)
१७	4	एवं विदित्वा (भा. भीष्म. ६६-२३)
१२१	२०	एवं स देवो भगवान् (श्वे. ५-४)
१७३	२१	11
१४१	. ६	एवं स भगवान्देवः (मनु. १२-्११७)
८५	9	एवं स भगवान्व्यासः (भा. मो. ३५८-६४)
१६२	२४	एवं सा जगदाधारा (वि. घ. उ. ६१-७७-६)
328	१४	एवं स्तुतस्तदा देव्या (वि. घ. ९३-३८)
२१८	१७	एवं स्तुतस्स भगवान् (भा. मो. ३५७-४७)
80	१९	एवं हुत्वा ततश्चैव (वि. १३२ शांति-पु-विधि)
४०६	२०	,,,
१५७	9	एष आत्मा (मैत्रा. ७-७)
२२२	88	एष आत्मा अपहृतपाप्मा (छां. ८-१-५)
२०८	9	एष आत्मा चतुर्विधः (भ. द्. १२८)
60	१०	एष एकान्तिनां धर्मः (भा. मो. ३५८-८२)

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
१०	१३	एष ऐकायनः पन्थाः (भा. उद्यो. ६८-१५)
१०५	6	एष त आत्मा (बृ. ५-७-३)
344	२४	३६०-१३
20	११	एष ते कथितो धर्मः (भा. मो ३५८-८४)
२६०	8	एष ते योनिः प्राणाय (तै. सं १-४-२)
३८३	११	एष धर्मी जगन्नाथात् (भा. भो. ३५८-५४)
९	3	एष नारायणइश्रीमान् (भा. च. ८६ २४)
१६६	.२३	एष नारायणो नाम (भा. आनु. ३८ ३३)
७४	१५	एष नो मोक्षदाता च (ह. वं. ३-८९-५)
१२४	१५	१२६-१०
१४०	१९	एष पन्था एतत्कर्म (ऐ. आ. २-१)
२८३	2	एष पौक्तरको नाम (ह. वं. १-४१-२७)
६२	53	एष ब्रह्मा लोकगुरुः (भा. मो. ३४९-५१)
३६०	९	एष म आत्मा (छां ३-१४-३)
हप	9	एष माता पिता चैव (भा. मो. ३४९-७६)
२३	4	एष मोहं खुजाम्याद्यु (वरा. ७०-३५)
३५९	१६	एष लोकपालः (कौषी. ३-९)
२९७	3	एष वेद्निधिइश्रीमान् (भा. मो ३५७-७९)
१०५	Ę	पप सर्वभूतान्तरात्मा (सुवा. ७)
इ५८	४	१६०-१, ३१२-२२, ३१३-१०
२१५	२१	एष सर्वस्समुद्दिष्टः (मनु. १२-५१)
२७३	4	एष सर्वाणि भूतानि (मनु. १२-१३४)
३५९	२१	एष सर्वेश्वरः (कौषी. ३-९)
३०४	१९	एष सर्व (सुवा. ७०)
३६१	Ġ,	एष ह्यवानन्दयाति (तै. उ. २-७)
१६७	११	एषा तत्त्वचतुर्विंशत् (भा. अनु. १६५-३७)
१४९	९	पषा तत्त्वचतुर्विशी (भाः यो. ३०८-२९)
३२०	ह	n and a supplemental and the s
१९५	4	एषोऽहं व्यक्तिमाश्रित्य (भा. भो. ३४७-७१)
३१४	१३	ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् (छां. ६-८)

```
पश्चि:
पुरम्
                           प्रमाणानि
388
        १३
             ऐतदात्म्यामदं सर्वम् (छां. ६-८)
380
        29
             पेन्द्रं समिविशत् (भा. शा. २८७-३१)
२६२
        १६
         9
308
             पेश्वर्यवीर्यसंभेदात् (अ. सं.)
2019
         9
             पेश्वर्येण प्रयोगेन (भा. मो ३५७-४७)
२२४
         3
             पेश्वरेण सयोगेत
         8
२२२
         3
२२६
                            ओ
             ओङ्कारमग्रतः कृत्वा (वि. ध. ७०-९)
३८४
         9
             ओङ्कारमद्भिरन्वकात (भा. मो ३४७-७)
        88
236
             ओहारो भगवान्विष्णुः (वि. पू. २-८-५५)
358
        20
             ओमित्यात्मानं युज्जीत (नारा. उ. ७९)
368
         G
398
        80
                      ,,
१२४
         3
             ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (भा. आनु. १६६-२९)
             ओमित्येतद्श्वरम् (छां. १-१-१)
२९४
        १७
             ओसित्येवात्मानं ध्यायथ (मुं. २-२-६)
336
        १४
             ओमित्येवं सदा विप्राः (ह. वं. ३-८९-९)
१२५ .
         2
             ओष्ठापिधांना नकुळीदन्तैः (ऐ. आ. ३-२-११)
         3
२५४
             308-4
२५४
          ફ
             ओष्ट्रापिधानामन्त्रं च (ऋ. वि. ३५१)
२५४
        २४
             ओं नमो वासुदेवाय (वि. पू. १-१९-७८)
         6
१२०
             ओं नमो विष्णवे (वि. पू. १-१९-८४)
१२०
         9
             ओं भूर्लक्ष्मीः (नृ. पू. ता. ४-२)
        26
१८५
                             क
             क इति ब्रह्मणो नाम (ह. वं. ३-८८-४८)
  26
        १८
१२६
             8=0-8
        23
              कण्ठे वसन्ती चतुरा (नैष. ७-५०)
         २०
२४७
              कतम आत्मा योऽयम् (वृ. ६-३-७)
         १५
 १२२
              कथयस्वोत्तममते (भा. मो. ३५७-७)
 १८८
          9
                                                     56
      H.
```

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
२९६	28	कथविष्यामि ते सर्वम् (भा. मो. ३५७-८)
49	१७	कथितो हरिगीतासु (भा. मो. ३५८-५३)
११०	१३	२६३-१७, ३८३-१०
१४९	१४	कथितं ते महाराज (भा. मो. ३०८-३७)
१७५	22	कथं गुणा भविष्यन्ति (भा. मो. ३१०-३३)
२८७	१९	कथं त्वयं शिद्युद्देशते (भा. व. १९१-९४)
८२	9	कथं नाम भवेदद्वेष्यः (भा. मो. ३५७-७)
२३८	१४	कथं पाद्मे महाकेलेप (मा. पु. १६३-४)
६२	8	कथं भागहाराः प्रोक्ताः (भा. मो ३४९-१४)
६०	१५	कथं स भगवान्देवः (भा. मो. ३४९-१)
हर	88	कपर्दी जिटलः (मा. मो. ३५०-२०)
१३५	१४	कमण्डलु त्रिदण्डधृक् (भा. मो. ३४९-९०)
३३४	२१	कराळ मा ते भयमस्तु (भा. मो. ३१३-३८)
१९३	२२	कर्णस्रोतोद्भवौ (ह. वं १-५२-२२)
8	१४	कर्णाटे चाश्वशिरसम् (वि. ध. उ. ३-१२१-४)
२९१	4	कर्णावाकाशपाताले (भा. मो. ३५७-४९)
२०६	6	कर्तृत्वं नाम यत्तस्य (छ. तं. २-५८)
२२४	१३	.99
२३	१९	कर्मक्षये च माम् (वरा. ६६-१४)
C8	१२	कर्मणा मनसा वाचा (भा. मो. ३५५-२६)
१९२	११	कर्माण्यपरिमेयानि (भा. मो. ३४८-५४)
१५८	२३	कला स्यान्मूलरै वृद्धौ (मेदि को.) अ. सु. ३-३-१९८)
२७	१६	कलौ खलु भविष्यन्ति (भाग. ११-५-३८)
88	१७	"
83	२०	कलौ जगत्पति विष्णुम् (वि. पु. ६-१-४९)
३७२	६	कल्पक्षये व्यतीते तु (वि. ध. उ. १-७९-३)
१९३	Ę	कश्छन्दसाम् (ऋ. सं १०-११४-९)
३९६	१०	कस्येदमिति (भा. आश्व. ३३-१६)
२४३	१०	काण्वशास्त्रोक्तविधिना (ब्र. वै. २-४-२६)
85	3	कामं कालेन महता (भा. मो. ३४४-५९)

पुरम्	पङ्किः	प्रमाणानि
२८१	8	कामं प्रियाणि (ह. वं. २-७१-२)
३०	१७	कामकोधविनिर्मुक्ताः (भा. मो. २१०-४४)
२०५	२१	कामस्सङ्करुपः (वृ. जु. ३-५-३)
२०७	E	:)
36	२१	कामैस्तैस्तैहृतज्ञानाः (गी. १-२०)
१३१	8	कारण तु ध्येयः (अ. शिखा. ३)
२९९	8	कारणं पुरुषो ह्येषाम् (भा. मो. ३५७-८७)
304	१०	"
१५५	१४	कारुण्यतो नरवदाचरतः (गी. म. सू. टी. १५-१८)
१२१	8	कार्णी वेदिममम् (भा. स्वर्गा. ५-७९)
9	२२	कालचकं जगचकम् (भा. उद्यो. ६७-१२)
१०	8	कालस्य च हि (भा. उद्यो. ६७-१३)
२६२	É	कालेयभयसन्त्रस्तः (भा. व. १००-९)
२३५	१०	किञ्चिचन्द्राद्विशुद्धात्मा (भा. मो. ३४७-२)
388	१०	किमत्र ब्रह्मण्यमृतम् (भा मो. ३२३-२६)
इ५७	4	किमद्य नश्चाध्ययनेन (स. सु. रां.)
६२	२	किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मन् (भा. मो. ३४९-१४)
22	१६	किमतान्येकानिष्ठानि (भा. मो. ३४९-२)
4	१८	कियन्ति पञ्चरात्राणि (ह. पं. १-२५)
१८४	२०	कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणाम् (गी. १०-३४)
२४१	9	२४८-६, २५८-१९, २८९-९
१६७	२५	कुतः सृष्टमिदं सर्वम् (भा. शां. १८०-१)
३८५	२४	कुशिकानां मतिः (सा. भा.)
२३	१०	कुहकं चेन्द्रजालादि (वरा. ७९-३७)
३१८	२३	कृटस्थं चैव नित्यम् (भा. मो ३०७-१०२)
९८	. 24	कूलमन्यो वृक्षोन्यः (भा. मो. ३०३-२५९) वा
३३६	२५))
१२४	१०	कृताञ्जन्छिः ग्रुचिर्भूत्वा (भा. आनु. १६६-३१)
३९५	6	कृतात्मा स महाराजः (भा. ज्ञां. ७-८)

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
220	6	कृतापारधस्य (रामा. ४-३२-१७)
२३	V m	कृते नारायणः शुद्धः (वरा. ७०-२४)
२३	२१	कृतं त्रेता द्वापरं च (वरा. ६६-१६)
१९९	E	कृत्तद्धितसमासेषु (पा. सू. ५-१-११९ कैयटे)
१९५	19	कृत्वात्मत्स्थानि (भा. मो. ३४७-७२)
२८५	२०	कृतवा वेदमयम् (ह. वं. ३-२६-५०)
१८९	१२	कृत्वाहयशिरोक्तपम् (ह. वं. ३-७२-७७)
386	१२	कृत्स्नधारिणमेव (भा. मो. ३२३-६९)
३२०	१०	कुत्स्नमेतावतस्तात (भा. मो. ३०८-३५)
२७२	१३	कृतस्तक्षय एकत्वस् (मैत्रा. ४. ६)
३१९	3	कृत्स्नं च सांख्यम् (मा. मो. ३०७-११४)
३४४	3	कृत्स्नं शतपथे (भा. मो. ३२३-११)
११	4	कृषिभूवाचकः शब्दः (भा. उद्यो. ६९-५)
66	3	कृष्ण एव हि लोकानां भा (भा. मो. ३५८-८८)
१३३	3	कृष्ण एव हि लोकानास् (भा. सभा. ४१-२३)
३८६	१२	कृष्णद्वैपायनं व्यासम् (पा. पु. ५-१-४३)
6	१०	कृष्णं कपलपत्राक्षम् (मा. समा. ६२-९)
३८९	4	कृष्णं धर्मे सनातनम् (भा. व. ८६५-२६)
२७१	२४	कृष्णं नियानम् (ऋ. सं. १-१६४-४७)
१६७	9.	केचिदाहुस्रयोविंशम् (भा. आनु. १६५-२७)
१५५	१८	केचिन्निगृह्य करणानि (गी. म. सू. १५-१८)
800	६	केनेषितं कर्म (श्व. ६-२)
८३	8	केनैष धर्मः (भा. मो. ३०८-६)
३३४	१७	कवलात्मा तथा चैव (भा. मो. ३१३-३०)
३३३	4	कवलेन समागस्य (मा. मो. ३१३-१३)
१५०	११	केवलेनेह पुण्येन (भा. जो. ३१९-४)
३२१	Ę	" "
१२०	२०	केवली निर्गुणः (श्वे. ६-११)
३५६	२०	"
१७६	२	केवलं त्वभिमानित्वात् (भा. मो. ३१०-२९)

AND T

-

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
३३२	24	केवल पञ्चविद्यं च (भा. मो. ३१३-९)
२३०	9	केवर्ल लोकमाश्रित्य (ब्र. वै. ३-७-४९)
१९	6	केरावार्चा गृह यस्य (वी. सि. पू. प्र.)
१९३	इ	को अद्धा वेद (तै. ब्रा. १८-९)
२४१	१२	कोटिपूर्णेन्दुशोभाढ्या (ब्र. वै. १-३-५५)
१०६	9	कोह्यत्र पुरुषः (भा. मो. ३६०-२)
१८६	२४	कौमारी वैष्णवी (वृ. ना. ३-१४)
30	१२	कं त्वच यजसे (भा. मो. ३४२-२८)
१३	4	किं कारणं ब्रह्म (श्वे. १-१)
१५२	१२	१५६-१५, १७४-२२, ३०४-२१, ३०६-१,३१२-२३.
६१	9	कि च ब्रह्मा च रुद्रश्च (मा. मो. ३४९-१०)
७२	१५	१७५-५
१७५	१९	कि जप्येनामृतत्वम् (जा. उ. ३)
३१९	२०	किं तदक्षरिमत्युक्तम् (भा. मो. ३०८-१)
१४२	९	किं तदुत्पादितं पूर्वम् (भा. मो. ३५७-५)
38	9	किं तस्य बहुाभर्मन्त्रैः (भा. मो. २१०-८६)
३०	6	किं जु स्मरन् कुवश्रेष्ठ (आ. मो. २१०-२)
		THE RESERVE OF THE PARTY OF THE
		William Control of the Control of th
33	9	क्षरस्तर्वाणि भूतानि (गी. १५-१६)
१०	9	क्षारात्मानाचीराते (श्वे १-१०)
१५६	28	३०४-२१
३३१	१०	क्षरो भवत्येष यदा (भा. मो. ३१२-१९)
१५२	१६	क्षरं प्रधानममृताक्षरम् (श्वे. १-१०)
१५२	२१	१५७-१, १७४-२३, ३१५-१८
८२	१७	क्षिपाम्यजस्त्रमञ्जभान् (गी. १६-१९)
४६	१४	क्षीरोद्धेरुत्तरतः (भा. मो. ३४४-३२)
९८	६	क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः (अम. काल)
२३३	Ü	क्षेत्रज्ञाख्यास्तथैवान्ये (वि. ध. ९९-२९)
90	६	क्षेत्राणि हि शरीराणि (भार मो. ३६१-३)

पुटम्	पङ्कि:	प्रमाणानि
७५	6	क्षेत्रे च तव देवेश (रा. उ. ता. ४)
७५	१२	
१९८	१३	
१६६	4	क्रमात्ते सम्भवन्ति (याज्ञ. ३-१९३)
२७२	२१	क्रान्ते विष्णुम् (मनु. १२. १२१)
२१	२०	
६१	१८	क्रियास्वभ्युदयोक्तासु (भा. मो. ३४९-७)
६८५	२१	कसुश्च (पा. स्. ३-२-१०७)
		ख
१६८	१७	खे वायुः प्रलयम् (भा. मो. ३४७. ३०)
		ग
२२१	२	गच्छध्वमेनं शरणम् (भा. व. १९२. ५६)
86	8	गच्छध्वं मुनयः (भा. मो. ३४४-५८)
६५	9	गच्छध्वं स्वानधीकारान् (भा. मो. ३४९-७८)
६६	9	गतेषु त्रिदिवौकस्सु (भा. मो. ३४९ ८९)
१३५	१३	१४३-१७.
२८४	१७	गर्भस्य सम्भवो यस्य (ह. वं. ३-१७-४५)
८३	9	गहनो होष धर्मों वै (भा. मो ३५८-९)
३६९	8	गायत्रवाख्यम् (सा. भा.)
२७४	१४	गिरिशन्त (श्वे. ३-५)
१५३	80	गीतानां मोक्षधर्माणाम् (ई. रा. भा)
२१०	२	गुणत्रयमिष्ठात्री (ल. तं. ४-५५)
१०१	११	गुणमयं देहेन्द्रियादि (भा. नी.)
३४२	२४	गुणस्वभावस्तु (भा. मो. ३२०-३)
३४५	१२	गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः (भा. मो. ३२३-४७)
३३१	8	गुणा गुणेषु लीयन्ते (भा. मो. ३१२-१६)
३३५	१४	गुणानां महदादीनाम् (भा. मो. ३१२-१४)
३५२	4	गुणान्वयः (श्वे. ५-७)

पश्चि:	प्रमाणा नि
२२	गुणान्वयः (श्वे. ५-७)
१८	गुणैहिं (भा. मो. ३२०-२)
3	गुरवो यत्र पूज्यन्ते (भा. मो. ३४९-८६)
१७	गुरुशापाच स मुनिः (छ. तं २-५-२)
१६	गुशब्दस्त्वन्धकारः (र. र. इ. स्तो. र. ६०)
8	गृहस्थो ब्रह्मचारी च (भा. मो. ३४२-१)
२१	युक्तन् हयग्रीवमपि (यति. वै. ८९)
११	ग्रीवा चास्याभवदाजन् (भा. मो. ३५७-५२)
२२	यीवा बाह्यन्तरं चैव (ह. वं. ३-१७-५१)
	ਬ
१०	घर्मा समन्तात् (ऋ. सं. १०-११४-१)
१६	वृणिरिति द्वे अक्षरे (नृ. पू. ता. ४-२)
	च
१५	चक्षुश्च द्रष्टव्यं च (सुवा. ६)
9	"
9	चक्षुषा चन्द्रसूर्यों तु (भा. मो. ३५७-५०)
१२	चक्षुषी चन्द्रसूर्या (भा. मो. ३५७-५०)
9	चतुर्धा प्रविभज्येनम् (श्वे. सुरे ५-७-३८)
२१	चतुर्भिश्चतुरात्मानस् (भा. शां. ४६-२९)
१७	चतुर्भुजश्च वैकुण्ठम् (ब्र. वै. २-३५-१५)
११	चतुर्भुजा राङ्कचका (कूर्म. १)
१३	चतुर्मृतें परं धाम (भा. मो. २१०-२९)
२०	चतुर्विधा भजन्ते माम् (गी. ७-१६)
9	"
१८	चतुर्विधा मम जना (भा. मो. ३५०-३)
२	चतुर्विभक्तः पुरुषः (भा. मो ३६१-२२)
Ę	"
१८	चतुर्विशतिमो व्यक्तः (मा. मो. ३०८-३९)
	2 2 3 2 4 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि
१६७	20	चतुर्विशतिरुक्तानि (भा. मो. ३१५-२५)
382	१२	" "
333	२४	चतुर्विशमसारं च (भा. मो. ३१३-२१)
२९०	१७	चतुरिशखण्डा युवतिः (तै. ब्रा. १-२-१)
२९०	१७	चतुष्कपदी युवतिः (ऋ. सं. १०-११४-३)
६५	१६	चतुष्पात्सकलो धर्मः (भा. मो. ३४९-८१)
१२४	3	चतुष्वादिदमक्षरं ब्रह्म (अ. शिखा. १)
२७२	६))))
300	९	चतुर्हीतारो यत्र (तै. आ. ३-११-२१)
२१	१४	चत्वार एते धर्मज्ञ (वि. घ. उ. १-६३-३७)
२४६	8	चत्वारि वाक् (ऋ. सं. १६४-४५)
२५४	१५	३०७-१८
२६३	9	चत्वारिश्रृङ्गा (तै. ना. उ. अनु. १०-२३)
२९८	२३	"
२८४	१०	चन्द्रमण्डल संस्थाना (ह. वं. ३-१७-४४)
१३०	२१	
२८४	१४	चन्द्रांशुविमलप्रस्यः (ह. वं. ३-१७-४७)
२०७	१५	चरणं पवित्रम् (काठक. ३-३-१४)
384	६	चलां तु प्रकृति प्राहुः (भा. मो ३२३-४४)
२१८	14	चाक्षुषं वै द्वितीयं में (सा. मो. ३५७-४०)
१७७	3	चाक्षुषः स्वप्नचारी च (मै. ७-११)
30	१५	चिन्तयन्तो हि यं नित्यम् (भा. मो. २१०-३३)
३९३	१४))
९९	२	चिन्तयामि गति तस्य (भा. मो. ३६१-८)
३३३	१८	चेतनेन समेतस्य (भा. मो. ३१३-१८)
२१९	4	च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु
		<u> </u>
२५५	१७	छन्दः पद्ये च वेदे च (मेदि.)
७९	१६	छिद्राण्यस्य तु बाङ्ग्रन्ति (श. ऋष्प)

```
पुटम्
       पङ्कि:
                           त्रमाणानि
 96
        23
             छिद्धं दृषणम् (मेदि.)
             छिन्नो नस्संरायः (ह. वं. ३-८९-१८)
१२८
         4
                             ज
२३२
        88
             जगतामुपकाराय (वि. पू. ६-७-७२)
             जगतोऽस्य समृत्पत्तिम् (वि. ध. उ. २-२)
१९५
        २१
204
        20
२२८
             जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे (भा. मो. ३४७-२९)
         8
338
        १५
             जगत्प्रतिष्ठा विप्रर्षे (शं २-३-१४)
             जगौ यद्भगवान्व्यासः (भा. मो. ३५७-८)
$83
        20
             जब्राह वेदानखिलान् (भा. मो. ३५७-५७)
२९२
        . 8
880
         9
280
        36
             जञ्चाते वरलाभेन (ल. तं. ९-१६)
१८१
             जनार्द्नविभृतयः (वि. पु. १-२२ ३३)
        25
340
         9
             जन्ममृत्युभयाद्भीताः (भा. मो. ३२३-७९)
२७
             जपश्चतुर्विधः प्रोक्तः (भा. आनु. २५३-४)
         3
258
             जलशय्यामुपासीनः (ह. वं. ३-७२-७०)
         6
१९१
         9
२३९
             जागार्ति कोऽत्र करशेते (ह. वं. १-५०-१७)
        १७
 42
             जातमात्रस्तु वैष्णवेन (गर्भ. उ.)
        १२
283
        १६
         8
             जाति त बादरायणः (जै. सू. ६-१-३-८)
२०३
             जायन्ते च म्रियन्ते च (भा. मो. ३२३-४९)
        88
386
 33
        80
             जायमनं हि पुरुषम् (भा. मो. ३५८-७३)
        १३
             ११२-८, १८१-२४, ३८३-१४, ३८९-८
800
             जितं ते पुण्डरीकाक्ष (भा..मो. ३४४-४९)
 80
         8
        20
             २२१-१, ४०६-२२, ४०८-२२ (ऋ, वि. ५३३ शांति
 80
               पु. विधिः)..
             जिह्या वैश्वानरो देवः (ह. वं. ३-२६-५२)
264
        २४
१८१
             जुषन् रजोगुणं तत्र (वि. पु. १-२-६३)
         9
                                                    57
     H.
```

पुटम्	पश्चिः	ंत्रमाणानि
३२९	२५	जुष्टं यदा पश्यति (मुं ३-२-२)
384	१४	जैगीषव्यस्यासितस्य (भा. मो. ३२३-६३)
१५२	१४	क्राक्षी द्वावजावीशनीशी (श्व. १-९)
९८	१३	क्राता नामासुरे (भा. मो. वा. रा. सु. को.
		११५-१४६).
३३०	२३	ज्ञानमञ्यक्तमित्युक्तम् (भा. मो. ३१२-९)
११६	4	बानशक्तिबलैश्वर्य (वि. पु. ६-५-७९)
१२०	88	२७४-६
386	१९	क्रानेनानेन कौन्तेय (भा. मो. ३०७-१००)
२०८	6	ज्ञानेनैश्वर्येण शक्तवेति (भ. द. १२८)
384	२	बानं तु प्रकृतिं प्राहुः (भा. शा. ३२३-४०)
386	२५	ज्ञानं महद्यद्धि (मा. मो. ३०७-१८)
३२८	१०	क्षेयं चारण्यकमहम् (याज्ञ. प्र. ३-११०)
११६	१६	ज्ञः कालकलः (श्वे. ६-१६)
346	38	२२३-१९, ३५६-२३, ३६९-१९, ४०२-१०, ४०२-१४
१६३	१७	ज्योतिर्वायौ लयं याति (वि. पु. ६-४-३२)
२०४	१७	ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः
१६३	१४	ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते (वि. घ. उ. १-७७-७)
१६९	58	"
		THE REPORT OF THE PARTY OF THE
		ण
२५६	9	णकारो घलमितत्युक्तम् (बृद्धहा. स्मृ. ६-२-१६)
		a
३६४	२०	त आसत (श. ब्र. २)
३२७	१४	तच क्षेत्रं महानात्मा (भा. मो. ३११-३६)
३१७	१६	तज्ज्ञानमञ्चानमतो (वि. पु. ६-५-८७)
२४२	१०	तत ऊर्ध्वे च वैकुण्ठः (ब्र. वै. २-३-९)
२९९	E	,, ,,
१९२	. 8	तताश्चिम्तयते भूयः (ह. वं. ३-३३-३३)
	16	

पुटम्	पश्चि:	प्रमाणानि <u>।</u>
२५५	- 24	ततस्तयोर्वधेनाशु (भा. मो. ३५७-६९)
२९३	9	n n
46	3	ततस्तस्मै वारान् प्रीत (भा. मो. ३४७-६२)
१६६	७	ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य (या. स्मृ. ३-१९४)
६१	88	ततस्तेनास्थिता मार्गम् (मा. मो. ३४९-१२)
१०१	₹	ततस्त्रैगुण्यद्दीनास्ते (भा. मो. ३५४-१८)
CR	3	ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे (भा. मो. ३५८-५०)
७८	६	ततोऽथ वरदो देवः (भा. मो. ३५२-६५)
46	१७	ततो भ्यो जगत्सृष्टिम् (भा मो. ३४७-७३)
१९५	9	१९९-१६, २०४-७, ३१७-९, ३८२-१६
३४३	२४	ततो मामाह भगवान् (भा. मो. ३२३-७)
३४३	२२	ततो मां भगवानाह (भा. मो. ३२३-६)
१९१	२४	ततो वर्षसहस्रान्ते (ह. वं. ३-३३-३२)
२१६	१९	ततो विग्रहवन्तस्तान् (भा. मो. ३५७-२९)
५ ४०	१९	तता विचिन्तय महम् (भा. मो. ३२३-३३)
१९७	१८	ततो ह जब्ने (काठक. ३-९-५५)
388	Ę	ततो हमर्च्यम् (भा. मो. ३२३-१५)
२५६	२२	तता हयशिरोधारी (वि. ध. जु. १-१६-१५)
८३	१७	ततो हि सात्वतो धर्मः (भा. मो. ३५८-३४)
२१७	8	तता हतेषु वेदेषु (भा. मो. ३५७-३१)
३७१	१७	ततोऽहं नामाभवत् (च. ३-४-१)
२९३	9,	ततः परिवृतो ब्रह्मा (भा. मो. ३५७-९)
३४३	२०	ततः प्रणस्य शिरसा (भा. मो. ३२३-५)
388	8	ततः प्रवृत्तातिशुभा (भा. मो. ३२३-१४)
७५	२	ततः प्रसन्नो भगवान् (रा. उ. ता. ४)
३४४	6	ततः शतपर्थं कृत्स्नम् (भा. मो. ३२३-१६)
१९१	. २२	ततः स्विपिति धर्मात्मा (ह. वं. ३-३३-३१)
१७३	9	ततः स्वयंभूभगवान् (मृतु. १-६)
१११	१६	तत्कारणं सांख्ययोगा (श्वे. ६-१३)
३१८	१०	३२२-७, ३२८-२, ३३६-२१, ३६१-१५

बुटम्	पश्चि:	प्रमाणनि अपे
२३३	१६	तत्तस्य संज्ञां कथय (वारा. ३९-१५)
१४७	११	
१३९	१२	
१३२	y	
१०२	२३	
१०२	२१	तत्र तान्सुकृतीन् (भा. मो. २०७-७३)
११५	२३	तत्र निरतिशयम् (यो. सू. १-४५)
७९	9	तज्ञ ये पुरुषाः श्वेताः (भा. मो. ३५३-५३)
१०५	8	तत्र यः परमात्मा तु (भा. मो. ३६१-१४)
१३०	१४	तत्र साधुः (पा. सू. ४-४-९८)
२४८	१६	तत्र हि बृहदारण्यके काण्डे (श्रु. प्र. १-४-२९)
४९	ક	तत्रापि पञ्चभिर्यक्षैः (मा. मो. ३४५-३६)
२३४	२४	तत्रैव प्रणवनिरूपणे (स. सि. ३-१०)
२४०	२०	तत्रोपनिषदं चैव (भा. मो. ३२३-३४)
३६०	र्०	तस्वमसि (छां. ६-८-७)
३८५	88	तस्त्रमेकः (भा. मो. ३५७-८९)
१४९	१६	तत्त्वसंश्रयणादेतत् (भा. मो. ३०८-३८)
333	१०	तस्वसंश्रयणादेव (भा. मो. ३१३-१४)
300	4	तस्यं जिज्ञासमानानाम् (भा. मो. ३५७-८९)
३०८	S	३१२-२२, ३६१-२१, ३६२-१, ३८३-६, ४०९-१३
१६७	9	तत्त्वं समधिमन्यामः (भा. अनु. १६५-२७)
१०२	8	तत्सृष्ट्रा (तै. उ. २-६)
३६०	२२	तत्स्थत्वात्काशकृत्स्नः (अघि. सा. १४३ १-४-४९)
३०६	१०	तत्स्थत्वाद्नुपश्यन्ति (भा. मो. ३२३-७८)
३१५	3	. ३८३-७, ३८३-१८, ३८५-१०
३३०	9	तथाक्षरात्संभवतीह विश्वं (मुं १-१-७)
९६	२	तथा तं पुरुषं विश्वम् (भा. मो. ३६०-३)
३४७	8	तथान्यत् क्षेत्रज्ञः (भा. मो. ३०३-२५९ वा. रा. को.)
३२४	29	तथा बुद्धप्रबुद्धाभ्याम् (भा. मो. ३११-२)
२०२	१८	तथा भूमिश्च नीळा च (वि. सं.)

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणा नि
२०२	6	तथा लक्ष्म्याः स्वरूपं च (वि. सं.)
२६५	१८	तथा विदितवेद्यानाम् (विष्णु. स्मृ.)
३२३	११	तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः (मुं. ३-२-८)
३२९	६	339-4
३७२	9,	तथाश्विशारसं देवम् (वि. ध. उ. ३-११८-५)
२६२	३	तथिति विष्णुस्तचके (सा. भा. ८-१००-११ ऋ.)
384	8	तथैवावेद्यमव्यक्तम् (भा. मो. ३२३-४३)
340	१६	तथ्यं शुभं चैतत् (भा. मो. ३२३-८३)
२०८	२४	तद्ण्डमभवद्धैमं (मनु १-९)
२१३	१३	२७६-१
१४७	१२	तद्योऽस्ञत (छां. ६-२-३)
२५८	१२५	तद्प्येतद्दिषणोक्तम् (हे. आ.)
३७५	१७	new mention of the second
११५	२१	तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा (यो. सू. २-२१)
१५०	२१	तद्व्यक्तमिति श्रेयं (भा. मो. ३५७-१८)
३३१	६	तदा श्ररत्वं प्रकृतिः (भा. मो. ३१२-१७)
२४४	११	तदा चकार सिद्धान्तम् (ब्र. वै. २-५-२४)
३२५	88	तदा तमनुपश्येत (भा. मो. ३११-१९)
602	8	तदात्मकं हि पुरुषम् (भा. मो. ३५८-७६)
३४५	२२	तदात्मानमेवावेत् (वृ. ३-४-१०)
340	. १२	३६०-३, ३६०-१७
. २४४	१४	तदा त्वत्तो वरं प्राप्य (व. वै. २-५-२५)
३२३	१४	तदापीतेः (ब्र. सू. ४-२-८)
३३३	२	तदा प्रकृतिमानेषः (मा. मो. ३१३-१०)
३२९	१२	तदा विद्वान् (मुं. ३-१-३)
३३०	१६	,, ,,
१५१	88	तदा विशति यो ब्रह्मन् (भा. मो. ३४७-३४)
३३१	१२	तदा विशुद्धो भवति (भा. मो. ३१२-२०)
२५९	११	तदुक्तमृषिणा (पे. था. २)
२५२	१२	तद्ध्वें चैवगोलोकः (ब्र. वै. २-३-१०)

1337

2,23

पुरम्	पश्चि	प्रमाणानि 💮
३२५	8	तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि (भा. मो. ३११-४)
388	१६	
346	83	- n man n man n
३५५	8	The state of the s
१३८	१९	तदेतद्रह्मापूर्व (बृ. ४-५-१९)
३०	३	
२५६	१५	तदेव विष्णुः कृष्णेति (वृ. हा. स्मृ. ६-२१९)
३७५	8	The same of the sa
३१६	२०	तदेव सर्वमेवैतत् (वि. पु. १-२-१४)
200	१५	तदेवानुप्राविशत् (तै. उ. ८-६)
३२५	१७	तदेवाहुरणुभ्योऽणु (भा. मो. ३११-२२)
१६	9	तदेवं परमा गुह्यः (भा. आजु. ४३-६६)
१४६	२१	तदैक्षत वहुस्याम् (छां. ६-२-३)
३०८	8	३१२-२२
३३१	१४	तदैषात्वन्यतामेति (भा. मो. ३१२-२१)
३६५	9	तदृड्छित (शत. प्र. ५)
२८६	4	तद्धेदं तद्धीव्याकृतम् (वृ. ३. ४-७)
३११	3	३५८-८
३६०	ं २	तद्वैतत्पश्यन् (वृ. ३. ४-१०)
२८५	१०	तद्रह्म चञ्चषोर्मध्ये (ह. वं. ३. १८-१८)
३१७	8	तद्गह्म परमं धाम (वि. पु.६-४-३८)
१९८	4	तद्रह्म परमं धाम (छ. तं. २-९)
३१६	१८	तद्रह्म परमं नित्यम् (वि. पु. १-२-१५)
१७४	8	"
१०१		तद्रह्म स् आत्मा (तै. उ. १-५-१०)
२३		तद्भवान्वेत्स्यते (वरा. ६६-१७)
४३		तद्भावभावमापन्नः (वि. पु. ६-७-९५)
90		तङ्गाष्यमाहृत्य (यति. वैभवं. ८८)
०१		तद्यथेह कर्मचितः (छां. ८-१-६६)
९४	4	तद्युद्धमभवद्धोरम् (ह. वं. १-५२-३२)

```
पश्चि:
                           प्रमाणानि
पुटम्
            तद्ये केचन (भा. आश्व. २८-१३-३२)
 20
      २३
            तद्विप्रासो जपेत् (ऋ. वि. २३७)
२७१
        3
            तद्विप्रासो विपन्यवः (ऋ. सं. १-२२-२१)
        3
२७१
            तद्विप्रासो विपन्यवः (सुवा. ६)
200
       36
            तद्विश्वभाव संज्ञान्तम् (भा. मो. ३५७-१७)
२२४
      २३
२२८
      १९
                ,,
            तद्विष्णोरितिमन्त्रेण (ब्या. स्मृ. २-४२)
300
       22
808
       4
            तद्विष्णोः (शं. उ. भा. कठ ३-९)
200
       १२
            तद्विष्णोः परमम् (ऋ. सं. १-२२-२०)
२७१
       3
            तद्विष्णोः परमम् (सुवा. ६ खं.)
200
       28
            तद्विष्णोः परमम् (कठ ३-९)
२२६
       १२
२२६
       १८
            तन्त्रं सात्वतमाचष्ट (भाग. १-३-८)
 २०
        2
            तिर्शिणं पुरुषं चाविशन्ति (भा. मो. ३६१-१०)
305
        8
र०२
        6
290
        8
            तप आलोचने (धा.)
            तपसा तेजसा नैव (मा. पु. १७०-२२)
२३९
        9
२५२
       28
            तपसा प्राप्यते (मैत्रा. ४-३)
१५०
       १७
            तपो ह यक्षम् (काठक ३-३-११)
१९७
       २१
            तपः प्रसादाद्देवप्रसादाच (श्वे. ६-२१)
१३६
       08
300
       28
            तम आसीत्तमसा (तै. ब्रा. २-८-९)
808
       ११
             तम एवाभवत्सर्वम् (भा. मो. ३५७-१६)
१७४
       २१
       १३
             880-8
362
             तमसस्तन्महिना (तै. ब्रा. २-८-९)
१७२
         8
             १७४-१, ३८२-१०
       १४
१७३
            तमसा गृढमग्रे (तै. ब्रां. २-८-९)
 १७२
         2
 808
        24
             880-4
```

पुटम्	परि	🗱 . प्रमाणानि
१५०	· ·	तमसा तामसान् (भा. मो. ३०८-४५)
328	१	
१७४	?	तमसो ब्रह्मसम्भूतं (भा. मो. ३५७-१६)
१५०	8	तमस्सत्वरजोयुक्तम् (भा. मो. ३०८-४३)
३२०	२२	
३२२	ફ	तमात्मस्थम् (कड ५-१३)
380	१२	n
१८६	१६	तमादिदेवमजरम् (बृ. ना. ३-५)
२४३	२३	तमित्युक्ता दीननाथः (ब्र. वै. २-५-५)
3	२०	तिमद्गर्भम् (तै. सं. ४-६-२)
१८२	२	२२५-७, २३६-११, २३७-२२
१३३	\$	तमिमं सर्वसंपन्नम् (भा. स. ४१-२१)
१७	१५	तमीश्वराणास् (श्वे. ६-७)
१६०	१९	११७-२१, ४०२-१६
३८९	3	तमुवाच हृषीकेशः (गी. २-१)
२६९	२३	तमु स्तोतारः (ऋ. सं. १-१५६-३)
१६५	२०	तमेतं वेदानुवचनेन (वृ. ६-४-२२)
१२८	9	तमेव परमात्मानम् (ह. वं. ३-९०-३४)
३००	१४	तमेव विदित्वा (श्वे. ३-८)
३९७	१२	"
८९	9	तमेव शास्त्रकर्तारः (भा. मो. ३५९-७०)
300	१४	तमेव विद्वान् (पु. सू.)
३८४	११	तमेवाहं प्रपन्नोऽस्मि (वि. ध. ७०-६५)
३०२	२	तमेवैकं जानथ (मुं. २-२-५)
१८१	१३	तमोद्रेके च कल्पान्ते (वि. पु. १-२-६५)
१७२	२०	तमो वा इदमग्र (मैत्रा. ५-२)
७६	१५	"
90	२५	तमः परे देवे (सुबा. २)
११२	9	n n n carp man
३२	8	तरित शोकम् (छां. ७-१-३)
१२३	83	380-{ {

पुटम्	पश्चि:	प्रमाणानि ।
२७०	8	तव श्रिये (ऋ. सं. ५-३-३)
36	१६	तवान्तरात्मा मम च (भा. मो. ३६१-४)
९४	१०	99-2
२५६	9	तस्माण्णकारपकार (वृ. हा. स्मृ. ६-२१७)
२७५	२४	तस्मात्कायाः प्रभवन्ति (आप. ध. सू. १-८-२३-२)
३४९	१०	तस्मात्तद्वै भवदुद्धया (भा. मो. ३२३-६४)
२१२	१६	तस्मात्पद्मात्समभवत् (भा. शां. १८०-१७)
દ્દેશ	१५	तस्मात्प्रसृतमव्यक्तम् (भा. मो. ३४९-२८)
२७२	१५	तस्मात्सर्गस्वर्गापवर्ग (मैत्रा. ६-३०)
42	9	तस्मात्सर्वे सम्भवति (भा. मो. ३४७-३८)
६८	१४	तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते (भा. मो. ३५०-१५)
56	२०	तस्मात्संजिक्षरे देवाः (भा. मो. २०६-१४)
60	१३	तस्मादपि च निर्मुक्ताः (भा. मो. ३५४-१६)
३६६	१२	तस्माद्प्येतत् (शत. प्र. १३)
२७५	१८	तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नम् (भा. मो. ३४२-३२)
90	२	तस्मादात्मानमेवाग्रे (भा. मो. ३५० २४)
३९६	3	तस्मादेकान्तमृतसृज्य (भा. शां. १३-८)
१५२	9	तस्मादेवमेवेमम् (मृ. उ. २-२)
१५६	१२	तस्माद्भवति चाव्यक्तः (वि. घ. उ. १-२-११)
18	8	तस्माद्याचामि (भा. भी. ६५-५२)
38	१७	तस्माद्राजेन्द्र (भा. मो. २११-७१)
868.	१४	तस्मिन्नहिन संप्राप्ते (ह. वं. ३-३३-१९)
२३७	88	n n n n n n n n
३९४	६	तस्मात्रवासमेषाम् (तै. उ. ४-६३-७८)
२७८	२३	तस्मिन् सत्रे विष्णुशब्द (सा. भा. ते. आ.)
६९	5.8	तस्मिन् हि पूज्यमाने (भा. मो. ३५०-२२)
३२२	१६	
३९१	\$	तस्मै नमो मधु (स्तोत्र. २)
१५४	१३	
324	२२	
२७७	3	

पुटम्	पश्चि	प्रमाणानि :
१९२	•	र तस्य चिन्तयतः कार्यम् (इ. वं. ३-३३-३४)
१९२	१०	
१७९	C	तस्य देवस्य तेंऽशाश्च (ब्र. वै. ४-४१-६७)
१९१	4	
२९१	3	तस्य मूर्घा समभवत् (भा. मो. ३५७-४८)
२६१	११	
२६१	83	तस्य बुत्रार्दितस्याथ (भा. मो. २८७-२१)
१८६	१८	तस्य शक्तिः परा (बृ. ना. ३-६)
१९२	२१	तस्य सुप्तस्य शुशुभे (ह. वं. १-५०-११)
२३९	88	,,
२३५	4	तस्य हैतस्य पुरुषस्य (बृ. ४-३-६)
266	१६	२८९-२
२८२	१७	(6. 1. 1. 1.)
१४४	36	
२८१	É	
१५८	9	तस्यारिशखाया मध्ये (तै. ना. १३)
९९	8	तस्यैकत्वं महत्वं हि (भा. मो. ३६१-९)
२५६	88	तस्यैवायुषमित्युक्तम् (वृ. हा. स्मृ. ६-२१८)
२५६	. 8	तस्यै वैतस्यै (ऐ. आ. ३-२-१२)
२८७	3	तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यम् (बृ. ४-१-२०)
१४७	१२	ता अन्नमसृजन्त (छां. ६-२-४)
२१४	१६	ता इमा आपः (महो. १)
१९८	88	तादातम्यं विद्धि (ल. तं. २-१७)
६४	३	ताभिराप्यायितवलाः (भा. मो. २४९-६३)
१४९	4	तामसान्यन्तःसृष्ट्रा (मैत्रा. ३-५)
१८१	9	तामसीं तनुमास्थाय (वि. ध. उ. १-२-१९)
२१६	११	तावपश्यत्स भगवान् (भा. मो. ३५७-२५)
२१६	१५	तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ (भा. मो. ३५७-२७)
१३	4	तिलेषु तैलम् (ध्वे. १-१५)
८६	3	तिस्नः प्रकृतयो राजन् (भा. मो. ३५८-६८)
40	२१	१८१-२२

. 11

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि	180
१०२	२०	तित्वीतिदुस्तरम् (भा. मो. ३०७-७२)	
२५३	१७	तुरगाननमाश्रयाम्यहम् (सा. भा. ऐ. आ. ४	प्रा.)
३३१	१८	तुल्यतामिह पश्यामि (भा. मो. ३२-२८)	17.7
२५९	8	ते अविन्दन् (ऋ. सं. १०-१८१-३)	
२६६	24	n	
३१७	१४	तेजोबलैश्वर्य (वि. पु. ६-५-८५)	129
२६८	१७	ते देवा अग्नौ (तै. ब्रा. ३-२-८)	4.03
३६५	9	ते देवा अब्रुवन् (शत. प्र. ६)	19.
३७४	१०	तेन तेनाप्यते (अ. सं. ३७-२६)	817.18
२७२	२३	तेन नारायणः स्मृतः (मनु. १-१०)	
२७३	8	n in the second	19.50
१५२	१६	तेन मैत्री भवतु ते (रामा. खुं. २१-२१)	
१०	4.	तेन वञ्चयते (भा. उद्यो. ६७-१५)	77
२८४	१८	तेन वेदत्वमापन्ना (ह. वं. ३-१७-४९)	59,5
१४३	१७	तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि (मा. मो. ३४९-९५)	
4	१४	तेनाश्विशारसा (इ. पं. १-२३)	13976
२५६	२०	, (वि. ध. उ. १-१६-१४)	A. A.
१३६	8	तेनासौ स्तवराजी हि (पञ्च. हं. स. अ.)	
३४९	3	तेनैतन्नाभिनन्दन्ति (भा. मो. ३२३-५७)	2,33
६५०	Ę	le le mentione de la marche de	
२८१	१२	तेनोक्तं भुवने नास्ति (ह. वं. २-७१-२३)	SUL,
२१८	१५	तेमे वेदाहताः (भा. मो. ३५७-४६)	874
६२	S	ते यजन्तो महायक्षैः (भा. मो. ३४९-१५)	
७९	9	तेऽर्चयन्ति सदा देवम् (भा. मो. ३५३-५४)	
१३९	२४	ते वद्नित महात्मानम् (भा. च. ७६-२६)	10.75
२२२	१८	तेषामनैनैव मुखेन (भ. द्. ८८)	
३०८	२४	तेषामयनभूतत्वात् (पाद्योत्तर्खण्डः)	
७३	2	तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठाः (मा. सो. ३५०-३४)	
३०९	१९	तेषां खल्वेषां भूतानाम् (छां. ६-३-१)	
38	8	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः (गी. ७.१७)	
१६६	१०	तेषां न पुनरावृत्तिः (वृ. ८-२-१५)	

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि
28	११	तेषां प्रत्येकशो वक्ष्ये (वि. ध. उ. १-६३-७)
34	. १९	
३६४	२२	
80	4	तैरिष्टः पञ्चकालज्ञैः (भा. मो. ३४४-५१)
१५७	२	तोयेन जीवान् (तै. ना. १-१)
२९३	१३	1
१९४	3	तौ दैत्यौ कृतनामानौ (ह. वं. १-५२-२६)
१९३	२३	तौ विवेश स्वयम् (ह. वं. १-५२-२३)
३५७	9	तं त्वौपनिषदम् (बृ. ५-९-२६)
८०१	११	४०१–२३
३६५	88	तं देवा अभ्यमृज्यन्त (शत. प्र. ७)
३८	२	तं देवाश्वाश्रमाश्चैव (भा. मो. ३४२-४४)
६६	१२	तं देवो दर्शयामास (भा. मो. ३४९-९०)
१३८	१६	तं दैवतानां परमं च (श्वे. ६-७)
384	२३	तं मामायुरमृतम् (कौषी. ३-१)
३५९	६	"
२८५	१४	तं सूर्धिन धातुभिनेद्धम् (ह. वं. ३-१८-२०)
३६	9	तं विश्वभूतम् (भा. मो. २८६-२३)
१५७	२२	
२६२	6	तं शुक्रं करमलाविष्टम् (भा. व. १००-१०)
३५६	É	तां गन्धेवांऽवदत् (तै. आ. ३-११-३०)
३५७	9	ता योगमिति मन्यन्ते (कड ६-११)
१८८	१७	तां विद्यां ब्रह्मयोनिम् (नृ. प्. ता. ३-१)
१२	रइ	त्यजतेव हितज्ज्ञेयम् (स्र. वा. सं. २१५)
३९४	१८	त्यागवान् जन्ममरणे (भा. गां. ७-३५)
२८	१५ :	यागेनैके (तै. ना. १०-२४)
१९४	4	३९७-१७
३०१	₹0 :	त्रयमेकत्र (यो सू. ३-४)
११५	१२ =	त्रयाणामपि चैतेषाम् (मन्. १२-३०)
७६	१९ :	त्रयीभियोऽयं भगवान् (सूर्य. १८)

Z SH	पक्षिः	प्रमाणानि
१६६	25	त्रयोर्विशतितत्त्वस्य (म. आ. ३८-२९)
२८६	११	त्रयं वा इदम् (बृ. ३-६-१)
१३६	4	त्रिदण्डमुपवीतं च (शाट्या. ड.)
366	१६	त्रिधा बद्धो ऋषभः (तै. ना. १०-२३)
१२८	२४	त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च (याज्ञ.)
३५७	२	त्रिरुन्नतम् (श्वे. २-८)
२६९	4	ात्रिर्हींदं विष्णुः (ऐ ब्रा. १-१)
२१३	२१	त्रिविधा भावना भूप (वि. पु. ६-७-४८)
२३६	१९	त्रिन्यूहश्चापि संख्यातः (भा. मो. ३५८-५७)
३८१	6	त्रिषप्तीयं पच्छः (कौ. सृ. १४-३)
२२७	२१	त्रिषेकपाचरेत् (मैत्रा ७-११)
२७१	२	त्रीणि पदा (ऋ. सं १-२२-१८)
२७१	१२	त्रीणि पदा जपेत् (ऋ. वि. २४०)
२६१	२२	त्रीन् लोकानभिवृत्य (सा. भा. ८-१००-११. ऋ.)
419	१६	त्रींश्चैवेमान् (भा. मो. ३४७-५९)
58	ď	त्रेतायुगादौ च (भा. मो. ३५८)
२३	4	त्वञ्च रुद्र महाबाहा (वरा. ७०-३६)
२१८	9	त्वत्तदश्रवणजं चापि (भा. मो. ३५७-४२)
७५	१४	त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि (रा. उ. ता. ४)
१२६	१७	त्वदुपासा जगन्नाथ (इ. वं. ३-८८-६२)
१२	4	त्वद्गक्तिनिरताः (भा. भी. (ग्रं) ६०-६३)
१२६	१९	त्वद्विस्तारे यतो देवाः (ह. वं. ३-८८-६३)
२१८	१३	त्वमीश्वरस्वभावश्च (भा. मो. ३५७-४५)
२४१	3	त्वमेव निद्रा जगतः (वि. स्मृ. ९९-४)
१९३	१८	त्वया धार्या ह्यहम् (ह. वं. १-५२-१४)
४६	ह	त्वया पशुर्वारितश्च (भा. मो. ३४४-२०)
६०	4	त्वयापि सततं राजन् (भा. मो. ३४८-८२)
२४५	१५	त्वे विश्वा सरस्वति (ऋ. सं. २-४१-१७)
१९६	१०	त्वं न्यश्चद्भिष्दश्चद्भिः (शेषधर्म)

पुरम् पक्तिः

Ę

प्रमाणानि

द

दक्षः प्रजापतिर्भृत्वां (ह. वं. ३-२१-८) दत्वा पिता महायाग्याम् (भा. मो. ३५७-७२) ददामि तव नामानि (छ. तं. ४-६१) ₹8. दद्दशातेऽरविन्दस्थम् (मा. मो. ३५७-२८) थ्र दहरोऽद्रुतसङ्काशः (भा. मो. ३५७-२३) दद्यात्पुरुषसूक्तेन (ऋ. वि. ५१२) (शांति. पु. विधिः) दध्यङ् आथवर्णस्त्वष्ट्रे (भाग. ६-९-५३) दध्यङ् हवा अथर्वणः (शत. प्र. १०) दध्यङ्ङ्हवा आथर्वणः (शत. प्र. ११) दन्ताश्च पितरः (भा. मो. ३५७-५१) दर्शे च पौर्णमास्यां च (भा. व. २२३-१२) दस्युत्राणाज्जनार्दनः (भ. द. भा. उ. ७१-६१) ફ दानवाभ्यां हृता वेदाः (ह. वं. ३-७२-७६) दाहशक्तिर्यथाङ्गारे (वृ. ना. ३-१२) दिव्यो दिव्येन वपुषा (ह. वं. ३-१६-४) दिव्यो देव एको नारायणः (सुवा. ७) दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः (मं. २-१-२) दिव्यं वर्षसहस्रम् (भा. मो. ३५४-२७) दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च (भा. मो. ३५८-५५) हिशर् प्रेक्षणे (पा. धा. ९८८) हरोश्च (पा. वा. ७१८) दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः (भा. मो. ३४४-५७) देवतानां च को देवः (भा. मो. ३४२-४)

देवता पारमार्थ्यं च (वि. पु. १-१-२७)

```
पश्चि:
पुटम्
                            प्रमाणानि
            देवता रूपनिर्माणम् (वि. घ. उ. ३-४४-१)
238
       23
            देवत्वं सात्विका यान्ति (मनु. १२-४०)
284
       38
३इ१
       २२
            देवप्रसादात् (श्वे. ६-२१)
            देवयानेन नाकस्य (भा. शां. १२-६)
394
       १४
            देवस्यैष महिमा (श्वे. ६-१)
११७
        2
286
       १३
            देवातमशक्तिम (श्व. १-३)
 36
       २३
            देवान् देवयजो यान्ति (गी. ७-२३)
       24
 83
            देवान् भावयतानेन (गी. ३-११)
       25
 40
            देवानां च पितृणां च (भा. मो. ३४७-६०)
284
       8
            देवानां च यथा विष्णुः (ब्र. वै. २-२७-१२५)
306
       २१
            देवा वै सत्रमासत (तै. आ. ८-१)
            देवासुरास्संयत्ताः (तै. सं. ६-२-२)
२६८
       38
206
        3
            देवा स्सर्वेऽपि मुनयः (भा. मो. ३६१-२०)
३६४
       38
            देवा ह वै (शत. प्र. १)
864
        દ્
            देवा ह वै प्र (नृ. पू. ता. ३-१)
864
       98
                                8-8)
                            "
264
       20
                                8-3)
                            "
            देवा हवै सत्रं निषेदुः (शत. प्र. १)
२७८
        8
२७९
            २८६-४, २८९-१४, ३९८-४.
        6
१९९
       २४
            देवी कृताभिषेकायाम् (अम. १-८-१३)
       १३
            देवीं वाचमजनयन्त (तै. व्रा. २-४-१० ऋ. ८-१००-११)
२५४
२६२
       १२
            देवेष्वपि दधारैनाम् (ह. वं. १-५०-३२)
२०९
       १७
            देशकालाध्वभावानाम् (हरिकारिका)
२२५
        3
            देहबन्धेषु पुरुषः (भा. मो. ३५८-६९)
 33
        4
            देहयोगाद्वा सोऽपि (शा. सू. ३-२-५)
322
       २०
            देहेषु लाकसंज्ञेयम् (वि. पु. २-१३-९३)
342
        9
            दैवी ह्या गुणमयी (गी. ७-१४)
        9
१५९
            द्यावापृथिव्यौ पितरौ (अहि. सं. ५८-६६)
२३७
       १९
३७९
       ११
```

पुटम् पश्चि: प्रमाणानि 96 द्रष्टा क्षेत्रज्ञः (सा. शां. ३०३-२६५ वा. रा. को) ३३७ 8 888 २३ द्रष्टा दशिमात्रः (यो. सू. २-२०) ११५ 2 ११५-६ ११५ द्रष्ट्रहरूययोः संयोगः (यो. सू. २-१०) 3 द्वादशैव तथादित्यान् (भा. मो. ३४७-५३) 23 40 द्वापरस्य युगस्यान्ते (भा.मी. ६६-४०) . 88 २० द्वापरे द्वापरे विष्णुः (वि. पु. ३-३-५) 2 20 द्वाविमी पुरुषी लौके (गी. १५-१६) 3 348 द्वा सपर्णा सयुजा (श्वे. ४-६) (मुं. ३-१-१) १०५ 20 384 द्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युः (भा. शां. १३-४) .23 द्वितीया चास्य शयने (ह. वं. १-४१-१९) 262 १९ 384 द्वितीयाद्वै भयं भवति (ब. ३-४-२) 26 346 8 २७२ द्वितीया विद्यमती (अथ. शिख. १) 9 २३५ २२ द्वितीयां तनुम् (भा. मो. ३५७-४७) १५ द्विभुजो राधिकाकान्तः (व्र. वै. २-३५-१४) २४२ द्विद्वीदशेभ्यस्तत्वेभ्यः (भा. भो. ३४७-२४) 238 २३ 40 3 द्वेधा भूतानि भित्वा (तत्त्व. १-१७) १४६ १८ द्वै वाव ब्रह्मणो रूपे (बृ. ४-३-१) 38 266 २८९ 2 380-89

ध

२८० १६ धनुज्यीयां मुनिश्रेष्ठ (ह. वं. २-७०-३०) ८४ १४ धर्मज्ञानेन चैतन (मा. मो. ३५८-५६) ३४१ २३ धर्माधर्मविमुक्तम् (मा. मो. ३१५-१) १४० २१ धर्मान्नो वकुमहिसि (मनु १-२) १४० १२ धर्मो वा इदमग्र (साम. ९-३)

```
पश्चि:
पुरम्
                           ममाणानि
                                                          100
 60
        २३
             धर्मो विश्वस्य जगतः (तै. उ. २-६३)
        १६
880
             धर्म च मत्ता गृह्णीव्य (भा. मो. ३५८-२९)
 20
         3
        १०
280
             धर्म जैमिनिरत एव (ब्र. सृ. ३-२-४)
        १२
 34
         દ્
             धाता त्वं सर्वभूतानाम् (भा. मो. ३४९-९३)
 र ७
384
        १२
              धाता विधाता कर्ता (सुबा. ६)
 60
        २३
              धारणाद्धर्म इत्याहुः (भा. ज्ञां.
        १५
३२४
              धार्यते त्वया (भा. मो. ३१०-२३)
 68
        ३६
              ध्यात्वा मां सर्वयत्नेन (ह. वं. ३-८९-१४)
१२६
         8
             ध्यात्वा योगेन (याज्ञ. प्र. ३-६४)
326
         4
             ध्यायन्कृते (वि. पू. ६-२-१७)
 23
         2
 १७
          8
             ध्यायन्तो मनसा (भा. आतु. ४४-११)
             ध्येयाय विष्णुरूपाय (वि. पु. ३-५-१७)
३६८
         3
१२८
             ध्रुवमेकाक्षरम् (वि. पु. ३-३-२१)
        १९
         4
२४१
             ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् (वि. स्मृ. १-५८)
१५४
             न केवलं पुराणागमाभ्यां (आ. गि.)
        २०
              न चतुर्विशको प्राह्यः (भा. मो. ३२३-७४)
388
        38
        १२
             न चात्र वेदत्वे सन्देग्धव्यम् (न्या. प. रा.)
१०९
          2
              न चायमपराधः (भा. मो. ३१२-३३)
332
              न चास्य कश्चिज्ञनिता (श्वे. ६-९)
१३८
         १७
१३९
         १६
              न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् (इवे. ६.९)
१३९
         १५
              न चैष तत्ववांस्तात (भा. मो. ३१३-१५)
333
         १२
२०९
         ११
              न तत्र विषयो वायोः (ह. वं. १-५०-६)
              न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (इवे. ६-८)
११७
          3
              ११७-१८, ११९-११, १३२-११
११७
         ११
              न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके (इवे. ६-९)
११७
         88
                                                     59
      H.
```

पुटम्	पङ्कि	प्रमाणानि
११६	२४	नं तस्य कार्यं करणं च विद्यते (श्वे. ६-८)
१३९	१५	४०२-१७
२३१	२	न तस्य परिमाणं वा (वि. ध. उ. १-२-८)
२९५	. 9	न तस्य प्राकृता मूर्तिः (वायु. पु. पूर्वेखं. ३४-४०-
		वरा. पु. १४-४१.)
60	3	न तस्यान्यः प्रियतरः (भा. मो. ३५३-६५)
३२६	२४	न तस्येशे कश्चन (तै. ना १-१-२)
३१८	2	न तु तिद्दितीयमस्ति (वृ. ६-३-२३)
३०९	4	न तु नारायणादीनाम् (वाम पु. आनन्दतीर्थं सू. भा
		१-३-३
३४९	१७	न तु पश्यित पश्यंस्तु (भा. मो. ३२३-७३)
७६	१५	न तु मामभिजानान्त (गी. ९-२४)
३२६	9	न त्वेवं वर्तमानानाम् (भा. मो. ३११-४७)
१८३	१९	न तं विदाथ य इमा (तै. सं ४-६-२-२)
-		(ऋ. सं. १०-८२-७)
१९३	4	१९४-२०, २३६-१२ (वाजलं. १७-३१)
१९३	२	न तं वेद स्वयम् (ह. वं. १-५०-१५)
२०९	१५	२३९-१५
३९५	२१	न वाह्यं द्रव्यमुत्ख्ज्य (भा. शां. १३-१)
२२८	२३	न भूतसङ्घसंस्थानः (भारतम्)
३३२	3	न ममात्रानया (था. मो. ३१२-३६)
२१७	१७	नमस्ते ब्रह्महृद्य (भा. मो. ३५७-३८)
२७	१२	नमस्ते वासुदेवाय (भाग. ११-५-२९)
३८३	२४	नमस्ते सर्वदेवेश (वि. ध. ९३-१९)
३६८	3	नमस्सवित्रे (वि. पु. ३-५-१५)
१८८	१५	न मे नारायणाद्भेदः (कूर्म. पु. १)
३९७	८	नमा नमा माद्यानसाति (स्तोत्ररत्नम् २१)
२०३	रंड	नमो नित्यानवद्याय (ल. तं. १-१)
रद्ध	२०	नमो भगवते तुभ्यम् (भाग. १-५-३७)
१४७	. 6	नमो वाचे नमो (तै. आ. २-१६)
30	88	नमो वाचे याचो (तै. आ. ४-१)

```
पङ्किः
                           प्रमाणानि
पुरम्
228
       १३
            न मां पर्यन्ति मुनयः (कृमे. पू. १)
 ४६
        4
            न यजेयमहं चात्र (भा. मो. ३४४-१९)
१७९
       १७
            न यस्य देवा जानन्ति (क्रमेप्. १७-३४)
            नरनारायणौ भूत्वा (भा. सभा. ४४-१)
       २१
  9
            नरसम्बन्धिनस्सर्वे (अ. सं ५२-५१)
३२२
       १२
            नरस्त्वमसि दुर्घषः (भा. व. १२-४७)
२७४
       २३
            नरस्त्वं पूर्वदेहे वै (भा. व. ४०-१)
१३३
       १२
 99
       26
            नराजातानि तस्वानि (भा. आनु. १८६-७)
 94
       20
२३९
       9
            न रेमेऽथ ततो ब्रह्मा (मा. पु. १७०-२१)
२५२
       १९
            न लिप्यते फलैश्चापि (भा. मो. ३६१-१५)
१०५
       3
            न वक्तरात्मोपदेशात् (ब्र. सू. १-१-३०)
349
       88
           न वा अरे पत्युः (वृ. ६-५-६)
346
       28
           न विना धातुसङ्घातम् (भा. मो. ३४७-३५)
 42
       8
                विष्णवाराधनात्पुण्यम् (कूर्म-व्या.स्मृ.
 29
                                                     स्मृचं-
       १५
                                                आ-कं)
200
       २०
            न वै राज्यां न दिवसे (भा. मो. ३५१-५)
१७१
       25
           न शक्यस्स त्वया (भा. मो. ३४४-२५)
 38
      28
            न सन्नचासच्छिव एव (श्वे. ४-१८)
880
        9
            न सन्ति यत्र सर्वेशे (वि. पु. ६-४-३७)
380
        2
           न स शक्यस्त्वया (भा. मो. ३६१-२)
 39
        6
            न हि मे केनचिद्देयम् (भा. मो. ३५०-२८)
 ७१
        2
            नागतिर्न गतिस्तस्य (भा. मो ३६१-७)
        8
 96
            नाथोपज्ञं प्रवृत्तम् (त. म. अ. स. १३६)
398
       ११
            नानात्वैकत्वमित्युक्तम् (भा. मो. ३११-१)
३२४
      २३
           नान्यथाराक्यरूपोसौ (भा. मो. २११-६८)
     184
 38
१२६
        8
            नान्यो जगति देवोस्ति (ह. वं. ३-८९-९)
        8
१५६
```

पुटम्	पश्चि	रः प्रमाणानि
११७	१४	नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा (वृ. ५-७-२३)
१४३	१२	
१७२	2 3	
२१०	६	नाम कर्म च मे मातः (ल. तं. ४-५७)
३४०	१०	नामरूपाद्विमुक्तः (मुं. ३–२-८)
३५१	9	
२१३	3	नामरूपं च भूतानाम् (वि. पु. १-५-९३)
१२६	१५	नामानि तव गोविन्द (ह. वं ३-४४-६१)
११२	२०	
२२६		
८२	१०	नारदेन तु संप्राप्तः (भा. मो. ३५७-९)
२२०	१८	नारदः प्राञ्जलिः (भा. मो. ३५४-२६)
९१	. १८	नाराणामयनं ख्यातः (र. त्र.)
९५	१७	३०८-१४
१५३	8	नारा आपः समाख्याताः (ह. वं. ३-८८-४४)
306	१८	नाराणामयनत्वाच (र. त्र.)
३०८	. १९	नाराणामयनं यस्मात् (शं. विष्णुस. भा. ब्र. वै.)
२९	6	नारायणपरं ब्रह्म (तै. ना. १३)
२९८	२०	नारायणपरा कीर्तिः (भा. मो. ३५७-८५)
२९८	6	नारायणपरा वेदाः (भा. मो. ३५७-७९)
३१८	6	३८३-६ "
२९८	१०	नारायणपरं सत्यम् (भा. मो. ३५७-८०)
३१८	6	नारायणपरं साङ्ग्यम् (भा. मो. ३५७-८५)
२९८	२१	"
२४१	28	नारायणियया लक्ष्मीः (ब्र. वै. १-३०-२०)
६०	२	नारायण मुखोद्गीतम् (भा. मो. ३४८-६३)
38	4	नारायणमृषिम् (भा. मो. २१०-६५)
३०१	80	नारायणस्य चाङ्गानि (भा. समा. ४३-१६)
८२	22	नारायणात्परो देवः (वारा. ७६-४९)
१९८		नारायणात्मकश्चापि (भा. मो. ३५७-८३)

```
पक्कि:
                          प्रमाणानि
षुटम्
           नारायणात्मको (भा. मो. १५७-८१)
803
       8
      १३
           नारायणात्मकोज्ञयेः (भा. मो. ३५०-२२)
 ६९
2008
      १६
           नारायणाद्रह्मा जायते (नारा. उ. १)
      १०
           नारायणानुशिष्टा हि (३४३-३६)
 88
      १७
२९६
           नारायणाभ्यामुपस्थानम् (आप. सू. ७७)
           नारायणाय विदाहे (तै. ना. १-६)
 १६
       4
१३२
       6
१८७
      28
           नारायणी सा परमा (ब. बै. १-३०-१३)
       4
           नारायणेन दृष्ट्त (भा. मो. ३५८-७५)
 08
 20
        8
328
       6
           नारायणोऽक्षरोनन्तः (बृहन्ना. ३-१)
860
      १०
           नारायणो जगन्मूर्तिः (भा. मो १८०-११)
१६८
       E
           नारायणा महातेजाः (इ. वं. २-७१-१८)
२८१
       6
           नारायणो विश्वमिदम् (भा. मो. ३५९-७३)
 98
      ११
१५६
      ११
           नारायणोऽस्य जगतः (वि. ध. उ. १-२-४)
      25
860
१९५
      28
           नारायणं नमस्कृत्य (वि. ध. उ. २-१ ब्र. वै. १-१-१)
           २३०-२२, २४४-२४, (भा.)
204
      १५
      १४
           नारायणं परानन्दम् (बृहन्ना ३१-१५८)
१२८
      १९
२३२
      १२
           नारायणं हषीकेशम् (भा. मो. २०६-२)
२९
           नारायणः परो देवः (वारा. ७०-१४)
१२५
       9
१८२
       4
१५४
      28
           नारायणः परोऽव्यक्तात् (श्वे. सुरे. ५-७-४०)
१५४
      १७
                                          (शं. भा.)
           नारायणः परं ब्रह्म (अ. सं. ४-७७)
322
       9
           नावदनिष्ठस्य (भा. मो. ३१४-३२)
३४१
       2
           नासदासीत् (तै. ब्रा. २-८-९)
१२५
      १९
१४०-९ १७१ १० १७७-१३, ३८२-१, ३८२-६, (ऋ. वे. १०-१२९-१)
           नासदासीत्तदानीम् (अ. सं. ४-६८)
१८९
      २२
```

पुटम्	पर्व	द्धः प्रमाणानि
१७	१ १	र नासादासीदिति जपेत् (ऋ. वि. ६३४)
१७	2 8	
१४०	. 6	
१७१	3 8	
१२	३ १८	नास्ति नारायणसमम् (भा. आ. १-३४)
१३ः	२ १	
१७०	२ २१	नाहो न रात्रिः (वि. पु. १-२-२५)
२५	1	
२५२	१ १४	
48	१८	
220	: 4	, and the state of
१९७	१३	नित्यैवैषा जगन्माता (वि. पु. १-८-१७)
386		नित्यो नित्यानाम् (कठ. २-५-१३)
३२२	६	३२८-२, ३३६-२०, ३३८-१, ३५४-२४, ४०२-१३
३५६	१४	३६१-१५, ३६१-१८ (श्वे. ६-१३)
२४२	१४	नित्यौ गोलोकवैकुण्ठौ (ब्र. वै. २-३-१६)
SA	१७	नित्यं जप्यपरा भूत्वा (भा. मो. ३४८-८५)
४०३	8	नित्यं विभुम् (मुं. १-१-६)
48	4	नित्यं हि नास्ति जगति (भा मो. ३४७-३२)
२२८	8	२२८-१४
२१०	१०	निद्रा तृष्णा चैकवीरा (ल. तं. ४-६२)
६९	२	निमित्तमात्रम् (भा. मो. ३५०-२०)
190	२०	CANADA SER AN AND SERVICE OF
१८	१५	निमित्तेषु च (हमाद्रि च. व. चि. प. १७)
५७	É	नियन्तृत्वसंविष्ठतम् (ता. चं. १५)
१३८	२५	निरञ्जनः परमम् (मुं. ३-३)
१३९		३३९-२०
६०	१५	निरवद्यो निरिनष्टः (नृ. उ. ता. ९)
२०		निरवद्यं निरञ्जनम् (श्वे. ६-१९)
20.	१९	

पुटम्	पश्चिः	प्रसाणानि
२९३	ą	निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तु (मा. मो. ३५७-३८)
२०२	. 8	निरुपाधिकमैश्वर्यादिकम् (भ. द.)
39.0	20	निरुपाधिकमैश्वर्यम् (पाद्म ६ शं. २५४-७०)
२२९	१२	निरुपाधि निराकारम् (ब्र. वै. २-७-८८)
२०१	86	निरुपिधः स्वतन्त्रा च (ल. तं. ५०-२१८)
२०२	9	" (6, (1, 10-4,6)
399	२३	निर्गुणो गुणभुक्चैव (भा. मो. ३४७-२८)
१०१	१६	"
१७५	२०	निर्गुणं चेश्वरम् (भा. मो. ३१०-४३)
२४५	8	निर्गुणं निरहङ्कारम् (आ. स्मृ. ८)
१००	२३	निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा (सा. मो. ३६०-२५)
१०१	4	,,
३३२	१२	निर्गुणं परमं हृष्टा (भा. मो. ३१२-४१)
१७८	२२	निर्गुणः परमात्मा च (ब्र. वै. ४-४१-६२)
३३३	E	निर्गुणः प्रकृति वेद (भा. मो. ३१३-१२)
३८६	१८	निइशेषेषु च लोकेषु (पाझ. ५-१-४६)
१७८	१७	निष्कलङ्को निरञ्जनः (ना. उ. १)
११९	2	निष्कलं निष्कियं शान्तम् (श्वे. ६-१९)
१५८	१९	,, ४०२-१४
२९२	१५	निष्कलमधेण सत्वेन (भा. मो. ३५७-६४)
३३३	२२	निस्सङ्गातमानमासाच (भा. मो. ३१३-२०)
१६४	१३	निस्सरन्ति यथा लोह (याज्ञ. ३-६७)
३२८	9	,
८९	9	निस्संशयेषु सर्वेषु (भा. मो. ३५९-७१)
३३९	१४	नीलवृत्त्यसाधारण (ब्युत्प. वादः प्र.)
१७३	२२	नुद्धातोः किपि (शि. त. वि.)
80	9	नूनं तत्रागतः (भा. मो. ३४४-५२)
३१७	२१	नेति नेति न ह्यतस्मात् (बृ. ४-३-६)
३१८	3	नेह नानास्ति (वृ. ६-४-१९)
३१८	8	" (कड. २-४-१ १)

पुटम्	पश्चि:	त्रमाणानि क्षा
८२	3	नैव तस्यापरो लोके (भा. मो. ३५६-५)
३५२	२	नैव स्त्री न पुमान् (ध्वे. ५-१०)
३९३	eq	नैवास्य विन्द्नित (ह. शि. उ. ९५)
१५८	2	नैवेह किञ्चन (सुवा. ६)
		१७२-१३, १७७-१५, २४९-९, २८६-६ ३०१-११,
		३०६-१४, ३०८-२१, ३१३-९, ३१४-५, ३७१-४,
		(बृ. ३-२-१)
१४१	8	नैश्रेयसमिदम् (मनु. १२-१७)
4	6	नैष गर्भत्वमापेदे (भा. सभा. ६१-३२)
२२९	8	"
४६	8	नैष धर्मः कृतयुगे (भा. मो. ३४४-२४)
8८	१३	नैष धर्मः सतां देवाः (भा. मो. ३४५-८)
		T T
38	१३	पक्षीन्द्रवासुदेवस्य (मा. मो. २११-१२)
२९९	4	पञ्चकारण सङ्ख्यातः (भा. मो. ३५७-८९)
९०	2	पञ्चरात्रविदो ये तु (भा. मो. ३५९-७२)
२६	१७	पश्चरात्रविधानेन (बृहत्पराद्यार)
२६	9	पञ्चरात्रविधानं यत् (पाद्म. ६-२८०-५६)
३३४	9	पञ्चिवंशातिकस्यास्य (भा. मो. ३१३-२५)
३२४	20	पञ्चिवंशतिनिष्ठाऽयम् (भा. मो. ३१०-४८)
१७५	२६	पञ्चित्रंशितमस्तात (भा. मो. ३१०-३३)
१७५	१९	पञ्चिविशतिमो विष्णुः (मा. मो. ३०८-३८)
320	१४	" "
३२४	3	पञ्चिविशस्तथैवात्मा (भा. मो. ३१०-९)
३३२	१६	पञ्चविशात्परं तत्वम् (भा. मी. ३१२-४७)
३४९	Ę	पञ्चविशे यदेतत्ते (भा. मो. ३२३.५८)
३२६	4	पञ्चित्रो प्रवुद्धात्मा (भा. मो. ३११-४४)
२६०	१६	पतङ्गमक्तमसुरस्य (तै. आ. ३-११-२९)
300	१५	n a 33

```
पश्चि:
पुटम्
                           प्रमाणानि
        24
              पतङ्गो वाचं मनसा (तै. आ. ३-११-३०)
  36
३८६
          8
        २३
              पतिश्च पत्नीचाभवताम् (वृ. ३-४-३)
२५२
              पतिं पतीनाम् (श्व. ६-७)
          3
११७
              पति विश्वस्यातमेश्वरम् (तै. ना. १३-१)
३२६
        २३
१९४
        २१
              पत्नी चैव स्वयम् (ह. वं. ३-३३-३०)
१९१
        28.
        १८
              पद्माङ्कसद्मानमवेश्य (नैषध ७-४९)
२४७
             पद्मेऽनिरुद्धात्संभतः (भा. मो. ३५७-२२)
        १४
२११
१२२
         દ
             परमात्मा च सर्वेषाम् (वि. पु. ६-४-४०)
380
          6
१८२
             परमात्मा शिवः पुण्यः (वरा. ९०-१)
        १७
१९१
             परमेष्ठी ह्यीकेशः (ह. वं. ३-३३-२७)
        २०
             परमे स्थः कित् (उ. सू. ४-५०)
         2
२१६
             परमा हंस पवादौ (पञ्चरात्रं हं. स.)
 33
        १७
१३५
        १७
             परस्य पुरुषस्येषा (वि. ध. उ. ३-४७-१)
२३२
        3
             परस्य ब्रह्मणो रूपम् (वि. पु. १-२२-५६)
388
        २२
             परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् (मुं. ३-२-८)
 32
         9
              २२ ३४०-२५, ३३९ २, ३३९-२०, ३५४-११०
३००-२ ३३८
                                          (कै. उ.
                                                         ).
             पराध्यां अम. ३-१)
२६८
         2
             परावराणां स्त्रष्टारम् (भा. आदि २-२९.)
         8
१३१
             परावराधम (पा. सू. ४-३-५)
२६८
        ११
             पराशरसुतः श्रीमान् (मात्स्य. १६३-१७)
२३८
        85
             परास्य शक्तिः (श्व. ६-८)
        १९
 6,8
             ११८-४, १३८-१७, १५८-१८, ३४०-२३, ४०२-१०
११६
         9
             परिणामस्त (वाक्य भा. भा. .)
308
         8
३९२
        २४
382
        २४
             परिणामात् (ब्र. सू. १-४-२७)
                                                   60
     H.
```

पुटम्	पश्चि:	प्रमाणानि
एड	१४	् पंरित्राणाय साधूनाम् (गी. ४-८)
344	२०	"
९९	88	परिग्रुद्धात्माचन्तन (न्या. पः)
२३६	१०	
२३७	२१	,, (तै. ब्रा. २-४-५ तै. आ. १-२९-१
१८२	२२	परा नारायणो देवः (वरा ९०-३)
380	१५	परं ज्योतिरुपसंपद्य (छां. ८-१२-२)
२७६	१५	परं ज्योतिस्तमः पारे (सूर्यः सि. १६)
२३४	. 8:	परं हि पुण्डरीकाक्षात् (भा. भी. ६७-१७)
३१६	१२	परः पराणाम् (वि. पु. ६-५-८५)
29	E	पद्यत्येनं जायमानम् (भा. मो. ३५८-७७)
११२	११	१८२-१
40	Ę	पद्य देवस्य माहात्म्यम् (भा. मो. ३४७-२६)
१३७	२१	पश्यन्ति नित्यं पुरुषम् (भा. मो. ३५७-९४)
१५८	१२	४०२-२०, ४०९-१६
२३४	१६	पश्य मे पार्थ रूपाणि (गी. ११-५)
340	83	पदयापदयं येन पदयेत् (भा. मो. ३२३-८२)
३७२	2	पद्यामि जलमध्यस्थम् (वि. घ. उ. १-७८-१०)
३२६	88	पद्यरन्नेकमतयः (भा. मो. ३११-४८)
88	e 3 3	पाञ्चरात्रविदो मुख्याः (भा. मो. ३४३-२६)
४०६	६	. पादोस्य विद्या भूतानि (पुरुषसूक्तं)
१८०	१६	पालनायास्य जगतः (बृ. ना. ३-४)
१८६	१४	n.
२४५	१५	पावका नः सरस्वती (ऋ. सं. १-३-१०)
१९७	36	पिता पुत्रेण पितृमान् (काठक ३-९-५५)
58	8	पितामहाय शुद्धाय (भा. मो. ३५८-४९)
२८२	. 20	पितामहो लोकपालाः (ह वं. १-४१-२१)
२१४		पितृब्यमातुल (पा. सू. ४-२-३६ चा.)
46	8	पिबामि सुकृतं हृज्यम् (भा. मा. ३४७-६१)
३२१	6	पुण्यपापविमुक्तानाम् (भा. मो. ३१९-९)
	03	

पुंटम्	पश्चि:	प्रमाणानि	:27	FIR
323	१३	पुण्यपापे विध्य (मुं. ३-१-३)	- 1	7
१४०	3	पुण्यशब्दोऽभिमत (ता. चं. १०-१२)		059
३२३	9	पुण्यास्त्रषु मनोश्चे (मेदिनी)		03
९	4	पुण्या द्वारवती तत्र (भा. व. ८६-२५)	55	913
१३९	50	१४०-१, ३८९-४		5,03
१३९	१३	पुण्यानामापि तत्पुण्यम् (भा. व. ८८-३१)	N.	900
१३९	२	पुण्यानामपि पुण्येऽसौ (भा. व. ८६-२७)	ij	699
१३९	4	पुण्यः पुण्येन कर्मणा (बृ. ६-४-५)		375
७१	8	पुत्रार्थमाराधितवान् (मा. मो. ३५०-२९)		765
२२१	4	पुत्रो हि हृद्यं (तै. ब्रा. २-२-७)		32.0
३३५	8	पुनरावृत्तिमाप्नोति (भा. मो. ३१३-४३)	146	
३६९	8	पुनश्च पद्मा सम्भूता (वि. पु. १-९-१४३)		111
३५२	१०	पुमान्न देवो न नरः (वि. पु. २-१३-९४)		7.0
२८२	२४	पुराणदेवोऽथ पुराणि (ह. वं. १-४१-२३)	-4	-93
११३	१०	पुराणन्यायमीमांसा (याज्ञ. १-३)	9	23
२४४	१२	पुराणसूत्रं श्रुत्वा सः (ब्र. वै. २-५-२५)	- 615	
३८६	१६	पुराणं सर्वशास्त्राणाम् (पाद्म. ५-१-४५)	- 5	795
९१	१२	पुरुष एवेदग् सर्वम् (पुरुषमूक्तं)		PFF
९६	११	" A Transfer of the Company		.,97
२३०	२४	पुरुषत्वे त्व्नन्तस्य (वि. ध. उ. १-२-७)		107
800	२२	पुरुषग् ह वै (शत. बा. १२ की. १ प्र. ५ अ	ा. १ मं)
३२	२९	पुरुषस्स परः पार्थ (गी. ८-२२)		101
१५४	२	पुरुपान्नपरं किञ्चित् (कठ. १-३-११)		1,55
२२६	१०	२२६-२२, २७०-११, २७२-३		427
४०५	3	पुरुषो नारायणः (मुद्रल २)	7	
२३९	8	पुरुषो ब्रह्म इत्येतत् (मा. पु. १६६-१-'-)		
800	१७	पुरुषो ह वै नारायगः (शत. बा. १३ कां. ३ :	व.ह	美型
		अ. १ मं.)		278
२८४	२०	पुरुषं दिव्यरूपाभम् (इ. वं. ३-१७-५०)	1	187
१०५	9	पुरुषं तिर्गुणं साङ्ख्यम् (मंत्रि-१)		1.2
१११	१६	, , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,		973

पुटम्	पश्चि	प्रमाणानि : 💆	,:
Ę	१७	पुलस्त्येन यदुक्तम् ते (वि. पु. १-१-२९)	E.S.
260	8	पुष्करे रमते विष्णुः (ह. वं. ३-२८-७२)	
80	8	पूजयामास देवेशम् (भा. मो. ३४३-२०)	
१६२	२३	पूर्णे ब्रह्मायुषि तदा (वि. ध. उ. १-७७-६)	
१९१	११	पूर्णे युगसहस्रान्ते (ह. वं. ३-३३-२१)	
३७२	४	पूर्णे युगसहस्रेऽपि (वि. ध. उ. १-७८-२२)	
२४७	3	पूर्व त्रिषतीयम् (कौ. सू. ई १७)	
. २१६	9	पूर्वमेव च पद्मस्य (भा. मो. ३५७-२४)	
२४६	१९	पूर्वस्य मेघा जननानि (कौ. सू. २-१)	
328	4,	, a	
६७	२०	पूर्वीत्पन्नेषु भूतेषु (वि. घ. १०-८-७)	
१९५	१६	पूर्वं नारायणस्त्वेकः (वरा. ९-२)	
48	९	पृथिवी वायुराकाशः (भा. मो. ३४७-३३)	
१६०	२	पृथिव्यप्सु प्रलीयते (सुवा. २)	
१६२	2	१६२-८ ", "	
२३	१४	पौरुषं स्कामस्थाय (वरा. ६६-१०)	
२२६	3	पौरुषीं तनुम् (भा. मो. ३५७-१७).	
२३५	२१	1	
११५	8	प्रकाशिकयास्थिति (यो. सू. २-१८)	3.3
२७६	१७	प्रकाशात्मा तमो हन्ता (सूर्य. सि. १७)	
१६९	१०	प्रकृतियो मया ख्याता (वि. पु. ६-४-३९)	
१७०	१२	३१७-६, "	77
२३१	१८	प्रकृतिविकृतिस्तस्य (वि. ध. उ. ३-४६-२)	
१८७	२	प्रकृतिश्च परा चिति (बृहन्ना. ३-१५)	
- 96	9	प्रकृतिं क्षेत्रज्ञः परः (भा. मो. १५६-१६३. (वा. रा.	को)
३३७	१५	() » · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	
१०३	18	प्रकृति चाप्यतिक्रम्य (भा. मो. ३०७-९६)	2,
३१८	१३	,,	
१३१		प्रकृतेः परमीशानम् (ब्र. वै. १-२-२५)	83
११९	६	प्रकृतैतावत्वं हि (ब्र. सू. ३-२-२१)	
१५९	२०	३१८-६, ४०४-१	

```
पश्चिः
पुरम्
                             प्रमाणानि
                                                          1110
             प्रकृत्यन्तर्गतो देवः (सूर्यसि. १३)
३७६
        9
             प्रजापतिरकामयत (तै. ब्रा. २-२-१)
१३७
        4
२६९
         2
१४८
       १६
            प्रजापतिर्वा एकोऽग्रे (मैत्रा. २-६)
        4,
306
             ३१०-१४,
                        3419-96
            प्रजापितः प्रजाः सृष्ट्रा (ऐ. आ. ३-२-१२)
२२३
       2
२५५
       १४
१३१
       २१
            प्रणवत्वात्प्रकृतिः (रा. उ. ता. ३)
            प्रणवं चाप्यौपनिषदम् (बहुन्ना. ३१-९०)
 २४
        9
            प्रणवं वा त्रिभिरभ्यस्येत् (याज्ञ
२६३
       १८
            प्रणो देवी सरस्वती (ऋ. सं ६-७१-४ ; तै, सं, १-९-२२)
२४५
       १७
308
         8
            प्रतिभास्यति ते वेदः (भा. मो. ३२३-१०)
३४४
        8
            प्रतिष्ठा निष्ठा पर्यवसान (श्रु. प्र. १-१-१)
२०१
        3
२०५
            प्रथमजं देवम् (काठक ३-३-११)
       26
१२९
       22
            प्रथमा रक्तपीता (अथ. शिखा. १)
२५८
       24
            प्रथश्च यस्य (ऋ. सं. १८१-१)
२६७
        3
             प्रद्यसमग्द्रौ (वि. ति. ४-११५)
२७३
       १०
            प्रयुद्धमस्त्रजत्तस्मात् (भा. मो. २०६-१३)
 २९
       १८
            प्रदासाचापि निर्मुक्ताः (भा. मो. ३५४१-७)
 60
       96
            प्रद्यमाद्रिक्दं त्वम् (भा. भी. ६५-७१)
२६१
        3
             प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः (श्वे. ६-१६)
११७
       २२
             प्रधानपृरुषव्यक्त (वि. पु. १-२-१८)
388
       २४
            प्रधानपंसी रजयोः (वि. पु. १-९-३७)
१५६
       १०
             प्रधानादिविशेषान्तम् (वि. पु. ६-७-५८)
१५६
         9
२१४
       २३, ३०४-२४
       १९ प्रपञ्चोपरामम् (माण्डू. ७)
  १७
             प्रभवं चाप्ययं चैव (भा. मो ३१५-६)
382
         6
             प्रभावात्पद्मनाभस्य (मापु. १६३-५)
२३८
       १६
             प्रभुवेहति शुद्धात्मा (भा. मो. ३०७-७८)
803
         9
```

पुंटम्	पश्चि	; प्रमाणानि
२१	8	प्रभुः प्रथमकल्पस्य (मनु. ११-३०)
90	इ	
१७१	eq	
८१	२	प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः (भा. मो. ३५४-१८)
१०१	3	
२८४	११	प्रविदय हृदयं क्षिप्रम् (ह. वं. ३-१७-४५)
860	२	प्रविद्यान्तर्भहातेजाः (मा.पु. २-३१)
६४	१२	प्रवृत्तिधर्मिणश्चैते (भा. मो. ३४९-६८)
२९८	१२	प्रवृत्तिलक्षणश्चैव (भा. मो. ३५७-८२)
६५	3	प्रवृत्तौ वा निवृतौ वा (भा. मो. ३४९-७५)
२६९	9	प्रवः पान्तम् (ऋ. सं. १-१५५-१)
२६९	११	प्रवः पान्तं जपेत् (ऋ. वि. ३७९)
१४१	१२	प्रशासितारं सर्वेषाम् (मनु १२-१२२)
२७३	२	, , , , ,
96	8	प्रसादयामास ततो (भा. मो. ३५२-६४)
७९	१६	प्रहरेद्न्तरे रिषुम् (शब्दकल्पद्रुमः)
१०६	9	प्राणाधिपस्सञ्चरति (३वे. ५-८)
388	१८	प्राणो वा अमृतं नामरूपे (बृ. ३-६-३)
१३०	8	प्राणं मनसि करणैः (अथ. शिखा ३)
१७२	२	प्रातरिम् (तै. ब्रा. २-८-९-७) (ऋ. सं ७-४१-१)
१८३	2,	१९१-१, २२३-१२- २४६-१८
१८	९	प्रातर्मध्यन्दिन (हेमाद्रि च. व. चिं प. ९-१७)
88	२१	प्रातः प्रातरनृतं (ऐ. ब्रा. पं ५ मन्त्रः ३१)
१७३	२४	प्रादुरासीत्तमानुदः (मनु. १-६)
46	Ę	पादुर्भावगतश्चाहम् (भा. मो. २४७-६६)
२८२	१३	प्रादुर्भावसहस्राणि (ह. वं. १-४१-११)
२३५	२०	प्रादुर्भावाश्च कथिताः (भा. मी. ३५३-५२)
२८२	१५	प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि (ह. वं. १-४१-१५)
२१७	१०	प्राप्त दुनोति हृदयम् (भा. मो. ३५७-३५)
१६६	२५	प्राप्येनं न निवर्तन्ते (भा. आतु. ३८-३४)

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
४	6	प्राप्यं ज्ञानं ब्राह्मणात् (भा. मो. ३२३-८८)
२२०	22.	प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थम् (गी. ७-१७)
२२०	२१	प्रियोऽहं ते प्रियोसि मे (भा. मो. ३५७-४५)
90	२३	प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् (जै. सू. २-४-११)
१३१	२४	,,
58	१९	प्रोक्षिता यत्र परावः (भाः मो. ३४९-८२)
३३४	8	प्रोक्तो बुद्धश्च तत्वेन (भा. मो. ३१३-२२)
२३४	२३	प्रोक्तो विष्णुः शिखायाम् (त. मु. ना. १०)
३९८	१९	फलसम्बिमत्सया (वे सं. चृ. वा.)
२२०	१२	वद्धाञ्जलिपुटं दीनम् (रामा. ६-१८-२७)
३३६	4	बुध्यते परमं शुद्धम् (भा. मो. ३१३-१०)
98	१२	बन्धको भवपाशेन (भाग. श्रीधर. ११-११-१)
२९१	१७	बभ्वान्तर्जलगतः (भा. मो. ३५७-५५)
१२९	२	वलं वीर्यं तथा तेजः (ता. चं.)
२०६	२१	n and the same of
२८४	२४	वस्तिशार्षं कटीदेशं (ह. वं. ३-१७-५२)
९५	3	वहवः पुरुषाः पुत्र (भा. मो. ३६०-२३)
९१	१३	वहवः पुरुषा ब्रह्मन् (मा. मो. ३६०-१)
68	9	" (भा. मो. ३६०-२१)
९२	3	बहवः पुरुषा लोके (भा. मो. ३६०-२)
३२६	२	वहुधात्मानमकरोत् (भा. मो. ३११-३६)
३८२	२२	वहुभ्यश्च महद्भवश्च (मा. शा. १७६-६६)
१४५	१७	बहुलमतिन्नदर्शनम् (पा. वार्तिकं)
२८३	२२	बहुत्वाद्धिश्वभावानां (इ. वं. ३-१७-१९)
३४	ફ	वहूनां जन्मनामन्ते (गी. ७-१९)
९३	२	बहूनां पुरुषाणां हि (भा. मो. ३६०-३)
२९४	१९	बहूनां हेषमाणानाम् (वीर. उ. ल. ४४९)
२०	२०	बद्धरपं वा स्वगृह्योक्तम् (कात्यायनवचनम् क.)
२५९	२४	वीभत्सवो अपवृत्रात् (ऋ. सं. १०-१२४-८)
२६२	१८	(5)-509 (1) Population 7 9 100 2

9 3%

पुटम्	पा	द्धः प्रमाणानि
२३१	į (वीमत्स्नां सयुजम् (ऋ. सं. १०-१२४-९)
२६६	३ १३	
33:	२ १८	य बुद्धमप्रतिबुद्धं च (भा. मो. ३१२-४८)
₹0:	१ १६	
१६४	20	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि (या. स्मृ. ३-१७७)
१६५	v	बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात् (या. स्मृ. ३-१७९)
333	१८	व बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन (भा. मो. ३१३-१९)
246	२१	
२०५	९	. बृहत्ते विष्णो सुमतिम् (ऋ. सं. १-१५६-३)
346	१५	
१९	444	
५९		
96		
१९०		
२३२	Ę	
९	९	ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो (ना. उ. १) (वि. ध. ६९-१११)
३६२	३	३८३-२०, ३८४-३, ३८७-१०
१९०	8	ब्रह्मभावं वजत्येवस् (अ. सं. ४-७७)
३९६	8	ब्रह्ममृत्यू ततो राजन् (भा. शा. १३-५)
२८८	२३	ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् (बृ. ३-४-११)
२८९	8	२९७-२० "
१६	१८	ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः (अथ. शिखा. ३)
२१९	१५	n and a second s
३२	१०	ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति (मुं. ३-२-९)
२८३	९	ब्रह्मसम्बन्धसम्बद्धम् (ह्. वं. ३-१६-२)
२४४	8	ब्रह्मस्वरूपा परमा (ब्र. वै. २-५-१०)
२२३	2	ब्रह्म ह श्वेताश्वतरः (श्वे. ६-२१)
१८१		ब्रह्मा चतुर्भुखोदेवः (चि. ध. उ. १-२-१४)
१७९	8	ब्रह्मा च ब्रह्मलोकस्थः (ब्र. वै. ४-४१-६५)
११२	१८	ब्रह्मा च स महातेजाः (भा. मो. १८०-१८)

```
पङ्किः
पुटम्
                             प्रमाणानि
             ब्रह्माणिमन्द्रमिश्चं च (प. सं)
306
        9
            ब्रह्माणिमन्द्रं रुद्रं च (
२०९
        8
        38
 ७३
             ब्रह्माणं शितिकण्ठं च (भा. मो. ३५०-३६)
 30
         8
             20-86.
१८१
       819
             ब्रह्मा दक्षादयः कालः (वि. पु. १-२२-३१)
260
       १४
             ब्रह्मादयः प्राकृतिकाः (ब्र. वै. १-३०-११)
२२९
             ब्रहादि तृणपर्यन्तम् (ब्र. वै. २-७-८६)
         6
             ब्रह्मादिषु प्रळीनेषु (भा. सभा. ४३-१५)
  9
        9
392
             ब्रह्मादीनां सलोकानाम् (भा. मो. ३५७-९०)
       १५
283
             ब्रह्मा देववरो ज्ञेयः (वि. घ. उ. ३-४६-७)
        9
             ब्रह्मान्वविन्दत् (तै. आ. ३-११-२०)
२३६
       २४
             ब्रह्मापि वैष्णवं तेजः (ह. वं. ३-२१-८)
260
        9
290
             ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः (गी. ४-२४)
       २२
             ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मः (मनु. १२-५०)
२१५
       29
३३९
             ब्रह्मैव भवति (मं. ३-२-९)
         4
380
        8
384
       २१
             बह्मवेदममृतम् (मं. २-२-११)
             ब्रह्मोहुपेनःप्रतरेत (भ्वे. २-८)
300
       २२
            ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् (वरा. ६६-११)
 २३
       १६
 २४
       20
             ब्राह्मणा वेदविद्वांसः (ह. वं. ३-१७-४२)
२८४
        6
             ब्राह्मणाः श्रुतिसम्पन्नाः (भा. शा. १२-७)
394
         ६
             बाह्मी वावते (केन. ४-७)
         8
308
             भक्तं प्रति विशेषस्ते (भा. मो. ३५०-३७)
 93
         3
             भक्तिमुक्तेरुपायः (त. मु. जी. २९)
११६
       १९
             भक्तया त्वनन्यया शक्यः (गी. ११-५४)
 38
       १७
२२६
       १५
             भक्तथा मामाभेजानाति (गी. १८-५५)
 34
        8
             भगवद्यक्षसंयोगात् (ल. तं. ४-४८)
         ફ
२०२
             भगवद्वाचकः प्रोक्तः (ता. चं.)
१२९
         દ
     H.
```

```
प्रमाणानि
        पश्चि:
 षुरम्
            भगवन् श्रोतुमिच्छामि (भा. मो. ३०८-११)
 320
         8
            भगवन्नाहम् (मैत्रा. १-२)
 186
         3
            भगवानिति शब्दोऽयम् (
 १२०
       १७
            भगवानेको वासुदेवः (ब्र. सू. शं. भा. २-२-४२)
 २७६
         8
            भगवान्वासुदेवः (आ. प.)
 १३२
         8
             भगवन्वासुदेवश्च (भा. आदि. १-२८२)
 १२३
       36
                             (अ. घ.)
             १३२-३, २७४-११.
 १२९
       १७
            भगवान्वासुदेवस्तु (वि. ध. उ. १-६३-३४)
  २१
       १३
 804
       23
                          "
            भगवान्विश्वदक् सिंहः (भा. मो. ३४७-१)
 २३५
         6
            भरामि त्वपरं रूपम् (ल. तं. ४-५७)
 280
        4
            भर्ता च तामजुषेक्ष्य (भा. मो. २२४-१०३)
  32
        3
            भर्ता सन् भ्रियमाणः (तै. आ. ३-१४-४२)
 १३८
        8
200
       २४
                 भवनाशमयं देवः (ह..वं. ३-८९-११)
१२५-५, १२६ ९
            भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव (म. कु. व्या.)
१६६
       38
            भवामित्रो जपेत् (ऋग्वि. ३६४)
२६९
       १७
            भवामित्रो नरोज्यो (ऋ. १-१५६-१) (तै. ब्रा. २-४-३)
२६९
       १९
            ४४-१६ भविष्यति प्रमाणं वा (भा. शा. नारा. ३४३)
      १५
806
            भारतीत्यपरे चैनाम् (बृ. ना. ३-१३)
      २२
328
            भारती या तु कलया (ब्र. वै. २-६-८५)
284
        9
            भारभृत्कथितो योगी (वि. से. ९२)
१५३
       20
            भारावतरणार्थम् (भा. मो. ३५०-३८)
 30
        4
            भावस्सत्तास्वभावा (अभ. ३-३-२०७)
१७४
        8
            भिद्यते हृदयग्रन्थिः (मुं. २-२-९)
३४१
      26
           भूतप्रलयमत्यन्तं (भा. मो. ३५७-१३)
      १३
३०१
            भूतलनिहितबीजः (सुबा. श्रुत. २)
१६९
        2
            भृतशब्दोऽत्र (स. सि. ना. ६१)
२२८
        9
           भूतानामीश्वराचास्मि (ल. तं. ५०-१५९)
२०१
      १४
```

पुटम्	पश्चि:	प्रमाणानि
३०१	१४	भूतान्तरात्मा (भा. मो. ३५७-१२-)
११६	१७	भूमनिन्दा प्रशंसासु (ब्या. वा.)
२३२	9	भूषणास्त्रस्वरूपस्थम् (वि. पु. १-२२-६६)
३३९	२१	भेदव्यपदेशात् (शा. सू. १-३-४)
३५६	8	भेदादिति चेत् (शा. सू. ३-२-२१)
१७७	8	भदाश्चेतेस्य चत्वारः (मै. ७-११)
३०४	२२	भोक्ता भोग्यम् (श्वे. १-१२)
३३९	२२	भोगमात्रसाम्य (शा. सू. ४-४-२१)
३८४	२०	भोगिशय्यागतः कृष्णः (वि. ध. ६८-८)
२७८	4	मखो विष्णुः (शत. ब्रा.)
२२९	3	मङ्गर्यं मङ्गलाभं च (ब्र. वै. १-१-५)
१३१	4	मङ्गरुयं मङ्गराईं च (ब्र. वै. ब्र. खं)
१२३	१६	मङ्गरुयं मङ्गरुं विष्णुम् (भा. आदि)
१२९	२२	१३२-२.
२०२	१४	मच्छेषभूता सर्वेषाम् (वि. सं.)
८२	4	मज्जन्ति पितरस्तस्य (भा. मो. ३५६-६)
७५	4	मणिकण्यीं वा मत्क्षेत्रे (रा. उ. ता. ४)
३८६	१०	मतिमन्थानमाविध्य (पाद्म पु. ५-१-४१)
५३	8	मत्तरसर्वं सम्भवति (भा. मो. ३४७-४१)
१५६	E	(.5) (f)) the new tens ton
१०८	9	मत्तो जगजङ्गमम् (भा. मो. ३६१-२१)
२१२	१५	मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ (भा. मो. ३४७-६१)
२२३	१४	मत्स्यकूर्मवराहाश्च (वि. पु. ५-१७-१०)
२२५	१३	३६८-२०.
३६९	8	मत्स्याश्वकच्छप (भाग. १०-९-४३)
364	2	मत्स्येन भूत्वा पातालात् (वि. ध. ६८-४१)
49	2	मत्स्यः कूर्मी वराहश्च (भा. मो. ३४८-२)
१९२	१०	२६०-१४.
७३	१८	मझ्का यान्ति मामपि (गी. ७-२३)
२४३	4	मद्वरेण क्ररिष्यन्ति (ब्र. वै. २-४-२५)
-		

VE F

968

. .

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि
३८४	२४	मधुकैटभाभ्यां च (वि. ध. ६८-९)
30	8	मधुसूदनमित्याहुः (भा. मो. २०६-१९)
३८९	8	मधुसूदनः (गी. २-१)
३९१	२३	मधुः कैटअश्चेति (र. स्तव. उ. श. ५२)
१८	१३	मध्याह्ने वा विस्तरेण (च. प. १७)
२९०	२	मध्ये तु खलु निर्मासा (वीर. छ. प्र. ४५९)
२९८	१८	मनश्चापि ततो भूतम् (भा. मो. ३५७-८५)
१६६	१४	मनसञ्चाप्यहङ्कारं (मनु. १-१४)
३४४	१९	मनसा स च में (भा. मो. ३२३-३३)
२०५	२६	मनसो वशे सर्वमिदं (काठक. ३-३-१३)
२०५	4	THE REAL PROPERTY.
२०४	२२	मनसः काममाकूतिम् (श्रीसूक्तम्)
१६९	१६	मनः प्रलीयते बुद्धौ (वि. घ. उ. १-७७-८)
३३२	Ę	ममत्वमनया (भाः मो. ३१२-३८)
२३६	4	मम योनिरप्स्वन्तः (ऋ. सं. १०-१२५-७)
२६०	३	"
२१७	4	मम वेदा हतास्सर्वे (भा. मो. ३५७-३३)
२७४	२१	ममैव त्वं तवैवाहम् (भा. अर्. १२-४६)
96	8.	मया च सार्ध वरदम् (भा. मो. ३५२-६३)
२०२	१२	मया व्याप्ता तथा सापि (वि. सं.)
१८९	3	मयाश्विशासा (वि घ. उ ३५३-३८)
२१२	१३	मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा (भा. मो. ३४७-६२)
२५१	१८	२५१-२५.
१०७	6	म्य सर्वमिदं प्रोतम् (गी. ७.७)
२२८	१६	मयैतत्कथितम् (भा. मो. ३४७-४५)
88	9	मरीचिरत्युङ्गिरसौ (भा. मो. ३४३-३०)
३४७	9	मशकोदुम्बरयोः (भामो.)
३३४	३	
१०९		
१६२	१८	महाकल्पक्षये ब्रह्मन् (वि. घ. उ. १-७७-१)

```
पिक्:
                          प्रमाणानि
पुरम्
                                                        100
            महाकालीतनुं विद्धि (ल. तं. ९-१५)
280
       ३६
            महात्मानस्तु मां पार्थ (गी. ९-१३)
 33
       20
            महान् प्रभुवे पुरुषः (श्वे. ३-१२)
 99
       २१
४०३
        8
288
            महान् ससर्जाहङ्कारम् (भा. मो. १८०-१५)
        6
            महान्तमेभिस्सहितम् (वि. पु. ६-४-३२)
१६४
        2
            महान्तमेव चात्मानाम् (मनु. १-१५)
१६६
       १४
            महान्तं विभुमात्मानम् (कठ. ४-४)
१२२
       १७
348
       १५
            महापुरुषदाब्दो (शि. त. वि.)
       १५
800
            महाप्रलयकाले तु (मात्स्य. २-२५)
       38
१७२
१७९
       24
            महाभूतादिवृत्तौजाः (मनु १-६)
      24
२०८
            महाविद्या महावाणी (ल. तं. ४-६७)
२४२
       २०
389
       १२
            महाविष्णुरिति वैष्णवाः (रसगङ्गा. उल्लेखप्रकरणम्)
१२४
       22
            महिदासाभिदो जज्ञे (आ. सू. भा. २-२-३२)
389
       २५
            मही गौः प्राणवत्सला (अ. सं.)
       3
२०४
            मही देवस्य सवितः (श्व. २-४)
       28
२०३
       20
300
            महेन्द्रवचनं श्रुत्वा (ह. वं. २-७१-१)
       २४
260
            माघशक्कचतुर्थ्यां तु (हेमादि)
       29
२४४
            माघस्य गुक्रपञ्चम्याम् (ब्र. वै. २-४-२३)
        4
२४३
            मा च विद्या हरेः प्रोक्ता ( ह. वं.)
१८४
       १२
            माता पिता भ्राता (सुबा. ६)
       १५
१९७
       १५
   9
             मातापितृत्वम् (भट्टार्यसहस्रनामाभाष्यं ७८)
१९७
       20
            मातृवत्परिरक्षन्तम् (वै. ना. आ. काण्ड)
       २२
 १८
            माघवः (गी. १-१४)
३८९
         8
            मानवा मनवो देवाः (ब्र. वै. २-४-२४)
        8
२४३
```

905

:

पुटम्	पड्डि	प्रमाणानि
२२०	१७	मानसो नाम स जपः (भा. मो. ३४४-४१)
८२	१७	मामात्मपरदेहेषु (गी. १६-१८)
60	20	
३४१	१९	. मामेव विजानीहि (कौषी. ३-१)
७३	1	मामेवानुत्तमां गतिम् (गी. ७-१८)
२०४	१३	माया वा एष नारसिंही (न. पू. ता. ३-१)
१४२	२०	
२२५	१५	
५३	9	मां प्रविश्य भवन्तीह (भा. मो. ३४७-४२)
६४	4	मां ततो भावियष्यध्वम् (भा. मो. ३४९-६४)
४०६	9	मां हविर्भुजं ध्यात्वा (मुद्रल. २)
२५२	१५	मित्रमौपयिकं कर्तुम् (रामा. सुं. २१-१९)
७४	१८	मुक्तिप्रदाता सर्वेषाम् (ह. वं.)
३३९	२०	मुक्तोपसृष्यव्यपदेशाच (व्र. सू. १-३-२)
८६	२०	मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणम् (अम. १-५-६)
३९४	9	मुमुक्षुणा यत्साङ्ख्येन (अ. सं. ३७-२५)
88	3	मुमुक्षुर्वे शरणम् (श्व. ६-१८)
७५	१६	मुमुक्षोर्दक्षिणे कर्णे (रा. उ. ता. ४)
३४४	१७	मुहूर्तमुष्यताम् (भा. मो. ३२३-३३)
२८४	8	मूर्डिन ब्रह्मा समुतिक्षप्य (ह. वं. ३-१७-३६)
१८७	२२	मूलप्रकृतिरेका सा. (ब्र. वै. १-३०-१८)
३६	१०	मूलस्थायी स भगवान् (भा. मो. २८६-६१)
१७४	१३	ASSESSED OF THE PROPERTY OF THE PARTY OF
३८७	६	म्वात्तिमुद्ला (तिरूवायमोळि २-८-५)
२५५	8	मेति लक्ष्मीर्मता (अ. सं. ५४-२३)
२४६	२१	मेधाजननायुष्यैः (कौ. सू. ७-८)
३८१	६	PROBLEM NOTE DESCRIPTION OF
१९६	१९	मेधाश्रद्धा सरस्वती (वि. पु. १-९-११९)
१४५	3	मे् भृसङ्गमे (पा. धा. पा. भ्वा. ८७०)
३२४	१२	मोक्षकामा वयम् (भा. मो. ३१०-२१)

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि	
२५	4	मोक्षचिन्तामतिकस्य (भविष्ये २-५-५६)	
१४२	8	मौनान्न स मुनिः (भा. उद्यो. ४३-६१)	
३५३	4	य आत्मनि तिष्ठन् (बृ. मा. ५-७-२२)	
३५३	१०	३५५-९, ३६०-१२	
२६५	9	य इमा विश्वा (तै. सं. ४-६-२) (ऋ. सं. १०-८१	(8-8)
१२३	2	य इमे मध्यदम् (कठ. २-४-५)	TO W
३५४	१५	metal in the same water	
१५४	4	य ईंदगीश्वरो नाराय (वृ. श. भा.)	-
१७८	२४	य ईरास्त्रिविधां मूर्तिम् (ब्र. वै. ४-४१-६४)	
२८१	8	य एको विश्वमध्यास्ते (ह. वं. २-७१-१३)	
363	84	य एतद्विदुरमृताः (श्वे. ३-१०-१३)	
३०	4	य एनं प्रतिवर्तन्ते (भा. मो. २०६-६३)	155
१६६	९	य एवमतिद्वदुः (छां. ५-१०-१)	
१६६	3	य एवमन विन्दन्ति (याज्ञ. ३-१९२)	
१७८	१९	य एवं वेद स विष्णुरेव (ना. उ. १)	557
२३३	ष	य एष रुद्रश्चन्द्रोऽग्निं (वि. घ. ९९-२८)	103
२८६	१५	य एष विज्ञानमयः (बृ. ४-१-१७)	1195
३७६	१६	format in an esteropy items &	
२३०	२०	य एषोन्तरादित्ये (छां. १-६-६)	45,
२३२	२२	to the man the state of the state of	
२५६	१३	यक्ष्यामहे वयं किं वा (वृद्धहारीत ६-२१८)	
68	१९	यच किञ्चिज्ञगत्यस्मिन् (तै. ना. ११-२५)	
१५६	१६	३०८-१७.	
३२०	३	यच तत्क्षरमित्युक्तम् (भा. मो. ३०८-१२)	
१२१	१३	यचामोति यदा दत्ते (लिं. पु. ७०-९६)	
300	2	308-20.	
२३९	१९	यचास्य देवदेवस्य (ह. वं. १-५०-२१)	
३४२	8	यच्छिवं शान्तम् (भा. मो. ३१५-२)	
30	१०	यजन्ते त्व महरहः (भा. मो. ३४२-२७)	
८२	२१	यजन्ते नामयबैस्ते (गी. १६-१७)	

```
पुटम्
        पङ्किः
                             प्रमाणानि
 200
              यजयातयत (पा. सू. ३-३-९०)
          9
              यजूंषि यैरघीतानि (वि. पु. ३-५-२८)
 ३६८
         4
 २८१
        २४
              यज्ञ इत्यपि सद्भिश्च (ह. वं. २-७०-३१)
 २७९
          2
              यज्ञाप्रयोगं कृत्स्नम् (साय.)
 २६४
        थुष
              यशस्य धाम परमम् (ऋ. सं. १०-१८१-२)
              यशः स्यादात्मिन मखे (हैम अम. सु. २-७-१३)
 २०९
         9
  68
        १६
             यज्ञानां जपयज्ञाऽस्मि (गी. १०-२५)
  ६३
        १२
             यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र (गी. ३-९)
 804
         8
             यज्ञेनेत्युपसंहार (पुरुषसं.)
 २३३
             यक्षेशो यज्ञ पुरुषः (वि. घ. ९९-२७)
             यज्ञो वै विष्णुः (
 २७८
         6
 २८१
        २५
 २७७
              यज्विभियज्ञपुरुषः (वि. पू. ५-१७-१५)
        २२
 390
        २४
             ३९८-२५.
             यतस्त्वं भूत भव्येश (इ. वं. ३-८८-४४)
 १५३
        4
             यतो वा इमानि (तै. उ. भृगु. १)
१६१
         9
१६५
       १३
             यतो वेदाः पुराणानि (याज्ञा. ३-१८९)
 ६४
            यतोऽहं प्रसृतस्तस्य (भा. मो. ३४९-७३)
        6
 20
         6
             यतः कृष्णस्ततो (भा. भो. ६६-३५)
            यर्तिकचिदिह लोके वै. (भा. मो. ३५७-११)
१४६
       १५
२१६
        9
            ३०३-१, ३०५-१४.
            यत्तत्पद्ममभूत्पूर्वम् (भा. आन्तु. ४३-३५)
 १६
        3
 85
            यत्तत्परमकं गुह्यम् (भा. भी. (ग्रं) ६०-६९)
        9
            यत्तत्सृक्ष्ममविज्ञेयम् (राङ्कर ब. सू. भा. २-१-१)
       १६
२७५
        8
४०३
            यत्तदद्रेश्यम् (मुं. १-१-६)
२३३
       १२
            यत्तदेतत्परं ब्रह्म (वाराह. ३९-१२)
       ११
            यत्तद्दर्शितवान् ब्रह्मा (भाः मो. ३५७-१०)
१४२
१४५
       १३
            यत्तद्रह्मेति वै प्रोक्तम् (ह. वं. ३-१७-१५)
       १९
२८३
            यत्तद्धयशिरः पार्थ (भा. मो. ३५२-३६)
 थथ
       88
१३५
       १०
```

```
पङ्किः
पुरम्
                            प्रमाणानि
२३२
        24
             यत्ते रूपं कल्याणतमम् (ईश. १६)
             यत्पुरुषेण हविषा (पुरु. सू.)
808
        9
       १३
308
             यत्पुरुषेणत्यनया (पु. सं.)
       20
808
   4
             यस्वया पृष्टमिकलम् (हय. पाञ्च.)
       20
२८३
             यत्र देवापि मुद्यन्ति (ह. वं. १-१७१)
         4
 इइ
            यत्र देवाश्च यज्ञाश्च (मा. मो. ३४९-८७)
        4
             यत्र नारायणा देवः (भा. अर ८८-२७)
१३९
       १२
२८३
            यत्र विष्णुम्यं तेजः (ह. वं. ३-१७-१४)
       28
             यत्र वेदा विनिक्षिप्ताः (भा. मो. ३५७-६०)
२९२
         9
 69
            यथागमं यथान्यायं (भा. मो. ३५९-६९)
        4
१६४
            यथाग्नेः क्षद्रा विष्फु (वृ. मां)
       १७
 १३
       १४
            यथा च विह्नना (अ. सं. ५२-६४)
340
       २३
            यथा चिरात्सर्वपापम् (कै. उ. १)
388
       २१
            यथा नद्यः स्यन्दमानाः (मुं. ३-२-८)
228
            यथा पललपिण्डः स्यात् (ह. वं. २-७१-२७)
       १५
२०२
       80
            यथा मया जगद्याप्तम् (वि. सं.)
383
       80
            यथा मुञ्ज इषीकणाम् (भा. ३२०-१४)
            यथा मुझादिषीका (भा मो. ३०३-२५९) (वा. रा. को.)
388
       २४
            यथार्षेणेह विधिना (भा. मो. ३२३-२)
383
       १८
३२९
       १०
            यथा सुदीप्तात् (मं. २-१-१)
३३८
       २४
            यथा सौम्येकेन (छां. ६-१-४)
380
        E
             यथा स्वनिगमेनोक्तम् (भाग. ११-२७-८)
306
       २३
१२८
            यथाह भगवान् शम्भुः (ह. वं. ३-८९-१०)
        9
३४९
       २१
            यथैव बुद्धवते मत्स्यः (भा. मो. ३२३-७५)
 २६
            यथोपदिष्टं गुरुणा (पाद्म. ६-२८०-५५)
        6
382
            यथोर्णनाभिः (मुं. १-१-७)
       १८
४०३
        2
२२६
            यदण्डमण्डान्तर (स्तोत्रभाष्यं १७ श्हो.)
       १३
384
       १३
            यद्धीना यस्य सत्ता (भा.)
```

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
२३७	Ę	यदप्युक्तम् (भा. मो. ६०३-२४६) (वा. रा. को.)
३२७	१०	यदार्चिमद्यदणुभ्योऽणु (मुं २-२-२)
१५९	१७	यदा चर्मवदाकाशम् (इवे. ६-२०)
880	१०	n. A sussingly below bet
६७	6	यदा च सुरकार्यं ते (भा. शा. मो.)
३४३	4	यदा ज्ञानेन (भा. मो. ३२०-६)
३३१	२	यदा तु गुणजाळं तत् (भा. मो. ३१२-१५)
340	2	यदा तु मन्यते (भा. मो. ३२३-७७)
384	२३	यदात्मतत्वेन तु (श्वे. २-१५)
३४८	२३	यदानुपश्यते (भा. मो. ३२३-५५)
३२९	२१	यदा पश्यः पश्यते (मुं. ३-१-३)
330	8	na a ser sur mare as as
२०६	६	यदिप तत्स्वारस्यात् (भाट्ट. दी. ६-१-४)
६७	१३	यदा यदा हि धर्मस्य (गी. ४-७)
340	9	यदा स केवलीभूतः (भा. मो. ३२३-८०)
३६१	१७	SUR A DESCRIPTION OF THE RESERVE OF
१२६	२१	यदासीद्वर्तते (ह. वं. ३-८८-६४)
३४१	६	यदा ह्येवेषः (तै. उ. आनं. ७)
८३	२१	यदिदं सप्तमं जन्म (भा. मो. ३५८-४८)
१४१	१८	यदि वा वहुदानाद्वे (पा. पु.)
१५९	१२	यदि योन्यां प्रमुश्चामि (गर्भ. ८)
२१३	१५	"
१६७	4	यदुक्तं भवता वाक्यम् (भा. आनु. १६५-२६)
१०२	१८	यदुक्तं मुनिभिर्मुख्यैः (भा. मो. ३०७-३)
२३३	१८	यदेतत्परमं ब्रह्म (वाराह. ३९-१५)
64	3	यधेकान्तिभिराकीर्णम् (भा. मो. ३५८-६२)
१२८	२१	यद्पं वासुदेवस्य (वि. पु. ३-३-२६)
२७४	१५	यद्वनड्वान् (श्वे. ५-४)
२४६	२	यद्वाग्वदन्ति (ऋ. सं. ८-१००-१०) (तै. ब्रा. २-४-६)
२६२	82.	to a strong management of the

```
पाडि:
पुटम्
                            प्रमाणानि
             यद्विष्णुः क्रमान् क्रमते (तै. सं. १-७-५; ५-२-१)
209
         3
             यद्वैतन्न पश्यन्ति (वृ. ६-३-२३)
३१७
       24
            यद्वै सूते धातुः (भा. मो. ३६१-१९)
2019
        8
            यन्मद्न्यन्नास्ति (वृ. ३-४-२)
346
        3
            यन्मर्त्यमसृजद्यक्तम् (भाः मो. ३०८-३९)
320
       ३६
३२७
       ३६
 २९
        8
            यमनन्यो व्यपेताशीः (भा. शां. ४६-३२)
 २९
            यमेकं बहुधात्मानम् (भा. शां. ४६ ३५)
        3
            यमेवैष वृणुते (कठ. १-२-२३) (मुं. ३-२ ३)
११२
       २१
२९५
       १४
        E
२४२
            यया विना च विश्वौधः (ब्र. वै. २-१-३५)
 194
            यश्शतरुद्रीयमधीते (कै. उ. २-५)
       20
            यश्शेते जलघौ (ह. वं. ३-८२-१०)
१८९
       १७
            यस्त्वां वेत्ति स मां वात्ति (भा. मो. ३५२-६७)
 90
       १०
366
        3
            यस्तु विज्ञानवान् भवति (कठ. १-३-८)
308.
        2
            यस्ते स्तनइशाशयः (वृ. ६-४-२७)
 33
            यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् (गी. १५-१८)
       १०
348
        9
399
            यस्मात्परं नापरमस्ति (श्वे. ३-९)
       ३६
803
        9
2008
       १५
            यस्माद्भिन्नं सकलम् (कूर्म. १७-३३)
            यस्मिन् द्यौः पृथिवी (मं. २-२-५)
308
       २४
384
        9
            यस्मिन् प्रत्युज्यमाने (गारुड.)
३०१
        9
            यस्य ज्ञानमयं तपः (मुं. १-१-९)
2919
       26
११२
            यस्य देवे परा भक्तिः (श्वे. ६-२-३)
       थ्र
११४
        2
            3८१.१७.
            यस्य निश्वसितं वेदाः (साय. पे. आ. ४)
२५३
       १५
            यस्य पृथिवी शरीरम् (वृ. ५-७-३)
३०५
       १७
308
       26
            3१२-२१.
```

पुटम्	पदि	🔭 प्रमाणानि
६८	१२	यस्य प्रसादजो ब्रह्मा (भा. मो. ३५०-१२)
१७३		
१७०	. 20	
१७३	}	
१२५	9	
२२१	१८	
२६०	Ę	
३३०	2	यस्सर्वज्ञः (मुं. १-१-९)
३३०	E	
१४०	१९	या ते घामानि (ऋ. सं. १०-८१-५) (तै. सं. ४-६-२)
२१४	9	
२७७	२६	२८९-१६, ३७७-१३.
२३९	२	(1,11,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1
66	२०	यानि पुनस्साङ्ख्ययोग (न्या. प.)
३९	१६	यान्ति देवव्रता देवान् (गी. ९-२५)
६३	२२	TO AN AN AND RESPONDE STR. 2 . 10
१०८	१८	यावत्संज्ञायते किञ्चित् (गी. १३-२६)
१४७	6	"
२३६	१४	यावद्रह्म विष्ठितम् (ऋ. सं. १०-११४-८)
२४७	6	३६८-१०.
४२	११	यावन्मोहं तु भेद (अ. सि. ८४२)
२७२	9	यावसानेऽस्य (अथ. ाशिख. १)
१३७	१७	युक्ता ह्यस्य हुग्यः शताद्श (बृ.४-५-१९)
२३८	6	२८९-१८, २९५-२५, ३७८-१४, ४१०-१.
६३	9	युगे युगे भविष्यध्वम् (भा. मो. ३४९-५९)
२३	9	युगेषु त्रिषु भ्यांसः (वराह. ७०-३५)
११	2	युजे वां ब्रह्म पूर्व्यम् (श्वे. २-५)
१७०	२१	of the parties of the
र०२	२१	युवां तु विश्वस्य विभू (भा.)
४५	8	युष्मत्कृतमिदं शास्त्रम् (भा. मो. ३४३-४८)

```
पश्चि:
पुरम्
                           प्रमाणानि
305
       38
             युष्मत्कृतिमदं शास्त्रम् (भा. मो. ३४३-४८)
             युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्याम् (भाग. ६-९-५४)
308
       38
            ये केचित्सर्वलोकेषु (भा. मो. ३५७-९२)
392
       25
            ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते (भा. भी. ६७-२३)
 26
       १२
            ये च वेदविदो विप्राः (भा. अर. ८६-२६)
  9
       १७
       80
300
 39
       १२
            ये च मुक्ता भवन्तीह (भा. मो. ३४३-१४)
            ये तमेव प्रपद्यन्ते (भा. उट्यो. ६७-१५)
       १९
398
            ये तु. तद्भाविता लोके (भा. मो. ३४२-४५)
 39
        2
            ये तु दग्धेन्धना लोके (भा. मो. ३५४-१३)
 60
        9
१०४
        8
                          "
            ये तु विष्णुमधीयन्ते (ह. वं. ३-२६-५२)
२८६
        3
            ये तु शिष्टास्त्रयो लोका (भा. मो. ३५०-३५)
 93
        8
            ये त्रिषप्ताः परियन्ति (अथर्व. सं. १-१-१)
२४७
368
        3
383
       88
            ये त्वन्यथैव पश्यन्ति (भा. मो. ३२०-२०)
            ये त्वन्यदेवता भक्ताः (गी. ९-२३)
 62
      २२
 39
       80
                        "
 88
       २४
334
            येन क्षराक्षरे वित्ते (भा. मो. ३१३-४७)
        9
            येन यांस्तु गुणानेतान् (मनु. १२-३९)
284
       १४
            येन चार्णवमध्यस्थौ (ह. वं. १-४१-२४)
262
      24
            येन यः कल्पितो भागः (भा. मो. ३४९-५८)
 ६३
        4
            येनेदमावृतं सर्वम् (वि. पु. ६-४-३०)
१६२
       १४
            येनेदं विश्वं परिभूतम् (काठक. ३-३-११)
१९६
      २४
१९८
       ३६
            200-88
            ये मया भावितात्मानः (भा. आनु. ४३-२०)
 १५
        3
            ये यजन्ति पितृन (भा. मो. ३५५-२५)
 36
      १४
 28
            २७२-१४, ३९८-३.
      20
            ये हि ते ऋषयः ख्याताः (भा. मो. ३४३-२८)
 88
        8
```

```
पुटस्
         पक्कि:
                            प्रमाणानि
  334
          9
              योगकृत्यं तु (भा. मो. ३११-७)
              योगद्रीनमेतावत् (भा. मो. ३११-२६)
         १९
  324
              योगस्सन्नहनोपाय (अमर. ३-३-२२)
  २२५
         १७
             योगारम्भं कर्मसाध्यम् (ह. वं. ३-१७-५३)
  228
         8
              योगाश्च साङ्ख्याश्च (भा. मो. ३०४-१५९)
  ३३७
         ११
             योगिनामपि सर्वेषाम् (गी. ६-४७)
  १५३
          8
  १५५
        १२
  १५५
         9
             योगिनो वसुरुद्रादि (मधुसूदनः गी. ६-४७)
             योगेश्वरं पद्मनाभम् (भा. आजू. १६६-३०)
  १२४
         6
             योगेषु त्रिषु भ्रयांसः (वराह. ७०.३५)
         9
   23
             योजनाचैव योगोऽहम् (ल. तं. ४-४७)
  २११
        २१
             यो देवानां नामधा (ऋ सं. १०-८२-३) (तै. सं.
 २३८
         4
                8-8-3).
             300-20.
 २६६
         9
 २६३
             यो देवानां प्रथमम् (तै. ना. १०-२३) (श्वे. ४-१२)
        २३
 369
        १४
  ९२
            योनिश्च हि गीयते (ब्र. स्. १-४-२८)
         6
 250
        9
            यो निष्ट इन्द्र निषीदत (ऋ. सं. १-१०४-१)
            यो ब्रह्माणम् विद्धाति (श्वे. ६-१८)
 ११०
       १७
 १३६
            १३९-१७, २२३-४, २२३-२१.
        6
३६९
            ३८१-१९, ४१०-१३.
       १९
            यो मामेवमसंमूढः (गी. १३-१९)
 33
       १२
            यो यह्नैरिज्यते देवः (कूर्म. २०-४०)
२६३
        4
            यो यस्मान्निस्सृतः (याज्ञ. ३-१८०)
१६५
       १०
            यो यो यां तनुम् (गी. ७-२१)
 36
       32
            यो यो विग्रह इत्युक्तः (व्र. वै. ४-८७-२४)
       28
२२९
            यो लोकत्रयमाविद्य (गी. १५-१७)
१५३
       26
348
        ६
 42
            यो वासुदेवो भगवान् (भा. मो. ३४७-३९)
       9
            यो विज्ञाने तिष्ठन् (वृ. ५-७-२२)
344
        9
३६०
      १३
                         22
```

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि
३५५	3	यो वै तत्काप्य (वृ. ३-५-६-९)
१११	१५	यो वै वेदांश्च (श्वे. ६-१८)
90	१८	योस्यात्मनः कारयिता (मनु. १२-१२)
20	१७	यो ह खलु वावास्य (मैत्रा. ५-२)
188	१३	यो ह खलु वाबोपरिस्थः (मैत्रा. २-४)
१७६	8	३२३-९.
३३१	२१	योऽहम् ज्ञानसंमोहात् (भा. मो. ३१२-२९)
२८७	२३	यो ह वै शिशुग् (४-२-१)
३२४	१७	यो हि वेदे च शास्त्रे च (भा. मो. ३११-२६)
२९३	१७	यो ह्यतद्वाह्मणा नित्यम् (भा. मो. ३५७-७५)
२२५	२३	यं कामयेत (तै. सं. ५-४-५)
१०९	१३	यं वाकेष्वनुवाकेषु (भा. शां. ४६-२८)
१६६	२१	यं विश्वमुपजीवन्ति (भा. आनु. ३८-३२)
१४९	१०	यां ज्ञात्वा (भा. मो. ३०८-२९)
२२२	Ę	यां यामिच्छेत्तनुम् (भा. मो. ३५७-७७)
२३५	२३	२९४-५.
१५६	२०	यः परस्स महेश्वरः (तै. ना. १०-२४)
३९७	१७	A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH
१४	३५	यः पुनरेतस् (प्रश्न. ५-५)
२६९	२४	यः पूर्व्याय (ऋ. सं. १-१४६-२) (तै. ब्रा. २-४-३)
३०५	१८	यः पृथिवीमन्तरे (सुबा. ७)
१५४	8	यः पृथिव्यां तिष्ठन् (बृ. ५-७-३)
१५५	२३	३५३-१०.
३९७	٤	याः काश्चन कृतयः (ए. श्रु.)
60	8	थाः क्रियास्सम्प्रयुक्ताः (भा. मो. ३५३-६४)
२२९	२१	रक्तविन्दूद्भवा देहाः (ब्र. वै. ४-८७-२५)
३७६	२१	रथे विश्वमये (सूर्य. सि. १९)
१८२	9	रजसा तमसा युक्तः (वरा. ७०-१५)
१८२	9	
२९३	२	रजस्तमो विष्टतनूः (भा. मो. ३५७-६९)

पुटम्	पश्चि	प्रमाणानि अ
२१०	. १३	रजोऽयं रजसा सार्धम् (अम. सु.)
१०३	Ę	
90	. ११	
२९१	१९	
१०७	१०	
864	. 8	रहस्याम्नाये तु (च. भा.)
१४९	. 4	
20	3	राजसी तामसी चैव (भा. मो. ३५८-७६)
80	२	राजोपरिचरो नाम (भा. मो. ३४३-२०)
१७७	१८	रात्रिया अहः (ऋ. सं. १०-१२९-२) (ते. ब्रा. २-८-९)
१९०	११	A STATE OF THE STATE OF THE STATE OF
28	१०	रामाभिगमनं पूर्वम् (वि. घ. उ. १-६१-६)
३९७	१६	रुजं द्रावयते यस्मात् (ब्रह्मा. पु.)
७५	86	रुद्रस्तारकं ब्रह्म ब्याचेष्ट (जावा. १)
३९९	4	रुद्रस्यत्वव धनुरार्तिः (तै. आ. १-५-१६)
१४	દ્	रुद्रादित्या वसवः (भा. आनु. २६३-३४)
90	6	रुद्रो नारायणश्चेव (भा. मो. ३५०-२७)
३९९	4	रुद्रो वा एषः (तै. ब्रा. २-१-३) (तै. सं. ५-४-३)
२४१	६	वासुदेवं महात्मानम् (विष्णुस्मृ. १-६०)
२६५	२०	in , and a second of the second
२७६	१०	वासुदेवः परं ब्रह्म (स्. सि. १२).
300	१९	वाऽऽहिताग्न्यादिषु (पा. सू. २-२-३७)
३२७	6	विज्ञानात्मा पुरुषः (प्रश्न. ४-९)
३२८	२१	(B D) The space of
३५७	8	विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिः (बृ. ५-९-२४)
४०२	2	"
580	8	विद् पुंसि मनुजे (मेदिनी)
85	86	वितर्कडोलां व्यवध्य (ह. य. स्तो. ८)
१९४	२०	विद्धाति स वाक्पतिः (ह. वं. ३-३३-३४)
१९१	8	7 5 16 18 37 N 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18

प्रम्	पश्चिः	प्रमाणानि
३६७	१९	विद्याकामोऽश्विश्वाश्चरसम् (वि. घ. उ.)
२७२	२१	विद्यानु पुरुषं परम् (मनु. १२२)
२४६	9	विद्या वाऽधिगता यस्य (ऋग्वि. १८६)
१०	6	विद्याविद्ये ईशत (भ्व. ५-१)
३२५	६	विद्याविद्ये च (भा. मो. ३११-५)
46	8=	विद्यासहायवन्तं (भा. मो. ३४७-६९)
१९५	3	२०४-६, २९७-११, ३६९-७.
46	२३	विद्यासहायवान् देवः (भा. मो. ३५७-१९)
१५७	२३	२०७-२४ २३८-१०, २४०-१, २२४-६.
३०४	8	३६६-२०, ३६७-२३, ३६८-१ ३८२-१७.
१४२	१९.	विद्याद्वीनस्तमो ध्वस्तः (मा. उद्यो. ६८-२)
२२७	१५	विद्युदिवाभ्रार्चिषः (मैत्रा. ६-३५)
१५६	२०	विद्यमती सर्ववर्णा (अ. शिख १)
१४१	२१	विद्वद्भिस्सेवितः सद्भिः (मनु. २-१)
३२५	3	विध्य इव सप्तार्चिः (भा. मो. ३११-२०)
२२९	१०	विद्योकं सृष्टिमूलम् (ब्र. वै. १-७-८७)
१३	28	विनापि प्रत्ययम् (वार्तिकं)
२३०	१५	विना शाक्तम् (ब्र. वै. ३-७-७१)
३८४	१८	विनिर्जग्मुर्भुखेभ्यस्तु (वि. घ. ६८-६)
364	१४	वियो वेदानधीते (मा. शां. १२-११)
२०१	२३	विभक्ते अपि ते एते (छ. तं. ३-२४)
8६	3	विभेद जनकेऽज्ञाने (वि. पु. ६-७-९६)
380	8	विमलश्च विशुद्धश्च (भा. मा. ३१०-९)
१०३	१६	विमुक्तः सर्वपापेभ्यः (भा. मो. ३०-७-९७)
३१८	१५	, , ,
३३४		वियोगधर्मिणा चैव (भा. मो. ३१३-२८)
६८	6	विवस्वतेऽश्वशिरसे (भा मो. ३४९-१०४)
२४०		३६९-९.
४०६		विवृत्तास्यं वाहशीर्षम् (शान्ति. क. पु. विधिः)
२२६	२३	विवृणुते तन् स्वाम् (कड. १-२-२३)
	H.	68

```
पुटम्
        पद्धिः
                             प्रमाणानि
 २२७
         8
             विवृणुते तन् स्वामिख (थ्र. प्र. ३-२-३४)
 ३९४
              विशाखयूप वेदानाम् (भा. शां. १२-३)
        23
 ३३४
             विश्रद्धधर्मा श्रद्धन (भा. मो. ३१२-२७)
        88
 २२६
             विशेषणाच्च (शा. सू. १-२-१२)
        १२
             विश्वकर्मन् हविषा (ऋ. सं. १०-८१-६) (तै. सं.
 २६५
        १०
                   ४-६-२-६).
 300
         9
 १८३
             विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट (तै. सं. ४-६)
        १६
 २३७
        २३
              ३७७-२३, ३८७-१.
             विश्वमन्यक्तमित्युक्तम् (भा. मो. ३२३-३७) पाठा.
 388
        २३
  90
             विश्वमूर्घा विश्वभुजः (भा. मो. ३६१-५)
         8
             विश्वमेवेदं पुरुषः (तै. नारा. ११-२५)
  98
        38
 १६७
         2
 २८३
             विश्वरूपं मनोरूपम् (इ. वं. ३-१७-२०)
        २४
             विश्वस्य मर्जी (काठक ३-३-१२)
 २०५
       २५
 १३१
       २४
             विश्वस्येशानम् (तै. आ. ३-१५-४६)
             विश्वधिको छद्रः (तै. ना. १०-२३)
390
        १४
३९९
        3
            विश्वामित्रस्याभिभूतम् (साय.)
364
       30
            विश्वावसुस्ततः (भा. मो. ३२३-२७)
३४४
       १२
१०१
            विश्वावासं निर्गुणम् (अना. २६१)
        2
            विश्वाविश्वम् (भा. मो. ३२३-२८)
३४४
       १३
१९१
            विश्वे देवास्तथा साध्याः (हं. व. ३-३३-१०) पाठाः
       88
            रुद्रः कालान्तकाद्याश्च (वि. पु. १-२२-३३)
१८१
       १७
            रुद्रः कोघात्मको जज्ञे (कूर्म २ ६)
१७९
       १३
            रूपगन्धरसैः (वि. घ. उ. ३-४६-१)
२३१
       १५
२९४
            रूपोपन्यासाञ्च (शा. सू. १-२-२४)
        9
            रुपं रूपं प्रतिरूपः (सर्वा. सि. ३-४१)
२३४
       १८
१९८
            ळक्ष्मीनारायणाख्यं तत् (छ. तं. २-१५)
        9
२०४
       2
```

	पु टम्	पश्चि:	प्रमाणानि	
	२१०	१४	लक्ष्मीर्निद्रा तथा प्रीतिः (ल. तं. ८-३१)	
	१८१	4	लक्ष्मीसहायो लोकांस्तु (वि. ध. उ. १-२-१७)	
	२०५	१८	२०७-२१.	
	१८४	36	लक्ष्मीः श्रीः कमला (पाद्म. पु. २५५-२३)	
. :	२८९	९	लक्ष्म्यावास विद्यावास (भा. मो. ३४६-४)	
,	२०७	१९	लक्ष्म्या सह हषिकेशः (ल. तं. २८-१४)	
	610	११	ललाटाचिव मे रुद्रः (भा. मो. ३४७-५२)	
	६७	२	लोककर्ता प्रभुवंह्या (भा. मो. ३४९-९१)	
	२०९	१३	लोकानामन्तकालज्ञ (इ. वं. १-५०-८)	
1	१२१	6	लोकानां च हितार्थाय (भा. आदि. १-२७९)	250
	२०१	१५	बरदा भुवनेशाना (छ. तं. (५०-१६०)	
*	303	१३	वर्षायुतैर्यस्य गणा (भा. क. ८३-६५)	
	७२	6	वरदं नमस्व कौन्तेय (भा. मो. ३५०-३३)	
	२५	१८	वसन्ते दीक्षयेद्विप्रम् ((आ. प्रा. शां. प.)	
	३१९	50	वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनम् (भा. मो. ३०८-८)	494
	२५४	٤	वाक्सूक्तं मध्वृत्रंस्तथा (व. स्मृ. २८-१३)	4.75
	२४१	१४	वागाधिष्ठातदेवी सा (ब्र. वै. १-३-५७)	
	रुष्ठह	९	वागिन्द्रियप्रसूढो यः (ऋ. वि. १८५)	
	२८९	२२	वागीशमक्षरं ध्यायन् (वि. घ. ७४-१७)	
	२८९	२३	वागीशाख्या वासुदेवस्य (इ. स्तो. ३)	
	२४३	१५	वाग्देवताया स्तवनस् (ब्र. वै. २-५-१)	
	२४१	२२	वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधि (ब्र. वै. ३-१-३१)	25
	२८९	२	वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा (बृ. ४-२-३)	
	२३७	१६	वाङ् नाम वैष्णवी शक्तिःः (अ. सं. ५८-२५)	
	२७९	2	" "	
	२३७	E	वाचस्पतिस्तत्पतिः स्यात् (अ. सं. ५८-२५)	
	२३७	१६	वाचरपते विधे नामात् (तै. था. ३-१)	277
	२३७	१६	वाचस्पते हृद्धिं नामन् (अ. सं. ५८-२४) (तै	. આ.
	१८३	१९	वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् (ऋ. सं. १०-८१-७)	
	140 10 140	and the same of		

9टम्	पश्चि	: प्रमाणानि
१९३	१४	१९४-२२, २३६-२, २६५-११, ३६८-१७.
२२१	१५	वाचा च मनसा चैव (भा. अ. ५४-१६)
306	20	वाचिकैः पक्षिमृगताम् (मनु. १०-९)
२३६	Q	वाचि वै तदैन्द्रम् (ए. आ.)
२६२	२०	₹७०-८.
२४८	4	वाचं निजाङ्करसिकाम् (गो. वि. २)
२४६	4	वाचं प्रपद्यहाकामः (ऋ. वि. ६१०)
२६४	6	वाजिन्तमाय (ऋ. सं. १०-११५-६)
३६८	0,	₹८६-६.
२३०	2	वायुस्सर्वनिवासश्च (ब्र. वै. ४-८७-३०)
१६३	Ę	वाऽऽववस्थे च तेजसि (वि. पु. ६-४-२२)
396	१४	वाय्वृत् पित्रुपसोयत् (पा. सू. ४-२-३१)
१७	9	वासुदेव इति ज्ञेयम् (भा. भी. ६६-३८)
38	3	वासुदेवपरो नित्यम् (भा. मो. २३५-१२२)
१२९	9	.वासुदेवस्सङ्कर्षणः (भाग. १२-११-२१)
१६७	२०	वासुदेवस्सर्वभिदम् (भा. मो. २१२-१०)
३७४	२२	वासुदेवाख्यया हो (ल. तं. १९-३१)
१८७	इ	वासुदेवात्मकं सर्वम् (वृ-न्ना. ३-८४)
२१४	8	,, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
२७३	१८	वासुदेवार्जुनाभ्यां बुन् (पा. सू. ४-३-९८)
२३०	8	वासुदेवेति तन्नाम (ब. वै. ४-८७-३१)
२९	१०	वासुदेवेति विख्यातः (मा. मो. २०४- २)
१८०	४	वासुदेवो जगन्मूर्तिः (मात्स्य. ५२-२१)
२८	१०	वासुदेवो महद्भतम् (भा. भी. ६७-२)
२३३	२१	" "
१७	3	वासुदेवोऽर्चनीयो वः (भा. भी. ६६-१३)
२३३	२१	"
26	ą	वासुदेवं च राजेन्द्र (भा. आश्व. १०४-८८)
१८	२०	विष्णुपूजाविहीनस्य (वै. ना. आ. कां)
रहप	2	विष्णुयक्षः प्रधानं (ब्र. वै. २-२७-१२५)
२६९	२२	" "

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणानि अनु
२६५	E	विष्णुयज्ञस्तथा वत्से (ब. वै. २७-१३७)
१८२	१२	विष्णुरेव परं ब्रह्म (वराषु. ७२-४)
२७२	રષ્ટ	" "
१७९	२२	विष्णुरंशेनैकेन (व. पु. १७-३८)
१८१	१७	विष्णुर्मन्वादयः कालः (वि. पु. १-२१-३२)
२७९	२४	विष्णुविष्णुत्वमापन्नः (ह. वं. ३-२८-७१)
२७८	१३	विष्णुराब्दः पुरुषोत्तमे (साय.)
२५७	8	विष्णुश्चकार देही (वि. घ. उ. १-१६-१६)
२६२	१४	विष्णुश्च भगवान् (भा. मो. २८७-३१)
३७६	9	n as grant in the same of the
३६९	२	विष्णुरिशवाय (भाग. ११-४-१७)
२०९	9	विष्णुस्तदासीद्वरिरेव
२६९	६	विष्णोर्नुकम् (ऋ. सं १-१५४-१) (ते. सं १-२-१३-२)
२६९	દ્	विष्णोर्नुकं जपेत् (ऋग्वि. ४०)
८०४	१४	विष्णोर्मोक्षप्रदत्वं च
१३४	२१	विष्णोदिशरः प्रचिच्छिद्तुः (श. ब्रा.)
१३९	६	१४६-३, २६७-८, २७८-३, २८९-१९, ३७८-८.
२७१	१४	विष्णाः कर्माणि (ऋ. सं. १-२२-१९) (तै. सं. १-३-६-२)
२७१	18	विष्णोः कर्माणि मन्त्रे च (ऋग्वि. २४१)
२७९	3	विष्णोः ऋमोऽस्यभिमातिहा (साय. तै. सं. १-७-५)
१५२	२०	विष्वक्सेनो विश्वरूपः
२३५	२१	विश्वक्सेनो हरिः प्रभुः (भा. मो. ३५७-१९)
्र	१९	वीर्य तेजो बलम् (वि. पु. ३-३-६)
366	१८	वृक्ष इव स्तब्धो दिवि (तै. नारा. १०-२३) (श्वे. ३-९)
२६२	4	वृत्रे विवर्धमाने तु (भा. अर. १००-८)
२६२	8	वृत्रं इनिष्ये तिष्टस्व
२७५	9	वृद्धिरादेच् (पा. स्. १-१-१)
३०६	२१	वेत्थनुत्वं काप्य (बृ. ५-७-१)
३८४	२२	वेदमूर्तिस्ततो (वि. घ. ६८-८)
११३	4	वेदम्लास्मृतिस्त्रि (न्या. प. शब्द)
३९५	२	वेदवादापविद्धास्तु (भा. शां. १२-५)

पुटम्	पड़ि	इः प्रमाणानि
ક	१५	वेदानध्यापयामास (भा. आदि. ६४-८२)
१२१	4	
१६५	26	वेदानुवचनं यज्ञम् (याज्ञ. ३-१९०)
२१७	S	
३९१	६	
२१७	१२	
२१७	3	
९९	२१	
१००	3	
२४	१६	
३६	१९	, , ,
२१३	8	वेदेन रूपे (तै. ब्रा. २-६-२-७)
३०१	8	वेदे सूरि प्रयोगांच (गा. पु.
१५३	२३	वेदे रामायणे
860	२१	वेदेषु गीयते (वि. ध. उ. १-२-५)
२३०	२३	"
३७	6	वेदेषु स पुराणेषु (भा. मो. ३४२-५)
300	8	वेदैरनेकैरहमेव (कैव उ. १)
३५१	8	(1)
88	દ્	वेदैश्चतुर्भिस्समितम् (भा. मो. ३४३-२९)
300	8	वेदैश्च सर्वेरहमेव (गी. १५-१५)
३५१	8	३५३-२२, ४०७-२४.
१४१	२३	'वेदोऽखिले। (गी. घ. सू.)
३४४	१५	वेद्यावेद्यम् (भा. मो. ३२३-३०)
२४	88	वैदिकैस्तान्त्रिकै (पाद्म ६-८१-४३)
34	4	वैदिको मिश्रितो (शुद्ध, उदा, पाद्म)
२६	१५	वीदेक तु जप कुयोत् (वीर. उदा बहत्या)
१२५	२१	वैश्वकर्मणेन पाप्मनः (तै. सं. ५-४-५)
१८५	4	वैष्णवं यज्ञमित्येव (ह. वं. ३-१७-५६)
१९	2	वोपसर्जनस्य (पा. सू. ६-३-८२)

पुटम्	पश्चिः	प्रमाणानि	
२१८	8	व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य (भा. मो. ३५७-३९)	
१८७	8	व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण (वृ. ना. ३-१६)	
२४०	१३	ब्धक्ताव्यक्ते वाजिनाम् (ई. भा. १)	
१७२	१७	व्यञ्जयन्नेतद्खिलम् (मात्स्य. २-२७)	
२८४	Ę	व्यतिरिक्तेन्द्रियो (इ. वं. ३-१७-३७)	00.9
३३६	२४	व्यतिरिक्तं नामासुरे (भा. मो. ३०३-२५८ वा) वारा
4	२२	व्यस्तानि मुनिभिः (ह. शी. पं.)	23)
२४२	२	व्याख्यावोधस्यरूपा (ब्र. वै. २-१-३३)	1080
१५८	१६	व्याख्यास्यामि गुणाधि (मा. मो. ३६०-३)	
१९०	ह	व्यापकावतिसंश्लेशात् (अ. सं. ४-७८)	
348	१९	व्याप्य नारायणः (तै. नारा. ११-२५)	
२४४	9	व्यासः पुराणसूत्रम् (ब्र. वे. २-५-२३)	
७४	90	शङ्कराज्ज्ञानमन्विच्छेत्	
२४१	२०	शक्तिर्द्वितीया कथिता (ब्र. वै. २-१-३०)	
२३०	83	राङ्क्षचक्रगदापद्म (ब्र. वे. ३-७-५५)	
१३७	१६	श्चाताँग् शता अस्य (तै. आ. ३-११-२६)	
२३८	9	२९५-२४, ३७८-१५, ३८०-१२.	
३१४	२२	श्वतग्ँ शुक्राणि (तै. आ. ३-११-२०)	3 2 2 2
३६०	9	शब्दविशेषात् (व्र. सू. १-२-५)	127
२७७	4	शब्दशास्त्रं श्रोत्रयुग्मम् (ब्र. सि.)	
१५३	११	शब्दात्-ईशान (ब. सू. भा. १-३-२४)	
१५३	१०	शब्दादेव प्रमितः (ब्र. सू. १-३-२४)	
१६५	9	शब्दः स्पर्शे च रूपम् (या. स्मृ. ३-१८०)	
२२१	१४	शरणं प्रति देवानाम् (भा. अ. ५४-१६)	
३९२	२	शरणं सुहद्गतिः (सुबा. ६)	
१६२	२१	शरीरधारिणस्सर्वे (वि. ध. उ. १-७७ ५)	
२८८	6	शरीरभूतं तत्वजातम् (भ. द.)	
२८८	1	शरीरभूतभृत् (भ. द्.)	
२३०	Ę	शरीरं द्विविधं (ब्र. वै.)	
308	२१	राषसहा अनिरुद्धा (ल. तं. १९-१७)	

```
पुटम्
         पश्चि:
                            प्रमाणानि
  ३६८
          E
               शाखाभेदास्तु (वि. पु. ३-५-२९)
               शान्तं शिवमद्भैतम् (माण्डू. ७)
  १३२
          3
  १५१
         १३
  १२४
         2
              शाश्वतं ब्रह्मपरमम् (भा. आदि. १-२८३)
  १७४
         १३
   १७
         38
              शाश्वतं शिवमच्युतम् (तै. नारा. ११-२५)
              शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वाम. (ब्र. सृ. १-१-३१)
  २६६
         ११
  360
          8
  १३०
              शिव एको ध्येयः (अ. शिखा. २)
          8
   38
              शिवात् स्कन्दः (भा. आनु. ४३-३६)
          4
  290
          9
              शुकन्द्रगोपचन्द्राभा (आग्ने.)
              शुक्रक्षं स भगवान् (वि. ध. उ. ३-४७-२)
  २३२
          4
                                          (कृष्णरूपं इति वर्तते)
  240
             ग्रञ्जलोहित (भा. मो. ३०८-४६)
         9
             गुचिकर्मणा शचि (भा. मो. ३१३-२९)
 ३३४
        १५
              शुचिहिं पञ्चविंश (भा. मो. ३०५-१७८ वा-रा-को).
 330
        १२
             गुद्धमावं गतो भक्तवा (भा. उद्यो. ६८-५)
  ३४
        १५
             गुद्धसत्वस्यरूपाय (व्र. वै.)
 २४२
         4
             शुंद्रमहाविभूत्याख्ये (वि. पु. ६-५-७२)
 २७४
         3.
             ग्रुभाशुभैः कर्मभिर्यो (भा. मो.)
 १५७
        १३
 २२२
             २२८-१इ.
         9
  24
         8
             शूद्रादीनां तच्छ्रो (शू. क.)
            श्द्रादीनां तच्छ्रो (आ. प्रा. (श्रु. प्र.)
  34
         6
            शैक्ष्य स्वरं समास्थाय (मा. मा. ३५७-५३)
२९१
       १५
  १९
       १९
            शौनकोऽहम् (ब्या. स्मृ पां. र.)
२६९
       88
३०४
            शिंग्रुमाराक्वतिः प्रोक्तम् (वि. पु. २-९-४)
        3
            श्रद्धया देवः (काठक. ३-३-११)
१९६ १३
१९६
       26
            १९८-१६,
                      १९९-१.
२०५
      १९
            २०७.७. २०७-२२.
```

पांक: पुरम् प्रमाणानि श्रद्धा देवी (काठक. ३-३-१२) श्रद्धा प्रतिष्ठा (काठकः. ३-३-११) श्रद्धास्क मेघायुक्त (चतु.) श्रियं लक्ष्मीम् (चृ. पृ. ता. ३) श्रियः श्रीश्च भवेदप्रवा श्रीकृष्णो व परमम् (गो. पू. ता. १) श्रीकृष्णश्च द्विधा भृतः (ब्र. वै. ४-४१-६६) श्रीकृष्णस्य परा शक्तिः (ब्र. चै.) श्रीरामस्य मनुम् (रा. उ. ता. ४) श्रुणु नारद तत्त्वेन (मा. मो. ३४८-२) श्रुणु पाण्डच (भा. आश्व. १०४-८४) श्रुणु पुत्र यथा हाकः (भा. मो. ३६१-१) श्रतत्वाच (ब्र. सृ. ३-२-३८) श्रुतिमूलिमदं तन्त्रम् (पं. रा.) श्रुतीनामभिसन्धिश्च (छ. तं. १-३५) श्रुतं भगवतस्तस्य (भा. मो. ३५७-१) श्रुत्वाथ तस्य देवर्षः (वि. ध. ७०.७) ? श्रत्वाश्वशिरसो (भा. मो. ३५७-९) श्रुत्वैतदाख्यानवरम् (भा. मो. ३४८-८४) 0,5 श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यम् (भा. मो. २१०-८४) श्रृयतां तु नर ब्याघ्र (वि. ध.) श्रेष्ठश्च (ब्र. सृ. २-४-७) 322-4. श्रौतस्मार्तागमोक्तानाम् (पाद्म. ६-२८०-५४) श्वेतो रक्तस्तथा पीतः (बी. मि. ल. पुट. ४४०) श्वेतो रहिमः (तै. आ. ३-११-२९) श्वेतं चन्द्र विद्यु (भा. मो. ३५७-६१) श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान् (भा. भो. ३४४-४०) षट् त्रिशांश्चचतुरः (ऋ. सं. १०-११४-६)

पुटम्	पन्नि	: प्रमाणानि	
३३३	१६	षड्विशेन प्रबुद्धन (भा. मी. ३१३-१७)	
333	१ १४	그리고 그리고 얼마나 이 그리고 있는 것이 없었다고 있었다. 그리고 있는 것이 되었다. 그리고 있는 것이 없는 것이 없는 것이 없었다.	
333	8	षड्विंदां राजदाार्दूळ (भा. मो. ३१३-११)	
३३३	१ २२	पिंडरां विमलम् (भा. मो. ३१३-७)	
386	. १६	षड्विंदाः पञ्चविंदां च (भा. मो. ३२३-७२)	
४०६	१७	षष्ठ्रधानलस्य मध्ये (ऋ. वि. ६२९. शांति. पु. वि	विधिः
२३१			
१९७	९	षाड्गुण्यं तत्परं (अहि. सं.)	
२६१	4	षु प्रसवैश्वर्ययोः (धा. भ्वा. ९४१)	
२४०	ક	स इद्श्निः कण्वतमः (ऋ. वे. १०-११५-५)	
२६४	4	२६८-४.	
382	8	स ईक्षत लोकाञ्च (एै. उ. १-१-१)	
१०	9		
३६५	१४	स उ एवं मखः (शत. प्र. ८)	
१५५	१२	स उत्तमः पुरुषः (छा. ८-१२-३)	
380	१८	स एकधा भवति (छां. ७-२६-२)	
१९५	१७	स एकाकी न रमेत (महो. १)	
१३७	Ę	स एतं दशहोतारम् (तै. ब्रा. २-२-१)	
३२२	4	स-एतासां प्रतिबोधनाय (मैत्रा. २-६)	
१७७	१२	स एव तु कर्मानुस्मृति (शा. सू. ४-२-९)	
१७३	२४	स एव स्वयमुद्धभौ (मनु. १-७)	
२८४	\$	स एव भगवान् (ह. वं. ३-१७-२१)	
१४९	२०	स एव हृदि सर्वासु (भा. मो. ३०८-४०)	
३२०	१८	" "	
३५९	6	स एष प्राण एव प्रज्ञ (कौ. उ. ३-२)	
३४१	34	37 5 m m ,	
१५१	१५	स एष शाश्वतः (भा. भी.)	
३७१		स एषोऽप्सु (बृ. ३-२-३)	
११७	२१	स कारणं करणाधिपा (श्वे. ६-९)	
२६१	१९	सखे विष्णो वितरम् (ऋ. सं. ८-१००-१२)	
रहर	१२	३७५-२१.	

पुटम्	पङ्किः	प्रमाणा <u>नि</u>
२७९	१७	स गत्वा ब्रह्मणो लोकम् (हं. वं. १-४९-१२)
330	8	स गुणान् समतीत्य (गी. १४-२६)
२४५	4	सगुणं च श्रिया युक्तम् (आ. स्मृ. ७)
१९०	9	सङ्कषणादयः (अ. सं. ४-७१)
१२९	84	सङ्कषणादिभूम्यन्तम् (अ. सं. ४-७८)
१७५	१५	,
१२९	ક	सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युद्धः (ता. चं. ८-१३)
२०५	२२	सङ्करपः कर्म (अम. १-५-४७)
308	9	सङ्कीर्णबा (श्री. भा. १-३-२५)
४०५	२१	स च सङ्कर्षणो देवः (वै. सं.)
804	१९	्स चादिपुरुषः (वै. सं.)
३६	१२	सचानिरुद्धं सुजते (भा. मो. २८६-६४)
१७४	१५	, 15 11, 10 12
२०४	१५	सचासचैव (भा. मो. ३५२-११)
204	ेर	सचत्यचजग (ल. तं. ५०-१६८)
850	१२	सछन्दोभिरात्मानम् (ऐ. आ. ३-२-१२)
42	3	स जीवः परिसङ्ख्या (भा. मो. ३४७-३६)
344	२४	स त आत्मान्तर्या (वृ. ५-७-२२)
३६०	१२	, , , , , , , , , , , ,
६३	9	स तथा यज्ञभागाईः (भा. मो. ३४९-६१)
266	२१	स तया वाचा (बृ. ३-२-५)
३७१	9	३७३-१९.
१०३	8	स तान्वहति (भा. मो. ३०७-७६)
२१६	१३	स तामसी मधुः (भा. मी. ३५७-२६)
३६५	8-	स तिस्धन्वमादाय (शत. प्र. ४)
१९४	9	स तु गृह्य मृघे (ह्. वं. १-५२-३७)
850	११	सतो वन्धुमसति (तै. ब्रा. २-८)
358	११	सत्कर्मनिरताः (ल. तं. १७-६२)
२०४	२३	सत्तियम् (छा. ८-३-५)
२०९	3	सत्यं ज्ञानमनन्तम् (तै. उ. २-१)
१३१	4	सत्यं स्वतन्त्रमेकम् (ब्र. वै. १-२-२६)

	इ टम्	पश्चि	प्रमाणानि
	२५१	२०	सत्रे ममास भगवान् (भाग. २-७-११)
	२९०	१४	
	803	1 80	सत्वादयो न सन्तीशे (वि. ध.)
	११८	: 8	सत्त्वासत्त्वादिना
	१८१	44.4	
	२१५	9	सत्व ज्ञानं तमो (म. स्मृ. १२-२६)
	40		सत्वं रजस्तमश्चे (भा. मो. ३४७-२७)
	१२५	१ . ११	
	40	?	
	१२५		सत्वंरजस्तमश्चेति तृतीयं (वरा. पु. ७०-१९)
	२७९		स ददर्श मखे ब्वाज्यैः (ह. वं. १-४९-१४)
	१८९		सदसम्बद्धिवृष्टैः (अ. सं.)
	२९७		सदेव सोम्येद्मग्र (छा. ६-२-१)
	३०९	-	३१२-११, ३६७-१९.
	३९४		स धनअय निर्द्धन्द्वः (भा. शा. ७-३६)
	२२२	१२	स न साधुना (वृ. ६-४-२२)
	३४९	२३	स निमज्जति कालास्ये (भा. मो. ३२३-७६)
	१०७	२	स नो जुषाणोप यज्ञ (काठक, ३-३-१३)
	10	१२	स नो देवः शुभया (तै. ना. १० २३)
	६१	१०	सन्मूलाः सोम्य (छां. ६-८-६)
	१४	१०	"
	९४	4	सन्यासयोगात् (तै. ना. १०-२४)
	६७	8	स परिष्वज्य देवेन (भा मो. ३४९-९२)
	१५	२३	स पूर्वषामाप (यो. सू. १-२६)
	38	8	सप्तप्रकृतयो ह्यताः (भा. मो. ३४३-३१)
	१९	E	स प्रजापतिः पुष्कर (महो.)
	18	१९	स प्राणन्नेव (यृ. ३-४-७)
	96	9	स प्रोर्णुते (मा. शत.)
	6	१०	सब्रह्मकाः सरुद्राश्च (भा. मो. ३५०.३०)
4	19	8	सब्रह्मवित्सलोक (इ. ५-७-१)

```
पश्चि:
पुटम्
                          प्रमाणानि
286
       २२
            स भगवान् (गी. १ इंा. भा.)
349
            स म आत्मेति (कौ. उ. ३-९)
       9
            ३५९-१८, ३५९-२२, ३५९-२५, ३६०-७.
349
       08
 42
        6
            स मनस्सर्वभूतानाम् (भा. मो. ३४७-३७)
204
       २४
300
       २
            समस्तकस्याण (वि. पू. ६-५-८४)
            समस्तराक्तिरूपाणि (वि. पु. ६-७ ७१)
232
       १२
            समस्समान जातीयः (आ. गि. शा. सू. १-१-५)
११७
       १७
            समस्सर्वेषु भूतेषु (भा. मो. ३५५-२७)
 68
       १४
 36
      २१
            स महातमा सुदुर्लभः (गी. ७-१९)
 32
        4
           समाधाय च (भा. मो. २२४-१०४)
 93
        9
            समासतस्तु यद्यासः (भा. मो. ३६०-७)
 68
           समाहितमनस्काश्च (मा. मो. ३५४-१९)
       8
388
      २४
           समुद्र इत्येवम् (प्रश्न. ६-५)
२६०
        6
           समुद्रयोनिर्मधृहा (ह. वं. १-४४-३६)
 23
            समुपोढेष्वनीकेषु (भा. मो. ३५८-८)
        9
३८३
        9
१४९
            सम्मोहो भयम् (मैत्रा. ३-५)
        8
            सम्यग्दर्शनमेताव (भा. मो. ३११-४५)
३२६
        9
 38
       ११
           स यत्पूर्वोऽस्मात् (बृ. ३-४-१)
340
        9
            ४०१-२४.
२८६
       १८
           स यथा महाराजः (बृ. ४-१-१८)
३७२
       20
           स यथाऽऽद्वेधाग्नेः (बृ. ४-४-१०)
382
       38
            स यथाणनाभिः (बृ. मा.)
260
        2
            स यो ह वै (मुं. ३-२-९)
338
        9
            स यो हैत एकैकम् (वृ. ३-४-७)
346
       80
            स यो हैतां दैवीं (ऐ. आ. ३-२-११)
       24
३७३
           सरस्वति देव निदो (ऋ. सं. ६-६१-३)
      १५
२६१
284
      १५
           सरस्वती वागथ पावनी (वि. स्मृ.)
```

पुरम्	प	क्षे: प्रमाणानि
२४०	११	सरस्वतीह वाग्भूत्वा (भा. मो. ३२३-६)
२४८	: १=	
२४८	: 8	सरस्वत्या विष्णुपत्नीत्वम् (नै. म. व्या.)
३२०	1 2	
३६४	११	
२१८	88	सर्गे सर्गेप्यहं पुत्र (भा. मो. ३५७-४३)
१२०	4	
२७३	२ २ ६	
२९४	१२	सर्वदेवमयं वपुः (ह. वं. ३-२६-५०)
१४५	8	
३९४	3	
५५	8	सर्वभूतगुणैर्युक्तम् (भा. मो. ३४७-४५)
. 6	१०	
300	२२	३१४-२५, ३८३-१७, ३८५-१२
48	6	सर्वभूतात्मभूतो (मा. मो. ३४७-३२)
३०५	२०	"
8,3	१२	सर्वभृताधिवासम् (ब्र. बिं. ४-२३)
२२९	१५	,,
१४०	१७	सर्वभूतानां घारणात् (शं. स. ना. भा.)
१४१	6	सर्वमात्मनि सम्पद्येत् (मनु. १२-११८)
१३१	2	सर्वमिदं ब्रह्म विष्णुं रुद्रे (अ. शिखा)
9	१७	सर्वभेवासुजद्रह्मा (भा. स. ४३-२२)
60	9	सर्वलोके तमोहन्ता (भा. मो. ३५४-१४)
इहर	9.8	सर्वविद्याधिदेवी या (ब्र. वै. २-४-१०)
१५४	9	सर्ववेदपवित्राणि (व. स्मृ. २८-१०)
१३	9	सर्वव्यापिनमात्मानम् (श्वे. १-१६)
१६	9	सर्वव्यापी स भगवान् (श्वे. ३-११)
2 200 - 12	2 2	२७३-२०.
४ २	8	सर्व सङ्गीतसन्धान (ब्र. वै. २-१-३४)
33	4	सर्वस्य चाहं हृदि (गी. १५-१५)
~ ~	7	तपर्य पाह हाद (गा. १५.१५)

```
पश्चि:
पुटम्
                             प्रमाणिन
            सर्वस्य प्रभुमीशानम् (श्वे. ३-१७)
 ११
       १२
             सर्वस्य वशी (वृ. ६-४-२२)
१२२
        9
१५६
       १९
            सर्वस्येशानः (ब्र. ६-४-२२)
१३१
       २४
             सर्वस्नष्टा च यः (ब्र. वै. नृ. खं ७-५२)
230
       28
            सर्वाणि तत्रं भूतानि (विं. पु. ६-५-८०)
१२०
       १४
 १७
             सर्वानुप्राहकत्वेन (व्र. वि. ४-२३)
       १७
            सर्वार्थिचिन्तका लोके (भा. मो. ३४९-६२)
 ६४
        8
             सर्वावासं वासुदेवम् (मा. मो. ३५४-१०)
 ३७
       20
१७७
       20
                   ,,
२१२
       २२
            सर्वाहं मानी (नृ. उ. ता. ९ सं.)
            सर्वे चागममार्गेण (वी. मि.)
 २६
       20
            सर्वे प्रमाणं हि यथा (भा. मो. ३४३-४४)
 88
       84
 ६३
        8
            सर्वे भागान् कल्पयध्वम् (भा. मो. ३४९-५२)
            सर्वे वेदा यत्पद्म् (क. १-२-१५)
१५३
       २१
३२६
        9
            सर्वे वेदा यत्रैकम् (तै. आ. ३-११-२०)
304
       २४
309
       38
             ३८४-२२.
 ७२
            सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः (भा. मो. ३५०-३२)
        E
             सर्वेषामाश्रयो विष्णुः (मा. मो. ३५७-९२)
200
       २०
३९२
       20
            सर्वेषामेव भूतानाम् (भा. अर. १९२-५६)
       १३
  9
            सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ (भा. मो. ३५९-६८)
 69
        8
 १४
            सर्व कृष्णात् स्थावरम् (भा. आतु २६३-३८)
        9
 १६
       १८
१७४
             सर्वं प्रोक्तम् (श्व. १-१२)
       २४
382
       २४
             सर्वं समाप्रोषि (गी. ११-५०)
384
        9
            सर्वे ह पश्यः (छा. ७-२६-२)
११२
        6
384
        4
             सर्वे द्ययमात्मा (नृ. ता. उ. ७)
```

पुटम्	पश्चि	इ. प्रमाणानि
३०५	. २४	सर्वाः प्रजा यत्रै (तै. आ. ३-११-२१)
388	१४	
१७१	. 8	सिळळविळीनळवण (सु. व्या.)
२८९	. 4	
९४	. १८	१०५ १५.
१३८	२०	स वा अयं पु (बृ. ४-५-१८)
340	6	
ं २६८	२	संवा एतमग्नावैष्ण (शत का. ३)
१४८	१८	
१२२	\$8	स वा एष महानज आत्मा (वृ. ६.४-२५)
३४१	१४	"
१२२	१३	स वा एष महानज आत्मान्ना (वृ. ६-४-२४)
३७३	8	स वा अयमात्मा (वृ. ४-५-१५)
३७८		n n
१९८	3	स वासुदेवो भगवान् (ल. त. २-५)
२९०	38	स विबुद्धस्तथा देवः (वि. ध. उ.)
१२९	११	स विश्वस्तैजसः (श्रीभाग. १२-११-२२)
२२७	. २	स वेदैत्परमम् (मुण्ड. ३-२-१)
६६	9	स वै देशः सेवितव्यः (भा. मो. ३४९-८७)
२५२	२३	स वै नैय रेमे (बृ. ३-४-३)
१०६	२	स सप्त दशकेनापि (भा. मो. ३६१-१६)
२४६	१६	स सर्परी (ऋ. ३-५३-१५)
३८५	१५	"
३८५	१८	स सर्परी द्याचे (अनु. भा. ३-५३)
३१७	१०	स सर्वभूतप्रकृतिम् (वि. पु. ६-५-८३)
48	4	सर्वभूतात्मभूता हि (भा. मो. ३४७-३२)
२८५	દ	स सिद्धिः प्रोच्यते (ह. वं. ३-१७-५५)
२०९	२१	स संक्षिप्य जलम् (ह. वं. १-५०-४३)
१९३	१२	"
३८०	2	सस्मार देहं विपुलम् (ह. वं. ३-२६-४-९)
	BROWN ST	

```
पडिर:
  पुटम्
                             प्रमाणानि
   23
         80
              सस्मितः सामवेदेन (भा. मो. ३५८-१०)
  १३७
              स हरिर्वसुवित्तमः (तै. आ. ३-११-२६)
         24
 १३८
          8
             २३८-७, ३८०-१०.
 १५०
             सहवास निवासातमा (मा. मो. ३०८-४४)
         3
 320
        २४
 ३३१
        २४
             सहवासं न यास्यामि (भा. मो. ३१२-२२)
 380
             सहवासं नामासुर (भा. मो. ३०३-२००) वा. रा.
         २
             सहस्रशीर्षः पुरुषः (भा स. ४३-१०)
   9
         8
             सहस्रशीर्षा भूत्वा (ह. वं. १-५०-७)
 १९२
        26
 808
             सहस्रशीर्षेत्यत्र (पु. सं.)
        90
 १५४
             सहस्रशीर्षं देवम् (तै. ना. ११-२५)
       २१
२८२
        9
             सहस्राक्षं सहस्रास्यं (इ. वं. १-४१-३)
 280
            स हि धर्मः सनातनः (भा. अर. ८६-२५)
        ?
264
            स हि वेदमयो क्षेयः (ह. व. ३-१७-५३)
        2
             स हि सत्यमृतं चैव (मा. आदि. १-२८२)
१३९
       १९
            स हि संकर्षणः प्रोक्तः (भा. मो. ३४७ ७४)
  46
       १९
१९५
       28
                     "
388
        3
            सहोवाचेन्द्रेण (शत. प्र. २२)
             सह्यन्तरात्मा भृतानाम् (मा. मो. ३४२-३१)
 30
       8.4
 36
       ३६
            2919-82.
            सहाश्रमैर्विजिज्ञास्यः (या. स्मृ. ३-१८२)
१६५
       22
            साकारा विकृतिर्देवा (वि. ध. उ. ३ ४६-३)
२३१
       20
             साक्षादप्यविरोधम् (शा. स्. १-२-२९)
२५९
       28
२६६-९
 थड़
            साक्षादेवो जगन्नाथः (जयाख्यसंहिता)
       36
                (यस्माद्देवो) (साक्षान्नारायणो देवः).
            साक्षी चेता (श्वे. ६-११)
 40
       20
380
       २२
            ४०२-९, ४०२-११.
१११
       88
            साङ्कथाज्ञाने तथा योगे (भा. मो. ३६१-२३)
११४
      ३६
                  23
     H,
                                                    65
```

पुटम्	पश्चि	: प्रमाणानि क्रिक
८६	१२	साङ्ख्ययोगेन तुल्योऽहि (भा. मो. ३५८-७४)
११४	१०	
३३२	. १३	
३९२	१२	साङ्ख्यानां योगिनां चा (भा. मो. ३५७-९०)
९०	8	साङ्ख्यं च योगं च (भा. मो. ३५९-७३)
९०	२१	११०-२ » " " » » »
.66	१३	
66	१७	
७९	४ंड	
384	१६	
१२१	१६	सातिभ्यां मनि (उ. सू. ४-५९२)
३०१	२२	the second of th
२०	२	सात्वतोक्तेन विधिना (वि. ध. उ. ३-११६-१)
80	3	सात्वतं विधिमास्था (भा. मो. ३४३-२०)
३८५	.0	new many many many many many many many many
१५०	9	सात्विकस्योत्तमं स्थानम् (मा. मो. ३१९-३)
३२१	S	"
३५२	9	साधुकारी साधुः (वृ. ६-४-६)
२०१	4	सानो लोकममृतम् (काठक. ३-३-१२) श्रद्धासूक
२८४	१६	सामवेदं च जि (ह. वं. ३-१७-४८)
३९८	१२	सास्य देवता (पा. स्. ४-२-२४)
१९०	१४	सिंद्धान्ते स्वधया (श्रु. प्र. २-४-७)
419	8	सिद्धा हि ते महाभागा (भा. मो. ३४७-४८)
४९	१६	सिद्धा होते महाभा (भा. मो. ३४७-२०)
३२८	१६	सिद्धे योगे त्यजन् (याज्ञ. स्मृ. प्र. अ. २०३)
२१५	६	सुपि स्थः (पा. सू. ३-२-४)
२८२	२१	सुप्तवा युगसहस्रं (हं. वं. १-४१-२०)
२४१		सुबुद्धिः कविता मेधा (ब्र. वै. २-१-३२)
२०५	9	सुमज्जान्ये विष्णवे (तै. ब्रा. २-४-९) (ऋ. सं. १-१५६-२)
8	१३	सुमन्तुं जैमिनिम् (भा. आदि. ६४-८१)

The party

THE

ing

वेडम्	पश्चि:	प्रमाणानि
१३७	3	सुवर्ण घर्मम् (तै. आ. ३-११)
२३६	२३	३०७-१९, ३७८-१६, ३७९-१३.
१०३	2	सूक्ष्मइशीतस्सुगिन्ध (भा. मो. ३०७-७५)
२४३	२१	सूर्यस्तं पाठयामास (ब्र. वै. २-५-४)
३०३	२४	सूर्याचन्द्रमसौ धाता (तै. ना. २-९)
3	२२	स्योंऽश्वस्सो (वि. पु. ३.५-२८)
२४०	28	₹८६-६.
२०८	१८	स्जते त्वनिरुद्धोऽत्र (ल. तं. ४-१९)
२०६	१३	सृष्टिस्थित्यन्तकर्तारः (ल. तं. ४-११)
१८१	१५	सृष्टिस्थित्यन्तकरणात् (वि. पु. १-२-६७)
१८१	११	सृष्टं च पात्यनुयुगम् (वि. पु. १-२-६३)
१८७	55 .	स्प्टिं कर्तुं न शक्तश्च (ब्र. बै.)
१८०	१४	सुष्ट्यर्थमसुजद्देवः (बृ. ना. ३-३)
१८६	१२	n and n the state of
१२	२३	सुष्ट्याद्यैः क्रीडांत (अ. सं. ५२-६८)
२५०	१५	सृष्ट्रा नारं तोय (वारा. २-१२)
१३	8	सृष्ट्रा सङ्कर्षणम् (भा. भी. ६५-७०)
535	४	n the second of the second of
१४६	२१	संयं देवतैक्षत (छां. ६-३-२)
२०९	१९	सेषा नारायणमधे (ह. वं. १-५०-३३)
१८८	4	सैपा सर्वजगतस्तिः (कूर्भ. पु. १)
200	१४	सोऽकामयत (तै. उ. आतन्द. ६)
३०८	8	३१२-२२.
२४९	१८	सोकामयत द्वितीयः (वृ. ३-२-४)
२५०	१७	n
२५०	२	सोऽकामयत भूयसा (बृ. ३-२-६)
३७१	११	n n n n n n n n n n n n n n n n n n n
260	3	सोऽग्नि प्राक्सवने हृष्ट्रा (ह. वं. १-४९-१३)
२२०	१०	सोऽब्जलिं शिरसा कृत्वा
9	१५	सोऽध्यक्षस्तर्व (मा. स. ४३-२१)
१५४	8	सोऽध्वनः पारमाप्रोति (कड. १-३-९)

पुटम्	पश्चि	प्रमाणानि
२२६	9	२७०-११, २७२-३, ३१७-१७.
२१९	१९	सोऽनिरुद्धस्स ईशानः (भां. मो. ३४७-३८)
340	१६	सोऽनुवीक्ष्य (वृ. ३-४-१)
340	२५	,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,,
4	१६	सोऽप्यसौ प्रददौ (ह. पं. १-२४)
२५२	8	सोऽविभेत् (वृ. ३-४-२)
340	२२	३५८-१, ३७१-१५.
१७३	88	सोऽभिध्याय शरीरात् (मनु. १-८)
३३४	९	सोऽयमेवं विमुच्येत (भा. मो. ३१३-२६)
६५	8	सोऽहं कियावताम् (भा. मो. ३४९-७४)
42	११	संकर्षणाच प्रद्युम्नः (भा. मो. ३४७-४०)
१६	२	संकर्षणोऽहंकारे च (मा. आनु. ४३-३४)
२७३	१९	संश्रेषा तत्र भगवतः (महाभा. ४-३-९८)
३२५	१५	संपर्यन्ति महात्मानः (भा. मो. ३११-२१)
२९८	३	संप्रज्ञातिस्थातिमधिगते (श. दू. वा. ११)
२४३	१९	संप्राप्य तपसा सूर्यम् (ब्र. वै. २-५-३)
384	१७	संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं (भेव. १-८)
३८१	8	संश्रुतेन गमेमहि (कौ. सू. १४-३)
84	6	संस्थित च नृपे (भा. मो. ३४३-५२)
१९१	१८	संहत्य लोकान् (इ. वं. ३-३३-२२)
२२९	२४	सांप्रतं वासुदेवोऽहम् (ज्ञ. वै. ४-८७-२९)
१३२	१७	स्तनं तु दक्षिणम् (भा. आदि. ६७-३१)
24	१९	स्त्रियं च वर्षाकाले (पा. सं.)
२४	२२	स्त्रीशुद्रद्विजवन्ध् (भारतं)
8ई	१३	" "
२१०	२०	स्तुतये योगनिद्राय (ल. तं. ९-१७)
२८५	86	स्त्यमानश्च विबुधैः (ह. वं. ३-२६-४९)
३५८	२५	स्थानादिव्यपदेशाच (व्र. स्. १-२-१४)
२९२	3	स्थापयित्वा हयाशीरः (भा. मो. ३५/०-५८)
346	२३	स्थित्यदनाभ्यां च (ब्र. स्. १-३-६)
१५२	4	स्थेश भास पिस (पा. स्. ३-२-१७५)

पुटम्	पश्चि:	प्रमाणा नि	
308	२	स्मृतिपुराणयोरिष (श्रीभाष्यं. १-१-१)	
800	8	स्मृतिवचनं दर्शयति (वे. सं. ता. दी.)	
१५३	१६	स्मृतेश्च (ब्र. सू. १-२-६)	
३०३	8	स्वच्छन्देनागमेन (त. मु. १-११)	1
२३१	२२	स्वतस्तु देवस्याकारः (वि. ध. उ. ३-४६-३)	
३८२	3	स्वधया इत्यनेन (श्रु. प्र. २-४-७)	
३८२	१०	स्वधा आवस्तात्प्रयतिः (तै. ब्रा. २-८-९)	
१९०	१४	स्वधा त्वं लोकपावनी (वि. पु. १-९-११९)	
३८२	8	"	
१९४	१५	स्वयं भूरिति (ह. वं. ३-३३-३९)	
२०२	२०	स्वरूपतस्तु न तयोः (वि. सं.)	
८७	१३	स्वर्णधर्मानुवाकेन (भाग. ११-२७-३०)	
१३७	8	३७९-३, ४०१-४.	
२०३	. २	स्ववतोस्तु वचनात् (जै. सू. ६-१-४-१७)	
२०७	१२	स्वराक्तिपरिवृद्दितम् (अ. सं. २-६२)	
३३९	9	स्वस्ति वः पाराय (मुं. २-२-६)	
380	१८	on the state of the state of the	15
२०२	8	स्वातन्त्रयेण स्वरूपेण (अ. सं. ३-२६)	
३५६	२४	स्वभाविकी (श्व. ६-८)	
. १५२.	E	स्वामी त्वीश्वरः (अम. ३-१-११)	
३९६	4	स्वायंभुवेन मनुना (भा. शा. १३-९)	
३८०	8	हयग्रीवतनुं प्राप्य (ह. वं,)	
300	8	हयग्रीव ब्रह्मविद्या (भा. व्या. क्रमसंदर्भे)	
२३७	3	हियग्रीवमहं वन्दे (वि. ति. ४-२५०)	
3,00	80	₹८०-₹.	
६८	१९	हयमुखमुखे (श. दू. ३४)	
१२७	દ્	हरसि प्राणिनो देव (ह. वं. ३-८८-४५)	
१३७	१६	हरिग्ँ हरन्तमनुयन्ति (तै. ब्रा. ३-१५-१)	
३०८	6		
१३७	१९	हरिणा लोकघारिणा (ह. उ. ५) (मा. मो. ३५७-५))
१२४	१७	हरिरेकस्पदा ध्येयः (ह. वं. ३-८९-८)	

पुटम	(पश्चि	इमाणानि
64	3	हरिरेव हि क्षेत्रज्ञः (भा. मो. ३५८-५८)
383	१२	
१५५	१३	
		मधुसूदनीये).
२१७	१४	हरेः स्तोत्रार्थमुद्भता (भा. मो. ३५७-३७) मू
७९	१४	हब्यं कब्यं च सततम् (भा. मो. ३५३-६३)
२८६	२०	हिता नाम नाड्यः (वृ. ४-१९)
800	११	हित्वा गुणमयं सर्वम् (मा. मो. ३६१-११)
१०२	११	४०४-३.
२७२	१५	हिरिण्मयेन पात्रेण (मैत्रा. ६-३५)
२१३	२२	हिरण्यगामीदिषु च (वि. पु. ६-७-५१)
२१४	२१	हिरण्यगर्भो भगवान् (वि. पु. ६-७-५६)
२७६	१३	"
40	९	हिरण्यगर्भी लोकादिः (भा. मो. ३४७-५१)
३८९	११	हिरण्यगर्भ पश्यत (तै. ना. १०-२३)
		(श्वे. उ. ४-१२).
३८४	२५	हतान् हयशिरा भूत्वा (वि. ध. ६८-१०)
१३६	१७	हृदयं यज्ग्षेष पत्न्यश्च (तै. का. ३-५-२६)
३७८	१८	"
३९१	83	हचाहत्पद्मसिंहासन (त. मु. ५-१३७)
३९१	१८	" (सार. शा. १-२)
२९७	१२	हर्षाकशस्स भगवान् (ल. तं. ५-३०)
धर	१०	हेतुदर्शनाच (जै. सू. १-३-४)
१५४	२५	n and an
२३२	8.	हेतुमच तदाकारम् (वि. घ. उ. ३-४६-६)
२०६	8	हेत्वन्तरानपक्षं यत (छ. तं. ४-९)
११५	3	हेयहेतुः (यो. सृ. २-१८)
००		हंसो हयशिरा हरिः
९२		हंसः कूर्भश्च मत्स्यंश्च (भा. मो. ३४८-५५)
६९	२१	n and a second of the second

अत्रोदाह्ता ग्रन्थकर्तारः

प्रन्थकर्तृनाम

पुटसंख्या

अप्ययदीक्षितः—४१, २१३.

धमलानन्दयतिः—४०, २६४, २७१, २७२.

अर्जुनमिश्रः-- १६.

अहिर्बुध्न्यः-१८९, ३९४.

आचार्यपादाः—१६, १७, ३४, ३६, ४३, ५४, ६६, ८७, ८९, ९०, ९२, ९३, १०६, १०६, ११३, १३९, १९८, २४८, २६३, २७३, २८९, २९८, ३०८, ३१९.

आचार्याः-१८५.

भानन्दगिरिः-११७, ११८.

क्षानन्दवर्धनः - २७५.

बानन्दतीर्थः - २४७, २५९.

आश्वलायनः—२०.

उपवर्षः--४.

कपिलः---८९, ९४, १०४.

कमलाकर भट्ट:--५.

कुक्कमदः-१४१, १७३.

कृष्णपादः-- ४७.

कौशिकः -- २४६, २४७.

खण्डदेवः--२०, ११३.

चित्रशिखण्डी--४६.

जगन्नाथः - ४१, २४९, ३६७.

जैमिनिः-१०७, २०३.

व्रमिडभाष्यकारः - ३७३, ३९८.

नागेशः--४१.

नीलकण्ठः---५३, ५५, १०१, ११३, ३३६, ३६४.

परकालमुनिः-६८, ३८७, ३८८.

पराङ्क्षशमुनिः --- ३८७.

पराश्चरः--४३, ११६, ११८, २१३, ३६८, ३९९.

पाणिनिः--२७५.

पुराणहययीवशास्त्री--३८०.

बादरायणः -- ४.

बोधायनः-- ४, २६.

ब्रह्मविद्याभरणकारः--- ४३, ११८.

यन्थकर्तृनाम

पुटसंख्या .

ब्रह्मानन्दसरस्वती - ३३९.

महपराशरपादाः - १९६.

भद्दार्थाः - १९७.

भद्दोजीटीक्षितः -४१, ८०.

भास्करः--४२.

मनुः---२१, २१३.

मिलनाथ:---२४८.

महाभाष्यकृतः---२७४, २७५.

मेधातिथिः- १७३.

यामुनमुनिः--११, ३०, ४२, ४३, ६६, १२०.

योगयाज्ञवल्क्यः-

रमानुजमुनिः-५, ५४, ६६, १२०.

रामानन्दः-११८.

वाक्यकारः-३०६.

विज्ञानभिक्षः--९०.

विद्यारण्यः---२६४.

विष्णुचित्ताचार्यः --- २१०.

वीरमित्रोदयकारः - ४३.

वृद्धहारीतः-109, २५६.

च्यास:--१४, २३, ६२, १०४, १०७, १२३, २७०, २७४, ३०४, ३३६, ३४०, ३६२, ३६६.

च्यासार्याः-- ९२, ९४, १०३, १०९, २१२, २६५, ३१३, ३६०.

शठकोपमुनिः - ३, ६८, ३८८.

शीनकः -- २४५, २६३, २६९, ३८५.

संकराचार्याः--५३, ९०, ११४, ११७, २७०, २७५, ३६७.

शंसुमदः--११३.

श्रीधराचार्यः---२०.

श्रीनिवासपरकालमहादेशिकाः—२५४.

श्रीवत्साङ्कामेश्रः--५.

श्रीहर्षः-- २४७.

सायणाचार्यः -- २५९, ३६८.

सारविवरणीकृतः -- २५४.

सोमनाथः---४१.

स्मृतिरबाकरकृतः--२७०.

हेमाद्रिः--१८, २३.

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

अत्रोदाहता ग्रन्थाः

जन्थनाम

पुट पंख्या

अथर्विशिखा—१२४, १७९, २१९. अथर्वशिरउपनिषत्—१६. अद्वैतसिद्धिः-११९. अनुगीता-६०. अमरस्था—१९७. अहिर्बुध्न्यसंहिता—५१, ८५, १९७, २०७, २४१९ ६७९ आगमप्रामाण्यम्—११, ४३, ४४: आत्मसिद्धिः-१२०. आथर्वणकौशिकसूत्रम् — आथर्वणम्—२४. भानन्द्गिरिच्याख्या-११८. क्षानन्दतीर्थीयम्--३७७. आपस्तम्बपरिभाषा - ११३. आश्वलायनस्मृतिः--२४५. इतिहासमुचयः - २४. ईशावास्य शं-भाष्यम्-३५ उत्तररामायणम्-१८३. ऋग्विध।नम्---२६९, २७१. ऋग्वेदः - ४१, २६२, २६४, २३५, २७१. ऋग्वेदखिलम्-२२१. एकायनशाखा—११, ४२, ४३, १०९, ११०, ३९७ ऐतरेयब्राह्मणम्—४१, २५८, २६७, २६८. ऐतरेयारण्यकम् - २५८, २६२. ऐतरेयोपनिषत् -- २२३. कल्पतरुः - ४१. कल्पतरुपरिमलः-४०. कल्पसूत्रम्-- ४२. कालिकाखण्डः--४०.

66.11

यन्थनाम

पुटसंख्या

काशीखण्डविवरणम्—११३ काश्मीरागमप्रामाण्यम् - ११. का-सं भूमिका-११. कूर्मपुराणम्-४०, २६३. कैवल्योपनिषत्-७५, ३००. कौस्तुभः---२०, ११३. गर्भोपनिषत्--५२, २१३. गारुडपुराणम्--३०१. गीता--१२, ५९, ६३, ६९, ७३, ७६, ८२, ८३, ८२, ८३, ८४, ८५, ९७, ९९, १०७, १०८, ११०, १११, ११२, ११४, २२०, २७५, ३००, ३३५, ३९४. गीतार्थसंग्रहरक्षा-२७०. गीताभाष्यम्--९९. गोपालतापनीयोपनिषत्-१०. चतुर्वर्गचिन्तामणिः-१८. चतुश्लोकी भाष्यम्—१८५, १९८. छान्दोग्यम्-१४७, २३२, ३६०. जाबाल्युपनिषन् —७५. तत्त्वमुक्ताकलापः - ५१, ३०३. तन्त्रमीमांसा--४१. तन्त्रवार्तिकम-४१. तन्त्रवार्तिकविवरणम् - ४१. तन्त्राधिकारिणनिर्णथः--४३, ८०. तसचकाङ्कनसमर्थनद्वयम् — ४२. तलवकारोपनिषत्-३०. तात्पर्यचिन्द्रका--३४, ६०, ८५, ९६, ९७, ९९, १८४, २४८. तैत्तिरीयोपनिषत् —७, १४७, २६२, २६८. तैत्तिरीयब्राह्मणम्-१८९. तैत्तिरीयारण्यकम्--३९९. देवीभागवतम्—२४५, २९६, ३००, ३६२, ३६७. ध्वन्यालोकः - २७५. नारायणाख्यानम् —२०, ३६, ५८, ५९, ८४, ९०, २२०, २७६. नारायणानुवाकः-१७, २९, ३००

अन्थनाम

पुटसंख्या

नारायणोपनिषत् - ३६२. न्यायपरिश्चिद्धः—८९, १०४, १०९. न्यायरक्षामणिः—२६४, ३५४, ३६०. न्यायसिद्धाञ्जनम्- १६९. निर्णयसिन्धुः -- ५. नृसिंहपूर्वतापनीयम्-१८५. नृसिंहोत्तरतापनीयम्--१५२. परमतसङ्गः-१६, ३६, ४३, ९२. परमेश्वरसंहिता-१७२. पराशरमाधवीयम्-२८७. पराशरसंहिता--१८३, २२३. परिकरविजयः--४२. पातअलम्- ११३. पाद्मम्--२४, २५, ३९७. पाद्मकल्प:--१८४. पाद्मसंहिता—८५. पाञ्चरात्ररक्षा--२१, २४, २८, ४१, ४४. पाञ्जपतम्--११३. प्रपञ्चहृदयम्—४. प्रश्लोपनिषत्-१४, ३२८. बृहदारण्यकम् —५४, ३०२, ३५५, ३५७, ३६८. बृहन्नारदीयम्—२४, १२८, १८०, १८६, २१४, २३२. ब्रह्मबिन्दूपनिषत्-१३, १७, १२२. ष्रह्मविद्याभरणम् — ४२, ४५. ब्रह्मवैवर्तम्—१८७, २४८, २६५, ३६६, ३६७. ब्रह्मसिद्धान्तः---२७७. भगवच्छास्त्रम्--२५५. भगवद्भणदर्पणम् -८, १९६. भविष्यसध्यमपर्व--१५. भाइदीपिका-११३. भावप्रकाशः-(स. सि.च्या.) ९७). भारतम्-१४, १७, ११३, २७४, भीष्मपर्व-- २८, २९.

अन्थनाम

पुटसंख्या

भोजराजवृत्तिः-९०.

मत्स्यपुराणम् -- २३८.

मनुस्मृतिः—९७, १०८, १७१, २१५, २७३.

मन्त्रिकोपनिषत्-५०.

महाभाष्यम् - २७३.

महार्णवऋग्विधानम्---४७.

महोपनिषत्-७.

माण्डूक्योपनिषत्-१७, १७४.

मुण्डकोपनिषत्-१५१ ३२१.

मेदिनीकोशः--७८, १४७, ३६९.

मैत्रायणीयोपनिषत्—५७, १४८, १५०, १७१, १७९, १८१, २३५,

३२१, ३२२, ३९७.

मोक्षधर्म-२९, ५०, १११, १४९, १८८, १७२.

यजुर्वेदः-- २१.

याज्ञवल्क्यस्मृति:--१५६, ३२८.

रसगङ्गाधरः-१२४.

रहस्यत्रयसारः-५४, ८१.

रहस्याम्नायः -- २४५, ३२२.

रामतापनीयोपनिषत् - ७४.

रामायणम्—११३, २२१.

लक्षाभरणम्— १७.

लक्ष्मीतन्त्रम्—८५, १८८, २४१.

लक्ष्म्युपायत्वनीर्णयः—१९५, २५४.

हेङ्कन्—१८३.

वराहपुराणम्—२५, २७, ४३, १२५, १७१.

वामनपुराणम्—३०९.

वार्तिकम् — १३, ४१, ४२, ७०.

वार्तिकम्-(पा.)-११६.

विज्ञानिसञ्जभाष्यमूलसूत्राणि-९०.

विश्वकर्मसूक्तम्-१७२, २४७.

विष्णुचित्तीयम् - २००,

विष्णुतिलकसंहिता-२५५, २७३.

विष्णुधर्मोत्तरम्-१८, २१, ५३, १८८, १९५, २१३.

0.115

यन्थनाम

पुटसंख्या

विष्णुप्राणम्—४३, १२०, १२३, १२८, २४०, ३०३. विष्णुसहस्रनामभाष्यम् (शं.)—१२४, २७०, ३०८, ३६७, विष्णुस्मृतिः - २६५. वीरमित्रोदयः---२६. वृद्धहारीतस्मृतिः - ३७५. वेदान्तकौस्तुभः--१७, १५२, १८४. वेदान्तसारः---२२६, ३२९. वेदार्थसङ्गहः--१२०. वैकुण्ठसंहिता--२१. वैद्यनाथदीक्षितीयम्-१८. व्युत्पत्तिवादः--३३९. शतद्षणी -६८. शतपथबाह्याणम्—४१, २६८, ३६४, ४००. शब्दकल्पद्भः--७९. शाङ्करबृहदारण्यकभाष्यम् — ७०. शाङ्करभाष्यम् (सू.) - ९२ ९३, १०६. शाङ्करोपनिषद्भाष्यम् — ५४, २७०. शान्तिकमलाकरः - ४७. शास्त्रदर्पणम्-४०. शास्त्रदीपिका-४१. शिवतत्त्वविवेकः-१००, १५४, १६८. शिवार्कमणिदीपका- २४, १५४. ग्रुक्रयजुर्वेदः--४०. शूद्रकमलाकर:---२५. श्रीतत्त्वसिद्धानक्षम्-१९६. श्रीमागवतम् -- २१, २७, ४४, ४७, ३६८. श्रीभाष्यम् — ६०, ८७, १०७, १९०, ३०४, ३६१. श्रीमुखसूक्तम्--३, ६८. श्रीसूक्ताख्यप्रबन्ध:--६८. श्रुतप्रकाशिका-११, २५, १०९, १९०, १९९, २००. श्वेताश्वतरोपनिषत्-१४, १६, १७, १०१, २२३, ३२२, ३९९. सचरित्ररक्षा-१७, ४२, २०७. ामवेदः -- २१,

अन्थनाम क

पुटसंख्या

सायणीयम्—२६२, २६८, ३६६, ३७४. सिद्धान्तचन्द्रिका—४१, ४२. सिद्धान्तबिन्दुटीका-३३९. सिद्धान्तलेशसंङ्गहभूमिका-४१. सुदर्शनसुरद्भाः-४२. सुधा--२१३, २१९. सुबालोपनिषत्—५०, २७०, ३०१, ३०२, ३०३. सुरेश्वरवार्तिकम्-१२. सूतसंहिता-४०. सूर्यसिद्धान्तः--२७६. सेश्वरमीमांसा--२६३. सोमनाथीयम्-४१, २०३. स्तोत्रभाष्यम्-१८२, १२६, २७०, २७३, ३५२, ३७७, ३९७. स्मृतिकौसुदी--२५. स्मृतिचन्द्रिकारताकरः -- २५४. हयग्रीवसहस्रनाम—२३७, २५५. हयग्रीवोपनिषत्—२५५. हयशीर्षपाञ्चरात्रम्--५. हरिवंशः—१८३, १८९, १९१, १९४, १९५, २०९, २३८: ३६६: ₹60.

हेमाद्रिः—२४४.

हेमाद्रिपरिशेषखण्डः---२४, ४४.

श्रीः श्रीमते लक्ष्मीहयवदनपरमञ्जूणे नमः॥

ग्रुद्धपत्रिका

पुटम्	पङ्गि	: शुद्धपाठः		पुटम्	. पङ्किः	शुद्धपाठः
2	6	ऽभूवंस्तं		20	7	सचान्
6	1	माध्य		"	15	
"	9	वपुषा		21	2	हौत्रा
10	20	पञ्चरात्र	66	"	8	आश्व
11	2	युजे		,,	12	
"	"	प्रभु		"	19	
"	20	मुन्युक्तया		22	21	तत्सर्व
12	"	ब्रह्मणि))	23	यस्मिश्च
"	23	स्व	4	23	6	स
13	15	वहिना		"	17	विप्रेन्द्र
14	7	मावा		"	18	प्रहीष्यांन
15	9	स्थावर	The same	24	1	वेदेन
16	11	स्कन्दः	6.8	"	9	चौपनिषदं
"	"	धिष्ठान		"	11-12	आश्व, आनु
"	16	श्रुति		,,,	13	श्चैव
17	4	संज्ञ		"	21	गोचरा
"	10	यैवैंश्यैः	dő	25	14	स्त्वित
"	13	(वा)		27	21	ग्रुद्रस्यापि
18	3	चिन्ता	3	"	. 22	पाञ्चरात्र
"	17	संहार		28	3	मथापि
"	18	चार्थः		"	18	मथास्तुवत्
19	20	पान्त	100	"	21	सात्त्वतां
20	3	गृह्णीष्व	100	29	7	निर्दिश्य
"		तत्प्रतिपादक		"	8	भक्ता
			11	7		

पुटम्	पश्चि:	शुद्धपाठः	9	ध्म्	पङ्कि	: যুৱণাঠ:
29	22	अनन्यया		47	6	पञ्च
30	1	साचाताम्		,,	17	सिद्धथति
"	23	प्रवेशः		,,	21	
32	10	पूर्वापर		48	17	नुरोधेन
"	13	एकः चशब्दः	4	19	14	चन्द्र
.33	14	अन्यः च शब्दः	1	51	2	पुरुषे
,,	15	विषयक		"	14	्रे शब्दे न
"	20	न्तस्स्थानि		"	15	प्रद्यमानिरुद
33	16	संसृष्ट ः	- 6	52	3	सङ्कर्षणः
"	23	परमात्मनः	3	53	5	सञ्चासचैव
34	11	सहकारि		,,	7	भक्तास्तु ये
35	18	चिन्द्रका		,	8	देवे
36	4	विदो षेण		,	9	सिद्धौ
. ,,	21	पास्स्व े	5	4	1	पुरुषो
"	16	यणाख्यान	9	,	8	सोऽमुष्य
"		शतैरपि	,		10-11	अमुध्य
38		विद्धि ः	3:	,	11	प्रविष्टः
"		किमात्मकः	21)	22	निष्क्रियत्वं
40		यजुर्वेद	5	5	6	निष्क
41		धिकरण	"		7	निर्द्धन्द्वे
42		प्रववृते ।	"		9	नइयेय
"		सिद्धान्तेषु	"		19	गुणवत्त्वं
43		रूर्वा 🕯	56	}	3	सर्वत्रगो
"		त्रष्टा	, ,,		17	सर्वत्रग
"	18		57		7119	नइयत्त्वं
44		वेरोधासंभ	58	3	1	सुहुतं
45		गति मि	"		10	दस्वा
"	24 74 2	iज्ञितं ।	59		3	अन्तस्स्थत्वं
21		वरवसु	61		22	प्रलयज्ञानेन
47	2 s	स्तु	"		"	जातस्यापि

पुटम्	पश्चिः	गुद्धपाढः	पुटम्	पश्चि:	হ্যব্বদাত:
61	23	प्रवृत्त्य	79	22	
62	1	कथं	80	5	अत्रापि
"	22	सर्वत्रापि	81	12	वहारुद
64	11	तत्त्वज्ञान		17	वाचा
"	16	स्रष्ट्यर्थ	» 82	21	वत्तद्देवता
27	23	दर्शयति	"	22	नामयज्ञै
65	2	यो	83	12	दंभेनाविधि
:)	4	त्रह्या	"	14	चाक्षु—
66	15	द्यमेव	"	18	सुदुश्चरं-मेतद्धि दुश्चरं गीतोक्तै
68	2	हयशिरा	84	4	ज्येष्ठे
"	14	सर्ग	"	14	धार्यते
69	6	पुष्कर	86	4	वायत तामसी
70	19	यस्तं	"	13	पञ्चरात्रन्तु
71	2	में केन	89	6	पश्चरात्रन्तु वि द्यां
"	""	नन्दन	90	4	सांख्यं
"	:9	जनाचार	91	7	विषयत्वं
72	17	नारायणयोः	92	16	निर्वन्धं
"	21	मश्रणीः	95	14	जीवपरः
73	6	पक्रमते	"	15	नराजातानि
"	15	ब्रह्माणं	96	15	सिद्धं
"	16	विद्यन्ते	97	19	(परमा)
74	8	भाक्	98	13	155
75	8	कुत्रापि	,,	14	बु द्धयमानाप्रति
"	12	ऽस्मिन्यो	99	4-20	महत्त्वं
"	22	इत्यत्रापि	"	22	वै
76	6	ध्यात्मा	100	12	ह्येवं
"	19	:प्रतिबुद्धा	103	1	युक्तांस्तपो
78	15	हरितइश्रेष्ठ	104	5	योगाश्च
7.9	16	वाछन्ति	"	· 14	साक्षात्कारस्यापि
"	17	द्रमे	105	17	सर्वात्मा
	H.	9			67

पुटम्	पश्चि:	शुद्धपाठ:		पुटम्	पश्चि:	शुद्धपाठ:
105	20	सत्त्वेऽपि		121	5	
106	17	मोक्षबन्धैः		>>	16	
107	12	एतद्योत		122	2	No. of the Control of
107	22	त्पत्यादि		,,	4	
108	1	साधु		123	5	
110	2	सनातने हे		,,	22	
"	22	संहितासु		"	24	सर्व
111	11	वर्णितम्		124	6	परस्
27	,20	पूर्वकं		125	2	विप्राः
112	7	तत्रैय	100	,,	13	सत्त्वं
. 113	11	स्थानानि		126	9	त्रोक्त
"	18	प्रामाण्या	100	128	3	ध्यान
"	20	त्रुण्वतो	Total Co	"	16	प्रद्युद्धा
114	5	ख्याने		129	. 4	प्रचन्नो
115	13	रूपत्व	Clar I	130	23	कृष्णात्मका
.))	20	द्रष्टृत्व	100	"	2	ध्यायीत
33	21	परार्थत्व	200	132	4	मद्वैतं
116	4	भगवत		,,	11	आसीच
"	12	एव त्रय		"	17	भित्त्वा
2)	14 :	स्वभाविकी	196	"	22	नित्यं
118	4 :	तात्वसत्वा		134	11	महा
2)	9. f	बेम्बितत्वेन		;)	13	श्रुतो
21	11 3	ब ह्य		135		परमेष्टिना
"	The state of the s	वशब्दयो:	100	"	23	रूपातिरिक्ता
"		यर्थ		137		हरन्त
"	21 =	याचख्या	Total .	>> '	11 7030	पुरुष
"	21 a	लाभ्यां		"		नित्यं नित्यं
120	5 ₹	गुनादि		138		ब्रह्मापूर्व
"	12 1	जादिमि		40		पुण्यानामपि पुण्यो
"		र्व		"		पुण्या

पुटम्	पश्चि	: গুৰুণাত:		पुटम्	पक्कि	शुक्रपाठः
140	2	पुण्य धर्म		163	18	
"	3	. पुण्यशब्दो		165	15	
33	7			166	11	
"	17			"	11	
142	7	घञन्तः		167	14	याज्ञ याज्ञ
143	14	कृदण		"	15	^{ब्यपदेश}
"	2	देष्ट		"	25	सर्व
"	12	पुराण		169	4	पृथि ब्येव
144	3	हरिवंश		171	23	व्रह्म
146	15	बद्धं		173	2-3	भित्त्वा
147	19	सित्त्वा		"	13	संभूत
149	1	चञ्चलो		"	15	द् <u>ष</u>
"	19	देहसं			16	मिति
"	20	बद्ध	400	"	18	द्रह्म
150	20	हयशिर		174	22	प्रथमा
"	24	प्रयुक्त		176	6	अनन्तोऽक्ष
151	8	रो		177	15	अहि
152	15	मेतत्	Mary 1	178	4	अप्रधा
153	21	परत्वेन		23	16	द्रह्मा
154	8	बृ		179	17	जानहित
157	6	पादानात्।	1.70	181	1	मेव
"	7	निमित्त		182	6	ऽऽत्मानं
159	2	विरुद्ध		"	19	वाऽथवा
"	7	न्धन		183	1	ब्यूह
21	8	एवं		1)	18	मृत्ये
161	1	श्रुष्व		,,	21	मोहं
"	3	चानिले	1-12	185	1	चतुरश्लोकी
"	13	ब्यावृ त्त्यर्थं		"	11	हायुवे
"	18-19	श्रुण		"	18	लक्ष्मी जन्मी
163	. 8	पूर्ववदेव		"	20	देवस्स्तुतः
1	I.					68

पुटम्	पश्चि	: शुद्धपाठः		पुटम्	पश्चि:	शुद्धपाठः
185	22	मन्त्राः		203	18.	
186	3	वचनैरेव		204	13	ar a second
187	2	प्रकृतिश्च				एवा
	4	अशास्त्र <u>व</u> व्यक्ताव्यक्त		"	20	श्रियम्
"	7			2005	23	सत्-ति
"		आब्रह्म	, 400	205	6	जुषाणी
"	11	शक्तयानया		"	8	वर्धयन्तः
100	16	ब्रह्म प्रागेव		206	15	प्रसुद्धा
188	10			207	1	"
189	20	विशिष्टस्य		"	2	जुबाणोप
190	2	द्विजहती		"	, ,,	सा
193	1	चतुर्भुख		;;	3	सच्छाये
104	14	युष्माक		"	11	सङ्कल्प
194	1	वयृघाते		>>	17	च्छूति
100	3	तौ		208	3	विष्वक्सेनः
195	1	शब्दार्थी		"	10	अन्याधि
100	7	स्थावराणि		"	18	प्रसुम
196	4	विहरिष्ये		"	20-22	विष्वकसेनः
"	10	"		209	15	व्रह्मा
197	13	न्माता		210	13	मेयुषी
198	4	इत्यादीनि		211	11	गुणस्स्मृतः
"	14	विद्यात्मकत्व	191	212	23	तापनीये
))	21	लक्ष्म्याः	181	213	17	संस्पृश्य
27	22	चतुरश्लोकी		"	21	त्रिविघा
"	24	काया	WEE !	218	12	प्रधान
199	22	वाक्याना		220	8	हि ते
200	9	हुताशयोः		•1	17	महात्मिः
201	22	श्रुण		221	8	हि
202	8-13	"		"	23	त्रयः
203	11	द्विवचन		"	24	नमः
"	17	उद्यम्		"	25	रित्यनेन
					40	17.4.1.1

पुटम्	पश्चि:	शुक्रपाठः		पुटम्	पक्रि:	गुद्धपाठः
222	20	इत्यादीनि		239		12.00
223	9	ऽभवद्द्वितीयः			13 16	ऐतरेय
"	20	श्वेताश्व		" 240		दुर्ज्ञान
,,	21	विद्धाति			6 4	र्वेद
224	9	तृ तीया		"		रेय
"	18	आस्थितः		"	11	सूर्यो
"	22	विश्वभावसंज्ञा		" 242	21	आन्वीक्षिकी
225	17	धामानि भागानि		243	24	दरणीयः
"	19	विश्वकर्म			9	दत्त्वा
227	9	ध्यायन्त्येके		" 244	15	स्स्तवनं
228	1	देवर्षे -			16	वाग्देवता
230		UHH I		245	6	पत्न्येवेति
	9	वेद		"	8	अर्घा सा
231	5	विवक्षया		"	17	सरस्वती
211	6	र्त्रह्म		246	23	कमा ख्य
232	20	मर्घमात्रा		"	9	रुचिरे
"	23	पुण्डरीक		"	18	अश्वस्य
233	3	पुरुष:		247	11	या चा
"	11	रूपवत्त्वेन		249	14	वायुं
235	5	श्रुत:	i	"	23	तेना
77	4	पाण्ड्वाविकं		250	3	अशनाया
236	5	रप्स्वन्त		"	15	मन्तस्थितो
"	23	यारण्यके		"	20	सोऽहमस्मि
"	.))	परिवेदवेनं		251 -	9	अनिरुद्ध
237	9	वेदवेदान्त		"	25	त्स्वय
"	13	शिरसाच्छक्ति		252.	. 6	न्तिम
"	23	भूतानिरुद्ध		1)	19	रेमे
238	1	विवक्षित		:7	21	नियमेन
77	5	नामधा		253	2	सृष्ट्रा
» ·	7	वसु -		"	11	आहू
239	10	चाबिहितं	ies.	,,	"	ऋषयः

253 14 प्रव्रूया " " " नाप्रवक्ता " 16 ड " " 17 क्ट्रूसिः " 20 एतप्रकरणं " 19 " 254 3, 6, 21, 22–23 " 20 विवक्षित " अोहापिधाना 268 18 अभी 255 10 अङ्केनोदृह्य " 23 गृह्य 256 4 संहितांचे 270 15 नामभाष्य " 5 संहितांचे 270 15 नामभाष्य " 12 नेतरस्येति " 23 चतुर्व्विप 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णुं " 16 कण्डयं 272 4 सा " 18 ब्रह्म " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंद्रण 259 10 दविष्ट्रेन 275 3 तात्विक " 15 वीअत्संतां " 21 श्र्णु 259 10 दविष्ट्रेन 275 3 तात्विक " 15 वीअत्संतां " 21 श्र्णु 23 कच्छतत्व 277 3 दच्चा 260 3 वाग्देच्या 278 4 प्रवर्ग्य 260 3 वाग्देच्या 278 4 प्रवर्ग्य 261 1 वसिष्ट " 279 14 नामह " 23 कण्डये 279 14 नामह " 24 क्यानेन 281 21 वृद्धिह " 25 रिणचाव 283 7 प्रादुर्भाव 262 18 थेस्ट्यित 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्पुटः " 24 चरणो 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " 10 वाद्युधानः 288 2 स्थूणा	पुटम्	पिद्धः शुद्धपाठः	पुटम्	पङ्कि: शुद्ध	पाठः
" 16 क 17 क्छ्सिः " 20 एतस्प्रकरणं " 19 " 254 3, 6, 21, 22-23 " 20 विवक्षित अोछापिधाना 268 18 अझौ 255 10 अङ्केनोदृद्धा " 23 गृह्य 256 4 संहिताचे 270 15 नासभाव्य " 5 संहिताचे 270 15 नासभाव्य " 12 नेतरस्वेति " 23 चढुव्विप 267 8 ध्यानेन 271 7 विष्णं 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णं " 16 कण्ठ्यं 272 4 सा " 18 ब्रह्म " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हिविष्ट्रेष 277 3 दस्ला 260 3 वारदेव्या 278 4 प्रवन्य " 23 <td< td=""><th>253</th><td>14 प्रब्रुया</td><td>266</td><td>8 श्रुत्यै</td><td>व</td></td<>	253	14 प्रब्रुया	266	8 श्रुत्यै	व
" 16 ड " 17 क्छ्सि: " 20 एतस्प्रकरणं " 20 विवक्षित अोष्ठापिधाना 268 18 अभी 255 10 अङ्केनोद्द्ध " 23 गृद्ध 256 4 संहितां चाह 269 5 विष्णो " 5 संहिताये 270 15 नामभाष्य " 12 नेतरस्येति " 23 चतुर्ष्वेपि 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णुं " 16 कण्डयं 272 4 सा " 18 ब्रह्म " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 नृंद्दण 259 10 दिबेट्ट्वेन 275 3 तात्विक " 23 बच्युतत्व 277 3 दस्वा 260 3 वाग्देव्या 278 4 प्रवस्प " 23 कच्छये 277 3 दस्वा 260 3 वाग्देव्या 278 4 प्रवस्प " 23 कच्छये 279 14 नामह " 23 कच्छये " 15 विष्णोः 261 1 वसिष्ट " 279 14 नामह " 23 कच्छये " 15 विष्णोः " 261 1 वसिष्ट " 283 प्रवस्प " 262 18 थेस्स्थित 281 21 नृसिंद " 263 10 स्स्युद्धः 283 7 प्रादुर्माव 263 28 अति 28 वृद्ध 25 खट्वा 263 23 अति 28 वृद्धः 25 खट्वा 286 25 खट्वा 287 24 वेद स	"		267		
" 20 एतस्प्रकरणं " 20 विवक्षित 254 3, 6, 21, 22-23 " 20 विवक्षित अोधापिधाना 268 18 अप्तौ 255 10 अक्केनोद्द्रा " 23 गृह्य 256 4 संहिताये " 25 विक्णो " 5 संहिताये 270 15 नामभाष्य " 12 नेतरस्येति " 23 चतुष्वेपि 257 8 ध्यानेन 271 7 विक्णुं " 16 कण्डयं 272 4 सा " 18 ब्रह्म " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हविद्रेन 275 3 तात्विक " 23 बच्युतत्व 277 3 दस्वा 260 3 वाग्देन्या 278 4 प्रवस्ये " 9 वृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्डये " 15 विष्णो: 261 1 वसिष्ठ " 279 14 नामह " 27 प्रवेप पणचाव 281 21 नृहिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्रादुर्भाव 262 18 थेस्थिस्थरी 284 10 संस्थानं 263 23 श्रुति 285 17 अन्तरस्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्वा 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " 10	"	16 ভ	,,		
अविश्वाचित्र 268 18 अज्ञी 255 10 अङ्केनोवृद्ध " 269 5 विष्णो " 5 संहिताये 270 15 नामभाष्य 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णुं 272 4 सा पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 275 3 तात्विक 275 3 तात्विक 276 3 तात्विक 277 3 दस्वा 278 4 पामह 3 कण्ठे 279 14 नामह 3 कण्ठे 279 14 नामह 3 कण्ठे 279 14 नामह " 23 कण्ठे 279 14 नामह " 23 कण्ठे 279 14 नामह " 278 4 प्रवच्या 279 14 नामह " 23 कण्ठे 279 14 नामह " 279 15 विष्णो: 279 15 विष्णो: 279 16 त्यामानं 281 21 गृतिह गृतिह 281 21 गृतिह यादुर्भाव 281 यादुर्भाव यादुर्भाव 281 यादुर्भाव 281 यादुर्भाव 281 यादुर्भाव यादुर्भाव 281 यादुर्भाव यादुर्भाव यादुर्भाव यादुर्भाव	"	20 एतत्प्रकरणं	"	10	
255 10 अक्केनोद्द्य 269 5 विष्णो 270 15 नामभाष्य 3 चतुष्विप 270 15 नामभाष्य 3 चतुष्विप 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णुं 272 4 सा 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 275 3 तात्विक 275 3 तात्विक 276 3 तात्विक 277 3 दस्वा 278 4 प्रवर्ग 278 4 प्रवर्ग 279 14 नामह 23 कण्ठये 279 14 नामह 21 प्रवर्णा 281 21 वृद्धिह 221 वृद्धिह 23 प्रवर्णा 283 7 प्राहुर्भाव 284 10 संस्थानं 283 7 प्राहुर्भाव 284 10 संस्थानं 283 10 स्स्फुटः 24 चरणो 285 17 अन्तरस्थं 286 25 खट्ढा 287 24 वेद सप्त 287 287 24 वेद सप्त 287 287 24 वेद सप्त 287 287 287 287 287 287 287 287 287 287	254	3, 6, 21, 22-23	"	20 विवा	क्षेत
256 4 संहितां चाह 269 5 विष्णो 270 15 नामभाष्य 3 चतुष्वंपि 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णुं 272 4 सा 3 वृंहण 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हविष्टेन 275 3 तात्विक 3 विष्णे 275 3 तात्विक 3 वार्वेच्या 278 4 प्रवर्णे 3 वृंहणे 279 14 नामह 3 वृंहणे 281 21 नृंदिह 3 वृंदिह 3		ओष्ठापिधाना	268	18 अभी	
" 5 संहिताये 270 15 नामभाष्य " 12 नेतरस्येति " 23 चतुष्विप 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णुं " 16 कण्ठयं 272 4 सा " 18 ब्रह्म " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हविष्ट्रेन 275 3 तात्विक " 15 बीअरस्नां " 21 श्र्णु " 23 बच्युतत्व 277 3 दस्वा 260 3 वाग्देन्या 278 4 प्रवर्ग्य " 9 बृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्ठये " 15 विष्णोः 261 1 वसिष्ट " 21 रिज्यमानं " 21 रिज्यमानं " 17 प्रहेणेति 281 21 नृसिंह " या दुर्भाव 262 18 थेरिस्थरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणौ यनतस्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्या 287 24 वेद सस " " शिवः " 16 योगोन	255		"	23 गृह्य	
" 12 नेतरस्थेति " 23 चतुष्विपि 257 8 ध्यानेन 271 7 विष्णुं 272 4 सा 18 ब्रह्म " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हविष्ट्रेन 275 3 तात्विक " 15 वीअरस्नां " 21 श्र्णु " 23 बच्युतत्व 277 3 दस्वा 260 3 वाग्देन्था 278 4 प्रवर्ग्य 278 4 प्रवर्ग्य 279 14 नामह " 23 कण्डये " 15 विष्णोः 279 14 नामह " 23 कण्डये " 15 विष्णोः 279 14 नामह " 27 प्रहेणेति 281 21 वृसिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्राहुर्भाव 262 18 थेस्स्थिरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणौ यस्थानं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 287 24 वेद सप्त " " श्रिवः " " श्रिवः " 24 वेद सप्त " " श्रिवः " " श्रिवः " " १६वः " " १६वः " 24 वेद सप्त " " श्रिवः " " १६वः " " १६वः सप्त " १६वः सप्त " " १६वः सप्त " १६व	256		269	5 विका	गे
257 8 ध्यानेन 272 4 सा 16 कण्डयं 272 4 सा 18 ब्रह्म " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हिब्छेन 275 3 तात्विक " 15 वीभत्स्त्नां " 21 श्र्यणु " 23 अच्युतत्व 277 3 दत्ता 260 3 वाग्देन्था 278 4 प्रवर्ग्य 278 4 प्रवर्ग्य " 9 वृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्डये " 15 विष्णोः 261 1 वसिष्ठ " 21 रिज्यमानं " 27 प्रहेणेति 281 21 नृसिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्राहुर्भाव 262 18 थेस्थिरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणो यहणी 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 287 24 वेद सप्त " किवाः " 10 रावः " 16 योगेन	"		270	15 नामः	भाष्य
" 16 कण्डयं 272 4 सा " 18 बहा " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हिविष्ट्रेन 275 3 तात्विक " 15 बीभत्संपूनां " 21 श्र्णु " 23 अच्युतत्व 277 3 दरवा 260 3 वाग्देन्या 278 4 प्रवग्ये " 9 शृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्ठये " 15 विष्णोः " 17 प्रहेणेति 281 21 एलंह म " 20 रिणचाव 283 7 प्राहुर्माव 262 18 थेस्थिस्थरी 284 10 संस्थानं " 22 नामुपपज्ञम् 285 17 अन्तस्थां 263 23 अति 286 25 खद्वा 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त			"	23 चतुब	र्विपि
" 16 कण्ठयं 272 4 सा " 18 बहा " 11 पादितम् 258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हविष्ट्रेन 275 3 ताव्हिक " 15 बीभरसेनां " 21 श्र्णु " 23 अच्युतत्व 277 3 दस्वा 260 3 बारदेन्या 278 4 प्रवार्थ " 9 बृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्ठ्ये " 15 विष्णोः " 17 प्रहेणेति 281 21 गुसंह " 20 रिणचाव 283 7 प्राहुर्भाव 262 18 थैस्थिस्थरी 284 10 संस्थानं " 22 नासुपपक्ष 285 17 अन्तस्थां 263 23 अृति 286 25 सद्या 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त	257		271	7 विष्णुं	
258 23 सयो 274 8 वृंहण 259 10 हविष्ट्रेन 275 3 तात्विक 3 त्या 3	. 11		272		
259 10 हविट्टेन 275 3 तात्विक 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विषठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विषठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विषठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विषठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा विषठ 3 त्वा विष्ठ 3 त्वा			"	11 पादित	स्
" 15 बीभत्सूनां " 21 श्रृणु " 23 अच्युतत्व 277 3 द्स्वा 260 3 वाग्देन्या 278 4 प्रवर्ग्य " 9 बृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्डये " 15 विष्णोः 261 1 वसिष्ठ " 21 रिज्यमानं " 17 प्रहेणेति 281 21 नृसिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्राहुर्भाव 262 18 थेरिस्थरी 284 10 संस्थानं " 22 नामुपपन्नम् 285 17 अन्तस्स्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " श्वावः " 10 न्यान्य			274	8 वृंहण	
" 23 अच्युतत्व 277 3 दस्वा 260 3 वाग्देल्या 278 4 प्रवार्य " 9 बृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्डये " 15 विष्णो: " 23 कण्डये " 15 विष्णो: " 261 1 वास्ट्रणेति 281 21 नृसिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्रादुर्भाव 262 18 थेस्थिस्थरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणौ " 22 नामुपपन्नम् 285 17 अन्तरस्थं 263 23 अृति 286 25 खट्टा 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " 10 स्रावा " 16 योगेन	259		275	ं 3 तात्वि	क
260 3 वाग्देन्या 278 4 प्रवासे " 9 वृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्डये " 15 विष्णोः 261 1 वासिष्ठ " 21 रिज्यमानं " 17 प्रहेणेति 281 21 नृसिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्राहुर्भाव 262 18 थेस्थिरी 284 10 संस्थानं " 22 नामुपपन्नम् 285 17 अन्तस्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " शिवः " शिवः " 16 योगेन	"		13	21 श्रु	
" 9 बृंहणे 279 14 नामह " 23 कण्ठये " 15 विष्णोः 261 1 विष्णोः " 21 रिज्यमानं " 17 प्रहेणेति 281 21 नृहिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्रादुर्भाव 262 18 थेरिस्थरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणौ " 22 नामुपपन्नम् 285 17 अन्तस्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 264 5 कण्व 287 24 चेद सप्त " शिवः " 16 योगेन		9	277	3 दत्त्वा	
" 23 कण्डये " 15 विष्णो: 261 1 विष्णो: " 21 रिज्यमानं " 17 प्रहेणेति 281 21 नृसिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्रादुर्भाव 262 18 थेस्थिर्थरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणौ " 22 नामुपपन्नम् 285 17 अन्तस्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " " शिवः " 16 योगेन	260		278	4 प्रवर्ग	
261 1 विसष्ट " 21 रिज्यमानं " 17 प्रहेणेति 281 21 नृसिंह " 20 रिणचाव 283 7 प्रादुर्भाव 262 18 थेस्थिरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणौ " 22 नामुपपञ्चम् 285 17 अन्तस्थं 263 23 श्रुति 286 25 खद्वा 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " शिवः " 16 योगेन			279	14 नामह	
" 17 प्रहेणेति 281 21 न्हिंह 282 ति प्रादुर्भाव 262 18 थेस्थिरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः 24 चरणी 285 17 अन्तस्त्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 287 24 वेद सप्त " " शिवः " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " शिवः " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " शिवः " " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " शिवः " " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " शिवः " " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " शिवः " " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " " शिवः " " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " " शिवः " " " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " " शिवः " " " 10 स्रादुर्भाव 287 24 वेद सप्त " " " शिवः " " " " शिवः " " " " " स्रादुर्भाव 288 25 खट्टा 287 24 वेद सप्त " " " " शिवः " " " " " शिवः " " " " " " " " " " " " " " " " " " "			"	15 विष्णो	:
" 20 रिणचाव 283 7 प्रादुर्भाव 262 18 थेस्थिरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः " 24 चरणौ " 22 नासुपपन्नम् 285 17 अन्तस्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 264 5 कण्व 287 24 चेद सप्त " " शिवः " 16 योगेन	201		"	21 रिज्यस	ानं -
262 18 थेस्थिरी 263 10 स्स्फुटः " 22 नामुपपन्नम् 285 17 अन्तस्त्थं 263 23 अति 264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " शिवः ; 16 योगेन			281	21 नृसिंह	
262 18 थेरिस्थरी 284 10 संस्थानं 263 10 स्स्फुटः 24 चरणी 285 17 अन्तस्स्थं 263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 287 24 वेद सप्त 30 सेर्स्थ 30			283	7 प्रादुभ	वि
" 22 नामुपपन्नम् 285 17 अन्तस्स्थं 286 25 खद्वा 287 24 वेद सप्त ; 16 योगेन			284		
263 23 श्रुति 286 25 खट्टा 287 24 वेद सप्त ; 16 योगेन	263		"	24 चरणौ	
264 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " " शिवः ;, 16 योगेन			285	17 अन्तस्य	थं
204 5 कण्व 287 24 वेद सप्त " " शिवः ;, 16 योगेन		9	286	25 खट्टा	
" ["] शिवः ["] 16 योगेन			287		3
" 10 वावृधानः 288 2 स्थूणा	"	22.70	;,		
	"	10 वावृधानः	288	2 स्थूणा	

पुटम्	पश्चि:	शुद्धपाठ :		पुटम्	पश्चिः	गुद्रपाठः
288	13	नेव		301	19	
j)	23	ब्रह्मणः		302	6	गन्ध
289	9 :	र्वाक्च	1.3	303	11	तव्द्वारा पृथि न्या
,,		छक्ष्म्यावास		"	21	चन्द्रमाः
"	13	द्ध्यङ्ङा		304	7	साङ्ख्य
"	24	उपाश्रितः	400	,,	18	नारायण
290	1 ;	धुनासिकेनेति ।		"	13	मानानां
"		वन्द्राभाः		**	24	शरीरक
"	10 =	वर्णास्त्रिग्धा		307	4-5	तत्त्वं
>>	24 ₹	स्बन्धः		,,	17	शब्दस्य
291	1 7	ब्हाहरणं		308	3	अतश्च
293	6 3	रहाणो		309	1	निवासं
. >>	11 व	त्त्वा		"	24	देवता
"	14 9	नः		310	2	तेषां
):	17 %	र णु		"	12	स्थस्य
294		पसोग्रेण		"	13	विभागा
"	5 R	नेच्छेत्त <i>नुम्</i>		,,	20	त्पिण्डेन
"		रिवंश		"	23	सुज्ञानः
"	20 स	ाधकः		"	24	यैव
295	2 ₹	स्थापयित्वा	3	311	3	व्याक्रियत
>>	20 प्र	वृत्तिधर्म 💮		"	14	नाग्
"	23 सि	ोत्यत्रान्वयः	3	312	7	देव
296	16 म	ाहात्म्य ञ्च	1	57	9	सिद्धम्
"	24 द	र्ख्याय	8	14	1	शब्देन
297			3	15	9	पृथिवी
298	.1 =	ब् लोक		"	19	एतज्ज्ञेयं
"		ा मे	3	16	4	यज्ज्ञात्वा
"	2 प्रे	त्य	3	17	4	परमं धाम
299	10 ज	ानथात्मानं	3	17	16	तज्ज्ञान
"	14 सु	मुक्षुभिः	1	"	18	बृंहण

HTT	-0-				
षुटम्	पङ्किः	शुद्धपाठः	पुटम्	पश्चि:	गुद्धपाष्ठः
320	25	ह्युक्त्वा	336	19	नामिति
321	11	नाराणा	"	25	ऽ न्यो
"	16	कार्यत्वं	337	10	क्षितमिति
"	"	वस्तुतः	"	15	षड्
"	"	वक्ष्यमाणत्व	338	14	स्वस्ति
, ,,	"	विंशत्वस्य	339	23	निर्धर्मक
322	1	देहत्व	340	24	षाड्गुण्य
"	6	नित्यो	"	"	तात्पर्य
"	20	त्मासिमान	"	25	सुपैति
323	1	कारयितारं	341	5	पूर्वोक्त
"	10	यया	,,	20	उपास्स्व
"	17	भावोक्तया .	342	12	विंशति
325	2	अक्षरक्षर	343	16	यत्तत्पृष्ट
"	3	तद्प्यस्थिर	344	10	चिन्तयं
326	10	विद्यते	,,	12	विशांस्त
>>	19	निषेवणात्	345	6	श्रुण
327	11	विवक्षितः	"	12	क्षयो ह्यस्य
"	16	स्याक्षरकोटी	,,	24	उपास्स्व
329	23	श्रुतौ	346	",	पुनराविशति
330	10	समतीत्य	349	10	बुद्ध्या
,,	"	नी	350	22	प्रतिवचन
"	13	किंचिज्ज्ञानं	351	3	दुक्तं
331	14	त्वन्यता	352	23	नन्दन्ती
"	21	निस्सङ्गस्स्थितः	353	20-21	सत्त्व
332 19	-21-24	बुध्यते	354	6	प्रवृत्त्या
333	3	मचलोपमं	,,	22	परतन्त्री
"	12	निस्स्सत्त्वस्त्वेष	355	5	वित्त्व
334	6	एतद्धि	357	1	योगमिति
"	23	वीतभयं	"	4	मानन्दं
336	5	प्रध्य ते		9.	
		4	"	J	पूर्व

gán	पश्चि:	गुद्धपाडः	. पुटब्	पक्षि:	
358	2	बिमेवि			जुद्धपाडः
358	18	षष्ठे	376	20	णात्त्वष्टु
360	4	वैयर्ध	377	2	सिद्ध्यति
"	20	तत्त्वमसि.	"	3	मिध
"	23	न्यास -	"	11	द्वितीयः
"	24	पूर्वीपर	"	15	वस्वेन
316	9		381	14	योपनयनं
362	12	विकासात्मक	"	16	त् त्रिषसीय
363		स्पाशा	,,	21	शब्द
	11	क्रमितुं	382	22	शास्त्रोभ्यः
364	5	तदाऽसुरो	383	3	दुरनुष्ठानत्वं
"	7	सोऽसुरः	"	8	तत्त्वैक्य
367	3	पासनायां	384	3	देवकी
"	4	शिरो	"	15	शृण्वतः
"	7	मिति	385	14	याज्ञवल्क्य
"	24	सुधीबिः	"	18	ब्यृचे
"	26	अन्तस्स्थं	387	4	श्रुति
368	11	विष्ठितं	"	9	कृष्ण
"	18	पूर्वोक्ता	"	7	मा इति
370	3	धर्म	"	18	प्रयोगेण
"	11	गुरू	388	15	मिन्द्रिया
"	23	उहु	1)	18	इन्द्रियाणां
"	24	स्रोतांसि	389	3	श्रीमान्
371	12	पुटे	"	18	यतीन्
372	4	(वि-ध-उ)	391	16	मेवोत्तंभयन्
- 27	8	पतिस्	,,	20	र्थनिष्कर्ष
373	1	तं	"	22	विष्णववतार
"	23	मिति	392	5	याज्ञवल्क्येन
"	24	इमां		6	
375	20	वाग्वदनित	"		एवेति
	20		"	15	ब्रह्मादीनां
"	4	रथन्तरेण	1 "	20	विष्णुः

पुटम्	पङ्कि:	शुद्धपाठः		पुटम्	पश्चि:	शुद्धपाठ:
394	6 7	स्मान्नवास		408	18	शास्त्रत्वेन
395	22	गरीरं		409	13-14	तस्वं
396	10 व	स्य स्वं		410	13	वत् द्वितीयाः
7,	12 5	ष्ट्राता				
"	17 यु	जीत			-	
397	1 अ	ात्मन्येव				
398	25 दे	वश्र			-	
399	22 ਜਿ	र्गुणश्च		1	18	वाक् :
402	9 5	त्यतः		2	8	चस्सः
,,	15 y	क्त्युपाय	161	22	21	तदानीत्
403	17 प् र	र्ववचने		5	10	शिरसं
404	ी ता	वस्वं		"	11	स्तौति
408	. 8 उप	लक्षकं		6	1	लब्धं

WD 985-GBPM-1,000-21-3-53.

Funding: IKS/Tattva Heritage. Digitization: eGangotri.

Funding: IKS/Tattva Heritage. Digitization: eGangotri.

Funding: IKS/Tattva Heritage. Digitization: eGangotri.

Funding: IKS/Tattva Heritage. Digitization: eGangotrį.